ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР”

ПРИЛОЖНА ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИАЛНА ПРАКТИКА

XIV Международна научна конференция

Университетско издателство
2015

В изпратените покани бяха оповестени изискванията на организационния комитет относно оформлението на докладите, което обуславя пълната отговорност на авторите за качествата и формата им. Докладите са представени в готов за отпечатване вид, без да е правено допълнително редактиране. За научните, езикови и технически грешки в тях редакционната колегия не носи отговорност.

© Галя Герчева-Несторова, 2015
© Петър Павлов, художник, 2015
© Варненски свободен университет "Черноризец Храбър", Университетско издателство, 2015

ISSN 1314–0507

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

Психосоматический подход в российском здравоохранении – достижения, проблемы и реальность – *доц. д-р Михаил Алексеевич Беребин* 10

Спортната психология в България – тенденции и перспективи – *проф. д.пс.н. Татяна Янчева* 16

Приложно-психологически измерения на компетентностния подход в съвременната образователна среда – *проф. д-р Даниела Тасевска* 27

Стимулиране на творчество и учебна мотивация – *проф. д-р Станислава Стоянова* 41

Психосоциални аспекти на стареенето – приоритети и задачи пред психологията за запазване на работоспособността и постижението – *доц. д-р Бистра Ценова* 57

Съвременни насоки на психологичното консултиране. Групова работа в психологичното консултиране – *доц. д-р Павлина Петкова, доц. д-р Красимир Иванов* 77

Психологичен тип и развитие на личностния потенциал през жизнения цикъл – *проф. д-р Елиана Пенчева* 91

Учене и саморегулация в обучението и професионалната подготовка на студентите – *доц. д.пс.н. Йоана Янкулова* 105

ОРГАНИЗАЦИОННА ПСИХОЛОГИЯ, СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ, НАРОДОПСИХОЛОГИЯ, ПСИХОЛОГИЯ НА КУЛТУРАТА И РЕЛИГИИТЕ

Първата книга по психология в България – през 1844 година? – *Веселин Василев, Боян Василев* 120

51 тезиса на виртуална концепция за еволюцията на психиката – *Борис Минчев* 130

Кинопсихологията, или за Псинемата – *Бойчо Бойчев, Христо Димитров, Петър Петров* 139

Канеман и Тверски за полезността при вземане на решения – *Здравко Славов* 153

Психологически и организационни измерения на индивидуализма и колективизма – *Даниела Попова, Здравко Славов* 173

Отчуждението от работата в българска извадка – ниво и фактори – *Силвия Давидова-Иванова*.....187

Удовлетвореността от труда в частни и държавни организации – *Майяна Митевска-Енчева* 203

Творчески методи за провеждане на ефективни дискусии, срещи и конференции – *Лиляна Станкова*.....219

Нови аспекти на проява на синдрома „бърнаут" – *Стефка Дойкова* 235

Играта – интуиции и проблематизации – *Бойчо Бойчев* 242

Прошката – от психологично към онтологично значение – *Бойчо Бойчев*.....253

По(антата) „Анти-Едип": феноменологични щрихи към „Увод в шизоанализата" на Дельоз и Гатари (Част I: Шизофренията, желанието, несъзнаваното) – *Ивайло Лазаров* 264

Апробиране на авторова методика за преодоляване на трудностите при професионалното ориентиране на юношите – *Ивайло Цанов*.....291

Психология на мълчанието – правна трактовка – *Масис Хаджолян, Александра Ангелова* 299

За смъртта и умирането – *Снежана Илиева*.....306

Смислова регулация на личната биография при доживотни затворници – *Виктор Добрев*.....314

Влиянието на акцентуациите на характера върху професионалното развитие на личността на служителя от структурите за сигурност – *Пламен Цолчовски*.....327

Личностни параметри и ситуативни предпоставки на чувството за самота – *Добрина Тодорова* 337

Идентификацията на читател с художествен герой в процеса на четене – *Пепа Демирджиян* 349

Как да овладеем своя гняв, преди той да ни овладее – *Димитър Богданов* 356

Адаптация на метод за измерване на удовлетвореност на базисни психологични потребности – *Даниела Андонова, Виктория Баева, Натали Парушева, Юлия Христова*.....374

Сравнително изследване на индивидуалната адаптация към средата на персонал от здравна организация и служители в малък бизнес – *Даниела Стоянова, Николай Вътев*.....391

Влияние на комуникацията върху общата удовлетвореност от семейната връзка – *Гергана Тодорова*.....397

Хора, медии и пари. Кой кого управлява? – *Георги Калагларски* ..407

Фолклорните приказки и тяхното влияние върху формирането на личността – *Николай Калчев* 417

Поглед върху формирането на професионални умения, като ключов елемент в процеса на професионалното ориентиране – *Ивайло Цанов* 433

УЧИЛИЩНА ПСИХОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО, ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА КОНСУЛТАТИВНАТА ПРАКТИКА И ПСИХОКОРЕКЦИИ

Анализ на взаимовръзката между нарушенията на устния и на писмения език – *Цветанка Ценова* 440

Психологични измерения на болката при пациенти, очакващи кардиохирургични интервенции – *Р. Крумова-Пешева, А. Азис, Х. Пешев, В. Михайлова* 451

Инструменти на транзакционния анализ при работа с дистрес при пациенти със злокачествени новообразувания – *Силвия Цветкова, Е. Маринов* 457

Същност и характерни особености на игровите технологии в образователния процес – *Иван Миленски* 466

Проблеми при идентифицирането на надареността и на подкрепата на учениците с изявени способности в училище – *Деница Алипиева*.....473

Иновационни подходи за постигане на училищна автономия – *Илия Костов* 489

Влиянието на българския фолклор като активно средство за възпитателно въздействие чрез формите по проект „УСПЕХ" за намаляване на агресията между учениците – *Снежана Богданова* 505

Учениците със СОП – проблеми и предизвикателства пред съвременната образователна система – *Теодор Гергов, Емилия Павлова* 510

Аутизъм – стереотипи, въображение и творчество – *Вяра Границка* 524

Психологични измерения на клиничния конструкт „страх от унищожение" в динамиката на шизофренното разстройство – *Светозар Димитров* 532

Възрастова динамика на психосоматични оплаквания и психосоциални рискови за здравето фактори – *Бистра Ценова* 547

Превенция на психоемоционалните проблеми при хоспитализирани деца – *Павлинка Добрилова, Калина Стефанова, Анна Маринова* 556

Промоция на здравето – нова философия на общественото здраве – *Калина Стефанова, Павлинка Добрилова, Анна Маринова* 566

Късната зряла възраст – разкриване на нови характеристики на личностния потенциал – *Ваня Христова* 572

Интуитивно хранене – ползи от подхода, телесната представа и Интегриран модел при хранителни разстройства – *Елисавета Павлова* 578

Оценка на универсална превенционна програма за придобиване на социални и емоционални компетенции – *Радостина В. Стоянова-Ширяев* 589

Възможностите на позитивната психотерапия и биоенергийния резонанс при здраве и болест – *Мария Христова, Весела Попова*.....603

Единство на психологически и духовен подход при работа
със зависими от ПАВ (психоактивни вещества) –
Емилия Бойчева 614

Социална изолация и социална зависимост при паническо
разстройство – *Анна Маринова* 626

Терапевтичен модел за оценка и подобряване на комуникацията
в семейството – *Гергана Тодорова* 637

Изследване на връзките между нагласите на децата към
възрастните и гледните им точки относно остаряването –
Галина Петкова.....649

Психометрични характеристики на скала за поведенческа
тревожност в предучилищна възраст – *Вероника Иванова,
И. Александров, П. Петров, Х. Кожухаров, Д. Хрусафов,
С. Върбанов, Г. Радкова* 659

Организация на зоните за спортуване в помещенията
на детските градини – *Филип Шибански* 668

Изследване на степента на пред- и следсъстезателната
тревожност на спортистите фехтувачи – *Филип Шибански* 676

Актуални тенденции в маркетинговите изследвания:
гледната точка на потребителите – *Елица Узунова*.....682

Джендърни аспекти на социализацията на 6–7-годишните деца
и влиянието им върху мотивацията за училищна дейност –
Лилия Ботева.....696

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ПСИХОСОМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В РОССИЙСКОМ ЗДРАВООХРАНЕНИИ – ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И РЕАЛЬНОСТЬ

М. А. Беребин, доц. д-р
Южно-Уральский государственный университет, г. Челябинск, Российская Федерация

Каждая научная школа обязательно имеет свои истоки, корни, имеет свою историю, свое актуальное настоящее и, что особенно хочется верить и на что особенно хочется надеяться – свое будущее. В связи с этим можно считать, что с самых древних времен существования медицины как искусства своеобразным методологическим основанием и принципом психосоматики является фундаментальное утверждение, приписываемое Гиппократу – «Лечить не болезнь, а больного».

Такой подход, при котором в центр внимания не только клинициста, но и самого «человека болеющего», «терпящего, страждущего» (а именно так с древней, но вечной латыни переводится привычное нам слово «пациент») становится не сама болезнь, а то многое, что связано с самим больным – и его жизненный путь, история его детско-родительских отношений, и его личностные особенности, и все многообразие его жизненной ситуации, включающей не только болезнь, но ее переживание и преодоление, все гамму реакций самого больного и его окружения на все, что связано с его заболеванием. В этом плане извечная, но не утратившая своей актуальности классическая психосоматическая триада «Личность – Диспозиция – Ситуация», объясняющая природу и механизмы психосоматического заболевания, во многом сохраняет свою актуальность.

Все известные положения психосоматики как междисциплинарной и интегративной отрасли на стыке не только медицины и психологии, но и многих других отраслей, сохраняют свою актуальность. В тоже время очевидная и неизбежная динамика представлений о психосоматике имеет свои тренды, анализ которых представляет отдельный интерес.

Первая группа проблем в российской медицине и здравоохранении (автор разделяет эти внешне сходные, но сущностно различающиеся феномены, понимая под здравоохранением прежде всего саму систему **организации** медицинской помощи и ее нормативно-правовое обеспечение, а под медициной – собственно

помощь пациенту, все многообразие отношений и следствий в диаде «врач – больной» в ходе лечебно-диагностических, профилактических и реабилитационных мероприятий) связана с внешними, общими системными явлениями, характерными не только для российского здравоохранения и медицины, но и для других национальных систем.

Одной из проблем в этой области является потребность в более строгой квалификации таких расстройств в системе Международных классификаторов болезней. Представляется, что, например, отнесение соматоформных дисфункций в действующей такой классификации ВОЗ 10-го пересмотра к классу психических и поведенческих расстройств можно считать фактом амбивалентного характера. С одной стороны, пожалуй, впервые соматоформные реакции и развития в доклиническом их варианте (в понимании такового в клинике внутренних болезней как проявлений соматических дисфункций без лабораторно-инструментального подтверждения вызывающих их морфологических нарушений) признаются как следствие действия не только психогенных (прежде всего – стрессогенных), но и собственно психологических причин. Как следствие, нормативно закрепляются недвусмысленные основания для привлечения специалистов в области психического здоровья и не-здоровья для оказания помощи таким пациентам в клинике соматических заболеваний. С другой стороны, нормативное закрепление таких во многом симптоматически-недифференцированных, преимущественно функциональных и клинически «стертых» заболеваний к числу психических и поведенческих расстройств (в терминологии МКБ-10) может повлечь за собой необоснованную стигматизацию таких пациентов как «психиатрических» больных. Как следствие, возникает необходимость относительной самостоятельности психосоматических клиник (больниц, отделений, кабинетов) и от традиционных соматических, и от классических психиатрических медицинских структур. Одним из дополнительных аргументов такой точки зрения может являться и традиционно сложившееся в российской медицине обособление таких пациентов и от типичных соматических больных («не наши», «ипохондрики», «тревожно-мнительные», «трудные», «хронические больные с неподтвержденными диагнозами» и т.п.), и от «классических» психических больных («это же не ипохондрическая шизофрения или бредовая дисморфомания» и т.п.). Определенным подтверждением возможности и необходимости такого варианта развития медико-психологической помощи больным психосоматическим расстрой-

ствами в обособленных структурах здравоохранения может являться опыт традиционно сильной немецкой психосоматической школы Г. Аммона, получивший практическое применение в деятельности известной мюнхенской клиники «Ментершвайге» (Dynamisch-psychiatrische Klinik Menterschwaige, St. München, Bundesrepublik Deutschland).

Другой аспект проблем в оказании специализированной помощи пациентам с нарушениями психосоматической природы связан с достаточно активным внедрением в практику российского здравоохранения Порядков и Стандартов оказания медицинской помощи больным как относительно новых форм администрирования медицинской деятельности (своеобразных прототипов распространенных за рубежом гайдов [Guide]). Такого рода стратегии интеграции российского здравоохранения в общемировую систему, наряду с очевидно положительными эффектами, приводят и к утрате определенной «специфической идентичности» российской медицины, для которой на протяжении последних столетий непреложным являлся принцип «пациент-центрированности» (по аналогии с «клиент-центрированной» моделью К. Роджерса). Пожалуй, первой в этом плане пострадала психосоматика, классические принципы которой с трудом укладываются в «прокрустово» ложе сухих статистик этих стандартов, гайдов и клинических руководств, построенных на положениях доказательной медицины (Evidence-based medicine). При этом высоковероятно, что классические положения психосоматики и оказания помощи психосоматическим пациентам, с одной стороны, и экономические основы стандартизации такой деятельности, с другой стороны, входят в определенное противоречие между собой. Министр здравоохранения России В. И. Скворцова в интервью газете «Комсомольская правда» 26.09.2012 г. определяла путь развития здравоохранения через увеличение финансового наполнения стандартов медицинской помощи, которое, по сути является своеобразным медицинским тарифом, определяющем стоимость всех затрат – от лекарств, питания до заработной платы медицинского персонала. Однако, к сожалению, в абсолютном большинстве таких российских нормативных документов, регламентирующих алгоритмы и содержание медицинской помощи даже больным с «классическими» психосоматозами (гипертонической, ишемической и язвенной болезнью, бронхиальной астмой и др.) не предусмотрено участие психотерапевтов и медицинских (клинических) психологов. Разумеется, такие Порядки, Стандарты и Клинические руководства не являются документами исключительно

обязательного исполнения и как любые основанные на доказательной медицине положения представляют собой некоторые усредненные обобщения, допускающие определенную вариативность (в том числе и в отношении возможности психосоматического вмешательства). Однако экономическое обеспечение таких стандартов (материальное, медикаментозное и финансовое подкрепление) однозначно не предусматривает возможности такого вмешательства. Кроме того, очевидно, что сложившаяся практика психотерапевтического ведения психосоматического пациента длительностью несколько месяцев входит в противоречие с положениями стандартов, ориентированных на краткосрочность терапии. Как следствие, пациенты с психосоматическими вариантами заболеваний из числа как минимум их «святой семерки» при их обострении остаются без финансируемой страховой медициной специализированной медицинской помощи, либо вынуждены искать ее «на стороне». Вследствие этого в Российской Федерации в лечебных учреждениях общесоматического профиля число должностей и специалистов в области психотерапии и клинической психологии явно недостаточно, и с учетом тенденций последних лет, начинает сокращаться.

В тоже время следует отметить, что в докризисный период на фоне снижения численности врачей-психотерапевтов в непсихиатрических учреждениях России наблюдается существенный прирост числа медицинских психологов – до 4,5 тыс. человек против 1,5 тыс. врачей-психотерапевтов. Вместе с тем, в российском законодательстве явно недостаточно разработаны требования к уровню и содержанию подготовки медицинских психологов, нормативно-правовое обеспечение их деятельности в учреждениях здравоохранения, и при оказании помощи психосоматическим больным, в частности, недостаточно регламентированы вопросы продолжительности рабочего дня, отпуска, профессионального статуса, отсутствуют профессиональные стандарты. Однако в целом клиническая (медицинская) психология в Российской Федерации представляет собой достаточно динамично развивающее направление оказания специализированной медико-психологической помощи больным, в том числе пациентам с психосоматическими расстройствами.

Еще один аспект проблемного поля в области психосоматики связан с процессами, изменяющими традиционное отношение к ней и ее понимание. Так, в частности, в последние годы наблюдается расширение перечня «святой чикагской психосоматической семерки» до почти бесчисленного семейства заболеваний с «доказанной»

психосоматической природой. Такая практика служит дополнительной иллюстрацией доведения до абсолюта принципа многомногозначной детерминации, описываемого в русском языке утверждением «все болезни от нервов»… Как следствие, в практике возникает очевидная необходимость определения и формулирования критериев достаточно четкой дифференциации психосоматических вариантов известных соматических расстройств от многообразия всех проявлений полиэтиологических по своей природе таких заболеваний.

Пограничный характер психосоматических расстройств, традиционно рассматриваемых между миром психических и соматических явлений, привел к тому, что такие нарушения в практике российского здравоохранения становятся предметом совместной (в лучшем случае) либо раздельной компетенции медицинских специалистов (прежде всего – врачей-психиатров и врачей-психотерапевтов) и клинических (медицинских) психологов. В тоже время очевидно, что правила, нормы и законодательное обеспечение деятельности этих специалистов в отношении их прав, обязанностей и компетенций существенно различается. Принятый в современной клинической практике принцип мультидисциплинарного (мультипрофессионального) подхода к оказанию помощи таким больным не снимает, тем не менее, остроты вопроса более строго определения и отграничения сфер деятельности медицинских специалистов и психологов. Как следствие, возникает очевидная необходимость четкого определения перечня «мишеней» интервенции этих специалистов при психосоматических расстройствах (известное русское выражение «Богу – богово, кесарю – кесарево» применительно к этой задаче может иметь вид «Врачу – нарушенное телесное, а психологу – болезненное душевное»), с очевидным и необходимым пересечением и общностями их компетенций. При этом требуется применение всеми специалистами всего арсенала психосоматических моделей: от характерологических и психодинамических до естественно-научных и системно-интегративных. Возможно, что в рамках мультидисциплинарного подхода может быть и определенная дифференциация подходов и связанных с ними методов интервенции в психосоматике. Примером этому может быть больший акцент на естественно-научной методологии – для «медицинских» специалистов и на психодинамическом либо характерологическом подходов – для «психологических», а системно-интегративные концепции могут быть основанием для целостной комплексной мультидисциплинарной профессиональной деятель-

ности. При этом представляется, что наиболее информативным в этом плане является именно психодинамический подход, о чем говорили еще классики психосоматики: «Психосоматическая медицина – это прикладной психоанализ в медицине» (R. Deutsch) и «Психосоматическая медицина должна быть глубинно-психологической или она не будет медициной» (V. Weizsaecker).

Следует отметить и еще одно перспективное поле использования клинической психологии в психосоматике. Не смотря на представленную выше достаточно критичную оценку практики стандартизации, основанной на Evidence-based medicine, следует отметить, что, решение некоторых проблем объективизации в психосоматике, пожалуй, возможно с помощью методов медицинской психодиагностики как отрасли клинической психологии. Такое исследование позволит получить клиницисту все необходимые для вынесения диагноза психосоматического расстройства данные: от объективизированных сведений о наличии личностного профиля типа «А» до выявления специфических психодинамических конфликтов на основе оценки показателей гуман-функций в «Я»-структуре, от характеристик пре- и постморбидной личности до оценки ее внутренней картины болезни и отношения к ней как требующих своего учета факторов лечебного процесса.

В заключении следует сказать, что сегодня место психосоматики в системе соматических расстройств определяется скорее по «остаточному» принципу: подозрения на психосоматическую природу заболевания появляются у клиницистов, как правило, в последнюю очередь, как бы методом «исключения» (когда иные интерпретации клинических феноменов утрачивают свою объяснительную силу). Думается, что в перспективе все должно быть наоборот: клиницист (психотерапевт, психолог) должен в первую очередь рассматривать возможные психосоматические корни соматического (а иногда и психического) расстройства и соответствующим образом реагировать на это. Как никогда, сегодня сохраняет актуальность высказывание известного немецкого психолога М. Перре : «Психосоматика – это картина мира».

СПОРТНАТА ПСИХОЛОГИЯ В БЪЛГАРИЯ – ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Проф. д.пс.н. Татяна Янчева
Национална спортна академия „Васил Левски", София

В настоящия доклад се прави исторически преглед на развитието и постиженията на българската спортна психология в национален и международен план. Извеждат се основните етапи, през които преминава, както и водещите учени през всеки един от тях. Обобщени са научно-изследователските проблеми, доминиращи на всеки етап. Очертано е съвременното състояние на българската спортна психология. Изведени са сновните акценти и постижения на дейностно-когнитивната школа в българската спортна психология.

На основата на направения исторически преглед са изведени основните насоки за бъдещо развитие в научно-изследователски, приложен и организационно-управленски план.

This report offers a historical overview of the development and achievements of Bulgarian Sports Psychology - nationally and internationally. Outputs milestones, through which, as well as leading scholars in each of them. Are summarized research problems prevalent at every stage.Has outlined the current state of Bulgarian Sports Psychology.Outlines the highlights and achievements of cognitive activityBulgarian theory in sports psychology.

Based on the historical review are outlined guidelines for future development in research, applied and organizational and management plan.

Спортната психология в България е наследник на богати традиции. Тя е имала своя богат, динамичен и съдържателен живот. През всички тези години тя етърпяла рефлексията на времето, преживяла е трудности – и свои, и тези на Академията, и в същото време самата тя е давала своя принос за нейното развитие.

Възникването и развитието на спортната психология в България е неразривно свързано със създаването и утвърждаването на специализирано висше учебно заведение за подготовка на кадри в областта на физическото възпитание и спорта.

Началото е през 1947 г., когато във „Висшето училище по физическа култура" (сега НСА) се създава катедра „Психология и педагогика". Две години по-късно, през 1949, се обособява самостоятелна катедра „Обща психология и психология на физическата култура" със завеждащ проф. Дмитрий Ошанин. След неговото напускане (1955 г.) ръководството на катедрата се поема от

проф. Ема Герон. От 1973 г. до днес съществува самостоятелен сектор „Психология“ в рамките на обединената катедра „Психология, педагогика и социология“.

Другото звено, с което е свързано развитието на българската спортна психология е Централният научно-изследователски институт по физическа култура (ЦНИФК), създаден през 1950 г., към който е обособен и сектор „Психология“ с ръководител Б. Първанов.

След 1960 г. кадрите на ЦНИФК преминават към катедра „Психология, педагогика и социология“ на ВИФ (НСА), с което кадровият и потенциал в областта на спортната психология обогатява своите възможности и съществено повлиява по-нататъшното и развитие в България.

Дейността на всички членове, работили в тази катедра има решаващо значение за развитието и утвърждаването на спортната психология както в България, така и за издигането на нейния международен авторитет.

Характерни за началния период от развитието на българската спортна психология са:

1. **Нейният статус**. Още от самото начало в една от четирите катедри на ДВУТВ, тази по „Общо възпитание“, е включено преподаването на „Обща психология“ и „Психология на телесните упражнения“.

2. **Широка изходна научна база**. Собствената академична подготовка на тримата професори, заложили основата на спортнта психология в България – проф. Гиздов, проф. Ошанин и проф. Герон, със своята разностранност осигурява широка научна основа за развитието на психологическото познание в областта на физическото възпитание и спорта.

Ако обобщим натрупаното през годините бихме могли да изведем няколко етапа в научното развитие на спортната психология в България:

I. **НАЧАЛЕН ЕТАП**

През този първи етап се решават две главни задачи:

1. Въвежда се и се утвърждава***спортната психология като учебна дисциплина*** във ВУТВ.

2. Поставят се ***основите на експерименталните изследвания*** в областта на спортната психология.

Този първи етап етап от развитието на катедрата, свързан с имената на основоположниците на катедрата, може да се определи и като ***етап на авторитетите.***

Проф. Георги Гиздов

Поставя основите на преподаването на обща психология и детска психология през учебната 1942/43 г.

Една от първите лекции е ***„Значение на психологическата и педагогическата подготовка за учителя по телесно възпитание”.*** Проф. Гиздов се опитва да разкрие ***психологическите детерминанти на педагогическите явления и процеси.***

Значителна е ролята през този етап и на проф. Дмитрий Ошанин, възпитаник на Парижката Сорбона, който със своя авторитет и присъствие в различни национални и международни научни организации дава своя неоспорим принос в развитието на катедрата и нейното научно израстване.

Проф. Дмитрий Ошанин (1947–1955)

Завеждащ отдела по инженерна психология и физиология във Всерусийския научно-изследователски институт по техническа естетика.

Член на редколегията на списание „Въпроси на психологията”.

Член на управата на Московското общество на психолозите.

Член на Изпълкома на Международната асоциация по приложна психология.

Чуждестранен член на Френското национално общество на психолозите. Почетен член на на Академичния съвет на ВИФ и организацията на спортните психолози в България.

Автор на над 100 научни публикации.

Значителни са постиженията му в областта на ***„Предметното действие и оперативия образ“.***

Поставя началото на експерименталната психология във ВИФ, създавайки първата психологическа лаборатория, в която се провеждат и първите изследвания със студентите.

Заедно с Ема Герон е ***автор на първата публикация у нас: „Изследвания върху тренировъчните възможности на хроноскопа “Д’Арсонвал”***, публикувана в годишника на ВИФ 1949/50 г.

Проф. Ема Герон (1920–2011) е българският спортен психолог с **най-силно международно присъствие**.

Ръководител на Българското дружество по психология на спорта.

Вицепрезидент на Асоциацията на българските психолози.

Президент на Европейската федерация по спортна психология (1968 г.) и ***неин вицепрезидент*** (1973–1977).

Член-кореспондент на Американската Академия по физическо възпитание и член на изпълнителния комитет на Международната асоциация по приложна психология.

НАУЧНИ ПРИНОСИ

Защитава ***първата дисертация в областта на спортната психология у нас***, посветена на проблема за **„Предварителното съсредоточаване на вниманието при спорта вдигане на тежести" (1959 г.).**

Извежда ***психологическото значение на вниманието в спортната дейност*** като базов психологически механизъм на активността при функционирането на цялостната човешка психика и изпълнението на дейността.

Създава лаборатория по психология за изследване на националните отбори.

II. ЕТАП НА КАДРОВО И СЪДЪРЖАТЕЛНО ОБОГАТЯВАНЕ

След 60-те години на миналия век настъпва ***прелом в преподаването и научно изследователската работа***. Това от една страна е свързано с ***обновяването и подмладяването на кадровия състав***, от друга със ***специализирането и отварянето към проблемите на физическото възпитание и спорта***.

В катедрата постъпват Светлана Димитрова (1957), Никола Попов (1958), Елисавета Генова, Боньо Първанов, Венцислав Янев (1972), а като специалист психолог Александър Такев (1971).

Какви са **основните акценти** в научната и преподавателска дейност през този период?

1. Учебните програми по психология се преустройват с оглед на изискванията на учебно-възпитателната работа по физическо възпитание и особеностите на спортно-педагогическата практика.

2. Интензивно се развива и обогатява научно-изследователската дейност.

Шейсетте години са интензивен период на развитие на спортната психология. През този период ***хорариумът по психология достига 120 часа***. Поставят се основите на ***диференцираното преподаване на спортната психология*** в различните факултети ТФ, УФ и МОЛФ, по-късно Кинезитерапия.

Значителни са постижения в **научно-изследователската работа**.

Редица ***специалисти от спортните катедри защитават дисертации с психологическа тематика.***

Заедно с това представителите на катедрата реализират ***значителни по обем и качество експериментални изследвания.***

Интензивно се разработват ***проблемите на вниманието:***

– предварителното съсредоточаване (Е. Герон, Св. Димитрова) и особеностите на съсредоточаването в различни видове спорт (Н. Попов);

– устойчивост и колебания на вниманието (Св. Димитрова);

– вниманието като фактор на спортния резултат (Е. Герон, Св. Димитрова).

Друг акцент в експерименталните изследвания през този период са ***двигателните реакции на спортистите*** (Е. Герон, Е. Генова, Св. Димитрова).

Разработват се проблемите, свързани с ***двигателните навици в спорта*** (Е. Герон, Н. Попов), ***равновесната усетливост*** (Н. Попов).

Интензивно се разработват проблемите на ***психическата умора и работоспособността*** (Е. Герон, Св. Димитрова, Е. Генова, Н. Попов).

Особено внимание се отделя на ***методите за психологически изследвания*** (Е. Герон, Св. Димитрова, Н. Попов). Подробно са разработени методи за изследване на усетливостта, на мисленето, на вниманието, особеностите на двигателните навици, свойствата на движенията, методите за съставяне на психопрофесиограма.

Сериозно внимание заслужават и публикациите, свързани с ***психологическата подготовка*** (Е. Герон, Н. Попов, Св. Димитрова, Е. Генова), ***психическата готовност*** (Е. Генова), ***волевото усилие*** (Н. Попов) и др.

Ако трябва да обобщим, това е период, в който ***спортната психология се поставя на солидни научни основи, натрупва богат експериментален материал, утвърждадава се като водеща наука във висшето училище***.

Логично се преминава в следващия етап:

III. ЕТАП НА СИЛНО МЕЖДУНАРОДНО ПРИСЪСТВИЕ И ЗНАЧИМИ ПОСТИЖЕНИЯ В НАУКАТА

70-те и 80-те години на миналия век са свързани със значими научни постижения на българската спортна психология.

В историята ще остане фактът, че ***българските спортни психолози са инициатори на създаването на Европейската федерация по спортна психология FEPSAK (1968 г.)***. ***Ема Герон става неин президент***, а в последствие, през периода 1973–1977 – вицепрезидент. През 1971 г. Светлана Димитрова е избрана за член

и зам.-председател на научната комисия при FEPSAK. Като оценка за своето забележимо научно присъствие в Европейската спортна психология и двете са отличени със специални отличия на FEPSAK „За личен принос в развитието на Европейската психология“.

Безспорно това силно присъствие в Европейските структури е от една страна признание за постиженията на българската спортна психология, от друга – то дава силен тласък върху по-нататъшното и развитие.

През този период катедрата е силно отворена към света. Организират се и се провеждат ***първите международни форуми по проблемите на психологическата подготовка в спорта, на психологическите проблеми на детско-юношеския спорт и училищното физическо възпитание.*** През 1998 г. Св. Димитрова е определена за член на Редакционната колегия по издаването на Европейски годишник по психология на спорта. През 1973 г. България е ***инициатор и организатор на първата по тематиката си международна научна конференция по линия на ФЕПСАК – на тема: „Психология на училищното физическо възпитание и детско-юношеския спорт”***. Включването на тази проблематика в нашата спортна психология й придава белега на мащабност и цялостност при изучаването на психологията на дейността в различните й форми в сферата на физическата култура.

През този период се хабилитират значителен брой преподаватели. Защитени са и голям брой дисертации, както на самите членове на катедрата, така и под тяхно ръководство. Характерен белег в научното развитие през този период е, че се ***осъществява не само научна, но и практическа дейност с елитните спортисти в България***.

През този период по инициатива на проф. Н. Попов стартира ***програмата за научно-изследователска дейност на катедрата „Личност, мотивация, спорт”,*** която е в основата и на ежегодните научни конференции на катедрата, провеждани в продължение вече на 18 години, без прекъсване дори и в най-тежките за науката в Национална Спортна Академия години.

Началото се поставя на 25 ноември 1994 г., когато Катедра „Психология, педагогика и социология” провежда първата в НСА „Васил Левски“ самостоятелна катедрена научна конференция, утвърдила се около парадигмата „Личност, мотивация, спорт”. Със своето равнище и иновационна проблематика тя се превърна в богат форум за научно израстване, изява и академичен диалог не само на членовете на катедрата, но и на специалисти от други катедри и

други университети у нас и в чужбина (Турция, Гърция, Сърбия, Македония, Израел, Либия, Южна Корея и др), а по този начин в показателен пример за равнището и мястото на спортната психология в спортната наука.

Наред с това членове на катедрата редовно участват в различни научни форуми, световни и европейски конгреси и конференции в страната и чужбина, както и в различни международни проекти.

IV. ОТНОСИТЕЛЕН СПАД В НАУЧНОТО РАЗВИТИЕ И ЗАГУБА НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ПОЗИЦИИ

След 1989 г. настъпва относителен спад в научните постижения в катедрата. Обществените промени неизбежно дават своето отражение и върху научно-изследователската дейност.

Научната лаборатория към катедрата престава да функционира. Сериозните финансови проблеми и доминиращото мислене в НСА през този период водят до ***превръщане на науката в лично дело***. Силно се ограничава закупуването на литература, участието в научни форуми, особено в чужбина, финансирането на научни изследвания и проекти.

Водеща става не стратегията за развитие, а стратегията за оцеляване. Логично при такива доминиращи нагласи развитието на науката не е приоритет.

Най-сериозно обаче е ***отстъплението в Международен план***. Българската спортна психология остава в значителна изолация. Загубваме водещите си позиции, загубваме и членството си в международните структури. Дружеството по спортна психология престава да функционира, а няколкото опита за неговото възстановяване завършват с неуспех.

Независимо от сериозната криза обаче, и материална и духовна, българските спортни психолози не спират своята научна дейност.

V. ПОДЕМ В НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА РАБОТА

След 2000 година настъпва подем в научно изследователската работа. Увеличава се броят на научните изследвания. Адаптират се значителен брой спортно специфични методики. Разширява се изследователската тематиката.

Хабилитират се значителен брой от преподавателите в катедрата.

По-важните проблеми, които се разработват през този период:

– Мотиви, мотивация, кризи на мотивацията при спортисти (проф. Н. Попов);

– Психология на личността, личностното благополучие, компонентите на самосъзнанието в спорта (проф. Н. Попов, проф. Т. Янчева);

– Социалнопсихологически явления в спортния отбор (проф. Н. Попов, проф. Ю. Мутафова);

– Треньорът и треньорската дейност (проф. Н. Попов, доц. Е. Ценева, Д. Фенерова);

– Агресивността, мотивацията и целеполагането в спорта (проф. Ю. Мутафова, доц. Г. Роглева, доц. М. Георгиев, гл. ас. Ив. Тошева, гл. ас. Д. Фенерова);

– Психологическата надеждност в спорта (доц. М. Георгиев);

– Психични състояния, стрес и тревожност, стратегии за справяне със стреса, възстановяване в спорта (доц. М. Георгиев, доц. Ж. Желязкова, доц. Г. Роглева);

– Спортен интелект и тактическо мислене в спорта (доц. В. Янев, доц. Ж. Желязкова);

– Психична саморегулация (доц. Ж. Желязкова)

– Общуване и справяне с конфликти (доц. Г. Роглева);

– Личност и състезателна реализация (проф. Т. Янчева);

– Психологическо осигуряване в елитния спорт(проф. Т. Янчева) и др.

Ще се опитам да обобщя научните постижения в катедрата:

1. В количествен план:

– Повече от 100 книги (учебници и монографии), обобщаващи натрупания опит.

– Над 2000 научни статии, публикувани у нас и в чужбина.

– Над 70 защитили докторанти – български и чуждестранни. Много от тях вече заемат водещи позиции в своите катедри и Университети.

2. В съдържателен план:

Сред най-големите научни постижения в катедрата могат да се изведат:

– Експерименталните изследвания върху вниманието, двигателните реакции и двигателните навици в спорта (Е. Герон, Св. Димитрова, Н. Попов).

– Спираловидният характер на формирането на двигателния навик.

– Обособяването на психологията на училищното физическо възпитание като самостоятелно направление в психологията.

– Обособяване на дейностно-когнитивна школа в спортната психология.

– Изясняване на механизмите на волевата саморегулация и разкриване на явлението „Изместване на целта“ (проф. Св. Димитрова);

– Спортният интелект (доц. В. Янев) и др.

Специално внимание заслужават постиженията на **дейностно-когнитивната школа в българската спортна психология.**

Анализът на около 300 публикации ни дава основание да изведем следните по-важни акценти:

1. Тръгвайки от класическите постановки на дейностната школа, българските спортни психолози поемат ***своя линия на развитие*** като се ориентират към базовите невропсихични механизми при извършване на дейността. Специален акцент се поставя върху ***вниманието като базов психологически механизъм на активността при функционирането на цялостната човешка психика*** и изпълнението на дейността. Тази тема впоследствие се разширява и обхваща различните видове спорт, учебния процес и урока по физическо възпитание, активизиращия психологически ефект от заниманията с физически упражнения в различните възрасти и форми на занимания.

2. Извежда се ***психологическата характеристика на дейността*** като цяло и на спортната дейност и физическото възпитание в частност.

3. Обхващат се ***явленията в тяхната цялостност*** – от ролята на психологическите фактори като ***предпоставка*** за ефективно включване в дейността, през ***условията за качественото и протичане,*** до ***последващия ефект***, както върху самия субект, така и върху развитието и реализацията на личността във и чрез изпълняваната спортна дейност.

4. Налагат се ***две изследователски линии***. Първата включва изучаването на мотивацията и волята в качеството им на важни психологически фактори в спортната дейност (Е. Герон, Ю. Мутафова и др.). Втората е свързана с целенасоченото и последователно прилагане на личностно-дейностния подход и извеждане на спецификата на феномените състезателно поведение, състезателна реализация и спортна среда (Т. Янчева).

5. Закономерно се достига до разкриването на ***важната роля на когнитивните процеси, интелекта и творчеството*** като съществена предпоставка за реализацията и саморегулацията на

действията, поведението, усилията и преживяванията. Личностно-дейностният подход се свързва в диалектическа взаимовръзка с когнитивния подход и структурира една нова визия за ***комплексния характер на развитието и реализацията на личността в спорта и чрез спорта*** (В. Янев, Св. Димитрова, Р. Колева, Т. Янчева и др.).

6. Комплексният подход към изучаването на явленията в областта на физическото възпитание и спорта доведе българската спортна психология до разкриване на ***предпоставките и закономерностите в екологията на човешкото развитие и новите социални функции на спорта в съвременното общество*** (Св. Димитрова).

Какво ни дава основание за тази теза?

1. Прилага се **единен методологически подход**, в основата на който лежи разбирането за диалектическата взаимовръзка между феномените „човек–среда“, „личност–дейност“, „интелект–спортна дейност“, „дейност–поведение“, „дейност–саморегулация–реализация“.

2. Изследователите следват **единна логика** при разгръщането на научната проблематика.

3. Създават **мрежа от нови съмишленици и последователи**, които продължават, обогатяват и разгръщат творчески тази линия.

По-нататъшното развитие на спортната психология в България изисква решаването на няколко групи проблеми:

I. Научно-изследователски

1. По-нататъшно разширяване и задълбочаване на изследователската проблематика, съобразно динамично променяшите се потребности на спортната практика.

2. Привличане на по-широк кръг специалисти от психологията и спортната практика чрез изследователски проекти и програми.

3. Разширяване на международното сътрудничество, участие в Международни проекти в сферата на спортната психология.

II. Приложни

1. Издигане и утвърждаване на статуса на спортната психология в работата със спортните институции и медиите.

2. Засилване на приложната страна в подготовката на спортните психолози.

3. Подобряване на взаимодействието със спортните специалисти.

4. Създаване на необходимите предпоставки за ефективно внедряване на научните постижения в областта на спортната психология в практиката.

III. Организационно-управленски

1. Разработване на Регистър и Правилник за лицензиране на спортните психолози в България със съответното нормативно регламентиране на подготовката и дейността им.

2. Възстановяване на Българското дружество по спортна психология.

3. Възстановяване на членството и участието на българските спортни психолози в Международните структури.

Между миналото, което ни се изплъзва, и бъдещето, за което не знаем, е настоящето – в него са нашите задължения. А те изискват да помним, да съхраняваме, да почитаме и да развиваме всичко, създадено до нас, за да може българската спортна психология да намери отново своето достойно място в световната спортна психология.

ПРИЛОЖНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КОМПЕТЕНТНОСТНИЯ ПОДХОД В СЪВРЕМЕННАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

Проф. д-р Даниела Христова Тасевска
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, България,
taseffska@gmail.com

Резюме: *Съвременната образователна среда, модернизирана съобразно новата образователна парадигма се основава на разбирането, че процесът на обучение е ефективен, когато поддържа успешно баланса между обучаващата дейност (преподаването) и учебната дейност (ученето). Това изисква в неговото осъществяване непрекъснато да се преплитат взаимно свързани компоненти: целеви, мотивационни, съдържателни, дейностни, стимулиращи, контролни, оценъчни, резултативни. Те имат психологическа функция и приложението им осигурява въвеждането на компетентностния подход в съвременната образователна институция.*

Ключови думи: *качествено обучение, компетентностен подход, компетентностен профил, компетентностна оценка.*

APPLICATIONS PSYCHLIGICAL DIMENSION THE COMPETENCE APPROACH AT MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Daniela HristovaTassevska
University "St. St. Cyril and Methodius ", VelikoTarnovo, Bulgaria,
taseffska@gmail.com

Summary: *Modern educational environmentupgraded to the new educational paradigmis based on the understanding that the learning processiseffectivewhensuccessfullymaintainedthebalancebetweentraining activities (teaching) and teaching (learning). This requires in itsimplementation continual lyintertwineinter related components: target, motivational, meaningful, activity-promoting, monitoring, evaluation, CONSEQUENTIAL. They have psychological functionandits application provides the introduction of competence approachin modern educational in stitution.*

Keywords: *qualityeducation, competencyapproach, competencyprofile, competencyassessment.*

Десетилетия наред антропологичната наука приемаше, че психичното развитие на човека завършва в края на пубертета. Днес социалните науки аргументирано налагат твърдението, че човеш-

ката личност се променя до смъртта. В съвременната теория на психология на развитието и на педагогическата психология се утвърждава разбирането, че личностната Аз-ефективност е резултат от достигнатата степен на социална компетентност за интеграция (взаимодейства, сътрудничи, участва) и за социална ангажираност при вземането на общностни решения.

В съвременната ситуация с радост може да се отбележи, че учителската професия е стабилна и с голяма работна сигурност. Този факт е привлекателен за действащите учители, но е вероятно да е и причина за инертност, закостенялост и липса на гъвкавост и адаптивност, особено ако работещата група учители се състои най-вече от по-възрастни и несклонни към нововъведения служители. Безспорно дългогодишният педагогически опит е голямо предимство при преподаването, дължащо се на професионалната зрялост и ерудицията, но понякога той може да доведе до инертност, консерватизъм, нежелание за промяна и оказване на съпротива за нововъведения.

В контекста на случващата се образователна реформа в България, заложена още в Национална програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка (2006–2015 г.), то все по-ярки са констатациите, че голяма част от учителите срещат затруднения при директното прилагане на нововъведенията и се чувстват несигурни на работното си място. Това пък е в основата на де-мотивацията на учителите при осъществяване на целите на педагогическото взаимодействие. От друга страна, колкото повече липсата на ресурси (човешки, материални и финансови) затруднява преподаването, толкова по-слаби са резултатите на учениците. В тази връзка би трябвало да се вземат навременни мерки за информиране и ресурсна подкрепа на учителите.

Въвеждането на компетентностния подход в съвременната образователна среда се обуславя от научното предположение, че качественото обучение е онова, при което се стимулира свободното и творческо участие на обучавания в институционализирания процес на педагогическо взаимодействие. Поддържането на интересът към случващото се в хода на преподаването има мощно мотивационно влияние върху познавателната активност и е стимул за учебна успеваемост, от всеки обучаващ се.

В опита за последователно разкриване закономерностите на психичното развитие на човека с доминираща роля изпъкват два феномена на този процес. Става въпрос за строго диференцираните

еволюции в жизнеутвърждаващия облик на човешкия индивид, а именно психична и социална. Проявяващи се паралелно на всеки възрастов етап те всъщност обособяват четирите области на диалектика в структурата на цялостната личност (физическа, познавателна, социална и емоционална). Развитието във всяка една от областите влияе на статуса на всички останали. Тези области са:

1. ФИЗИЧЕСКА – развитието на телесни структури и органови системи.

2. ПОЗНАВАТЕЛНА – ментално развитие или познавателни дейности включват: мислене и реч, усет, памет, разсъждаване, представа, способност за решаване на проблеми и абстрактно мислене.

3. СОЦИАЛНА – включва общуването и взаимодействието на подрастващите с други лица и встъпването им в социални групи.

4. ЕМОЦИОНАЛНА – включва развитие на личностни диспозиции, на идентичност, самоуважение, способност да се встъпи във взаимна връзка, настроение и подходящо изразяване на чувства и емоции за определена възраст или ситуация .

Съдържателното разпознаване на спецификата на всяка от тези области има отношение към идентифицирането на задачите на развитието за всеки етап от жизнения цикъл. Това позволява прецизиране на социалните влияния в контекста на възрастовото развитие (доминиращи жизнени теми в жизнения сценарий на индивида), т. е. – да се извличат автентични заключения за приоритетите на жизнената перспектива, в конкретиката на отделните периоди и подпериоди. Формата и структурите на личностен растеж обаче, са толкова сложни, че с изключение на физическите промени, едва ли могат да се разграничат видимо другите линии на развитие (интраперсонални и интерперсонални изменения).

Б. Г. Ананьев [1] подчертава, че наред с формирането и развитието на личността, расте и нейната активност в съхраняването и преобразуването на собствения психичен статус. Оттук достоверност придобива твърдението, че развитата личност е достатъчно успешна в социума. Успешният човек се отличава качествено в:

• уменията за осъществяване на междуличностни взаимодействия,

• уменията за оказване на конструктивно влияние на другите;

• уменията за управление на конфликтни интеракции;

• уменията за вземане и изпълняване на решения както към самата себе си, така и по отношение на другите.

Презентираните по горе аспекти на фундаментите на човешкото развитие позволяват извеждането на следните две заключения,

отнасящи се до общите условия на генезиса в развитието на същността на човешкия индивид:

• Областите на развитие никога не трябва да се разглеждат като изолирани елементи.

• Развитието е цялостен процес, чието осъществяване е базирано върху хармоничното взаимодействие на всички области на развитие.

Фундаментални по своя характер, промените във възрастовия диапазон 7–18 години се отнасят, както за физическото съзряване, така и за начина на мислене и формиране на индивидуалното социално възприятие (собствена гледна точка за разбиране на социалната ситуация изобщо). Оттук е допустимо и доказването на тезата, че приоритетните задачи на развитието през училищната възраст обхващат:

• от една страна – усилията за адаптиране към условията на живот и дейност;

• от друга – психологическия растеж на Аза.

Като усъвършенства посредством ученето и опита своите способности и възможности, ученикът преживява все по-малко неудовлетвореност, разочарование и болка, произтичащи от процесите на личностна идентификация и социална интеграция. Ето защо наложително е психологичната същност на задачите на развитието през етапа на училищната възраст да се фокусират върху укрепването на Аз-концепцията посредством изграждане на социални умения за живот. Това са поведенчески механизми, съответни на нагласите за себеразбиране и себеутвърждаване на младата личност, отвъд нейното вътрешно психично пространство, чрез които се реализира социалната изява на всеки социален актьор.

Именно в релативните отношения "ученик-училище" се откроява динамиката на възрастовото развитие през училищната епоха (периода на детството) като своеобразен конструкт и средоточие на сложните отношения между личността и социума.

Като основен форум и условие за личностна себеизява, себеизразяване и утвърждаване, училището е едновременно и опосредстващо звено в процеса на социализация на подрастващите. То обуславя нормативно установени начини на поведение у младата личност. И за формалните, и за неформалните отношения между обучаеми и обучители, в качеството си на посредник образователната институция е платформата, върху която учещата се личност експериментира в защитена среда различните си социални роли

(ученик, приятел, лидер, член на неформална общност, член на формалния екип, изпълнител пр.).

Оползотворяването на социалната роля на обучаем/ученик, е процес ангажиран с динамиката на приобщаване на индивида към училищната идентичност, чрез който се разкриват ефектите или затрудненията в присвояването на конкретния институционален модел.

Интернализирането на социалната роля на обучаем/ученик в индивидуалното съзнание представлява моделиран образ за подрастващия, наложен от изпълняваните от него актуални социални функции. Балансираното поведенческо и емоционално себе-отдаване на конкретните смисли на тази роля е свидетелство за психична адекватност на личността.

Нещо повече, идентифицирането с ролята на ученика е първата заявка за възприемане на хетерономията в човешкия живот. В този контекст, изучаването на поведението на личността, относно присвояването на социалната роля на ученик и през императивността на училищните правила има своето психологическо оправдание, т.е. то е обективен измерител на изграденото умение за социабилност, при съответния индивид. Така значимост за дискутирания аспект на социална прагматика придобива изясняването на процедурата, интерпретираща постигането на хармония и цялост между "вътрешния свят" и обособената институционално "външна експликация" на социално участие на ученика в живота на училището като „другата не-Аз институция, през която функционирам".

Така на преден план въвеждането или приложението на компетентностния подход в съвременната образователна среда има за цел да отговори на необходимостта в училище младите хора да отработят механизми за овладяване на широк диапазон социални компетенции. Тези механизми имат психологическа функция, тъй като посредством тях отделния обучаем екстериоризира характеристиките на конкретното ролево съдържание и съответно на спазването на правилата и на организацията в училище. Да се формират умения за приспособяване към институционалния ред на училището означава личността да изработва свои (индивидуални, уникални) механизми за ефективно организиране на собственото поведение, релевантно на актуалните и нормативни социални очаквания и оценки. Така всъщност се осъществява и вътрешнопсихичният механизъм на идентификация на подрастващия с проекциите на социална роля на ученика.

Терминът компетентност започва да се употребява по-често в трудовете на някои автори още през 1950, всички изследователи признават, че статията на Дейвид Макклелънд [2] е тази, която популяризира истински понятието компетентност – компетенция. Приносът на Макклелънд е в опита му да разграничи семантично термина „умение", което е твърде тясно, от термина компетентност. Така той изтъква, че има разлика между начинът на действие при посредствените и при изключителните личности и тя се дължи така наречената базова компетентност на личността, която включва ценностите, мотивите и механизмите за изпълнение на всякаква задача, с оглед постигането на целта.

Методологията за въвеждането на компетентностния подход в съвременната образователна среда разглежда компетенцията, като съвкупност от знания, умения, нагласи и поведения за постигане на резултати (нива на представяне) в изпълнението на дадена учебна задача или при участието в учебни екипи. Придобиването на определено ниво на компетентност, може да се разглежда, като израз на способността на индивида да съчетава и интегрира в поведението си (по самостоятелен начин, собствено „ноу-хау") различните елементи на знанията, уменията, поведенията, личностните качествата и опита, който притежава. Казано по опростен начин, компетенциите са израз на способността на индивида да се справя успешно с ангажиментите си. Така прилагането на компетентностният подход в образователната среда отчита една понякога пропускана обективност, че в ежедневието на ученика се валидизират същностните компоненти (стил, норми, етика на взаимоотношенията) на просоциалното поведение. По същество неговата технология преследва дългосрочни цели и се отличава с перспективност.

Педагогическата практика изобилства със случаи, в които подрастващият среща затруднения в процеса на адаптиране на поведението към нормите на училищната институция. В съвременната педагогическа психология посочените проблеми – негативни за цялостната адаптация и интегриране на обучаемия в училище се анализират като резултат от динамиката на психологическия климат. Това обуславя необходимостта от създаване на психологически условия за подкрепа при интернализиране и реализиране ролята на ученика, изразени в осигуряване на време и пространство за усвояване на компетентности за поведенческа рефлексивност и стилистична вариативност на личността към правата и задълженията на ученика. Така разглеждан, компетентностният подход

предоставя възможности за стимулиране на мотивацията за усвояване социалната роля на ученика и изграждане на личен авторитет в междуличностните контакти на училищната среда. Междуличностната комуникация придобива особена значимост за подрастващия въз основа на присъщата му за разглеждания възрастов период на развитие - потребност от признание.

Социалната практика на училищната институция разкрива, че съществува пропорционална зависимост между степента на отхвърляне на социокултурните стандарти (училищните норми) за социално поведение и комуникация и риска от дестабилизиране на официалния и неформалния статус на личността на обучаемия/ ученика. Подобна тенденция буди тревога сред изследователите и практиците на психичното развитие през училищната възраст, с оглед прогресивното задълбочаване на посочените негативи през по-късните възрастови етапи до степен на асоциалност.

В субект-субектните отношения при взаимодействието „учител–ученик" учителят следва да се ориентира във всичко произлизащо в жизненото пространство на ученика и да подкрепи стремежите му за осмислено достигане до поставените жизнени цели на основата на осъзнат избор при разрешаването на проблемите от вътре-емоционален и междуличностен характер. Адаптирано към пресонологичните проблеми на училищната възраст субект-субектното взаимодействие в релацията „учител-ученик" има за фокус:

• Изменение на поведението на ученика, по посока продуктивност и удовлетворение от живота си като приема нормално някои неизбежни социални ограничения;

• Развиване на навици за успешна адаптация и умения за преодоляване на трудности при сблъсък с нови жизнени обстоятелства и социални нужди;

• Подкрепа на ученика в ефективното приемане и прилагане на жизнено важни решения, чрез научаване на: инициативност, управление на времето и психичната енергия, оценка на последствията от риска, изследване полето на ценностите, от които произлиза приетото решение, оценка на свойствата на личността, преодоляване на емоционалния стрес, разбиране влиянието на нагласите във връзка с приемането на решението и т.н;

• Развиване на умение да се заявяват и подържат междуличностни отношения чрез повишаване на самоуважението и формиране на съответни социални навици;

• Поощряване изборите за себереализация чрез повишаване на личностния потенциал и развитие на способностите на ученика да контролира своето обкръжение и собствените реакции, провокирани от обкръжението.

Обобщавайки, може да се заключи, че качеството на субект-субектното взаимодействие „педагог-обучаем" е резултат от обхващането в цялост на психодинамиката на изграждането на КОНТИНИУМА НА ЛИЧНОСТТА. На единия полюс на този личностен конструкт са – общите, глобалните, дългосрочните жизнени цели по време на жизнения път, а на другия полюс са – специфичните, конкретните, краткосрочните цели за формиране на умения за себеутвърждаване.

Същевременно целите на междуличностната интеракция в училищната институция са с насоченост към индивидуалната за всеки обучаем ситуация и са:

• фундаментално положени за постигане на +личностен растеж;

• акцентирани към близките жизнени перспективи;

• ориентирани към изменение на поведението, като по-голямо значение се придава на конкретните цели.

Оттук може да се направи изводът, че като практическа дейност йерархичната комуникация между учителя и ученика се базира на психологични принципи за оценка, превенция и корекция на психосоциалното функциониране на личността в периода на училищната възраст.

С приемането на Лисабонската стратегия (2010) [3] беше взето решение за модернизиране и повишаване качеството на образованието, което да доведе до овладяването на седем универсални ключови компетенции: общуване на роден език; общуване на чужди езици; математическа компетентност и основни знания в областта на природните науки и технологиите; дигитална компетентност; умения за учене; обществени и граждански компетентности; инициативност и предприемачество. С приемането на Националната квалификационна рамка в България бяха легитимирани четири универсални лични и професионални компетентности, като резултати от обучението: самостоятелност и отговорност; компетентности за учене; комуникативни и социални компетентности; професионални компетентности.

По-долу са представени областите на неакадемични ключови компетенции, които съвременният учител следва да владее, с оглед

подобряване качеството на взаимодействието в релацията „учител-ученик”.

ПЪРВА КЛЮЧОВА КОМПЕТЕНТНОСТ: ОБЩУВАНЕ (на роден и чужд език)

Очаквани резултати: Развитие на комуникативни и презентативни умения.

Съдържание на обучението: Предоставяне на информация и трениране на умения за:

- взаимовлиянията в процеса на общуването;
- формите на общуване;
- стратегиите на себепредставяне;
- вербалните техники;
- невербалните техники;
- работа с личните документи;
- активно слушане;
- комуникативни стилове;
- ефективно презентиране;
- ефективно послание;
- създаване на доверителни отношения;
- подобряване на комуникативните умения;
- постигане на съгласуваност при комуникцията;
- управление на стреса.

ВТОРА КЛЮЧОВА КОМПЕТЕНТНОСТ: УЧЕНЕ (организация на времето и копиране на стреса при селектиране, обработване, прилагане на информация)

Очаквани резултати: Развитие на организационни умения за управление на стреса и управление на времето.

Съдържание на обучението: Предоставяне на информация и трениране на умения за:

- мотивационните модели;
- комуникативните стилове;
- видовете стрес и фазите на стрес;
- реакциите на стрес и факторите за влияние;
- стратегиите за справяне със стреса;
- емоционалната интелигентност;
- времето като фактор;
- енергийният цикъл човек и природа;
- системите за управление на времето;
- овладяване и контрол на емоциите;
- себепредставяне и въздействие чрез комуникация;
- изграждане на мотивация за учене през целия живот;

• влияние върху средата и техники за справяне със стреса;
• изграждане на позитивни нагласи; р
• разбиране на енергийния цикъл и съгласуване на дейностите;
• ефективно планиране на цели и задачи;
• работа в екип и разпределение на отговорностите.

ТРЕТА КЛЮЧОВА КОМПЕТЕНТНОСТ: ГРАЖДАНСКА АКТИВНОСТ (формиране на активно гражданско съзнание)

Очаквани резултати: Развитие на умения за цивилизационно гражданско поведение.

Съдържание на обучението: Предоставяне на информация и трениране на умения за:
• правилата на поведение в различни обществени групи;
• човешките и граждански права;
• основните събития и тенденции в развитието на Европейския съюз (ЕС);
• целите, ценностите и политиките на обществените и политически движения;
• процеса на европейска интеграция;
• правото и институциите на ЕС;
• условията на работа в интеркултурна среда;
• „единството в разнообразието" на културите в ЕС;
• активна гражданска и обществена позиция;
• ефективно взамодействие и сътрудничество в обществената сфера;
• представяне в интеркултурна среда;
• толерантно и конструктивно общуване;
• разрешаване на проблеми и справяне с конфликти;
• работа в интеркултурна среда;
• да оценява разнообразието и разбира ценностните системи на различни групи;
• да преодолява предразсъдъци и изразява готовност за компромис;
• ефективно участие в гражданските и обществени процеси на всички нива.

ЧЕТВЪРТА КЛЮЧОВА КОМПЕТЕНТНОСТ: ПАРТНЬОРСТВО И СПРАВЯНЕ С КОНФЛИКТИ

Очаквани резултати: Развитие на умения за разрешаване на конфликти и водене на преговори.

Съдържание на обучението: Предоставяне на информация и трениране на умения за:
• произхода на конфликта;

• превантивно поведение;
• формите на общуване;
• стратегиите на представяне;
• вербалните техники и невербални техники;
• успешна комуникация;
• стиловете на преговори;
• стратегии за справяне с конфликти;
• ефективно послание и активно слушане;
• създаване на доверие;
• подобряване на комуникацията;
• принципни преговори;
• изграждане на стратегия на преговорите;
• взимане на ефективни и творчески решения;
• подготовка и организиране на успешни преговори.

ПЕТА КЛЮЧОВА КОМПЕТЕНТНОСТ: ЛИДЕРСТВО И ЕКИПНА ЕФЕКТИВНОСТ.

Очаквани резултати: Развитие на лидерски умения при екипното взаимодействие.

Съдържание на обучението: Предоставяне на информация и трениране на умения за:

• управленските подходи;
• различаване на лидерството от мениджмънта;
• лидерските стилове;
• мотивационните стратегии;
• изграждането на екип;
• екипната ефективност;
• установяване на потенциала на екипа;
• управляване на личностните ресурси;
• подобряване на екипната ефективност;
• иницииране на дейности;
• ефективно лидерство;
• мотивиране и стимулиране на екипа;
• организиране и съгласуване на възможности и ресурси;
• създаване на стратегии и обмен на практики;
• постигане на цялостност.

Във връзка с казаното по-горе, от значение за качеството на взаимодействието „учител – ученик" е то да се основава на принципа на работа в екип. Ефективността на такъв модел на дейност се определя от наличието за всички участници в релацията на:

• Общи цели и визия;
• Споделяне на едни и същи обективи;

• Взаимна подкрепа и уважение;

• Признаване на приноса на всеки отделен член за успеха от дейността;

• Споделяне на знания, умения и източници на информация;

• Отворен комуникативен климат;

• Екипна самодисциплина.

За професионалните умения, нужни за качествено изпълнение на учителската роля всеки педагог следва да притежава вътрешна мотивация за подкрепа на хора в нужда и алтруистична нагласа, базирана върху хуманистична ценностна ориентация и водена от идеята за морално самовъзнаграждаване.

• както за възстановяване на близостта и взаимната подкрепа между намиращия се в криза ученик и неговото семейство, и по-широка социална среда;

•така и за подпомагане на ученика за възвръщане на социалния му статус и идентифициране отново „за себе

Съдържателният анализ на компетентностния подход разкрива ядрото на неговата специфика: сложността му се основава на факта, че при развитието ключовите компетентности не се изисква репродуциране на дефиниции. Той е образователна технология, която насърчава експериментирането на модели за опознаване, адаптиране, експериментиране до степен на вдъхновяване и креативно пресъздаване на реалността и така отключва просоциалната активност на подрастващите за многоаспектно интерпретиране на собствения ролеви сценарий в процеса на жизнеутвърждаване. В Таблица 1. Скала за оценка на компетентността се презентират критериите за оценка на компетентностния профил на обучаемите.

Таблица 1. Скала за оценка на компетентността

Критерии за дефиниране на нивата	Първо ниво	Второ ниво	Трето ниво	Четвърто ниво
	■□□□	■■□□	■■■□	■■■■
Индивидуална отговорност и автономност	Ограничена	Средна	Висока	Много висока
Изпълнение на задачи	Рутинни	Рутинни Средна сложност	Рутинни Сложни	Стратегически важни
Нужда от ръководство и помощ	Ръководство и помощ	Ръководство и помощ при сложни задачи	Подпомага другите	Обучава другите

Философията на компетентностния подход е положена в идеята да се разгърне личностната уникалност в осъществяването на нещо – не само на действие, а на замисъл. Развитието на компетентности е всъщност практическа подготовка за живота. Придобиването на компетентности изисква рационално усилие от обучаемите, а тренирането на компетенции, с оглед тяхното подобряване е емотивно преживяване, което насища Аз-идентичността с възторга, че всеки е свободен в интерпретациите си на света, но всеки е създател собствената ефективност при разрешаване на задачите на социалната действителност/реалност.

Овладяването на всяка отделна компетентност води до точно определена промяна както на личността, така и на изследвания обект. Да бъдеш компетентен не е тъждество на - да имаш компетенции, а е непрекъснат процес, основан на интелектуална активност, чрез която се:

- проучва в конкретика състоянието на даден проблем;
- набира и анализира информация;
- интерпретират и диагностицират силни и слаби страни на изучавания феномен;
- търсят иновационни ресурси и идентифицират възможностите за приложението им;

Именно тази способност да участваш според своя индивидуален ресурс – съдържа потенциала от процеса на обучение да се извлече опитност, която да трансформира личностното присъствие на по-функционално ниво, наричано за краткост - компетентност. Разглеждан, в контекста на образователния процес, компетентностния подход има за фокус аспектите на актуалната образователна среда. Обмисля я по съвременен начин и цели перманентната промяна на обучаемите – в полето на континуума от непрекъснато действие и непрекъснато учене до себеосъзнаването на личностните умения, социалните и професионални компетенции. Предимствата на компетентностния подход са в търсения резултат от неговото прилагане: не просто репродуциране на образователното съдържание, а създаване на конкурентно способен социален субект, чрез обмисленото преминаване от теорията към социалната практика. Компетентностния подход превръща обучаемите от аналитици в изпълнители. Те вече са психологично мобилизирани да влагат усилия за преобразуване на съответния обект или разрешаване на съответния проблем. Мотивирани са да се ангажират лично и да носят отговорност както за успехите, така и за грешките си.

Преживяващи удовлетворението да защитават това, което сами са инициирали и смели в легитимирането на идеите и продуктите си.

Литература

[1] Ананьев, Б. Г. Психология и проблемычеловекознания. Москва, 1999 г.

[2] McClelland, D. Testing for competencyratherthan intelligence. American Psychologist, 28, 1973

[3] http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/citizens/online_publications/lisbon_treaty.pdf

СТИМУЛИРАНЕ НА ТВОРЧЕСТВО И УЧЕБНА МОТИВАЦИЯ

Проф. д-р Станислава Стоянова
ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград, България
e-mail: avka@abv.bg

Резюме: *Представени са определения за същността и видовете учебна мотивация, както и за природата на креативността. Изброяват се теоретични концепции на различни автори за взаимовръзката между учебна мотивация и креативност. Разглеждат се някои методи за стимулиране на творчество и учебна мотивация, като се набляга на примери от практиката за приложението на такива методи. Основната идея на разработката е, методите, които стимулират творчество, също така стимулират и мотивация в учебния процес.*
Ключови думи: *креативност, учебна мотивация*

Abstract: *Some definitions of the nature and types of academic motivation are presented, as well as of the essence of creativity. Several authors' theoretical approaches of the link between academic motivation and creativity are enumerated. Some methods of stimulating creativity and school motivation are dealt with, and the emphasis is put on the examples from practical implementation of such methods. The main idea of this paper is that methods that develop creativity also stimulate academic motivation.*
Key words: *creativity, academic motivation*

1. Теоретични концепции за взаимовръзката между учебна мотивация и креативност

Учебната мотивация и креативността по отделно представляват изследователски интерес от дълги години. И двете явления се свързват с интереси, нагласи, готовност и желание за ефективно изпълнение на дейности, с положителни последствия за индивида и обществото. Същевременно е много трудно да бъдат проучвани, защото са от явленията, които не са пряко наблюдавани, а по вероятни последствия преценяваме за тяхното наличие.

1.1. Същност и видове учебна мотивация

Учебната мотивация е съвкупност от подбуди и причини да се осъществява учене, определящи доброволно насочени усилия към усвояване на знания и умения. Учебната мотивация представлява желание, стремеж за удовлетворяване на познавателни потребности и постигане на цели, свързани със самоусъвършенстване чрез пола-

гане на усилия за натрупване на нови знания и умения, за успешно представяне, така че човек да получи признание като компетентен и успешен в учебната дейност.

Учебната мотивация е система от мотиви – подбуди, от които зависи целенасочения характер на действията, дейността и активността на човека [13].

Част от определенията за мотивацията я дефинират като процес [9; 14], други – като почти постоянно състояние [11].

Съдържателните теории за мотивацията наблягат на това, което мотивира хората, т.е. на мотиваторите. Теориите за мотивацията като процес се фокусират върху това как да се мотивират хората, т.е. става дума за стимулиране на мотивация [35].

Учебната среда влияе върху мотивите за учене на учащите – върху съдържанието им, процесуалното им развитие, интензивността им, както и чрез целенасоченото прилагане на различни подходи за стимулиране на учебна мотивация.

Традиционно учебната мотивация се разделя на вътрешна и външна. Вътрешната мотивация се отнася до извършване на учебна дейност заради самата нея, защото процесът на учене носи удоволствие, а външната мотивация е свързана с извършване на учебна дейност, заради други цели – например напредване в кариерата, получаване на одобрението на околните и др. [19]. При външната учебна мотивация ученето е средство за постигане на друга цел. Вътрешната учебна мотивация е свързана със същността на самата дейност, чието извършване носи удовлетворение и не е средство за достигане на друга цел. Човек изпитва радост от активността, от нарастването на различен вид компетентности, от процеса на познание и реализация на своя личностен потенциал. Занятията по учебния предмет предизвикват интерес у учащия и се съпровождат с позитивни преживявания, което е предпоставка за креативност.

Според Д. Голман [6] леко приповдигнато състояние е оптимално за хора на творческия труд. Доброто настроение повишава способността за гъвкаво и комплексно мислене. Смехът и доброто настроение помагат на хората да правят свободни асоциации, да забелязват връзки и отношения. Хората в добро настроение са по-настойчиви, с по-позитивно мислене, по-склонни да предприемат нещо по-авантюристично и рисковано. Лошото настроение повишава вероятността да се обвържем с прекомерно предпазливи решения.

По-тясно с креативността са свързани форми на вътрешна мотивация като идентификационна регулация – мотивираност, защото

действията са важни за индивида, имат личностен смисъл и ценност за него; и интегрирана регулация – автодетерминирана форма на мотивация, при която индивидът извършва дейности, свързани със себереализацията [25].

1.2. Концепции за креативност

Креативността е способност да се пораждат необичайни идеи, бързо да се разрешават проблемни ситуации [32].

При отсъствие на информация или дисхармония на нейните елементи у човек нараства напрежение, което го заставя да търси пътища за неговото отслабване. Творческият път на решаване на проблем се състои в това, че човек се опитва да избегне общоприети и очевидни решения, изследва проблема, издига множество хипотези, проверява своите догадки, докато не намери решение.

Дж. Гилфорд [32] счита способността за дивергентно мислене (способността да се създават множество оригинални и нестандартни решения на една задача) за основа на креативността.

Конфликтът между необходимото и разполагаемото ни принуждава да търсим нови решения, да заменяме съществуващите с други, по-ефективни. Това, което сме свикнали да наричаме „внезапно просветление", „щастливо хрумване", „случайно досещане" и др., се поражда от успешното свързване на различни части от съхраняваната в съзнанието ни информация или на новопостъпващата със запаметената вече и осъзнаването на връзката [17].

Креативността се дефинира като процес на създаване на нещо ново, полезно и изненадващо, и съответно продуктът от креативна дейност е нов, изненадващ и ценен като полезен [40].

Креативният продукт е оригинален и ефективен, т.е. възприеман като полезен, подходящ, ценен, приемлив и приет [39].

М. Боудън [22] определя психологическа Р-креативност и историческа Н-креативност. Р-креативността е нова идея за лицето, което я е измислило, може вече да е хрумнала на друг, но на него преди не му е идвала наум. Н-креативността е нова идея за лицето, което я е измислило и не е хрумвала на никого другиго в човешката история. Всички Н-креативни идеи са и Р-креативни. Всеки човек е потенциален новатор.

1.3. Аспекти на взаимовръзката между творчество и учебна мотивация

Идеята, че творчеството и мотивацията са свързани, е изказал още Дж. Гилфорд [32, стр.51]. Надарените и талантливи хора са силно мотивирани [30]. Креативните личности са по-мотивирани, по-енергични, по-любопитни, по-ефективни.

Талантът се отнася не само до способностите, а до цялостната личност, по-специално – до мотивационната сфера на личността, мотивацията за изпълнение и успех, волевите качества [12].

Слабата мотивация води до загуба на интерес [28], което означава и до по-ниска креативност, тъй като интересът е нейн компонент.

Креативното поведение включва изобретяване, дизайн, създаване, планиране, нагласа да се научават определени неща, интереси, оптимизъм, увереност в себе си, интроверсия и др. [32].

При развитие и проява на творчески способности особена роля играят жажда за знания, надежда за успех, забелязване на новото в постановката и решението на проблема, възможност за прогнозиране и др.

Сред факторите, които създават предпоставки за креативност, Х. Гарднър [4] определя възможност да постигнеш превъзходство поне в едно свое начинание, докато си още млад; среда, която постоянно оказва натиск върху младия човек (родители, учители, които бавно, но непрестанно повишават изискванията към него); връстници, които също искат да експериментират и които не се обезкуражават от неуспеха. Тези фактори в някаква степен са свързани с учебната мотивация.

Креативността включва мотивационен аспект, който се изразява във висока познавателна потребност, любознателност, стремеж за постигане на значими за човека резултати [3].

Е. Георгиева и Е. Драголова [5] изследват творчески способности на деца на 5–6-годишна възраст и установяват, че у деца с високи творчески способности най-изявена е любознателността от елементите на творческите способности, а у децата с ниски творчески способности любознателността е най-слабо проявена, което също е индикатор за връзката между креативност и учебна мотивация, изразяваща се в любознателност.

Усвояването на нови знания се постига чрез вдъхновение с идея, логическо мислене, творческо мислене, упоритост, трудолюбие, любознателност [23, с. 45] като тази концепция тясно свързва учебната мотивация и творчеството.

В творческия процес важна роля играе мотивацията при изпълнение на задачите, защото всеки вид творчество изисква голяма енергия.

Креативните личности са спонтанно креативни, външната мотивация обикновено не влияе върху проявата на креативност.

Обаче въвеждането на правила като например ограничение във времето и задаване на конкретна задача помага на индивида да се мобилизира и да се насочи към определена област, в която да търси творчески решения. Инструкцията „Измисли нещо!" затруднява повече учащите, в сравнение с инструкция, в която са въведени ограничения, като например с каква цел ще се използва това, което трябва да се измисли, какви задължителни съставки да има и за колко време трябва да се предложи решение (ограничение за времето на работа). По-вероятно е да протече креативен процес и да се достигне до креативен продукт, когато се работи с ограничения, които насочват вниманието, отколкото, когато се дава прекалено обща инструкция като тази просто да се измисли нещо [43]. Същевременно този пример илюстрира ефекта на външното мотивиране върху творческите прояви.

Прекалено силен външен натиск за академични постижения и пренатоварване може да ограничат креативността [29, с. 11, 21].

Не са били установени значими различия между академичните постижения на ученици в Малайзия с висока креативност, но различаващи се по своята интелигентност [36], като креативността е възможност за компенсиране на по-ниска интелигентност в някаква степен, като може би за това допринася мотивираността като аспект на креативността.

Относно творчеството има два подхода. Според елитарния подход способността за творчество е вродено свойство и не може да се обучи, таланти не се създават, а се раждат. Много малко индивиди са креативни личности, само гении, хора с високи постижения. Според егалитарния подход всеки е способен на творчество, всеки е креативен [37]. Творческото мислене може да се придобие [18]. След като в литературата до момента са предложени множество методи за стимулиране на творчество [7; 16], то вероятно егалитарният подход има повече привърженици и практическо приложение, защото няма как да развиеш нещо, което не съществува изобщо.

2. Възможности за стимулиране на учебна мотивация и креативност

2.1. Стимулиране на учебна мотивация

Стимулирането на мотивация може да се свързва с действия, които водят до задоволяване на потребности.

Други подходи за стимулиране на мотивация се свързват с изисквания, на които трябва да отговаря изпълняващия определена социална роля – в случая на учащ.

Рационални теории за стимулиране на мотивация разглеждат хората като рационални същества, които когнитивно оценяват личните загуби и ползи, преди да предприемат действие, така че стимулирането се основава на посочване на ползи от желаното действие и негативи, ако то не се осъществи. Целеполагащи теории за стимулиране на мотивацията наблягат на поставянето на специфични, съдържащи предизвикателство към представянето цели и обвързване с тези цели. Теориите за стимулиране на мотивацията, отнасящи се до покреплението, считат, че поведението е мотивирано от неговите последствия и стремежът е да се постигнат желани последствия и да се избегнат негативни състояния [38, с. 158–177].

За повишаване на мотивираността в учебния процес се препоръчва работа в малки групи [20; 41], подаване на незабавна конструктивна обратна връзка – с посочване на положителните и негативните аспекти, както и как могат да се преодолеят недостатъците [21; 42]; използване на онагледяване, визуализация чрез мултимедия и образователни кратки клипове; естетически оформено обкръжение, в което се възприема информацията; добри неформални взаимоотношения; използване на възможностите на електронното обучение; изказване на признание за постижения.

Мотивация за учене може да се стимулира с похвала и оказване на помощ в ученето (и с двете да не се прекалява); не отправяне на обвинения за личностни особености, а посочване на причината за нисък успех в не полагане на усилия или използване на неправилни стратегии за учене; предоставяне на цел и формиране на чувство за собствена компетентност чрез обратна връзка, която насърчава успех и оптимизъм; премахване на страха, който ограничава любознателността [27].

Креативното преподаване подобрява учебната мотивация – преподаване, при което учащите са насърчавани не просто да възпроизведат правилния отговор, както го представя преподавателят, а да се чувстват свободни да опитат нова гледна точка към проблем/задача [26].

Креативността в учебна ситуация, проявена от преподавателя, стимулира мотивацията за учене на учащия [24].

При брейнсторминг сред малка група от 6 студенти в магистърска форма на обучение по Училищна психология, проведен през януари 2015г., като се спази правилото всеки да изрази своето мнение и никой да не критикува идея на другия, но може да я доразвие, ако пожелае, бяха дадени следните предложения за възможни начини на стимулиране учебна мотивация:

- по-различна обстановка, интериор;
- преподаване като/чрез театър и филм;
- да се дава възможност на обучавания да представя пред други учащи материал – да влиза в ролята на преподавател;
- всяка лекция да започва с тест, с цел по-добра концентрация и адаптация към учебния процес;
- по-чести неформални контакти с преподаватели, дори извън учебната институция, чрез което се свиква с начина на комуникация на преподавателя;
- поощряване с награди;
- редуване на различни форми на преподаване, различни занимания, за да не е еднотипно обучението;
- възможност за работа в реална среда, повече практика;
- упражнения в групи, игри по време на обучението;
- упражнения с дишане в паузите;
- използване на ароматерапия и наличие на различни аромати в залата за всяка учебна дисциплина.

Част от тези предложения се прилагат на практика, например в сугестопедията се използва преподаването чрез театър или филм, игри по време на обучението, по – различен интериор, редуване на различни занимания, форми на преподаване и др.

В научни публикации, посветени на въздействия на растения върху работоспособността, се посочва, че растения като жен-шен, аралия, родиола, лимонник, левзея, селитрянка, стеркулия и др., наречени адаптогени, действат тонизиращо, повишават работоспособността [8, с. 17-19], което може да е свързано и с поддържането на висока мотивация за изпълнение на дейност.

2.2. Стимулиране на креативност

Някои практики на преподаване (проекти; учене, основано на игра; съставяне на планове; визуализиране на материала) мотивират учащите да участват по-интензивно в учебния процес като окуражават креативното и иновативното мислене, автономността и усвояването на професионални умения [31].

Един университетски преподавател споделя, че при зададен въпрос на голяма група студенти (въпрос от типа, за който няма само един правилен отговор) за 10 минути е получил 25 отговора, а когато им е разрешил да използват мобилни и технически устройства, за да отговорят на същия въпрос в следваща среща с тях, е получил около 300 отговора [33], което е индикатор, че достъпът и използването на съвременни технологии стимулират креативността като продуктивност, множество различни решения на проблем.

Конструирането развива познавателен интерес и креативност[2].

Предложени са множество методи за стимулиране на творчество. Някои се прилагат индивидуално, други – групово. В учебния процес методите за стимулиране на творчество се разглеждат като вид интерактивни методи – способи за усилване на целенасочената дейност на педагога и учащите си за организация на взаимодействията на всички участници в педагогическия процес, за създаване на оптимални условия за развитие [10, с. 37, 41].

6 души е максималният брой участници, които най-добре работят като група, според Ед. де Боно [7].

Инструкцията на методиките, които диагностицират креативност, подбужда изследваното лице към оригинален отговор, множество и разнообразни отговори. Тази външна стимулация благоприятства проявите на креативност.

2.3. Примери от практиката за стимулиране на креативност и учебна мотивация

Учебната мотивация и креативността са изследвани чрез наблюдение и анализ на продукти от дейността.

Проявена креативност може да се оценява по следните показатели:

1) скорост или бързина, продуктивност – количеството отговори;

2) пластичност или гъвкавост – степента на разнообразие на отговорите, оценявана по количеството категории в отговорите;

3) оригиналност – рядкост, нетривиалност на идеите;

4) щателно разработване на идеите – детайлизация на отговорите;

5) устойчивост към преждевременно приключване – способност на И.Л. да противостои на тенденцията за намиране на лесни отговори и бързо приключване на проблема, което обикновено води до стандартни, нетворчески решения [1].

6) абстрактност – степента, в която предложено наименование е отдалечено от конкретен стимул [34].

Бързина се стимулира чрез инструкцията да се измислят възможно повече отговори; гъвкавост се стимулира чрез инструкцията тези отговори да бъдат възможно по-разнообразни; оригиналността се стимулира чрез инструкцията да се опитат да измислят такива отговори, които никой не би могъл да измисли; разработеността се стимулира чрез инструкцията да се дадат възможно

повече идеи във всеки отговор, да се направи от тях възможно по-пълна и интересна история [1].

Оригиналността се изразява в степента на различие, нестандартност, неочакваност на предлаганото решение сред други, стандартни решения. Тя е резултат на преобразуване на зададения проблем в собствен проблем; нова собствена позиция по отношение на решавания проблем; отказ от стандартни, „очевидни“ решения. Оригиналността се поражда от преодоляване на „правилното“ очевидното, общоприетото.

Учебната мотивация се оцени чрез въпросник за академична мотивация на М. Радославова и А. Величков [15] и преценка на степента на активно включване за изпълнение на поставена задача.

2.3.1. Стимулиране на творчество и учебна мотивация чрез работа в малки групи по проекти

Проведе се през април 2014г. 30 студенти бяха разделени на малки групи. Четири групи се състояха от четирима студенти. Четири групи се състояха от трима студенти. Една група се състоеше от двама студенти. Студентите сами избираха с кого да работят в група.

По един човек от всяка група изтегли листче с предварително подготвена задача и групата трябваше да разработи план за провеждане на изследване по дадения проблем. Проблемите бяха свързани с трудова заетост, образователни възможности и здравни грижи. Малките групи работиха около 45 минути и след това всяка представи продукта от своята работа пред останалите групи върху големи листа от флипчарт и чрез кратка устна презентация. Всички се чувстваха добре, бяха усмихнати, горди със себе си и това, което направиха.

На Фигура 1 са показани анонимизирани снимки на малките групи с крайните продукти от тяхната дейност.

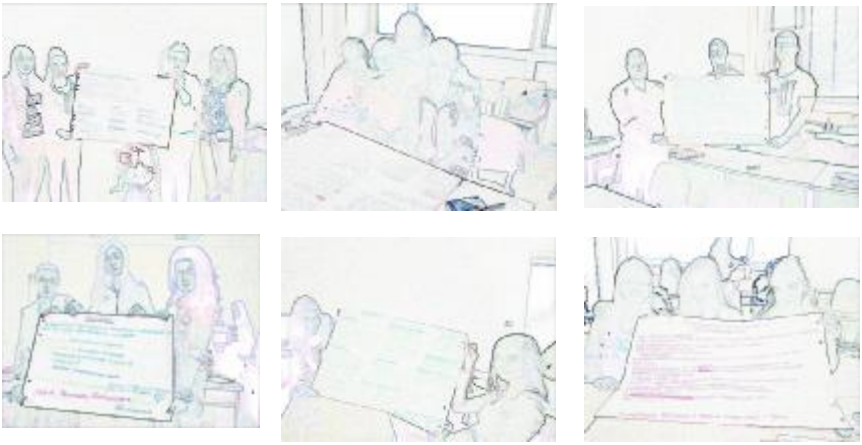

Фигура 1. Анонимизирани снимки на малки групи, работили по проекти за разработване на план за провеждане на изследване по проблем

Всяка група представи експериментален дизайн със следните компоненти – цел, задачи, хипотеза, независима и зависима променливи, целева група изследвани, методи за събиране на данни, методи за обработване на данни, определяне на вида на експерименталния план, етични проблеми. Многото компоненти на всяка идея са показател за продуктивността на групата. Всички идеи бяха подробно разработени (показател щателно разработване на идеите), без съвпадения между идеите на групи (показател оригиналност).

Всички от малката група участваха активно в поставената задача, нямаше нито един участник с ниско равнище на учебна мотивация.

2.3.2. Стимулиране на творчество и учебна мотивация чрез работа в малки групи за съставяне на история от заглавия от вестници (по концепцията на Едуард де Боно [7, с. 348])

На всяка група се предостави вестник и ножица, с инструкцията да използват само заглавията от вестника, да ги късат или изрежат, за да съставят колкото се може по-дълга история, разказ. Всяка група получи различен брой от вестник.

Проведе се през ноември 2013г. в две малки групи, едната се състои от трима студенти, другата от четирима студенти, общо 7 студенти.

Проведе се през януари 2015 г. в две малки групи, всяка от които се състои от по трима студенти – общо 6 студента.

Проведе се и през април 2015 г. при общо 9 студенти, разпределени в три малки групи от по трима души, но едната група се разпадна в процеса на работа на по-малка група от две студентки и една студентка работи сама. Не постигнаха съгласие относно историята, която да представят и студентката, която работи сама, обвини другите две, че не се съобразяват с нейното мнение, но всеки беше достатъчно мотивиран да поиска да довърши поставената задача и го направиха с част от материалите, които разделиха помежду си.

При всеки от случаите, студентите сами избираха с кого да работят в група.

Групите работиха около 35 минути и след това за около 10 минути представяха своята история от заглавия. По-креативните се досещаха, че нямат ограничение да изрязват и части от заглавия, дори само отделна буква или препинателен знак, за да съставят своята история. Всички съставиха повече от едно сложно изречение. Две от групите се досетиха да представят своите изречения като новини и така ги обединиха в цял свързан разказ. Другите групи съставяха няколко несвързани помежду си изречения – обикновено две или три изречения. Резултатите от работата на малките групи по съставяне на истории от заглавия от вестник са представени анонимизирано на фигура 2.

Фигура 2. Анонимизирани снимки на малки групи, съставящи истории/разкази от заглавия на вестници

По време на работа студентите се забавляваха и често се смееха на това, което създаваха. По съдържание историите бяха

разнообразни, никоя не се повтори, което показва оригиналност. Продуктивност се прояви в това, че всяка група съобщи своята история в повече от едно изречение. Устойчивост към преждевременно приключване се прояви в това, че всяка група се стремеше всяко съставено изречение да е колкото се може по-дълго, повече информация да бъде включена в него. Опитваха се да използват материали от заглавия, които им бяха останали, да не приключват прекалено рано. Комбинираха по нов начин думите във вече съставени изречения.

Нямаше нито един изследван студент с ниско равнище на учебна мотивация.

2.3.3. Стимулиране на творчество и учебна мотивация чрез метод 635

Същността на метода 635 се изразява в следното. Всички участници са добре запознати с проблема. Работи се в група от по 6 човека. Всеки в групата формулира писмено 3 идеи за решаване на проблема и дава своя лист с идеите си за около 5 минути на съседа си, който ги доразвива с още 3 идеи. Ако член на групата не се досеща как да доразвие чужда идея, то формулира друга вместо нея за решаване на проблема. Така листа на всеки с предложените решения на проблема се допълва постоянно и всяка идея се доразвива от още 5 човека. Накрая всеки получава отново своя лист с идеи, доразвити от всеки друг в групата. След това групите се събират и избират най-добрите идеи [16].

В един от случаите на приложение на този метод, студентите сами пожелаха да го изпробват, което показва техния интерес и мотивираност. Избраха си проблем, който да опитат да разрешат, свързан с прилагане на насилие в семейството. Разработваха общо около 30 минути идеите си за решаване на проблема (всеки от 6 души развива своите идеи за 5 минути и идеите на всеки друг в групата за около 5 минути, общо 30 минути). Предимството на метода е, че позволява подробно разработване на всяка идея – детайлизация и всеки от групата добре познава всички издигнати предложения. Същността на метода насърчава групата към продуктивност – предлагане на множество идеи и детайлизация, щателно разработване на идеите.

Последва обсъждане в групата за най-подходящи решения на проблема, което продължи също около половин час и всички в групата сами пожелаха да останат допълнително след края на учебния час, да довършат своите идеи, да ги обсъдят и да изберат най-подходящото решение на проблема. След това групата пред-

стави крайното свое решение и бяха избрани няколко подходящи и осъществими подхода за решаване на поставения проблем.

2.3.4. Стимулиране на творчество и учебна мотивация чрез съставяне и попълване на кръстословици с терминология по учебен предмет

На всеки от 30 студенти поотделно е поставена задача за около две седмици да подготвят определения на няколко основни понятия в психологията. Те са проверени от преподаватели за отстраняване на грешки и са подбрани най-често включените понятия от студентите. С помощта на безплатния софтуер EclipseCrossword [44] е съставена кръстословица с 28 психологически термини, която е предоставена на всеки студент от друга група от 30 студенти. Всеки от тях работи първо самостоятелно, а след това, ако пожелае, може да се консултира с други студенти в групата за попълването на кръстословицата. Работят сами около 15 минути, след това за около 10 минути обсъждат помежду си отговорите, за които са се досетили и след това заедно с преподавателя се посочват верните отговори за цялата кръстословица.

Попълването на кръстословица се приема за вид интелектуално забавление, което мотивира допълнително студентите да се стараят да дадат всички верни отговори. На практика се установи, че мнозинството студенти се справят успешно с около половината термини в кръстословицата, а за останалата очакват с нетърпение да научат верните отговори и типичната им реакция е „Да бе, как не се сетих!". Нито един студент не се отказа да опитва да попълни кръстословицата, което е индикатор за равнището им на мотивираност.

Заключение

Методите, които стимулират творчество, също така стимулират и учебна мотивация, защото учащият проявява интерес към нещо, което се случва по нов начин и което води но нов резултат, изпитва приятни емоции в процеса на изпълнение на дейността и удовлетвореност от крайния резултат.

Литература

[1] Александрова, Б. и Стойчева, К. (1993). Пространствени способности, невербален интелект и творчески потенциал-II. Българско списание по психология, 4, 3-14. ISSN: 0861-7813.

[2] Александровна, Ю. М. (2012). Легоконструирование как фактор развития одарённости. Изтеглено през април 2015, от <http://www.rusnauka.com/29_NIOXXI_2012/Pedagogica/3_118904.doc.htm>.

[3] Блинова, В. Л. и Блинова, Л. Ф. (2010). Детская одаренность: теория и практика. Учебно-методическое пособие. Казань: Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет. Изтеглено през април 2015, от <http://kpfu.ru/docs/F1012726740/Blinova.V.L. .Blinova.L.F..Detskaya.odarennost.Teoriya.i.pdf>.

[4] Гарднър, Х. (2014). Множеството интелигентности : нови хоризонти в теорията и практиката. София : Изток-Запад. ISBN 978-619-152-452-5.

[5] Георгиева, Е. и Драголова, Е. (1993). Механизми на творческата готовност на децата в играта. Българско списание по психология, 3, 63-72. ISSN: 0861-7813.

[6] Голман, Д. (2011). Емоционалната интелигентност. София: Изток-Запад. ISBN 978-954-321-889-9.

[7] де Боно, Е. (2001). Научете детето си как да мисли. София: Кибеа. ISBN 954-474-243-3.

[8] Иванченко, В. А. (1988). Растения и работоспособност. София: Медицина и физкултура.

[9] Илиев, Й. (2005). Управление на човешките ресурси. Умението да мотивираме. Велико Търново: Абагар. ISBN 954-427-658-0.

[10] Кашлев, С. С. (2004). Интерактивные методы обучения педагогике. Минск: Вышэйшая школа. ISBN 985-06-0982-6.

[11] Маслоу, Е. (2001). Мотивация и личност. София: Кибеа. ISBN 954-474-248-4.

[12] Мусил, М., Дочкал, В., Хлавса, Я. и Кодим, М. (1985). Талантът не може да се идентифицира и развива само в традиционните рамки на способностите. В сб.: Как се създават таланти: Интервюта с чужди и български учени. (Под ред.) Л. Здравчев и И. Паспаланов. София: Наука и изкуство, 24-35.

[13] Николов, П. (1980). Проблеми на нравствената мотивация. София: Народна просвета.

[14] Паунов, М., Паунова, М. и Паунов, А. (2013). Организационно поведение. София: Сиела. ISBN 978-954-28-1250-0.

[15] Радославова, М. и Величков, А. (2005). Методи за психодиагностика. София: Пандора прим. ISBN 954-634-007-3.

[16] Станков, В. (2002). Евристичните предизвикателства в съвременния свят. София: АИ “Марин Дринов”. ISBN 954-430-926-8.

[17] Съйкова, И. и Адамова, Ж. (1989). Евристиката и ние. София: Профиздат.

[18] Торънс, П. (1985). Умението да мислим творчески може да се придобие. В сб.: Как се създават таланти: Интервюта с чужди и български учени. (Под ред.) Здравчев, Л. и Паспаланов, И., София: Наука и изкуство, 13-24.

[19] Хекхаузен, Х. (1986). Мотивация и деятельност. Т. 1. Москва: Педагогика.

[20] Andrews, D. (2015a). Neuro-education: The role of neuroscience in teaching and learning. Retrieved in April 2015, from <https://class.coursera.org/univteaching101-002/lecture>.

[21] Andrews, D. (2015b). Understanding learners and responding to their differences. Retrieved in April 2015, from <https://class.coursera.org/univteaching101-002/lecture>.

[22] Boden, M. A. (2004). The Creative Mind: Myths and Mechanisms (2nd edition). London: Routledge. ISBN 0-203-50852-1.

[23] Campbell, A. (2012). Chapter Three. The production of new knowledge (pp. 43-83). Retrieved in May 2014, from <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:531429/FULLTEXT01.pdf>.

[24] Chaper 6. Personality of the teacher. (1956). NASSP Bulletin, 40 (216), 39-55. Retrieved in March 2015, from <http://bul.sagepub.com/content/40/216/39.full.pdf+html>.

[25] Deci, E. L. & R. M. Ryan. (1985). The general causality orientations scales: Self-determination in personality. *Journal of Research in Personality*, 19 (2), 109-134. ISSN: 0092-6566.

[26] Freeman, J. (1993). When earning interferes with learning. Retrieved in April 2015, from <http://joanfreeman.com/pdf/free_whenearninginterfereswithlearning.pdf>.

[27] Freeman, J. (2000). Families: the Essential Context for Gifts and Talents. Retrieved in April 2015, from <http://www.joanfreeman.com/pdf/free_familiesincontext.pdf>.

[28] Freeman, J. (2001). Giftedness, Responsibility and Schools. *Gifted Education International*, 15(2), 141–150. doi:10.1177/026142940101500204. ISSN: 2047-9077.

[29] Freeman, J. (2002). Out-of-school educational provision for the gifted and talented around the world. Part one: The research. Part two: The conclusions. Retrieved in April 2015, from <http://www.joanfreeman.com/pdf/Text_part_two.pdf>.

[30] Freeman, P. J. (2008). The emotional development of the gifted and talented. Retrieved in April 2015, from <http://www.joanfreeman.com/pdf/free_emotionaldevelopment.pdf>.

[31] González, C. S. G. (2014). Estrategias para trabajar la creatividad en la Educación Superior: pensamiento de diseño, aprendizaje basado en juegos y en proyectos. *RED - Revista de Educación a Distancia*, 40, 1-15. ISSN 1578-7680.

[32] Guilford, J. (n.d.). Creativity research: Past, present and future. Retrieved in May 2015, from <http://www.cpsb.com/research/articles/creativity-research/Creativity-Research-Guilford.pdf>.

[33] Jeffries, P. R., & Andrews, D. W. (2005). Ask us anything – Question 4. Mobile phones in lecture theaters [videorecording]. Retrieved in April 2015, from <https://class.coursera.org/univteaching101-002/lecture>.

[34] Kim, K. H. (2006). Can We Trust Creativity Tests? A Review of the Torrance Tests of Creative Thinking (TTCT). *Creativity Research Journal*, 18(1), 3–14. doi:10.1207/s15326934crj1801_2. ISSN 1532-6934.

[35] Milkovich, G. T. & Boudreau, J. W. (1988). Personnel – Human Resource Management (5th edition). Illinois, Homewood: Business Publications, Inc. ISBN-10: 0256059632.

[36] Palaniappan, A. K. (2007). Academic Achievement of Groups Formed Based on Creativity and Intelligence. *The 13th International Conference on Thinking June 17–21, 2007 Norrköping, Sweden*, 145–151. Retrieved in April 2015, from <http://www.ep.liu.se/ecp/021/vol1/>.

[37] Richards, R., Kolva, J., Atkin, M., Cheatham, H., Crocker, R., Ockuly, M. D., … Smith, G. (2011). Creativity revalued how professors, students, and an innovative university are turning the tide. *NeuroQuantology*, 9(3), 468–493. ISSN 1303 5150.

[38] Riggio, R. E. (1990). Introduction to Industrial/Organizational Psychology (4th edition). Illinois, Glenview: Scott Foresman & Co. ISBN-10: 0673381889.

[39] Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. *Creativity Research Journal*, 24 (1), 92-96. DOI: 10.1080/10400419.2012.650092. ISSN 1532-6934.

[40] Simonton, D. K. (2012). Quantifying creativity: can measures span the spectrum? *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 14(1), 100–104. ISSN 1958-5969.

[41] Stanford University Center for Teaching and Learning. (1999). Cooperative learning: Students working in small groups. *Speaking of Teaching*, 10 (2), 1-4. Retrieved in May 2015, from <http://www.stanford.edu/dept/CTL/Newsletter/cooperative.pdf>.

[42] Sturgis, C. (2014). Progress and Proficiency: Redesigning Grading for Competency Education. *Competency works*. Retrieved in May 2014, from <http://www.competencyworks.org/wp-content/uploads/2014/01/CW-Progress-and-Proficiency-January-2014.pdf >.

[43] Vadillo, G. (2014). *Las restricciones*. Retrieved in April 2014, from <https://class.coursera.org/creatividad-002/>.

[44] *Welcome to EclipseCrossword*. (1999). Retrieved in February 2014, from <http://www.eclipsecrossword.com/>.

ПСИХОСОЦИАЛНИ АСПЕКТИ НА СТАРЕЕНЕТО – ПРИОРИТЕТИ И ЗАДАЧИ ПРЕД ПСИХОЛОГИЯТА ЗА ЗАПАЗВАНЕ НА РАБОТОСПОСОБНОСТТА И ПОСТИЖЕНИЕТО

Доц. д-р Бистра Ценова
НЦОЗА – София, e-mail: bistratz@abv.bg

Резюме. *Целта е да се очертае приносът на психологията в разкриването на фактори за успешното стареене и психично благополучие в психосоциалната работна среда, и обосновка на адекватни подходи за интервенция. Застаряващата работна сила и по-добрата превенция на свързаните с работата заболявания е важна стратегическа цел в новата рамкова стратегия на ЕС. Заедно с новите професии тя отправя сериозно предизвикателство към управлението на здравословното стареене. Представени са модели на стареенето като процес на адаптация Идентифицирани са критерии на работещите за определяне колко добре остаряват на работното си място. Изведени са подкрепени с примери практики за решение: немедицински, организационни и медицински м**е**рки за съхраняване на трудоспособността**,** препоръки за текущо обучение на застаряващите работещи, както и ползите и цената на предприетите мерки.*

Ключови думи*: модели на стареене, психосоциални фактори, психично здраве, работоспособност, добри практики*

Psychosocial aspects of aging - priorities and activity area for psychology to preserve workability and performance

B. Tzenova

Abstract*. The purpose is to emphasize contributions of psychology in identifying factors for successful aging and well-being in the psychosocial work environment and providing the rationale for proper intervention approaches. Aging workforce and better prevention of work-related diseases occupy an important and strategic position in the new EU strategic framework. Along with new professions it addresses a serious challenge to managing a healthy aging. A model of aging as an adaptation process and criteria for successful aging in the workplace has been presented. Recommendable practices with medical and organizational solutions for organizational age management for preserving work capacity are outlined with evaluation of organisation cases cost return are outlined proved as effective practices for preserving work capacity are outlined as well as their cost return and proper ongoing training of aging workers .*

Key words: *aging models, psychosocial factors, mental health, workability, good practice*

Увод

Броят на хората на 65 и повече години се очаква да се утрои в световен мащаб от 524 милиона през 2010 г. (8% от населението) на 1,5 милиарда през 2050 г. (16%). Най-бързо стареещите популации са в по-малко развитите страни поради резкия спад в раждаемостта и повишаването на продължителността на живота. За България прогнозните дялове за възрастното население над 65 г. са по-високи - съответно 18,5% и 31,3% през 2050 г. [1]. Демографските тенденции сред населението в трудоспособна възраст в страните от ЕС—27 показват, че възрастовата група на 55–64-годишните представлява 26% от работната сила и ще се увеличи с 16,2 % (9,9 милиона души) през периода 2010–2030 г. Демографското стареене е високо и в страните от Източна Европа, като прогнозите за България са увеличаване на средната възраст от 43,2 г. през 2015 г. с 4 г. след 2 десетилетия [1, 2, 3]. Тези тенденции и глобализацията оформят бъдещето и развитието на икономиката, но те зависят и от политическите мерки, съобразени с приоритетите на възрастните хора, които са в центъра на вниманието, обсъждания и изследвания от последните десетилетия *[1, 4-9].

По-дълъг активен трудов живот е икономическа и социална необходимост. За да се обезпечи и финансира увеличената продължителност на живота на българските граждани и в ЕС, се налагат неотложни действия за повишаване на качеството и продължителността на трудовия живот. По тези причини 2012 г. бе обявена за Европейската година на активния живот на възрастните хора с цел повишаване на качеството на живот и благосъстоянието на гражданите на ЕС и особено на възрастните хора, както и насърчаване на солидарността между поколенията. Високото качество на трудовия живот е важна предпоставка за реализиране на концепцията за активен живот на възрастните хора, в която здравословните и безопасни условия на труд имат ключово значение. Добрите условия на труд също стимулират сътрудничеството между поколенията. У нас няма изследвания и добри практики и политики за здравословно стареене на работното място, а капацитетът и компетентността на отговарящите за това специалисти са ниски, което беше определящо за избора на настоящата тема.

1. Определения – възраст, перспективи и модели на стареенето

Застаряването на населението и свързаните с него многомерни промени се обозначават като тихата революция на 21 век. Възрастта все повече губи значение като предиктор на потребности, начин на

живот и постижения. В зависимост от отправната точка дефинициите за възраст са различни: брой на посрещнатите рожденни дни, *хронологична* възраст; *биологична* - в зависимост от състоянието на телесните органи и системи и физическия вид; *функционална* – оценка по отношение на специфичен контекст, изпълнение на специфични задачи, *психологична – колко добре се адаптира* индивидът *към променящите се* условия, използване на когнитивни, лични или социални ресурси за адаптация към нови условия, способност да останем гъвкави и сме психологически млади; *социална* – възгледите на повечето членове на общността по отношение на това, какво би трябвало да правят или как да се държат хората от определена хронологична възрастова група, очаквания на общността. Всяко общество има своите очаквания за изпълняваните роли и целите за постигане в различна възраст и използва своеобразен социален часовник. С годините разминаването между хронологичната възраст и *субективните* възприятия на хората за възраст става все по-голямо. Хората на средна и в напреднала възраст, особено жените, често казват, че се чувстват по-млади от хронологичната си възраст. Счита се, че напредналата възраст (старост) се асоциира с началото на започването на пенсионната възраст (въвеждане на системата за социално осигуряване в САЩ от 1935 г.) с цел предоставяне на икономическа сигурност по модела на германската система.

С нарастващото застаряване на населението в световен мащаб се появи нов феномен на дискриминация, поведения и отношения с различни обозначения, които могат да са проява на ***ейджизъм*:** набор от идеи и вярвания, убеждения свързвани с дискриминационни нагласи по отношение на възрастните хора. Понятието въплъщава негативни вярвания или стереотипи по отношение на възрастните хора като група. Манифестира се в ниски очаквания по отношение на когнитивните способности на възрастните хора или негативни убеждения по отношение на личностните или социални способности и възможности на възрастните хора (теория на дефицита). В САЩ това е третият по величина „-изъм" след расизма и сексизма. Всеки от нас може да стане мишена на ейджизъм, ако живеем достатъчно дълго. Негативните нагласи не са хомогенни. Признават се широки индивидуални различия в разнообразни аспекти. Напр. в *стереотипа на състраданието* се проявяват меките скрити форми – налагане на идеята, възгледа, че всички възрастни хора са безпомощни, нуждаещи се от адвокатстване, застъпничество и опекунство. Нов ейджизъм е отношение на свръх-

загриженост към възрастните, включваща приемането, че всички жизнено важни решения, променящи живота на възрастните хора, трябва да се вземат без допитване или консултиране с тях. Поради възможния негативен ефект на ейджизма, той трябва внимателно да се следи. Тези прояви могат и да намалеят с продължаващото повишаване на делът на възрастното население.

2.2.Концепции за стареенето и модели

2.2.1. Процесът на стареенето се разглежда в 3 основни перспективи. Най-ранната е ***нормативното стареене*** с фокус върху *поведението,* считано за нормално, или как средно индивидът достига до дълбока старост. В края на миналия век се лансира идеята за ***успешното стареене***, която подчертава, че когато хората остареят, може да се направи разлика между среден и идеален резултат, т.е. стареенето може да се класифицира от гледна точка на какво е „обичайно" и какво „възможно" [9] Baltes & Baltes, 1990". В съответствие с най-новата концепция за ***позитивно стареене,*** на основата на позитивната психология на Селигман (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000 [10]), индивидът може да изпитва щастие и благополучие даже при обективно неблагоприятни условия. Приема се, че положителното състояние на ума предоставя на хората сили и ресурси, които са буфер срещу влиянието на физическите и психологични предизвикателства, с които те се сблъскват в процеса на остаряването. Твърди се, че представата за позитивното стареене е по-обширна и изчерпателна защото допуска възможността човек да намира смисъл и да има добро качество на живот даже при физически или психологични ограничения. С това е обоснована смяната от нормативни към позитивни концепции за стареенето.

2.2.2. **Теоретичните модели** са много полезни за обобщаване и систематизация на данните за стареенето и старческата възраст. Те позволяват разбирането на изобилието от информация, и ръководят бъдещите изследвания във връзка с процесите на стареенето, като предоставят платформа за формиране на въпроси които е важно да се изследват. Знанията за стареенето и възрастта са обобщени в 2 рамкови модела с идеята как хората могат да се адаптират успешно към процеса на стареене и да достигнат позитивно дълголетие [10] Erber JT.

- Моделът на селективна оптимизация с компенсация (СОК [9]) възниква в рамките на теорията за развитието на жизнения цикъл и е подходящ за разбиране на процеса на справяне на хората с възрастово обусловените промени в областта на сензориката, възприятието, мисленето, личността си и социалната сфера. В

основата на модела е убеждението, че индивидите се адаптират през целия си живот. Те са способни да учат и да мобилизират допълнителен резервен капацитет, който не е необходим в обикновени условия. Друга основна предпоставка в модела е, че в жизненото си развитие хората печалят придобивки, но преживяват и загуби. В напреднала възраст загубите могат да са повече от придобивките. С увеличаване на възрастта резервният капацитет намалява, както в специфични области на функцио-ниране, така и общият. Когато загубата е доминираща в дадена област, функционирането на по-високо ниво може да става все по-трудно. Независимо от все по-големите загуби и намаляването на резервния капацитет с възрастта, могат да се активизират няколко стратегии за увеличаване на шанса за успешно стареене, напр. чрез концентрация на усилията в области, в които може да се поддържа високо равнище, различни при отделните хора. *Селекцията* е стратегия на концентриране на усилията в области с най-голяма вероятност за запазване на ефективното им функциониране. Понякога обаче се налага да преразгледаме и коригираме собствените си очаквания за някои области. *Оптимизацията* е стратегия за фокусиране върху поведения, позволяващи запазване на максимален брой функции и качеството на живот. *Компенсацията* е стратегия на заместване при настъпване на загуби. Ако хората са в състояние да избират, оптимизират и компенсират при настъпване на загуби в тези области с възрастта, то шансът им за успешно и позитивно стареене е много добър [9].

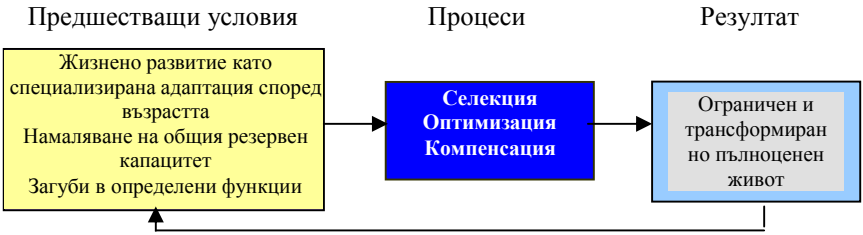

Фигура 1. Текущата динамика на селективната оптимизация с компенсация [9]

- **Екологичният модел** [10] включва 2 основни измерения – ниво на субективна компетентност и натиск от средата (фигура 2). Личността е представена от гледна точка на компетентността, измервана с възможностите и способностите ѝ в различни области.

Околната среда се определя от предизвикателството, или натиск който представлява, измерван с нейните физически изисквания, както и и с равнището на наличните сензорни, интелектуални или социални стимули. За позитивна адаптация с повишаване на нивото на компетентност е необходим по-силен натиск от средата. Щрихованата линия разполовяваща щрихованата зона представлява идеалната адаптация, а площите от двете й страни – приемливият диапазон на позитивна адаптация. Белите площи встрани от тях са зоните на негативна адаптация, когато изискванията на средата са извънредно големи или твърде ниски. Зоната на адаптацията се разширява с повишаване на нивото на компетентност, показвайки нагледно как високо компетентен индивид ще се адаптира успешно към широк спектър изисквания/натиск на средата, в сравнение с някой с ниска компетентност. В същото време индивид с висока компетентност ще се адаптира много по-лошо в широк диапазон среди, които са с много ниски изисквания, слаб натиск. В първоначалния модел на Lawton & Nahemow (1973, по [10]), възрастният индивид се разглежда като изложен на натиск от средата, но по-късно се изтъква транзакционалната природа на взаимодействието индивид-среда. Възрастният човек не е просто пасивно реагиращ на средата си, а е способен сам да започни и задвижи взаимодействия със средата. Индивиди с висока компетентност ще могат да идентифицират и формират ресурси, които са потенциално налични в средата. Освен това, индивиди с ниска физическа компетентност могат да имат достатъчно когнитивна и/или социална компетентност за да се възползват от ресурсите на средата в сравнение с индивиди, които нямат нито когнитивна, нито социална компетентност.

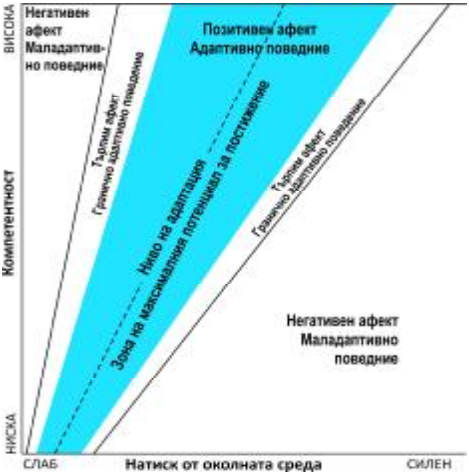

Фигура 2.Екологичен модел на стареене

И двата модела на стареенето включват оптимистични схващания за процеса на стареенето, въпреки че се различават в

детайлите, как стареенето да се направи е успешно и позитивно. Двата модела се допълват взаимно, като разглеждат стареенето като процес на адаптация. СОК моделът се фокусира върху стратегиите, които могат да използват застаряващите индивиди, а екологичният придава особено значение на характеристиките на средата. И двата модела очертават рамка за разглеждане на позитивното стареене в много аспекти – физически възможности, сензорика, възприятие, когнитивни, личностни и социални способности.

Преходът към базирана на знания икономика и непрестанното увеличаване на сектора на *услугите* са свързани с увеличение на психосоциалния риск от тормоз и насилие на работното място. При засегнатите се установява тенденция за повече оплаквания от обусловено от работата влошаване на здравето им, преживяване на депресия, тревожност, нервност, разстройства на съня и проблеми с вниманието и концентрацията. Честите контакти с хора, особено при често изложените допълнително на *високо емоционално натоварване, насилие и тормоз* по време на работа (здравеопазване, образование, социални услуги) са рискови условия, както и злоупотребата със **с**лужебното положение за тормоз на подчинени при ейджизма. Всички форми на тормоз при работа кореспондират с влошаване: на здравето и благосъстоянието на работещите, нагласите за труд, отношението към работата и изпълнението й. Липсата на общоприети дефиниции, класификации и системни стратегии за по-добра оценка на свързаното с работата насилие е предизвикателство както за психологията, така и за професионалното здраве, които си взаимодействат и допълват добре в теорията, в изследванията и в практиката. *Позитивната здравна психология* подкрепя интегриран подход, който балансира положителните и отрицателни аспекти на труда и благополучието.

В отговор на глобалните тенденции в застаряване на селението в края на 1990-те СЗО призовава за смяна на парадигмата към позитивна концепция за стареенето, дефинирайки здравословното и активно стареене като „процес, който позволява на хората да реализират потенциала си за физическо, социално и психично благополучие през целия си жизнен път и да участват в обществения живот като в същото време осигурява адекватната им протекция, взема мерки за сигурност и грижа, когато те се нуждаят от помощ” [7].

3. Стареене и работоспособност

Общото застаряване на населението и гъвкавостта и динамиката, както на изискванията на работата, така и на новите професии и възможности за свободното време, отправят сериозни предиз-

викателства към управляване на здравословното стареене на работното място. Застаряващата работна сила и по-добрата превенция на свързаните с работата заболявания е важна стратегическа цел в новата рамкова стратегия на ЕС по здраве и безопасност при работа за периода 2014-2020 г. Мускулно-скелетните увреждания и растящото разпространение на нарушения на психичното здраве [3,12-14] са основните диагностични причини за пенсиониране по инвалидност и приоритет в европейските изследвания по професионално здраве и безопасност (ЗБР) до 2020 г. [15,16,17]. Затова е от решаващо значение работата и дизайнът на работните места да са организирани така, че повече работещи, вкл. тези с хронични заболявания, да имат възможност да работят най-малко до определената пенсионна възраст.

Моделът „Къща на работоспособността“. Основните фактори, оказващи влияние върху индивидуалната работоспособност, финландският проф. Ilmarinen представя като четириетажна къща[18,19].

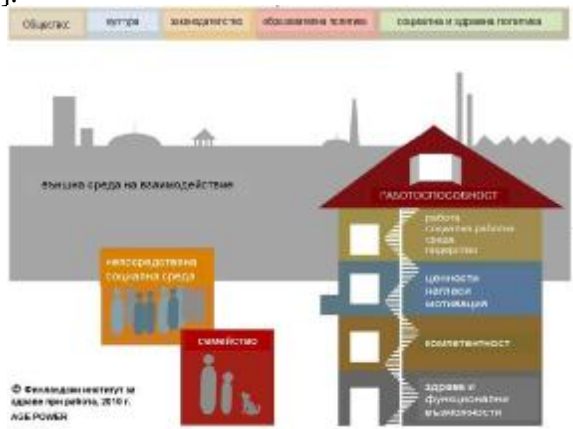

Първите три етажа изобразяват индивидуалните възможности: 1) здраве и функционални възможности, здравословен начин на живот 2) компетентност, 3) ценности, нагласи и мотивация. Последният „Етажът на работата” обхваща работната среда (физическа, социална, емоционална), организацията и структурата на работата, работното време, трудовия колектив и работните задачи, както и управлението, и е най-обширният и с най-голямо значение в къщата. Той отговаря на трудовия живот на работника. Работоспособността се определя като баланс между работата и индивидуалните

възможности. Стълбищата между етажите означават взаимодействие. То е най-активно между етажите „работа“ и „ценности и нагласи“ (3 и 4). Положителният и отрицателният опит на работното място оказва въздействие върху субективното възприятие на работещите за тяхната работа — тяхното мнение и чувства относно различни фактори, свързани с трудовото им ежедневие. Като цяло, работоспособността на всеки човек зависи от 6 фактора: изброените, както и средата, обкръжаваща непосредствено работното място на всеки, т.е. 5) семейството и 6) социалната среда. Личните контакти и човешките взаимоотношения оказват влияние върху ценностите, нагласите и мотивацията, т.е. тези два фактора извън работното място оказват влияние върху работоспособността, като подобряват или влошават баланса между работата и индивидуалните възможности на работника. Колкото по-положителен е балансът в областта на ценностите и нагласите, толкова по-голяма е вероятността работникът да има добър трудов живот и по-продължителна кариера. Моделът предполага, че предприетите действия на работното място, насочени към насърчаване на работоспособността, трябва да обхващат четирите етажа, а правомощията на специалистите по здраве при работа следва да включват и проблемите на остаряването и здравето. По правило работоспособността намалява с възрастта. Изследванията на Ilmarinen установяват [19], че около 30 % от заетите над 45-годишна възраст са със забележим спад по индекса на работоспособност. Динамиката му е различна по възрастови групи и сектори на икономиката, но индивидуалните различия се увеличават с възрастта. Ниските резултати са показателни за риск от загуба на работоспособност, ако не се предприемат коригиращи и превантивни действия. Низходящата тенденция в равнището на работоспособност с напредването на възрастта се дължи на трудности в адаптирането на промените в работата към промените в индивидуалните възможности. Развитието на трудовия живот на хората несъвпада задължително с типичната насока на процесите на стареене.

Освен придобитите чрез опита повече знания и професионални умения в сравнение с младите работници, повечето възрастни работещи са с непокътнати способности за учене и мислене, въпреки някои забележими отклонения в когнитивни функции като скоростта на преработка на информацията. Нещо повече, има доказателства, че продължаването на трудовата активност след 55 г. е свързано с по-бавна загуба на когнитивни функции, вследствие на стимулацията от работното място и свързаните социални задъл-

жения. Даже физическите способности могат да не се влошават толкова бързо, както обикновено се взема за дадено. Въпреки че се знае относително малко за отношението между възраст и продуктивност (вземащо под внимание заплащането), изследване в немски автомобилен завод установява, че средният възрастов профил на продуктивността на работниците се увеличава до 65 годишна възраст. Дали възрастните хора ще останат по-дълго на пазара на труда зависи и от типа работа, която им се предоставя. Много работни места не изискват физически труд, но може да изискват придобиването на нови умения и опресняване или надграждащо обучение за адаптация към променящите се работни среди.

Основната изходна предпоставка в модела на дефицита, че когнитивните и психомоторни способности на възрастните работници като цяло се влошават и западат, вече е опровергана. Господстващият днес модел на компетентностите приема, че различните способности и функциите, които лежат в основата им, се променят по много различен начин с напредването на възрастта. В днешната икономика на знанието преобладават когнитивните изисквания. Човешкият организъм изпълнява тези изисквания като активира различни базови функции, реализирани от мозъчните процеси. Когнитивните процеси обхващат всички процеси на възприятията и мисленето и психичните им резултати като знания, нагласи или убеждения. Те могат да протичат съзнателно или несъзнателно. Когнитивните способности са решаващи за работо-способността и постиженията в областта на възприятието, оперативната и дългосрочна памет, езиковите умения, интелигентността и формирането на решения и преценки. Досега е спорно дали интелигент-ността е взаимосвързан цялостен конструкт или е множествена, състояща се от множество независими едни от други компоненти. Флуидната интелигентност отговаря за скоростта на преработката на информацията, напр. бързото й съхраняване и актуализиране. Особено важни компоненти са т.нар. контролни функции, като гъвкавост на вниманието, смяна на задачите и подтискането на нежелани дразнители и действия. Кристалната интелигентност обхваща обема и дълбочината на натрупаното и усвоено знание. Първата намалява с възрастта, но натрупаните с опита знания, социалната интелигентност и комплекс-ните професионални знания се изграждат в течение на живота. С възрастта се развиват и някои компе-тентности като чувство за отговорност, способност за абстрактно мислене, способности за комуникация и сътрудничество, гъвкавост и умения за водене на преговори и способност за работа в екип. И обратно,

други способности, надграждащи върху компоненти на флуидната интелигентност могат да отслабнат с възрастта, но процесът протича много различно в зависимост от конкретните способности и индивиди. Редица изследвания потвърждават, че загубата на когнитивни функции не е автоматично обусловена от възрастта, а е свързана с рамкови условия. При това ефектът на работната среда е значителен. Стереотипът на работата усилва възрастово обусловените нарушения. Монотонна работа, или такава, която не е достатъчно предизвикателна, както и сменната и нощна работа, имат негативно влияние, а умствено стимулиращата, с по-високи изисквания работа, дейностите свързани с умствено и физическо обучение и тренинг имат позитивен ефект. Това зависи от естеството на работното място. Изследване в немска автомобилна фирмата [20] илюстрира, че докато по-възрастните изпълнители на дейности с високи изисквания към качеството работят по-бавно в сравнение с младите, тяхната работа е по-точна. От друга страна, при работещи на конвейер след навършване на 50 г. започват да се проявяват специфични когнитивни дефицити, т.е. съществува връзка между продължителната монотонна работа и физиологичните промени в мозъка. Ефектите на тези факторите се усилва с продължителността на въздействието им.

Хроничния стрес също се отразява негативно на мозъка във всички възрастови групи. Хормоните на стреса осезаемо влошават функциите на паметта. Най-разпространените форми на психично разстрой-ство включват депресия, бърнаут, тревожност, психосоматимни заболявания и пристрастяване. По прогнози на Световна здравна организация през 2020 г. проблемите с психичното здраве ще са втората по честота причина за болест, след сърдечно-съдовите заболявания. Увеличаването на психичните заболявания влияе значително върху националните икономики и темпа на растеж не само като директни разходи за терапия, но и огромните загуби в потенциала за развитие, иновации, конкурентоспособност, достигането на целите на «Европа 2020». Съгласно доклад за здравето в Германия за 2009 г. [21] отсъствията от работа вследствие на психологични и поведенчески разстройства са се увеличили с 51% от 2004 до 2009 г. За академични и мениджърски позиции процентът е още по-висок. Цената на психич-ните болести в Германия е близо 27 милиарда евро годишно, а на свързаната с тях загубена продукция – около 4 милиарда. Средната продължителност на психичните заболяване при по-възрастни работници (60-64 г.) е двойно по-голяма в сравнение с начинаещи в кариерата. Отсъствието от работа

по тези причини е средно 50 работни дни годишно. От пенсионералите се през 2009 г. 32% от мъжете и 44% от жените са по схеми на ранно пенсиониране поради психично заболяване.

Необходими са повече данни и доказателства за капацитета на възрастните работещи, специално тези с ограничена мобилност, други схеми и режими на работа или адаптирани работни среди. Следва да се разгледа внимателно и ползата от създаването на нови подходи на работното място или институции, които ще повишават възможностите и свободата на възрастните хора да са полезни и извън семействата си. Необходими са надеждни инструменти за определяне на потенциалните области за успешно стареене на работното място, което е една от задачите на психологията. Добър опит в тази насока е инструментът на Robson и сътр. [22] за разкриване на критериите за успешно стареене на работното място.Включени са въпроси от 18 различни области на средата и отношенията, работоспособността, характеристики на мотивацията и благополучието, особено значими за по-възрастните работещи над 50 г. С факторен анализ са идентифицирани 5 теоретично значими области за успешното стареене на работното място: адаптивност и запазване на психичното и физическо здраве, позитивни отношения и връзки, професионално израстване – възможност за развитие и конкурентоспособност, лична безопасност и изисквания на работата, и устойчив фокус и постигане на лични цели, т.е. да продължаваш да си поставяш цели и да ги реализираш. Само професионалното израстване е свързано отрицателно с възрастта, а отношенията на работното място са оценени като най-малко значимите от петте скали.

4. Управление на стареенето на работното място и насърчаване на работоспособността

Демографска промяна означава в частност потребност от действия от страна на фирмите в разнообразни области свързани с организацията и проектирането на труда. Организацията на работата описва как, до каква степен и при какви условия хората работят с други хора и с информация и ресурси. При това на мениджърите и преките ръководители е отредена важна роля, защото те разполагат с правомощия да организират работния процес и да разпределят индивидуалните работни задачи, да вземат решения за промени на работното място. Работниците и служителите от всички възрастови групи са уязвими при вредна експозиция на работното място. Адаптирането на работата към възможностите, уменията и здравословното състояние на работещите следва да е един постоянен и

динамичен процес, основан на адекватна оценка на риска. В тази връзка адаптацията на работата към нуждите и здравословното състояние на възрастните работещи не представлява допълнителна тежест. Възрастта е само един от аспектите на многообразието на работната сила, но е необходимо по-добро разбиране от страна на мениджърите и преките ръководители на възрастовите особености. Всички тези свързани с възрастта дейности и подобрения, които е необходимо да се извършват на работното място, могат да бъдат обобщени с термина „управление на стареенето". В определението за управление на възрастта се подчертава, че „свързаните с възрастта фактори следва да се вземат предвид във връзка с текущото управление, включително организацията на работата и разпределението на индивидуалните работни задачи, така че всеки работник, независимо от възрастта си, да чувства, че е в състояние да осъществи своите лични и корпоративните цели". Осемте цели на управлението на възрастта са: по-добро осъзнаване на особеностите на остаряването; справедливи нагласи спрямо остаряването; управлението на възрастта следва да е основна задача и задължение на началниците и ръководителите на организации и фирми; включване на управлението на възрастта в политиката по управление на човешките ресурси; насърчаване на работоспособността и производителността; учене през целия живот; съобразена с възрастта организация на работата; безпроблемен и достоен преход към пенсиониране.

В най-ефективната си форма дейността по управление на възрастта се основава на подход, вземащ под внимание целия жизнен път, и създава равни възможности за всички поколения. Адаптирането на личните работни задачи съобразно силните страни, нуждите и възможностите на възрастните работещи е от решаващо значение за осигуряване на работоспособността, благосъстоянието и производителността им. Примери за ефективни решения са: намаляването на физическото натоварване, въвеждането на кратки почивки в работния процес, съобразяване със здравните рискове при изработване на сменните графици и гъвкавото работно време, все мерки, които са съобразени с възрастта. От друга страна трябва да се използват силните страни на възрастните работещи, представени по-горе. Най-лесният начин за разкриване на променящите се потребности и адекватни начини за промяна на работния процес е допитване до мнението на възрастните работещи за желаните подобрения в работния им процес. Ефек-тивно решение е и разпределението на работните задължения между по-младите и

по-възрастните с оглед оптимално оползотворяване на силните страни на двете групи.

От гледна точка на модела на Hall (1991) [22] за четирите фази на развитие в кариерата и стратегиите за успешно стареене, е важно да се отбележи, че по-възрастните работещи могат да се придвижат и обратно: от последната фаза на дезангажиране към втората - развитие и кариера. Обратът може да е в резултат на подобряване на здравето, започване на нова професионална кариера, преоценка на целите или просто на поемането на повече отговорности. Важна функция в този процес, както и за здравословното стареене изобщо, имат социалните връзки и подкрепа, както от близки и приятели, така и на работното място, на което се отделя специално място в последни програмни документи на ЕС и в научните изследвания [23,24, 25,28].

Поддържането на професионалната компетентност изисква постоянно актуализиране на уменията и способностите. Организирането на *обучение* на работното място, в съчетание с различни специализирани курсове за обучение на персонала, е средство за повишаване на възможностите на възрастните работещи. Трябва, обаче, да се държи сметка за промените в процесите на учене, настъпващи с възрастта: стратегиите и условията на учене, използването на нагледни материали, потребностите от почивка и динамиката на процесите на усвояване на знания се различават при младите и възрастните работещи. Най-важната платформа за учене си остава обаче работата и работното място. Ученето на работното място е възможно, когато съдържанието на работата и задачите са структурирани по такъв начин, че да носят елемент на обучение. Ценностите, нагласите и мотивацията не са често обект на преки мерки. Обичайният подход за въздействия в тази област е индиректен, т.е. предприетите мерки трябва да са насочени към дейности на работното място. Някои подобрения в уменията за управление и лидерство оказват влияние върху ценностите и нагласите. Хората трябва да чувстват, че са зачитани и че могат да вярват на своя работодател. Те очакват в трудни и напрегнати ситуации да бъдат подкрепяни от прекия си ръководител. Справедливото третиране и нулевата толерантност спрямо възрастовата дискриминация ще бъдат забелязани и оценени от работещите. Личната ангажираност и отдаденост на работата са ключови показатели за баланс в тази област от трудовия живот.

Управление на стареенето в някои отношения е еквивалент на мениджмънт на *поколенията*, в смисъла на сътрудничество между

хората от различни възрастови групи с три принципни цели: Поддържане на работоспособността на сътрудниците на такова ниво, че да могат да останат на работа по-дълго, систе-мен трансфер на знания и ноу-хау между поколенията и успешна интеграция на младите работещи в интерес на оптималното сътрудничество между поколенията. Трябва да се вземат под внимание свърза-ните с възрастта фактори, така че реализирането на личните и организационни цели да не е в ущърб на здравето и безопасността. Успешен мениджмънт на поколенията включва интегрирана смес от човешки ресурси и здравни политики и може да се осъществява по много различни начини. В частност включва екипи от различаващи се по възраст работещи, гъвкави режими на работа и пенсионни модели, активна промоция на здравето и индивидуално учене чрез схеми като обмяна на опит с колеги и наставничество и други форми на трансфер на знания между поколенията. Тъй като мениджмънт на поколенията оказва влияние върху много части и дейности на фирмите, той трябва да е централна управленска функция за обезпечаване на интегриран подход. Самото понятие ясно показва заинтересованост от *взаимодействие между всички поколения* на работната сила, а не само от възрастните работещи. Съчетаването на силните страни на различните поколения е най-ефективната комбинация от компетентности на работното място.

Пример за добри практика е програмата PFIFF [20] за стимулиране и съхраняване на интелектуалните способности на по-възрастните работещи в автомобилната индустрия, разработена съвместно от федералния институт по охрана на труда и трудова медицина (BAuA) и Инициативата ново качество на труда (INQA). Основни модули са „Стрес и справяне със стреса" и „Когнитивен тренинг" за подобряване на важни за конкретната трудова дейност когнитивни функции, които отслабват най-рано, напр. памет. Програмата включва и консултиране със специалисти за стимулиращ когнитивните способности начин на живот. Успешни практики за управление на здравословното стареене на работното място включват социално-психологически, медицински и немедицински организационни решения, като I: Контрол върху работата, режима на труд и почивка, възможност за по-възрастните за работа по предпочитание;

II: Изисквания на работата - Трудовите задачи и изисквания да съответстват на възрастта, когато и където е необходимо, за да се осигури максимален принос на по-възрастните, намаляване на дежурства и спешна работа "на повикване", ограничаване на

потребността от удължени работни дни и седмици, търсене на възможност по-възрастните да работят на редовна смяна;

III: Признание на работното място - Подобряване на баланса между усилия свързани с работата и "отплатата", признание на приноса на възрастните работници;

IV: Социална подкрепа на работа - подобряване на разбирането на ръководството за стареенето и връзката му с извършваната работа, стимулиране на подкрепящи взаимоотношения между ръководството и по-възрастните работници, стимулиране на подкрепяща социална среда на работа;

V: Немедицински мерки за съхраняване на трудоспособността на застаряващите работещи чрез о*рганизация на труда,* препоръчителни мерки и насоки за признание на постижението, участие в допълнителни инициативи, мерки за решаване на ергономични и санитарно-хигиенни въпроси*;*

VI: Базирани на доказателства препоръки за текущо повишаване на квалификацията и обучение: Умения за комуникация с хора от различни възрасти, екипна работа, подходи и умения за отправяне и приемане на критика, повишаване на съзнанието и "мъдростта" на ръководителите от по-високо равнище за запазване на здравето и качеството на човешкия капитал;

VII: Етичният кодекс и практиките на неговото прилагане и мониторинг трябва да са задължителна част от фирмената политика на всяка организация – добре оповестена, с възможност за безопасна за работещите обратна връзка, изразяване на мнения и въпроси, споделяне на практики, сигнали;

VII: Медицински - изпробвани практики по отношение на физически упражнения, работна поза и баланс, хигиена на храненето, публикувани онлайн ресурси за свободен достъп, напр. на сайта на НЦОЗА**.

5. Ползи от мерките за повишаване на работоспособността сред възрастните работещи

От редица примери за добра практика е известно, че разходите за инвестиции в повишаване на производителността се компенсират от реализираните ползи. Хората отиват на работа с положителна нагласа, подобрява се работната атмосфера, увеличава се производителността на труда, а проблемите, свързани с възрастта, намаляват. Анализът на разходите и ползите показва, че възвращаемостта на инвестицията може да е много добра: инвестиция от 1 евро дава възвращаемост от 3—5 евро след изтичане на няколко години. Положителната възвращаемост на инвестициите се дължи

на по-ниските нива на отсъствия от работа поради болест, по-ниски разходи дължащи се на неработоспособност, и повишени производителност и качество. Спешно са необходими иновативни модели за удължаване на личния трудов живот и повишаване на действителната пенсионна възраст [24,25,27].

Някои примери на добри практики показват, че предоставянето на повече свободно време или намаляването на натоварването с напредване на възрастта води до увеличение на действителната пенсионна възраст на работещите с около три години [26]. Дружество от сектора на енергетиката въвежда програма под надслов „80-90-100“, даваща възможност работещите да намалят своето работно време с 20 %, с намаляване на трудовото им възнаграждение с 10 %, при запазване на размера на пенсиите 100 % [26]. Около 25 % от работниците и служителите се възползвали от тази възможност, като реалната пенсионна възраст се е увеличила с около 3 год. до 64 години. Тези примери на иновативни практики показват, че възрастните хора са способни и желаят да останат на работа по-дълго, когато получат възможност за оптимизиране на работното натоварване или работното време. Както работодатели, така и работници и служителите са доволни от въвеждането на тези нови модели.

Професионалните съюзи в целия ЕС подчертават необходимостта от подобряване на работните условия за насърчаване на по-продължителна заетост, в много по-голяма степен в сравнение с работодателските организации. Активно и последователно профсъюзите критикуват автоматичното повишаване на задължителната пенсионна възраст, като предлагат диференциран подход, с оглед на спецификата на индивид, сектор и професия, общият трудов стаж при тежки условия и индивидуалния здравен статус.

Заключение

Възрастните работещи са съществена част от работната сила в модерните общества, актив в областта на труда и за обществото и делът им се увеличава. Възрастните работещи притежават различни умения и компетентности в сравнение с останалите поколения. Важно е те да предадат своите практически знания на младото поколение. Без тяхното участие в трудовия живот ще се прояви недостиг на професионален, структурен и социален капацитет.

Резултатите от публикувани неотдавна дългогодишни проследяващи проучвания на различията във физическото и психичното работно натоварване в периода на средната възраст с оглед на динамиката на работоспособността, показват [5,6,27], че степента на

работоспособност преди пенсиониране е добър предиктор на степента на независимост в ежедневието сред хората на възраст 73 - 85 г. По-високата степен на работоспособност обуславя по-високо качество на живот след пенсиониране. Участието в трудовия живот е важен положителен движещ фактор за активния живот, физическото и психично здраве на възрастните хора.

Възрастните хора са ефективните трудови резерви. Увеличаването на здравните проблеми с възрастта поради неизбежните и естествени процеси на стареене не означава непременно влошаване на постижението и не е достатъчна причина за изключване на индивида от работната сила. Успешното управлението на стареенето на работното място поставя множество задачи пред психологията: разработване на адекватни методи и изследвания, разкриване на доказателства и взаимовръзки, извеждане на адекватни подходи за интервенция, вземащи под внимание закономерности на възрастовата психология, фактори за психичното благополучие, стареене и организационни фактори, психосоциална работна среда, възраст и влошаване на здравето/злополуки. Психологичните знания, теория и практика, допринасят за намирането на адекватни решения, помагащи на работниците да останат здрави и работоспособни, мотивирани и желаещи да продължат трудовата си кариера, както и за оптимални форми за текущо обучение на застаряващите работещи.

Литература

[1] Naidenova, P., Mihova, G. (eds.) Ageing in Bulgaria. IPHS-BAS, Sofia,Acad. Publ. House “Prof. Marin Drinov”, 2013.

[2] Chawla, M., Betcherman ,G., Banerji, A. *From red to gray.* The third transition of aging populations in eastern Europe and the former Soviet Union. Washington DC, World Bank, 2007.

[3] *The European health report 2012*. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe. 2012.

[4] Михова, Г., Давидов, Б. и др. Пътна карта за европейски изследвания по стареене на населението. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”, 2012.

[5] SAGE longitudinal multi-country study [Internet]. Geneva: World Health Organization; 2014. достъпно на: <http://www.who.int/healthinfo/sage/cohorts/en/index2.html> (14.7.2014).

[6] von Bonsdorff, M.E., Kokko, K., Seitsamo, J., von Bonsdorff, M.B., Nygård, C-H., Ilmarinen, J., Rantanen, T. A 28-year follow-up study on differences in midlife physical and mental work strain according to work ability

trajectories. Scandinavian J of Work, Environment & Health 2011, 37(6), 455–463.

[7] *Active ageing: a policy framework*. Geneva, World Health Organization, 2002 <http://whqlibdoc.who.int/hq/2002/WHO_NMH_NPH_02.8.pdf> , (16.09.2013).

[8] *World population ageing 2009*. New York, United Nations, 2010 <http://www.un.org/esa/population/publications/WPA2009/WPA2009-report.pdf>, (15.01.2015).

[9] Baltes, P. B & Baltes, M. M. Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. In P. B. Baltes & M. M. Baltes (Eds.), *Successful aging: Perspectives from the behavioral sciences*. Cambridge University Press: Cambridge, UK, 1990, 1-34.

[10] Erber, JT. *Aging and Older Adulthood*, Third Edition. John Wiley & Sons, Inc., 2013.

[11] Kopp, M.S., Stauder, A., Purebl, G., Janszky, I., Skrabski, A. Work stress and mental health in a changing society. European Jof Public Health, 2007, Vol. 18, 3: 238–244.

[12] Wittchen, H. U. et al. The size and burden of mental disorders and other disorders of the brain in Europe 2010. European Neuropsychopharmacology, 2011, Vol. 21, 9 , 655-679.

[13] Tzenova, B. Workload and Stress Effects in Female Professions. Vol. "Education, Science, Innovations, ESI 13", EPU, Pernik, 2013, 181-190, ISSN 1314-571.

[14] Medjidieva, D., Zahov, Vl. Evaluation of the vestibular function in intersensory conflict – an objective approach with use of craniocorpography. Acta medica Bulgarica, MU Sofia, v. XXXIV, 2007, 1,77-83.

[15] Priorities for occupational safety and health research in Europe: 2013-2020. EU-OSHA, Luxembourg: Publ. Office of EU, 2013, pp. 107, ISBN 978-92-9240-068-2.

[16] International Plan of Action on Ageing: report on implementation. Geneva, World Health Organization, document A58/19, 2005, <https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA58/A58_19-en.pdf>, (09.07.2012).

[17] Ценова, Б. Психологията и приоритети на професионалното здраве в Европейската стратегия 2020. В: „Приложна психология и социална практика - XIII", ВСУ „Черноризец Храбър", Варна, Унив. Изд., 2014,10-27.

[18] Ilmarinen, J. Work Ability – a comprehensive concept for occupational health research and prevention. Editorial, Scandinavian Journal of Work, Environment & Health, 2009, 35(1), 1–5.

[19] Ilmarinen, J. Насърчаване на активния живот на възрастните хора на работното място. ЕА БЗР, 2012, 10. <http://osha.europa.eu> , (02.03.2012)

[20] INQA: Förderung und Erhalt intellektueller Fähigkeiten für ältere Arbeitnehmer. Abschlussbericht des Projekts ›Pfiff‹, Dortmund, 2009

[21] Barmer GEK 2009 г. <http://demographic-wiki.com/index.php?title=Mental_stresses_and_illnesses> , (03.04.2015)

[22] Robson, SM., Hansson, RO., Abalos, A., Booth, M. Successful Aging. Criteria for Aging Well in the Workplace, Journal of Career Development, V 33, 2, 2006, 156-177

[23] Soulsby, L.,Benett, K. How relationships help us to age well. The Psychologist, BPS, UK, Feb. 2015, v.28,110-113.

[24] 'Living longer, working better -active ageing in Europe', Eurofound resource pack, достъпен на <http://www.eurofound.europa.eu/resourcepacks/activeageing.htm >, (27.11.2014)

[25] Global Health and Aging. NIH, NIA, WHO, U.S. Depart. of Health and Human Services, Publ no. 11-7737, 2011**,** 32.

[26] Wallin, M., Hussi, T. Best practices in Age Management – evaluation of organisation cases. Final report of research project, 2011., Pdf-version < http://www.tsr.fi/database > (27.11.2014)

[27] Börsch-Supan, A., Hank, K., Jürges, H. A new comprehensive and international view on ageing: introducing the "Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe". Eur J Ageing. 2005; 2(4): 245-53. doi:http://dx.doi.org/10.1007/s10433-005-0014-9

[28] Williamson, GM., Christie, J. Successful Aging. In SJ. Lopez **(** Ed.) The Encyclopedia of Positive Psychology, Blackwell Publishing Ltd, 2009, 973-979.

Бележки

*Aging and flexibilization – conflicting tendencies? Congress. WORC, Tilburg university, Tilburg, The Netherlands, 20.11.1996. *Age Management - Life Course Approach calls for Diversity Management. 8th International Course 5 – 8.10.2015, Vantaa (Helsinki), Finland

** <http://ncpha.government.bg/files/buro-exerc.pdf>, <http://ncpha.government.bg/files/sittingBZ.pdf>, <http://ncphp.government.bg/pechat/129-обществено-здраве-и-здравен-риск.htm > (11.5.2015)

Адрес за кореспонденция/ for correspondence:
Доц. Бистра Ценова, д. психол.
Assoc. Prof. Bistra Tzenova, Dr.rer.nat.
National Center of Public Health & Analysis
Sofia 1431, Blvd. "Acad. Ivan Geshov" No. 15
тel.: (+359 2) 8056203
e-mail: b.tzenova@ncpha.government.bg

СЪВРЕМЕННИ НАСОКИ В ПСИХОЛОГИЧНОТО КОНСУЛТИРАНЕ. ГРУПОВА РАБОТА В ПСИХОЛОГИЧНОТО КОНСУЛТИРАНЕ

Доц. д-р Павлина Петкова, доц. д-р Красимир Иванов
ВСУ „Черноризец Храбър”

Резюме: *Груповата консултативна практика сменя акцентите си в съзвучие с промените настъпващи в личностовата зрелост.От нашия практически опит отчитаме необходимостта от превръщането на чисто терапевтичната група в група за личностово развитие на потенциала на индивида и по този механизъм описваме трансформацията на терапевтичният модел, който ползва енергията на активираните ресурси на индивида.*

Summary: *Group consulting practice highlights changes in tune with the changes occurring in the personality. The our experience recognize the necessity of turning a purely therapeutic group in the group personality development of the potential of the individual and by this mechanism we describe the transformation of the therapeutic model that uses energy activated resources of the individual.*

В практиката на модерното психологичното консултиране все повече става актуална ролята на групата като катализатор на успешната промяна. Човекът в своето развитие винаги се е стремял да се свързва със себеподобните си, за да преодолее неблагоприятните влияния на средовите фактори. Адаптивния процес е по успешен когато отделния индивид придобие познание и опит и съумее да интегрира този опит в живота си.

Защо се опитваме да насочим вниманието ви към груповата работа, защо не насочваме усилията си към детайлно изучаване на индивидуалната практика на психологичното консултиране?

Не е ли груповата работа просто индивидуално консултиране, което се случва пред погледите на останалите членове на групата, или пък верижна реакция, породена от предходния споделящ проблемните преживявания клиент отключващ рефлексията на останалите участници в групата.

Отговорът на практика е многопластов и неоднозначен. Ние ви предлагаме нашата гледна точка за групова работа и на какво са ни показали и научили тези, които са имали смелостта да опознаят себе си през групова работа.

Но първо малко за развитието на груповото консултативно поле. Групата винаги е съществувала през човешкото общуване независимо за коя епоха или обществен строй става въпрос. Целта на групата варира в шарен и многообразен спектър от човешки дейности като се започне от събирането на храна, воюването, трудът, ученето и споделянето на преживявания като скръбта и радостта. Разбира се примитивните форми на групова работа са колкото и полезни, толкова и нанасят вреда, защото динамиката на вътре груповите отношения, много често поражда интензивно напрежение между членовете и нерядко е причина за разпада групата .

Но това е естествен процес и познаването на тази основна закономерност отдавна е станала аксиома за този, който се престраши да навлезе в сложния свят на групите като водещ.

Малко история за връзките на груповата работа и психологията.

Самюел Глендинг дава следното определение за групова работа.

Груповата работа, казва той, е специфично направление в психологичното консултиране, чиято цел е по-ефективното решение на междуличностни и личностни проблеми. Кратко и ясно, на пръв поглед леко и с мисълта, че всеки може да се справи с това. Да ама не!

За официална първа група е приета да се счита групата, сформирана от бостънския лекар Джоузеф Прат през 1905 г. Характерна особеност е, че тези първи групи са по-скоро с информационна, отколкото с терапевтична нагласа. Популярността на груповата работа вероятно е обусловена от нейната ефикасност и по-късно редица терапевти стават пионери на груповата работа.

Сред тях са имена като Джейкъб Морено, Александър Волф, Курт Левин, Фриц Пърлз, Карл Роджерс и други терапевти, записали имената си в златният фонд на психотерапията. Тук трябва да бъде споменат и Уилфред Р. Бион, който описва своя опит в книгата си “Опит в групи” превърнала се настолно четиво за поколения терапевти водещи групи.

И разбира се, не на последно място, Ъруин Ялом с неговата „Групова психотерапия” брилянтно разкриваща „поведенческите модели на отделната личност в социалния микрокосмос на групата”.

Но ние акцентираме вниманието към друг фокус на груповата работа.

Груповата работа в миналото е била насочена към преодоляване на затруднения в нормалното функциониране на отделните индивиди и достигане на един приемлив праг на функционалност. Целта е да се преодолее негативният ефект от проблема и да се „нормализира" съществуването. Казано с езика на медицината да се отстрани болестта, но невинаги отстраняването на болестта е равно по смисъл и значение на здраве, защото има и феномен на психосоциална адптация или на придобиване на ново ниво на функциониране.

Заради това голяма част от тези групи попадат в рубриката терапевтични групи, но в рамките на отделна нозология или проблем. След неговото отстраняване тяхната ефикасност се снижава и в крайна сметка се изчерпва.

Ние поддържаме друга точка и отчитаме необходимостта от промяна в стила на групова работа и превръщането от чисто терапевтична група в група за личностово развитие на потенциала на индивида и по този механизъм терапевтичният модел минава на по-заден план, но ползва енергията на активираните ресурси на индивида.

Акцентът се поставя върху разработването на техники и методика за групова работа в рамките на консултативния процес, водещи да промяна в личностовото развитие и трансформация на ресурса на отделния индивид в активен потенциал.

Какво е мястото на груповата работа в общата система на психологичното консултиране?

Група се определя като две или повече лица, действащи заедно, имащи взаимна полза от постиженията и целите си. Групата притежава уникално по значимост място в психологичната консултация породено то факта, че всеки човек в ежедневието си се включва във взаимодействия в група, защото комуникира с останалия свят. Групирането се явява неотменна част от човешката природа, както и много лични и професионални умения, придобити в процеса на група взаимодействие. Изглежда съвсем нормално и естествено процесът на психологично консултиране да използва тази важна характеристика на човешките отношения. Груповата работа е ефективен и ефикасен начин да се помогне на хората, които имат сходни проблеми и интереси. Консултанти, чиято компетенция е ограничена до индивидуалните умения за консултиране, губят възможността за оказване на пълноценна психологично консултативна помощ. Групите се различават по състав и брой на участниците както и по цели.

Но, въпреки това, в груповия процес винаги включва работа, която Gazda (Gazda, 1989) описва като „динамичен взаимодействие между хората, насочени към предотвратяване или намаляване на трудностите, както и факта, за насърчаване на личностното израстване и духовно развитие". Следователно терминът „работа в група" често се използва, за да опише това, което се случва в групи.

ASGW (1992) определя груповата работа като най-различни професионални дейности, насочени към подпомагане на задачите в група. Това предполага използването от водещите на теории и практики в групата за улесняване на свързването на участниците в преследване на общи цели, които по своето естество могат да бъдат лични, междуличностни или е свързан с решаването на проблема.

Ние наричаме този процес опит за достигане на „групова кохезия". С помощта на тази групова кохезия се формира общия емоционален тон на групата, който определя темпото на промяна и динамиката на груповия процес. От опита, който имаме с групи ви представяме три основни клъстера клиенти подходящи за групова консултативна и терапевтична работа.

Клъстер А: Клиенти с добри параметри на личностова зрялост, психично здраве и социална адаптация, които заявяват желание за повишаване на личностовите диференцирани умения за себепознание, себереализация, високоефективна комуникация и потенциал за социално функциониране

Клъстер В: Клиенти с добра личностова зрялост, но с психологични проблеми, с данни за епизодични леки кризи или симптоми на изчерпване от стрес, които влошават социалната адаптация

Клъстер С: Клиенти със затруднения и кризи в личностовото съзряване и социално функциониране, изявени симптоми на невротични, поведенчески и психосоматични разстройства.

Ще представим накратко възможностите за групово психологичното консултиране при клиенти от клъстер А.

През последните години нараства броя на клиентите, които търсят психологично консултиране, за да подобрят своя личностов потенциал и да гарантират своето успешно житейско функциониране. Това са предимно представители на младото поколение, които имат добра информираност за психологичните тренинги, които се провеждат в напредналите европейски държави по време на средното образование и като част от университетските програми за професии, които работят с хора. Тези особености формират предложения от нас Клъстер А.

Те са хора с добри показатели за личностова зрялост, психично здраве и социална адаптация, които заявяват желание за повишаване на личностовите си диференцирани умения за себепознание, себереализация, високоефективна комуникация и потенциал за социално функциониране.

Преди влизането в групова работа водещия изготвя индивидуална формулировка по случая, която съдържа оценка на личностовия потенциал, определя проблемните области на всеки един от участниците и на базата на тези оценки определя тенденцията, в която да се насочи консултирането.

Тенденцията, изхождайки от практиката, много често се оказва зависима от проблемни области и тази зависимост се разпростира в следните, изложени по-долу, основни сфери.

Клиентите заявяват проблеми, свързани с интелектуалната компетентност, не добре изявени са уменията за логични анализи и изграждане на решения, пренебрегване на натрупания житейски опит, или често слабата увереността в използването на този опит.

Друг проблем при клиентите е ниската самооценка за собствените интелектуални знания и умения. Това е последица от сблъсък със съвременното технологично общество, където информацията вече се разпространява бързо и не може да бъде усвоена навреме. Това е век на съревнование по интелектуална компетентност и високото ниво на информационен поток, който тече непрекъснато и може да провокира негативни вярвания за собствена ограниченост и неконкурентоспособност.

В емоционалната компетентност най-чести проблеми се очертават в по-бавното съзряване, спрямо доброто интелектуално развитие.

Тук проблемите са в затруднения за самоконтрол върху интензивните позитивни и негативни афекти, които нарушават комуникацията и често преминават в конфликти.

Проблеми на разпознаване и разбиране за различие в емоционалните преживявания на другите, включително родители, приятели и партньори. При отделни клиенти има фиксирани травматични преживявания от детските години, които понякога интензифицират емоционалното възприемане на проблемните ситуации и конфликти.

А спонтанното справяне през нетипично, неефективно поведение, което може да определим като защитно, още повече затруднява себевъзприемането и саморегулацията. Тук се открояват придобитите умения за емоционално откликване и свързване с другите,

така че да се чувстваш защитен, разбран, подкрепящ и партниращ по равностоен начин. Това е област, в която най-трудно се постига личностно съзряване.

Тук винаги е необходимо съпътстващо индивидуално консултиране освен групов психологичен тренинг за разбиране и опознаване на собствения емоционален живот с неговата съзнавана и несъзнавана част.

Най-трудна е саморегулацията на емоционалните преживявания, която определя себе възприемането и преживяването в реалността на проблемните житейски ситуации.

Третата проблемна област подходяща за групова работа е социалната компетентност.

Социалната компетентност съдържа проблеми на развитието и зрелостта в няколко основни насоки:

Уменията за комуникация с авторитетите. Авторитетите разбирани като родители, формални авторитети в училище, университет, работа; партньорите като авторитет на човек с индивидуални различия, с когото трябва да се съобразявам и да постигам щастие, отглеждане на деца, удовлетворителна интимност и да поддържам любовни чувства и доброта. Уменията за лидерство са много важна част от уменията за комуникация, които са предпоставка за успешна комуникация и социален просперитет.

В групата успешно се апробират различни модели за комуникация с авторитети и клиентът избирайки най-полезния за себе си има възможност да го проверява в защитена среда и да получи обратна връзка за ефикасността му.

След отработването да определени проблемни преживявания част от клиентите активират своя потенциал и от новата си жизнена позиция формират стремеж за изграждане на нови копинг стратегии и лични качества. Изграждането на тези качества също изисква промяна в посоката на груповото психологично консултиране и тренинг. Тази нова посока е свързана с овладяването на копинг стратегиите за справяне с житейски затруднения и проблеми.

Тези стратегии, които дават възможност да се анализират събитията и проблемите, да се изгради стратегия за справяне, която кореспондира с индивидуалния ресурс и опит, да се мониторира поведението при изпълнение. За формиране на такива стратегии подрастващата и млада личност трябва да има добри житейски учители или да участва в групово и/или индивидуално психологично консултиране.

Съществена част от копинг стратегиите е полагането на цел, която да осмисля живота и лежи в основата на планиране на дейностите.

Виктор Франкъл (1964) полага три основни аспекта на ценности, които организират човешките ценности и поведение. Водеща ценност е постигане на много добър житейски опит за природата, човешките индивиди и взаимоотношения, културата, духовността на социалните групи и отделната личност. Много важна е формираната нагласа, атитюд към света, страданието на хората, материалните и духовни ценности. Изключително значима е ценността за поддържане на креативност във всички дейности, която дава възможност за себеизява, себеуважение и принос към еволюционното развитие. Франкъл акцентира, че смисълът е само „поглед към хоризонта", посоката на живота и набора от ценности, които полагаме в дейностите си.

Груповата работа дава богата палитра от високоспециализирани уменията за изграждане на ефективни копинг стратегии.

Съществена част от копинг стратегиите са изградените умения за планиране. Gollwitzer (1999, 1993, 1990) ги определя като интенционално намерение, свързано с изпълнението на конкретна цел. Това е процес, който има два основни компонента: полагане на цели и планиране, изпълнение на тези цели. Положените цели трябва да съответстват на ресурсите, потенциала и миналия опит на индивида, за да могат да бъдат реализирани. Процесът на планиране и мениджмънт над изпълнението кореспондира сформираните нагласи и умения за волево усилие от страна на индивида. Тук може да използваме Аристотеловата концепция за „akrasia" – липса на воля. Той е набелязал няколко условия, които трябва да се съобразяват към анализ на волевото усилие:

Знанията и уменията могат да ограничават изпълнението на плана.

Има ситуации, в които поведението на опонентите блокира изпълнението или затруднява преговорите по изпълнението

Ситуации, в които желаното поведение води до конфликт или противопоставяне на другите.

Много важна част за личностовата социална ефективност е формираната житейска устойчивост и гъвкавост при справяне с проблеми – резилианс. Отделни автори описват тази резилианс като тренинг за справяне, личностова предиспозиция на увереност и надежда към перспективата.

Едно от буквалните значения на английската дума “resilience” е „гъвкавост”, докато „rigidity” означава „ригидност, твърдост, скованост”. При липса на пластичност при справяне с негативните събития стратегиите се провалят, дори да са адекватни, акцентират редица автори. Според концептуалната рамка на Polk (вж. Polk, L.V., 1997) ризилиантното копиращо поведение се отнася до тенденцията за ефективно използване на когнитивните оценяващи умения по гъвкав начин при активното разрешаване на проблемите, въпреки стресиращите обстоятелства. Kumpfer също акцентира върху пластичното, креативно решение на проблемите като елемент от диспозиционалните ризилиантни характеристики (вж. Kumpfer, K., 1997). Моделът за семейната ризилиантност на Фрома Уолш съдържа като аспект на фамилната ризилиантност „флексабилността” (пластичността) или капацитета за промени на семейната организация (вж. Walsh F., 1998).

Според Кетл противоположният на фактора „ригидност” е „адаптабилност” (цит по Meili R. – вж. Мейли Ришар, 1982). Курт Левин (1935), разбира под ригидност черта на личността, припокриваща се с фактора персеверация и противоположна на фактора пластичност (flexibility). През четиридесетте години Голдщейн и Шиърър (Goldstein, Scheer) създават тестова батерия и откриват, че хората с мозъчни увреждания лесно могат да класифицират предмети по някакъв признак (например по цвят), но не са способни да превключат към друга схема (например класификация по форма). Традиционно, тежките форми на ригидност и персеверация се свързват с наличието на органични поражения на главния мозък.

Според Hollenstein, Granic, Stoolmiller и Snyder (вж. Hollenstein, T., Granic I., Stoolmiller M., Snyder, J., 2004) теориите и изследванията на поведенческата ригидност имат дългогодишна и богата история, но в нея могат да се разгледат два периода: до 1960, когато изследванията се фокусират върху персеверацията в перцептуалномоторната сфера (идеите на Spearman), върху ограничеността на навиците пред лицето на новото (схващанията на Cattell) и върху когнитивната пластичност (изследвания на Luchins и Luchins).

Най-голямо значение, според нас, имат групите за промяна на годностите на личността за себевъзприемане за годностите за саморегулация на Аз-ефективността.

Бандура предполага, че в социално-когнитивната психология аз-ефективността зависи от взаимодействието на два стимула: вътрешна сила и очаквания на индивида. Това са базовите вярвания на индивида за неговите възможности в продължителността на

времето и предизвикателството да се справи. Според Бандура (1977, 1982) такива убеждения може да се концептуализират и се измерват по отношение на три параметъра: мащабите, силата и общоприложимостта на личностовия потенциал. Хората с вярвания за своята мащабност и сила на личностовия потенциал се разпростират от елементарните до специфични и сериозните житейски затруднения като остават уверени в своето поведение. Параметъра на общоприложимост кореспондира с вярването за справяне с обичайните житейски проблеми на собственото социално функциониране и семейството. Това определя и параметрите на психичното здраве, респективно дефицита изпадане в психична криза при затруднения.

Всъщност какво е Аз-регулацията: Управление на собственото поведение спрямо времето и пространството. (Carver & Scheier, 1981, 1990, 1998, 1999a, 1999b) Това не е самоконтрол на поведение, а саморегулация – преследваш своите цели и план, за тяхното постигане, но ги напасваш към времето и социалното пространство.

Ние успяваме да постигнем този процес на саморегулация, като се научаваме да приемаме „обратна връзка" за своите действия. Често пъти, когато си поставят цел индивидите не я следват, не коригират от обратната връзка поведението си, а започват да се отбраняват или да избягват нещата дадени като негативни в обратната връзка или те сами отчитат като последица в реалността. Тогава процеса на преследване и реализиране не е на целта, а на отбягващото поведение и преследване на „анти-цел". .

В житейските ситуации емоционалните реакции на хората могат да бъдат разделени на две: спонтанна първична емоция и вторична вече обработена емоция. Обработената емоция се повлиява от опита на човек и когнитивната обработка, когнитивната модулация върху емоцията.

Работата в група има положителен ефект за клиента през „другите" да разпознае неефективните и ригидни убеждения и дисфункционални вярвания. Може би групата е единственото място, където човек може да види с очите си проявата на защитните механизми.

При балансирано, макар и незряло личностово развитие изградените убеждения за света, другите и аза са преобладаващо позитивни. Индивидът възприема и преживява света, като добро място за живеене, където може да реализира своите цели и мечти, където има достатъчно равнище на сигурност и подкрепа. Той възприема другите като добронамерени и подкрепящи хора, с които маже да общува и живее приятно, може да избира приятели и партньори, с

които да реализира целите си. Този индивид има вярване за себе си, че е достатъчно умен и способен, за да планира и реализира цели, за да бъде щастлив и успешен живот. Разбира се, при този индивид има и негативни убеждения в отделни аспекти за света, напр. „че не е достатъчно сигурен или удобен за живеене, че има много рискови ситуации, създадени от природата или технологичния свят". Негативни аспекти на убеждения има и за другите хора, напр. „че могат да те предадат и изоставят, че могат да те манипулират, за да спечелят и да те изпреварят, че могат да не те разберат и да ти се противопоставят, дори излъжат". Сравнително ограничени са и негативните убеждения за собствената личност. Най-чести тук са дисфункционалните вярвания, че „не съм толкова добър, колкото искам, за да постигна целта си", „че няма да успея да задържа любовта, на любимия човек", „че може да се изложа и да ме подиграят". Тези дисфункционални вярвания, се активират епизодично, предимно в проблемни ситуации, при загуба или провал, но не са трайно фиксирани и бързо „заглъхват" в несъзнавания психичен свят. Те са като „горещи" мисли, както ги назовава К. Пъдески, които емоционално изгарят индивида и променят неговите възприятия и оценки. При тези клиенти базовите убеждения, формирани в детските и юношески години са висок процент позитивни или балансирано поделени с негативните вярвания. Това дава устойчивост и бързо спонтанно възстановяване в проблемните житейски ситуации, бърза мобилизация и оптимистична нагласа, които осигуряват ефективно социално функциониране. Продължително активиране и преобладаване на дисфункционални вярвания се наблюдава при системно изчерпване при стрес, загуби или продължителни травматични събития, които многократно надвишават потенциала на индивида за справяне.

Защитните механизми в поведението на тази група клиенти са краткотрайни, активирани в екстремни травматични събития или при хроничен стрес. Преобладаващи защитни механизма са предимно от групата на невротичните и зрелите: рационализация, хистрионни реакции, соматизация, сюблимация.

По отношение на дигностичните оценки за тези клиенти, трябва да бъде подчертано, че при тях не може да бъде поставена оценка за психично заболяване по никоя рубрика, както в европейските, така и по американските диагностични класификации. Разбира се има отделни симптоми, или група симптоми, които епизодично са повече изразени, но те не стигат степента на болестно проявление на личностовото развитие, липсват и задължителните

компоненти за определяне на психично заболяване. Тези отделни проявления остават в рамките на психологичната акцентуация, която придава индивидуална специфичност .

Стратегия за консултиране в група и проследяване ефекта от консултирането

Специфика на формулировката: След провеждане на оценъчно интервю и при необходимост психодиагностични изследвания психологичната формулировка при тази група клиенти съдържа оценка за:

Потенциал и формирани умения за социално функциониране: Много добри възможности и развитие във всички сфери на личностовата компетентност, с наличен ресурс за „разгъване" чрез психологично консултиране, за постигане на по-диференцирани нива по отношение на социалното функциониране и себепреживяване за успешен и удовлетворителен живот. Доминират позитивните убеждения за света, другите и аза.

Дефицити и проблемни области на личността и социалното функциониране: В екстремни ситуации или изчерпване при хроничен стрес, се активират отделни дисфункционални вярвания, които определят ситуативни емоционални реакции на гневни, депресивни, страхово-тревожни преживявания или поведенчески действия на противопоставяне, конфликт, провал.

Стратегия на психологичното консултиране в група:

Основна стратегия при тези групи е активиране, разширяване, диференциране, реорганизиране, и стабилизиране на личностовия потенциал за продължаващо социално функциониране при все по-трудни житейски ситуации, диференцирани професии и сложни нива на комуникация, справяне с екстремни ситуации и духовно диференциране. Когато този потенциал се извлича, то ресурса на индивида с помощта на груповата работа, се активира, експериментира се в защитената среда на групата и в крайна сметка се интегрира не само от отделната личност, а от всички членове на микрокосмоса наречен група.

Библиография

1. Association for Specialists in Group Work (ASGW). (1992). Ethical guidelines for group counselors (1989) and professional standards for training group workers (1990). Alexandria, VA: Author.

2. Avasthi S. (1990). Native American students targeted for math and sciences. Guidepost, 33(6), 1,6,8.

3. Blatter C W., Scjacobsen J. J. (1993). Older women coping with divorce: Peer support groups. Women and Therapy, 14, 141-154.
4. Brown N. W. (1998). Psycho educational groups. Muncie, IN: Accelerated Development.
5. Bunch B. J., Lund N. L. & Wiggins F. K. (1983). Self-disclosure and perceived closeness in the de-velopment of group process. Journal for Specialists in Group Work, 8, 59-66.
6. Carroll M. R. & Levo L. (1985). The association for specialists in group work. Journal for Counsel-ing and Development, 63, 453-454.
7. Childers J. H., Jr. & Couch R. D. (1989). Myths about group counseling: Identifying and challeng-ing misconceptions. Journal for Specialists in Group Work, 14, 105-111.
8. Dinkmeyer D. C. & Muro J. J. (1979). Group counseling: Theory and practice (2nd ed.). Itasca, IL: Peacock.
9. Donigian J. & Malnati R. (1997). Systemic group therapy: A tnadic model. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
10. Ford D. & Urban H. (1998). Systems of psychotherapy: A comparative study (2nd ed.). New York: Wiley.
11. Frey D. H. (1972). Conceptualizing counseling theories. Counselor Education and Supervision, 11, 243-250.
12. Gazda G. M. (1989). Group counseling. A developmental approach (4th ed.). Boston: Allyn & Ba-con.
13. Cladding S. T. (1999). Group work: A counseling specialty (3rd ed.). Upper Saddle River, N J: Merrill/Prentice Hall.
14. Goodnough G. E. & Riplcy V. (1997). Structured groups for high school seniors making the transi-tion to college and to military service. School Counselor, 44, 230-234.
15. Hansen J. C, Warner R. W. & Smith E. j. (1980). Group counseling (2nd ed.). Chicago: Rand McNally
16. Hanson R. (1972). What to look for in groups: An observation guide. In J. Pfeiffer & j. Jones (Eds.), The 1972 annual handbook, for group facilitators (pp. 21-24). San Diego: Pfeiffer.
17. Hutchinson N. L., Freeman j. G. & Quick V. E. (1996). Group counseling intervention for solving problems on the job. Journal of Employment Counseling, 33, 2-19.
18. Jacobs E. E., Harvill R. L: & Masson R. L. (1998). Group counseling (3rd ed.). Pacific Grove, CA; Brooks/Cole.
19. Johnson D. W. & Johnson F. P. (1997). Joining together (6th ed.)-Boston: Allyn & Bacon.
20. Kottler J. A. (1994a). Advancedgwup leadership. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
21. Kottler J. A. (1994b). Working with difficult group members. Journal for Specialists in Gwup Work, 72,3-10.
22. Kraus K. & Hulse-КШаску D. (1996). Balancing process and content in groups: A metaphor Jour-nal/or Specialists in Group Work, 21, 90-93.

23. L'Ahate L. & Thaxton M. L. (1981). Differentiation of resources in mental health delivery Implica-tions of training. Professional Psychology, 12, 761-767.

24. LaFountain R. M., Garner N. E. & Eiiason G. T. (1996). Solution-focused counseling groups:A key for school counselors. School Counselor, 43, 256-267.

25. Lieberman M. A. (1991). Group methods. In F. H. Kanfer & A. R Goldstein (Eds.). Helping people change: A textbook of methods (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.

26. Lieberman M. A. (1994). Self-help groups. In H. 1. Kaplan & B. J. Sadock (Eds.), Comprehensive group psychotherapy (3rd ed.). Baltimore: Williams & Wilkins.

27. Livneh H. & Sherwood-Hawes A. (1993). Group counseling approaches with persons who have sustained myocardial infarction. Journal of Counseling and Development, 72, 57-61.

28. McCoy G. A. (1994, April). A plan for the first group session. ASQA Counselor, 31, 18.

29. Merta R. J. (1995). Group work: Multicultural perspectives. In J. G. PonterottoJ. M., CasasL. A., Suzuki & C. M. Alexander (Eds.), Handbook of multicultural counseling (pp. 567-585). Thousand Oaks, CA: Sage.

30. Morran D. K. (1982). Leader and member self-disclosing behavior in counseling groupsjoumal for Specialists in Group Work, 7, 218-223.

31. Osborne W. L. (1982). Group counseling: Direction and intention. Journal for Specialists in Group Work, 7, 275-280.

32. Pack-Brown S. R., Whittington-Clark L. E. & Parker, W. M. (1998). Images of me: A guide to group work with African-American women. Boston: Allyn & Bacon.

33. Pence E., Paymar M., Ritmeester T. & Shepard M. (1998). Education groups for men who batter: The Duluth model New York: Springer.

34. Pietrofesa j. j., Hoffman A. & Splete H. H. (1984). Counseling: An introduction (2nd cd.). Boston: Houghton Miffiin.

35. Pistole M. C (1997). Attachment theory: Contributions to group work. Journal for Specialists in Group Work, 22, 7-21.

36. Rogers C. R. (1970). Carl Rogers on encounter groups. New York: Harper & Row. Rybak C. J, & Brown B. M. (1997). Group conflict: Communication patterns and group development. Jour-nal for Specialists in Group Work, 22,31-42.

37. Saidla D. D. (1990). Cognitive development and group singes. Journal for Specialists in Group Work. 15. 15-20.

38. Schutz W. (1971). Here comes everybody: Body-mind and encounter culture. New York: Harper & Row.

39. Shapiro j. L, Peltz L. S., Bernadett-Shapiro S. (1998). B?ief group treatment: Practical training for therapists and counselors. Pacific Grove, CA; Brooks/Cole.

40. ShertzerB. & Stone S. C (1981). Fundamentals of guidance (4th ed.). Boston: Houghton Mifflin.
41. Sklare G., Keener R. & Mas C. (1990). Preparing members for «here-and-now» group counseling. Journal for Specialists in Group Work, 15, 141-148.
42. Sklare G., Petrosko J. & Howell S. (1993). The effect of pre-group training on members' level of anxiety. Jouma! for Specialists in Group Work, 18, 109-114.
43. Stockton R., Barr J. E. & Klein R. (1981). Identifying the group dropout: A review of the literature. Journal for Specialists in Group Work, 6, 75-82.
44. Taub D. J. (1998). Promoting student development through psychoeducational groups: A perspective on the goals and process matrix Journalfor Specialists in Group Work, 23,196-201.
45. Waldo M. (1985). Curative factor framework for conceptualizing group counsel ing. Journal for Counseling and Development, 64, 52-58.
46. Waldo M. & Bauman S. (1998). Regrouping the categorization of group work: A goal and process (GAP) matrix for groups. Journal for Specialists in Group Work, 23, 164-176.
47. Ward D. E. (1982). A model for the more effective use of theory in group work. Journal for Spe-cialists in Group Work, 7, 224-230.
48. Yaiom I. D. (1995). The theory and practice ofgroup psychotherapy (4th ed.). New York: Basic Books.
49. Yalom I. D. & Liebcrman M. (1971). A study of encounter group casualties. A rchives of General Psychiaay, 25,16-30.
50. Zimpfer D. G. (1990). Publications in group work, 1989. Journal for Specialists in Group Work,
51. Gollwitzer, P. M. (1990). Action phases and mind-sets. In T. E. Higgins & R. M. Sorrentino (Eds.) Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior (Vol. 2, pp. 53–92). New York: Guilford Press.
52. Gollwitzer, P. M. (1993). Goal achievement: The role of intentions. European Review of Social Psychology, 4, 141–185.
53. Gollwitzer, P. M. (1999). Implementation intentions: Strong effects of simple plans. American Psychologist, 54, 493–503.
54. Психологическое консультирование. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 736с: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
55. Теория и практика на консултирането и психотерапията. Джералд Кори, 2013.
56. Психологическое консультирование. Н. Д. Линде, Москва 2010.
57. Основы психологического консультирования. О. О. Андронникова.
58. Опит в групи. У. Р. Бион.

ПСИХОЛОГИЧЕН ТИП И РАЗВИТИЕ НА ЛИЧНОСТНИЯ ПОТЕНЦИАЛ ПРЕЗ ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ

Проф. д-р Елиана Пенчева
Институт за изследване на населението и човека, БАН, София, България, elianapencheva@abv.bg

Резюме: *Докладът си поставя за цел да провери как се променя с възрастта личностният потенциал, свързан с вземането на решение, поведението при конфликт и поведението при стрес. Изследвани са 693 лица на възраст от 15 до 55 г., групирани в 5 възрастови категории. Приложен е въпросникът на Майерс и Бригс за психологичния тип (MBTI). За всяка възрастова група бяха идентифицирани характерни личностни конфигурации, които предпоставят различно поведение в разглежданите сфери. Това позволява да се направи обобщението, че се установяват нелинейни патерни на развитие на естествените личностни предразположения за вземане на решение, за поведение при конфликтни и стресови ситуации. Получените резултати хвърлят светлина върху поколенческите различия в това отношение, като регистрират единствено личностния капацитет за евентуална реакция.*

Ключови думи: *личностни предпочитания, възрастова траектория, вземане на решение, конфликт, стрес.*

Psychological Type and Lifespan Development of Personality Potential

Eliana Pencheva
Institute for Population and Human Studies, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria, elianapencheva@abv.bg

Abstract: *The aim of this report was to verify how the personality potential, connected to decision making, conflict and stress behavior changes with age. A Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) was administered to 693 participants aged 15 to 55, distributed into 5 age categories. Characteristic personality configurations that posit different behavior in the areas concerned were identified for each age group. It allowed summarizing that non-linear patterns of the development of natural personal predispositions to decision making, to behavior in conflict and stress situations were established. The results shed light on the generational differences in this regard by registering only personal capacity for possible reaction.*

Key words: *personality preferences, age trajectory, decision making, conflict, stress.*

1. Увод

Съвременните психологични изследвания оспорват традиционното схващане, че личността е относително фиксирана и стабилна, особено след 30 г. възраст и обосновават тезата, че тя се променя през целия жизнен цикъл. Емпиричните данни установяват консистентни тенденции на личностната промяна във възрастов план, независимо от използвания инструментариум. Резултатите от срезовите и лонгитюдните изследвания са съизмерими и много често се потвърждават и в кроскултурен контекст [1 – 8]. В термините на теорията за психологичния тип (Юнг, Майерс и Бригс) тези тенденции се изразяват в повишаване на склонността към Интроверсия, Усещане, Мислене и Разсъждение (съответно понижаване на Екстраверсията, Интуицията, Чувстването и Възприемането) с напредване на възрастта [9]. Както е известно, според този концептуален модел личността представлява динамично взаимодействие между психичните функции и нагласи. Функциите са организирани в йерархия, която описва личността на човека на всеки етап от живота. Развитието се разглежда като процес, който продължава през целия жизнен цикъл и представлява придобиване на по-голям контрол над функциите на възприемането и вземането на решение. Този процес се осъществява чрез силен стремеж към съвършенство на функциите, които привличат най-голям интерес и чрез постигането най-малко на задоволително равнище на по-малко предпочитаните, но съществени за реализацията на индивида функции. Така през първата половина на живота по-голяма част от енергията и вниманието се посвещават на развитието на доминантната и спомагателната функция, като по този начин се постига *специализация, а в*ъв втората половина на живота задачата на развитието е интегрирането на третичната и на непълноценната (четвърта) функция, което довежда до *генерализация*. Особено показателна в този смисъл е идеята на Юнг за множественост и променливост на човешката психика. Той я вижда като структура, създадена за движение, растеж, промяна и трансформация, тъй като във всички психични процеси е заложена някаква форма на еволюция към себереализация [10, 11]. Какви са механизмът, степента и посоката на тази еволюция са въпроси от централно значение за научните направления, които имат отношение към качеството на живота. Конституционално обусловените типологични предпочитания към вземането на решение, поведението в конфликтни и стресови ситуации са едни от елементите на личностния потенциал за индиви-

дуация и би било интересно да се проследи тяхната динамика във възрастов план.

Теорията за **стила на вземане на решение** има своите корени в модела на Юнг за психологичните типове[12]. Този термин се съотнася към алтернативи като *когнитивен стил, психологичен тип* или *стил на решаване на проблеми*. Всички тези понятия се занимават с начина, по който индивидите обработват и оценяват информацията, за да достигнат до определено заключение. Те осигуряват рамката за разбирането на понятието *стил на решаване*, поради което изследователите ги използват като взаимно заменяеми. Комбинациите от психичните функции представляват една от възможностите за идентифициране на стила на решаване предлагат Както е известно, в тази теория дихотомията Усещане(S)/Интуиция (N) отразява двата противоположни начина за възприемане, а дихотомията Мислене (T)/ Чувствани (F) – двата противоположни начина за обработване на информацията и вземане на решение. Психологичните типове, които съдържат комбинацията Усещане-Мислене (ST), се наричат *практически;* тези, които съдържат комбинацията Усещане-Чувстване(SF), се наричат *отзивчиви и приятелски;* тези, които съдържат комбинацията Интуиция-Чувстване (NF), се наричат *ентусиазирани и проницателни, а* тези, които съдържат комбинацията Интуиция-Мислене(NT), се обозначават като *логически и изобретателни.* Пенино разполага в тази парадигма четирите категории стил на решаване, предложени от Роу*: директивен; поведенчески; аналитичен и концептуален. Те се идентифицират чрез специално разработен въпросник (The Decision Style Inventory - DSI)* [Rowe, Manson, 1987, цит. по 12].

Таблица 1. Типологията на Юнг, приложена към стиловете според DSI, базирана върху [12]

Интуитивно-Мисловен (NT) тип **Аналитичен**	Интуитивно-Емоционален (NF) тип **Концептуален**
Сетивно – Мисловен (ST) тип **Директивен**	Сетивно-Емоционален (SF) тип **Поведенчески**

Авторът определя Аналитичния и Концептуалния стил като по-когнитивно комплексни, а Директивния и Поведенческия стил - като по-слабо когнитивно комплексни.

Както е известно, личностните фактори се извеждат като една от многото детерминанти на **стила на управление на конфликти** [13 – 17]. Подчертава се, че личността влияе върху избора на

стратегия при конфликт чрез различни мотивационни, когнитивни и афективни процеси [18]. Интересен поглед върху идентификацията на естествените предпоставки за реакция на личността при конфликт в парадигмата на психологичния тип предлагат Килън и Мърфи [19]. Те описват последните две предпочитания в четирибуквения код на личностния тип T или F и J или P като детерминанти на начина, по който хората преживяват и реагират на конфликта и обозначават тези диади като *двойки на конфликта (conflict pairs)*. Двойката T-F има отношение към фокуса и преживяването на конфликта, а двойката J-P – към процеса и реакцията.

Според координатната система на психологичния тип (Юнг, Майерс и Бригс) се предполага, че различните психологични типове определят, преживяват и реагират на стрес по начини, които съответстват на техния личностен профил. Допуска се, също така, че те използват различни видове копинг стратегии и намират различните контексти като повече или по-малко благоприятни за собствените им генетично обусловени типологични характеристики [20,21]. В стресови ситуации е естествено хората да инвестират енергия в своята доминантна (най-предпочитана) функция, като носител на техните "най-силни страни", в опита да си възвърнат част от контрола. Ако стресът продължава и се засилва, тази фаворизирана функция може да се засили прекалено и да стане ригидна. В такава ситуация, влагането на все повече енергия в нея може да бъде контрапродуктивно. Преувеличаването на доминантната функция или, иначе казано, на „най-добрата част" от техния MBTI тип, е важна част от индивидуалния начин за справяне със стреса [22].

В тази концептуална рамка предлаганото изследване си поставя **целта** да провери **дали и как** се променя с възрастта личностният потенциал, свързан с :

- *вземането на решение;*
- *поведението при конфликт и*
- *поведението при стрес*

Проследяването на неговата динамика и опитът да се потърси определен развитиен патерн биха подпомогнали социалната политика при създаването на конструктивна среда, която стимулира развитието и израстването на човешкия капитал и подобряването на психичното благополучие.

Основното допускане беше**,** че всеки възрастов период ще се характеризира със специфичен профил на психични ресурси и

дефицити в трите аспекта на психично функциониране: вземане на решение, управление на конфликти и стрес.

2. Метод

2.1. Инструментариум

Въпросникът на Майерс и Бригс за идентификация на психологичния тип (MBTI), форма "G", адаптиран за български условия от Е.Пенчева [23].

2.2. Участници в изследването

Беше изследван контингент от 693 лица, групирани в 5 категории, в широкия възрастов диапазон 15 – 55 г.

Таблица 2. Брой на участниците в изследването в зависимост от пола и възрастта

Пол / Възраст	Мъже	Жени	Общо
	N	N	N
15 – 17 г. (I гр.)	85	70	155
18 – 25 г. (II гр.)	47	108	155
26 – 35 г. (III гр.)	82	41	123
36 – 45 г. (IV гр.)	95	47	142
46 – 55 г. (V гр.)	49	69	118
Общо	358	335	693

3. Резултати и обсъждане

Емпиричният материал беше обработен с помощта на оригиналната статистическа програма SRTT (Selection Ratio Type Table PC Software) на Центъра за приложение на психологичния тип (CAPT – Center for Applications of Psychological Type) [24]. Очерта се следната динамика на личностните предиктори в трите изследвани тематични области:

3.1. Възрастова траектория на потенциала за вземане на решение

Беше осъществен сравнителен анализ на **промените в стила на вземане на решение**, характерни за всяка възрастова категория. Съпоставката на първата група с целия изследван контингент сочи,

че при нея доминират следните два стила на вземане на решение: Аналитичен (NT) ($\chi 2 = 10.02$; $P < 0.01$) и Концептуален (NF) ($\chi 2 = 9.14$; $P < 0.01$) (фиг. 1 и 2).

Аналитичният стил се характеризира с висок толеранс към неопределеност и склонност към риск, а Концептуалният стил - с висок толеранс към неопределеност и ориентация към хората. Между двата модуса на вземане на решение има много допирни точки, тъй като и при двата стила фигурира функцията Интуиция (N).

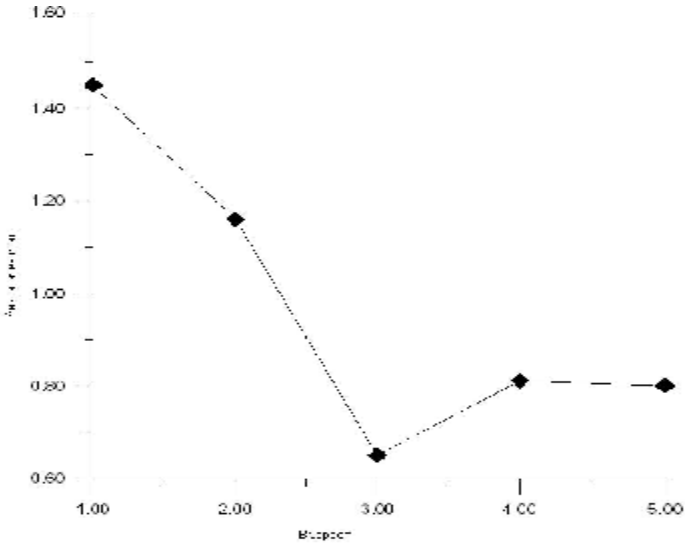

Фигура 1. Възрастова динамика на Аналитичния стил на вземане на решение

При съпоставката на втората възрастова група с цялата извадка не се откроява доминиращ, но изпъква най-слабо представеният в нея стил на вземане на решение - Директивният (ST)($\chi 2 = 7.69$; $P < 0.01$). Следователно, типичните за този стил особености много рядко се срещат при изследваните лица на възраст 18–25 г. При трета група (26 – 35 г.), обратно, преобладава именно Директивният стил (ST) на вземане на решение ($\chi 2=15.18$; $P<0.001$). Специално внимание заслужава стръмното повишаване на кривата на развитието между втора и трета група, чието числово изражение е: $\chi 2=18.24$ ($P<0.001$).

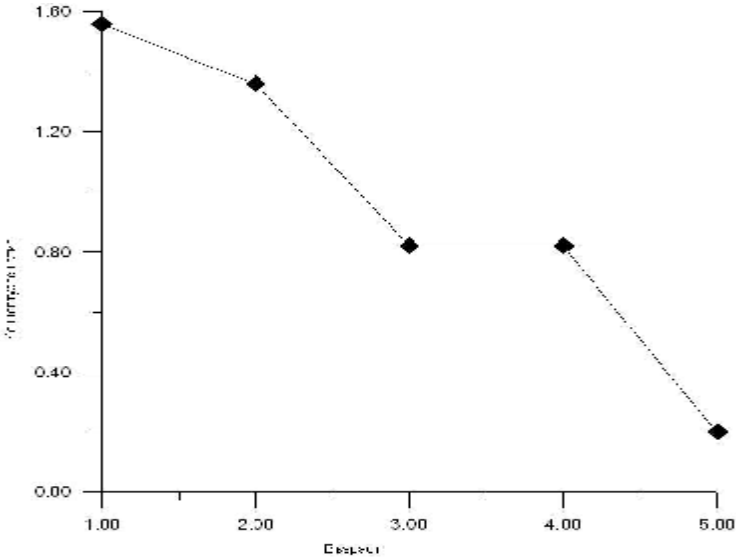

Фигура 2. Възрастова динамика на концептуалния стил на вземане на решение

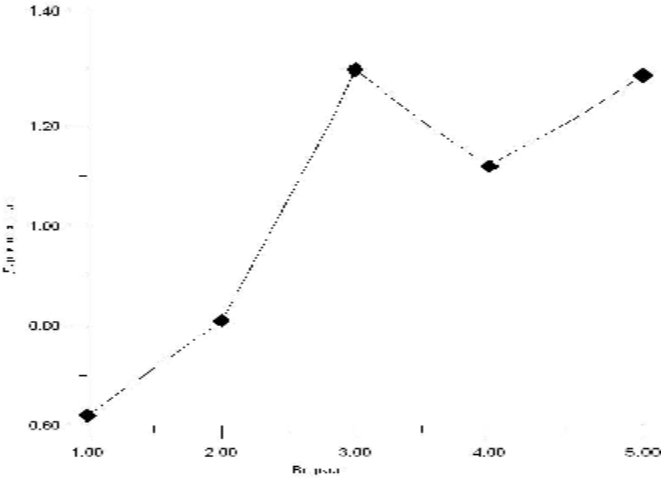

Фигура 3. Възрастова динамика на Директивния стил на вземане на решение

Този стил се описва с нисък толеранс към неопределеност и ориентация към риск, склонност към бързо вземане на решение при ограничена информация и съобразяване с малко на брой алтернативи, както и със склонност към решаването на проблеми чрез използване на правила и политики. Както се вижда от фиг. 3, при пета група отново преобладава склонността към Директивния стил (ST) ($\chi 2 = 13.55$; $P < 0.001$), като по този показател тя се изравнява с трета група.

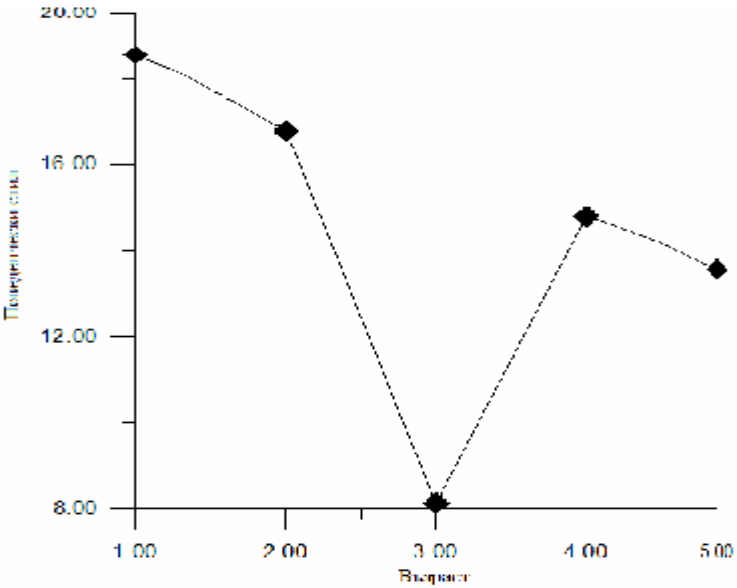

Фигура 4. Възрастова динамика на Поведенческия стил на вземане на решение

При четвъртата възрастова категория не се откроява модален стил на вземане на решение. Сравнението с групата на по-ранна възраст сочи, че преобладава относителният дял на лицата с афинитет към Поведенческия стил (SF), но това е само тенденция, която не достига статистическа достоверност. Посоченият стил се описва чрез нисък толеранс към неопределеност и ориентация към човешкия фактор, склонност да се решават проблемите като се използват чувства и инстинкти (фиг. 4).

Констатираните резултати очертават нелинейна траектория на развитието на личностния ресурс за вземане на решение [1].

3.2. Възраст и личностни предпочитания, свързани с поведението в конфликтни ситуации

Основна единица на анализ при определяне динамиката на типологичните предпоставки за поведение при конфликт **бяха двойките психични функции**, квалифицирани като *двойки на конфликта.* Данните показват, че и четирите двойки на конфликта фигурират във всяка възрастова категория, но са представени в различни пропорции. При всяка възрастова група, с изключение на четвъртата, доминират или обратно – са сведени до минимум предпочитанията към една или две от диадите. Съпоставката на първата група с целия изследван контингент показва, че при нея преобладават две двойки на конфликта: TP($\chi 2 = 21.1$; $P < 0.001$) и FP ($\chi 2 = 15$; $P < 0.001$). Преобладаването на първата означава, че юношите са склонни най-често да се конфронтират, когато предизвикателството е насочено към доверието. Преобладаването на втората двойка сочи, че друг често срещан източник на конфронтация при тях е атакуването на ценностите. Общата характеристика и за двата идентифицирани стила на реакция е готовността за отворен изход от ситуацията и изследователски подход към нея. Особеното при втората възрастова група е, че тя се отличава с най-ниско представителство на стила, който беше определен като единият от двата модални подхода, характерни за юношите - двойката TP ($\chi 2 = 3.8$; $P < 0.05$). Следователно, поведенческите тенденции, типични за тази комбинация са най-малко вероятни за възрастта на „възникващата зрелост" (18 – 25 г.). От друга страна, склонността към другите три стила на реакция в тази група е равномерно разпределена. Профилът на третата група се характеризира с доминиране на диадата TJ ($\chi 2 = 5.9$; $P < 0.01$). Тя предполага иницииране на сблъсък при положение, че са налице предизвикателства към авторитета и стремеж към бързото му разрешаване. Четвъртата група не се отличава с преобладаване или минимално присъствие на някоя от двойките на конфликта, т.е. при нея четирите разглеждани стила са сравнително равномерно представени и са еднакво вероятни в подобна ситуация. Профилът на петата група се характеризира с най-силно фаворизиране на диадата TJ($\chi 2 = 22.9$; $P < 0.001$), но заедно с това и с неглижиране на стиловете TP($\chi 2 = 5.6$; $P < 0.05$) и

FP ($\chi 2 = 9.8$; $P < 0.01$), които, както беше посочено, са предпочитани от юношите. В случая чувствителността към атакуването на авторитета и афинитетът към асертивно поведение се съчетават с пренебрегване на доверието и ценностите като източници на сблъсък. Прави впечатление, че в съдържателно отношение подходите към конфликта на най-младите и на най-възрастните участници в изследването се различават в най-голяма степен. Всяка изследвана група се отличава със специфичен личностен профил, съдържащ разнородни тенденции по отношение на реакцията към конфликт, което позволява да се заключи, че е налице нелинейна крива на развитието [25].

3.3. Личностни детерминанти на поведението при стрес – възрастови особености

Проследяването на възрастовата траектория на личностните особености, свързани с поведението при стрес, беше осъществено на равнище *психологичен тип,* обозначен чрез четирибуквената формула. Най-младата възрастова група от емпиричното изследване се различава съществено от целия контингент по два преобладаващи психологични типа: ENTP ($\chi 2 = 42.1$; $P < 0.001$) and ENFP ($\chi 2 = 23.8$; $P < 0.001$). Специално внимание заслужава находката, че вторият от тях, според други изследвания, притежава най-богат репертоар от ресурси за справяне [26]. Силните страни на тези два типа при стрес се изразяват в предпочитанията им да конструират цялостна картина при възприемането на информация, да бъдат иновативни и да реагират бързо и ентусиазирано. Съществува обаче опасност под влияние на силен или продължителен стрес тези предпочитания да се превърнат в обсебеност от връзките между нещата, колебливост при взимането на решение, търсене на различия само заради новостта, склонност към изпадане в паника и излизане извън контрол. В групата 18 - 25 г. доминират два други психологични типа - INFP ($\chi 2 = 7.9$; $P < 0.01$) и INTJ ($\chi 2 = 4.9$; $P < 0.05$). Първият се характеризира със следните положителни тенденции при стрес: емпатийност, загриженост за хората, независимост и сензитивност. Негативните тенденции, които биха могли да се очакват при него, се изразяват в хиперсензитивност, стремеж да се поеме цялата тежест на ситуацията, да се „спасяват" останалите участници в нея и да се виждат позитиви само в собствените идеи. Капацитетът на втория тип включва стремеж да се решават

проблемите и да се планира бъдещето, да се търси връзката между нещата, да се създават модели и задълбочена теория за събитието. Доведени до крайност, тези предиспозиции могат да се превърнат в нежелание на индивидите от този тип да зависят от други хора, нереалистични идеи, прекалено усложняване на нещата, настояване всички данни да се впишат в създадените от тях модели и нежелание да се приемат доводите на другите.

Участниците от третата възрастова група се отличават от другите по предпочитанията си към типа ISTJ ($\chi 2 = 4.5$; $P < 0.05$), чиито ресурси за поведение в подобни ситуации са следните: селективност по отношение на фактите, отлична памет, увереност и сигурност, стремеж да се действа след сериозни разсъждения и собствените гледни точки да се споделят с другите. Тези индивидуални предпоставки могат да се превърнат в потенциално уязвими особености като: прекалена фиксация върху „правилните" факти, обсебеност от незначителни подробности, догматизъм, неспособност да се предприеме каквото и да е действие и затвореност в себе си.

При най-възрастните участници бяха идентифицирани два модални типа - ISTJ ($\chi 2 = 10$; $P < 0.01$) и ESTJ ($\chi 2 = 7.2$; $P < 0.01$). Първият вече беше описан при третата група. Какъв е потенциалът на втория? Хората от този тип са склонни да окуражават другите, да се интересуват от междуличностните отношения, да търсят хармония, да бъдат отворени към света. Превърнати в своята крайност тези склонности могат да изглеждат така: прекалена настоятелност , игнориране на проблемите в името на външна хармония, загуба на фокуса и прекалена идентификация с другите. Специфичните личностни особености, прогнозиращи определена реакция на стрес, които бяха констатирани за всеки от изучаваните възрастови периоди, показва, че съществува развитиен патерн на предикторите за неговото възприемане и преживяване [27].

4. Заключение

За всяка възрастова група бяха идентифицирани характерни личностни конфигурации, които предполагат различно поведение в разглежданите сфери. Това позволява да се направи обобщението, че се установяват нелинейни патерни на развитие на естествените личностни предразположения към вземането на решение, към поведението в конфликтни ситуации, както и при стрес. Получените резултати хвърлят светлина върху **поколенческите различия** в

това отношение, като регистрират единствено психичния капацитет за евентуална реакция. Част от тях потвърждават установените от други автори тенденции [9], но друга част констатират специфична динамика, характерна за българския социо-културен контекст. Изследването обогатява с конкретни емпирични факти перспективата на жизнения цикъл, според която развитието включва всяка промяна в адаптивния потенциал на организма, независимо дали е позитивна или негативна, т.е. то е конституирано винаги както от придобивки, така и от загуби. Формулираните изводи се вписват в идеята, че цялостната онтогенеза на психиката и поведението представлява динамичен, мултидименсионален, мултифункционален и нелинеен процес [28 – 30]. В приложен план те могат да послужат като база за създаването на подходящи за етапа на личностното развитие социални политики и психологични интервенции, насочени към конструктивно решаване на жизнените кризи, към активно стареене и благополучие.

Литература

1. Пенчева, Е. Развитие на потенциала за вземане на решение във възрастта 15 – 55 години. // *Психологични изследвания*, 2012, 1, 71 – 86. ISSN 1311-4700.
2. Van Aken, M., Denissen, J., Branje, S., Dubas, J., Goossens, L. Midlife concerns and short-term personality change in midlife adulthood. *European Journal of Personality*. // 2006, 20, 497 – 513.
3. Ganiban, J., Ulbricht, J., Saudino, K., Neiderhiser, J., Reiss, D. Stability and change intemperament during adolescence. //*Journal of Personality and Social Psychology*, 2008, 95, 1, 222 – 236.
4. Lodi-Smith, J., Geise, A., Roberts, B.& Robins, R. Narrating personality change. // *Journal of Personality and Social Psychology,* 2009, 96, 3, 679 – 689.
5. Allison, H., Hobbs, R. Natural resource management at four social scales: psychological type matters.// *Environmental Management*, 2010, 45, 590 – 602.
6. Willis, M., Martin, M. & Rocke, C. Longitudinal perspectives on midlife development: stability and change. *// European Journal of Aging,* 2010, 7, 131 – 134.
7. Boyce, C., Wood, D., Powdthavee, N. Is personality fixed? Changes as much as "variable" economic factors and more strongly predicts changes to life satisfaction. // *Social Interaction Research*, 2012, 1 – 35.
8. Salmela – Aro, K., Read, S., Korhonen, T., Vuoksimaa, E. Young adults' developmental task-related goals modify the association between self-focused goals and depressive symptoms. // *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 2012, 4, 1, 106 – 125.

9. Wart, P., Miles, D., Platts, C. Age and personality in the British population between 16 and 64 years. // *Journal of Occupational & Organizational Psychology, 2001, 74*, 2, 1 – 35.
10. Юнг, К. *Психологически типове*. София, Унив. изд. "Св. Кл. Охридски",1995.
11. Самюелз, А., Шартър, Б., Плаут, Ф. Критически речник на аналитичната психология на К. Г. Юнг. Плевен, 1993.
12. Pennino, C. Is decision style related to moral development among managers in the U.S.? // *Journal of Business Ethics,* 2002, 41, 337 – 347.
13. Allen, T., Johnson, R., Saboe, K., Cho, E., Dumani, S., Evans, S. Dispositional variables and work-family conflict: A meta-analysis. // *Journal of Vocational Behavior*. 2012, 80, 17-26.
14. Chan, J., Sit, E., Lau, W. Conflict management styles, emotional intelligence and implicit theories of personality of nursing students: A cross-sectional study. // *Nurse Education Today, 2014,* 34, 934 – 939.
15. Furnham, A., Moutafi, J., Crump, J. The relationship between the revised NEO-Personality Inventory and the Myers-Briggs Type Indicator. // *Social Behavior and Personality***,** 2003, 31, 6, 577 - 584.
16. Hashim, N., Ishar, N., Rashid, W., Masodi, S. Personality Traits, Work-Family Conflict and Job Satisfaction: Items Validity using Rasch Measurement Approach. // *Social and Behavioral Sciences, 2012,* 65, 1013 – 1019.
17. Heaven, P., Smith, L., Prabhakar, S., Abraham, J., Mete,M. Personality and conflict communication patterns in cohabiting couples. // *Journal of Research in Personality,* 2006, 40, 829 – 840.
18. Anwar, C., Shahzard, K., Ijas-ul-Rehman, Q. Managing conflicts trough personality management. // *African Journal of Business Management*, 2012, 6, 10, 3725 – 3732.
19. Killen, D., Murphy, D. Introduction to Type and Conflict, USA, SPP, Inc., 2003.
20. Martin, C. Personality Type and Stress. A Coaching Tool for Effective Executive Functioning, Gainesville, Center for Applications of Psychological Type, 2004.
21. Русинова-Христова, А., Карастоянов, Г. Психологичните типове по Карл Юнг и стресът. София, Пропелер, 2000.
22. Barger, N., Kirby, L. Type & Change. MBTI Participant's Guide. Palo Alto, Consulting Psychologists Press, 1997.
23. Pencheva, E., Kazandjiev, R. Bulgarian translation of MBTI materials: problems and solutions. // *Psychological type and culture – East &West: a Multicultural Research Conference. Program and Proceedings,* Gainesville, Center for Applications of Psychological type, 2001, 73-79.
24. Granade, G., Briggs-Myers, I. Selection ratio type table PC software. Gainesville, Center for Applications of Psychological Type, 1987.
25. Пенчева, Е. Възраст и личностни предпочитания, свързани с поведението в конфликтни ситуации. // *Сборник научни доклади от VII -ия*

национален конгрес по психология 31.X.- 2.XI.2014 г. София, 234 - 243, ISBN: 978-954-914729-2.
26. Myers, I., McCaulley, M. Manual. A Guide to the Development and Use of the Myers-Briggs Type Indicator. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1985.
27. Pencheva, E. Personality determinants of stress behavior – generational comparison. // *Fifth International Conference "Education, Science, Innovation" ESI'2015, June 10 -11, Pernik,* 2015 (in press).
28. Baltes, P., Staudinger, U., Lindenberger, U. Lifespan psychology: theory and application to intellectual functioning. // *Annual Review of Psychology,* 1999, 50, 471 – 507.
29. Negru, O. Personal goals: structure and processes in adult development. // *Romanian Association for Cognitive Science, 2008, XII, 3, 265 – 283.*
30. Lidenberger, U., Li, S-C., Lovden, M., Schmiedek, F. The Center for Lifespan psychology at the Max Planck Institute for Human Development: overview of conceptual agenda and illustration of research activities. // *International Journal of Psychology, 2007, 42,* 229 – 242.

УЧЕНЕ И САМОРЕГУЛАЦИЯ В ОБУЧЕНИЕТО И ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПОДГОТОВКА НА СТУДЕНТИТЕ

Доц. д.пс.н. Йоана Янкулова
СУ „Св. Климент Охридски”

Резюме: *В настоящата разработка са представени резултатите от проведено психологическо изследване, чиято цел е ориентирана към установяване на особеностите на подходите и отношението на студентите към ученето в процеса на академично обучение и професионална подготовка. Изследователските усилия са насочени и към разкриване на вариациите в отношението на студентите към ученето, както и във връзка с различията в предпочитаните от тях подходи към ученето. Изследвани са 663 студенти от шест университета с помощта на два научноизследователски инструмента, апробирани в български условия - «Ревизиран въпросник, изследващ подходите към ученето» (Revised Approaches to Studying Inventory – RASI) и „Въпросник за отношението към ученето в академична среда” (Course perceptions Questionnaire). На основата на получените резултати са направени конкретни изводи, които могат да бъдат от непосредствена полза за подобряване на условията и качеството на академичното обучение и професионалната подготовка в университетите.*

Ключови думи: *учене, подходи към учене, отношение към учене, академична среда*

Abstract: *This paper presents the results of psychological research aimed at studying the characteristics of approaches to learning and course perceptions of academic education and professional training in different universities. Research efforts are directed towards the detection of variations in the course perceptions of students, as well as in relation to differences in their approaches to learning. They were examined 663 students from six universities with the help of two research tools approbated in Bulgarian academic settings (Revised Approaches to Studying Inventory/ RASI; Course perceptions Questionnaire). Based on the results obtained we have made specific conclusions that may be of benefit to improve the conditions and quality of academic education and professional training in universities.*

Key words: *learning, approaches to learning, course perceptions, academic setting*

Ученето е изключително сложен и продължителен процес с нарастваща във времето когнитивна, афективна и поведенческа сложност на фона на динамичните транзакции между индивида и средата. Освен активен процес на индивидуално усвояване и

конструиране на нови знания, ученето предполага и формиране на подходящи професионални умения и адекватни личностни механизми за успешна саморегулация и саморъководство. За цялостна изява на когнитивно-личностния потенциал в процеса на учене и саморегулация са необходими подходящи образователни условия, позволяващи устойчиво развитие на когнитивните структури, на системите от знания, както и на уменията за самоорганизиране, оценяване и самоуправление.

Висша форма на ученето е саморегулираното учене. Това е специфичен когнитивно-личностен и мотивационен конструкт, основаващ се на осъзнатите възприятия за лична ефективност, на положителните афективни състояния, на възможностите за стриктен поведенчески самоконтрол, както и на уменията за гъвкаво управление на собствените усилия, учебните ресурси и времето. Саморегулираното учене се постига със силна воля, с компетентност и висока лична отговорност за собственото саморазвитие, със силна мотивация за високи академични постижения. Освен тези фактори, върху качеството и ефективността на саморегулираното учене влияят условията и динамиката на обучение, както и спецификата и трудността на учебните задачи. Това означава, че относителната сила на постоянно променящото се съотношение личностни–поведенчески-ситуативни фактори в обучението може чувствително да се променя съобразно вложените лични усилия за саморегулиране, настъпилите ефекти от учебното изпълнение и поведение, както и съобразно спецификата на социално-образователните условия [5].

За изходна теоретична основа на проведеното психологическо изследване послужи разбирането, че темата за ученето и саморегулацията е изключително важна за студентите, които искат да постигнат отлични академични резултати, високо субективно благополучие и успешна кариера [6]. В тази връзка се приема, че студентите са готови да влагат усилия, за да придобият стабилни познания от различни научни области, да формират подходящи умения за преодоляване на трудности от различен характер и да поддържат висок стремежът към саморазвитие и ефективна саморегулация. Това означава, че обучаваните индивиди са активни субекти на разнообразна познавателна и изследователска дейност, която извършват в хода на учебния процес, както и по време на самоподготовката си. Активното участие в учебния процес и при осъществяването на ефективно саморегулирано учене пряко зависи от особеностите в нервнопсихичната регулация на учебната дейност, от

когнитивната обработка на информацията и от ангажираността на студентите в различни форми на социално научаване и кооперативно учене. В резултат на това студентите могат да се запознаят и да усвоят нови знания, да формират разнообразни учебни умения с различна съдържателна насоченост (информационни, аналитични, за активно експериментиране, за междуличностно и професионално общуване и др.), както и метакогнитивни умения за ефективен самоконтрол, саморегулация на ученето и поведението и за управление на личното и учебното време. По време на академичното обучение и професионалната подготовка студентите могат да създават собствени концепции за ученето и да прилагат задълбочени, повърхностни или стратегически подходи при решаването на поставените учебни задачи. От важно значение за ефективното провеждане на учебния процес е отношението на студентите към ученето в академична среда, което се проявява чрез такива важни структуроопределящи компоненти, каквито са организацията на учебната работа, професионалната релевантност на обучението и степента на учебната натовареност, методите на преподаване, особеностите на социално-психичния климат и междуличностните взаимоотношения. От изключителна важност в хода на обучението и професионалната подготовка на студентите е и поддържането на положително отношение към ученето и саморегулацията [1; 6].

В съответствие с тази теоретична постановка е формулирана основната **научноизследователска цел.** Тя е ориентирана към установяване на особеностите на подходите и отношението към ученето в процеса на академично обучение и професионална подготовка в университетите. От специален интерес по-конкретно са използваните от студентите подходи към учене, както и взаимовръзката между тях и отношението към учебния процес в академична среда. Изследователските усилия са насочени също така към разкриване на вариациите в отношението на студентите към ученето, както и във връзка с различията в използваните от тях подходи към ученето.

За успешно реализиране на водещата научноизследователска цел са формулирани няколко хипотези. Съобразно **хипотеза № 1** се допуска, че начините, по които студентите учат и постигат учебни резултати, са пряко следствие от когнитивната обработка и практическото приложение на усвоената учебна информация. В тази връзка се предполага, че с оглед постигането на по-високи академични резултати, студентите вероятно ще влагат усилия за задълбочено разбиране и трайно овладяване на учебния материал,

като за целта ще прилагат по-често задълбочен подход към ученето. В **хипотеза № 2** се предполага, че студентите предпочитат да се обучават в академична среда, в която има адекватна учебна натовареност, благоприятен социално-психичен климат, достатъчно яснота относно перспективите на обучението и професионалната подготовка, съчетани с модерни методи на преподаване. В тази връзка се допуска, че точно това ще бъдат определящите фактори при формирането на отношението на студентите към ученето за съответната учебна среда. В **хипотеза № 3** предположихме, че такива независими фактори като специалност и университет, могат да влияят статистически значимо върху подходите и отношението към ученето. В последната **хипотеза № 4** се допуска, че вариациите в прилаганите подходи към ученето ще влияят значимо върху отношението на студентите към ученето в съответния академичен контекст.

С оглед успешното постигане на поставената цел и адекватна проверка на издигнатите хипотези, емпиричното изследване е ориентирано към решаването на следните **научноизследователски задачи**. На първо място е важно да се установят специфичните особености и вариациите в подходите и отношението към ученето сред изследваните студенти. От значение е проучването на влиянието на такива независими фактори като специалност и университет върху подходите и отношението към ученето. От значим научноизследователски интерес е и степента, в която подходите към ученето (независима променлива) влияят върху отношението на студентите към ученето (зависима променлива).

В **изследваната съвкупност** са обхванати 663 студенти, изучаващи различни специалности, които обединихме в шест големи групи. Например в групата на „социалните науки" влизат специалностите Психология, Философия, Социални дейности, ПМХК (Педагогика на масовата и художествена комуникация). В групата на „педагогическите науки" са включени следните специалности: Педагогика, Неформално образование, НУПЧЕ (Начална училищна педагогика с изучаване на чужд език), ПНУП (Предучилищна и начална училищна педагогика), Педагогика на изобразителното изкуство, Учителски факултет, Треньорски факултет. В групата на „филологическите науки" са включени Българска филология, Италианска филология, Класическа филология, Руска филология, Български и руски език. В „компютърните науки" попадат специалностите Телекомуникации, Електроника, Авиация. В групата на „икономическите науки" са включени следните специалности:

Икономика, Макроикономика, Прогнозиране и планиране, Логистика. „Инженерните науки" са съставени от специалностите ХМС (Хидромелиоративно строителство), ВИК (Водоснабдяване и канализация), ХТС (Хидротехническо строителство).

Общото разпределение на студентите в обединените шест групи е както следва: социални науки – 62 студенти (9,4 %), педагогически науки – 217 (32,7 %), филологически науки – 46 (6,9 %), компютърни науки – 122 (18,4 %), икономически науки – 163 (24,6%), инженерни науки – 53 (8 %).

Изследваните студенти се обучават в шест различни университета, а именно: в Техническия университет, гр. София (ТУ) – 50 души (7,6%), в Националната спортна академия „Васил Левски", гр. София (НСА) – 104 (15,9%), в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски" (ШУ) – 28 (4,3%), в Софийския университет „Свети Климент Охридски" (СУ) – 193 (29,4%), Националния военен университет „Васил Левски", гр. Велико Търново (НВУ) – 228 (34,8%) и в Университета за архитектура, строителство и геодезия, гр. София (УАСГ) – 23 (8,1%).

В хода на проведеното изследване са приложени два научноизследователски **инструмента**, които са адаптирани и стандартизирани за българската академична среда [2; 3; 4], и това са: "Ревизиран въпросник, изследващ подходите към ученето" (***Revised Approaches to Studying Inventory – RASI***) [7] и „Въпросник за отношението към ученето в академична среда**"** (***Course perceptions Questionnaire***) [8]. Суровите данни са обработени с помощта на програмата SPSS, като са извършени различни статистико-математически анализи. В приложно-практически план резултатите от изследването могат да послужат за създаване на интегративен модел за описание и обяснение на взаимовръзките между отношението на студентите към ученето в академична среда и използваните от тях подходи при решаване на поставените учебни задачи. Направените изводи могат да съдействат за набелязване на конкретни мерки за повишаване на ефективността на учебния процес, но винаги при отчитане на когнитивно-личностните особености на студентите и задължително съобразяване със спецификата на конкретно изучаваната специалност в съответния университет.

Въз основа на обработените данни се установява, че предположението в **хипотеза № 1**, че студентите ще влагат усилия по посока на задълбочено разбиране и трайно овладяване на учебния материал и във връзка с това ще прилагат задълбочен подход към ученето, се потвърждава в много голяма степен. Оказва се, че най-

важни за изследваните студенти са “саморефлексия и самоподготовка” (СС) в съчетание с усилията за задълбочена учебна работа (“задълбочено учене”/ ЗП) (фиг. 1).

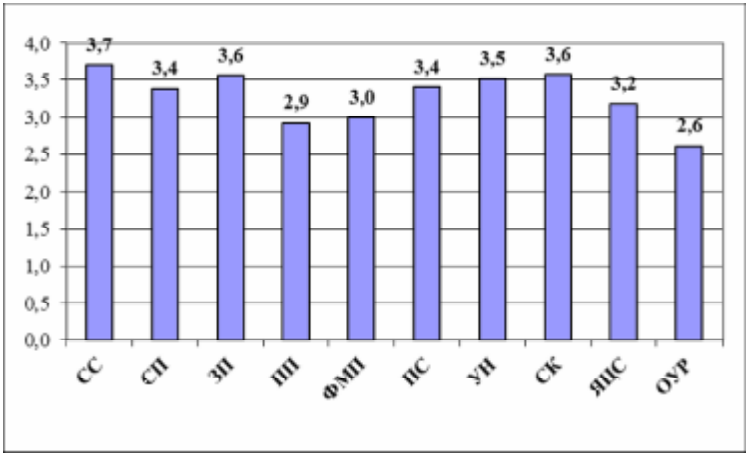

Фигура 1. Разпределение на компонентите на отделните подскали на приложените инструменти (в средни стойности)

В **хипотеза № 2** допуснахме, че студентите предпочитат да се обучават в академична среда, в която има адекватна учебна натовареност, благоприятен социално-психичен климат, яснота относно перспективите на обучението и професионалната подготовка, съчетани с модерни методи на преподаване. Получените резултати (фиг. 1) показват, че социално-психичният климат, учебната натовареност, професионалният смисъл на обучението са най-важни за изследваните студенти, което означава, че хипотеза № 2 напълно се потвърждава.

Таблица 1. Различия в подходите към ученето на студентите според независимите фактори “специалност» и «университет”

Независими	**СС**[1]		**СП**		**ЗП**		**ПП**	
фактори	**F**	**p**	**F**	**p**	**F**	**p**	**F**	**p**
Специалност	25,533	.000	3,551	.004	14,323	.000	12,460	.000
Университет	24,534	.000	8,226	.000	16,670	.000	10,958	.000

[1] СС (саморефлексия и самоподготовка); СП (стратегически подход); ЗП (задълбочен подход); ПП (повърхностен подход)

Хипотеза № 3, че независимите фактори специалност и университет могат да влияят статистически значимо върху подходите към ученето, също напълно се потвърждава (табл. 1). По-конкретно се оказва, че специалността влияе значимо и върху четирите подходи към ученето. Най-високи стойности по „саморефлексия и самоподготовка" имат студентите, изучаващи филологии, а най-ниски студентите от икономическите науки. Възможното обяснение на този факт вероятно е свързано с конкретните особености при планирането, организирането и протичането на учебния процес в съответните специалности и се детерминира от наличието на съдържателни, тематични или други професионално обусловени специфики.

Специалността влияе статистически значимо върху "стратегическия подход към ученето", като най-високи стойности имат студентите, изучаващи филологии, а най-ниски – студентите от компютърните науки. Това вероятно означава, че студентите, изучаващи филологии, проявяват по-голямо желание да извършват саморефлексия и самоподготовка, както и стратегически да планират своето поведение и време в хода на академичното обучение и самоподготовката. Най-слаб интерес към стратегическото учене показват студентите, изучаващи компютърни науки, макар че в тази професионална област изключително важни за тях са уменията за стратегическо мислене, планиране, самоорганизиране и предприемане на успешни действия.

Специалността влияе статистически значимо върху „задълбочен подход към ученето", като най-високи стойности имат студентите, изучаващи социални науки, после са филологии, инженерни науки, педагогически науки, компютри, а най-ниски показатели имат студентите по икономика. Това вероятно означава, че от студентите в социалните науки се изискват повече усилия за задълбочено усвояване на научното знание, за формиране на важни професионални умения за работа с хора, както и постоянна работа за усъвършенстване на собствената личност и поведенческия модел.

Специалността влияе статистически значимо върху „повърхностен подход към ученето", като най-високи стойности имат студентите, изучаващи инженерни науки, а най-ниски балове – студентите по икономика. Тези резултати показват, че студентите от инженерните науки имат повърхностно отношение към учебния процес, което вероятно може да се обясни със спецификата на изучавания учебен материал, на методите на преподаване, на индивидуалния стил на учене и справяне с учебните задачи и трудности.

При проучване на влиянието на **университета** върху подходите към ученето се установява, че академичната среда в Шуменския университет насърчава студентите да извършват самоподготовка и самоорганизиране в учебния процес в по-голяма степен в сравнение с другите университети. В хода на обучението в Софийския университет (СУ) студентите прилагат по-често „задълбочен подход към ученето. Вероятно престижът и дългогодишните академични и научноизследователски традиции на СУ вдъхновяват и стимулират студентите задълбочено да учат и внимателно да се подготвят за бъдещата си професия. В академичната среда на Университета за архитектура, строителство и геодезия, гр. София, преобладава повърхностното отношение към учебния процес. Това вероятно може да се обясни със спецификата на изучаваните там учебни дисциплини, с наличие на завишени образователни изисквания и професионални стандарти или с прекален академичен натиск, което провокира повърхностно отношение към учебния процес. Студентите от Националния военен университет в гр. В. Търново имат ниски стойности по „саморефлексия и самоподготовка", „задълбочен подход" и „повърхностен подход към ученето". Този резултат може да се дължи или на формални отговори от страна на изследваните лица, или е израз на техните реални възприятия относно особеностите на академичното обучение и професионалната подготовка. Всички получени резултати обаче показват, че университети със своите специфични особености, свързани с вътрешна структура, академични традиции, организация на учебния процес, учебно съдържание на изучаваните дисциплини, академичен натиск и др., могат да оказват съществено влияние върху подходите към ученето на студентите в хода на обучението и професионалната подготовка.

При изследване на влиянието на независимите фактори специалност и университет върху отделните компоненти на отношението към ученето в академична среда (**хипотеза № 3**) се очертават следните закономерности (табл. 2).

Таблица 2. Различия в отношението на студентите към ученето в академична среда според независимите фактори "специалност" и "университет"

Незави-сими	ФМП[2]		ПС		СК		УН		ЯЦС		ОУР	
Факто-ри	F	p	F	p	F	p	F	p	F	p	F	p
Специ-алност	5,030	.000***	12,231	.000***	4,720	.000***	6,177	.000***	10,094	.000***	10,457	.000***
Универ-ситет	6,227	.000***	14,165	.000***	3,759	.002**	5,056	.000***	12,627	.000***	8,841	.000***

Специалността има статистически значимо влияние върху отношението към ученето като по-конкретно се установява, че формалните методи на преподаване са най-важни за студентите от педагогическите науки и най-маловажни за тези, които изучават компютри. Този резултат е очакван дотолкова, доколкото в областта на педагогическите науки методите на преподаване са важни не само от гледна точка на представянето и усвояването на водещото научно знание, но и като модел за общуване и взаимодействия със социалните партньори в социално-образователната среда. В сферата на компютърните науки методите на преподаване също са важни, но вероятно за студентите там водещо е разбирането, че постигането на висока професионализация в тази сфера е по-скоро въпрос на лични усилия, упорита работа, системна самоподготовка и ефективна саморегулация. Установихме също така, че професионалният смисъл на обучението е много по-важен за студентите от педагогическите науки в сравнение със студентите, изучаващи компютри. Вероятно студентите от педагогическите науки възприемат обучението, в което са включени, за професионално релевантно на техните представи и очаквания. Студентите, изучаващи компютърни науки, очевидно не отдават толкова голямо значение на професионалния смисъл на обучението, в което са включени.

Учебната натовареност е най-важна за студентите, изучаващи филологии и най-маловажна за студентите от социалните науки. Това показва, че всяка отделна специалност притежава специфични академични, съдържателни и организационни особености, както и конкретни образователни изисквания към своите студенти, които трябва да съответстват и на общата визия за научното развитие на всеки отделен университет.

[2] ФМП (формални методи на преподаване); ПС (професионален смисъл); СК (социален климат); УН (учебна натовареност); ЯЦС (ясни цели и стандарти); ОУР (организация на учебната работа)

Получените резултати показват, че социално-психичният климат е най-важен за студентите от инженерните специалности за разлика от студентите, изучаващи икономика, които имат най-нисък бал. Яснота сред студентите относно водещите образователни цели и основните професионални стандарти има в педагогическите и инженерните науки за разлика от групата на студентите, изучаващи социални науки, които демонстрират най-ниски резултати. От получените отговори може да се предположи, че образователните цели на академичното обучение и основните стандарти на професионалната подготовка в педагогическите и в инженерните науки са много по-добре представени и изяснени в сравнение с другите специалности. Що се отнася до организацията на учебната работа, тя изглежда най-важна за студентите, изучаващи икономически и компютърни науки за разлика от студентите от областта на инженерните науки, които са с най-ниски стойности. Подобни различия вероятно се дължат на специфичните особености в начините на организиране и провеждане на учебния процес и на професионалната подготовка в отделните специалности и университети.

При изследване на **влиянието на университета върху отношението към ученето** се установява, че формалните методи на преподаване, професионалната релевантност на обучението и учебната натовареност са най-важни за студентите от Шуменския университет и Националната спортна академия, а най-маловажни са за студентите от Техническия университет и от Националния военен университет в гр. В. Търново. Социално-психичният климат, ясните цели и стандарти са много важни за студентите от Шуменския университет и Националната спортна академия, а най-маловажни - за студентите от Техническия университет. Организацията на учебната работа е много важна за студентите от Техническия университет и Националния военен университет в гр. В. Търново, а най-маловажна за студентите от Шуменския университет и Университета за строителство, архитектура и геодезия. Обясненията на тези различия биха могли да се търсят в начина, по който е структурирана, организирана и функционира учебната среда в съответния университет, както и във връзка с изпълнението на всякакви учебни и други академични дейности.

За да се провери **хипотеза № 4**, че вариациите в прилаганите подходи към ученето ще влияят върху отношението на студентите към обучението в съответния академичен контекст, извършихме стъпков регресионен анализ (табл. 3).

Таблица 3: Стандартизирани регресионни коефициенти Beta (β), процент обяснена дисперсия (ΔR^2) за ефекти на подходите към ученето върху отношението към ученето в академична среда

Зав. променлива	**УН (b)**[3]	**ПС (b)**	**ФМП (b)**	**СК (b)**	**ЯЦС (b)**	**ОУР (b)**
СС	0,263**[4]		-0,185**	-	-	-0,219**
СП	0,253**	0,196**	0,190**	-	0,189**	-
ЗП	-	0,215**	0,105**	0,280**	0,093**	-0,141**
ПП	0,084**	0,107**	0,109**	-	-	-0,157**
ΔR^2	25,4%	32,2%	15,5%	19,7%	21%	17,3%

Получените резултати свидетелстват, че в 19,7% от проверените случаи задълбочената работа в качеството ѝ на важен обективен фактор предопределя възприятията на студентите относно особеностите на социално-психичния климат в съответната академична среда. Оказва се, че в 25,4% от случаите възприятията на студентите за учебната натовареност едновременно се влияят от желанието за саморефлексия и самоподготовка, от уменията за стратегическо планиране на ученето и учебното време и от повърхностното отношение към учебната дейност. Този резултат е очакван дотолкова, доколкото отношението към учебната натовареност зависи от личните усилия, които се влагат за своевременно решаване на поставените задачи.

На следващо място може да се посочи, че в 32,2% от изследваните случаи задълбочената работа и стратегическото планиране на ученето и времето детерминират професионалния смисъл, който студентите приписват на обучението. Понякога обаче постигането на ясна професионална релевантност на обучението може да зависи и от външни фактори, което понякога предопределя и склонността на студентите към по-повърхностно отношение към учебните ангажименти. В 15,5% от изследваните случаи три подхода към ученето (стратегически, повърхностен и задълбочен) детерминират отношението на студентите към формалните методи на преподаване. В тази връзка установихме и отрицателна взаимозависимост между «саморефлексия и самоподготовка» и «формални методи на

[3] УН (учебна натовареност); ПС (професионален смисъл на обучението); ОУР (организация на учебната работа); ФМП (формални методи на преподаване); СК (социален климат); ЯЦС (ясни цели и стандарти); СС (саморефлексия и самоподготовка); СП (стратегически подход към ученето); ЗП (задълбочен подход към ученето); ПП (повърхностен подход към ученето); К (късмет); ВЛок (външен локус на контрола); ВътрЛок (вътрешен локус на контрола)

[4] * $p<0.05$; ** $p<0.01$; *** $p<0.001$

преподаване», което показва, че желанието на студентите за самостоятелна работа не се определя от начините на преподаване.

При 21% от изследваните случаи стратегическото планиране на ученето и времето и задълбочената работа предопределят това доколко са ясни и разбираеми за студентите водещите образователни цели и основните стандарти на професионалната подготовка в университетите. В 17,3% от случаите три подхода към ученето (саморефлексия и самоподготовка, повърхностен и задълбочен) детерминират отношението на студентите към организацията на учебната работа в съответната академична среда. Регистрираните взаимозависимости между тези изследвани явления са отрицателни, което показва, че студентите, които инвестират в саморефлексия и самоподготовка, както и в задълбочена учебна работа, не разчитат на организацията на учебната работа. Става ясно също така, че независимо от успехите или слабостите в организацията на учебната работа, винаги има студентите, които проявяват повърхностно отношение към академичното обучение и професионалната подготовка.

В обобщение може да се посочи, че особеностите на изучаваната специалност, организацията на учебната работа и съпътстващата я учебна натовареност, възможностите за създаване на ползотворни контакти, наличието на яснота в образователните цели, стандартите за качествено обучение и професионалните изисквания на отделните професии са важни фактори с определящо влияние върху учебния процес, самоподготовката и саморегулацията на студентите. Тези резултати показват, че основното предизвикателство за преподавателите и за академичните ръководства в отделните специалности и университети е пряко свързано с нуждата от усъвършенстване на организацията на учебната работа, с подобряване на съдържанието на учебните програми, с модернизиране на методите на преподаване и оценяване, с оптимизиране на учебната натовареност на студентите, с осигуряване на подходящи образователни условия за натрупване на стабилни и релевантни на практиката професионални знания и умения. С предприемането на подобни мерки може реално да се постигне повишаване на качеството на академичното обучение и на професионалната релевантност на изучаваните специалности спрямо конкретните изисквания на професиите, за които студентите се подготвят. Реализирането на тези важни образователни цели в контекста на висшето образование ще съдействат за повишаване на неговата конкурентноспособност, както и за постигане на по-голяма професионална удовлетвореност на преподавателите и студентите, подобрена лична и професионална самооценка, по-висока Аз-ефективност, както и силно же-

лание за активна включеност в процеса на учене и саморегулация през целия живот.

Представените резултати от проведеното изследване нямат претенцията за научна всеобхватност и общовалидност, а са по-скоро израз на усилията на автора да получи конкретна информация относно особеностите в ученето и саморегулацията сред изследваната група студенти. В хода на проведеното изследване допуснахме, че вариациите в прилаганите подходи към ученето могат да се дължат на промени в отношението на студентите към ученето в съответната академична среда. Избрахме да постъпим така, изхождайки от разбирането, че подходите към ученето са важни когнивни детерминанти, непосредствено свързани с когнитивната обработка на учебната информация, с която се оперира в рамките на учебния процес и професионалната подготовка в университетите. Отношението към ученето изразява действената, съзнателно формираната и поддържана връзка между отделната личност и всички аспекти на учебния процес. Отношението на студентите към ученето намира израз в техните убеждения и оценки, в преживените чувства и емоции, при съставянето, подреждането и постигането на важните учебни цели, както и в насочеността на предприетите учебни действия. Следователно всички промени в когнитивната обработка на информацията, в начините за трансфер на знанието и практическото му приложение при решаването на поставените задачи (подходи към ученето) обуславят съответните трансформации в отношението на студентите към ученето в академичния контекст.

Получените резултати свидетелстват, че определящи за студентите са саморефлексията и самоподготовката, социално-психичният климат, учебната натовареност и професионалният смисъл на обучението. Най-слабо значение за студентите има организацията на учебната работа. Студентите смятат също така, че учебната програма обикновено е доста натоварена и не винаги е съобразена с познавателните интереси на студентите. По този начин студентите се чувстват по-скоро демотивирани и ограничени в усилията си свободно и гъвкаво да планират, организират и да управляват своите когнитивно-личностни ресурси и учебното си време. Съобразно тези резултати могат да се предложат конкретни инициативи за реорганизиране на академичното обучение с цел осигуряване на повече възможности за студентите за по-голяма гъвкавост и свобода на изборите.

Получените резултати потвърждават, че професионалният смисъл на академичното обучение е от особена важност за студентите. Днес университетите трябва да отговарят на огромното предизвикателство да се съобразяват и с бързо променящите се

социално-образователни реалности, и с високите изисквания на бизнеса и пазара на труда, където се търсят отлично подготвени специалисти. Успоредно на това университетите трябва да отчитат възприятията и очакванията на студентите относно качеството и степента на професионална релевантност на предлаганото академично обучение и това да е отразено в учебните програми. Освен възможностите за задълбочена работа и за постигане на ясен професионален смисъл на обучението, за студентите са важни и контактите, които създават в академична среда. В тази връзка е важно да се поддържат уважителни и добронамерени взаимоотношения в академичния контекст. Получените резултати свидетелстват също така, че саморегулацията на ученето и поведението са важни за студентите, които правилно разбират необходимостта от постоянна инвестиция в развитието и изявата на собствения вътрешно-личностен и когнитивен потенциал, както и в усвояване на стабилно научно знание и формиране на адекватни професионални умения, които помагат за постигане на успешна кариера и отлична професионализация.

Литература

[1] Ников, Ат. (1994). *Психология на образователния процес*. С., Лебед-ООД.

[2] Янкулова, Й. (2009). *Подходи към ученето в българския академичен контекст: специфични особености във факторната структура на измервателната скала*. В: Сб. доклади от Годишната университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски”, гр. В. Търново, Т. 7, с. 36-47.

[3] Янкулова, Й. (2011). *Анализ на резултатите от психологическото изследване на подходите към ученето на студенти от НВУ „В. Левски”, гр. Велико Търново*. В Сб. доклади от Годишна университетска научна конференция с международно участие на НВУ „Васил Левски”, гр. В. Търново, Т. 1, с. 139-148.

[4] Янкулова, Й. (2012-а). *Модерни психологически интерпретации на саморегулираното учене в социално-образователната среда*. В Сб. Доклади от Юбилейната научна конференция по повод 10 години от създаването на НВУ „Васил Левски”, гр. В. Търново, Т. 1, с. 101–110.

[5] Янкулова, Й. (2012-б). *Педагогическа психология*. С., Парадигма.

[6] Янкулова, Й. (2014). *Когнитивно-личностни детерминанти на саморегулираното учене в академична среда*. Непубликуван дисертационен труд, С., с. 430.

[7] Duff, A. (1997). A note on the reliability and validity of a 30-item version of Entwistle & Tait`s revised Approaches to Studying Inventory. ***British Journal of Educational Psychology***, 67, p. 529-539.

[8] Entwistle, N. & P. Ramsden (1983). ***Understanding Student Learning***. Croom Helm.

ОРГАНИЗАЦИОННА ПСИХОЛОГИЯ, СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ, НАРОДОПСИХОЛОГИЯ, ПСИХОЛОГИЯ НА КУЛТУРАТА И РЕЛИГИИТЕ

ПЪРВАТА КНИГА ПО ПСИХОЛОГИЯ В БЪЛГАРИЯ – ПРЕЗ 1844 ГОДИНА?

Веселин Василев, Боян Василев
ПУ „Паисий Хилендарски, Пловдив, България
ИИНЧ – БАН, София, България

Резюме: *В доклада се представя книга, издадена на български език през 1844 г. със заглавие „Психология или душесловие за учение на децата”, преведена от гръцки език от Ботьо Петков; написана е от американския автор Томас Хопкинс Галаудет през 1836 г. Книгата представлява интересен и вълнуващ исторически и културен документ, който свидетелства, че в нашата страна психологическите знания са имали благодатна почва още от времето на ранното Възраждане.*
Ключови думи: *психология, душесловие, първа книга*

FIRST PSYCHOLOGY BOOK IN BULGARIA IN 1844?

Veselin Vasilev, Boyan Vasilev
University of Plovdiv “Paisii Hilendarski, Plovdiv, Bulgaria
IPAS – BAS, Sofia, Bulgaria

Summary*: This report presents a book published in Bulgarian in 1844 entitled "The child’s book on the soul", translated from Greek by Botyo Petkov; the book was written by an American author Thomas Hopkins Gallaudet in 1836. The book is an interesting and exciting historical and cultural document that testifies that in our country the psychological knowledge had “fertile soil” since the early Renaissance.*
Keywords: *psychology, knowledge of the soul, first book*

1. Увод. Фактите

При едно инцидентно семейно посещение на музея на Христо Ботев в гр. Калофер погледите ни привлече един особен експонат – списък и малка колекция на книги и учебници, преведени и съставени от Ботьо Петков. В този списък и колекция (наред с „Критически издиряния за историята българска от Ю. И. Венелина”, Земун, 1853 г.; „Нещо за безкнижните человеци”, Цариград, 1858 г.; Кратка всеобща география от Ботя Петкова. Пловдив, 1868 г.) на първо място бе заглавието „ПСИХОЛОГИЯ ИЛИ ДУШЕСЛОВИЕ ЗА УЧЕНИЕ НА ДЕЦАТА. Преведена от греческият на болгарският язик. Издание второ. В СМИРНА, В типографии А. Дамианова. 1851 г.” [виж: 3].

Тогава дори не обърнахме внимание, че е второ издание, защото годината на издаването – 1851 – ни смая: по времето, когато великите германци Вебер, Фехнер, Вунд още едва са полагали основите на психологията като наука, в България е напечатана книга със заглавие „Психология"! Та това е с няколко години по-рано от публикуването на труда на Х. Спенсър „Принципи на психологията" (1855 г.), с повече от две десетилетия преди знаменитата „Основи на физиологичната психология" на В. Вунд (1874 г.) и 28 години преди създаването на знаменитата му лаборатория (1879 г.). Бързата справка в домашната ни библиотека показа, че по-ранни книги със заглавие „Психология" са само двете книги на Й. Хербарт („Учебник по психология" – 1816 г. и „Психологията като наука" – 1824 г.). А справката в отдел "Специални сбирки" на Народната библиотека „Иван Вазов" – Пловдив ни смая още повече: оказа се, че **първото издание на книгата „Психология или Душесловие" е още от 1844 г.** [2]. Наистина е вълнуващо читателят-психолог да държи в ръка малката книжка (17 см формат, 57 стр.) с това заглавие и тази година на издаване. (Ползваме се от случая да благодарим на ръководителя на отдела г-жа Венета Ганева за отзивчивостта и ценното съдействие).

Изданието от 1851 г., което притежава музея на Хр. Ботев в Калофер е второ, стереотипно. Не може да не направи впечатление фактът, че в поробените български земи първата книга по психология е намерила своите заинтересовани читатели и се появява нужда от второто й издаване! Още една година по-късно (1852 г.) излиза и преводът на втората част от книгата, тя е с малко променено заглавие и с по-голям обем – 96 стр. [1].

И още нещо – първата книга по психология идва у нас не от Западна Европа, а е преведена от гръцки език (налице е „Балканска връзка" и скромна балканска психологическа традиция още от първата половина на 19. век!). Авторът на книгата е американският педагог и свещеник – специалист по възпитанието на глухонемите деца Томас Хопкинс Галаудет. Първото американско издание е от 1836 г., а българският превод и издание са направени само осем години по-късно! Съвременното ни книгоиздаване и преводаческа практика има какво да научат от нашите предшественици (ние например все още нямаме превод на книга на Ж. Пиаже на български, а книга от К. Роджърс бе преведена съвсем наскоро).

Засега не успяваме да открием информация за гръцкия превод на книгата – остава неизвестна годината на издаването в Гърция (това е станало очевидно между 1837 и 1843 г.), мястото и други факти.

2. Авторът на книгата

В първото издание (от 1844 г.) името на автора не фигурира напечатано върху книгата. Написано е на ръка (с правописа до 1944 г.) върху вътрешната корица (присъства само в библиотечния паспорт на ценната книга). Авторството на Томас Хопкинс Галаудет се удостоверява с официално напечатване на името му върху корицата едва при публикуването на втората част – през 1852 г. Тогава и заглавието е променено – липсва думата „Психология": Душесловие за поучение на децата. Част втора. Сочинено от Т. Х. Галаудета. И преведено от греческий язик на болгарский, трудом К. Г. Фотинова. В Смирна, Печатница А. Дамианова. 1852.

Томас Хопкинс Галаудет е роден през 1787 г. във Филаделфия, щат Пенсилвания, като първото от осем деца в семейството. В Хартфорд, Кънектикът, младият Томас завършва училище и продължава обучението си в университета в Йейл, където постъпва на 14 годишна възраст и завършва бакалавърска степен през 1805 г. като първенец на курса. Пет години по-късно получава магистърска степен като отличен студент по всички дисциплини, много добре приет от състудентите си. Учи право една година, после още две педагогика, като същевременно посещава семинарията Андовър в Нютън, Масачузетс, от 1811 до 1814 г. През 1814 г. Галаудет става свещеник, но за кратко и по-голямата част от живота и силите си посвещава на глухите деца.

След като среща деветгодишната глуха дъщеря на съседите си, която успява да научи на доста думи, пишейки ги с пръчка в пясъка, Томас Галаудет заминава за Англия за да се подготви да помага и да преподава на глухите. В Англия Галаудет се запознава с Абе Сикар, който оглавява Националния институт за глухонеми в Париж; по негова покана заминава за Франция за да усвои на езика на глухонемите. След обучението си Галаудет се завръща в Америка, придружен от един глухоням асистент.

Двамата създават училище за глухонеми, в което Галаудет е директор и преподава почти ежедневно от отварянето на училището през 1830 до своето пенсиониране. Въпреки, че получава предложения за водещи преподавателски позиции в други учебни заведения и университети, той отклонява тези предложения за да може да пише детски книги и да усъвършенства своята работа (активно съдейства за развитието на американския жестомимичен език).

През това време има много малко отпечатани детски книги и Галаудет иска да подпомогне обучението на децата, пишейки

книги; в период от 8 години той се изявява основно като писател и написва няколко детски религиозно тематични книги, речник и читанка. Ето някои от тях:

- Книга за младежа за природната теология; Илюстрирана с познати диалози и много гравюри. Ню Йорк, 1932;
- Библейска биография за младите: с критични илюстрации и практически бележки. Ню Йорк, 1834 (съвм. с Хоръс Хукър);
- Детска книга за покаянието: Предназначена и за възрастни. Ню Йорк, 1834;
- Детска книга за душата: две части в едно. Ню Йорк, 1936 (оригиналното название на преведената в нашата страна книга: ***The Child's Book on the Soul: Two Parts in One.*** **New York: American Tract Sosiety**);
- Практически буквар с уроци по четене. Хартфорд (съвм. с Х. Хукър);
- Училищен и семеен речник с илюстрации. Ню Йорк, 1841 (съвм. с Х. Хукър);
- Библейски катехизис, създаден за глухите и немите в американските заведения, Хартфорд, 1972 (късно изд.).

Като добавим, че се е грижил също и за умствено болни, служил е като пастор едновременно в клиника за душевно болни и в затвор, хуманния смисъл на живота на Т. Галаудет наистина е затрогващ. Починал е през 1851 г.

Синът му Едуард помага да се създаде първият колеж за глухи през 1857 г., който после е наречен на Томас Галаудет, а впоследствие през 1986 г. става университет със същото име. Друг син на Галаудет – Томас (кръстен на баща си) става свещеник и също работи с глухи.

3. Психология или Душесловие за учение на децата

Разбира се, неоправдано е да очакваме в книга, написана през 1836 г., да срещнем психология от най-чиста проба и от висока класа – психологическите знания в нея са извлечени от житейския опит и са обобщение на житейски представи; което за епохата, наричана „предистория на психологическата наука", си е напълно в реда на нещата (така е считал и видният историк и методолог на нашата наука Зигмунд Кох (Koch, 1963) [по: 4].

Книгата е с обем от 57 стр., разпределени в Предисловие, 12 раздела („Разговори") и Послесловие, написано от К. Фотинов. Постепенно, в някаква степен дори и методично, в духа на Сокра-

товия диалогичен метод и в много достъпен стил, авторът води читателите си към някои основни знания, постановки и изводи относно душевния живот на човека. Можем да разграничим няколко тематични посоки и, съответно, кръгове на съдържанието:

– Темата за дълбоката и същностна разлика между неживата природа (и отделните явления в нея) и живите същества (различните животни и човека сред тях). Тази тема изглежда типична, почти обичана и до днес в американската културна и психологическа традиция. В многократно преиздавания и популярен учебник по детско развитие (на Пол Мъсен, Джон Конджер, Джероум Каган и Алита Хюстън) при разглеждането на развитието на познавателния опит на децата е разграничено (в отделна точка от 7. гл.) присъщото умение (или способност) на малките деца да различават живите същества от неодушевените (неживите) предмети. Това разграничаване се основава върху способността на живите същества да се движат и растат, а хората – и да проявяват чувства [6, p. 152]. Ето че за това говори още Галаудет 150 години по-рано;

– Темата за същностната разлика между бездуховните живи същества (кучето, котката, зайчето, птиците и др. живи твари) и човеците (малкият герой на книгата Иванчо, неговата малка сестричка, майка му, вуйчо му), които притежават душа. Човешката душа не само вижда и чува, но и помни, мисли, говори, различава добро и зло;

– Основната тема е, че човешката душа е нетелесна и безсмъртна, тялото на човека е веществено и временно, то ще умре, докато душата е вечна, нея ще я има безброй години и тя ще отиде при своя Създател, Всесилния Бог.

– В десетилетията, когато германските учени-физиолози Ернст Вебер, Густав Фехнер и Йохан Мюлер използват знанията в областта на физиологията за обяснение на душевните (психични) явления, опитват се да докажат, че материята и духът се намират в неразделно единство, че душевните явления (напр. усещанията) възникват в резултат на непосредственото въздействие на външните дразнители върху организма, които привеждат във възбудено състояние специализираните сетивни нерви [по: 4], по същото време американският автор Т. Х. Галаудет обяснява психичния живот на човека с неговата автономна душа. Ето и някои от описанията, които дава авторът:

Душата е нещо, което другите същества (освен човека – В. В., Б. В.) нямат; тя му позволява да мисли и действа със свободна воля, тя е съвсем различна от тялото; не ще умре никога, защото е

безсмъртна (с. 4). Тя прави тялото и ръцете да се движат свободно, по наша воля (с. 27-29); мъртвият човек няма воля (с. 30). Душата е невеществена, не можем да я видим (няма телесни и сетивни измерения – В. В., Б. В.) (с. 47); за нея познаваме по това, че мисли, тя познава що е добро и що е зла (с. 53); тя ще живее вечно (с. 54);

– Съществува едно голямо същество, невеществено, прилично на неговото (на човека – В. В., Б. В.), но безкрайно по-голямо. И това същество е направило душата му и тялото, и това е Господ Всесилен, и че ще да заплати, или ще да накаже след смъртта всекиго, според добрите или лошите работи, които е правил на тоя свят (с. 5). (Всички позовавания по: [2]).

***

Ние осъществихме своеобразен контент-анализ на психологическото съдържание на книгата (напомняме – тя не е систематично изложение на психологическите знания на своето време, нейното предназначение е друго). Понятията и тематичните единици, които положихме в основата на контент-анализа, са представени в следната таблица. Този почти структуралистки подход може да ни подскаже акцентите в книгата, но нека веднага подчертаем, че те не са еквивалентни на състоянието на психологическото познание в Северна Америка през 40-те години на 19. век, а представят по-скоро своеобразието на **практическата задача**, която решава автора със своята книга. Своята теза ще поясним по-късно.

Част от понятията и темите в контент-анализа подбрахме от съвременната психология, останалите извлякохме от самата книга. Очаквано в книгата на Галаудет не се появиха феномени и теми от психологията на личността, от диференциалната и социалната психология, дори от възрастовата (детската) психология. Също така очаквано преобладават общите характеристики на душата и нейното обяснение чрез съотнасянето с други явления (различни от нея).

Таблица 1: Психологически понятия и теми в книгата

Теми	Брой	%
1. Усещания	9	8 %
2. Възприятия	6	5 %
3. Представи / Въображение	3	3 %
4. Памет	4	4 %
5. Мислене	10	9 %
6. Реч / Говорене	5	5 %

7. Разграничаване на живи същества от неживи предмети	12	11 %
8. Разликата между тяло и душа	10	9 %
9. Разлика между човешка душа и животинска психика	7	6 %
10. Душата като автономно и безсмъртно явление; воля	17	16 %
11. Добро и зло, морални въпроси	6	5 %
12. Емоции	2	2 %
13. Бог, Отец, Създател	3	3 %
14. Възпитателни цели, задачи и проблеми	8	7 %
15. Естественонаучни въпроси	8	7 %
Общо	110	100 %

Втората част на книгата, преведена и издадена у нас осем години по-късно – през 1852 г. [1], не само че **не е вече първата книга по психология, издадена по нашите земи, но не е вече и книга по психология.** По съдържание тази по-голяма по обем (96 стр.) книга всъщност е книга по вероучение; и по двете причини тя представлява по-малък интерес за нас.

4. Т. Х. Галаудет и ... приложната психология

Каква е връзката на този вълнуващ факт за толкова ранното издаване на книга с психологическо заглавие и съдържание в нашата страна с приложната психология? Според нас тази връзка е твърде пряка: макар и не съвсем ясно експлицирана, в книгата на Т. Галаудет се следва определена цел – психологическите знания да се прилагат за решаването на възпитателни задачи, в конкретния случай те са ориентирани към религиозното възпитание на децата. Още преди да се е появила научната (и експериментална) психология, наличните психологически знания, придобити в бита, всекидневния опит или от философските размишления, се систематизират и организират с определена (практическа) цел – да се създаде психологическо описание на душата на отделния човек, което да се предложи на малките деца като модел за разбиране и обосноваване на Всемогъщия Бог.

Известният историк на психологията Едуин Боринг е считал, че историята на психологията трябва да се изучава по логиката на нейното вътрешно развитие (как психологическите знания и проблеми пораждат други психологически проблеми и знания), че

психологията като самостоятелна наука е възникнала в процеса на обединяването на философски идеи с емпиричните данни от физиологичните експерименти (в германската научна традиция), а също така, че психологията отначало следва да се развива като емпирична наука, а чак след това като приложна [по: 4, с. 14-15].

Ние ще посочим още един възможен подход при създаването на основите на научната психология (подхожда му названието „културологичен" и „приложен"). Той се проявява в това, че психологическите знания се издирват, подбират и систематизират с цел да се приложат в определена сфера на социалната практика или за постигането на социално значими цели (в нашия случай – за целите на религиозното възпитание на децата). Защото приложната психология се характеризира не само с практическото приложение на психологическата компетентност и професионална дейност, но и със специфичната, осъзната целенасоченост при прилагането на психологическите знания и умения.

Не е случайно, че докато експерименталната научна психология възниква в Германия, практически ориентираната (приложната) психология възниква в САЩ. Можем уверено да кажем, че първата книга със заглавие „Психология", преведена и издадена в нашата страна, се оказва същевременно и една от първите книги (в световната история на психологията), която съдържа и преследва приложно-психологически задачи, т.е. оказва се една от първите книги по приложна психология изобщо.

Литература

1. **Душесловие за поучение на децата.** Част втора. Сочинено от Т. Х. Галаудета. И преведено от греческий язик на болгарский, трудом К. Г. Фотинова. В Смирна, Печатница А. Дамианова, 1852.

2. **Психология или Душесловие за учение на децата.** Преведена от греческият на болгарският язик. В Смирна, В типографии А. Дамианова, 1844.

3. **Психология или Душесловие за учение на децата.** Преведена от греческият на болгарският язик. Издание второ. В Смирна, В типографии А. Дамианова, 1851.

4. **Саугстад, П.** История психологии. От истоков до наших дней. Самара, „Бахрах-М", 2008.

5. **Koch, S. (ed.).** Psychology: A study of a science. New York: McGraw-Hill, 1963.

6. **Mussen, P. H., Congerq J. J., Kagan, J., Huston, A. C.** Child development and personality. N. Y., Harper&Row, 1984.

Сн. 70. психология 1145

ДУШЕСЛОВІЕ,

за оучінїе

на

ДѢЦЯТА.

ПРѢВѢДЕНЇЯ ѠТЪ ГРѢЧЕСКЇЯТЪ

На Бѣлгарскїатъ ѧзыкъ.

ВЪ СМЇРНѢ,

Въ Тѵпографїи Я. Дамїанова.

1844.

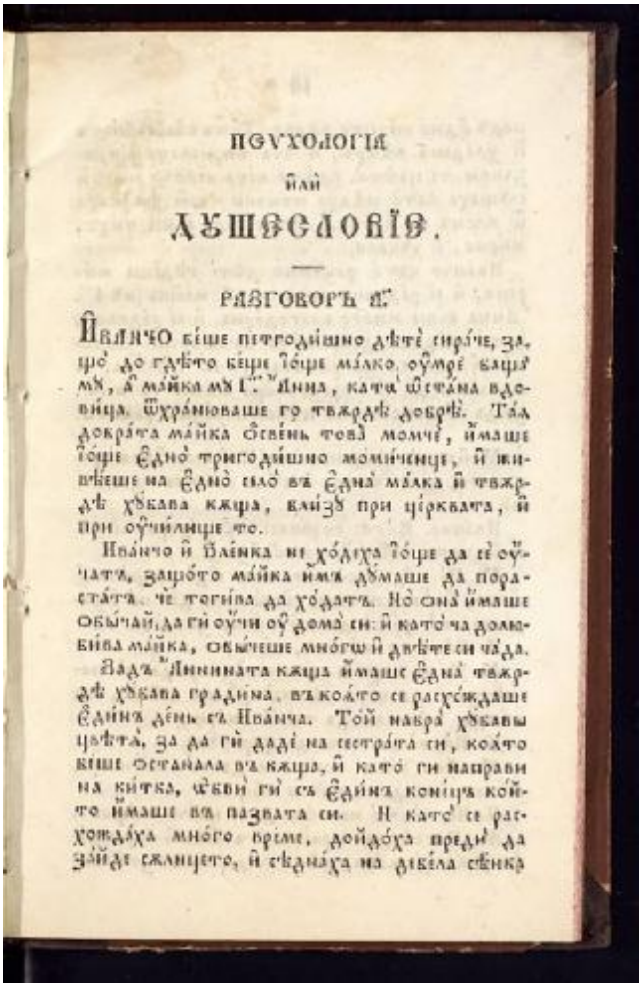

ПСУХОЛОГІЯ

ЙЛИ

ДУШЕСЛОВІЄ.

РАЗГОВОРЪ Е.

Ѝванчо бѣше петгодѝшно дѣтѐ гиро́че, за. що́ до гу́бето бѣше то́ще мѝлко. оу́мре ма́йка мѝ, а́ ма́йка мѝ І҃. Ѝнна, като́ ѿстра́на вдовѝца. ѿхра́няваше го твърдѣ добрѣ. Та́л докра́та ма́йка о́твѣнь това́ момче́, ѝмаше то́ще е́дно́ тригодѝшно момѝченце, ѝ живѣеше на е́дно́ сла́ло въ е́дна́ мѝлка ѝ твърдѣ ху́бава кѫща, близ при цѝ́рквата, ѝ при оу́чѝлище то.

Ива́нчо ѝ Вла́нка не хо́дѣха то́ще да се оу́чатъ, защо́то ма́йка ѝмя́ дума́ше да пораста́тъ. че тогѝва да хо́дятъ. Но она́ ѝмаше обы́чай, да ги оу́чи оу́ дома́ си: ѝ като́ ча долѣвѝва ма́йка, обы́чеше мно́гш ѝ дѣ́тѣ си ча́да.

Вада́ Ѝннината кѫща ѝмаше е́дна́ твърдѣ ху́бава гра́дина, въ кои́то се разхе́ждаше е́дѝнъ де́нь съ Ива́нча. Той набра́ ху́бавы цвѣта́, за да ги да́де на сестра́та си, кои́то бѣше оста́нала въ кѫща, ѝ като́ ги направи на ки́тка, ѿдви́ ги съ е́дѝнъ конѝцъ кой-то ѝмаше въ пазвата си. И като́ се разхожда́ха мно́го вре́ме, дойдо́ха преди́ да зайде́ слънцето, ѝ сѣдна́ха на дѣ́бела сѣ́нка

51 ТЕЗИСА НА ВИРТУАЛНА КОНЦЕПЦИЯ ЗА ЕВОЛЮЦИЯТА НА ПСИХИКАТА

Борис Минчев
СУ „Св. Кл. Охридски“ и ВСУ „Ч. Храбър“

Резюме: *Предлаганият доклад е посветен на един от универсалните проблеми на общата психология – произходът, движещите сили и еволюционните форми на психиката. Този проблем е представен посредством списъци с тезиси, които в бъдеще могат да прераснат в цялостна концепция за психоеволюцията (филогенеза на психиката). Изтъква се, че централното свойство на психиката – психовиртуалност – се корени в ДНК на животинските организми и се диференцира и йерархизира като следва серия общоеволюционни и специални психоеволюционни правила. Построяването на стройна концепция за еволюционния път на психиката изисква щателно обосноваване на приведените тук и евентуално още други правила и тенденции на еволюционните процеси в психическото функциониране. Построяването на концепцията е зависимо от решаването на съвкупност от методологически предизвикателства.*

Ключови дум*и: филогенеза на психиката, биологическа еволюция, психологическа еволюция, био-виртуалност, психо-виртуалност.*

51 THESES OF A VIRTUAL CONCEPTION OF THE EVOLUTION OF MIND

Boris S. Minchev
University of Sofia & Varna Free University

Summary*: The paper presented here is devoted to one of the universal problems of general psychology – the origin, the motors and the evolutionary forms of the psyche. This problem is exhibited by lists of theses which in future may grow into a comprehensive conception of psycho-evolution (phylogeny of psyche).It is pointed out that the central psychological property- psycho-virtuality – is rooted in the DNA of animal organisms and it is both differentiated andhierarchizedin the process of its following general-evolutionary and specific psycho-evolutionary rules. Building up a conception of a comprehensive view of the evolutionary trajectory of psyche requires a tentative argumentation of the rules stated here and eventually of additional rules and tendencies of the evolutionary processes of psychological functioning. The conception building is dependent on the resolution of a number of theoretical challenges also briefly noted here.*

Key words*: phylogeny of mind, biological evolution, psychological evolution, bio-virtuality, psycho-virtuality.*

Увод

Формирането на Вселената и еволюцията на Живота са най-мащабните процеси, изучавани успешно от науката. Те реализират в пълнота архетипа на познанието, което приемаме за истинно разбиране на произхода на света, обитаван от нас. Архетипното знание е толкова обаятелно, че се възприема като приказка. Поне така аз съм преживявал разказите на науката за произхода в детските ми години. В края на моята кариера съм се заел да изследвам част от еволюцията на живота, обозначавана като *филогенеза на психиката* (психоеволюция, или съкратено **ПЕ**).[1]

В настоящиядоклад искам да представя ПЕ-та многоаспектно и да я изразя във вид на тезиси, формулиращи повече проблеми, хипотези и насоки на концептуализация на психогенетическите процеси, отколкото верифицирано знание. Тезите изказват самостойни твърдения без достатъчно емпирично установени причинни и функционални връзки помежду им. Редица тезиси изглежда биха отпаднаиот една бъдеща виртуална теория за ПЕ-та.

Смятам, че психоеволюцията (ПЕ) е частен случай на общата еволюция на живота. Следователно това, което е присъщо за биоеволюцията (БЕ-та), е валидно и за ПЕ-та, но последната има и специфика, която ще бъде фокус на доклада. Предполагам в съгласие със социобиологията на Е. О. Уилсън, че инициативно ядро на всички жизнени процеси, включително и психогенетическите, е ДНК, най-сложната молекула в наблюдаемия свят. Затова ще структурирам тезисите в четири раздели, изтъкващи правила, регулиращи активността на БЕ-та като цяло, на ДНК и на версиите на УСП (универсалната структура на психиката)[2], както и раздел за предизвикателствата пред очертаващата се концепция.

Изразените в тезисите твърдения представляват обобщения, допускащиразлични изключения. Затова е уместно те да се наричат

---

[1] Двата израза „филогенеза“ и „еволюция“ на психиката са почти равностойни. Като че ли „филогенеза“ е с по-тясно значение, противопоставящо се на „онтогенеза“, а „еволюция“ предполага обсъждане и на онтогенетични проблеми. Затова в повечето случаи ще се позовавам на компактния термин „психоеволюция“ или на съкращението „ПЕ“.

[2] *Универсалната структура на психиката* (УСП) е разгледана подробно у Минчев (2013, с. 111-135). Тук няма да разяснявам специално нейния резон. Само ще отбележа, че тя е една от главните еволюционни придобивки. Диференциацията й в отделни животински видове съставлява ПЕ-та в съдържателен аспект.

„*тенденции* и *правила* на еволюцията“. Едни от тях са общоеволюционни, други действат на равнище ДНК, а трета група е специфична за ПЕ-та. Ще ги изложа в следващите раздели.

Тенденции и правила на биологическата еволюция (БЕ-та)

1. БЕ-та не спира. Тя действа на всички равнища на организация на живота – от молекулярното до еко-системното вече няколко милиарда години без прекъсване. БЕ-таможе само да се забавя или ускорява. Еволюцията сама по себе си нищо не прави – тя се състои от правилата и тенденциите, изпълнявани от участниците в някаква биологична среда. Но от друг ъгъл, правилата създават функционална система, която „произвежда“ развитие, т.е. „прави“ нещо!

2. Оцеляването на гените (вида, индивида) е приоритет № 1 на участниците в еволюционните процеси.

3. При благоприятни условия – експанзия чрез размножаване и териториално разширение.

4. Първите по произход са първите по важност. Най-важните придобивки се запазват в ДНК поне рецесивно.

5. Колкото по-късно в еволюцията се появява даден животински вид, толкова повече е прижизнено придобитото в неговия жизнен цикъл.

6. Нарастване на ролята на индивидуалността. Разнообразието на индивидуалности на индивидите е адаптационен резерв на съответен биологичен вид.

7. Средата е източник на позволяващи обстоятелства (affordances),или на ограничения (constraints), но решаваща е собствената активност на еволюиращите индивиди. Първичният източник на тази активност е ДНК-то на индивида.

8. Функцията води структурата. (Впрочем и в механичните системи кинетиката преобладава над статиката). Това значи, че новите функции се изпълняват от заварени органи и тъкан и постепенно се обособяват специализирани структури-носители на новата функция. Това може да се изкаже и така: новата функция се диференцира от вече налични функции и структури.

9. Правило за използването. Това значи, че функции, които се упражняват, се уголемяват, а неупражняваните – закърняват.

10. Онтогенезата е кратко повторение (рекапитулация) на филогенезата, или нещо друго? А. М. Молчанов отбелязва, че човекът е възникнал за 3 милиарда години, а сега се възпроизвежда за 9 месеца. (Молчанов, 2012).

11. Епигенеза – разгръща се план за развитие, специфичен за вида и заложен в ДНК-то му. Каква е разликата със „съзряване“?

12. Адаптацията – главна еволюционна стратегия. Тя е ситуирана. Какви други – „акомодация“, „уравновесяване“, „пре-адаптация“ и пр.?

13. Бързите печелят.Спазването на указаното правило дава конкурентни предимства на съществата с по-ускорен темп на активност.

14. Правило „добавяне + интегриране“. Това значи, че ново-образувания възникват инцидентно и след това обрастват със системни връзки. Не е ли правилото частен случай на правило № 8?

15. Атавизми, рудименти и рецесивност са еволюционен резерв. Те са налични хилядолетия у даден вид дори без често използване.

Правила в активността на ДНК

1. ДНК-молекулата е активна през времето на всички организмени функции, а не е просто матрица за размножаване, както често се мисли.

2. Може ли генетичният код да се разглежда като „език“ (В. В. Налимов)? И вторично психиката като „текст“? Такъв семиотично-текстови подход позволява да се приписват символни и интерпретиращи функции на генома на съответен биологичен вид.

3. Част от ДНК-то е носител на свойството *биовиртуалност*[3], което има разновидности, но позволява изпреварваща адаптация спрямо опциите на средата (по-подробно за нея у Минчев, 2014). Само ще отбележа, че биовиртуалността е специфична спонтанна променливост, която служи за пре-адаптиране на организма към възможни важни промени в обитаваната среда на даден биологичен вид. В процеса на ПЕ-та биовиртуалността прераства в *психо-виртуалност*, която също има генетична основа.

4. ДНК е носител както на родовата природа (същност) на живите същества, така и на уникалното съчетание от психо-поведенчески и организмени свойства на индивидите, наречени индивидуалност на живия организъм.

5. У един индивид е възможно да има 2 различни ДНК-та. Това се случва супер рядко с яйцеклетките на едноядчни близнаци (в епизод на ТВ сериала „От местопрестъплението. Лас Вегас“ е даден

[3] Засега предполагам, че биовиртуалността е прото-психичност, присъща на растителния живот, докато психовиртуалността е скрито динамично състояние (преживяване), налично в животинските форми на живот (повече в Минчев, 2014).

действителен случай). Може би този феномен трасира нова линия на еволюцията – същества с няколко ДНК! Всъщност това се случва изкуствено чрез присаждане на органи, но в естествени условия поражда нови организми.

6. Симбиотизмът е може би най-мощният начин на видообразуване (Kiers&West, 2015). Това става чрез интегриране на 2 ДНК в една! Изпреварвайки изложението, ще отнеса това и към ПЕ-та. Може ли да се предположи, че симбиозата на 2 психични функции може да породи нова психична функция?

7. Досега генетичните процеси се наблюдават „комбинаторно". В бъдеще те и другите генни процеси ще бъдат наблюдавани в живата ДНК директно чрез новооткрития физичен ефект на свръхвисока оптична резолюция, позволяващ наноскопия на атомно равнище (за него Ерик Бетциг, Уилям Мьорнер и Щефан Хел са получили Нобел за 2014 г.). Това е фундаментален методически пробив!

ДНК е посредник между БЕ-та и ПЕ-та. Тъй като имат общ носител – специфична видова ДНК, повечето биоеволюционни правила остават валидни и в психоеволюционните процеси. Към тях се прибавят правила, описани по-долу, придаващи отличителност на психоеволюционното равнище.

Правила на психоеволюцията (ПЕ-та)

1. Относително късно в БЕ-та *биовирусността* преминава в *психовиртуалност*, която осигурява качествен скок в адаптивния потенциал на същества с някаква форма на психичност.

2. Универсалната структура на психиката (УСП) е една от главнитефилогенетични придобивки. ПЕ-та стартира с първите същества, носители на пълна УСП.

3. Видово специфичната версия на УСП-та произвежда специфични психовиртуални състояния, наречени „преживявания".

4. Поведението е еволюционно първично. Главната еволюционна последователност на психовиртуалните състояния (преживявания) тръгва от вътрешен дубликат („сянка") на поведението и стига до мощна симулативна среда на възможни състояния на обкръжението на индивида (творческо въображение). Преживяванията все повече се еманципират от поведението без да губят потенциален контрол върху него.

5. Всички психични функции се стремят да управляват поведението – борят се за крайния общ път – поведението.

6. В крайна сметка ПЕ-та води до все по-разнообразна подготовка за ефективно поведение.

7. ПЕ-та се извършва в „паузата“ между стимула и реакцията (Роло Мей). Това прави нейните придобивки свободни от детерминациите на входа и на изхода на живия носител на психика.

8. ПЕ-та произвежда два типа адаптации – *видово*- и *индивидно* ориентирани. Първите се отлагат предимно в образа на света, а вторият тип адаптивност – в индивидуалния блок на УСП.

9. Влиянията на двата блока на УСП-та конвергират в работното поле на психиката – ситуацията.

10. В ПЕ-та образът на света на носителите на психика претърпява по-ограничено развитие в сравнение с индивидуалния им блок. Така ПЕ-та става предимно индивидуация (разбирана по-широко от юнгианската индивидуация).

11. Следвайки Ж. Пиаже, ще приемем, че адаптацията в психо-поведенчески план се осъществява чрез два противоположни процеси – *асимилация* и *координация*. При първия опциите на средата се използват от индивида на готово; при втория индивидът се пригажда към обкръжението си като модифицира вътрешните си състояния. В онтогенезата на психиката координиращата активност доминира над асимилиращата.

12. Три равнища на психоеволюция (**ПЕ**) – *филогенеза*, *онтогенеза*, *микрогенеза*. Филогенезата присъства във вид на епигенетичен план, записан в ДНК-то на даден животински вид. Епигенезата определя формата и съдържанието на микро- и онтогенезата. Въпрос: уместно ли е да се различават генотип и фенотип на онто и микро-психогенезата?

13. Микрогенезата се осъществява с посредничеството на ситуацията – най-динамичната част на психиката. Микрогенетичните феномени стават трайни придобивки на ПЕ-та, когато са инициирани или фиксирани в ДНК.

14. ПЕ-та се изявява в два режима на функциониране – оцеляващ и удоволствен. Водещ е оцеляващият; тогава преживяванията са средства за оцеляване на вида и индивида. Удоволствието е приоритет № 2; в ситуации на безопасност става № 1. Резонът на удоволствения модус е натрупване на функционални възможности и усъвършенстване чрез игра и забавление.

15. Удоволствена линия на развитието – все по-изтънчени и все по-голяма маса удоволствия. Избягването на усилия и стрес също са удоволствени преживявания. Трупането на удоволствия развива подбудителната сфера и пр. Това може да се интерпретира като действие на принципа на удоволствието, но не като действие

на част от личността, както Фройд е предположил, а като неограничен стремеж на субектите при благоприятни ситуации.

16. ПЕ е главно пре-адаптация, независимо от конкретните форми, в които се изявява. А формите са разнообразни – сексуалност, игрова активност, естетически преживявания, консумиране на храна отвъд нуждите на организма, хобита и пр.

17. Формата на развитието: ПЕ-та се извършва чрез отчленяване (диференциация), прибавяне и махане, трансформация (метаморфоза, преобразуване), съзряване и пр.?

18. Колкото по-древна (например, неволевото внимание, образното мислене) е дадена психична функция, толкова по-свързана е тя с емоциите и по-трудно се еманципира от тях, например, потребностните и повечето мотивационни състояния.

19. Тенденция към нарастваща дисталност (времево, пространствено) на еволюционните придобивки (психичните функции), възникващи по-късно в еволюцията. В това отношение много сполучливо е Аристотеловото уподобяване на психиката на ръка, действаща от разстояние.

20. Еволюционните придобивки се нареждат впоследователността: от сигнализация към сигнификация, през символизация към неограничена виртуалност.

21. В ПЕ-та по-сложните организми са устроени разбират психовиртуалните състояния на по-низшите (Х. Вернер). Условно ще нарека тази дееспособност „междувидова емпатичност“. Специално на нас, хората, тя ни дава възможност да разбираме достоверно жизнените светове на други същества.

22. ПЕ-таизползва редица масовидни процеси, като конкуренция и сътрудничество, симбиоза, паразитизъм, алтруизъм и пр.

23. В ПЕ-та се произвеждат виртуални „защити“ и „въоръжения“. Редица от тях са не по-малко ефективни от нокти, зъби и други естествени оръжия.

24. При сериозни затруднения носителите на психика често регресират към онто- и филогенетически по-ранни форми на психоповеденческа активност (З. Фройд). Други пък проявяват изумителна креативност – справят се непредсказуемо успешно.

25. В онтогенезата на човека по-висшите форми на виртуалност рано или по-късно се утаяват във вид на навици и привички. Същото важи за интелектуалното поведение у животните.Онавичняването (превръщането в навици и привички) е крайната точка на много процеси на психо-онтогенезата. Усъвършенстване или регресия е действието на това правило?

Методологически предизвикателства пред концепцията за ПЕ-та

В настоящия доклад се старая да излагам идеите за ПЕ-та като аспекти на проблем на общата психология, а не на традиционната еволюционна психология, която е повече описателна, отколкото обяснителна научна дисциплина. Главната хипотеза е, че има свойство биовиртуалност, заложено във функциите на ДНК на организмите, което в еволюционното време се преобразува в психовиртуалност. А тя на свой ред се подчинява на редица правила, изброени по-горе. Доста от тях са модификации на правила, регулиращи общата еволюция на Земята. Но главната мотивираща сила – принципът на удоволствието – е специфичен за ПЕ-та. Заслугата за формулирането му е на З. Фройд (1992, с. 7-14; с. 109-118). Ще отбележа, че Фройд е бил еволюционист, особено в началото на научната си кариера и никога не се отказал от тази си позиция (Scharbert, 2009). Тук съм се опитал да прибавя съвременни доводи, че принципът на удоволствието конституира отделна еволюционна последователност – ПЕ.

Аналитичното отчленяване на психоеволюционни феномени изисква откриването на набор от индикатори на психовиртуални свойства и състояния в поведението. Без този аналитичен „език“ на индикаторите е невъзможно психоеволюционното изследване да се освободи от спекулативност и магика. За психологическите индикатори съм привел аргументи другаде (Минчев, 2013, с. 48-58), тук обръщам внимание, че без тяхното разработване ПЕ-та няма да получи статут на научна област!

Искам да изтъкна още няколко методологически въпроси на ПЕ-та:

1. Психиката част от дефиницията на „организъм“ ли е? Отговорът на този въпрос е свързан с определяне на мащаба на психологическия универсум.

2. От сложното към простото в преживяването, или обратното е структурният ход на ПЕ-та? И дали усложняващи се анатомични структури осигуряват все по-компактни и обозрими преживявания?

3. Какъв е генералният критерий на развитие в психологически план – адаптация, свобода, максимум удоволствие, дела (успех) и пр. (Минчев, 2011, с. 178-181)? Води ли ПЕ-та до задължително нарастване на някакъв фундаментален параметър – пластичност, вариативност, сложност, диференциация и пр., различен от оцеляването?

4. БЕ-та и в частност ПЕ-та сякаш бързат да реализират всички възможности и действат като генератори на амино-киселинно разнообразие, което е практически неизчерпаемо. Тази идея е развита от биолога Стюарт Кауфман (Кауфман, 2006, с. 113-114). Има ли ускорение на еволюционното време?

Обобщение

Приведените тук 51 тезиси очертават сложността на психоеволюционния проблем без да го изчерпват. Ако приемем условно, че твърденията от всеки тезис могат да имат три изхода – невярно, вярно и вярно с преформулиране, комбинаторно се очертават огромен брой самостойни изследователски решения. Същността на ПЕ-та може да се проясни само при значителен напредък в разрешаването поне на част от проблемите, изявени в тезисите. А това няма да се случи дълго, още повече, че е необходим изпреварващ напредък в методите и методиките на изследване. По отношение на ПЕ-та е необходим тезаурус от индикатори на психовиртуалност в поведението и в неврофизиологичния субстрат. Има реалистични шансове ПЕ-та да бъде прояснена от науките за живота.

Цитирана литература

[1] **Кауфман**, С. (2006) В Сб. „В какво вярваме, но не можем да го докажем“,Брокман, Джон (ред.). С., Изток – Запад, с. 113–114.

[2] **Молчанов**, А. М. (2012) Время и эволюция. В „Пространство и время“, вып. 2/2012, (http://cyberleninka.ru/article/n/vremya-i-evolyutsiya .

[3] **Минчев**, Б. (2014) Био- и психовиртуалност в еволюционен контекст. В Сб. с доклади от Юбилейна конференция на специалност „Психология“ на ПУ, проведена на 11–13 май 2014 г. Издателство на ПУ „П. Хилендарски“, Пловдив, под печат.

[4] **Минчев**, Б. (2013) Психология. Еволюционно феноменологичен подход. С, Сиела.

[5] **Минчев**, Б. (2011) Психология на развитието. Курс лекции. Варна, Издателство на ВСУ.

[6] **Фройд**, З. (1992) Отвъд принципа на удоволствието. С., Наука и изкуство.

[7] **Kiers**, E. T. & **West**, S. E. (2015) Evolving New Organismsvia Symbiosis. Science, vol. 348, N 6233).

[8] **Scharbert**, G. (2009) Freud and Evolution. History and Philosophy of the Life Sciences, 31(2), 295–311.

КИНОПСИХОЛОГИЯТА, или ЗА ПСИНЕМАТА

Доц. д-р Бойчо Бойчев[1], Христо Димитров[2] , Петър Петров[3]
[1] ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна, e-mail: boi4ev@abv.bg
[2] Бургас, E-mail: xindobs@abv.bg
[3] ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна, e-mail: ek_vfu@abv.bg

PSYCHOLOGY OF CINEMA or on the PSYNEMA

[1] Associate Professor Boycho Boychev, PhD
Department of Psychology, Varna Free University
[3] Petar Petrov
Foreign Language Teaching Department, Varna Free University

***Abstract**: This paper pays homage to those masters of cinema who feel and are aware that the film industry appears to reveal the human soul. The text consists of several parts that may be present in the film structure: a prologue, a knot of the action, exposition, climax, denouement and epilogue. Each part is trying to present the views of the philosopher, the documentary filmmaker and the film consumer. Special attention is paid to the psychology in the construction of the artistic image and film perception.*

Key words: psychology, cinema, film, image, psynema

1. Пролог, или Светът е всичко, което е налице в киното.

1.1. Този текст е от седем части. Всяка част трябва[ше] да съдържа по един елемент от тримата автори. Написахме „трябва[ше]” по този начин, защото не във всяка част ще има размисли от всеки, въпреки предварителните намерения. Всеки автор ще се включва в доклада с номера си; вж. номерацията на авторите под заглавието. И така: ако виждате в текста примерно „2.2. *(2)*”, това означава, че втората подчаст от втората част е от автор-2, т.е. за съдържанието й „отговаря” той, вторият автор. Всеки автор (съ-автор, контра-автор) е с различна тежест на присъствие в отделните части и подчасти. И затова, ако срещнете „3.1. *(1,2)*”, може да го тълкувате така: написаното е от автор-1 и от автор-2, но основните идеи са на първия, а третият автор просто се съгласява с това. Когато липсва информация в скоби (като в част 1, подчаст 1.1), това ще рече, че мислите са общи и никой няма авторски претенции. По този начин ние се опитваме да избегнем повторение на „случая доц. С. И.”, описан деликатно от Л. Десев и съавтори в

„Психология на творчеството: Теоретични проблеми, емпирично изследване, креативни задачи” (гл. I, 5, с.61). Разбира се, възможни са различни комбинации. Разбира се, някой може да си е отстъпил мястото или да се обединил тайно само с едного от другите двама.

1.2. Докладът е ориентиран към природата на художественото творчество (разбирано като способност или креативност, отношение и процес), в частност към психологията в киносъздаването и киноупотребата. Докладът е продукт на философ (1), на кинодокументалист (2) и на киноконсуматор (3). Кинодокументалистът е със значителна практика при създаване филмови произведения и с приноси към кинотеорията. Само една творба е влючена в използваната литература и тя е негова: „Стимулът да лъжем без да лъжем” (определена като „Книга за капризите на документалния сценарий”[1].

1.3. Първоначалното заглавие на доклада ни беше „Баналност, или сиво-бял доклад”. То трябваше да насочва към един сценарий, който не стана краткометражен игрален филм. Основната ни идея беше да се изследва как водещи психолози и психоаналитици се превръщат в обект на документалното и игралното кино. При монтажа на доклада се родиха нови размисли, нови подредби и ново заглавие. (Тримата автори се надяват да се разбере кой е „монтажистът” на целия текст).

Особености на текста ни: еклектична калейдоскопичност или ***Pulp Fiction***-ост; слабо подкрепяне на идеите с конкретни филмови примери (по-подробен поглед има само към един филм); осланяне на асоциативното мислене – ако говорим за режисьори, чиито герои са с психически проблеми, надяваме се слушащите или четящите да се сетят, примерно, за Уди Алън.

Ще използваме по принцип ангажиращото първо лице – аз-повествование и ние-повествование. Разбира се ще има и безлично говорене.

За мото на текста ни можехме да използваме думите на младия Лудвиг от филма „Витгенщайн” на Дерек Джарман: *“Ако хората понякога не вършат глупави неща, никога няма да бъде създадено нищо интелигентно”*. А глагола „вършат” можехме да заменим с „пишат”.

2. ***(3,2,1)*** **Завръзка**, или Това, което е налице – киното, е съществуването на психологически ситуации във филмите и в нещата около тях.

2.1. *(1)* Кинематографът на братята Люмиер се ражда **след** Лабораторията на Вунд, за да оправдае психологията.

2.2. Тази част е преклонение пред всички киномайстори, но най-вече към авторите на „Ново кино Парадизо" и „Хюго". Но да не забравим и онези, които през 70-те години на миналия век създадоха в Софийския университет т. нар. „Киноуниверситет". А и онези хора, които прожектираха черно-бели филми с киномашините „Славянка" и „Украйна", да споменем...

2.3. *(3) Какво е* е кинопсихология? (За термина „псинема" – по-нататък, в 4.)

Първият словообразователен елемент на думата „кинопсихология" естествено няма етимологична връзка с първия словообразователен елемент на думата „кинология".

Кинопсихологията е представяне на различни аспекти на киното, които се оценяват, анализират през погледа на психологическото око; киноокото се вижда чрез окото на психолога или на онзи, който понякога се поставя на мястото на психолога. Тъй като киното е и индустрия, и изкуство (при това синкретично), връзката между киното и психологията има различни измерения, т.е. кинопсихологията може да се търси в/във:

- психологическите познания на режисьора, в умението му да работи с екипа;
- поведението на актьора/актрисата пред камерата;
- фабулата на сценариста (оправдана ли е от житейска гледна точка, примерно);
- реалността на филмовия герой (дори и да играе себе си като Джон Малкович в „Да бъдеш Джон Малкович");
- музиката на филмовия композитор;
- щедростта на продуцента;
- стойностната реклама на филмовата продукция (тук не изключваме дори превъзнасянето на качествата на филма);
- страха на зрителя от ужасни сцени;
- разкриването на психиката на героя психолог, психиатър, психар (могат да бъдат едно и също лице);
- идеята за преобразуване на роман, разказ или пък на „Капиталът" Карл Маркс в кинопроизведение;
- домашните грижи на монтажистката и монтажа на атракциони при С. Айзенщайн;
- филмовите списания и/или нарисувания киноафиш;
- интериора и тъмнината на кинозалата;
- злобната билетопродавачка в мола;

- досадното изграждане на правните документи за филмопроизводството;
- етнопсихологията и сериалите от Латинска Америка или Ориента;
- психолингвистичните проблеми на превода на филмови диалози при използване на субтитри;
- езика на кинокритиката;
- обучението в кинотворчество;
- някои книги на някои психолози;
- научните доклади за киното и психологията;
- ежегодната конференция в Лондон "Кино и психоанализа" (от 2003 г.);
- писъците на актрисите (не само когато виждат ножа на филмовия сериен убиец, но и когато получават онази статуетка, която била тежала без славата си 3,85 килограма)...

Има още много други „измерения" на кинопсихологията. Уточнение: представените тука не са подредени по степен на значимост.

2.4. *(2)* Замисълът на един филм може да се определи като завръзка на филма.

2.5. *(2)* Защо човек се занимава (?) с [кино]изкуство?

Човек се занимава с [кино]изкуство заради: суета, честолюбие, себеизява, желание да се хареса на другия пол, утвърждаване личността си в очите на другите, утвърждаване личността си в собствените очи, задоволяване собственото его, преодоляване на страхове и психически задръжки, съзнание за собствени възможности, съзнание за собствена значимост, желанието за духовно лидерство, бягство от света, бягство от самота, вид психотерапия, желание за публично страдание и показност, желание за игра и забава, желание за слава и популярност, тщестлавие, начин за усмиряване на фантазията, начин за развихряне на фантазията, начин за поучаване на света, начин за поучаване от света, некадърност за друга работа, начин да се печели и да се живеете леко, достъп до висшето обществото, упражняване на власт, жажда за слава, оправяне на световните проблеми, оправяне на собствените проблеми (или тяхното съсипване), живот в името на красотата, живот в името на човека; или както е казал поетът Трендафил Акациев: "Трудно е да си поет, но още по-трудно е да си самолет!" И невъзможността да си самолет може да е мотив за занимание с изкуство. Възможността също.

В различните етапи от живота на твореца доминират различни причини и мотиви, но те винаги съществуват комплексно и никога самостоятелно. По-важно е да се отбележи, че при всички автори

има общ момент – тяхното изкуство винаги е публично достояние на обществото. В момента на завършването самото произведение не е вече в тяхна власт, съдбата му изцяло зависи от влиянието, което то ще упражни върху обществото. Така, независимо от субективни намерения на автора, цел на неговото произведение е да влияе върху това общество. В момента, в който произведението стане публично достояние, целта автоматично влиза в сила; произведението започва да действа самостоятелно. Съвсем друг е въпросът колко талантливо, гениално или посредствено е това произведение и какви са неговите възможности за влияние.

Може да се заключи, че развитието на обществото е основната причина, поради която даден автор се занимава с изкуство – всичко друго са допълнителни причини и мотиви – в най-добрия случай равностойни на основната, но никога доминиращи. Това показват крайните резултати. Това схващане изглежда не се нуждае от допълнителна аргументация.

3. *(1,2)* **Изложение**, или Художественият образ в киното е чувствената ни мисъл за филмовия герой.

3.1. *(1)* Свободата на ХО (ХО = Художествен образ).

Наречено без никаква ирония „*синтетично* изкуство", киното, иронично погледнато, е наистина такова – създава се от толкова много хора, съдържа толкова много осезаеми, възприемаеми, преживаеми, разбираеми (и неразбираеми) елементи и се отнася до толкова широка публика, че сякаш наистина синтезира волята, емоциите, разсъдъка на всички в едно (именно – *едно*) произведение. То пък, от друга страна, прилича на оня женски хор, диригентът на който твърдял, че е смесен, защото в него едни жени пеели добре, а други - лошо. Шизоидността на всяко изкуство ескалира в киното до френетичност, индуцираща се във всеки зрител, склонен да се вживява във всяка фикция така, сякаш тя е последна реалност. Тя произтича от Хамлетовия въпрос на изкуството за съотношението на *волята* на автора и *свободата* на художествения образ. За нетолкова-синтетичните изкуства отговорът е ясен: авторовата *воля* се реализира в произведението, а волята на *публиката* – при неговото възприемане, което означава, че степента на *свобода* на художествения образ е *нулева* (финалният потрес на Ницше от гледката на коня в Болоня, навярно е бил отключен при осъзнаването, че тази сцена не е произведение, а реалност, в която няма автори и художествени образи, а само сляпа воля). Но при киното този въпрос се редуцира до редица подвъпроси. Първият от тях е: „Кой е авторът?"

– сценариста (-истите)?; режисьора (-ьорите)?; оператора (-торите)?; акт-ьора (-рисата, -ьорите, -рисите?); които са и „обичайните заподозрени". Но може ли да се отнеме правото на авторство и на монтажистите, осветителите, озвучителите, гримьорите, костюмьорите и пр.? А на цялото множество помощници, асистенти, помощник-асистенти, статисти и статистици (броящи разходите, приходите и разликата между тях)? Вторият въпрос е накъде е насочена волята на автора – към другите автори (напр. – на режисьора към актьора)?; към другите, които той не смята за автори (напр. - на актьора към гримьора); към произведението (като цяло или към част от него)?; към художествения образ (в частност – към героя; като изглед, характер, поведение, реч и пр.)? Третият въпрос е чия воля изпълнява художествения образ (в частност – филмовият герой) – на всички гореизброени?; на един от тях?; на всеки поотделно?; на всички заедно?; на доминиращата воля?; на нито един от тях? Четвъртият въпрос е: „Каква е степента на свобода на ХО (в частност – филмовия герой)?" – нулева (с нюанси или без нюанси спрямо ХО в другите видове изкуство)?; положителна (много или малко); отрицателна (каквото и да значи „отрицателна свобода", важното е, че е възможен отговор)? Петият въпрос е: „Как публиката възприема автора и неговата воля – като един (едноличен или събирателен)?; като колективен (сума или йерархия)?; като хаотичен (случаен или фатален за произведението)? Шестият: „Как публиката възприема ХО (филмовия герой) и неговата свобода?" – като подвластен на автора?; като подвластен на публиката?; като подвластен и на автора и на публиката (в различни съотношения)?; като свободен от автора, но подвластен на публиката?; като подвластен на автора, но свободен от публиката?; като свободен от всички? Седмият: „Ако ХО (филмовият герой) е свободен, тогава той става?" – а/ реален човек, който може също да твори художествени образи (филмови герои); б/ остава ХО (филмов герой) и не може да твори, а само да разрушава художествени образи (филмови герои)!

Признаци на несвободата на ХО (филмовия герой): има присъствие, но няма живот (собствен); няма душа, но може да му се направи психологичен портрет; има биография, но няма автобиография; има спомени, но няма памет; има съдба, но няма свобода – както казва Ницше той е една фаталност, а не човек.

В „Пурпурната роза от Кайро" (1985, реж. Уди Алън) актьорът Джеф Даниелс играе ролята на актьор, който пък играе ролята на археолога Том Бакстър във филма „Пурпурната роза от Кайро"

(загатнат с някои сцени и с неизвестен режисьор). Безработната Сесилия е влюбена в археолога и ненавижда актьора, който изпълнява ролята му, която пък се изпълнява от Джеф Даниелс. Произведението в произведението и ХО в ХО са бленуваните реалности за Сесилия. Когато те се реализират, се оказва, че „сенките на сенките" (както Платон нарича ХО) са едноизмерни, за разлика от двуизмерните сенки и триизмерната реалност.

Стара филмова басня разказва как ХО на един филмов герой, осъзнал, че му липсва свободна воля, решил да прояви такава и се обърнал към всеки един от своите автори с въпроса: „Какво да правя?" Те му отговорили така:

Сценаристът: „В сценария пише, че си неграмотен, но това няма значение, защото ти ще правиш това, което пише в сценария!"

Режисьорът: „Ако правиш това, което ти искаш, ще изглежда, че все едно аз го искам, затова прави това, което аз искам, че да изглежда, че все едно ти го искаш!"

Актьорът, изпълняващ ролята: „Прави, каквото правя аз и не се опитвай да правиш нищо друго!"

Операторът: „Гледай да си ми в обектива, иначе ще ми паднеш на мушката!"

Публиката: „Прави, каквото правиш и не питай!"

Критиката: „Ако правиш каквото искаме, все едно не съществуваш; ако правиш каквото искаш, все едно си един от нас!"

Продуцентите: „Прави пари!"

ХО-то на филмовия герой спрял да пита и оставил горните да правят каквото искат с него вместо него.

Бог е сътворил човека по Свой образ и по Свое подобие вдъхвайки му „жива душа", а с това и свободна воля. Чрез нея човек може да се отдалечава или приближава към Божия образ, с който е увенчан.

Човек създава ХО по свой образ и подобие, но не може да му даде свободна воля. Затова ХО нито се отдалечава, нито се приближава, няма желания, цели и стремежи. Сам по себе си той е безобразен и безподобен, затова сам по себе си не съществува.

3.2. *(2)* Психология на документалния герой (нещо като конспект за бъдещо изследване).

За да бъде документалният герой "естествен", той трябва да бъде поставен в адекватна за него ситуация, или същото, но с други думи: ситуацията не трябва да бъде променяна от външни сили по посока, противоречаща на героя. Когато героят се чувства естествено, той поема инициативата и ръководи ситуацията, той трябва да

има тази възможност, защото има това право – ситуацията си е негова; тя трябва да зависи от неговата воля (или безволие, което е все същото). Често се случва героят да поеме инициативата и в ситуации за неща, които не са негови прерогативи – например какво трябва да снима камерата. Към такива предложения не трябва да се отнасяме с ревност, пренебрежение, насмешка, възторг или каквото и да е. Преди да имаме каквото и да е отношение, трябва съзнателно да проумеем тези предложения какво означават, от какво са предзизвикани и дали са в полза или вреда за филма. Първата голяма оценка е дали предложението на героя какво да се снима ще: а/ помогне; б/ попречи; в/ е без значение. Всяко конкретно предложение влиза в една от тези „графи".

Предложенията, които прави героят, могат да бъдат:

- Как трябва да изглеждат нещата; обикновенно героят предлага да отразяват неговото разбиране, което естествено е вярното; героят може да е искрен, може и да е користен в това предложение, но по този начин активно се намесва в режисурата – това означава, че на него все още не му е ясно каква е общата работа която се върши по време на снимане, какви са ангажиментите от негова страна към филма.
- Посочването на конкретни лица, събития и предмети показват какви неща го впечатляват – те са характеристика към свето/мироусещантето на героя.
- Вариант на горното е, когато героят предлага неща, които според него ще се харесат на другите (защото така е хубаво, така трябва да бъде).
- Предлага своя гледна точка, която е „ Да не се изложим!".
- Предлаганото решение е за/към/на любителя режисьор-оператор.
- Предлага вече наблюдавани (готови) решения: „Това се снима оттука, колко телевизии съм виждал аз!".
- Когато има собствена позиция. то е изразено с думите: "Ще ви покажа всичко, пък вие сами си изберете, каквото е нужно!". Така той постъпва по същия начин, по който и режисьорът трябва да постъпи с него.
- Когато задава въпроси, това означава, че него го интересува какъв образ изгражда за себе си.
- Поведението на героя може да бъде изпълнено с доверие или недоверие към екипа. Когато е с доверие – той е естествен, когато е с недоверие – играе ролята, която според него ще го представи най-добре. В какво се изразява доверието и недоверието? В

симпатия и антипатия – при взаимна симпатия героят е интимен, фамилиарен, при безразличие е официален; най-добрата комбинация е симпатия + доверие, а най-лоша – антипатия + недоверие.

Психологията на документалния герой разглежда особеностите при които се изгражда най-адекватен художествен образ на действителния човек. Строго погледнато този тип психология се отнася до взаимодействието герой-камера (средство за репродукция и документиране, което всъщност представлява невидимата публика)-снимачен екип или по-просто: герой-камера-режисьор. От присъствието на камерата и режисьора (снимачния екип) поведението на героя се променя и то е различно от поведението, ако тези два фактора не са налице. Тук трябва да се изследва какво трябва да се направи, за да се сведе тяхното влияние до минимум и какви са особеностите на поведение на всеки човек, когато се превърне в документален герой. Режисурата трябва да с е съобразява с тези особености, за да намали тяхното негативно влияние. Затова не се колебая да говоря за психология на документалния герой, макар по същество да става дума за психологическо взаимодействие в системата герой-камера-режисьор. Смятам, че такава терминологична волност е напълно оправдана, защото явлението се разглежда не от гледна точка на чистата психология, а от гледна точка на творческия процес при създаването на един документален филм, където разсъжденията обикновено се свеждат до анализ върху поведението на героя, а не до неговите взаимодействия и отношения с екипа (в частност с режисьора). Такъв подход би дал по-голяма яснота и чистота на явлението документален герой и мотиви за неговото поведение. Така без да се намалява теоретичната му стойност, се увеличава неговата практическа приложимост.

4. *(3,1,2)* **Кулминация**, или Мисълта за киното е смислена, ако използваме правилен език, с който да говорим за филмите.

4.1 *(3,2)* За псинемата.

Какво значи терминът „псинема”? Да си признаем, имахме усещането, усетихме възгордяване, че измисляме нов термин. Но *Google* ни отрезви (не *Yandex*; *Yandex* не прие съществуването на *псинема*). При търсене в *Google* с *psinema* се появиха около 9000, а при търсене с *psynema* – *около* 12000 резултата. Успокоението ни дойде от факта, че за едни *psinema* (или *psinema*) е дума, която има връзка с работата на някои психиатри или психоаналитици да „лекуват” пациентите си с използването на филми (нещо като „терапия-арт; да не се смесва с „арттерапия”!), а за други – дума за

връзка, каквато и да е тя, между науката психология и изкуството, наречено кино. Ние обаче използваме „псинема" с друго понятийно съдържание. Преди да разкрием съдържанието й, трябва да си признаем, че той, терминът, се роди благодарение на Пиер Паоло Пазолини, благодарение на неговата „кинема". Известно е, че в своята творба „ Поетическото кино" Пазолини казва, че поетическа е самата реалност, а не тези езикови тропи, които се стремят да я заместят. Въведеният от него термин „кинема" продължава тази идея: кинемата е обект на реалността в кадъра, който става част от образа, но никога не е целият образ; с тази си „частност" кинемата има повече отношения с реалността, отколкото възприемаемият образ. Така, ако се опрем на идеите на Пазолини, можем вече да отбележим какво разбираме под „псинема". Псинемата е когнитивно-психологически термин. Псинемата е онзи елемент от филмовото изграждане, който ни кара чрез филма да разбираме поетиката на реалността. Псинемата става част от езика на самата реалност, но този език се проявява чрез кинематографа. Псинемата не е статичен елемент, а процес, нещо ставащо, участващо в „продукцията" на смисъла на филма, но нямащо смисъл в своята откъснатост. Псинемата е онова, което е душата на филма, онова, което ни кара да правим и да гледаме кино.

4.2 *(3,1)* За един любим „псинемен" филм.

Филмът е „Декалог" на Кшищоф Кешловски. Всъщност „Декалог" представлява десет 57-минутни независими филмови разказа, покриващи десетте Божи заповеди. Псинемата в „Декалог. Едно", например, са сълзите в очите на Мая Коморовска, водещи към насълзените очи, може би от пушека, на повтарящия се странен герой (някои го наричат Ангела) в различните епизоди. (По-лесно е да говорим за Коморовска, отколкото да се напрягаме да мислим каква е героинята – Ирена ли беше, леля ли беше на момчето, около което се развива фабулата... Артур Барчиш е Ангела.) „Декалог. Едно", ..., „Декалог. Десет" със своите псинеми (дори музикалните на Збигнев Прейснер) ни кара да мислим, че гледаме документално кино – игралното кино се превръща в документално, в кино за греховете ни като документ. „Сериите" в него по принцип нямат име, защото той е филм не само за греховете, но и за Вярата в Надеждата, че има Любов, или за Надеждата, че има Любов към Вярата, или...

Да се върнем чрез „Декалог" отново към проблема за творчеството, за свободната воля на филмовите герои. Да видим гнева и любовта на Бог и на човеците.

Като „подобие" на Бог, човек е призван да твори, и то по двата начина – целесъобразно (вещите) и „по свой образ" (художествените произведения). Именно вторите той люби, защото им е „вдъхнал" живата си душа, защото като че ли им е дал нещо, което е „отнел" от себе си (Нима Бог не се е въплътил в Сина, за да Му Го отнемат човеците и като Му Го отнемат да могат отново да се завърнат „към" и „при" Него!?).

Е, има и такива, които са безпомощни и „видимото" за тях (а това означава – одухотвореното) са само вещите (особено парите). В художественото творчество (след бащинството и майчинството) човек е най-приближен до Бога; там той обича да се уподобява на Него тъкмо в тия два аспекта – любовта и гнева.

Художественото произведение е еманация на човешката креативност, то реализира именно „човешкия" замисъл за съществуване. Художественият образ е все едно „жив" човек – създаваме го като такъв, възприемаме го като такъв (в неговата визуализация, индивидуализация, типизация, характерология и емоционален облик), тълкуваме го като такъв; дори живеем (не буквално, разбира се) с него като такъв. Проблемът е, че „живата душа" не е съпроводена от „свободна воля", че „талантът" или дори „геният" не са в състояние да вменяват нещо повече от „жива" душа. Авторът няма как да каже на своя герой: „Ти господарствай над света, който съм създал за теб, ти именувай нещата в този свят, ти ползвай благата му!" Той дори не може да упрекне героя, че не действа по неговата авторова воля. Всеизвестно е „огорчението" на Лев Толстой от постъпката на Ана Каренина в едноименния роман. Толстой плакал заради „решението" й да се самоубие. При цялото ми уважение към класика, считам, че това е лицемерие. Вярно е, че има логика на художественото повествование, която не позволява на героя да постъпи по „друг" начин (иначе това нямаше да е трагичен роман, а сценарий за сапунка), но е истина и това, че нищо (буквално – нищо!) в едно художествено произведение не се „случва" извън волята на автора. Напротив, всичко е съобразено с автора, с възприемателя (зрител, слушател, читател), с анализатора и критика. Човек прилича на Демиург, но не е такъв, неговите „художничества" приличат на свят, но не са такива. А дали е така с любовта и гнева му? Дали те не са псевдо-любов и псевдо-гняв?

Безспорно е, че човек „люби" (ама, че той е сложил над „любенето" една не-божествена, сексуална поанта, си е друг проблем), безспорно е и че „мрази" (това вече е от дявола); спорно е обаче, дали умее да се „гневи". Във Ветхия Завет Божият гняв е

изобразен като беди, страдания и изпитания, струпващи се върху онези, които са извършили грехове, т.е. – пристъпили са Божиите заповеди (в Новия не е съвсем така); там важната и отличителна черта на Гнева е неговата справедливост. Ние си знаем, че за нас гневът е по-скоро емоционална проекция на недоволството от другия. Когато „другият" обаче е „облечен" в художествена образност, как можем да бъдем недоволни от него? Той има „жива" душа (поради което го обичаме), но няма „свободна" воля (поради което не можем да му се гневим). Любовта на Бог към човека е „милост", докато гневът му е „справедливост". Любовта на човека към „произведението" му е „очакване", докато гневът – „разочарование" (от себе си). Уподобявайки се на Бог, човек се отнася към своя „образ" в изкуството с любов, която е без-силна обич (защото, ако е силна, тя вече не е любов, а принуда); и с гняв, който е без-силно съдене (защото, ако е „със", това вече е присъда). В контекста на Твореца, който е дал „живата душа" и „свободната воля" – облюбващият има право да се гневи, а гневният може да „потушава" гнева си в безкрайна и безмерна любов. В контекста на автора, който дава „жива" душа, но не е в негова власт да даде „свободна" воля, любовта е инплозивна – тя е единствено в него (нали само той може да я преживее, защото от-него е съществуването на „произведението"?). Гневът на автора е експлозивен, защото само на него му се струва, че произведението се е еманципирало и живее „собствен" живот, макар и без „собствена" воля.

5. „Развръзка", или Значимостта на киното е функция от истинността в отделните филми, а истинността на филмите е функция от времето, в което ги помним.

5.1. В тази част трябваше да се направи относително пълна класификация на филмовите произведения. Отправната ни точка за подредбата щеше да бъде „Психология. Еволюционно феноменологичен подход" на Борис Минчев. Чрез тази книга и чрез изградената с нейна помощ фасетна класификационна мрежа различните и разнотипни филми могат, можеха да си намерят своята типологична позиция. Така филмите за психиатри и психари, филмите за наркомани и волеви мъже, филмите за паметливи и аутисти, филмите за целеви хора и безгрижни скитници, филмите за любовта и омразата, за вярата и безверието, филмите ... щяха да имат място в някакъв кинопсихологически фасет. Класификацията обаче се отлага, „развръзката" се отлага, като в някои филми. Затова думата „развръзка" е в кавички.

5.2. Кой е най хубавият филм? Не знаем. Знаем, че идеалният филм е Ненаправеният.

5.3. Развръзка нямаше. Затова пък ще има два епилога.

6. Епилог-1, или 24 „ка́дрови" въпроса – вътрешни (между съавторите) и външни.

1. Може ли по тази формула да се определи рейтингът на даден филм:

$$Rating = \left(\frac{V}{V+M}\right) x\ R + \left(\frac{M}{V+M}\right) x\ C$$

2. Каква е разликата между „псинема" и „π-нема"?

3. Кога се е появила буквата π, какво наподобява и каква връзка има с киното?

4. Има ли документално кино за бъдещи документални герои?

5. Как биха реагирали участниците в някоя конференция по психология, ако Ричард Линклейтър, Итън Хоук и Жюли Делпи покажат на конференцията откъс от филма „Преди полунощ" и кажат, че това е документален филм?

6. Можете ли да гледате 18-и епизод (V сезон) на сериала „Двама мъже и половина" и едновременно с това да прелиствате публикация за филма „Укротяване на опърничавата" и да пишете есе за Шекспир?

7. Каква е етимологията на „филм"?

8. Когато един филм ти е близък, защото е свързан със спомени за близък човек, значи ли, че филмът е хубав?

9. Какво значи изразът „Да играем на филми!"?

10. Как звучи гласът на Ана Каренина на китайски?

11. Кое оправдава Вим Вендерс, за да каже, че киното ни спасява от страха?

12. Защо вече толкова рядко се срещат филмовите знаци, „надписи", подписи *„Край"*, *„Конец"*, *„The End"*, … ?

13. Коя от следните програми бихте използвали при писането на сценарий: *Story Craft, Collaborator, Storyline Pro and Blockbuster, Plots Unlimited* или *Dramatica*?

14. Как се пише за чувствата в киносценария и как се пише за чувствата във филмите?

15. Каква роля играе психологът Джеймс Хилман в документалния филм „"The 11th Hour" (2007)" и каква – Леонардо ди Каприо?

16. Защо има класации на 10-те и на 11-те най-хубави (?) целувки в историята на киното?

17. Защо от книгата „Пътеводител на галактическия стопаджия" не може да се получи стойностен филм?

18. Коя е причината за увеличаване на филмите за психотерапевти и психотерапия от около 300 за 1986 г. на около 450 петнадесет години по-късно (вж. „Spellbound: Dissociation in the Movies" – Lisa D. Butler, Oxana Palesh)?

19. Защо Зигмунд Фройд през 1925 г. е отказал на продуцента Самюъл Голдуин хонорар от 100 000$ за сътрудничество във филм?

20. Може ли да се направи римейк на „Ухание в мрака" (*Profumo di donna* на Дино Ризи), като в този римейк основното да не бъде какво виждаме, че не вижда слепецът, а да виждаме неговото „не-виждане" (филм само с тъмен екран и с диалози, шумове, музика...)?

21. Кои филми са по-интересни – за пристрастени към алкохола или за пристрастени към психоаналитици?

22. Защо някои не искат да гледат трейлъри?

23. Къде е по-добре да **не** се гледа филм – в мол, вкъщи или в автобус?

24. Откъде е този цитат: „Оценката е текуща и се формира въз основа на писмени разработки, в които филм от представен списък се анализира на базата на определена психологическа теория, и текущи практически задания… Минималното наказание за мамене /преписване на изпит е слаба оценка. Особено тежки случаи на академична измама на изпит, например получаване на копие от теста предварително, водят до двойка, а дори и до по-сериозни административни наказания. Маменето/преписването на домашни работи води до двойка"?

7. Епилог-2, или За филм, който не е гледан, за него трябва да се мълчи.

To be continued…

Литература

1. **Димитров-Хиндо, Хр.** (2006). *Стимулът да лъжем без да лъжем*. София. Издателско Ателие Аб.

КАНЕМАН И ТВЕРСКИ ЗА ПОЛЕЗНОСТТА ПРИ ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ

Проф. д-р Здравко Славов
Варненски свободен университет, „Черноризец Храбър", България
slavovibz@yahoo.com

Резюме: *В настоящата научна разработка се разглежда приноса на теорията на перспективите в теория на полезността. Теорията на перспективите на Канеман и Тверски допълват и доразвиват теорията на полезността при вземане на решения в условията на неопределеност. Приносът на тази теория може да се определи основно в следните направления: въвеждане на S –образната функция на полезност u , свързана с релацията „печалба – загуба" и разкриване на нейните свойства; въвеждане на тегловната вероятностна функция w , разкриване на нейните свойства и дефинирането на нов вид на функцията на очакваната полезност с участието на двете споменати по-горе функции.*

Ключови думи: *теория на перспективите, полезност, вероятност, очаквана полезност*

Kahneman and Tversky on Utility in Decision-making Theory

prof. Zdravko Slavov, PhD, Varna Free University

Abstract. *In the present work we consider the contribution of the prospect theory in utility theory. Prospect theory of Kahneman and Tversky complement and build utility theory when making decisions in conditions of uncertainty. The contribution of this theory may be defined mainly in the following areas: introduction of S -shaped utility function u , associated with the relation "gains - losses" and the disclosure of its properties; introducing weighted probabilistic function w , the disclosure of its properties and the definition of a new type of function of the expected utility with the involvement of both the above-mentioned functions.*

Keywords: *prospect theory, utility, probability, expected utility*

1. Въведение

Нобеловият лауреат от 1970, икономиста Пол Самоелсон (Paul Samuelson, 1915-2009), известен като баща на модерната икономика, обичал да предлага на своите колеги и студенти един облог, който илюстрира, че хората имат различно отношение към печалбата и загубата. Той предлагал по 200 долара на всеки, който успее да предскаже резултата от еднократно хвърляне на монета при

условие, че ако човекът сбърка, той трябва да му плати 100 долара. Преобладаващият брой хора отказвали облога, който теоретично е печеливш. В случая имаме залагане на едно от две равно вероятни събития, а печалбата е два пъти по-голяма от загубата. От факта, че хората масово отказват облога следва, че тук има нещо непознато, свързано с поведението на хората при вземането на решение при печалба и загуба. Самоелсон разбирал, че в това има научен проблем, който не е изследван и не се знае неговото научно обяснение. Освен това се появява още един въпрос, а той се състои в това дали този проблем е чисто икономически или има по-дълбока същност.

Трябва да отбележим, че в разгледания по-горе пример имаме еднократен облог, който е свързан с парична печалба или загуба. Нещата навярно ще стоят по друг начин ако този облог се повтори 100 или 500 пъти, защото поведението на хората е различно при еднократна и при многократна игра. Също така интерес представлява и въпроса какво ще бъде поведението на хората ако те са комарджии, хазартни измамници или специалисти в областта на теория на вероятностите. Навярно то би било различно в сравнение с поведението на останалите.

2. Теория на полезността в икономиката и функция на полезност

Теория на полезността е изключително важна част в теорията за вземане на решения в условията на определеност и неопределеност. Това важи както в теоретичен, така и в практически аспект [6]. Например, съвременната микроикономическа теория се изгражда преди всичко на основата на тази теория, а при построяването на математически модели в микроикономиката се използват понятията полезност и функциите на полезност на икономическите агенти. Що се отнася до рационалните решения на икономическите агенти те са точно тези при които техните функции на полезност достигат своя максимум или минимум. В този случай икономическите агенти вземат своите рационални решения в условията на определеност.

Да разгледаме едно класическо приложение на теория на полезността, а именно в теорията на потреблението. Тук ние предполагаме, че всеки потребител трябва да избира между различни набори от стоки и услуги, накратко блага. Това представляват алтернативите, стоящи пред потребителя. Изборът на даден набор му носи известна степен на задоволяване на нуждите и определено

удовлетворение, т.е. конкретна полезност. Логично е да считаме, че потребителят винаги може да сравни два набора от блага и да прецени кой от тях е по-желан за него. Следователно потребителят притежава отношение (релация) на предпочитание $\underline{\mathbf{f}}$ (не строго) и когато имаме $x(x_1, x_2, ..., x_n)\underline{\mathbf{f}}y(y_1, y_2, ..., y_n)$, то това означава, че потребителят предпочита набора x пред y или е безразличен към тях. Когато имаме едновременно $x\underline{\mathbf{f}}y$ и $y\underline{\mathbf{f}}x$, означава, че потребителят е безразличен към двата набора от блага и това се означава с $x \cong y$. Строгото предпочитание се дефинира по следния начин: $x\ \mathbf{f}\ y$ тогава и само тогава, когато $x\underline{\mathbf{f}}y$ и не в сила $x \cong y$.

Предполага се още, че благата са безкрайно делими и отношението на предпочитание на потребителя притежава следните свойства, т.е. удовлетворява набора от аксиоми:

Аксиома 1.1. Всеки два различни набора от блага x и y могат да бъдат сравнени, т.е. имаме $x\underline{\mathbf{f}}y$ или $y\underline{\mathbf{f}}x$ при $x, y \in R^n_{+0}$ (това свойство се нарича пълнота);

Аксиома 1.2. Всеки набор е сравним със себе си, т.е. $x\underline{\mathbf{f}}x$ при $x \in R^n_{+0}$ (това свойство се нарича рефлексивност);

Аксиома 1.3. За всеки три набора с блага имаме транзитивност, т.е. ако $x\underline{\mathbf{f}}y$ и $y\underline{\mathbf{f}}z$, то $x\underline{\mathbf{f}}z$ при $x, y, z \in R^n_{+0}$ (това свойство се нарича транзитивност);

Аксиома 1.4. Множествата от блага $\{x \in R^n_{+0} : x\underline{\mathbf{f}}z\}$ и $\{y \in R^n_{+0} : z\underline{\mathbf{f}}y\}$ са затворени за всеки набор от блага $z \in R^n_{+0}$ (това свойство се нарича непрекъснатост).

През 1959 г. строго математически се доказва, че ако са изпълнени горните четири условия за отношението на предпочитание на потребителя, то съществува непрекъсната реална функция $u : R^n_{+0} \to R_{+0}$ със следното свойство: $x\underline{\mathbf{f}}y$ тогава и само тогава, когато $u(x) \geq u(y)$. Тази функция се нарича функция на полезност. Чрез тази функция на всеки потребителски набор от блага x се съпоставя едно неотрицателно число $u(x)$, наречено полезност.

Функцията на полезност на потребителите, определена по-горе, играе изключителна роля в икономическата теория и практика. Математическото доказателство за съществуването на

функцията на полезност се приема за едно от най-големите постижения на математическата икономика [10].

В горното изложение по принцип както стойностите на аргумента, така и стойностите на функциите на полезност са положителни числа или евентуално нула (работим само с неотрицателни количества блага и неотрицателни полезности), а самите функции са бавно растящи спрямо всеки от аргументите си. В икономиката не е прието, но понякога се прави, полезностите да са отрицателни. Например при дейността на един икономически агент е възможна както печалба така и загуба. Естествено печалбата ни дава положителна полезност, а по аналогия на аритметичното изразяване на загубата, като отрицателна печалба, да въведем отрицателна полезност за загубата. В този случай е удачно една такава функция да се наричат функция на негативните полезност или функция на загубите.

Обобщавайки горното ние стигаме до понятието полезност и функции на полезност в теорията за вземане на решения в условията на определеност. Посоката на обобщението се свързва с даването на възможността както независимата така и зависимата променливи при функциите на полезност да имат както положителни така и отрицателни стойности. Този нов подход се прилага в теорията на перспективите, която ще разгледаме по-късно.

3. Функция на очакваната полезност на Нойман–Моргенщерн

Джон фон Нойман и Оскар Монгенщерн доразвиват концепцията за функцията на очакваната полезност на Даниел Бернули (1700 - 1782). Бернули оповестява своята идея през 1731 г. в доклад изнесен на заседание на Петербургската академия на науките, публикуван седем години по-късно. Функцията на очакваната полезност на Нойман–Моргенщерн намира голямо приложение при вземането на рационални решения в условията на неопределеност.

С цел по-добре да разберем идеята на Нойман и Моргенщерн да разгледаме следния пример [6]. Собственик на хотел с ресторант, разположени на брега на морето, разполага в края на сезона с 100 000 лв. за ремонт и ново обзавеждане. Задачата пред собственика е така да вложи парите, че през следващия сезон да реализира по-голяма печалба. Разполага се със следните основни алтернативи (начин на действие, перспективи, възможности или хипотези):

(1) алтернатива x_1 – всички пари да се инвестират в ремонт и обзавеждане на стаите;

(2) алтернатива x_2 – всички пари да се инвестират в ремонт и обзавеждане на ресторанта;

(3) алтернатива x_3 – всички пари да се инвестират в изграждане на зони за забавление на подходящи места във и около хотела.

Собственикът може да избере една от тези алтернативи (да ги наречем базисни), а може и да генерира нови алтернативи на базата на базисните. Например може да се дефинират:

(4) алтернатива x_4 – половината от парите да инвестират в ремонт и обзавеждане на стаите, т.е. в x_1, а останалата половина – в ремонт и обзавеждане на ресторанта, т.е. в x_2;

(5) алтернатива x_5 – 30 % от парите за x_1 и 70 % – за x_3.

Горните две производни алтернативи могат да се завишат по следния начин: $x_4 = (0{,}5, x_1, 0{,}5, x_2)$ и $x_5 = (0{,}3, x_1, 0{,}7, x_2)$.

Сега вече разполагаме с 5 алтернативи и по аналогичен начин можем да генерираме нови на базата на тези 5 алтернативи (3 базисни – x_1, x_2 и x_3, и 2 производни – x_4 и x_5). Например може да дефинираме следните алтернативи $x_6 = (0{,}4, x_1, 0{,}5, x_3)$, $x_7 = (0{,}6, x_2, 0{,}4, x_5)$ и т.н. Окончателно, ако означим множеството на базисни алтернативи $X = \{x_1, x_2, x_3\}$, то можем да дефинираме едно ново множество $\hat{X}$ (множество на всички алтернатива или пространство на алтернативите), чиито елементи ще бъдат алтернативите $(a_1, x_1, a_2, x_2, a_3, x_3)$ при $a_1, a_2, a_3 \in [0;1]$ и $a_1 + a_2 + a_3 = 1$. Например, алтернативата $x_8 = (0{,}2, x_1, 0{,}3, x_2, 0{,}5, x_3)$ означава, че 20 000 лв. (20 % от 100 000 лв.) ще се отделят за ремонт и обзавеждане на стаите, 30 000 лв. (30 % от 100 000 лв.) ще се отделят за ремонт на ресторанта и 50 000 лв. (50 % от 100 000 лв.) ще се отделят за изграждане места за забавление. Трябва да отбележим, че в действителност собственикът на хотела не знае коя алтернатива ще му донесе най-голяма печалба в следващия сезон. Той може само да прави някакви предположения. Ако избере алтернативата $x_8 = (0{,}2, x_1, 0{,}3, x_2, 0{,}5, x_3)$, то може да интерпретираме този избор по следния начин: собственикът предполага, че най-голямата печалба може да се получи при следните субективни вероятности за основните алтернативи – 20 % за x_1, 30 % за x_2 и 50 % за x_3.

Естествено е да предположим, че собственикът може да сравнява всеки две алтернативи от $\hat{X}$, т.е. за всеки две алтернативи може да прецени коя е по-добра или двете алтернативи са безразлични, т.е. еднакво добри. По друг начин казано собственикът притежава отношение на предпочитание $\underline{\mathbf{f}}$ дефинирано върху пространството $\hat{X}$.

Сега да обобщим горната идея. Разполагаме с множеството от базисни алтернативи $X = \{x_1, x_2, ..., x_n\}$, $n \geq 2$, които са взаимно изключващи се. Множеството X генерира множество на всички алтернативи $\hat{X}$ (пространство на вероятностните алтернативи), чиито елементи (понякога се наричат лотарии) ще бъдат алтернативите $(a_1, x_1, a_2, x_2, ..., a_n, x_n)$ при $a_1, a_2, ..., a_n \in [0;1]$ и $a_1 + a_2 + ... + a_n = 1$. Числата $a_1, a_2, ..., a_n$ може да се интерпретират като вероятности на съответните алтернативи. Ясно е, че базисните алтернативи са елементи на $\hat{X}$, защото базисната алтернатива x_1 в $\hat{X}$ има вида $(1, x_1, 0, x_2, ..., 0, x_n)$ и съкратено можем да запишем като x_1. Аналогично и за останалите базисни алтернативи.

Предполагаме, че лицето, вземащо решения, притежава отношение (релация) на предпочитание $\underline{\mathbf{f}}$ (не строго) над $\hat{X}$, т.е. може да сравнява алтернативите. Когато имаме едновременно $x \underline{\mathbf{f}} y$ и $y \underline{\mathbf{f}} x$, означава, че двете алтернативи са безразлични и се означава с $x \cong y$. Строгото предпочитание се дефинира по следния начин: $x \mathbf{f} y$ тогава и само тогава, когато $x \underline{\mathbf{f}} y$ и не в сила $x \cong y$.

Нека горното отношението на предпочитание притежава следните свойства, т.е. удовлетворява аксиомите:

Аксиома 2.1. Всеки две алтернативи x и y могат да бъдат сравнени, т.е. имаме $x \underline{\mathbf{f}} y$ или $y \underline{\mathbf{f}} x$ (това свойство се нарича пълнота);

Аксиома 2.2. Всяка алтернатива е сравнима със себе си, т.е. $x \underline{\mathbf{f}} x$ (това свойство се нарича рефлексивност);

Аксиома 2.3. За всеки три алтернативи имаме транзитивност, т.е. ако $x \underline{\mathbf{f}} y$ и $y \underline{\mathbf{f}} z$, то $x \underline{\mathbf{f}} z$ (това свойство се нарича транзитивност);

Аксиома 2.4. Ако $x \mathbf{f} y$, то $x \mathbf{f} (a, x, (1-a), y) \mathbf{f} y$ за всяко $a \in (0;1)$;

Аксиома 2.5. Ако $x \mathbf{f} y \mathbf{f} z$, то съществуват $a_1 \in (0;1)$ и

$a_2 \in (0;1)$ такива, че $(a_1, x, (1-a_1), z)$ **f** y **f** $(a_2, x, (1-a_2), z)$;

Аксиома 2.6. $(a, x, (1-a), y) \cong ((1-a), y, a, x)$ за кое да е $a \in [0;1]$;

Аксиома 2.7. Ако $a, b \in [0;1]$ и $w = (a, x, (1-a), y)$, то $(b, w, (1-b), y) \cong (ab, y, (1-ab), y)$.

Строго математически се доказва, че ако са изпълнени горните седем аксиоми за отношението на предпочитание, то съществува реална функция $U : \hat{X} \to R$ със следното свойство:

(1) x **f** y тогава и само тогава, когато $U(x) \geq U(y)$;

(2) $U(a, x, (1-a), y) = aU(x) + (1-a)U(y)$.

Тази функция се нарича функция на очакваната полезност на Нойман–Моргенщерн.

Освен това математически се доказва още, че:

(1) ако U_1 и U_2 са функции на очакваната полезност на Нойман–Моргенщерн, то връзката между тях е линейна, т.е. $U_1(x) = aU_2(x) + b$;

(2) Ако U_1 е функции на очакваната полезност на Нойман-Моргенщерн и $U_2(x) = aU_1(x) + b$, то U_2 също е функции на очакваната полезност на Нойман-Моргенщерн.

Забелязваме, че аксиоми 1.1, 1.2 и 1.3 са единтични на аксиоми 2.1, 2.2 и 2.3.

Да допуснем, че знаем полезностите $U(x_1), U(x_2), ..., U(x_n)$ на базисните алтернативи $x_1, x_2, ..., x_n$. За полезността на алтернативата $x = (a_1, x_1, a_2, x_2, ..., a_n, x_n) \in \hat{X}$ имаме

$$U(x) = a_1.U(x_1) + a_2.U(x_2) + ... + a_n.U(x_n).$$

Горното ни показва сходството на теорията за очакваната полезност на Нойман-Моргенщерн с вижданията на Бернули за „моралното" очакване.

В заключение можем да отбележим, че Бернули разглежда полезността на парите, което според него има субективен характер, но се подчинява на някои общи закономерности. При него функцията на полезност е дефинирана само за положителни стойности на аргумента и тази функция е бавно растяща. Нойман и Моргенщерн анализират полезността на вероятностни алтернативи, които са сигурни само в частен случай, т.е. когато са базисни. Пространство на вероятностните алтернативи се дефинира чрез базисните по начина който разгледахме.

4. Теория на перспективите

Изследванията на Даниел Канеман (Daniel Kahneman, Нобеловият лауреат за икономика от 2002, роден през 1934) и Емос Тверски (Amos Tversky, 1937-1996) през 70-те година на XX век, и формирането върху тези изследвания на теорията на перспективите показват стереотипи на поведението, които никога не са теоретично изследвани от други пионери в теорията за вземане на решения [1] [2] [8] [9]. Според Канеман и Тверски тези стереотипи могат да се припишат на две човешки слабости и по-точно на:

(1) емоциите, които често пречат на самоконтрола, необходим при рационалното поведение и рационалното вземане на решения;

(2) много често срещания факт за трудното осъзнаване от стана на хората на въздействието на вътрешното им отношението „рационалност – емоционалност" при вземане на техните решения.

Асиметрията между подходите при вземане на решения, насочени към постигане на печалба и решенията, насочени към избягване на загуба (или неприемане на риск) са едни от най-важните резултати в теорията на перспективите. През 1981 г. Канеман и Тверски дават следния пример, известен като „азиатския вирус", в два варианта - в позитивна рамка и в негативна рамка [9]. Общата част на условието е, че някакъв град е жертва на рядко заболяване, което може да отнеме живота на 600 души.

Вариант 1 (позитивна рамка). Първоначално разглеждаме следните две алтернативи: алтернатива x_1 осигурява спасяването на 200 човека, но останалите загиват и алтернатива x_2 - с вероятност $1/3$ може да се спасят всички хора, но с вероятност $2/3$ всички ще загинат. Повечето хора предпочели алтернатива x_1, която осигурява спасяване на 200 човека, пред алтернатива x_2, която с вероятности $1/3$ дава благоприятен изход и $2/3$ е риска за всеобща гибел.

Резултати от Вариант 1. В експеримента 72 % от запитаните са посочили алтернатива x_1 като по-предпочитана от алтернатива x_2, т.е. преобладава предпочитанието $x_1 \mathbf{f} x_2$. По друг начин казано полезността на алтернатива x_1 е по-голямо от полезността на алтернатива x_2.

Вариант 2 (негативна рамка). Ако обаче задачата се трансформира така - имаме алтернатива x_3, според която със сигурност ще загинат 400 човека от общо 600 и алтернатива x_4, която дава

вероятности $1/3$ всички да се спасят и $2/3$ всички да загинат се получават неочаквани резултати.

Резултати от Вариант 2. Според Канеман и Тверски 78 % от запитаните пожелали да рискуват и приемат алтернатива x_4, не желаейки да се помирят със загубата на 400 живота. В този случай преобладава предпочитанието x_4 **f** x_3 или полезността на алтернатива x_4 е по-голяма от полезността на алтернативата x_3.

Коментар по двата варианта. Първо може да се отбележи, че сравнявайки алтернативите x_1 и x_3 имаме, че при алтернатива x_3 не 200 човека ще се спасят, а 400 ще загинат, т.е. фактически са едно и същи нещо, но формулирано по различен начин. Също така забелязваме, че съдържанието на алтернативите x_2 и x_4 съвпада.

Горното поведение на хората противоречи на предположението за „здравия разум" при рационалния избор в теорията за вземане на решения. Хората не толкова отбягват неопределеността и риска, колкото не приемат загубите. От неадекватното оценяване на алтернативите в горния пример можем да направим също така и извода, че върху хората може да се въздейства чрез подходящо формулиране на алтернативите и поднасянето на проблема.

5. *S* -образната функцията на полезност

Да се върнем към облага на Самоелсон. Можем да направим следните изводи:

(1) Човек, който откаже облога явно преценява, че загубата от 100 долара е неприемлива сравнена с печалбата от 200 долара при равни вероятности за двете събития.

(2) Човек, който приеме облога явно преценява, че загубата от 100 долара е приемлива сравнена с печалбата от 200 долара при равни вероятности за двете събития.

От известния факт, че повечето хора отказват облога може да направим извода че равновесния еквивалент на 100 долара загуба е по-голям от 200 долара печалба, например на около 230 долара печалба, при равни други условия. Следователно хората по принцип са склонни на избягват риска защото той може да доведе до загубата, която се приема тежко Този извод съвпада с теорията на перспективите, т.е. липсва алгебрична симетричност между загуба и печалба, като загубата е по-неприемлива. Търсачите на сензации веднага правят извода, че теорията на перспективите е в противоречие с теорията на полезността на Даниел Бернули. Да

припомним, че Бернули достига до идеята за полезността през XVIII век тръгвайки от математическото очакване на една случайна величина [3]. Тук трябва да посочим също, че самият Канеман често пише, че в някои случаи Бернули греши [1], но трябва да вземем под внимание факта, че епохите и местата където работят и творят от една страна Бернули, а от друга Канеман и Тверски са много различни. Следователно този извод за съществени грешки и противоречия е пресилен и неточен. Навярно по-правилно е да кажем, че теорията на перспективите доразвива и допълва теорията на полезността, чийто научно начало Бернули полага, като ни дава нова ценна информация, а именно, че графиките на функциите на полезност не са симетрични, когато разглеждаме релацията "печалба - загуба". Заслужава внимание и факта, че функцията на полезност на Бернули $u(x) = m.\ln x + C$ отчита полезността само на печалбата, т.е. тя съществува при $x > 0$. Тук по принцип липсва модел на загуба, характерен за теория на перспективите.

С цел количествено да изясним облага на Самоелсон през погледа на теория на перспективите да предположим, че един човек притежава следната S -образната функцията на полезност

$$u(x) = \begin{cases} -\sqrt{|x|}, & x < 0 \\ 0{,}66\sqrt{x}, & x \geq 0 \end{cases}.$$

Тя се състои от негативна част $u(x) = -\sqrt{|x|}$, предназначена за загубите и позитивна част $u(x) = 0{,}66\sqrt{x}$, предназначена за печалбите. Тук естествено подразбираме, че положителен аргумент означава печалба, а отрицателен - загуба. Лесно се пресмята, че $u(-100) = -\sqrt{100} = -10$ и $u(230) = 0{,}66\sqrt{230} = 10$ (имаме закръгляне, което не е съществено). Следователно тази функция на полезност ни дава, че за всеки човек, притежаващ тази функция, равновесния еквивалент на 100 долара загуба (негативна полезност -10) е 230 долара печалба (позитивна полезност 10) при равни други условия.

От погледите на теорията за полезност и теорията на вероятностите получаваме, че очакваната полезност при двете алтернативи по отделно (първата – 100 долара загуба, а втората - 230 долара печалба с равни обективни вероятности на двете алтернативи по 50 %) са равни съответно на $0{,}50.(-10) = -5$ и $0{,}50.10 = 5$. Така получаваме, че двете алтернативи са равностойни

по очаквана полезност в абсолютни стойности и са с противоположни знаци.

Горните разглеждания ни дават възможност да дефинираме една лотария $L_1 = (p_1, x_1, p_2, x_2)$, където p_1 е обективната вероятност за загуба, x_1 е алтернативата ‘загуба от 100 долара’, p_2 е обективната вероятност за печалба и x_2 е алтернативата ‘печалба от 230 долара’. При горната дефиниция на лотарията L_1 очакваната полезност ще бъде:

$$U(L_1) = p_1.u(x_1) + p_2.u(x_2) = 0{,}5.u(-100) + 0{,}5.u(230) = -10 + 10 = 0 .$$

Следователно тази лотария е неутрална за човека (има нулева полезност), притежаващ тази функция на полезност.

Сега да разгледаме първоначалния вариант на облога на Самоелсон. В този случай разглеждаме лотарията $L_2 = (p_1, x_1, p_2, x_2)$, където p_1 е обективната вероятност за загуба, x_1 е алтернативата ‘загуба от 100 долара’, p_2 е обективната вероятност за печалба и x_2 е алтернативата ‘печалба от 200 долара’. За лотарията L_2 очакваната полезност ще бъде:

$$U(L_2) = p_1.u(x_1) + p_2.u(x_2) = 0{,}5.u(-100) + 0{,}5.u(200) = -10 + 6{,}16 = -3{,}84 .$$

Следователно тази лотария е неприемлива за човека (има отрицателна полезност), притежаващ тази функция на полезност. Естествено в този случай човекът ще откаже участието си в облога.

Сравнявайки лотариите L_1 и L_2 от гледната точка на човека, приел облога имаме, че L_1 е по-предпочитана от L_2 или $L_1 \succ L_2$, т.е. на езика на полезността имаме, че лотария L_1 е по-полезна от лотария L_2 или $U(L_1) > U(L_2)$.

Да припомним, че Бернули тръгва от формулата за математическо очакване

$$E(L) = p_1.x_1 + p_2.x_2 + \ldots + p_n.x_n$$

и достига до формулата за функцията на очакваната полезност от вида

$$U(L) = p_1.u(x_1) + p_2.u(x_2) + \ldots + p_n.u(x_n),$$

която той нарича „морално” очакване [4]. Трябва също така да отбележим, че функциите $\sqrt{|x|}$ и $0{,}66\sqrt{x}$ са бавно растящи, т.е. те наистина притежават свойствата на функции на полезност при неотрицателни аргументи. Забелязваме още, че е в сила неравенство

$\sqrt{|x|} > 0{,}66\sqrt{x}$ при $x > 0$, следователно загубата се приема по-тежко, когато количествата на печалбата и загубата са равни по абсолютна стойност.

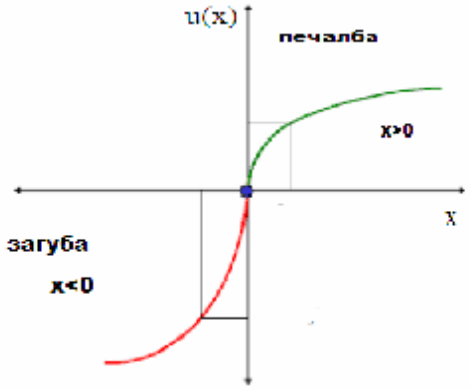

Фиг. 1. Графика на S-образната функцията на полезност

На фиг. 1 е показана графиката на една S-образната функцията на полезност. Ясно се вижда, че негативната и позитивната част на функцията водят до различна графика, т.е. липсва симетрия. Също така се забелязва, че за две противоположни стойности на независимия аргумент x (x и $-x$) имаме, че абсолютната стойност на полезността при загуба е по-голяма от съответната полезност при печалба, т.е. $|u(-x)| > u(x)$ при $x > 0$.

Горният пример е свързан с комулативната теория на перспективите, разработена по-късно отново от Канеман и Тверски [11]. В нея S-образната функцията на полезност е растяща, негативната и част е изпъкнала (изпъкнала надолу), позитивната и част е вдлъбната (изпъкнала нагоре), графиката на функцията не е симетрична и има по-голяма стръмност при негативната част. Да припомним, че негативната част моделира загубата, а позитивната – печалбата, виж фиг. 1.

Сега да се върнем в точката от която е тръгнал Даниел Бернула, а имено от използването на математическото очакване за една лотария. Да разгледаме отново облога на Самоелсон. Той ни дефинираше лотарията L_2 с отрицателна полезност $U(L_2) = -3{,}84$,

което ни даваше обяснение защо по принцип хората отказват този облог. Така стоят нещата при еднократен облог.

Да се опитаме да отговорим на въпроса за отношението към облога при многократна игра с човек, запознат с теория на вероятностите. Математическото очакване на лотарията L_2 се пресмята по формулата $E(L_2) = 0{,}5.(-100) + 0{,}5.200 = 50$. Следователно при продължителна игра човека, приел облога ще има средната печалба на една игра от 50 долара. При 100 игри вероятността неговата печалба малко да се колебае около 5000 долара, т.е. тя ще бъде много голяма. От тук следва, че загубата на Самоелсон ще бъде много голяма. Ясно е, че имаме биномно разпределение и могат да се направят съответните прецизни пресмятания.

От горния анализ можем да направим извода, че пред теорията на перспективите има още много бели полета, които се нуждаят от задълбочени изследвания.

В по-общ план S-образната функция на полезност може да има вида:

$$u(x) = \begin{cases} -A|x|^a, & x < 0 \\ Bx^b, & x \geq 0 \end{cases},$$

където A и B са реални положителни константи, а числата a и b са от интервала $(0,1)$. Негативна част $u(x) = -A|x|^a$ моделира загубите, а позитивна част $u(x) = Bx^b$ моделира печалбите. За разглеждания от нас конкретен пример имаме $A = 1$, $B = 0{,}66$, $a = 0{,}5$ и $b = 0{,}5$.

Независимо от факта, че чисто аритметически печалбата и загубата се различават само по знак, реално за човека те се възприемат доста различно. От тук следва, че и съответните им математически модели се различават. Точно в това е един от приносите на теория на перспективите в теорията на полезността и теорията за вземане на решения.

Друг важен факт е, че положителната полезност на печалбата и отрицателката полезност на загубата се приемат различно от различните хора, т.е. S-образната функцията на полезност е строго индивидуална.

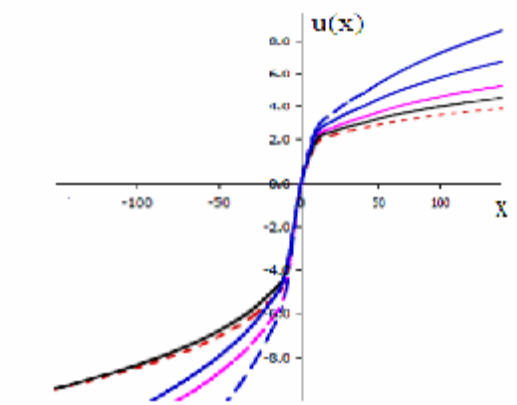

Фиг. 2. Различни S -образни функции на полезност

На фиг. 2 са показани графиките на различни S -образни функции на полезност, които принадлежат на различни хора, получени въз основа на количествен анализ. Ако се върнем на аналитичния запис на тези функции

$$u(x) = \begin{cases} -A|x|^a, & x < 0 \\ Bx^b, & x \geq 0 \end{cases},$$

то можем да направим извода, че за различни хора стойностите на числата A, B, a и b са различни. Ако двама души имат еднакви стойности на тези числа, то следва, че те имат еднакви S -образни функции на полезност, т.е. ще вземат еднакви решения.

6. При намеса на субективната вероятност

Трябва да обърнем внимание на факта, че хората оценяват очакваната полезност на базата на своите субективни вероятности. Както полезността е субективна така и вероятностите са субективни. Въз основа на този факт имаме друг поглед към функцията на очакваната полезност

$$U(L) = p(x_1).u(x_1) + p(x_2).u(x_2) + ... + p(x_n).u(x_n)$$

или

$$U(L) = p_1.u(x_1) + p_2.u(x_2) + ... + p_n.u(x_n),$$

която ни дава възможност да пресметнем полезността на лотарията $L = (p_1, x_1, ..., p_n, x_n)$ само въз основата на субективни оценки. Тук

числата p_1, p_2 и т.н. са субективните вероятности на съответните алтернативи x_1, x_2 и т.н., следователно имаме $p_i = p(x_i)$ при $i \in \{1,2,...,n\}$. Естествено възниква въпроса дали субективните вероятности съвпадат с обективните и ако има някакви отклонения, то в каква посока са те и съществуват ли някакви закономерности.

Така достигаме до друг важен момент в теория на перспективите, който е насочен към неадекватното възприемане от страна на хората на вероятностните параметри, свързани със заобикалящата ни среда [5] [7]. Канеман и Тверски установяват експериментално, че по принцип хората преувеличават малките вероятности и принизяват средните и големи вероятности. Това се изразява в следното:

(1) Ако едно събитие A има малка обективна вероятност (по-малка от 0,50), то хората често имат субективна вероятност за това събитие по-голяма от обективната или $p(A) > p(A)$, т.е. имаме преувеличение на малките вероятности. Това е характерно най-вече за събития с обективна вероятност от 0,05 до 0,20.

(2) Ако едно събитие A има средна (около 0,50) или голяма (по-голяма от 0,50) обективна вероятност, то хората често имат субективна вероятност за това събитие по-малка от обективната или $p(A) < p(A)$, т.е. имаме принизяване на средните и големи вероятности.

Горните две свойства естествено водят до предположението, че съществува събитие A с равни обективна и субективна вероятности, т.е. в сила е равенството $p(A) = p(A)$. Можем да предположим, че това е при вероятност 0,35 или близко до тази стойност. Ако използване известния „Закон за връщане към средното" и допуснем, че субективната вероятност се подчинява на този закон при средна стойност 0,35 следва, че ако субективната вероятност е по-близко до 0,35 отколкото обективната вероятност за всяко едно събитие.

От факта, че субективните вероятности участват в функцията на очакваната полезност, следва, че неадекватните субективни вероятности деформират очакваната полезност, а от там и вземането на рационалното решение.

В своите изследвания Канеман и Тверски установяват, че за повечето хора субективната вероятност удовлетворява неравенството $p(A) + p(\bar{A}) < 1$ при събитие A с обективна вероятност

$0 < p(A) < 1$. От тук можем да изкажем хипотезата, че деформацията при средните и големи вероятности е по-голяма в сравнение с малките. Известно е, че за обективната вероятност аналогът на горното неравенство е равенството $p(A) + p(\bar{A}) = 1$. Що се отнася до невъзможното и достоверното събития често се забелязва следната закономерност: $p(\varnothing) = p(\varnothing) = 0$ и $p(\Omega) = p(\Omega) = 1$. Разбира се, че представлява интерес допълнително изследване на този ефект, но за сега ще го приемем за верен.

Трябва да отбележим, че Канеман и Тверски достигат до горните изводи за отклоненията на субективните вероятности от обективните, ограничавайки своите наблюдения само върху събития, свързани с живота и смъртта на хората, а също така и при парични отношения, свързани с печалба и загуба. Дали тези изводи важат и за събития, свързани с други човешки дейността е поле за задълбочени нови изследвания.

7. Тегловна вероятностна функция

Както вече отбелязахме Канеман и Тверски достигат до заключението, че хората деформират обективните вероятности на случайните събития и затова дефинират функцията $w : [0,1] \to [0,1]$, която преобразува обективната вероятност $p \in [0,1]$ в субективна. Тази функция w се нарича тегловна вероятностна функция, а $w(p)$ често се нарича тегло. Вече разгледахме ефекта на преувеличаване на малките вероятности и принизяване средните и големи вероятности, които са основания за дефинирането на горната тегловна функция.

Погледнато математически, функцията $w(p)$ ни дава субективната вероятност на някакво случайно събитие A, което има обективна вероятност p, т.е. при зададено $p \in [0,1]$ предполагаме, че съществува събитие A с обективна вероятност $p = P(A)$ и субективна вероятност $p(A)$ и те са такива, че $w(p) = p(A)$. От тук естествено следва извода, че тази функция е субективна, както е субективна и самата субективна вероятност [11].

Много е важно да направим следното уточнение. Нека $p \in [0,1]$ и съществуват две различни събития A и B със субективни вероятности съответно $p(A)$ и $p(B)$. Възможни са две случая:

(1) Ако $p(A) = p(B)$, то функцията w е коректно дефинирана, защото $P(A) = P(B)$;

(2) Ако $p(A) \neq p(B)$, нещата стават много лоши, защото в този случай функцията w не е коректно дефинирана. Можем да се справим с този проблем ако допуснем, че разликите между субективните вероятности на всички събития с една и съща обективна вероятност са малки и да приемен някоя тяхна средна стойност за субективна вероятност на всичките тези събития, например средната аритметична, средната геометрична, мода или медиана. Също така можем да използване регресионен анализ за намиране на функцията $w = w(p)$. Ясно е, че тук имаме нарушаване на точността.

Вече установихме, че съществува $\overline{p} \in (0,1)$ такова, че $\overline{p} = w(\overline{p})$, т.е. функцията w има неподвижна точка $\overline{p}$. Също така изказахме хипотезата, че стойността на $\overline{p}$ е близко до 0,35. От факта, че функцията на полезност е субективна следва, че нейната неподвижна точка също е субективна.

Вече можем да обобщим свойствата на субективната тегловна вероятностна функция w по следния начин:

(1) функцията w е непрекъсната в интервала $[0,1]$;

(2) функцията w е строго монотонно растяща в интервала $[0,1]$;

(3) $w(0) = 0$ и $w(1) = 1$;

(4) функцията w^{-1} е непрекъсната в интервала $[0,1]$;

(5) функцията w^{-1} е строго монотонно растяща в интервала $[0,1]$;

(6) функцията w има единствена неподвижна точка $\overline{p} \in (0,1)$;

(7) ако $0 < p < \overline{p}$, то $p < w(p) < \overline{p}$;

(8) ако $\overline{p} < p < 1$, то $\overline{p} < w(p) < p$.

Редица изследвания показват, че функцията w трябва да се разглежда в интервала $[0,05; 0,95]$, защото около нулата и около единицата се наблюдават все още необясними ефекти.

На фиг. 3 са показани различни графики на субективната тегловна вероятностна функция w.

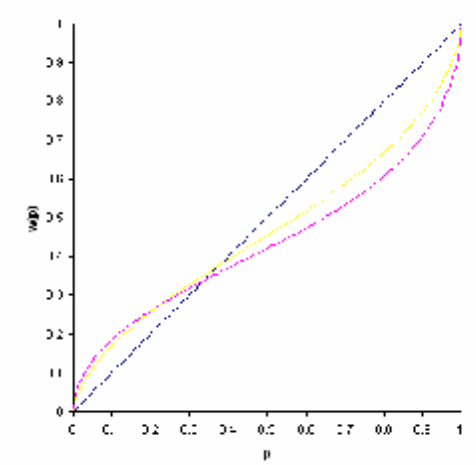

Фиг. 3. Различни графики на функцията w

Канеман и Тверски предлагат функцията w да се опише със следното уравнения $w(p)=\frac{p^g}{\left(p^g+q^g\right)^{1/g}}$, където $q=1-p$, а параметъра g е фиксирано число зависещо от субективните преценки на лицето, вземащо решения. Подходящите стойности на параметъра g са около 0,65.

8. Функция на очакваната полезност в теорията на перспективите

Като краен резултат на направения до тук анализ можем да дефинираме функцията на очакваната полезност в теория на перспективите чрез равенството

$$U(L)=w(p_1).u(x_1)+w(p_2).u(x_2)+...+w(p_n).u(x_n),$$

където u е S-образната функцията на полезност, а w е тегловна вероятностна функция.

Естествено горната функция на очакваната полезност U, която се използва в теория на перспективите има субективен характер защото съставляващите я функции w и u са субективни.

Виждаме както приликите така и разликите на горната функция с функцията на "моралното очакване" на Бернули и с функцията на очакваната полезност на Нойман-Моргенщерн.

Понякога, когато става въпрос за теорията на перспективите, специалистите използват друг вариант на функцията на очакваната полезност, а именно

$$U(L) = p(x_1).u(x_1) + p(x_2).u(x_2) + ... + p(x_n).u(x_n).$$

Ясно е, че крайният резултат е същия, но тук липсва в явен вид ефекта на деформиране на вероятностите от обективни в субективни. Не трябва да забравяме факта, че мястото на тегловна вероятностна функция w е централно в теорията на перспективите.

9. Заключение

Можем определено да кажем, че теорията на перспективите на Канеман и Тверски допълват и доразвиват теорията на полезността при вземане на решения в условията на неопределеност. Приносът на Канеман и Тверски може да се определи основно в две направления:

(1) Въвеждане на S–образната функция на полезност u, свързана с релацията „печалба – загуба" и разкриване на нейните свойства.

(2) Въвеждане на тегловната вероятностна функция w, разкриване на нейните свойства и дефинирането на нов вид на функцията на очакваната полезност

$$U(L) = w(p_1).u(x_1) + w(p_2).u(x_2) + ... + w(p_n).u(x_n).$$

Следователно Канеман и Тверски допълват и доразвиват теорията за полезността при вземане на решения в условията на неопределеност, без да отричат предхождащите идеи и резултати.

Авторът често си задава двата въпроса: "Как бих постъпил аз ако Самоелсон ми бе предложим своя облог както при еднократна така и при многократна игра?" и "Еднакъв или различен би бил отговора на първия въпрос преди и след запознаването ми с теория на перспективите?".

Отговорът ми на първия въпрос е сравнително лесен, а именно: бих отказал еднократен облог, но без колебание щях да приема многократна игра. Следователно както повечето хора така и автора не е склонен да рискува и трудно би понесъл евентуалната загубата. Познанията ми върху теорията на вероятностите, получени още в младежките ми години, ми дават увереност, че при многократна игра печалбата ми е сигурна. Съмнявам се Самоелсон да не е знаел, че го очаква бързо разорение при многократна игра по неговите условия.

Отговорът на втория въпрос ме затруднява, защото след запознаването ми с теорията на перспективите аз се обогатих, тази теория допълни моите знания и разбирания за очакваната полезност и субективната вероятност. В резултат на това не знам как бих разсъждавал без познанията ми върху теорията на перспективите.

Литература

1. Канеман, Д. Мисленето. София, Изток – Запад, 2012.
2. Менгов, Г. Вземане на решения при риск и неопределеност. ИК „Жанет 45", 2010.
3. Славов, З. Даниел Бернули и теория на полезността. Известие на Съюза на учените – Варна (1) 2012, 5-10.
4. Славов, З., М. Брусева, Р. Къновски, В. Николаева. Анализ на пазари и вземане на икономически решения в условия на неопределеност. Варна, ВСУ, 2012.
5. Славов, З. Субективната вероятност при вземане на решения. XI международна научна конференция „Приложна психология и социална практика", Варна 22 – 24 юни 2012, 704-716.
6. Славов, З. Основи на теорията за вземане на решения. Годишник на ВСУ, Варна, 2012, том XVIII, 61-141.
7. Славов, З., С. Ненков. Едно изследване на субективната вероятност. XIII международна научна конференция „Приложна психология и социална практика", Варна 20 – 22 юни 2014, 702-711.
8. Kahneman, D., A. Tversky. Prospect theory: An analysis of decision under risk. Econometrica (47,2) 1979, 263-291.
9. Kahneman, D., A. Tversky. The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. Science (1) 1981, 453-558.
10. Klein, E. Mathematical Methods in Theoretical Economics: Topological and Vector Space Foundations of Equilibrium Analysis. Academic Press, 1973.
11. Tversky, A., D. Kahneman. Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty. // Journal of Risk and Uncertainty (5) 1992, 297-323.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И ОРГАНИЗАЦИОННИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ИНДИВИДУАЛИЗМА И КОЛЕКТИВИЗМА

Даниела Попова [1], Здравко Славов[2]
[1] ВСУ "Черноризец Храбър", Варна, България,
e-mail: popovadaniela@hotmail.com
[2] ВСУ "Черноризец Храбър", Варна, България,
e-mail: slavovibz@yahoo.com

Резюме: Психологическите и организационни измерения на ценностите са базова предпоставка за развитие на културата на дадено общество. Наред със семантичните значения на интерпретирането на културата, се извеждат и тенденции в културната трансмисия посредством активно (предприемаческо) отношение към развитието на езика като инструмент на културата. Цел на доклада е на базата на проведен тест за измерване на индивидуалистични и колективистични нагласи по психосемантичната методика на Енчо Герганов, Кръстина Петкова, Маргарита Дилова и Елена Паспаланова да се идентифицират основни значения на семантичното разбиране за колективистични и индивидуалистични ориентации.
Ключови думи: индивидуализъм, колективизъм, култура

Psychological and Organizational Dimensions of Individualism and Collectivism

Daniela Popova[1], Zdravko Slavov[2]
[1] Varna Free University "Chernorizets Hrabar", Varna, Bulgaria,
e-mail: popovadaniela@hotmail.com
[2] Varna Free University "Chernorizets Hrabar", Varna, Bulgaria,
e-mail: slavovibz@yahoo.com

Resume: The psychological and organizational dimensions of values are basic prerequisite for the development of the culture of a society. Along with the semantic meanings of interpretation of culture, trends in cultural transmission through active (entrepreneurial) attitude to the development of language as an instrument of culture are deduced. The purpose of the papaer is on the base of a conducted test for a measurement of the individualistic and collectivistic attitudes using the psycho-semantic methodology of Encho Gerganov, Kristina Petkova, Margarita Dilova and Elena Paspalanova to identify main meanings of the semantic understanding of collectivistic and individualistic orientations.
Key words: individualism, collectivism, culture

Въведение

Индивидуализмът и колективизмът като базови понятия на културното развитие на едно общество са носители на информация относно индивидуалните тълкувания и символни значения на индивидите и групите като трансмитери на културни стереотипи, развитие и динамика на социалните процеси. Доколкото психологическите и организационни измерения на индивидуализма и колективизма предопределят възможните взаимодействия на обществената сцена е удачно да бъдат изучавани и интерпретирани в културните контексти на съвремието като важен акцент във формирането на идентичност.

Формирането на идентичност – културен конструкт на индивидуализма и колективизма

Формирането на идентичност е в същността на развитието и културата. Според Erikson (1968) процеса на постигане на идентичност се динамизира в средата на индивида и в сърцевината на общностната култура. Развиването на усещане за себе си е неизбежно преплетено в, и отразяващо, културен контекст. Shweder (Shweder et al., 2006) поддържа тезата, че "Аз-ът може да се концептуализира като основен локус на взаимодействието "култура-психика", където индивидът, биологично съществуващ, се превръща в значим субект – лице като участник в социални светове". Идентичност се формира като резултат на действията и решенията за индивида, в отговор на двете нужди на развитието (например, да се решават въпроси за намерения и цели в живота и да се постига разбираемо усещане за себе си) и действителните и възприеманите шансове и възможности в културната общност, в която той или тя живее. Изучаването на формирането на идентичността се занимава с взаимодействието на натиска на развитието и културните фактори. Изследвания по темата допринасят за по-доброто разбиране на начините, чрез които развитие и култура са свързани и интерактивни [6].

Erikson подчертава, че развитието на идентичността се реализира в реципрочната взаимовръзка между индивида и културния контекст. "Постиженията на Е. Ериксън, които много ползотворно могат да се интерпретират в културологичен субектен прочит, са значителни, доколкото той:

– изгражда цялостна теория за развитието на личността, акцентът при която е върху развитието на его-идентичността;

– обръща особено внимание на социокултурния контекст като фактор за личностно развитие;

– следвайки епигенетичния подход, извежда и анализира осем последователни стадия в личностното развитие, всеки от които е свързан с криза, задача за постигане и резултат. Това са: базално доверие – базално недоверие; автономия – срам и съмнение; инициативност – вина; трудолюбие – непълноценност; его-идентичност – ролево смесване; интимност – изолация; продуктивност – инертност, застой; его-интеграция – отчаяние. Той е сред малкото изследователи, интересуващи се от целия жизнен цикъл – от раждането до смъртта.

– изследва психосоциалното развитие на изтъкнати личности - Ганди и Лютер.” [1]

Формирането на идентичност преминава през няколко стъпки:

Първо, идентичността се развива като субектът се ангажира в социални отношения (Fiske, 1991), които са културно многообразни или писани като сценарий. Същността на развитието на идентичност е балансирането на собствената личност по отношение на другата (Kroger, 2004) – естеството на идентичността е релационна; самоличността си служи, за да се разграничи от другите и за да се свърже с другите. По този начин развитието на идентичността е “процесът на признаване и на възможността да бъдат признати от “онези, които имат значение” (Kroger, 2004)”. Релационният характер на идентичността е особено очевиден в работата при култури, които подчертават взаимозависимостта на аз-а.

Второ, формирането на идентичността се осъществява в рамките на културния контекст, а обхватът и видът на наличните възможности на индивидуалната идентичност се променят за различните културни контексти. Например, професия може да варира от една опция с малки вариации в номадски племена и селскостопански общности до широк спектър от възможни кариери в потехнологични общества (Arnett, 2010). Тези професионални възможности зависят от средата на индивида. По този начин хората избират и развиват идентичностите си по отношение на непредвидените обстоятелства на техните културни контексти. Следователно, стойността и значението на идентичностна опция може да се оцени само в рамките на културния контекст.

Трето, индивидите не са културно неутрални във формирането на идентичността си; стремежите към идентичност никога не са

безпристрастни или без стойност. Младите членове на едно общество намират наличните опции за идентичност, които са от значение за тях, защото техните общности ги подтикват и предпоставят възприемането на тези опции като значими. Развиващите се индивиди са повлияни от културните понятия на личността, свързани с техните възможности за идентичност и конкретните процеси на формирането на идентичността, одобрени от културната общност. Тази връзка между културни идеали на личността и идентичността се поддържа от етнографията и развитието на културната група, от груповата присъща и неформална теория за това как трябва да се случва развитието.

Четвърто, развитието на нормативната идентичност следва културни цели. Културните общности имат цели за развитието на по-младите си членове, а тези цели се ръководят от общностните културни идеали и ценности (Greenfield, 1994, Jensen, 2010, Rogoff, 2003). Какво общността смята, че е "зряла" или "желателна" идентичност за младежите си варира в зависимост от културните норми. За постигането на културно-ратифицирани цели, по-възрастните поколения подготвят подходящи за възрастта задачи, чрез които да ръководят развитието на децата и младежите (Greenfield, 1994; Schlegel, 2010), и децата се развиват като културни същества чрез участие в тези дейности. Развитието на идентичността на тези млади членове е силно повлияно от очакванията на техните културни общности [6].

От всичко казано дотук би могло да се обобщи, че:

- Идентичността зависи и е културно обусловена от развитието на ценностите, нормите и традициите на обществото. Психологическите измерения на индивидуализма и колективизма са неразривно свързани с колективната памет на обществото, с историческите реалности от развитието на социалната среда и от семейните влияния.
- Организационните измерения на индивидуализма и колективизма зависят от обществената структура и икономическите и пазарни взаимодействия; от съвременните тенденции в управлението и прилагането на модели на управление на човешките ресурси; от "центровете на експертизата" (Boroughs, 2015), около които ще се търси съвпадение между възможностите на индивида и ролята/ролите му (Holley, 2015) в изграждането на организационна идентичност и др.[4]
- Доколкото културата тълкува често тенденция от идеи, практики и артефакти, споделени от хората (Kashima, 2013), е

възможно груповата идентичност да се поддава на културната динамика в по-глобален план и да търпи влияния на културната еволюция и трансмисия на нови значими символи и значения.

Културната трансмисия – интегративен модел на индивидуализма и колективизма

Според базовия модел на културната трансмисия (Kashima, Klein, & Clark, 2008) [5] културното предаване (трансмисия) се реализира главно като част от съвместните дейности, в които хората са ангажирани. Съвместните дейности са неуточнени и по своя характер, отчасти отворени и неопределими категории на човешки дейности, които включват най-малко двама души. Съвместна дейност обикновено се локализира във времето и пространството, така че да има отправна точка и крайна точка във времето и се провежда на определено място в пространството (макар че това би могло да бъде киберпространството). Съвместната дейност е също така социално ограничена, и така участниците обикновено са уточнени. Участниците в съвместна дейност споделят съвместна цел, която те възнамеряват да преследват и да се ангажират в своите части (или роли) на съвместната дейност, така че успешното изпълнение на всяка част, от правилния човек в точното време, да им позволи да се постигне общата цел.

Тъй като участниците координират своите действия, за да се придвижат към съвместната си цел, те използват различни инструменти. Редица от тях са физически обекти или природни обекти като камъни и пръчки или културни артефакти като чукове и дори компютри (Goffman, 1959). Въпреки това, други са по-малко определени средства като език или други форми на семиотични инструменти (Holtgraves & Kashima, 2008), които се използват за представяне на информация. Културата действа като семиотичен инструмент за координиране на действията на участниците и за постигане на техните съвместни цели. Това е така, защото културата е част от общото им социално мислене, тяхната обща основа. Грубо казано, общата база е набор от информация, която всъщност е споделена и възприета (или приета за даденост) за разпространение между актьорите на съвместната дейност. Актьорите могат да се позовават на общата основа (културата, бел.авт.), за да опишат и обяснят какво имат предвид, така че другите да разберат тяхното проектирано значение. Като продължат съвместната си дейност, участниците продължават да разширяват общата си основа чрез

нова добавена базова информация и този процес приключва с изпълнението на съвместната цел.

В този смисъл по някакъв начин културната трансмисия разгръща понятията на индивида в общия културен контекст на обществото и произвежда информация, която онагледява културната специфика както на отделни етнически групи, така и на цели световни общности. В изследването, което сме провели, сме направили опит да очертаем някои тенденции, свързани с индивидуалните нагласи на завършващи студенти към възможните проявления на индивидуализма и колективизма не само в трудовата среда, но и като обща основа за размисъл върху културните понятия на младите хора в мозаечната структура на пластовете култура в световен мащаб [5].

Методология на изследването

За проучване на индивидуалните нагласи към конструктите "индивидуализъм" и "колективизъм" на студенти от ВСУ (от специалност "Бизнес администрация") е използван анкетния метод, който е осъществен чрез тест за измерване на индивидуалистични и колективистични нагласи по психосемантичната методика на Енчо Герганов, Кръстина Петкова, Маргарита Дилова и Елена Паспаланова (1996) [2]. Респондентите са трети курс и четвърти курс, редовно обучение за учебната 2013/2014 от специалност "БА". Участвали са общо 25 души (12 души от трети курс и 13 души от четвърти курс). Обработката на данните е направена чрез статистически софтуер SPSS и собствени изчисления [3].

Резултати и дискусия

За изследване на зависимостта между отделните думи, чрез които се идентифицират индивидуалните нагласи на анкетираните студенти се използва коефициента на Пирсън. Резултатите са представени на фигура 1 по-долу, както и в последващите в изложението таблици за корелационните зависимости. От дендограмата се извеждат най-силни зависимости между определени думи. Коефициентът на Пирсън има стойности от -1 до +1. Говорим за слаба зависимост – около 0, силна положителна зависимост – около +1, силна отрицателна зависимост – около -1.

Индивидуализмът като ориентация семантично се свързва от студентите от трети курс предимно с думите: свобода, творчество,

мъдрост, самоувереност, личност, егоизъм, завист, амбиция, ред, уравниловка, страх, безотговорност, дребнавост, сериозност, справедливост, практичност, професионализъм, моралност, инициатива, взискателност, мързел, опитност, енергичност, лекомислие, целеустременост, решителност, скука, риск, честност, власт, потиснатост, скромност, суета, твърдост, импулсивност, студенина, чувствителност, песимизъм, спокойствие, късмет, самочувствие, самота, успех, повърхносност, подчиненост..

Колективизмът като ориентация студентите от трети курс асоциират предимно с думите: богатство, щастие, прогрес, сътрудничество, съревнование, традиционност, развитие, критичност, съперничество, разбиране, общителност, взаимопомощ, толерантност, уважение, отзивчивост, дързост, защитеност, приятелство, успех, повърхносност, подчиненост.

Индивидуализмът като ориентация семантично се определя от студентите от четвърти курс предимно с думите: свобода, богатство, творчество, мъдрост, самоувереност, личност, егоизъм, амбиция, уравниловка, страх, безотговорност, дребнавост, сериозност, справедливост, моралност, повърхностност, мързел, лекомислие, целеустременост, решителност, скука, риск, честност, дързост, потиснатост, скромност, суета, твърдост, импулсивност, студенина, чувствителност, песимизъм, късмет, самочувствие, самота.

Колективизмът като ориентация студентите от четвърти курс асоциират предимно с думите: успех, щастие, завист, прогрес, ред, сътрудничество, съревнование, традиционност, практичност, професионализъм, инициатива, развитие, взискателност, критичност, подчиненост, опитност, съперничество, разбиране, общителност, енергичност, взаимопомощ, толерантност, уважение, отзивчивост, власт, защитеност, приятелство, спокойствие [3].

Някои интересни зависимости биха могли да се обобщят като цяло:

- В таблица 1 по-долу са представени понятията с най-силна положителна корелация – страх, дребнавост, завист, мързел, егоизъм. Интересното е, че те имат отрицателен смисъл.
- В таблица 2 на база клъстерния анализ се регистрира близост на понятията (потиснатост, студенина, скука, самота), а и те са сходни от дендограмата. По принцип клъстерният анализ показва близостта между понятията по двойки, но и анализира връзките между всички понятия взети заедно, т.е. отчита и какви са връзките между другите понятия. Корелационният анализ показва връзките само между две понятия и не се интересува от цялата съвкупност от

понятия. Корелационият анализ показва разнообразие в зависимостите по две: P51 (потиснатост) и S57 (студенина) имат умерена зависимост (0,416), S57 (студенина) и S63 (самота) имат слаба отрицателна зависимост (-0,122), а S63 (самота) и P51 (потиснатост) имат слаба положителна зависимост (0,042).

ü Таблица 3 отчита умерена положителна зависимост между понятията «съревнование» и «импулсивност».

ü Таблица 4 отчита умерена положителна зависимост между понятията «развитие», «взискателност» и «опитност».

ü Таблица 5 отчита умерена, но близко до силна положителна зависимост между понятията «практичност» и «професионализъм».

ü Таблица 6 отчита умерена зависимост между понятията «справедливост», «уважение» и «честност».

ü Таблица 7 отчита отчита умерена зависимост между понятията «свобода» и «успех».

ü Таблица 8 отчита зависимостта между S16 – страх, U15 – уравниловка, E37 – енергичност, A11 – амбиция. Тези понятия са взети от началото (S16), средата (U15 и E37) и края (A11) на дендограмата. Наблюдава се:

– в средата, между U15 и E37 слаба зависимост от 0,007

– между началото и края (S16 и A11) умерена отрицателна зависимост от -0,183

– между началото и средата (S16 и A15) умерена положителна зависимост от 0,437

– между средата и края (E37 и A11) умерена положителна зависимост от 0,286

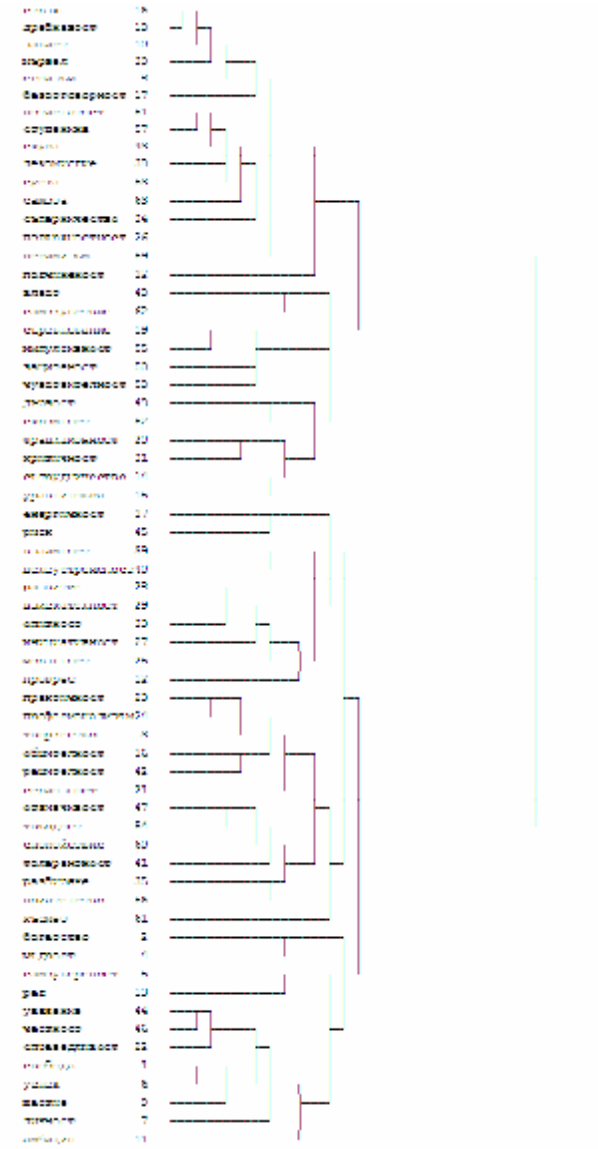

Фигура 1: Дендограма на използваните думи, построена на базата ранжиране по важност

Таблица 1: Корелация на думите:
страх – S16, дребнавост – D18, завист – Z10, мързел – M30,
егоизъм – E08

Correlations

	E08	Z10	S16	D18	M30
E08	1	,810	,751	,517	,553
Z10	,810	1	,831	,531	,658
S16	,751	,831	1	,789	,670
D18	,517	,531	,789	1	,514
M30	,553	,658	,670	,514	1

Таблица 2: Корелация на думите:
потиснатост – P51, студенина – S57, скука – S43, самота – S63

Correlations

	S43	P51	S57	S63
S43	1	,359	-,055	,258
P51	,359	1	,416	,042
S57	-,055	,416	1	-,122
S63	,258	,042	-,122	1

Таблица 3: Корелация на думите:
S19 – съревнование, I55 –- импулсивност

Correlations

	S19	I55
S19	1	,466
I55	,466	1

Таблица 4: Корелация на думите:
R28 – развитие, V29 - взискателност, O33 – опитност

Correlations

	R28	V29	O33
R28	1	,557	,415
V29	,557	1	,387
O33	,415	,387	1

Таблица 5: Корелация на думите:
Р23 - практичност, Р24 – професионализъм

Correlations

	Р23	Р24
Р23	1	,513
Р24	,513	1

Таблица 6: Корелация на думите:
S22 - справедливост, U44 – уважение, C46 – честност

Correlations

	S22	U44	C46
S22	1	,425	,254
U44	,425	1	,591
C46	,254	,591	1

Таблица 7: Корелация на думите:
S01 – свобода, U06 – успех

Correlations

	S01	U06
S01	1	,398
U06	,398	1

Таблица 8: Корелация на думите:
S16 – страх, U15 – уравниловка, E37 – енергичност, A11 – амбиция

Correlations

	A11	U15	S16	E37
A11	1	,231	-,183	,286
U15	,231	1	,437	,007
S16	-,183	,437	1	-,201
E37	,286	,007	-,201	1

На базата на направените изследвания и изчисления, се оформя следната **хипотеза:** корелацията е по-силна при понятията с негативен смисъл, а по-слаби са зависимостите между понятията с позитивен смисъл.

При понятия с негативен смисъл (егоизъм, завист, дребнавост, мързел) се отчита силна или много силна зависимост (таблица 9), а при понятия с позитивен смисъл (таблица 10) имаме умерени и слаби зависимости - ту положителни, ту отрицателни.

Таблица 9: Понятия с негативен смисъл:
E08 – егоизъм, Z10 – завист, D18 – дребнавост, M30 – мързел

Correlations

	E08	Z10	D18	M30
E08	1	,810	,517	,553
Z10	,810	1	,531	,658
D18	,517	,531	1	,514
M30	,553	,658	,514	1

Таблица 10: Понятия с позитивен смисъл:
T03 – творчество, M04 – мъдрост, A11 – амбиция, P12 – прогрес, S22 – справедливост, M25 – моралност, W39 – взаимопомощ, T41 – толерантност, C46 - честност

Correlations

	T03	M04	A11	P12	S22	M25	W39	T41	C46
T03	1	,351	,351	,120	,065	-,154	-,138	,094	-,235
M04	,351	1	-,205	,123	-,053	-,109	,108	-,222	-,236
A11	,351	-,205	1	,198	,225	-,138	-,101	,099	-,007
P12	,120	,123	,198	1	-,235	,093	-,011	-,227	-,250
S22	,065	-,053	,225	-,235	1	,106	-,147	,436	,254
M25	-,154	-,109	-,138	,093	,106	1	,103	,050	-,275
W39	-,138	,108	-,101	-,011	-,147	,103	1	-,004	-,221
T41	,094	-,222	,099	-,227	,436	,050	-,004	1	,369
C46	-,235	-,236	-,007	-,250	,254	-,275	-,221	,369	1

Хипотезата се потвърждава.

– Следователно, групата (общо за всички хора) е по-единна при понятията с негативен смисъл, а не е толкова единна при понятията с позитивен смисъл. Хората са по-единни при възприемане на негативните понятия и не са толкова единни при позитивните понятия.

– Този извод се отнася само за нашата група студенти и не може да се обобщи, защото извадката не е представителна, но поставя един въпрос, който може да се проучи и анализира по-задълбочено в други изследвания.

Заключение

В своята книга "Мисленето" Даниъл Канеман споделя, че: "в продължение на няколко десетилетия психолозите проявяваха силен интерес към двата начина на мислене (свързани с понятията, предложени най-напред от психолозите Кийт Станович и Ричард Уест, т.нар. двете системи в ума – Система 1 и Система 2, бел. авт.)"[1] Нобеловият лауреат по икономика подчертава, че негативността има надмощие, а "лошите думи (война, престъпление) винаги привличат по-бързо вниманието ни отколкото думите, изразяващи щастие (мир, любов)" (Kahneman, 2011) [2]. Конструктите "индивидуализъм" и "колективизъм" надграждат сложните взаимоотношения и творят нови културни пластове, но и създават проблемни области, в които конфликти и компромиси са показатели за нивото на културното развитие на една общност.

Използвана литература

[1] Вълкова, М. Чувството за създаване. Варна: LiterNet, 2005. Достъпно на: <http://liternet.bg/publish13/m_vylkova/chuvstvoto/5.htm>

[2] Канеман, Д. Мисленето. Изд. "Изток-Запад", 2012, ISBN 978-619-152-055-8, с. 393

[3] Попова, Д., Здр. Славов. Изследване на колективистични и индивидуалистични нагласи. Сборник „Приложна психология и социална практика", Унив. изд. на ВСУ, 2014, Достъпно на: <http://www.vfu.bg/dokladi_ot_konferentsii/files/Pril-psih-2014.pdf>

[4] A collection of thought pieces. Changing HR operating models. Chartered Institute of Personnel and Development, February, 2015, <cipd.co.uk>

[5] Kashima, Y. Culture as Interpersonal Process. In: Edited by: Forgas, J.P., Kl. Fiedler, C. Sedikides.

[1] "*Система 1* оперира автоматично и бързо, с малко усилие или изобщо без никакво усилие и без чувство за съзнателен контрол. *Система 2* обръща внимание на изпълнените с усилие умствени дейности, които го изискват, включително сложните изчисления. Операциите на Система 2 често се свързват със субективното преживяване за действие, избор и концентрация.", Канеман, Д. Мисленето. Изд. "Изток-Запад", 2012, с. 26.

Social Thinking and Interpersonal Behavior. Taylor & Francis Group, LLC, 2013, pp.261-265

[6] Phinney, J. S. & O. A. Baldelomar. Identity Development in Multiple Cultural Contexts.

In: Edited by: Jensen, Lene Arnett. Bridging Cultural and Developmental Approaches to Psycology. Oxford University Press, 2011, pp.161-164

ОТЧУЖДЕНИЕТО ОТ РАБОТАТА В БЪЛГАРСКА ИЗВАДКА – НИВО И ФАКТОРИ

Д-р Силвия Давидова-Иванова
Студио за личностна и организационна ефективност, София, България, silvia.davidova@gmail.com

Резюме: *Статията представя емпирично изследване на нивото на отчуждението от работата и детерминиращите го фактори в българска социо-културна среда. Емпиричното проучване е актуално, проведено е през 2013 година и обхваща извадка от 510 респонденти. Изследвани са личностни (демографски и индивидуални) и организационни детерминанти на работното отчуждение, с акцент върху първата, по-слабо изследвана група фактори. За целите на изследването е адаптиран на български език инструмент за измерване нивата на работна алиенация, който показва добри психометрични характеристики.*

Ключови думи: *отчуждение от работата, емпирично изследване, България*

Abstract: *The article presents an empirical study of the level of work alienation and its determining factors in Bulgarian socio-cultural environment. The study is up-to-date, it was conducted in 2013 and covered a sample of 510 respondents. The personality (demographic and individual) and organizational determinants of work alienation (with an emphasis on the first group of factors) were empirically studied and analysed. For the purpose of this study was translated and adapted a measure of work alienation, showing good psychometric characteristics.*

Keywords: *work alienation, empirical study, Bulgaria*

Теоретична постановка на проблема и цели на изследването

Съвременните изследвания по проблема за отчуждението от работата са крайно оскъдни. С изключение на няколко проучвания [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9], по-голямата част от изследванията, посветени на тази проблематика, се провеждат през 70-те и 80-те години на XX век. Характерен за проучванията на отчуждението от работата е и традиционният фокус на изследователите върху т.н. "*blue-collar*", „*сини якички*" или нискоквалифицирани служители, както и слабият интерес към отчуждението сред служителите в индустриите на Новото време като информационните технологии или сектора на услугите. И докато, макар и рядко, изследвания по проблема за

работната алиенация циркулират в световния научен обмен, то в България проучвания на този проблем отсъстват напълно. Дефицитът на изследвания по проблема за отчуждението на работата, както и актуалността на темата, ни стимулираха да проведем изследване на нивата и факторите на работното отчуждение в българска социо-културна среда. Основните цели на емпиричното изследване бяха да измери нивото на отчуждение от работата в българска извадка и да идентифицира личностните и организационните детерминиращи фактори на работната алиенация. Формулирахме следните три хипотези:

(1) Допуснахме, че отчуждението от работата се повлиява от редица **демографски фактори**, свързани с личността: *пол, възраст, образователно ниво, местоживеене, семеен статус, нетен месечен доход на домакинството* и свързани с работата като *заетост в частния/публичния трудов сектор, тип трудова заетост, йерархично ниво на настоящата работна позиция, продължителност на стажа на настоящата работна позиция.*

(2) Приехме, че нивото на отчуждение от работата се детерминира от редица **индивидуални личностни характеристики**: *целенасоченост, възприета наситеност на живота, възприета удовлетвореност от самореализацията, локус на контрол, централност на работата.*

(3) Допуснахме, че нивото на отчуждение от работата се повлиява от редица **организационни фактори** като *формализация, централизация, работна технология (рутинност на работните задачи), процедурна справедливост, дистрибутивна справедливост, качество на работните отношения, лидерски стил, изразяване на автентичния Аз в работата и смисленост на работата.*

В изследването участваха 525 респонденти, от които 510 участници бяха попълнили изцяло въпросника, а останалите 15 участници бяха дали частични отговори, което доведе до изключването им от извадката. Въпросникът беше представен на участниците в печатен и електронен вариант, като те получиха покана да го попълнят посредством лични срещи, а в уеб-пространството – чрез електронна поща и социални мрежи за лични и професионални контакти (Facebook, LinkedIn). Разпределението на участниците в проучването според начина на попълване на въпросника бе следното: 477 респонденти участваха посредством електронната му версия, а 33 попълниха печатния му вариант. Набирането на участниците в емпиричното изследване продължи 2 месеца – в периода от 01.07. до 01.09.2013 г.

Демографски профил на участниците в емпиричното проучване

Включените в изследването 510 респонденти бяха разпределени непропорционално по **пол** – в процентно отношение броят на жените (325 жени или 63,7 %) надвишаваше почти два пъти броя на мъжете участници (185 мъже или 36,3 %). По критерий „**възраст**" се обособиха три групи, като най-многобройна бе групата на 18-35-годишните (257, 50,4 %), следвана от групата на изследваните лица от 36-45 години (178, 34,9 %), а последна се нареди групата на респондентите над 45 години (75, 14,7 %). По отношение на **местоживеенето** се обособиха две групи: най-много бяха респондентите, живеещи в София – 376 лица (73,7 %), а след тях се подреждаха участниците от провинцията – жителите на областни градове, малки градове и села – 134 лица (26,3 %). По критерий "**образователно ниво**" на респондентите преобладаваше делът на лицата с придобита магистърска и докторска степен (334, 65,5 %). На второ място по численост бе групата на висшистите-бакалаври – 120 (23,5 %). Значително по-малобройна бе групата на лицата със средно образование и полувисше образование (степен „специалист") – 56 или 11 % от попълнилите въпросника респонденти. Според **семейния си статус**, близо половината от респондентите бяха семейни – 234 лица (45,9 %), последвани от живеещите с партньор – 156 лица (30,6 %), а най-малък бе броят на необвързаните респонденти – 120 участници (23,5 %). По отношение заетостта им в публичния или в частния **трудов сектор**, респондентите в настоящето емпирично изследване бяха разпределени неравномерно – заетите в частния сектор (428 лица, 83,9%) превишаваха повече от петкратно заетите в публичния сектор (82 лица, 16,1%). В зависимост от **йерархичното ниво на работната позиция**, която заемаха към момента на проучването, респондентите се разпределяха в две големи групи – първа по численост бе групата на служителите/експертите, представена от 282 изследвани лица (55,3 %). Следваше я близката по численост група на супервайзорите/управителите – 228 лица (44,7 %). По отношение годините **стаж на настоящата работна позиция** на респондентите се обособиха пет групи, сред които най-многобройна бе тази на работещите от 1-5 години на сегашната си позиция – 216 лица (42,4 %). Следваше групата на работещите от 5-10 години на настоящата работна позиция (128 лица, 25,1%), а на трето място бе групата на хората с най-малко стаж – от 0-1 година – на сегашната работна позиция – тази група бе представена от 84

лица (16,5 %). Четвърта по численост група бе тази на работещите от 10-20 години (63 лица, 12,4 %) на актуалната работна позиция, а най-малко респонденти в проучването бяха тези, които работят на сегашната си позиция повече от 20 години – 19 лица, 3,7 %. По отношение на **нетния месечен доход на домакинството**, изследваните лица бяха разграничени в три групи, както следва: с най-голяма численост се характеризираше групата на респондентите с доход над 2000 лв (233 лица, 45,7%), следвани от тези с нетен доход между 901-2000 лв (188 лица, 36,9 %), а на трето място остана групата на изследваните лица с доход между 0-900 лв (89 лица, 17,5%).

Метод на изследване

При емпиричното проучване бе използвана тестова батерия, съставена от 9 скали. В нея освен готови методики за измерване на отчуждението от работата и неговите фактори, бяха включени и авторски скали, разработени за целите на това проучване. Получените данни от емпиричното изследване бяха въведени и обработени с помощта на статистическата програма SPSS – версия 19.0. Психометричните характеристики на използваните в тестовата батерия скали бяха тествани чрез айтем- и факторни анализи.

Централен инструмент в изследването бе въпросникът на H. Наир & H. Вохра за измерване отчуждението от работата (N. Nair & N. Vohra – Alienation at work questionnaire, 2010) [5], който е насочен към измерване на степента на отчуждение от работата, еднофакторен е и съдържа 8 айтема. За оценка участниците използват 7-степенна Ликъртова скала, с която индикират доколко са съгласни или несъгласни съответно с конкретния айтем. Няма данни до този момент въпросникът да е използван в публикации на български език, ето защо за целите на изследването беше направен опит за адаптация на тази скала при спазени процедури за това – независим прав и обратен превод, както и редакция на айтемите. Авторите на въпросника посочват добра конструктна валидност на скалата – 0,88 > 0,5 и добра вътрешна консистентност – коефициент алфа на Кронбах = 0,86 [5, с. 303]. В рамките на емпиричното изследване, приложена на 510 изследвани лица, подбрани на случаен принцип, скалата отново показа отлична вътрешна консистентност на айтемите – коефициент алфа на Кронбах = 0,91. Проведеният факторен анализ по метода на основните компоненти

потвърдиха еднофакторната структура на скалата, като осемте айтема на скалата бяха с факторно тегло > 0,5.

В тестовата батерия бяха включени също следните инструменти:

1. *Въпросник на Дж. Крембо и Л. Махолик* (1964) „Жизнени цели" (*J. Crumbaugh & L. Maholick* – Purpose In Life Test, 1964)

2. *Въпросник на Дж. Ейкън & М. Хейдж за изследване на централизацията, формализацията и технологията* (J. Aiken & M. Hage – Scales of Formalization, Centralization and Task Routineness, 1988)

3. *Въпросник на Дж. Колкуит за изследване на организационната справедливост* (J. Colquitt - Organizational Justice Scale, 2001)

4. *Скала на MOW* (Международния екип за изучаване смисъла на работата) за изследване централността на работата (MOW International Research Team – Relative Work Centrality Measure, 1987)

5. *Скала за оценка смисления на работата* – авторска скала, разработена за целите на настоящата разработка въз основа на теорията на Хакман и Олдъм (Hackman & Oldham, 1975) за смисления на работата (job meaningfulness)

6. *Скала за оценка степента на изразяване на автентичния Аз (Authentic Self-Expression) в работата – субскала от Въпросник на Уотърман за изследване на благополучието* (Waterman - Eudaimonic Well-being Questionnaire Scale, 1993)

7. *Скала за оценка качеството на работните отношения* – авторска скала, разработена за целите на настоящата разработка въз основа на теорията на Г. Пиърс (G. Pierce, 1991) за качеството на отношенията (quality of relationships)

8. *Скала за оценка на трансформационното лидерство в организацията* – авторска скала, разработена за целите на настоящата разработка въз основа на теорията на Б. Бас и Б. Аволио (B. Bass & B. Avolio, 1994) за трансформационното лидерство (transformational leadership)

Резултати и обсъждане

Дескриптивната статистика на получените резултати показа, че **отчуждението от работата е със сравнително ниски нива в нашата българска извадка** (диапазон на стойностите 1-7, M = 2,3658, SD = 1,3917), като прави впечатление и сравнително малкият брой отчуждени работещи (с оценка над средната 4 по

скала за оценка 1-7) – 13,1 %. Можем да обясним тези данни с особеностите на извадката – съставена предимно от млади, висококвалифицирани работещи на относително високи в йерархично отношение позиции.

Обхванатите в нашето изследване респонденти демонстрираха **високи нива на целенасоченост** (диапазон на стойностите 1,83 – 6, M = 4,8762, SD = 0,7439), интерес и емоционална наситеност на живота (диапазон на стойностите 1,92-6, M = 4,6774, SD = 0,7502) и удовлетвореност от самореализацията (диапазон на стойностите 1,70-6, M = 4,6135, SD = 0,7460). Респондентите показаха изразен интернален локус на контрол – предикторът Локус на контрол е представен от две променливи –Локус на контрол – Аз с диапазон на стойностите 2-6, M = 4,7950, SD = 0,7257 и Локус на контрол – живот с диапазон на стойностите 1,58-5,83, M = 4,4337, SD = 0,7340.

Изследователски интерес будят резултатите, свързани с **централността на работата, семейството, общността, религията и свободното време**. Според резултатите, респондентите поставят на централно място в живота си своята работа (диапазон на стойностите 0-90, M = 40,9157, SD = 17,0395), следвана от семейството (диапазон на стойностите 0-100, M = 35,4078, SD = 17,8131) и свободното време (диапазон на стойностите 0-100, M = 18,4549, SD = 11,9291). На предпоследно и последно място по централност в живота си изследваните лица поставят общността (диапазон на стойностите 0-70, M = 3,8882, SD = 6,5168) и религията (диапазон на стойностите 0-80, M = 2,6059, SD = 5,7655).

Участниците в настоящето изследване, според дадените от тях данни, работят в организации, характеризиращи се с **умерена централизация** (представена от две променливи – Централизация - Участие във вземане на решенията с диапазон на стойностите 0-5, M = 3,0127, SD = 1,4104 и Централизация – Йерархия на властта с диапазон на оценките 1-4, M = 2,1348, SD = 0,84338), **умерена формализация** (представена от две променливи – Формализация-кодифициране на работата с диапазон на стойностите 1-4, M = 2,3773, SD = 0,6889 и Формализация-съблюдаване на правилата и специфичност на работата с диапазон на оценките 1-4, M = 2,4702, SD = 0,64911) и умерена рутинност на работата (диапазон на стойностите 1-4, M = 2,2632, SD = 0,6968). Респондентите оценяват **процедурната** и **дистрибутивната справедливост в** своите организации като задоволителни: стойностите по променлива Процедурна справедливост варират от 1-5, M = 3,4367, SD = 0,8874, а тези по променлива Дистрибутивна справедливост се движат в диапа-

зона 1-5, M = 3,2206, SD = 1,2398. Участниците в емпиричното проучване демонстрират **задоволително качество на работните отношения** (диапазон на стойностите 1-4, M = 3,0086, SD = 0,67663) в своите организации, оценяват **работата си като смислена** (диапазон на стойностите 1-4, M = 3,1040, SD = 0,67045), **позволяваща в голяма степен да изразят автентично своя Аз** (диапазон на стойностите 1-4, M = 3,0516, SD = 0,7409) и ръководена от преки ръководители с **умерено изразен трансформационен лидерски стил** (диапазон на стойностите 1,29 – 4, M = 2,6470, SD = 0,5427).

За проверка на формулираните хипотези получените емпирични данни от нашето изследване бяха подложени на три основни статистически анализа – еднофакторен дисперсионен анализ, корелационен анализ и множествен регресионен анализ.

За анализ на влиянието на **демографските и социално-икономическите фактори** върху степента на отчуждение от работата прилагаме метода на дисперсионния анализ (one-way ANOVA) предвид големия размер на извадката (N = 510 участници).

По отношение на **пола** не се установи наличие на статистически значими различия (F = 0,571; p = 0,450). Мъжете и жените демонстрират сходни нива на отчуждение от работата – респективно мъжете (N=185) – M = 2,30, SD = 1,33, а жените (N = 325) – SD = 2,40, M = 2,40. Обясняваме получените резултати от една страна с все по-изявяващата се еманципация на жените, по-голямата ценност на работата в живота им и съответно по-силното емоционално преживяване на неуспехите в работата или несполучливия избор на работа могат да доведат до по-високи нива на отчуждение от работата. От друга страна получените резултати могат да се проявяват и поради характеристиките на извадката – преобладаващ брой от изследваните лица-мъже (160 респонденти от общо 185 мъже) заемат длъжности на експерти, супервайзори, мениджъри, което предполага по-ниски нива на отчуждение от работата.

Възрастта също не води до статистически значими различия в нивата на отчуждение от работата (F = 2,463, p = 0,086). Получените в емпиричното изследване данни потвърдиха допускането ни, че нивото на отчуждение ще намалява с увеличаването на възрастта. Макар и да не може да се говори за статистически значими различия, в данните се откроява дори обратното на нашето допускане, а именно – нивата на отчуждение от работата са най-високи в първата възрастова група 18-25 години (M = 2,53; SD = 1,55) и най-ниски в последната възрастова група с повече от един включен

участник, а именно 56-65 години (M=1,89; SD = 0,93). Възможно причина за тази тенденция е фактът, че току-що стартиращите кариерата си, както и младите работещи са с по-изразени амбиции и планове за своето развитие, съответно фрустрацията, неуспехите и неудовлетвореността от работата могат да детерминират по-високи нива на отчуждение от работата в сравнение с по-възрастните работещи.

По отношение на **образователното ниво** допуснахме, че колкото по-високо е образователното ниво, толково по-високо ниво на отчуждение от работата ще се демонстрира. Това допускане не се потвърди от получените емпирични данни – не се установиха статистически значими различия в нивата на отчуждение от работата (F = 0,577, p = 0,562) между следните групи респонденти – със средно/полувисше образование (N=56, M = 2,55, SD = 1,40), с висше образование – бакалавърска степен (N = 120, M = 2,35, SD = 1,40) и с висше образование – степен магистър/доктор (N = 334, M = 2,34, SD = 1,39). Получените данни могат да се обяснят с факта, че макар и по литературни данни високото образование да се свързва с по-интензивна неудовлетвореност от работата, когато тя е рутинна и непредизвикателна за личността, по-високият образователен ценз предполага и заемане именно на креативни и предлагащи разнообразни задачи длъжности, а и повишава способността на самия работещ да извлича удовлетвореност от своя труд.

Резултатите от проведеното емпирично изследване показаха също, че **местоживеенето** не води до статистически значими различия в нивата на отчуждение от работата (F=1,197, p=0,275). Данните демонстрираха, че нивата на отчуждение от работа са сходни при всички изследвани групи – на живеещи в столицата (M = 2,41; SD = 1,42), в областните градове (M = 2,26; SD = 1,31), в малките градове (M = 2,28; SD = 1,29) и селата (M = 1,67; SD = 0,06), което отхвърли нашето допускане, че хората живеещи в столицата ще демонстрират по-високи нива на отчуждение от работата в сравнение с тези, населяващи областните градове, малки градове и села. Вероятно обяснение на получените данни може да търсим в характеристиките на извадката – преобладаващо в извадката са включени високообразовани респонденти (общ брой респонденти с бакалавърска и магистърска степен – 430), заемащи предимно експертни (N = 510, от които експерти – 200) и управленски позиции (N=510, от които на управленски позиции – 193) което предполага по-ниски нива на отчуждение от работата, независимо от фактора местоживеене.

Получените от нас данни демонстрираха също, че **семейният статус** влияе върху различията в средните стойности на нивата на отчуждение от работата (F = 3,851, p= 0,022), като семейните респонденти демонстрират най-ниски нива на отчуждение от работата (M = 2,19; SD = 1,22), следвани от съжителстващите на семейни начала (M = 2,44; SD = 1,44), а най-силно отчуждени от работата са необвързаните (M = 2,61; SD = 1,59).

Нетният месечен доход на домакинството води до статистически значими различия в нивата на отчуждение от работата (F = 5,832, p = 0,003). По отношение на този фактор отчитаме тенденция към понижаване нивата наработна алиенация с увеличаване на месечния доход на домакинството, като най-висока е стойността на отчуждението от работата при респондентите с месечен нетен доход на домакинството до 900 лв (M = 2,61, SD = 1,50), по-ниско ниво на работна алиенация отчитаме при участниците с месечен нетен доход в диапазона 901-2000 лв (M = 2,53, SD = 1,41) и респективно най-слабо отчуждени са респондентите с доход над2000 лв (M = 2,14, SD = 1,31). Данните говорят за изследователска находка, доколкото допускаме и получаваме данни за зависимост между нетния месечен доход на домакинството и работната алиенация различна от потвърдената в западните развити в икономически аспект общества.

Резултатите от емпиричното проучване не отчитат статистически значими различия между нивата на отчуждение на заетите в **публичния** и съответно в **частния трудов сектор** (F = 0,409, p = 0,523). Основание за тези резултати според нас са балансираните предимства и недостатъци на двата сектора по отношение на сигурност и предвидимост на работата в държавните институции, и относително по-изявените гъвкавост и предизвикателство в работата в частния сектор. Отношение към нивото на отчуждение от работата вероятно имат и нивата на централизация и формализация (относително по-високи в публичния сектор), равнището на заплащане (релативно по-високо в частния сектор), лидерският стил (по-често транзакционен в държавния сектор) и др.

Резултатите от емпиричното проучване показват също, че **йерархичното ниво на настоящата работна позиция** води до статистически значими различия в нивата на отчуждение от работата (F = 6,294, P = 0,012). Данните потвърждават нашето допускане, че колкото по-високо йерархично е поставена работната позиция, толкова по-слабо ще се проявяват фактори, водещи до алиенация от работата като висока централизация и формализация,

рутинност на работата, безсмисленост на труда, отсъствие на възможности за автентично себеизразяване на Аз-а в работата и др.

По критерия „**продължителност на стажа на настоящата работна позиция**" се установявиха статистически значими различия (F = 2,462, p = 0,044), като работещите с най-кратък стаж (0-1 години, N=84) демонстрират най-високи нива на отчуждение от работата – M = 2,59, SD = 1,69, следвани от демонстриращите сходни нива на работна алиенация – работещи с 1-5 години стаж (N = 216, M = 2,50, SD = 1,47). Значимо по-ниски нива на отчуждение показват всички останали групи по този признак – работещи със стаж между 5-10 години (N = 128, M = 2,17, M = 1,83), 10-20 години (N = 63, M = 2,09, SD = 1,08) и над 20 години (N = 19, M = 2,13, SD = 1,00). Очертава се тенденция нивото на отчуждение от работата да намалява постепенно от групата на респондентите с 0-1 години трудов стаж към групата на изследваните лица със стаж на настоящата работна позиция между 10-20 години – вероятни причини са увеличаването на степента на сигурност на длъжността с годините, подобряване качеството на работните отношения, опознаване на работната позиция и респективно разгръщане на възможности за автентично себеизразяване на Аз-а в труда и пр. Изключение от тази тенденция показва групата на респондентите с над 20-годишен стаж на настоящата работна позиция, което обясняваме с рутинността на работните задачи, малките възможности за автентично себеизразяване на Аз-а, типични за „*ветераните*" на постоянна длъжност за толкова продължителен период от време.

За анализ на влиянието на **индивидуалните фактори** върху степента на отчуждение от работата прилагаме като първи метод този на корелационния анализ (Correlation analysis), последван от метода на многофакторния стъпков регресионен анализ (Multifactor Linear Regression, Stepwise).

За изследване на евентуални взаимовръзки между нивата на отчуждение от работата и индивидуалните променливи проведохме корелационен анализ на променливата „*отчуждение от работата*" и изследваните от нас индивидуални фактори – *целенасоченост, интерес и емоционална наситеност на живота, удовлетвореност от самореализацията, локус на контрол* (представен от две променливи – локус на контрол – Аз и респективно локус на контрол – живот) и *централност на работата*.

Получените резултати демонстрират наличието на пет значими корелационни зависимости между нивата на отчуждение от работата и изследваните индивидуални фактори и по-конкретно – нивата

на работна алиенация демонстрират значителна по сила и отрицателна по посока корелация с нивата на целенасоченост на личността (r = -0,535, p < 0,01), със степента на интерес и емоционална наситеност на живота (r = - 0,521, p < 0,01), нивото на удовлетвореност от самореализацията (r = - 0,564, p < 0,01). Отчитаме също умерена по сила и отрицателна по посока корелационна зависимост между локуса на контрола (за променлива Локус на контрол-Аз – r = - 0,498, p < 0,01, за променлива Локус на контрол-живот – r = - 0, 442, p < 0,01) и нивата на работна алиенация. Не се установява значима корелационна зависимост между нивата на работна алиенация и централността на работата (r = 0,06, p = 0,178>0,01). Доказаните корелационни взаимовръзки дават основание да проведем многофакторен регресионен анализ, в който да включим факторите в значима корелационна зависимост с отчуждението от работата и да проверим тяхната предиктивна сила.

В проведения от нас многофакторен регресионен анализ бяха включени петте индивидуални фактора корелиращи значимо с нивата на работна алиенация – респективно *целенасоченост*, *възприета наситеност на живота*, *възприета удовлетвореност от самореализацията* и *локус на контрол*(представен от 2 променливи – Локус на контрол - Аз: Аз съм господар на живота си и Локус на контрол - живот: управляемост на живота). От тези пет фактора с помощта на регресионния анализ в регресионното уравнение след проведения анализ бяха изведени три – целенасоченост, интерес и емоционална наситеност на живота, удовлетвореност от самореализацията.

Получените резултати ни показват, че факторът „целенасоченост" демонстрира отрицателна корелация със зависимата променлива „*отчуждение от работата*" (β = - 0,234 при p < 0,001). Според тези резултати можем да очакваме по-ниски стойности по фактор отчуждение от работата при лица с по-високи оценки по скалата „*целенасоченост*" и обратното.

Според регресионното уравнение третия включен фактор – възприета удовлетвореност от самореализацията показва отрицателна корелация с отчуждението от работата (β =-,378, при p < 0,001). Според тези резултати можем да очакваме по-ниски стойности по фактор отчуждение от работата при лица с по-високи оценки по скалата „*възприета удовлетвореност от самореализацията*" и обратното.

Общият коефициент на множествена корелация между двата предиктора – *целенасоченост и възприета удовлетвореност от*

самореализацията – и отчуждението от работата е равен на R = 0,582. Този модел обяснява повече от 1/3 от дисперсията на отчуждението от работата (Δ R2 = 0,336).

Можем да обобщим, че резултатите от проведеното от нас емпирично проучване потвърждават частично хипотезата ни, според която нивото на отчуждение от работата се детерминира от редица индивидуални личностни характеристики: *целенасоченост, възприета наситеност на живота, възприета удовлетвореност от самореализацията, локус на контрол, централност на работата.* Получените от нас данни потвърдиха наличието на корелационна зависимост между зависимата променлива *„отчуждение от работата"* и следните четири фактора – целенасоченост, възприета наситеност на живота, възприета удовлетвореност от самореализацията и локус на контрол, като от изброените фактори детерминанти на нивата на работна алиенация са целенасочеността на личността и възприетата удовлетвореност от самореализацията. Отчитаме обаче, че за категорично потвърждаване или отхвърляне на хипотезата е необходим значително по-хетерогенен състав на извадката и повторен анализ на получените данни, доколкото изследваната извадка е относително хомогенна по отношение високите оценки по изследваните индивидуални скали – всички фактори от тази група са с високи средни аритметични стойности (*целенасоченост* – SD 4,88, диапазон на оценките 1,83-6,00; *интерес и емоционална наситеност на живота* – SD 4,68, диапазон на оценките 1,92 – 6,00; *удовлетвореност от самореализацията* – SD 4,61, диапазон на оценките 1,70 – 6,00; *локус на контрол - Аз* – SD 4,80, диапазон на оценките – 2,00 – 6,00; *локус на контрол – живот* –SD 4,43, диапазон на оценките – 1,58 – 5,83). Цитираните стойности са очаквани за извадка от респонденти в млада възраст, от големите градове, с висок образователен ценз, заемащи експертни и ръководни длъжнощи, респективно с нива на заплащане над средните и други свойства на извадката, които предполагат усещането у респондентите за владеене на собствения им живот, кариера и развитие.

Внимание заслужава също установеното отсъствие на корелационна зависимост между централността на работата и отчуждението от нея – припомняме, че допуснахме отрицателна корелация между двете променливи, позовавайки се на солидна теоретична основа. В нашето изследване отрицателната корелация не се потвърди, но е необходимо да отбележим, че въпреки отсъствието на значима корелационна зависимост, данните ни доказват наличие на

ниски нива на отчуждение от работата в рамките на цялата изследвана извадка (SD 2,37, диапазон на оценките 1,00 – 7,00), съчетани с високи оценки от скалата за централност на работата (SD 40,92, диапазон на оценките 0,00-90,00). Според нас тази взаимовръзка е препоръчително да се провери в рамките на по-обхватна и хетерогенна извадка в бъдещи проучвания.

За анализ на влиянието на **организационните фактори** върху степента на отчуждение от работата прилагаме като първи метод този на корелационния анализ (Correlation analysis), последван от метода на многофакторния стъпков регресионен анализ (Multifactor Linear Regression, Stepwise).

За изследване на евентуални взаимовръзки между нивата на отчуждение от работата и организационните променливи проведохме корелационен анализ на променливата „*отчуждение от работата*" и изследваните от нас организационни фактори – *формализация* (представена от две променливи), *централизация* (представен от две променливи), *работна технология* (*рутинност на работните задачи*), *процедурна справедливост*, *дистрибутивна справедливост*, *качество на работните отношения*, *лидерски стил*, *изразяване на автентичния Аз в работата и смисленост на работата*.

Получените резултати демонстрират наличието на статистически значими корелационни зависимости между нивата на отчуждение от работата и всички изследвани от нас организационни фактори:

1. **Централизация** – представена е от две променливи. Първата променлива – Централизация – участие във вземането на решения – корелира слабо по сила и отрицателно по посока с нивата на отчуждение на работата ($r = - 0,298$, $p < 0,01$). Втората променлива – Централизация – йерархия на властта – демонстрира умерена по сила и положителна по посока корелация със степента на работна алиенация ($r = 0,404$, $p < 0,01$).

2. **Формализация** – представена също от две променливи. Първата променлива – Формализация – кодифициране на работата корелира слабо по сила и отрицателно по посока с нивата на работна алиенация ($r = -0,249$, $p < 0,01$). Втората променлива – Формализация – съблюдаване на правилата демонстрира слаба по сила и положителна по посокакорелация със степента на отчуждение от работата ($r = 0,136$, $p < 0,05$).

3. **Технология (рутинност на задачите)** – факторът демонстрира умерена по сила и положителна по посока корелация с нивата на отчуждение от работа (r = 0,385, p < 0,01).

4. **Процедурна справедливост** – нивата на процедурна справедливост корелират умерено по сила и отрицателно по посока със стойностите на работната алиенация (r = - 0,436, p < 0,01).

5. **Дистрибутивна справедливост –** установява се умерена по сила и отрицателна по посока корелация с нивата на отчуждение от работата(r = - 0,388, p < 0,01).

6. **Изразяване на автентичния Аз в работата** – демонстрира значителна по сила и отрицателна по посока корелация с отчуждението от работата (r = - 0, 568, p < 0,01).

7. **Смисленост на работата** – корелира умерено по сила и отрицателно по посока с нивата на работна алиенация (r = - 0,456, p < 0,01).

8. **Качество на работните отношения –** корелира умерено по сила и отрицателно по посока с отчуждението от работата (r = - 0,376, p < 0,01).

9. **Трансформационно лидерство** – демонстрира умерена по сила и отрицателна по посока корелация с работната алиенация (r = - 0,424, p < 0,01).

На основание доказаните корелационни взаимовръзки бе проведен многофакторен регресионен анализ с включени всички девет организационни фактора, корелиращи значимо с нивата на работна алиенация – респективно *централизация* (представена от две променливи – Централизация – участие във вземането на решения и Централизация – йерархия на властта), *формализация* (представена от две променливи – Формализация – кодифициране на работата и Формализация – съблюдаване на правилата), *работна технология* (*рутинност на работните задачи*), *процедурна справедливост*, *дистрибутивна справедливост*, *качество на работните отношения*, *лидерски стил*, както и отусловни организационни фактори като*изразяване на автентичния Аз в работата и смисленост на работата.*

От тези пет фактора с помощта на регресионния анализ в регресионното уравнение след проведения анализ бяха включени пет предиктора – Централизация – йерархия на властта, Технология/рутинност на задачите, Процедурна справедливост, Смисленост на работатаи Изразяване на автентичния Аз в работата.

Предикторът “Централизация – йерархия на властта” демонстрира положителна корелация със зависимата променлива „*от-*

чуждение от работата" (β = ,155, при p < 0,001). Този резултат предпоставя по-ниски стойности по фактор отчуждение от работата при по-ниска централизация в организацията и по-конкретно при силно изразена йерархия на властта в организацията, т.е. необходимост решенията и действията на служителите задължително да се съгласуват с висшестоящите.

Резултатите от регресионния анализ установяват наличие на положителна корелация и между втория включен в модела фактор – Технология/рутинност на задачите и работната алиенация (β = ,085, при p< 0,05). Според тези резултати можем да очакваме по-високи стойности по фактор отчуждение от работата при лица, упражняващи работни задачи с висока рутинност.

Според регресионното уравнение е налична отрицателна корелация между третия включен в модела фактор – Процедурна справедливост– и отчуждението от работата (β = -,151, при p < 0,001). Резултатите от анализа говорят за очаквани по-ниски стойности по фактор отчуждение от работата при по-висока процедурна справедливост.

Регресионният анализ отчита също налична отрицателна корелация между третия включен в модела фактор – Смисленост на работата – и отчуждението от работата (β = -,112, при p < 0,05). Според тези резултати можем да очакваме по-високи стойности по фактор отчуждение от работата при лица, които възприемат работата си като не особено смислена.

Резултатите от проведения анализ установяват също така отрицателна корелация между третия включен в модела фактор – Изразяване на автентичния Аз в работата – и отчуждението от работата (β = -,365, при p < 0,001). Този резултат говори за високи нива на отчуждение от работата при хора, които възприемат работата си като даваща им малки/никакви възможности за изразяване на автентичния им Аз.

Данните показват също, че общият коефициент на множествена корелация на петте посочени по-горе предиктори – централизация, рутинност на задачите, процедурна справедливост, изразяване на автентичния Аз в работата, смисленост на работата – и отчуждението от работата е равен на R = 0,647. Този модел обяснява почти ½ - 41,30 % - от дисперсията на отчуждението от работата ($\Delta R^2 = 0,413$).

В заключение, можем да обобщим, че проведеният мултифакторен регресионен анализ потвърди частично допускането ни,

че нивото на отчуждение от работата се повлиява от редица организационни фактори, изброени по-горе.

Смятаме, че нашето емпирично проучване бе значим принос в изследването на отчуждението от работата в български социокултурен контекст. Обнадеждени сме, че то ще постигне още една цел освен заявените по-горе, а именно ще стимулира бъдещи изследователски търсения по тази особено актуална за съвременните организационни науки тема.

Литература

[1] Banai, M., Reisel, W. D., Probst, T. M. (2004). A managerial and personal control model: predictions of work alienation and organizational commitment in Hungary. *Journal of International Management*, 10, 375-392, ISSN 10754253

[2] Banai, M., Reisel, W.D. (2007). The influence of supportive leadership and job characteristics on work alienation: A six-country investigation. *Journal of World Business*, 42, 463-476, ISSN 10909516

[3] DiPietro, R. B., Pizam, A. (2008). Employee alienation in the quick service restaurant industry. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 32, 22–39, ISSN 15577554

[4] Nair, N., Vohra, N. (2010a). An exploration of factors predicting work alienation of knowledge workers. *Management decision*, Vol. 48, 4, 600-615, ISSN 00251747

[5] Nair, N., Vohra, N. (2010b). Developing a new measure of work alienation. *Journal of Workplace Rights*, 14 (3), 293-309, ISSN 19384998

[6] Sarros, J. C., Tanewski, G. A., Winter, R. P., Santora, J. C., Densten, I. L. (2002). Work alienation and organizational leadership. *British Journal of Management*, 13, 285-304, ISSN 10453172

[7] Schabracq, M., Cooper, C. (2003). To be me or not to be me: About alienation. *Counselling Psychology Quarterly*, 16 (2), 53–79, ISSN 09515070

[8] Suarez-Mendoza, M. J., Zoghbi-Manrique-de-Lara, P. (2007). The impact of work alienation on organizational citizenship behavior in the Canary Islands. *International Journal of Organizational Analysis*, 15, 56–76, ISSN 17588561

[9] Wallace, T. (2006). Working of the train gang: Alienation, liminality and communitas in the UK preserved railway sector. *International Journal of Heritage Studies*, 12(3), 218–233, ISSN 13527258

УДОВЛЕТВОРЕНОСТТА ОТ ТРУДА В ЧАСТНИ И ДЪРЖАВНИ ОРГАНИЗАЦИИ

Майяна Митевска-Енчева
Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, България, e-mail: majana@abv.bg

Резюме:*Представено е изследване на удовлетвореността от труда сред 144 лица, работещи в частни и държавни организации за периода октомври 2014 г. – март 2015 г. Използвана е методиката на М. Радославова за удовлетвореност от труда, 2001. Проследява се разликата на отношението към труда като цяло, в различните типове организации, както и по отделни демографски показатели като пол, възраст, образование, ниво в йерархията, трудов стаж, населено място. Конструктите позволяват да бъдат адекватно измерени. Използвани са редица статистически методи и процедури, с които се установяват взаимовръзките и взаимовлиянията между променливите. Данните са обработени с SPSS-19.*

Ключови думи: *удовлетвореност от труда, демографски показатели*

Resume: *The study of job satisfaction is presented among 144 persons working in private and public organizations for the period October 2014. - March 2015. The methodology by M. Radoslavova job satisfaction, 2001 is used. Difference in the attitude towards work in general, different types of organizations as well as individual demographics such as gender, age, education, rank, service, location are analyzed. The constructs allow to be adequately measured. Numerous statistical methods and procedures, which establish relationships between variables are used. Data have been processed by means of the software SPSS-19.*

Key words: *job satisfaction, demographic variables*

Увод. На удовлетвореността от труда се отделя голямо внимание, тъй като хората, осмисляйки своите житейски перспективи, търсят в ежедневието си именно удовлетвореност и щастие [1] (Силгиджиян, 1998). Удовлетвореността е комплексно отношение към труда и включва оценки, които се различават по обект, но са взаимно свързани и изпълняват разнообразни функции [2]. Според други дефиниции удовлетвореността от работата се обвързва пряко с „положителните и отрицателните чувства и нагласи към собствената работа“ [3]. Оценките за удовлетвореност от своя страна се разделят между цялостното отчитане на удовлетвореността [4] и поставянето на ударение между отделни аспекти от работата [6].

М. Радославова (2001) посочва следните свойства на удовлетвореността от труда: избирателност спрямо лични потребности, ценности, претенции и идеали за труда, на чиято основа се формират устойчиви индивидуални стремежи и предпочитания; интензивност, зависеща от субективната важност, която хората придават на елементите на труда, спрямо свои собствени стандарти; стабилност на когнитивно-афективния комплекс (устойчива емоционална реакция) спрямо дадени условия на труд и събития в организацията; инертност по отношение на обективните промени в организацията; обобщеност (глобалност), чрез която се съхранява и дори разширява обхвата на позитивните възприятия на труда; удовлетвореността е нехомогенна конфигурация от преобладаващи позитивни индивидуални преживявания (комплексност); удовлетвореността е значим емоционален фактор, който отразява отношението на индивида към обективните изисквания и условия при реализация на личните цели и повлиява планирането на насоката и активността на действията в процеса на работа (регулативност).

Нивото на удовлетвореността от труда се повлиява от противоречивата социално-икономическа обстановка у нас и от стремежа за запазване на старите трудови взаимоотношения при необходимостта от създаване на нови [7]. Удовлетвореността е свързана със себеоценката на работещите и с поемането на отговорности в работата [8].

Целта на изследването е да бъдат анализирани различните елементи на удовлетвореността от труда. От целта произлизат следните конкретни задачи на изследването:

1. Да се проследят различията в ефектите на социодемографските фактори при удовлетвореността от труда в държавни и частни организации.

2. Да се представят значимите взаимовръзки между различните елементи на удовлетвореността от труда.

Обект на изследването са 144 лица, работещи в държавни и частни организации. Предмет на изследването са характеристиките на държавните и частните организации и измеренията на удовлетвореността от труда там. Като променливи на изследването се приемат подкрепата от колегите, доверието на колегите, предизвикателството на задачите, автономията, удовлетвореността от резултатите, ориентацията към задачата. Издигат се следните хипотези: демографските показатели очертават различия върху аспектите на удовлетвореността от труда, а също така е вероятно да се наблюдават силни взаимовръзки между различните нейни аспекти.

Възможни са и различия във нагласите към труда и в зависимост от типа организация – държавна или частна.

Извадката включва 144 лица, разпределени по групи, в зависимост от изследваните демографски показатели. Жените - 62,0%; мъжете - 38,0%. В зависимост от заеманата позиция в организацията ръководителите са 13,0%, а изпълнителите – 87,0%. Според възрастта се разделят на следните групи: до 25 г. – 31,6%, от 26 до 35 г. – 21,7%; от 36г. до 45г. – 20,0% и над 45 г. – 26,7%. Според общия трудов стаж: до 5 г. – 31,6%, до 15 г. – 31,7%; над 15 г. – 36,7%. Със степен „Бакалавър“ са преобладаващата част от респондентите (49,2%), магистрите са 30,8%, а служителите със средно образование са 20,0%. Също така според място: село 5 %, малък град – 10%, голям град 25%, София – 60%, но в момента на своето анкетиране те са пребивавали в София. Работещите в държавни организации са 58 човека, а в частни – 86.

Методи. Методиката е разработена за организации, както за частния, така и за обществения сектор и това я прави приложима за всички типове обществени организации. Въпросникът е 72-айтемен и съдържа девет димeнсии за оценка на атитюдите на работещите относно работата и аспектите на работата. Коефициентът алфа на Кронбах показва вътрешна съгласуваност над 0.50, което позволява прилагането им при измерване на отделни аспекти на удовлетвореността от труда. Изследваните лица посочват доколко изброените твърдения се отнасят до удовлетвореността от труда в организацията, като използват оценки от 1 = никак, до 5 = напълно. Измерват се аспекти на удовлетвореността от труда като предизвикателството на задачите, себеизявата, автономията в работата, удовлетвореността от задачите, ориентацията към отношенията, удовлетвореността от прекия ръководител, служебните отношения, подкрепата от колегите, доверието на колегите, удовлетвореността от заплащането, удовлетвореността от работата като цяло.

Резултати. Резултатите от дескриптивната статистика, показани в Таблица 1, изразяват съотношението на вариациите между двете групи и вариациите вътре в групите, изразено с F-критерия. Не се отчитат статистически значими различия и това показва, че е налице единност в преживяванията на удовлетвореност за тези две групи. Само за скалата доверие на колеги при частните организации, се установява статистически значима разлика (F= 7,055; p=0,009). Тези данни вероятно се дължат на ситуативен момент, като например по-големия брой интервюирани лица в тази извадка.

Таблица 1. Описателна статистика на удовлетвореността от труда според типа организация

Аспекти на удовлетвореността	Държавни		Частни		F	Sig.
	M	SD	M	SD		
Предизвикателство на задачите	3,56	,62	3,58	,86	,719	,398
Себеизява	3,58	,48	3,58	,80	,088	,767
Автономия	3,46	,77	3,63	,93	,519	,472
Удовлетвореност от задачите	3,55	,49	3,59	,80	,059	,808
Ориентация към отношенията	3,66	,78	3,89	,96	1,405	,238
Удовлетвореност от прекия ръководител	3,43	,71	3,52	,88	,265	,607
Служебни отношения	3,47	,72	3,63	,77	,962	,328
Подкрепа от колеги	3,45	,72	3,53	,88	,241	,624
Доверие на колегите	3,29	,68	3,74	,86	7,055	,009
Удовлетвореност от заплащането	2,89	,96	2,87	1,0	,008	,930
Удовлетвореност от работата като цяло	3,36	,49	3,22	,59	1,217	,272

Според данните и в двата изследвани типа организации се запазва тенденцията на ориентацията към междуличностните отношения с колеги като най-предпочитана, съответно за държавните (x=3,66; sd=0,78), следвани от тези на удовлетвореността към себеизява, отразени в напълно еднаква степен и в двете групи изследвани лица (x=3,58; sd=0,48) и (x=3,58; sd=0,80). При частните организации се наблюдава, че данните от себеизявата и тези на удовлетвореността от предизвикателствата на задачите са еднакви. Същото се наблюдава и с удовлетвореността от автономията при изпълнението на служебните задължения (x=3,63; sd=0,93) и яснотата в служебните отношения (x=3,63; sd=0,88) в частния сектор. Най-ниски стойности се отчитат при аспектите на удовлетвореността свързани със заплащането (x=2,87; sd=1,00).

Изследваните лица в държавните организации подреждат автономията (x=3,46; sd=0,77), служебните отношения (x=3,47; sd=0,72), подкрепата от колегите (x=3,45; sd=0,77) и от общуването с прекия ръководител (x=3,43; sd=0,71) като важни дефинирането на удовлетвореността от труда си. Те също така приемат като задоволяваща и приемлива работата си като цяло (x=3,36; sd=0,49) и доверието, което оказват на колегите си (x=2,89; sd=0,96).

В частните организации, според респондентите, след удовлетвореността от добрите междуличностни отношения на работното място като най-важно се нарежда и доверието на колегите (x=3,74; sd=0,86). Удовлетвореността от цялостната работата (x=3,22; sd=0,59) както и при хората от държавните организации, така и при частните е в спектъра на „по-скоро не ме задоволява“.

Като цяло респондентите оценяват поведението, насочено към добрите и колегиални отношения, като носещо по-голяма удовлетвореност, отколкото например удовлетвореността от заплащането. Констатира се също така, че за да се удовлетворят целите, свързани с работното място, членовете на колектива се стремят да спазват точно правилата, инструкциите и процедурите при изпълнение на задачата.

Удовлетвореността от труда е съвкупност от разнородни характеристики, които определят уникалността на дадена организация по отношение на друга. Корелационният анализ е използван да установи степента на свързаност между отделните аспекти на удовлетвореността, където *** p<0,001 е с силна значимост; ** p<0,01-средна; * p<0,05 – слаба. Количествената мярка е коефициентът на корелация – “r”, а “p” е гаранционната вероятност на оценяване по пътя на допустимата грешка. Допуска се, че аспектите на удовлетвореността имат сравнително силна взаимовръзка, тъй като не съществуват поотделно в организацията, но ще се различават по специфични показатели в зависимост от типа организация.

Таблица 2. Корелационен анализ на удовлетвореността от труда, според типа организация

	Държавна организация												
Частна организация	Удовлет-вореност	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	1. Задачите	1,00	0,34	,84**	,92**	-0,67	,57**	,52**	,46*	,76**	,63**	0,22	,61**
	2. Ориен-тация към задачата	,23*	1,00	,63**	,53**	0,04	,82**	,93**	,82**	,63**	,62**	,45*	,45*
	3. Предизви-кателство на задачите	,91**	,28**	1,00	,81**	-0,63	,63**	,65**	,66**	,71**	,58**	,44*	,63**
	4. Себеизява	,97**	,25**	,86**	1,00	-0,59	,80**	,74**	,58**	,74**	,71**	0,33	,69**
	5. Резултатите	-0,09	,28**	-0,09	-0,04	1,00	-0,28	-0,16	-0,24	-0,41	-0,28	-0,36	-0,58

6. Отношения	,20*	,90**	,24*	,20*	,98**	1,00	,95**	,85**	,76**	,86**	,43*	,54**
7. Пряк ръководител	,23*	,96**	,27**	,24*	,52**	,53**	1,00	,80**	,74**	,72**	,47*	,62**
8. Служебни отношения	,22*	,53**	0,17	,25**	,55**	,56**	,79**	1,00	,76**	,86**	,44*	0,33
9. Подкрепа от колеги	0,18	,55**	0,17	,22*	,60**	,63**	,68**	,80**	1,00	,80**	0,22	,57**
10. Доверие на колегите	,29**	,61**	,25**	,33**	,34**	,30**	0,09	,68**	,64**	1,00	0,33	0,20
11. Заплащане	,19*	,22*	0,12	,20*	,98**	,39**	,29**	0,09	0,03	0,17	1,00	0,21
12. Работата като цяло	,21*	,35**	,23*	,19*	,52**	,53**	,79**	,29**	,20*	,34**	,57*	1,00

Извадката не е балансирана по брой изследвани лица от държавни и от частни организации – хората, работещи в държавни организации са по-малко на брой от тези в частните. Очевидно е, че в настоящото изследване не е възможно да се изпълнят тези изисквания, доколкото то е ограничено както по мащабите си, така и по възможностите да се използват необходимите ресурси. Ето защо, на резултатите следва да се гледа само като на очертаващи определени тенденции и заявка за бъдещи, по-мащабни изследвания. Въпреки това, в изследването са привлечени повече от сто лица, което създава определени предпоставки за проверка на теоретичните модели, свързани с удовлетвореността от труда. Най-значими, както се вижда от Таблица 2, положителни взаимовръзки са между ориентацията към задачата и прекия ръководител при държавните организации ($r=0,93$; $p<0,001$) и между себеизявата и удовлетвореността от задачите при частните организации ($r=0,09$; $p<0,001$). Не се извеждат значими отрицателни корелации. В държавните организации се проследява тенденция за положителни средни взаимовръзки между удовлетвореността от задачите ($r=0,57$; $p<0,001$), ориентацията ($r=0,79$; $p<0,001$) и предизвикателството ($r=0,65$; $p<0,001$) към тях, възможността за себеизява ($r=0,74$; $p<0,001$) и удовлетвореност от отношенията с прекия ръководител ($r=0,53$; $p<0,001$). Комуникацията с прекия ръководител е в положителна взаимовръзка и със служебните отношения като цяло ($r=0,86$; $p<0,001$) и с подкрепата от колегите ($r=0,80$; $p<0,001$).

Удовлетвореността от заплащането има най-слаби взаимовръзки с всеки един от останалите аспекти на удовлетвореността при държавните организации. Удовлетвореността от резултатите бележи незначима отрицателна взаимовръзка с останалите елементи на удовлетвореността и в двата типа организации. Изключение прави взаимовръзката с ориентацията към задачата при частните фирми. По принцип там се изграждат по-силни и значими корелации при всички променливи. Най-силни и положителни взаимовръзки спрямо останалите са свързани със стила ръководство и с доверието между колегите. Може да се заключи, че се наблюдава статистически значима положителна връзка между удовлетвореността от възможността за служебно развитие и удовлетвореността от непосредствения началник. От своя страна, удовлетвореността от възможността за служебно развитие е в умерена връзка със сумарната удовлетвореност от труда. Удовлетвореността от съразмерните награди е свързана слабо, но значимо с подкрепата от колегите, техните качества и общата атмосфера.

Установените различия в аспектите на удовлетвореността от труда дават основание да се приеме, че съществуват разлики и в зависимост от следните променливи: типа организация, пол, възраст, образование, статус в организацията, стаж в организацията, местоположение на организацията. Допуска се, че съществуват конкретни различия, които да очертаят профила и спецификата на удовлетвореността от труда според изследваните организации – държавна и частна. По тази причина е направен дисперсионен анализ на основата на схващането, че перцепциите за аспектите на удовлетвореността се диференцират значимо от изброените променливи. Тъй като се допуска, че тези различия са по-изразени между някои от групите е използван и Post hoc Тест за множествени сравнения, направен по метода на Tukey. Методът Tukey се избира, когато е налице дисбаланс в броя на измерванията в отделните групи. Тестът за множествени сравнения се прилага, когато се установи след еднофакторния дисперсионен анализ (ANOVA), че F-отношението е значимо, а “p” - равнището на значимост, не по-голямо от 0,05.

Предполага се, че полът ще има слаба диференцираща роля при възприемането на отличителните характеристики на различните аспекти на удовлетвореността от труда. Въпреки това се очаква да съществува разделение при някои от аспектите. Причините за това разграничение се откриват по димeнсия мъжественост-женственост на ценностните предпочитания. Например аспектите, които детер-

минират междуличностните отношения, биха се предпочитали от жените, а при мъжете се придава по-голяма ценност на постиженията и резултатите от работата.

Действително, резултатите от дисперсионния анализ показват, че променливата „пол“ не определя статистически значими различия във възприемането на аспектите на удовлетвореността от труда. Потвърждава се хипотезата за слабо влияние на пола при възприемането на отличителните характеристики като предизвикателството на задачите, себеизявата, автономията в работата, удовлетвореността от задачите, ориентацията към отношенията, удовлетвореността от прекия ръководител, служебните отношения, подкрепата от колегите, доверието на колегите, удовлетвореността от заплащането, удовлетвореността от работата като цяло. Фактът, че не се разкриват различия по отношение на пола при различните видове организации – държавна или частна може да означава устойчива тенденция при възприемането на работното място независимо от тази променлива, което характеризира съвременните организации. Единствено се установяват статистически значими различия, които очертават специфики на частните организации по отношение на предизвикателство на задачите. При тях полът се извежда като детерминиращ фактор за удовлетвореността от разнообразните задачи и възможността да се проявят способностите там ($F=3,74$; $p=0,056$). В този случай за жените показателите са по-високи ($x=3,67$; $sd= 0,860$), отколкото при мъжете ($x=3,63$; $sd=0,970$), но с незначителна разлика. Жените оценяват по-високо възможността сами да определят темпото на работата си като най-подходящ начин да изпробват нови идеи и да усетят дали работят правилно. Така предизвикателството на задачите се приема като значим фактор за удовлетвореността. Вероятността именно жените да отдават предпочитания на стабилността и точността в работата е по-голяма. В същото време те откликват на потребностите на околните повече, отколкото мъжете. Мъжете, които по принцип търсят директни резултати и смятат, че в това отношение е възможно да намерят развитие в случая не го оценяват като ценност. Извежда се тенденция за промяната на половоролевите принципи, според които ,,жените все повече започват да се възприемат като надеждни, искрени, упорити, принципни, енергични, способни да решават проблеми, издържащи на напрежение, амбициозни, самоуверени, авантюристки, знаещи как да си пробият път в живота, умели в бизнеса и активни – качества, които традиционно се приписват на мъжете. ” [9]

Таблица 3. Различия в удовлетвореността от труда според образователния статус

Удовлетво-реност	Образователна степен	Държавна организация				Частна организация			
		M	SD	F	Sig.	M	SD	F	Sig.
Предизвика-телство на задачите	Средно	3,04	1,01	2,74	0,053	3,39	0,84	0,718	0,581
	Ср. специално	3,94	0,22			3,53	0,85		
	Бакалавър	3,70	0,42			3,66	0,98		
	Магистър	3,25	0,00			3,66	0,80		
Себеизява	Средно	2,95	0,75	6,19	0,002	3,58	0,75	0,641	0,635
	Ср. специално	3,86	0,15			3,43	0,63		
	Бакалавър	3,71	0,00			3,68	0,84		
	Магистър	3,57	0,00			3,51	0,89		
Автономия	Средно	2,50	0,59	19,79	0,000	3,70	1,04	0,418	0,795
	Ср. специално	3,81	0,51			3,50	0,71		
	Бакалавър	4,00	1,00			3,73	0,90		
	Магистър	2,25	0,55			3,58	0,98		
Удовлетво-реност от задачите	Средно	2,86	0,57	13,46	0,000	3,56	0,81	0,316	0,867
	Ср. специално	3,87	0,18			3,47	0,60		
	Бакалавър	3,79	0,11			3,69	0,84		
	Магистър	3,13	0,00			3,57	0,85		
Удовлетво-реност от резултатите	Средно	4,33	0,52	3,40	0,025	4,10	0,41	3,078	0,019
	Ср. специално	4,00	0,44			4,07	0,86		
	Бакалавър	4,27	0,14			4,49	0,44		
	Магистър	5,00	0,00			4,02	0,77		
Ориентация към отноше-ията	Средно	2,85	1,14	6,52	0,001	3,60	0,82	9,093	0
	Ср. специално	4,06	0,27			3,89	1,04		
	Бакалавър	3,47	0,28			4,50	0,83		
	Магистър	4,67	0,00			3,75	0,78		
Служебни отношения	Средно	2,80	1,11	5,48	0,003	3,26	0,77	3,682	0,007
	Ср. специално	3,58	0,46			3,54	0,85		
	Бакалавър	3,37	0,30			4,09	0,74		
	Магистър	4,33	0,00			3,33	0,82		
Подкрепа от колеги	Средно	2,86	0,71	8,67	0,000	3,39	0,75	2,49	0,047
	Ср. специално	4,04	0,31			3,49	0,77		

	Бакалавър	3,17	0,66			3,92	0,66		
	Магистър	4,00	0,00			3,72	0,76		
Доверие на колегите	Средно	2,50	0,59	16,81	0,000	3,43	0,70	5,357	0,001
	Ср. специално	3,75	0,19			3,57	0,78		
	Бакалавър	3,55	0,63			3,81	1,03		
	Магистър	3,50	0,00			3,67	0,85		
Удовлетвореност от заплащането	Средно	2,33	0,52	0,97	0,445	2,56	0,95	2,695	0,035
	Ср. специално	3,83	0,18			2,71	0,85		
	Бакалавър	3,20	0,42			2,93	1,01		
	Магистър	4,00	0,00			3,26	1,05		
Удовлетвореност от работата като цяло	Средно	3,00	1,50	1,67	0,191	2,97	0,69	1,915	0,113
	Ср. специално	2,98	0,84			3,29	0,46		
	Бакалавър	2,96	0,76			3,33	0,50		
	Магистър	3,10	0,00			3,32	0,65		

От направения дисперсионен анализ се установява, че факторът възраст не определя статистически значими различия, с изключение на удовлетвореността от междуличностните отношения в държавните организации при тези до 25г. (F=4,374; p=0,024); (sd=3.79; x = 0, 57).

Така въз основа на многофакторния дисперсионен анализ се установява, че променлива „възраст“ в най-голяма степен диференцира аспектите на вниманието към колегите, принципното отношение към разрешаването на проблемите по адекватен начин в държавните организации. Тестът за множествени сравнения установява, че значимите различия са в ориентацията към човешките отношения в държавните организации между служители до 25 години и всички останали възрастови групи, от една страна, и при служители от 26 до 35 години, от друга. Служителите от 26 до 35 години показват по-висока съпричастност и принципиалност към удовлетвореността от реалното разрешаване на проблемите в работната среда. Тази група от служители са склонни да възприемат организацията като място за изграждане на добри колегиални отношения. Възрастовата група над 46 години се придържа към същите аспекти на удовлетвореността като разликата е съвсем малка от първата група, макар че е по-логично именно тази група да е на първо място, заради желанието за трайно установяване на едно работно място.

Според данните от дисперсионния анализ на изследваните лица от държавни организации според „трудовия стаж“ над 10г. (x=2,065; sd=0,720) се откриват значими показатели по удовлетвореността от заплащането (F=4,79; p=0,01) и при автономията (F=2,707, p=0,710); (x=3,078; sd=0,99) и удовлетвореността от резултатите в частните организации (F=3,166; p=0,046); (x=2,055; sd=0,47),От данните на изследването се установява, че по-дългият трудов стаж има по-високи различия – при над 10 години. След направения тест за множествени сравнения се установи, че при другите аспекти на удовлетвореността от труда не се отчитат различия между групите.

Друг фактор, който оказва статистически значимо влияние върху диференциацията на аспектите на удовлетвореността от труда е образователният статус. Той се извежда и в двата типа организации (вж. табл. 3) при всички аспекти на удовлетвореността с изключение на удовлетвореността от заплащането и на работата като цяло при държавните организации и на предизвикателството на задачите и отново към работата като цяло в частните организации (F=3,956; p=0,022). Регистрираните резултати показват, че принципно с нарастването на образователното равнище се повишава и значимостта на различните аспекти на удовлетвореността от труда. Изключение прави удовлетвореността от доверието към колегите, независим от типа организация – държавна (F=16,81; p=0,000) или частна (F=5,357; p=0,001).

Чрез тестът за множествени сравнения се установява, че значимите различия с отрицателен знак при различните аспекти на удовлетвореността от труда са между служители със средна степен на образование и бакалавър в държавните организации към предизвикателствата на задачите, а също и между хората със средно и по-висок образователен статус при себеизявата, автономията и удовлетвореността от задачите.

Резултатите от дисперсионния анализа сочат, че променливата „населено място“ не определя статистически значими различия във възприемането на отделните аспекти на удовлетвореността от труда при държавните организации (вж. табл. 4). При частните организации населеното място диференцира всеки един аспект на удовлетвореността от труда без удовлетвореността от служебните отношения, доверието към колегите и подкрепата от тях. Възможно е фактът, че не се разкриват различия по отношение на населеното място в държавни организации да се приема като устойчива тенденция при възприемането на работното място независимо от

тази променлива, но може и да се дължи на обстоятелството, че държавните организации според изследваните лица се разпределят само в големия град или в столицата.

Удовлетвореността от предизвикателството на задачите в частната организация (F=2,838; p=0,041) се свързва с научаването на новости и проявата на находчивост в работата. Предизвикателствата също така трябва да отговарят на условието да са интересни за по-продължително време. Според резултатите от дисперсионния анализ в по-малките населени места обсъждането на новите неща и прилагането им се оценява по-високо. Също така тази група от изследвани лица имат по-висока удовлетвореност от себеизявата, автономията и харесва трудовите задачи в по-голяма степен. Най-слабо са удовлетворени от изведените като значими аспекти на удовлетвореността спрямо населеното място, работещите в столицата. Удовлетвореността от заплащането (F=3,088; p=0,088) обаче прави изключение. Хората, работещи в столицата са най-удовлетворени в сравнение с тези от най-малките населени места.

Удовлетвореността от работата като цяло (F=3,318; p=0,023) е също така по-изразена в столицата, отколкото в най-малкото населено място, но не толкова съществено спрямо малкия и големия град. От направения дисперсионен анализ се установява, че факторът възраст не определя статистически значими различия, с изключение на удовлетвореността от междуличностните отношения в държавните организации при тези до 25г. (F=4,374; p=0,024); (sd=3.79; x = 0, 570).

Така въз основа на многофакторния дисперсионен анализ се установява, че променлива „възраст“ в най-голяма степен диференцира аспектите на вниманието към колегите, принципното отношение към разрешаването на проблемите по адекватен начин в държавните организации.

Таблица 4: Различия в удовлетвореността от труда според населеното място

Удовлетвореност	Населено място	M	SD	F	Sig.
Предизвикателство на задачите	Село	4,25	0,58	2,838	0,041
	Малък град	3,70	0,54		
	Голям град	3,91	0,62		
	София	3,44	0,93		

Себеизява	Село	4,07	0,58	2,762	0,045
	Малък град	3,60	0,42		
	Голям град	3,93	0,39		
	София	3,45	0,90		
Автономия	Село	4,50	0,29	2,963	0,035
	Малък град	3,80	0,70		
	Голям град	3,92	0,87		
	София	3,47	0,95		
Удовлетвореност от задачите	Село	4,23	0,50	3,216	0,026
	Малък град	3,68	0,48		
	Голям град	3,92	0,49		
	София	3,45	0,87		
Удовлетвореност от резултатите	Село	3,50	0,58	3,119	0,029
	Малък град	3,87	0,72		
	Голям град	4,38	0,39		
	София	4,18	0,67		
Ориентация към отношенията	Село	3,78	0,77	4,423	0,006
	Малък град	3,56	1,04		
	Голям град	4,50	0,74		
	София	3,76	0,95		
Служебни отношения	Село	4,07	0,08	1,271	0,288
	Малък град	3,71	0,56		
	Голям град	3,81	0,44		
	София	3,54	0,87		
Подкрепа от колеги	Село	3,88	0,14	1,16	0,328
	Малък град	3,60	0,86		
	Голям град	3,78	0,53		
	София	3,44	0,97		
Доверие на колегите	Село	3,83	0,58	0,079	0,971
	Малък град	3,73	0,90		
	Голям град	3,81	0,66		
	София	3,72	0,92		
Удовлетвореност от заплащането	Село	3,10	1,04	3,088	0,008
	Малък град	3,83	0,18		

	Голям град	3,73	0,67		
	София	3,77	0,88		
Удовлетвореност от работата като цяло	Село	2,85	1,03	3,318	0,023
	Малък град	3,25	0,89		
	Голям град	2,78	0,99		
	София	3,46	0,56		

Тестът за множествени сравнения установява, че значимите различия са в ориентацията към човешките отношения в държавните организации между служители до 25 години и всички останали възрастови групи, от една страна, и при служители от 26 до 35 години, от друга. Служителите от 26 до 35 години показват повисока съпричастност и принципиалност към удовлетвореността от реалното разрешаване на проблемите в работната среда. Тази група от служители са склонни да възприемат организацията като място за изграждане на добри колегиални отношения. Възрастовата група над 46 години се придържа към същите аспекти на удовлетвореността като разликата е съвсем малка от първата група, макар че е по-логично именно тази група да е на първо място, заради желанието за трайно установяване на едно работно място.

Според данните от дисперсионен анализ на изследваните лица от държавни организации според „трудовия стаж“ над 10г. (x=2,065; sd=0,72) се откриват значими показатели по удовлетвореността от заплащането (F=4,79; p=0,01) и при автономията (F=2,707, p=0,710); (x=3,078; sd=0,99) и удовлетвореността от резултатите в частните организации (F=3,166; p=0,046); (x=2,055; sd=0,47),От данните на изследването се установява, че по-дългият трудов стаж има повисоки различия – при над 10 години. След направения тест за множествени сравнения се установи, че при другите аспекти на удовлетвореността от труда не се отчитат различия между групите. Резултатите се потвърждават след направения тест за множествени сравнения. Чрез Post hoc Test-а се установяват отрицателни различия при групите по отношение на междуличностните комуникации между колеги и пряк ръководител в малък град и голям град и при малък град столица.

Анализът на получените резултати показва, че променливата „населено място“ е детерминиращ фактор за аспектите на удовлетвореността само за частните организации. Основно там са определящи извършването на разнообразни задачи, за предпочитане нови

и такива, които до развиват способностите. Но също така да удовлетворяват контактите с колегите и с прекия ръководител. Не на последно място е и за заплащането.

Заключение. Подробния анализ на данните изведа някои тенденции. Като цяло най-високо се оценяват аспектите на удовлетвореността от труда, свързани с добрите междуличностни отношения и доверието в по-голяма степен, отколкото например удовлетвореността от заплащането, независимо от типа организация – държавна или частна. Данните могат да бъдат интерпретирани в посока на социализация и интеграция в работната среда.

Частично се потвърди хипотеза за силни взаимовръзки между различните аспекти на удовлетвореността от труда. Установява се положителна взаимовръзка между аспектите на удовлетвореността. Разкрива се тенденция за усвояване на ценностите на работа, ориентирани към постигане на добри резултати, проактивно поведение, поемане на отговорност, новаторство. Въз основа на проведените емпирични изследвания в различни организации – държавни и частни се установи, че аспектите на удовлетвореността варират според пол, възраст, образование и населено място. Доминиращи са аспектите на удовлетвореността, свързани с предизвикателството към задачите, междуличностните отношения, резултатите, себеизявата и автономността основно при частните организации. Данните от изследването сочат приблизително еднакви стойности на слаба удовлетвореност от заплащането, независимо от типа организация. Потвърждават се хипотезите за значимост на изследваните демографски променливи върху удовлетвореността от труда. В този смисъл се установява, че удовлетвореността от труда сред изследваните лица се проявява предимно при добри социални умения, новаторство и добросъвестност. Изследването на удовлетвореността от труда може да послужи за реализирането на промени в организацията с цел по-висока професионална компетентност и личностна реализация.

Цитати

[1] Силгиджиян, Х. Аз-концепция и психосоциална идентичност. Жизнения преход към зрелостта. София, СУ, Св. Кл. Охридски, с. 35.

[2] Радославова, М. Удовлетвореност от труда. Психични механизми на възникване и функции. София, Парадигма, 2001.

[3] Ригио, Роналд. Въведение в индустриалната/организационната психология. София, Дилок, 2006. 550 с. ISBN – 10: 954-9994-43-0.

[4] Highhouse, S., Becker, A. Facet measures and global job satisfaction. Journal of Business and Psychology. Fall 1993, Volume 8, Issue 1, pp 117-127. http://link.springer.com/article/10.1007/BF02230397?no-access=true

[5] Highhouse, S., Zickar, M.J., & Yankelevich, M. Would you work if you won the lottery? Tracking changes in the American work ethic. Journal of Applied Psychology, 95, 2010, p. 349-357.

[6] Rice, Gentile & McFarlin, 1997 по Neil Anderson, Deniz S Ones, Handan Kepir Sinangil, Chockalingam Viswesvaran, Handbook of Industrial, Work & Organizational Psychology: Volume 2 Organizational Psychology, Volume 2, SAGE, Oct 19, 2001, 480 p.

[7] Русинова, В. Петров, Пл., Жильова, С. Психологичен анализ на работата, нейната организация и удовлетвореността от тях: Психологични изследвания, кн. 3, 5-16. май 2015, https://bjop.files.wordpress.com/2008/10/veselina-rusinovasonia-zhiliova-doklad.pdf

[8] Русинова, В., Василева, Л. Взаимозависимости между параметрите на професионален стрес: jp-1997-2-p-77-85.pdf

[9] Карабельова С., Ценностни и културни практики в България. София, Класика стил, 2011, 343 с. ISBN – 978- 954-357-074-3

[10] Величков, А., Радославова, М., Петков, Г. Оптимално функциониране на личността в социална среда. София, 2002. Печатна база МВР. 282 с. ISBN – 954-8792-54-0

ТВОРЧЕСКИ МЕТОДИ ЗА ПРОВЕЖДАНЕ НА ЕФЕКТИВНИ ДИСКУСИИ, СРЕЩИ И КОНФЕРЕНЦИИ

Ас. д-р Лиляна Станкова
Университет за национално и световно стопанство, гр. София, България, e-mail: l_stankova@unwe.bg

Резюме: *В настоящия доклад са представени следните творчески методи за провеждане на ефективни дискусии, срещи и конференции: метод „Световно кафене", метод „Технология на отворените пространства", метод „Позитивно изследване" и Конференция „Открий бъдещето". Изяснена е същността на разгледаните методи и подробно са описани изискванията, последователността и принципите за тяхното приложение. Изведени са предимствата на всеки метод и са посочени областите за тяхното приложение.*

Ключови думи: *творчески методи, „Световно кафене", „Отворени пространства", „Позитивно изследване", „Открий бъдещето"*

Abstract*: This report discusses the following creative methods for effective discussions, meeting and conferences: World Café method, Open Space Technology method, Appreciative Inquiry method, and Future Search Conference. The essence of the discussed methods is explained and the requirements, order of succession and principles of their application are described in details. The advantages of each method are identified and the fields of their application are determined.*

Key words*: creative methods, World Café, Open Space Technology, Appreciative Inquiry, Future Search Conference*

1. Увод

Съвременните организации съществуват в условия на изключително динамичен и конкурентен пазар, на ежедневно променящи се технологии и непрекъснато нарастващи изисквания. Тази силна турбулентност на външната среда предполага вземането на бързи, адекватни и креативни решения, създаването на иновативни и висококачествени продукти и полагане на усилия за непрекъснато повишаване удовлетвореността на клиентите.

Бъдещето и успехът на всяка една организация в много голяма степен зависят от нейната готовност и способност за промяна – от една страна адаптация към бързо променящите се изисквания на външната среда, и от друга – скоростта и ефективността при

вземането на решения и внедряване на иновации. Това предопределя ключовата роля, която заема творчеството в съвременната управленска практика. „Ефективното управление на една организация изисква компетентност, умения, желание и творческо мислене. Творчеството става една от задължителните основни характеристики на ефективното управление.” [1]

Анализът на тази тенденция на бизнес средата налага търсене и прилагане на нови форми на управление и промяна в ролята и стила на ръководство. Съвременното управление изисква ръководителите все повече да акцентират върху насърчаване на иновативното, творческо поведение и инициативността от страна на служителите, както и върху повишаване на мотивацията на служителите, чрез тяхното включване и активно участие в процеса на вземане на решения.

Провеждането на дискусии, срещи и конференции става неизменна част от организационния живот, тъй като е необходимо да се взимат ежедневни решения, за които е нужна квалификацията и участието на много и различни хора. Екипите трябва да се събират и да търсят заедно решение на проблемите и предизвикателствата пред тях. Като целта не е в самото провеждане на формална, екипна среща, а в това съвместната им работа да бъде продуктивна и да доведе до желаните резултати.

Един от начините да се подобри ефективността на провежданите срещи в организациите е доброто познаване и използване на доказали се в практиката методи за провеждане на такъв тип мероприятия. В тази връзка целта на настоящия доклад е да се изясни същността и да се опишат последователността и принципите за приложение на едни от най-често използваните в управленската практика творчески методи за провеждане на дискусии, срещи и конференции, а именно – метод „Световно кафене”, метод „Отворени пространства”, метод „Позитивно изследване” и конференция „Открий бъдещето”.

2. Метод „Световно кафене” (World Café)

От представянето на метода „Световно кафене” (СК) през 1995 г. десетки хиляди хора от целия свят са участвали в СК разговори. Това е лесен за приложение и доказал се в практиката ефективен метод за създаване на значим и взаимен диалог около въпроси, които са важни за участниците. Методът СК е целенасочен и ефективен начин за създаване на „жива мрежа” от разговори

около дискусионните въпроси. Този метод представлява креативен процес за провеждане на съвместен диалог, с включването и активното участие на всички присъстващи. СК е един от начините, по който хората, от най-различни сфери на бизнеса, образованието, политиката, изкуството и др., използват с цел обмяна на знания и опит, провеждане на по-качествени дискусии, координиране на усилията си за постигане на общ напредък. Методът е успешно приложим за работа както при малки, така и при големи групи.

Методологията на СК не е трудна за прилагане. Залата, в която се провежда метода, трябва да бъде подредена като в кафене, с маси за четирима, покривки, цветя, няколко цветни маркера и моливи и ако е възможно свещници, тиха музика, нещо за ядене, разхладителни напитки, кафе и чай. Участниците сядат по четирима за серия от разговори, всяка с продължителност от 20 минути, относно един или повече въпроси, които са важни за тях. Задължително е при организацията на процеса да се предвиди място за всеки участник и ако броят на участниците не се дели на четири се разрешава на някоя от масите броя на хората да е три или пет, като за предпочитане е да са пет, но не повече. Преди обявяването на първия рунд, модераторът на целия процес, приветства сърдечно всички и ги въвежда в целите на мероприятието, като обяснява процеса на работа, правилата и принципите на метода. След това процесът започва с първия от три или повече рунда, като броя на рундовете се определя от големината на групата, времето, с което се разполага, броя на въпросите, които трябва да бъдат коментирани и др.

В края на всеки рунд, един от участниците остава на масата като домакин, докато останалите трима отиват на други маси. Домакинът на масата посреща новите участници и споделя с тях есенцията на разговора до този момент. Новопристигналите правят някакви връзки с тези разговори, в които са участвали до момента. По този начин задълбочеността на разговорите нараства с напредването на времето. В края на втория рунд, участниците се връщат на първоначалните си места, или отиват на други маси за още един или няколко кръга, в зависимост от дизайна на метода. Във всеки следващ кръг участниците могат да започват обсъждане на нов въпрос или да задълбочават първоначалния.

След три или повече рунда, цялата група се събира, за да сподели и открие горещите теми, новите идеи, изводите, решенията, до които са достигнали. С помощта на основния модератор, всичко се обобщава и записва на флипчартове или други подобни табла или дъски, за да станат достояние на групата и да са видими за

всеки. На тази точка СК може да завърши или да е последвано от други рундове на проучвателни разговори и разследване.

За успешното провеждане на СК е изключително важно да се следват основните принципи на метода. Те са:

– определете темата;
– създайте гостоприемна среда;
– открийте значимите въпроси;
– окуражете всеки за активно участие и съдействие;
– съвместете и свържете различните гледни точки;
– слушайте заедно за примери, интуитивни и задълбочени въпроси;
– обобщете и споделете колективните открития.

3. Метод „Технология на отворени пространства" (Open Space Technology)

Методът „Технология на отворените пространства" (ТОП) е начин за събиране на хора с цел организиране на конференции или водене на екипни срещи. ТОП дава възможност на групи от всякакъв размер да изберат комплексни и важни теми и да достигнат бързо до правилни решения. Много важно за използването на метода е изборът на заглавие, тъй като то е определящо за цялото събитие – предварителната подготовка, привличането на участниците, дневния ред на срещата, посоката и начина за нейното протичане.

Създаделят на ТОП Харисън Оуен първоначално разработва метода като отговор на често изказваното мнение, че най-полезните моменти от провеждането на екипните срещи са кафе-паузите. За голяма част от участниците, разговорите по време на почивките, а не формалните разговори по време на официалните срещи, са много по-динамични, предполагат по-естествени реакции и изказване на лично мнение без притеснение за оценка или критика. Като недостатък би могло да се изтъкне, че резултатите от тези разговори не се записват и рядко стават достояние за по-голям кръг от присъстващите.

ТОП прави опит за разчупването на традиционните за една среща формати, предоставяйки свободно пространство и време, в което хората сами да предложат какво и как да бъде обсъдено. Този метод се базира предимно на самоорганизацията на хората. При ТОП се предполага, че хората, които се включват и участват,

притежават както нужната компетентност, така и силна мотивация за осъществяване на желаната промяна. Може да се прилага и при наличие на конфликти, спорни въпроси, комплексни и разнообразни теми, съчетаване на различни идеи и др. Този метод развива креативността, предполага поемане на персонална отговорност и насърчава участниците да влизат в различни и нетипични за тях роли, което, при нормални обстоятелста, те не биха направили.

При провеждане на ТОП обикновено има модератор, или модератори за по-големите мероприятия, но няма официален водещ на срещата, който да следи стриктно процеса и спазването на правилата и не изисква непременно постигане на съгласие. Модераторът обяснява процеса и тогава участниците се поканват да преподредят дневния ред и да направят свои собствени дискусионни групи. Дискусиите се провеждат в обозначени зони в отделени стаи, познати като „breakout spaces", като участниците са свободни да се преместват между дискусионните групи. Всяка група записва разговорите си в каквато форма може да използва, за да излъчва или разпространява развитието на срещата (лаптоп, камера, телефони, блог и др.). В няколко дневен ТОП участниците имат възможност да заявят нови теми за дискусия, а в края на всеки ден цялата група се събира за коментар и рефлексия. Това помага на участниците отново да се почувстват част от цялата група. В края на мероприятието, на базата на събралата се информация и с помощта на модератора участниците разработват планове за действие, като впоследствие тези планове се изпращат на всеки участник.

Използването на ТОП се свързва с прилагането на „закона на двата крака", познат още като закон на мобилността. Кракът на страстта и кракът на отговорността изразяват основната идея на метода за поемането на отговорност, за нещата, които искаш и към които се стремиш. На практика този закон показва, че ако човек нито получава нито дава стойност където е, той трябва да използва двата си крака, за да отиде някъде, където може да има принос. Това е и напомняне да отстояваш, нещата които харесваш. Участниците са насърчавани да поемат отговорност, за това, което в важно за тях. Те сами трябва да изберат къде да отидат и в кои дискусии да се включат, в зависимост от това, къде смятат, че участието им ще донесе най-голяма полза. От закона на двата крака произтичат 4 основни за ТОП принципа:

– Който и да дойде е точния човек – една от основните идеи на ТОП е, че всеки има способности и потенциал да се включи и да даде своя принос, стига да е убеден, че дадената тема е значима и да

иска да участва активно в нейното обсъждане; поради тази причина всеки е добре дошъл.

– Каквото и да се случи е трябвало да се случи – методът ТОП е създаден, за да провокира и насърчава естествени и креативни реакции от страна на участниците; понякога резултатите могат да бъде непредсказуеми и изненадващи, ето защо е много важно организаторите и участниците вместо да имат предварителен план какво и как ще се случи, да са фокусирани към реално случващото се и неподправено поведение.

– Каквото и да почва, почва в точното време – творчеството и генерирането на идеи не може да бъде програмирано и когато и да започне една дискусия, се приема, че е започнала в най-подходящото време; много често някои дискусии и разговори могат да започнат дори преди формалното стартиране на ТОП и да продължат много след формалния край на срещата.

– Когато е приключило, е приключило – всяка дискусия си има своето начало и край и поради тази причина, дори по-рано или по-късно от обявеното, участниците сами решават докога има нещо смислено да си кажат.

Хората могат да изберат някоя от следните роли при участието си в ТОП:

– Домакин – човек, който има силен интерес към дадената тема и има желание да поеме отговорността за започване на разговор по нея и се грижи за това, да се стигне до резултат;

– Участник – всеки, който е въвлечен в разговора, има желание да остане през цялото време и участва активно;

– Пчела – тези, които се разхождат между групите, прескачат от разговор в разговор и споделят своите идеи „тук и там”; те пренасят „прашеца” на разговора и обикновено правят паралел между дискусиите по различни теми като по този начин обогатяват разговора;

– Пеперуда – пеперудата може и да не иска да участва в никакви разговори, вместо това може би предпочита да седи на полянката и да „изглежда красива”. Нов неочакван и спонтанен разговор може да се получи, когато се срещнат две и повече пеперуди, като по този начин се оформят и нови дискусионни групи.

Основното в срещите на ТОП е хората, които ги е грижа за дадена тема да се съберат заедно. Съобщението за първоначалната

среща има формата на покана. По този начин идват участници, желаещи да дадат своя принос.

4. Метод „Позитивно изследване" (Appreciative Inquiry)

Методът „Позитивно изследване" (ПИ) е сериозен пробив в организационното развитие при разрешаването на проблеми като цяло. ПИ се базира на твърдението, че „проблемите" често са резултат на нашето собствено разбиране и приемане на обстоятелствата, т.е. ако ние гледаме на дадена ситуация като на проблем, то тя най-вероятно ще е проблем за нас, но ако погледнем на същата тази ситуация като предизвикателство или създала се нова възможност, то това ще способства да използваме нашите способности за ефективно насочване на усилията ни и да продължим развитието си. Като същност методът ПИ е съвкупност от модели, инструменти и техники, които могат да бъдат изведени от тази философия. Например стратегия за планиране, базирана на ПИ включва индентифициране на най-добрата ситуация в миналото на организацията, опитвайки се да открием какво е работело най-добре тогава, ясна визия за това, което искаме да постигнем за в бъдеще, и разпознаване на обстоятелствата, които работят срещу нашите намерения. Тази гледна точка присъства в много практики, включващи стратегическо планиране и организационно развитие.

Методът ПИ предлага ефективен и креативен начин да се преосмисли развитието на организациите с максимално взаимодействие между индивидите. ПИ е базирано на предпоставката, че организациите се променят в посока, в която те са заинтересовани. Ето защо, ако една организация се задълбочава в проблеми, ще ги намери, докато организация, която се опитва да намери и развие най-доброто в себе си има значително по-големи и реални шансове да успее. Тези открития могат да бъдат използвани в бъдеще, за изграждане на оптимална организационна структура и екипна дейност.

Този метод може да бъде разглеждан като цялостен системен процес, който идентифицира силните области в една система и се опитва да ги разпредели в цялата система. Силната страна на метода е, че надгражда наличните компетенции с цел да се създаде „самоподкрепяща се позитивна линия за обратна връзка". ПИ може да се приложи еднакво успешно за развитие и усъвършенстване на организации, процеси, взаимовръзки, екипи или индивиди. Броят на участниците може да варира – от индивидуална работа за планиране

на личностно развитие до участие на екипи от 30, 50 дори над 1000 участника. Той насърчава участниците да мислят позитивно и да работят активно и целенасочено за реализиране на целите и мечтите си. Този метод разчупва традиционното разделение на ролите в една среща (модератор-участник) и успява да включи и ангажира всеки.

Методът ПИ, също както и технологията на „Отворените пространства“ е базиран на принципа на самоорганизиране. Разликата между двата метода е, че ПИ може да се провежда по-продължително време, като по този начин се разглежда като устойчив подход за въвеждане и управление на промени.

Основните принципи за използването на метода ПИ са: фокус върху взаимоотношенията, паралелно протичане на процесите, творчески и позитивен подход. Методът ПИ е основан на базата на задаване на въпроси и на очакванията, че бъдещето трябва да се основава на позитивни взаимоотношения, водеши до благополучието на отделния човек, на ситуацията и на организацията като цяло. По този начин се активират възможностите на самата система за сътрудничество и промяна. Този метод се прилага на практика чрез използване на т. нар. модел „4 D”.

– Discover (откриване) – *Как е сега?* – Индентифициране на организационните процеси, които работят добре

– Dream (мечта) – *Така може да бъде.* – Изграждане на представа за процесите, които биха работили добре в бъдещето.

– Design (замисъл) – *Така трябва да бъде.* – Планиране и приоритизиране на процесите, които биха работили добре.

– Destiny (насока) – *Така ще бъде*! – Приложение (изпълнение) на предложения дизайн.

За да бъде ефективно проведен този метод отново е важно да има модератор на процеса, като неговата основна роля е най-вече да структурира процеса и да следи за спазването на основните принципи и правила за работа.

По време на първия етап „откриване” е най-важно да се създаде позитивна среда за работа и да се предизвикат приятни и положителни емоции у участниците. Участниците провеждат разговори (интервщта) по двама, като всеки влиза в ролята и на интервюиращ и на интервюиран. Въпросите, които си задават трябва да са насочени към минали, постигнати успехи и резултати и да са формулирани позитивно. Например: „Кои са най-големите успехи?”, Какво ги е вдъхновило да постигнат успех?”, Какви поведения

им помогнаха да се справят успешно?, Какво повлия положително? и др. Участниците в разговорите се сменят в процеса на работа като целта е в двойките да се провокират разговори на хора от различни нива в йерархията, от различни отдели, различни позиции, с различен стаж, различна възраст и т.н. По време на разговорите се очаква да бъдат разказани и припомнени различни истории и спомени. Важно е да се насърчава хумора и да се създаде колкото се може по-неформална атмосфера, която да предразположи участниците да са активни в споделянето. След известно време, съобразено с размера на групата, с времето, с което се разполага, с наблюдаваната групова динамика и т.н., участниците се разпределят в нови, вече по-големи, групи от по 8-9 човека. Първоначално участниците устно споделят най-ярките и запомнящи се истории, а след това обобщават чутото и в писмена форма. Задачата е да се обобщят добрите практики от миналото, които да станат добра основа за изграждане на бъдещето.

Вторият етап дава възможност на участниците да „мечтаят" как виждат бъдещето на своята организация. По време на този етап е важно да се провокира креативното мислене, всички идеи са добре дошли, дори и най-фантастични и налудничави идеи могат да бъдат обсъдени и доразвити в дискусията. Работата отново се провежда в малки групи, творческите идеи се зараждат сами, но могат да бъдат провокирани с раздаване на участниците в групата листа и цветни маркери, с които да визуализират своите мечти, фантазии и идеи. Работата по групи продължава не повече от 40-45 мин. След това всяка група избира свой говорител, който по атрактивен и запомнящ се начин представя работата на групата.

Докато първите два етапа от процеса предполагат участниците да развихрят своето въображение, да се забавляват и шегуват, на третия етап е нужно да се превключи вниманието и да се подходи малко по-формално. Поради тази причина, след представяне на идеите на подгрупите пред всички участници е подходящо да се направи почивка. По време на третия етап вниманието се насочва конкретно към промените, които е необходимо да бъдат направени. След като се постигне съгласие за общите насоки следва формулиране на конкретни цели. Спазването на определени правила в процеса на целеполагане значително увеличава възможността целите да бъдат разбрани, приети и постигнати в рамките на предвиденото време и ресурси. Начинът на поставяне на целите предопределя в голяма степен търсения **резултат**. В тази връзка предложеният по-долу чеклист би могъл да се използва от участ-

ниците в мероприятието, за да оценят ефективността на целеполагането. Включените въпроси са от „затворен тип", като на тези, на които е отговорено отрицателно, фиксират проблемните области, които трябва да се преосмислят и обсъдят отново.

Таблица 1: Целеполагане - чеклист

Изисквания	Въпроси	ü
Реалистични	Анализирахте ли обективно ситуацията? Формулирахте ли целите ясно и точно?	
Ефективно комуникирани	Разяснихте ли поставените цели? Сигурни ли сте, че целите са разбрани правилно?	
Значими	Важни ли са целите за организацията, за звеното, за конкретния изпълнител?	
Уникални	Поставените цели съобразени ли са с визията, мисията и стратегическите цели на организацията?	
Лесни за измерване	Знаете ли какво трябва да се извърши, от кого, кога и как? Имате ли система, която да измерва напредъка?	
Трудни	Поставените цели представляват ли предизвикателство? Целите дават ли възможност за изява и развитие на потенциала и уменията?	
Ангажиращи	Ясно ли е за всички по какъв начин постигането на целите ще се отрази на тяхната работа, на работата на техните колеги, на цялата организация?	
Точен срок за изпълнение	Определихте ли крайния срок за постигане на целите?	

След поставянето на целите задачата на последния, четвърти етап е екипите съвместно да разработят конкретни планове за действие, като определят стандартите (показатели, контролни точки), които ще бъдат използвани при определяне на успеха в постигането на поставените цели. Планирането дава възможност да се обърне внимание на всички важни аспекти за постигането на целта и да се разкрият потенциални трудности и проблеми. Също така планирането допринася за правилното разпределяне и координиране на работата. Плановете за действие могат да бъдат структурирани по различен начин, но задължително трябва да бъдат в писмена форма. Така участниците винаги ще могат да се връщат към тях и да сверяват напредъка и насоките за усъвършенстване. Основните точки, които трябва задължително да се включат в плана за действие са: цели (какъв краен резултат трябва да се постигне);

стратегия (какви конкретни задачи трябва да се изпълнят, за да се постигнат целите); ресурси (какви ресурси са необходими, за да се постигнат целите); критерии (кои са предварително определените показатели, по които ще се определи степента на изпълнение на целите) и срокове за изпълнение.

Основната идея на метода ПИ е да се изгради организацията около това, което работи, отколкото да се фиксира нещо неработещо. Това следва да е в резулатат от взаимодействието между индивидите, с цел повишаване на доверието и организационната структура. Неговите основни принципи могат да бъдат много енергизиращи и с големи възможности. Той може да бъде забавен и естествен за много ръководители, които са общителни и приятелски настроени. Въпреки че ПИ се представя като организационно посредничество, той може да бъде използван и от модератори, работещи в малки групи. В такива случаи този метод предлага интересни и практични решения. ПИ е организационно развиващ процес или философия, която приобщава индивидуалностите към организационната система в нейното обновяване, промяна и фокусирано представяне. Методът ПИ може успешно да се използва за насърчаване на промени в бизнеса в най-разнообразни сфери.

5. Конференция „Открий бъдещето" (Future Search Conference)

Конференция „Открий бъдещето" (КОБ) е планирана среща, която помага на хората да трансформират техния потенциал в действие за кратко време. Срещата е ориентирана към точно определена задача. В нея участват от 60 до 80 човека, работещи в една зала. Това е достатъчно голяма група, за да има различни гледни точки и достатъчно малка, за да може на всяка стъпка от процеса да се осъществи пряк диалог. КОБ дава на хората възможност да се потопят в един общ разговор и то подкрепено с ресурси, експертизи и авторитети. Те се срещат обикновено за 16 часа разпределени в три дни. Задачата винаги е „Бъдещето на ...". Хората разказват истории за своето минало, настояще и за желаното бъдеще. В хода на разговора те откриват своята среда. И едва след това могат да започнат изграждането на конкретен план за действие. Дизайнът на срещата разчита на взаимното учене сред участниците като катализатор за желано действие и последствия. Хората откриват нови форми на кооперирание, които продължават с месеци и години. Този метод е особено ефективен в неочаквани

бързо променящи се ситуации. КОБ може успешно да се прилага за търсене на нови възможности и за решение на проблеми от различно естество в организации от различни сфери и индустрии.

Идеалният брой на участниците е 64 човека. Разпределението им става по следния начин: първо се определят осем направления (структури) на организацията (напр. администрация, производство, маркетинг, финанси и т.н.), които имат връзка и отношение по разглежданата тема; няма правило за избор на направление, но трябва да се предвидят всички възможности и да се съобрази избора с всички интереси, за да няма недоволни за в бъдеще, че не са били поканени да участват; след това от всяко направление се формира представителна извадка от по осем представителя, които реално участват в конференцията. Физическото разпределение на участниците е следното: на отделни маси сядат осемте представители от всяко направление или на всяка от осемте маси сяда по един представител от всяко направление. Подредбата на залите включва осем кръгли или овални маси с по осем места за участниците, разположени в една голяма зала, но с достатъчно място за нормална работа между тях и една голяма помощна маса, разположена до някоя от стените на залата, за маркери, моливи, листа и др. материали. На всички стени в залата, на подходяща височина, трябва да има залепени големи листа хартия за писане и рисуване.

За ефективното провеждане на конференцията е добре да се съблюдават следните условия:

– Висшето ръководство трябва да осъзнава необходимостта от промяна, да участва активно в организирането и провеждането на мероприятието, както и ясно да декларира, че е отворено за нови идеи и обсъждане на различни гледни точки.

– Прилагането на този метод изисква нагласа за партньорство, сътрудничество и ангажираност от страна на всички участници.

– Осигуряване на реални шансове за имплементиране на резултатите от конференцията, с поемане на конкретни ангажименти.

– Организацията на конференцията трябва да бъде поверена на външни за организацията модератори с неутрално поведение.

– Конференцията изисква тридневен ангажимент от страна на всички участници, по възможност с откъсване от работните процеси.

– Осигуряване на добра материална база с всички необходими условия за провеждане на ползотворна среща.

Основните принципи за работа по време на КОБ са:

– „Мисли глобално, действай локално" – поставя се фокус на глобалните перспективи, като се помага на всеки човек да види по-обширна картина, от тази, която обикновено вижда.

– „Работете в обща среда" – всички проблеми се обсъждат като се работи съвместно, всички в една зала, в търсенето на желаното бъдеще.

– „Самоуправляващи се дискусии" – хората сами управляват своята работа, дускусиите и действията си, в собствените си малки групи.

Пет основни правила при провеждане на КОБ:

– Всички идеи са валидни;

– Цялата информация е публична;

– Строги времеви рамки;

– Фокус върху бъдещето и възможностите;

– Съчетаване на приятното с полезното – работим и се забавляваме.

Участниците по време на конференцията работят както индивидуално, така и участват в обсъждане в малки групи и в планарна сесия – всички заедно. Един примерен идеален план за протичане на КОБ би могъл да включва следните етапи:

Откриване – КОБ започва с официално откриване, което включва изясняване на целите, принципите и правилата за работа, събиране на очакванията на участниците, запознаване с организацията.

1 етап – *Фокус върху миналото*; на стената предварително се залепват големи хартиени ленти, разделени на периоди от началото на създаване на организацията до наши дни; участниците маркират важни акценти и ключови събития от историята на организацията от три гледни точки – индивидуална, групова и глобална (за цялата организация); това помага за онагледяване и обобщаване на важните моменти от историята на организацията. Обикновено откриването и първият етап протичат през първия ден и отнемат около 4 часа. Ако има време може още на първия ден да започне и втория етап.

2 етап – *Фокус върху настоящето*; разработват се „Мисловни карти" с най-важните тенденции и теми за участниците или тези тенденции се извеждат и обобщават с метода „Модерация"; след това участниците приоритизират по важност изведените теми с

помощта на цветни точки; идентифицират се от 3 до 5 приоритетни области, по които групата да се фокусира и работи.

3 етап – *Фокус върху бъдещето*; задачата е да се разработят бъдещи сценарии, като за целта всяка група трябва да си представи, че пътува в бъдещето и например трябва да опише каква е ситуацията през 2020 година; по време на този етап участниците могат да използват метода „Мозъчна атака", за да генерират повече идеи.

4 етап – *Фокус върху постигане на съгласие*; на базата на получените резултати всяка подгрупа разработва вече реални сценарии, включващи конкретни идеи, решения, цели, стратегии...; след като се постигне съгласие в малките групи, за това което трябва да се включи като обща основа, следващата стъпка е да се съберат четири подгрупи в една и така да сформират общо две по-големи; в тези новосформирани групи, процесът се повтаря – сценариите се обсъждат, докато се постигне консенсус, какво трябва да остане, какво да се промени и какво да отпадне; като последна стъпка следва събирането на всички групи в една и отново работата продължава по описания вече начин.

Вторият ден от конференцията обикновено продължава 8 часа и включва втория, третия и евентуално започване на четвъртия етап. Третият ден отново е с продължителност от 4 часа, в рамките на които се довършва 4 етап, провежда се 5 етап и се закрива конференцията.

5 етап – *Фокус върху разработването на планове за действие*; плановете за действие се разработват по аналогичен начин на разработването на сценариите; първоначално в малките групи, след това в две по-големи и на края в пленарна сесия се финализира; плановете за действие включват основните пунктове – цели, задачи, ресурси, рискове, срокове..., като тук по-специфичното е, че всеки сам избира за какво да отговаря и къде да се включи в изпълнението на плана; ако за някои дейности липсват доброволци, никой не се притиска да се включи като отговорник за тяхното изпълнение, а остават на този етап като препоръки.

Официалното закриване най-често включва обобщаване на постигнатите резултати; изнасяне на мотивиращи речи от представители на ръководството на организацията; изказване на благодарности, закриващи упражнения с елементи на тим билдинг, общи снимки и др.

Този метод обезпечава процес, чрез който хората могат да прокарват връзки между различията в силата, статуса, културата, класата, пола, етническата принадлежност и йерархията, докато

работят върху задачи от взаимен интерес. Акцентът може да се постави върху много и най-различни възможности. Участниците не се нуждаят от предварително обучение. Ето защо с помощта на този метод много организации откриват потенциални възможности, за които не са и предполагали, че имат и предприемат действия, за които не са вярвали, че са възможни.

6. Заключение

Използването на творческите методи за провеждане на дискусии, срещи и конференции повишава тяхната ефикасност и ефективност. Ползите от тяхното прилагане в управленската практика биха могли да се обобщят по следния начин:

- висока мотивация и ентусиазъм за участие;
- креативен процес, включване и сътрудничество от всички;
- споделена отговорност и лидерство;
- решенията се „раждат отвътре";
- участниците са отговорни за това, което се е случило или не се е случило;
- участниците имат възможност да изразят всичко, което според тях е важно;
- разработване на конкретни планове за действие.

Използването на разгледаните в доклада творчески методи за провеждане на дискусии, срещи и конференции са една възможност да се насърчи креативността, иновативното поведение и инициативността на служителите в организациите. От своя страна това би довело до ползи както за служителите – тъй като средата, която стимулира развитие на творчеството, осигурява по-силна ангажираност към постигането на целите и задачите, по-висока мотивация и удовлетвореност от работата, по-големи възможности за развитие и израстване в кариерата..., така и за самата организация – по-бързо адаптиране към промените на средата, по-ефективно вземане на решения, обновяване и разширяване на гамата от продукти и услуги, увеличаване на компетенциите на човеките ресурси, полезно въвеждане на организационни промени, създаващи възможност за развитие, успех и печалба.

Цитати

[1] Доралийски, А. Евристични методи в управлението. София, 2006. с. 6

[2] The World Café; „World Café Method”; < http://www.theworldcafe.com/ method.html>; (май 2015)

[3] Open Space World; Harrison Owen; „A Brief User's Guide to Open Space Technology”; <http://www.openspaceworld.com/users_guide.htm>; (май 2015)

[4] МБУИ; David Cooperrider; „Позитивный подход к изменениям - Appreciative Inquiry”; 1986; <http://ibcm.biz/Nauchnye-stati/pozitivnyj-podhod-k-izmenenijam-appreciative-inquiry-dcooperrider.html>; (май 2015)

[5] Future Search; What is Future Search?; <http://www.futuresearch.net/>; (май 2015)

НОВИ АСПЕКТИ НА ПРОЯВА НА СИНДРОМА „БЪРНАУТ”

Д-р Стефка Дойкова
ДСП-Димитровград, e-mail:stdoikova@abv.bg

Резюме: *Равнището на бърнаут при работещите нараства значително през последното десетилетие Синдромът Бърнаут бе определен като „чумата на 21. век”в медийното пространство. В световен мащаб се котира идеята за включването на този синдром като заболяване в Международната квасификация на болестите. Този синдром е добре изучен при подпомагащите професии, но не и сред служители упражняващи професии, свързани с предоставяне на услуги и непосредствени контакти с хора.*

Ключови думи: *синдром „бърнаут”, подпомагащи професии, обслужващи професии, социални и личностни ресурси*

Summary: *The level of burnout among workers increased significantly in the last decade burnout syndrome was defined as "the plague of the 21st century" in the media . Worldwide quoted idea of the syndrome as a disease in the International kvasifikatsiya diseases .. This syndrome is well studied in helping professions, but not among employees in professions related to providing services and direct contacts with people .*

Проявите на синдрома „бърнаут” сред работещите в различни професии нарастват значително през последното десетилетие. Най-чести причини за това от една страна са промяната в усложняване взаимоотношенията между служители и клиенти, а от друга - повишените изисквания, предявявани от страна на обществеността, въвеждането на нови професионални стандарти (европейски и световни). Бърнаут-синдрома най-често се появява сред индивиди ангажирани в обслужването на хора или помагащите професии. Вероятно причина за това са професионалният стрес, асоцииран със социалните взаимодействия между обекта и субекта при общуването в при изпълнение на професионалните задължения на служителите от тази сфера. Не е тайна, че подпомагащите професи и професиите свързани с обслужване на клиенти са рискови по отношение изпитване на неблагоприятните последствия на стреса.

Много проучвания доказват, че степента на психично натоварване при подпомагащи професии е значително по-висока в сравнение с редица други професии. В резултат на стресорите в социалните условия на работното място и на терена на работа могат да се появят редица психични, физически и поведенчески реакции,

като бърнаута, депресията и психосоматичните заболявания. Най-чести причини за това от една страна е промяната в характера на асоциалното поведение на клиентите в посока на увеличаване и усложняване, а от друга – повишените изисквания, предявявани от страна на обществеността, въвеждането на нови професионални стандарти (европейски и световни). Променените демографски фактори и пазарът на труда също рефлектират върху същността на работата. Промените в съдържанието на работата, в служителите и в организациите са тенденции, които изискват промяна на традиционните модели за управление на човешките ресурси

Балансът на трудовия живот предпазващ от изтощение и бърнаут, съхраняващ и укрепващ здравето, мотивацията и работоспособността, се разглежда като съкупност от краткотрайни и дълготрайни процеси на балансиране. Този модел използва везната като метафора за поддържане на равновесието в съотношението между изисквания, натоварване, ресурси и съответните буфери.

Различни автори са работили по проблемите, свързани с появата и проявата на синдрома бърнаут, причините които са го пораждали и начините за противопоставяне на последиците от него.

Херберт Фройденбергер описва често повтарящо се и протичащо по един и същи начин явление, които започвайки да работят с голям ентусиазъм, впоследствие стигат до физически и психичен срив. Авторът схваща бърнаута като състояние на изтощение вследствие на усилена работа за изпълнение на неограничени изисквания и изчерпване на личностните и емоционални ресурси.,

Кристина Маслач избира емпиричната перспектива към изследването на бърнаута. Тя допуска, че ситуационните и средовите фактори си взаимодействат с индивидуалните характеристики. Авторката стига до извода, че съществува силна *взаимовръзка между бърнаут, от една страна, и професионалната неудовлетвореност и психичното претоварване* - от друга. Професионалистът, който е по-изпълнителен и всеотдаен в работата си е податлив в по-голяма степен на явлението бърнаут от другите

Кери Чернис свързва характеристиките на професията и бърнаута като се фокусира върху връзката между работната среда и бърнаута. Според Чернис, бърнаутът е кулминация на процеса на нега-тивни промени на свързаните с работата нагласи и поведение в отговор на професионалния стрес. Неговото разбиране за бърнаута акцентира на социоекологичната перспектива и го разглежда като резултат от организационно средови фактори.Признаците на

бърнаута от гледна точка на промяна на нагласите и поведението включват:

- липса на съчувствие и толерантност към клиентите;
- загуба на идеализма и оптимизма;
- обезкуражаване;
- песимизъм относно професията;
- намалени мотивация, усилия и включеност в работата;
- апатия и негативизъм;
- раздразнимост и гняв спрямо клиентите или системата;
- съпротива към промени и загуба на креативност.

Чернис посочва, че в поведението са налице и физически симптоми като хронична умора, чести настинки, главоболие, безсъние и други.

Демина, Л. Д., И. А. Ральникова (Демина, Ральникова, 2000) Синдромът се разглежда като *защитен механизъм на личността*, който предупреждава, сигнализира за настъпващи проблеми и в този смисъл помага да се съхранят психическото и физическото здраве. Той дава възможност на професионалиста да изразходва енергийните си ресурси икономично и дозирано.

Според Кич Л. (Кич,1998) бърнаут-синдромът се разглежда като комплекс от симптоми и поведения, които могат да се организират в три основни групи:

- *емоционално изтощение* - тревожност, депресия, безпомощност, фрустрация, апатия, суицидни мисли, параноя и др;
- *отрицателни нагласи и чувства* по отношение на хората, които са зависими - конфликти с колеги, деперсонализация, враждебност, несензитивност, негативизъм и др.
- *тенденция за отрицателна себеоценка*, особено по отношение на собствената работа - неудовлетвореност от работата, намалена продуктивност и др.

"Терминът „изтощаване" описва специфична дисфункция сред професионалистите от помагащите професии, за която се счита, че е резултат от изключително големите изисквания към тяхната енергия, сила и ресурси. Макар да не съществува ясна, приета дефиниция, изтощаването се характеризира чрез неспособността професионалистът да е достатъчно загрижен и ангажиран за човека, получаващ услугата от него.

Бистра Ценова. Друг аспект на синдрома е тенденцията за отрицателна себеоценка. Страдащите се чувстват нещастни и недоволни от себе си, неудовлетворени от професионалните си умения и реализация. Последствията от това състояние могат да бъдат много

сериозни, както за самите засегнати и обкръжаващите ги така и за организацията, в която работят. Влиянието върху *близкото обкръжение* (колеги, семейство, приятели) може да бъде също твърде силно и неблагоприятно. За всички е доста трудно да общуват и работят пълноценно с работещ в сферата на социалното подпомагане, преживяващ *бърнаут*. Обикновено се стига до влошаване на качеството на професионалните и личните взаимоотношения, което още повече кара човека да се чувства „не на мястото си". Изследвания сочат, че *бърнаут* е в известен смисъл *заразителен* – по-точно, ако в организацията има служител, който го преживява, това неминуемо се отразява и на колегите му (Ценова, 1993) . "Съвременната теоретична рамка на бърнаут синдрома ясно интегрира индивидуални и ситуационни фактори на базата на модела "работа (среда)-личност" с фокус върху съответствието между работещия" и **шест ключови области на работната среда:** *трудово натоварване, контрол, възнаграждаване, общност, справедливост и ценности,* които внасят различни перспективи във взаимодействието на хората със ситуацията им на работа.

Този феномен е малко изследван в православните среди. Проректорът по научно богословие на МДАиС (Московска духовна академия и семинария) **доцент протойерей Павел Великанов** прави опит за разглеждане на „прегарянето" от гледна точка на християнската аскетика. Не е чудно, че и духовенството също се намира в тази „зона на риска". През последните десет години в западната психология феноменът на „прегарянето" в средите на духовенството се изследва активно, извършват се статистически изследвания, учредяват се специални институции за оказване на психологическа и духовна помощ на пастирите, които са се озовали в такова сложно положение. Свойствата на личността, които са най-благоприятни за развиване на „прегарянето" при духовниците са: перфекционизъм, идеализъм, ангажираност, необходимост от социално признание, готовност без остатък да се „разтвориш" в работата.

Обобщено, този синдром бихме могли да опишем като *състояние на физиологично, емоционално и умствено изчерпване, характеризиращо се с хронична умора, чувство за безпомощност и безнадежност, развитие на негативно себевъзприятие и отношение към работата, живота и другите хора.* Най-често той се развива при работещите в различните сфери на здравеопазване, образование, обслужване, занимаващи се всекидневно и интензивно с проблемите на други хора (здравословни, социални или психо-

логически). Тази дейност често е съпътствана от отрицателни емоции - гняв, възмущение, страх, отчаяние. Решаването на проблемите на хората (пациенти, ученици, безработни и социално слаби) не винаги е лесно достижимо, което прави ситуациите неясни и потискащи. Работещите при такива условия са застрашени от емоционално изчерпване и риск от „бърнаут".

Направените изследвания показват, че хората с които служителят влиза в контакт и които обслужва, несъмнено играят роля във възникването на явлението бърнаут и неговото развитие. Самите обслужващи чувстват огромната тежест на бремето, което им е дадено да носят, поради големия брой хора, които ползват услугите им. За да могат тези професионалисти да изпълняват служебните си задължения при подобни обстоятелства, те прибягват до един понеутрален и гъвкав подход, с цел да се самосъхранят и да се предпазят от състоянията на силното напрежение. Така засегнатите индивиди поставят психологични прегради между себе си и обслужваните от тях лица, независимо от стремежа им непрекъснато да полагат усилия. Те срещат трудност в желанието си да запазят на ниво изпълнението на служебните си задължения в съответните условия на труд, което е причина да не успяват да преодоляват състоянията на повтарящо се напрежение. Това води до възникване на явлението бърнаут, вследствие на което тези хора загубват позитивните си чувства, симпатията и уважението към обслужваните от тях лица. У тях се появяват язвителност и нехуманна жестокост, което ги карат да гледат на обслужваните от тях лица като на хора, които заслужават проблемите си.

Стресиращите жизнени събития и социално-мрежовите ресурси са тясно свързани както помежду си, така и с околната среда и личностната система. Тези системи влияят върху вероятността за поява на стесори и върху избора на оценяващи и копинг процеси за адаптиране към тях. Важна функция на социално-мрежовите и копинг ресурсите е превенцията на стресорите, а когато те са неизбежни – предотвратяването на продължителни поредици от напрежение, което в крайна сметка води до изтощение.

Изследванията на психолози работещи в областта на организационната и трудова психология показват насочеността на вниманието им към разкриване на възможности за превенция на проявите на синдрома бърнаут в трудовата дейност и справяне с негативното въздействие върху ефективността на работата.

В НКПД-2011 от 01.01.2013г. не са дефиренцирани подпомагащи и обслужващи професии. За подпомагащи професии се прие-

мат лекарите, полицаите, учителите ,социалните работници т.е. професии, които обслужват клиенти с проблеми- здравословни, образователни и социални. А за обслужващи професии такива предоставящи административни услуги, услуги свързани с осигуряване на материални и битови потребности.

Наблюденията относно проявите на синдрома бърнаут при някои от обслужващите професии предоставящи административни услуги и услуги свързани с осигуряване на материални потребности дават основание да се предположи наличие на бърнаут. Проявите на синдрома установени при наблюденията са:

- небрежност при изпълнение на трудовите задължения, удължаване на сроковете на изпълнение на услугата;
- липса и блокиране на инициативност от страна на служителите;
- избягване на натовареността в работата;
- проформа при изпълнение на изискванията на заемата длъжност;
- нарушения на трудовата исциплина ;
- липса на удовлетвореност от работата;
- нереалистична оценка на личността по отношение на изпълнението на трудовите й задължения;
- постигането на по-високи резултати не са цел при изпълнението на трудовите задължения;
- безразличие към проблемите на клиентите;
-липса на емпатия.

Изследване проявите на синдрома бърнаут сред работищите в професии, които работят с хора определени като обслужващи професии – администрации, работници и служители в големите вериги магазини, служители във фирми за услуги досега не е публикувано. На този етап от изследването на новите аспекти на проява на синдрома бърнаут не е проведено емпирично такова поради обективни причини - отказ на ръководители на администрации и мениджърите на верига магазини да бъдат апробирани методиките диагностициращи налие на синдрома. Но работата продължава в тази посока и се надявам да бъде осъзната потребността от изследването на синдрома в екипите обслужващи клиенти с цел превенция на проявите на синдрома бърнаут и предотвратяване на негативните за личността на работещите последици от тези прояви.

В заключение представям идеята за провеждане на изследване в страната на проявите на синдрома бърнаут сред подпомагащите и обслужващите професии и да се изработи регистър на професиите,

чиято организация на работата и условията на работната среда създават най-често предпоставки за проявите на синдрома Бърнаут.

Литература

1. **Герчева-Несторова, Г., Ценова, Б.** (2011) Комуникативно безпокойство и бърнаут-синдром. *"Приложна психология и социална практика. Десета международна конференция"*, Варна, Унив. изд. ВСУ „Черноризец Храбър", том I: 185-194, ISSN 1314-0507.
2. **Демина, Л. Д., И. А. Ральникова.** (2000) Психическое здоровье и защитные механизмы личности. Алтай, АГУ.
3. **Елдышова,О. А**. (2007) Синдром выгорания как форма устойчивой личностной деформации. – Психологическое консультирование и психотерапия: на стыке наук, времен, культур: материалы Международной научно-практической конференции. Астрахань
4. **Кич, Л.** (1988) Професионално изтощаване в помагащите професии. С.
5. **Ценова, Б.** (1993) Феноменът „Бърнаут". – Българско списание по психология, , №4, С.
6. **Ценова, Б.** (1996) Професионален стрес и психично здраве при учителите, I част. Българско списание по Психология 4, 46-72, С.
7. **Freudenberger, H. J**. Staff Burnout J. Soc Issues (1974). 30, 159-165.
8. **Maslach,C., Jackson, S. E**. (1982) Maslach Burnout Inventory (MBI)

ИГРАТА – ИНТУИЦИИ И ПРОБЛЕМАТИЗАЦИИ

Доц. д-р Бойчо Бойчев
ВСУ „Черноризец Храбър”

Резюме: *Играта се разглежда като феномен на културата. Той се схваща в интуицията на непосредственото осъществяване, но се разбира и обяснява като екзистенциален проблем на човека.*

Ключови думи: *игра, интуиция, екзистенциалност, проблемност, реализация.*

A GAME - INTUITION AND PROBLEMATIZATIONS

Assoc. Prof. Boicho Y. Boichev, PhD
VFU “Chernorizets Hrabar”

Abstract: *A game is viewed as a phenomenon of culture. It is considered in the intuition of immediate realization, but is understood and explained as an existential human issue.*

Key words: *game, intuition, existentiality, problematization, realization.*

1. Увод

Играта е неизменна страна на човешкото съществуване – от ежедневието до духовния живот на хората. Тя е предмет на теоретичен интерес и е изследвана от различни изходни точки и ракурси. Заедно с това (но и преди това) към играта е проявяван интерес, който, макар и да няма теоретичен характер, "изследва" играта, както от дистанцията на *наблюдател*, така и непосредствено като *участник*. Знанието, по-точно – наученото, от наблюдението и участието в - е по същество *интуитивно разбиране* на играта, което, обаче, има както теоретична (дори когато не отговаря на социалната природа на играта), така и практическа стойност (при обучението, ученето на играта).

2. Кои са елементите на интуитивното разбиране на играта?

2.1. На първо място, това е въпросът за *параметрите* (или *обхвата*) на играта. Интуицията "търси" играта във всяко движение, действие, процес, дейност. Интуицията се основава на *аналогията*. Тъй като играта предполага *промяна* (на статута на играещия), то и интуицията търси във всяка промяна игра. Това може да се види в ежедневните и тривиални аналогии, които човек прави: "Слън-

чевите лъчи *играят върху* водната повърхност"; "Сенките на дърветата *играят* върху завесите на прозореца"; "Вятърът *играе* с косите ни" и др. под. Най-популярната аналогия е с играта на животните и хората (преди всичко – децата): "Животните играят също както и хората. Всички основни черти на играта се проявяват и в игрите на животните."[1] Вижда се, че интуитивното разбиране "вижда" играта навсякъде – във физическия и в биологичния свят, при животните, малките деца и зрелите хора. Това поставя пред теоретичното разбиране задачата да определи границите на играта. Критерият за това е в *субекта*, който може да идентифицира играта. Доколкото такъв субект е само човекът (вкл. децата, които вече са проговорили и са способни на елементарни социални контакти), то и играта е присъща само на хората. Това ще рече, че в интуицията ние проявяваме способността си да идентифицираме играта, но не можем да схванем, че тази способност е и критерий за извършване на игрова дейност. Затова ни се *струва*, че играта е присъща на толкова широк диапазон природни процеси и явления, без да се осъзнава, че това е *привидно*.

Често обаче интуицията повлиява теоретичното разбиране: "Което е живо, то има двигателен напор в себе си, следователно то е самоподвижно. По този начин играта се явява като самодвижение, което в подвижността си не се стреми към цели и покой, а към движението като движение, което представлява, така да се каже, един феномен на над-могването и възможността, на самоизявата на живото съществуване. И действително това се вижда в природата – от играта на комарите до трогателните игрови зрелища във висшия животински свят, особено при малките и младите. Очевидно това произтича от елементарния феномен на надмогването и излишъка на сили, който напира да се изяви в подвижна жизненост."[2]

2.2. Това води до *втория* елемент на интуицията – за *характера* на играта. В интуицията играта е *спонтанна*, *случайна*, *непредизвикана* и *безцелна*. Тя се схваща повече като *биологична потребност*, а биологичните потребности могат да бъдат удовлетворявани инстинктивно, без създаването на мотив. В интуицията, следователно, играта се схваща повече като *биологична*, а не като *социална* потребност; като *инстинктивна*, а не като *осъзната*

[1] Хьойзинха, Й. Homo ludens. С., 1982, с. 25.

[2] Гадамер, Х.-Г. Актуалността на красивото. Изкуството като игра, символ, празник. С., 2000, с. 40.

дейност. Определено тук отново действа аналогията, но отново по външни елементи и белези. Спонтанното разходване на жизнени сили, с което външно се характеризира играта, се аналогизира с инстинкта и биологичната природа. Същевременно, спонтанността отпраща към случайността, безгрижието и безкористността. Това разбиране на интуицията съдържа противоречие, което също "предизвиква" теорията. Става дума за това, че инстинктивното удовлетворение на биологични потребности (независимо какви са те) винаги е *детерминирано* от биологичната програма, заложена (чрез гонната структура) в живия организъм. От друга страна, *случайното*, *безцелното*, *безкористното* не е детерминирано и обусловено от каквито и да било "програми", правила и изисквания.

Това противоречие в интуицията се трансформира в теоретична дилема и то на най-високо ниво – при авторитетите (Й. Хьойзинха, У. Еко, Х.-Г. Гадамер). Именно при тях от една страна играта се схваща като присъща изключително на човека със своята *конституираност*, *целенасоченост*, *подреденост* и *финализираност*, а от друга – като свойствена на животните и малките деца (разбирани повече като биологични индивиди) със своята безцелност и безкористност. Йохан Хьойзинха подчертава *обмислеността*, *подредеността* и *управляемостта* на играта: "На мястото, където се развива действието на играта, цари собствен, абсолютен ред... Играта създава ред, тя е ред... Редът, наложен от играта е абсолютен. Минимално отклонение от реда на играта я разваля, лишава я от нейния характер, обезценява я."[3] Малко по-нататък той твърди: "На мястото, където се развива действието на играта, цари собствен, абсолютен ред... Играта създава ред, тя е ред... Редът, наложен от играта е абсолютен. Минимално отклонение от реда на играта я разваля, лишава я от нейния характер, обезценява я."[4] Същевременно, той лансира и мнение като това, че "примитивната общност играе по същия начин, както *животните* и *децата*"[5]. Интуитивното противоречие трансформирано в теоретична дилема може, следователно, да се формулира така: проява на *натурата* или феномен на *културата* е играта? Хьойзенха гравитира повече към второто: "...тя служи на културата, ...самата се превръща в култура..."[6]. Заедно с това обаче той оставя възможността и впечат-

[3] Хьонзинха, Й. Цит. съч., с. 34.
[4] Пак там, с. 35.
[5] Пак там, с. 41.
[6] Пак там, с. 33.

лението за някаква противоречива "натур-културна" всеобщност на играта: "Но когато играта става функция на културата (*т.е. играта като такава съществува преди културата и чак впоследствие става нейна функция*)[7], тогава понятията задължение, задача, дълг се свързват с нея."[8]

Подобно двусмислие допуска и У. Еко[9], който определя играта като "една от насъщните потребности на *човека*"[10], а няколко реда по-долу твърди, че "...*децата*, *котенцата* и *кученцата* се изразяват преди всичко чрез играта"[11]. От една страна, играта е потребност, за удовлетворяването на която е необходимо целеполагане, структура и завършек, т.е. - волево усилие, а от друга – тя е "миг на безкористно занимание"[12], на безгрижие.

Следователно и при Хьойзенха и при Еко е налице една, навярно не съвсем осъзнавана на теоретично ниво, охота да се *съвместят* безгрижието и фриволността на "квази"-играта с реда и волята в "действителната" игра. Може би това е желание да се свърже *подобното* на игра *спонтанно* изявяване на *натурата* с ограниченията на играта в *културата*. Вярно е, че случайният, неконтролируем и донякъде емоционално-позитивен *изблик* на жизнена енергия почти винаги присъства в "тъканта" на играта, но той не я обуславя нито исторически, нито логически (защото в това не се "съдържат" никакви *правила* и не се "произвежда" никакъв *ред*).

Друг е въпросът, че в играта често властва *случаят* (най-вече в хазартните игри) и много често се разчита на *интуицията* и *спонтанността*. Това съвсем не значи, че случайността *поражда* и *организира* играта, а интуицията и спонтанността изразяват природата й. Нещо повече – нарушаването на установения ред и организация на една игра (играещите "хитруват", тъкмо защото *са наясно* с правилата и се опитват да ги заобиколят в своя полза) се санкционира от *предвиден* и *особен* участник (по-скоро – псевдоучастник) в играта (рефера, крупието и пр.). Впрочем, това е валидно и за детските игри, където, въпреки привидната липса на

[7] Вж.: Бойчев, Б. Корените на играта. Сб. "Игри и играчки". Т. 13, УИ "Епископ Константин Преславски", Шумен, 2008.
[8] Хьонзинха, Й. Цит. съч., с. 32.
[9] Вж.: Еко, У. Съществуването като безкраен карнавал. – Факел, 1/2001, с. 85-87.
[10] Пак там, с. 85.
[11] Пак там. с.86
[12] Пак там. с. 87.

ясна структура и строго конституиране, играещите изпълняват и функцията на *колективен съдия* и изхвърлят от играта онзи, който не играе "честно".

Следователно, нито по форма, нито по съдържание, нито по процедура играта може да бъде "изведена" от случайността, разбирана като външно, природно, независимо от волята ("обективно") действие на слепи сили. Случаят привидно предхожда играта, но може да присъства в нея само като *шанс*, т.е. като *субективно* очакване за такова стечение на обстоятелствата, което да промени хода на играта в благоприятна за играещия посока. Шансът е *виртуален* – може да бъде изчислен, но не и гарантиран. В този смисъл той е второстепенен - нито изразява общия смисъл на играта, нито осмисля изцяло онези игри, в които на него се залага (в буквалния и в преносния смисъл на думата).

Изводът, който може да се направи от този втори елемент на интуицията, трансформиран в теоретичен проблем е, че *природата* на играта произтича и е обусловена от културата (разбирана, по думите на Макс Вебер, като паяжината на смисъла, която човек изтъкава във физическия свят), а нейната "отнесеност" до *натурата* е външна, несъществена и "откриваема" преди всичко "по аналогия".

2.3. Горното води до *третия елемент* на интуицията – за *осъществяването* на играта като действие; за *процедурата* на самото *играене*. За наблюдателя играта изглежда като *свободно* действие, докато за играещия тя е *волево усилие*, реализация на *умения* и *знания*. Този "сблъсък" на интуитивните гледни точки на наблюдателя и участника поставят теоретичния проблем за *структурата* и *условията* на играта. Ясно е, че за да има изобщо игра е необходимо да има субект, който играе, т.е. – *играч*. Играчът трябва да знае, че играе (ако не знае, а участва в играта, той вече е *играчка*), трябва да знае какво изобщо е игра, трябва да знае и *правилата* на конкретната игра. За да бъде *ефективен* (да постига целите си) играчът трябва да притежава умения (майсторство) и волеви качества, които се получават в процеса на *обучение* и *възпитание*. Доколкото играта е човешка дейност и форма културата, може да се твърди, че човек се *научава* да играе от другите, *обучава* другите в играта, заедно с другите *създава* и *спазва* (или

нарушава) правилата на играта.[13] Играта е изцяло социално-комуникативна потребност и за да бъде тя удовлетворена са необходими определени *морални* и *психични* качества. Това показва ирата като ***организирана***, а не като ***свободна*** дейност на човека. Все пак играта не е фатално предопределена, защото в рамките на конкретна игра вземането на решения за действие е свободно.

В "оправдание" на интуицията за играта като свобода може да се изтъкне и още един аргумент, а именно, че играта не се е появила "противно" или „покрай" волята на човека, не му е "натрапена", не го "изненадва" с присъствието си във формите на общуване. В голяма степен човек участва "доброволно" в играта, без принуда, тъкмо защото я приема като елемент на социалната комуникация. *Знанието* "за" и *знаенето* "на" играта не са априорни, но въпреки това, в своя чист вид, тя изглежда удивително неутилитарна, непроизводителна и социално "трансцедентна". Ако социалната структура и социалните взаимоотношения бъдат "изчистени" от играта (и играчите), както е, например, при Платон, то обществото ще стане "идеално", но няма да бъде "реално". Ако "всичко е игра", то ще бъде "невъзможно". Превръщането на играта в тотално екзистенциално обстоятелство би лишило човека както от неговата *естественост*, така и от неговата *нормалност*.[14]

3. Елементи и условия на играта.

3.1. Структурните "единици" не се изчерпват само със субектите, които участват в играта. Както е споменато по-горе в самата процедура на играта е необходимо и участието на един (или повече) не-играч, който (които) да "съдят" за спазването (или нарушаването) на правилата на играта. *Съдията* (*журито*) осъществява контрол върху играчите и легитимира резултатите от играта. Третият структурен елемент е *наставникът* (треньорът, режисьорът, вдъхновителят) на играча (играчите) и на актьора (актьорите). Тези три типа субекти, които *конструират* играта, са достатъчни за нейното провеждане, но не са достатъчни за нейната цялостност. Четвъртият субект е *наблюдателят* (*публиката*). Макар и да е външна спрямо самата игра, публиката придава *завършеност* чрез емоционалното *преживяване* на нейния ход и на нейния резултат. Петата структурна единица е по принцип "отвъд" публиката, макар

[13] Вж.: Бойчев, Б. Цит. съч., с. 12.
[14] Пак там. с. 13

и в някои аспекти да съвпада с нея. При всички положения тя влияе както на публиката, така и на останалите субекти на играта. Тази единица се състои от *коментаторите*, *анализаторите*, *критиците* и др. под.

3.2. *Условията*, при които протича играта следва да подчертаят *особеното* отношение, което има играта спрямо останалата част от живота на човека. Човешкият живот не е и не може да бъде само игра. Но и играта не е нещо толкова отделено от живота, че да стои вън от него. Между играта и живота има ясна граница, но има и съгласуваща ги връзка. Ето защо човек *пристъпва* към играта както към някаква друга страна на своето съществуване и между тези две страни на съществуването има някаква разграничителна линия. Тя дори и да не може да се формулира ясно и точно, интуитивно винаги се схваща. Вярно е, че ние можем да започнем една игра (независимо дали е състезателна или ролева) и спонтанно, и случайно. Но, ако сме в неведение към самото играене и ако то не се възприема от другите именно като игра, как можем да разберем, че сме преформатирали начина си на съществуване. "Играта подрежда в някакъв смисъл паралелен свят, въвличайки човешкото битие в друга система от ценности и ориентирайки го спрямо други цели."[15] Следователно, човек играе тогава, когато не може да бъде непосредствено себе си или не иска да пребивава в автентичното си съществуване. Затова за него е достъпно да влиза от непосредственото си съществуване в опосредяващата "роля", както и да излиза от нея, за да бъде непосредствен и автентичен.[16]

3.2.1. От гледна точка както на биологичното, така и на социалното предназначение на човека обаче, играта е безсмислена – освен, че "прахосва" един сериозен ресурс жизнени (физически, емоционални и интелектуални) сили, тя отклонява, така да се каже, човека от "сериозността" на неговото битие. Тя не се вмества "естествено" в непосредствените потребности на човека ("храна, сън, обич и познание", както ги определя У. Еко[17]), не "дава" никакъв "продукт"; макар по форма да наподобява труда, съдържателно-резултативно тя е негова противоположност. Затова изглежда странично, ненужно и безполезно занимание.

---

[15] Бояджиев, Ц. Играта и времето. Бележки върху интерпретацията на играта през късното средновековие. – *Играта* през средновековието. С., 2005, с. 5-32, с. 15.
[16] Бойчев, Б. Цит. съч., с. 15.
[17] Еко, У. Цит. съч., с. 85.

3.2.2. Играта, следователно, е *особено* (и от физиологична, и от психична, и от социална гледна точка) съществуване на човека. Тя противостои на автентичната страна на това съществуване, но и го *повтаря от дистанция*. Какво налага това? Фактът, че човек не може да бъде постоянно автентично непосредствен и сериозен. "Вечният проблем на човека – казва Ерик Бърн, - е как да структурира времето, през което е буден."[18] Играта (състезателна или ролева) дава възможност на човек да *подражава* на автентичното си съществуване тогава, когато в неговата непосредственост липсва структура на времето, т.е. той не може да го осъществи именно като автентично. Затова може да се каже, че човек се научава да играе, като подражава на нещо, което само по себе си не е игра (живота), но заедно с това играта е единственият начин, по който може да му се подражава.

3.2.2.1. *Подражанието* от една страна е *имитиране* на действие, но това имитиране не е с презумпцията, че е самото действие, а е *като че ли, сякаш* истинското действие. То не подменя действието, а го повтаря от дистанция, паралелно на него (то е "наужким"). Сериозното действие, на което играта подражава, което повтаря, трябва да бъде или невъзможно за възпроизвеждане в неговия автентичен вид, или недостъпно като съдържание и форма за играещия, или по някакъв начин да е загубило сериозността си в неговите очи и той трябва да го обозначи като несериозно. Играта е един своеобразен "превод" на нещо сериозно, което човек или не може да извърши като сериозно, или иска да омаловажи като сериозно. При това той го прави с някаква *привидна сериозност*, зад която се крият както *отрицанието*, така и опиянението и възбудата от "свободното" действие, а също и радостта от постигнатия резултат.

Това означава, първо, че играта няма как да бъде "сама по себе си" (*условията* за нейното осъществяване не са в самата нея); че тя винаги е "изтеглена" (вярно – на различни нива) в сферата на "подражанието". Второ, тя няма как да бъде подражание на нещо друго, освен на *сериозно действие*, разбирано като действие "само по себе си" (затова и в "само по себе си" несериозното има някаква степен на сериозност). Затова, трето, определението "подражание на сериозно действие", само подчертава, че "играта се различава принципно от несъзнателното подражание."[19] От друга страна, тъй

[18] Бърн, Е. Игрите, които хората играят. С., 1996, с. 18.
[19] Гулига, А. Принципи на естетиката. С., 1989, с. 43.

като действието, на което се подражава, не е произволно и случайно, заедно с това, човек подражава и на *субекта* на това действие. Субектът, действията на когото се подражават може да е Бог, социална инстанция, друг индивид, дори художествен образ. По-важното е, че в интуицията, той се приема за способен на това действие в цялата му завършеност и автентичност, т.е – в цялата му сериозност. Като пример на това положение може да се посочи когато детето играе на родител. То подражава както на *действията* на родителя, като се *грижи* (облича, храни, слага да спят) и *възпитава* (съветва, кара се, наказва) своите играчки, така и на *самия* родител, като си придава цялата сериозност на родителското отношение към тях. Родителят няма как да *играе*, той, така или иначе, *е* родител, дори когато грижата и възпитателното му отношение към детето са не-сериозни и без-отговорни.

3.2.2.2. Подражанието, като основно условие на играта, се допълва и от две други условия, изключително важни за протичането на *игровото действие*. Първото е *пространствените* и *времеви* рамки, в които играта е "заключена". Като *особено* битие на човека, играта има и свое *обособено* пространство и *процедурно* време, в които се осъществява. Обособените места на игровото действие съществуват трайно в културата и не са проблемни за индивидуалната психика, дори и човек да няма интерес към различните видове игри. Такива са както тези, които обобщават играта с почти всичките й структурни единици (стадионът, театърът, циркът, амфитеатърът, киното), така и тези, които осигуряват специфичните условия за играта (игрището, сцената, арената, екрана, монитора). Времевите граници на играта включват ясното обозначение на нейното *начало* и *край* (*старт* и *финал*) във времето. Играта "без край" не може да бъде игра, макар и да ни се струва такава; волевото "разтягане" на темпоралните граници на играта я прави *досадна*, *скучна* и *изтощителна*, т.е. с това самата игра се самоопровергава. Играта започва винаги с някаква представа (ясна или смътна) за нейното начало, нейното протичане (колкото и различни етапи и кулминационни точки да има) и с идеята за нейното финализиране, които са и мотивиращи цели на играта. Така се стига до второто допълнително условие – *правилата*, които "узаконяват" реда, по който тя да протича. Разбира се, правилата на играта са *универсални* само и единствено в рамките на играта, те са своеобразни *кодекси*, които могат да бъдат пренебрегвани и нарушавани, но които предвиждат и неизбежни *санкции* спрямо нарушителите. Правилата не само "постановяват" реда на играта, както не-

еднократно изтъква Хьойзенха[20], но и "дисциплинират" играчите: "Човешкото в човешката игра е, че *в игровото движение* самото то, така да се каже се *самодисциплинира и подрежда* във вид, произлязал сякаш от преследвани цели..."[21]

От горното следва, че когато *условията* за извършване на игрова дейност са налице, човек се мотивира за осъществяването на такава, именно защото знае, в какви пространствени и времеви граници може да я разположи и какви специфични правила гарантират участието му в нея.

4. Заключение

Ролята на *интуицията* в усвояването, познанието и осмислянето на играта не трябва да се подценява. Тя поставя пред теоретичното мислене проблеми, които произтичат от същността на самата игра. Те са свързани с *мотивите* и *целите*, които обуславят смисъла на играта и играенето. Човек винаги играе *мотивирано*. Независимо, дали неговият мотив е да "структурира" времето, както казва Ерик Бърн[22], да се развлича, да получава удоволствие от постигнатия резултат, т.е. да печели в материален или емоционален план. Случайното играене всъщност не е игра, то е безцелно и аморфно. Както изтъква пък Гадамер "...особеният характер на *човешката игра* се състои само в това, че играта *изкушава към себе си и разума в поставянето на цели и съзнателни стремежи* дотам, че това същностно отличие на човека започва да превъзмогва и надиграва самото себе си в целеполагащата си разумност."[23] Тук трябва да се изтъкне и още нещо - в глобален (космически и исторически) и в локален мащаб може да има само две крайни, но диаметрално противоположни цели – *съзидателна* и *разрушителна*. Това е и критерият, по който могат да бъдат класифицирани игрите, но това вече е предмет на друго изложение.

Литература

Бойчев, Б. Корените на играта. – Епископ-Константинови четения. Том 13: Игри и играчки. 2008, с. 9-21. ISBN 978-954-577-514-7.

[20] Хьонзинха, Й. Homo ludens. С., 1982, с. 34 и сл.
[21] Гадамер, Х.-Г. Цит. съч., с., 41.
[22] Бърн, Е. Цит. съч., с. 20
[23] Гадамер, Х.-Г. Цит. съч., с. 43.

Бояджиев, Ц. Играта и времето. Бележки върху интерпретацията на играта през късното средновековие. – Играта през средновековието. С., 2005.

Бояджиев, Ц. Нощта през Средновековието. С., 2011.

Бърн, Е. Игрите, които хората играят. Психология на човешките взаимоотношения. С., 1996.

Гадамер, Х.-Г. Актуалността на красивото. Изкуството като игра, символ, празник. С., 2000.

Гулига, А. Принципи на естетиката. С., 1989.

Еко, У. Съществуването като безкраен карнавал. – Факел, 1/2001.

Хьойзинха, Й. Homo Ludens, НИ, С., 1982.

ПРОШКАТА – ОТ ПСИХОЛОГИЧНО КЪМ ОНТОЛОГИЧНО ЗНАЧЕНИЕ

Доц. д-р Бойчо Бойчев
ВСУ „Черноризец Храбър”

Резюме: *В доклада се поставя въпроса за разглеждане на прошката не само от гледна точка на психологичния ефект, но и на нейния онтологичен статут. Дебатира се за възможността да се преодолеят ограниченията на аналитичната и синтетичната прошка и чрез нейното действие да се стабилизира човешкото съществуване.*

Ключови думи: *прошка, онтология, психология, аналитична прошка, синтетична прошка*

FORGIVENESS – FROM A PSYCHOLOGICAL TO AN ONTOLOGICAL MEANING

Assoc. Prof. Boicho Y. Boichev, PhD
VFU “Chernorizets Hrabar”

Abstract: *The report raises the question of consideration of forgiveness not only from the point of view of the psychological effect, but its ontological status as well. The possibilities for overcoming the limitations of the analytical and synthetic forgiveness and for human existence stabilization through its operation are debated.*

Key words: *forgiveness, ontology, psychology, analytical forgiveness, synthetic forgiveness.*

„Не съдете и няма да бъдете съдени;
Не осъждайте и няма да бъдете осъдени;
Прощавайте и простени ще бъдете...”
(Лук. 6:37)

Исторически, *прошката* е залегнала в основата на човешките взаимоотношения и заема значимо място в културните и религиозни традиции на различните общества. Като *действие* тя не се свежда само до конкретния си резултат, но и реализира едно фундаментално *отношение* на човека към битието. Това *отношение* е многопосочно, но се основава на това, какво заварваме в съществуващия свят, това, на което сме свидетели и това, което очакваме и на което се надяваме. Разбира се, тези *аспекти* на съществуването

се преживяват по различен начин и на различни нива. *Морално* те са свързани с *действието*, *психологично* – с *резултата*, а *онтологично* – с *промяната* в *основанията* на *съществуването*.

В *морално* отношение прошката се изразява чрез *волята*. Искането и даването на прошка е волево действие, няма *състояние* на *пребиваване* в прошка. Същевременно, тя не е познавателен акт и затова често има ирационален характер.[1] Морално прошката е свързана с дълга и съвеста, но тук няма да се разисква този аспект.

В *психологичен* план прошката се приема като нагласа, чувство и емоция. Тя е по-скоро поведенчески акт, отколкото норма или начин на съществуване. С оглед на резултата, тя се преживява като *освобождаване* от чувство за вина, *разрешаване* на конфликт, дори *утвърждаване* на собствената правота.

Прошката като че ли няма *онтологично* значение, тя сякаш е ситуативна, произтича от конкретни обстоятелства, изисква определени действия и дава резултати *ad hoc*.[2] Същевременно, определени аспекти на поршката могат да бъдат верифицирани в плана на съществуването, например *милостта* на държавата или владетеля по посока на престъпника.[3]

Изложението, което следва, няма за задача изясняване всички аспекти на прошката. Затова то започва почти като диалог, основавайки се на психологичните „бариери" при разбирането й, а конкретния текст, към който е насочена критиката ми, не е основополагащ. Това не означава, че прошката няма психологично значение или, че посочените по-нататък *преживявания* на прошката са недействителни. Техният „недостатък" се състои в това, че те, в своята привидност на *пределни резултати* от действието на прошката, „препятстват" достигането именно до *онтологичното й значение*.[4]

---

[1] Пилат „рационално" *прощава* на Варава (защото народът и Синедрионът искат това), но „морално" оправдание за това няма. Иисус „ирационално" моли за прошка на мъчителите си, защото „не знаят какво вършат" и това е висш акт на милост.

[2] Ако се разглеждат нивата на прошка може да се отбележи: *индивидуална* (*личностна*) и *институционална*; *религиозна* и *секуларна*; прошка *„за..."* и *„на..."*.

[3] Виж: Колаковски, Л. Минилекции по максивъпроси. – Съвременник, 1/2001. Стр. 493-499.

[4] Изкушаващо е въпросът за психологичното и онтологичното *значение* на прошката да се сведе до възможностите на нерелигиозното и религиозното съзнание, но това няма да бъде съвсем вярно. Институционалната прошка например, дори когато се дава от атеистични режими, има *онтологично* значение, макар да е възможно, нейното *психологично* преживяване да няма религиозно (или мистично) съдържание за нито един от участниците в нейното реализиране (даващият прошка, получаващият прошка, обществото-свидетел на това).

Моята позиция при разбирането на онтологичното значение на прошката се основава на приемането на онтологичното значение на *греха* (*грешката*). Психологичният „предел" на разбирането на греха (грешката) е за съзнателно или несъзнателно наше действие, при което някой друг (това не изключва и нас, както и нас, заедно с другия) понася *травма* (физическа, психическа, морална). Следователно, прошката, в този именно ракурс, представлява *компенсация* на травмата, *възстановяване* на психическото равновесие, *забрава* в моралната оценка на действието ни (от страна на другия, когато ние сме съгрешили спрямо него) или на действието на другия (от нас, когато сме потърпевши).

Същевременно, осъзнаването на греха (грешката) не само като действие, водещо до отделна, крайна, възстановима щета, а като *онтологичен провал*, поставя в друга „плоскост" разбирането както на греха, така и на прошката. Грехът е *допускане на зло*, а това пряко променя битието. Човешкото съществуване е насочено към цялостност, единност, смисленост. Допускането на зло е в ущърб именно на тези характеристики на битието. То е допускане на отрицание, а отрицанието прави цялото – едностранчиво; единното – противоречиво, сложно (съставено от взаимно изключващи се елементи); смисленото – проблемно. Онтологичната последица от греха е *у-сложняването* (*раздвояването*) на битието. Поради това и онтологичното значение на прошката е възстановяване целостта и единството на битието, т.е. – *простотата* на съществуването.

Конкретно, нека да започнем с едно твърдение, което категорично споделя пределния характер на психологичното разбиране на прошката и също така категорично игнорира онтологичното: „Прошката не променя миналото, но освобождава от чувства като гняв, раздразнение, негодувание, насочени към друг човек, заради извършени от него неприятни действия или нанесени обиди".[5] Разбира се, по принцип нищо не може да промени миналото, то е онтологично непроменимо – физическите закони не позволяват това. Прошката променя настоящето (неговата раздвоеност и отпадналост в греха), а с това – и неговата отнесеност към миналото. *Психологично* прошката е дело на съвестта, затова *онтологично* не е

[5] Дронзин, Борянка. Прошката – скъпоценен дар и начин на живот. – Езикът е съдба. Сборник в чест на 75-годишнината на проф.дфн Стефка Петрова. Унив. изд. „Св. Климент Охридски". София, 2013; ISBN 978-954-07-3544-3. Стр. 156-160, с. 156.

свързана с промяната на миналото, а с промяната в съществуването на прощаващия и искащия прошка човек.[6]

Втората теза на психологичното разбиране може да се представи така: „По стар древен обичай хората си прощават взаимните обиди и прегрешения. Този ритуал освобождава сърцето ни от огорчение, осъждане и неприязън".[7] Тук трябва да се отбележи, че въпросът не е в обичая, а в необходимостта. Разбира се, обичаят постановява прошката като задължителен елемент от културната и религиозна традиция. Но той постановява и контекста, и условията, при които тя *ритуално* се осъществява.[8] Никакъв обичай, обаче, не може да компенсира екзистенциалната необходимост да давам и търся прошка. Обичаят *задължава*, а даването и търсенето на прошка е *отвъд* задължението, което не означава, че *пренебрегва* задължението.

Най-после, аргументацията завършва с твърдението, че „...*ние прощаваме, не за да не остане другият ненаказан* (к.м. – Б. Б.), а за да освободим себе си от яда и омразата."[9] Това изисква по-обстойна аргументация на възражението.

Първо, ако *аз прощавам* единствено и само заради себе си, тогава какво всъщност правя. Ако това е прошка, тя няма как да бъде заради мен, а заради този, на когото прощавам. Ако е заради мен, то тогава е вид тщеславие, а не прошка.

Второ, ако *искам прошка*, нали го правя заради това да не ми се зачитат греховете, те да бъдат заличени (именно като грехове). Когато съм съгрешил, аз съм наясно с две неща: че заслужавам (заради греха си) наказание и че това наказание няма как да ме отмине, ако този, спрямо когото съм съгрешил, не опрости греха ми.[10] Ако аз искам прошка, като зная, че този, който ми я дава, го

---

[6] Разбира се, интересна е и морално-психологичната гледна точка, която разглежда прошката като особена работа на паметта и забравата, но тя ще се разисква в друг текст и в друг контекст.

[7] Дронзин, Б. Цит. съч., с. 157.

[8] В Православието прошката е постановена, напр., преди Великия пост (на Сирни заговезни) се извършва всеопрощение (на всеки с всеки), причастникът трябва да се помири преди св. Причастие с враговете си и т. н.

[9] Дронзин, Б. Цит. съч., с. 158.

[10] Вярващият иска прошка, защото само това ***може*** да направи (наред с поста, покаянието и причастието), а не защото другите алтернативи (да скрие, да излъже, да неглижира и пр.) са се провалили. Но често правим точно това – когато не сме успели да се скрием, да излъжем, да неглижираме, т.е. – да изхитруваме (да лукавстваме); тогава, като последна възможност, да искаме прошка.

прави само за *себе си* (което, ако го направи *заради себе си*, аз мога да простя), защо тогава искам такава? Ако го правя заради него, тогава няма да искам, а ще му дам прошка. Ако го правя заради себе си, тогава именно ще искам, без оглед на нищо друго (най-малко на неговото его), без да се съобразявам по никакъв начин с него. Разбира се, този, когото моля за прошка, може да ми прости или да не ми прости (това е негово право, негова свободна воля, и аз не мога да го съдя), но аз не мога да го *моля* (за прошка), ако не съм му *отдал* правото за това да ми прости или да не ми прости. Сиреч, аз не мога да отправям молба за прошка (независимо от това дали ще ми се даде или не), ако изобщо съществува принципната възможност, че този, който ще ми прости, ще го направи единствено за себе си и ще го направи, изключвайки възможността да остана ненаказан (независимо дали ще бъда или няма да бъда наказан).

Трето, в тази връзка принципът на прошката е противоположен на принципа на отмъщението; той е различен и от принципа на юридическата и битовата справедливост. Тук той се проявява като изцяло *морален* принцип. Когато му се придаде институционален характер (става дума не за Божествено-институционален, а за светско-институционален), този принцип се редуцира до чисто бюрократично вземане на решение, в което има само *съответствие* с правилата.

Четвърто, затова преходът към онтологичното значение се катализира от *съкрушението*, *смиреността и сърдечността*, чрез които се осъществява и действителността на прошката. При *искане* на прошка, доминират *съкрушението* и *сърдечността*, при *даване* – *смирението* и *сърдечността*.

Сърдечността е обединяваща при искането и даването на прошка. Когато искам и когато давам прошка, за мен е *екзистенциално* (а не институционално) важно това, което искам и това, което давам. Но, за да го *искам*, аз трябва да го искам *от сърце* („с цялото си сърце"), за да го *давам*, аз трябва да го давам *от сърце* („с цялото си сърце"). Това означава – *изпълнен с любов*. Не може да има съкрушение *без* любов; без нея то не би било *съкрушение*, а единствено отчаяно чувство за вина.[11] Разбира се, тук изобщо не

[11] *Секуларният* човек, например, изпитва чувство за вина, което е *празно* от любов. Това го кара, колкото по-голямо е това чувство, толкова *по-ожесточено* той да се защитава, или по-точно – да защитава греха (грешката) си. Това перманентно противоречие води до дълбок вътрешен конфликт по схемата: чувство за вина (наличие на грях) – липса на любов – войнствено оправдание на греха (гордост).

става дума за „съкрушена" (безнадеждна, отчаяна) любов, а за любовта, която може да бъде само в сърцето на *съкрушения* човек – към Бога и към ближния.

Съкрушението предполага, че аз (заедно с Него в мен) съучаствам в *разрушаването* на греховното си същество и чрез Него побеждавам злото в мен. Доброто не може да „прорастне" върху корените на злото, защото доброто и злото нямат обща онтологична основа.[12] Точно тези корени на злото трябва да се „изтръгнат". Човек претърпява различни *крушения* – лични, битови, професионални, социални. *Съ-крушението* е от друг порядък. В съкрушението аз (заедно с Него) „громя", „ломя", „превръщам в прах" греховното си същество. *Съ-крушението* не е самообвинение, нито житейски крах. Как да *искам* прошка, ако не съм „разнебитил" това *сложно* (съставено от *противоречия*) същество, което съм бил. Как да *искам*, ако нямам *готовност* да бъда *единен* - прост, събран, непротиворечив (а такъв мога да бъда само в *единение* с Бога). Така *съкрушението* е разбиване на противоречието, а *сърдечността* – готовност за единение (с Господ, с ближния), т. е. – любов. Когато искам *прошка*, какво всъщност *искам*? Дали искам *угодното* за мен? Ако е така, ще искам *извинение*. Да бъда „извинен" означава да не ми се зачита греха, но със самото това да го запазя като възможност. Дали искам *угодното* за ближния си? Знаем, че за другия е *по-угодно* да се разсърди, да се обиди, дори да каже „Извинен си!". Значи, моето *искане* е различно от всяко друго (можем да го наречем „тривиално") искане, което хората припознават като *желание*. Аз не предявявам *иск*, аз *прося*. Когато е *съкрушено*, моето искане е заедно с това *сърдечно*. То няма как да бъде *претенциозно* или *рационално*. В крайна сметка сърцето търси *прошка*, умът – *полза*. А прошката е по-полезна от която и да е полза.

Не може да има и **смирение** *без* любов. Защото, когато *давам* прошка, аз я давам именно „от сърце", а не като логично съждение или умозаключение. Но, заедно с това, я давам с **мир**. Не като изнуден да дам, не като притиснат да дам. Мирът е свободата, с която давам прошката. Прошката не е решаване на конфликт, тя е елиминиране на конфликт. Същевременно, тя не може да бъде причина за създаване на конфликт (тъкмо за това е **с-мир**).

---

[12] Онтологично **доброто** е *привеждане към битие (създаване)*, а **злото** – *привеждане към нищо (унищожение)*. Затова **доброто** е *изначално* и *тотално*, а **злото** – *последвало* и *ограничено*. **Доброто** *не детерминира* **злото**, нито **злото** – **доброто**.

Смирението предполага в прошката да съм толкова отдалечен от гордостта, тщеславието, самолюбието и пр., колкото съм приближен до любовта. В прошката „правя" (всъщност моля Бог да направи) *чуждия ближен*.[13] А *ближен* е този, който е онтологично (а не пространствено) близо до мен, който е *заедно с мен* в битието, без който аз съм *никой* и *нищо*.

И така, преходът от психологичния предел към онтологичното значение на прошката се заключава в разбирането за *двупосочността* на действието – *даване* и *искане* на прошка. Психологичният предел може да препятства това разбиране като допусне възможността за *отделеност* и *самостоятелност* на „искането" и „даването" и/или на *излишност* и *ненужност* на сърдечността, съкрушението и смирението. Затова онтологичното значение не може да бъде разбрано, без разбирането на някои *морални правила*, чрез които се осъществява този преход.

На първо място, даването на прошка *предхожда* искането. Принципът „Простено! Прости!" не фаворизира даващия прошка. Аз не давам прошка като висш съдник; моето даване на прошка не е *жест*, не е *снизхождение*, не е *ларж*; моето даване на прошка е от *позицията на нищия*, на *смирения* – за мен това е *последното* (не материално, не физически, не психологически, не морално, а *именно – онтологично значимо*), което изобщо мога да дам. Следователно, аз го давам *сърдечно* и *всеотдайно*, а го искам *съкрушено*, защото зная, че то е *единственото* онтологично значимо, което мога да получа като *дар*.

Второ, от това следва, че прошката не се *иска*, защото я *заслужаваме*[14], а се *измолва* с приемането и убеждението, че нищо

---

[13] Това е възможно, когато чрез прошката неговото съществуване става от *сложно – просто*. *Сложно* е *раздвоеното, противоречивото* съществуване. В тази връзка, не всяко *съставно* е именно *сложно*, защото ако, макар и съставено, е *интегрирано* от *единен* и *всеобщ* принцип, то вече не е сложно, а *многообразно*. Прошката има за цел да сложи край на *раздвоението* на другия, да възстанови *простотата* му. И тогава, дори и да е с недостатъци, слабости, отпадналости, в резултат на прошката, ние правим действителност *простотата* (т.е. – *пълнотата*) на неговото съществуване. Онтологично незначително е да се прости един грях, за да се изтъкне друг или да се „подчертаят" другите. В този смисъл прошката има онтологично значение и за този, който я дава, защото, когато простиш на другия, ти решаваш и собственото си противоречие – след като си простил, ти вече не си раздвоен от омраза, злоба, ненавист, желание за мъст и т.н. Ти вече (но не завинаги) си *с-мирен* – с другия, със себе си, с Бог.

[14] Прошката не е нито награда за заслуги, нито индулгенция за грехове.

не може да оправдае греха (грешката), който сме сторили. Прошката, която измолващия получава, не е *оправдание* (*морално* – „направеното вече не е грях, след като е простено", *психологично* – „какво толкова е станало"), а *милост*. С греха (грешката) човек се самоосъжда; убеден че за това заслужава присъда, той моли за прошка и получава милост, а с това – възстановяване пълнотата на съществуването си. От това онтологично „положение" обратното действие може да има *съхраняващ* статута (*благодарност*) или завръщащ в раздвоението (критичност, недоволство, недоверие, т.е. - неблагодарност) ефект.

Трето, искането на прошка не е ултимативно; то също е проява на смиреност, но тя е от друг порядък. Смиреното даване на прошка е преди всичко „в-себе-си", докато смиреното искане – „за-другия". Аз давам „от-себе-си" прошка и уравнявам по отношение на себе си греха на другия. Този грях за мен не съществува. С това съм се *помирил* с брата си, но „в-себе-си" съм се *смирил*. Отнел съм от себе си онова, което ме е „държало" в противоречие с него. Като съм простил, аз не съм го възвеличил, но не съм го и извергнал. Искам прошка „за-другия", защото грехът (грешката) ми е „от-мен", но „за-него", затова и молението ми е „от-мен", но „за-него"; а ако получа прошка „от-него" „за-мен", благодарността ми пак ще бъде „от-мен", но „за-него".

Четвърто, „посоките" на даването и искането на прошка са различни – даването е по посока на *забравата* (не *амнезия*, а забрава на *онтологичната значимост на греха* на другия спрямо мен), докато искането е насочено (освен към другия) и към *паметта* ми (собствената греховност не подлежи на забрава).

Пето, не подлежи на забрава и нещо друго – даването на прошка е *ограничено*; искането *няма ограничения*.

Преходът от психологичния предел към онтологичното значение на прошката е възможно да не се осъществи и поради превратното разбиране на това значение, т.е., когато то се *редуцира* до *аналитична* или *синтетична* прошка.

Разбира се, веднага трябва да се каже, че прошката не може да бъде нито *аналитична*, нито *синтетична*. Анализът свежда цялото до негова част, което е признание, че цялото е сложно, т.е. – съставено от противоречия. А това е, както казва Ал. Шмеман „...изначално поробване от *разделението*, от тази твоя вътрешна отда-

леченост от живота, от хората, от знайното или незнайно състояние на *борба*, в което живеем."[15]

Синтезът пък е именно „съчетаване на противоположности". Но често той се разбира като „какво да е" съчетаване на „какви и да е" противоположности. Защото и човекът е като че ли „съчетан" от противоположности (мъж и жена), но те са ***едно*** (един човек – образ и подобие; една плът). Следователно, *сложното* се „появява" тогава, когато или единното се „раздвои" (когато „обърнеш гръб", когато се отречеш), или когато *едностранчивото* се съчетае с друго *едностранчиво* („като кучето и котката", „като огъня и водата" и пр.). Но Бог никога не „съчетава" по този начин; Той ***съчетава*** като *слива*, като *единява*, като *уподобява*, като *осветява*, като *узаконява*... Той не прави „от" едното две, нито „от" двете едно; Той прави двете – едно: „...защото, дето са двама или трима събрани в Мое име, там съм Аз посред тях." (Мат. 18:20). Обръщането „...от разделението към единството, от враждата към любовта, от отделността към съединението"[16] е обръщане от мнимото към действителното онтологично значение на прошката. Защото *многообразието* на света *не е противоречиво*, то става противоречиво (т.е. ***сложно***) с грехопадението.[17] *Аналитичната* прошка *усложнява* „онтоса" и по този начин поддържа (дори задълбочава) противоречието, *синтетичната* прошка *обобщава* греха и така *унифицира* многообразието, без да може да постигне онтологично единство. Затова прошката има смисъл единствено когато излезе от тези „раздвоявания".

При ***аналитичната*** прошка към греха се пристъпя не като към цялостно екзистенциално състояние, а като „съставено" от „равноправни" (и относително самостоятелни) единици. Все едно грехът не е грях, а „пъзел", в който има правилно поставени елементи и неправилно поставени. Грехът не се разглежда като тотално деяние, а като сума от „актове" (правилни и неправилни; „оттук дотук" е грях, а „оттук нататък" не е), за резултата от които се търсят психологически и морални („добрите намерения", „нищо лошо не се е случило" – добрите намерения оправдават лошия резултат, както и обратното) оправдания. Но може ли нещо „правилно" да компенсира нещо неправилно? Ако съм злословил спрямо някого, мога ли да компенсирам това със славословие? Затова се

[15] ***Шмеман***, Ал. Неделни беседи и статии. С., 2012, с. 136.
[16] Пак там.
[17] Виж: Янакиев. К. Ескизи върху злото. - Християнство и култура, 1/2003. с. 98 – 111.

отделя от греха такъв тип или такъв конкретен грях, който *може* да бъде прощаван (както и такива, които не могат); такова редуциране е принуда. Пример за такъв тип аналитична прошка е *толерантността*.[18]

Грехът е приемане на злото и затова касае *целият* човек и *цялото* му действие. Той не може да е *част* от човека, нито *част („епизод")* от действията му; той е неотделим от тях. Ако разтворим лъжица сол във вода, ния я правим *цялата* солена. За да се *отдели* солта от водата е необходимо не конвенционално (напр. прецеждане), а *радикално* действие, свързано с онтологична промяна – смяна на агрегатното състояние (изпаряване). За очистването на човешкото съществуване от злото, такава онтологична промяна е *покаянието*.

Синтетична прошка, от своя страна, променя идеята за грях и прошка по посока на нормативи, които ги *обобщават* (*особените* „права"). Както стана ясно, сложното е противоречиво, то допуска взаимноизключващи се идеи, позиции, нагласи. То е възвеличено от модерната философия като „по-висше", като израз на „прогреса". Под „прогрес" обаче се разбират онези *привидни* „възходи", основани на хегеловото „отрицание на отрицанието", при които светът се у-сложнява, а противоречията се у-множествяват: от нищо към нещо, от просто към сложно, от простовато към изкусно, от невежо към образовано и пр. По този начин *единството* става онтологично невъзможно. Затова то се подменя от *обобщението* – на *интересите* и произтичащите от тях *особени* (*специални*) *права*. Те стават и израз на обобщаваща „прошка", която влиза в противоречие с друга и т. н. Ние пък можем да обобщим, че в постмодерното съществуване на човека противоречията не се „решават", точно обратното – отстояват се отпадналостта, едностранчивостта, нефелността. Нито синтезът, нито отстояването на едностранчивостта (чрез правата) „решават" противоречието. Те не се решават чрез синтез, а чрез недопускане или (ако е допуснато) – чрез

[18] Толерантността е „приемане" на „различието", но *различното* практически е в ценностно противоречие със съществуването. „Приемането" му поддържа противоречието. Толерантността изисква да приемаме човека с неговия грях, а това значи – да приемаме греха, независимо, че той е в противоречие с базисните ни ценности. Това не е прошка. Прошката, както беше споменато, е с *любов*, а любовта *приема* човека, но *осъжда* греха. В толерантността, следователно, няма любов, но политическото (прикрито като морално) вменяване на толерантността *субституира* любовта в живота на съвременния човек.

елиминация. Така, ако в онтологичен план на прошката се гледа не като обобщение, а като реално действие за преход от смърт към живот, от паднало към възродено, от грях към възкресение, което е именно от „сложно" към „просто"; това действие разкрива онтологичното значение на прошката като *възход*. А този възход е всъщност *връщане* към *простото* лично единство на човека с Бога: „И прости нам дълговете ни, както и ние прощаваме на длъжниците си" (Мат., 6:12)

В заключение може да се каже, че и аналитичната, и синтетичната прошка гравитират към оправдание на греха, а не към възстановяване на битийната цялост на човека извършил грях, каквото пък е онтологичното значение на прошката.

Литература

Градев, Вл. Политика и спасение. Въведение в теологическо-политическия дебат на XX век. С., 2005. ISBN 954-321-148-5.

Дронзин, Борянка. Прошката – скъпоценен дар и начин на живот. - **Езикът** е съдба. Сборник в чест на 75-годишнината на проф.дфн Стефка Петрова. Унив. изд. „Св. Климент Охридски". София, 2013; ISBN 978-954-07-3544-3. Стр. 156-160.

Клер, Оливие. Дарбата да прощаваш. Изд. „Кибеа". С., 2012. ISBN 978-954-474-611-7.

Колаковски, Л. Минилекции по максивъпроси. – Съвременник, 1/2001. Стр. 493-499.

Мандзаридис, Г. Християнска етика. Втори том. Изд. ОМОФОР. С., 2013. ISBN 978-954-972-12-9.

Шмеман, Ал. Неделни беседи и статии. С., 2012. ISBN 978-954-9992-19-9.

Янакиев. К. Ескизи върху злото. - ***Християнство*** и култура, 1/2003. стр. 98 – 111. ISSN 1311-9761.

ПО(АНТАТА) „АНТИ-ЕДИП“: ФЕНОМЕНОЛОГИЧНИ ЩРИХИ КЪМ „УВОД В ШИЗОАНАЛИЗАТА“ НА ДЕЛЬОЗ & ГАТАРИ
(Част I: Шизофренията, желанието, несъзнаваното)

Доц. д-р Ивайло Лазаров
ВСУ „Черноризец Храбър“

Резюме: *Студията предлага феноменологично обглеждане на капиталния труд на двамата големи френски постмодерни мислители. Предложеният метод на шизо-анализата представлява практическа алтернатива на традиционната психоанализа на Фройд и последователи. Изведени са основните опорни пунктове на тази книга, която не просто полемизира с психоаналитичната семантична и концептуална рамка, но и предлага съвършено неочаквана симбиоза между трансценденталнокритическа и същевременно иновативно марксистка методология за нейното (на психоанализата) радикализиране и алтернативизиране. Студията се състои от две части. В предложената към настоящото издание първа част аналитично и критично се преобговарят от авторова гледна точка такива концепти като шизофренията, желанието и несъзнаваното. Във втората част на студията, която ще бъде представена за печат на следващата (редовна) научна конференция, анализът ще обърне внимание на концептите желаеща машина, тяло без органи, семейството, Едип (като митологична архифигура), изтласкване, завършвайки с обзор на грешките на психоанализата и задачите пред шизоанализата.*

“ANTI-OEDIPUS” DISTINCTION: PHENOMENOLOGICAL OBSERVATIONS ON “INTRODUCTION TO SHIZO-ANALYSIS” BY G. DELEUZE&F. GUATTARI
(Part I: Shizophrenia. Desire. Unconscious)

Assoc. Prof. Ivaylo Lazarov, PhD at Department of Psychology, VFU

Summary: The study phenomenologically treats of these two famous French post-modern thinkers’ scientific book. The proposed method of shizo-analysis is a methodological and practical alternative to Siegmund Freud&Co’s traditional psychoanalysis. The main reference points of this book that enters into polemics with semantics and conceptuality of psychoanalysis are extracted. Simultaneously, this researched book offers unexpected symbiosis between transcendental-critical point of view and innovative Marxist methodology. Such a symbiosis is a factor for radicalization of the Freudian method and claims to give a new alternative view to its applied positive-science possessions. The study consists of two parts. The text of the Part One, which is available for

printing in this edition, demonstrates author's analytical and critical re-interpretation of such basic theoretical concepts as Shizophrenia, Desire and Unconscious. The Part Two of the study, which will be presented at the conference next year, will focus on other important concepts such as Wishing Machine, Body-without-Organs, Family, Oedipus (as a mythological archaea-figure), Repression, finally ending with an overview of errors of the psychoanalysis and explication of the tasks of shizo-analysis.

Донякъде е странно, че в дългата традиция на тази конференция едва сега се домогваме до едно наистина наложително теоретично-акцентуващо съотнасяне с иновативния подход на процесуална *критика на психоанализата* откъм знаменитата книга „Анти-Едип. Капитализъм и шизофрения“[1]. Въпросната книга има огромни заслуги за довеждането на „коперниканския преврат“ (в смисъла на Кант, но защо не и на цялата критическа и феноменологична парадигма в неговото русло) до най-интимните експликации на психологията и психиатрията в постмодерното ни съвремие. Намествайки централната критическа разпра „в бедната между философията и психологическите науки“ (**Панайотов**, 2004), този капитален труд, както никой друг, поставя *дискусията за несъзнаваното*, самия концепт и неговия функционализъм, в една съвършено нова и неподозирана за мнозина все още, светлина. В подобен контекст, от страна на Дельоз-Гатари на философската и психологическа общности е предложена една трансценденталистки и същевременно марксистко-диалектически преформулирана проблемност, завихряща цял калейдоскоп от аналитични и критични (ново)разрешения на всякакъв вид категориално-метафизически – и в повечето случаи дълго време оставали неубедителни – предрешавания от традицията на популярната класическа психоанализа. Голямата

[1] Книгата е съвместно авторство на Жил Дельоз, известен френски постмодерен философ, създател на „философия на различието“, и неговия приятел Феликс Гатари, институционален психотерапевт, психолог и философ, привърженик на методите на Ж. Лакан. Други техни съвместни авторски съчинения са книгите „Що е философия“, преведена на български през 1995 г. и „Хиляда плоскости. Капитализъм и шизофрения 2“ (изд. на бълг. през 2009 г.) Двамата, и особено Гатари, са създатели на *шизо-анализата* и *екософията*. Поради честите цитирания и препратки към книгата в текста на студията, изписването на авторите и годината на издаване (2004) ще заменям със знака (*).

колизия съобразно генеалогията на понятията[2] като критическа процедура на демонстрирания подход се съсредоточава върху радикализацията на двата ключови термина на психоанализата – желанието и несъзнаваното, които в книгата са преизтълкувани в духа на неочакваната за мнозина „симбиоза на два вида критика – Кантова и Марксова“ (вж. **пак там**), доколкото първата съдържа силен имплицитен потенциал в тази посока, а втората направо експлицира режим на перманентна откъм събитието на иманентизацията „критика на критиката“[3]. Визираният режим мисли реалното, вкл. психето, като динамично ставане на самото себе си в самото изписващо поле на различаващо-означаващо на-местване на дадености, като светоносен процес, вместо да се увлича от статистичния субстанциализъм на локалното му представяне в обективната наука като някакъв сякаш предварително (и веднъж завинаги) даден свят на универсалии. Скритият и всъщност доста по-стар от нея въпрос, на който тази книга явно отговаря в изложението си, е въпросът „Как да мислим ставащото в качеството му на *действителен* (иманентно-синтетичен), а не само възможен (трансцендентно-аналитичен) опит?“ и преди всичко с оглед на очевидността, че **е невъзможно несъзнаваното да „се осъзнава“ като „вторично производно“**, да бъде съотнасяно референтно с един свят на значими инстанции, които биват представяни като психично и социално организирани и структурирани, на-местени в предварителната представа „съществуващи факти и факторност“. **Предметно презентирано във възможния опит на науката, т.е. съзнаващо генерирано несъзнавано, е нонсенс.** Това на свой ред, вече генеалогично и в контекста на „критика на критиката“, изисква логика не референтна, а от самото начало на анализа – обратноредуктивна, разпредметяваща, – доколкото хоризонтът на представата, който задава модалността на възможното, не се припокрива с процедурата на самото представяне, чиято модалност е действителна, сиреч издействаща съзнание и смисъл. Възможният опит е

[2] Според Димитър Вацов, „генеалогията е усилие дадено решение отново да стане проблематично“ (**Вацов**, 2003: 225).

[3] Терминът е взет от подзаглавието на прословутата книга на К. Маркс „Светото семейство“ и внушава, както ще видим по-нататък, не само постъпателност и незавършимост на прокарваната критическа процедура от критика, но и *революционизиращо самокритикуване* на самата позиция на критика.

тотален, но не и безкраен[4] (вж. **Левинас**, 2000); тоталното на представата е съдържанието й, ала само и едва вече в границите му е допустима една единствено трансцендентна употреба на синтезите – и преди всичко тази на „обектната вкорененост“, факторната обусловеност и естествения детерминизъм. Това, впрочем, значи, че които и да са логически синтези би следвало априорно да са подчинени на аналитичното съдържание (както е в психо-анализата), именно понеже то се представя за тотално и самата тази тоталност сякаш е предрешила въпроса за формата на представянето, прикривайки го от кръга на възможности и отлагайки го за едно неопределено време (смъртта?). Ала така се пропуска, че **представата** (вкл. и за едно предметно-емпирично генерирано чрез потискане и изтласкване несъзнавано) **се представя именно благодарение на едно изначално непредставимо, както и мисълта мисли, поради едно изначално немислимо (невъзможно мислимо)** (вж. **Дельоз**, 1999: 186-7). Следователно – и заради коректността и пълнотата на анализа – употребата на синтезите би следвало критично да бъде преразпозната от самото начало на анализа не статично, а динамично – като пулсация на чистата форма на логоса, представяща се, но извечно не чисто и просто тотално, сиреч потенциално-безкрайно, моларно, през аналитичното си съдържание, а *актуално-безкрайно*, като *само*представяне, молекулярност, което поради своята априорна нереферентност към нищо извън текущия план на събитието на собственото си иманентно ставане, самооспорва съдържанието на презентираното в самото процесуално (т)актуване на своята форма на презентиране. Тъкмо това е вгъващият такт на аналитичното разгъване: „вечното завръ-

[4] Френският философ *Еманюел Левинас* категорично различава *тоталността* на възможния опит, която в изоставащите ефекти на пропозиционалната дескрипция е само привидно безкрайна, от *безкрайността* на феноменологично из-действаното виртуално-конститутивно събитие на всеизговарянето. „Идеята за безкрайното – заявява той, – чийто парадокс Декарт изучава, *безподобна мисъл, мислеща повече, отколкото може да включва* (подч. м. – И.Л.), чиято конкретна мъдрост се опитахме да изразим в послушанието пред повелята, която в лицето на другия ме обрича на другия човек – **ето истинската „феноменология” на „целта на бъдещето” оттатък пред-стоящето** (подч. пак м.). Мисъл, мислеща повече, отколкото мисли, или мисъл, която мислейки, постъпва *по-добре*, отколкото ако мисли, тъй като се оказва вече отговорност за другия, чиято смъртност – и следователно чийто живот – ме засягат.” (**Левинас,** 1999: 57)

щане“[5] към другото на мисълта и представата, за да бъде разпредметена тоталността откъм една иманентизираща се безкрайност на нейното изговарящо-събитийно пресрещане, за да бъде удържано същото на мисълта и представата именно формално, логосно, съобразно изначално неподчинен и затова – априорно корелиращ се с анализа трансцендентален синтез, и без профанизираща нужда от персонификации и опредметявания докрай.

Съобразно концептуалната рамка на психоанализата, но и в контекста на новите преизтълкувания, **книгата в нито един момент не се примирява с репродуктивно (сиреч приемствено, референтно) либидо и репродуктивно несъзнавано, изобщо с една широко наложена представа за репродуктивна психика и също с репродуцираща представа за психичното, доколкото приема за свой дълг и своя отговорност да изнесе либидото и несъзнаваното от сферата на представящото отношение, респ. вън от принадлежността им на представителни персонални (псевдо)актори, „картинно“, т.е. статично-повтарящо подвизаващи се в полето на възможния опит**. Всяка репродукция – собствено психична или каквато и да е – се актува откъм границите ѝ, следователно продуктивната анализа би следвало да се разположи на границата между актуването и представата и без при това да се приплъзва към опасната генерализираща възможност да бъде репродуктивно завлечена в аналите (всякога вторичните синхро-

[5] „С вечното завръщане – отбелязва Дельоз – Ницше не иска да каже друго нещо (като напр. профанното, че просто всичко се повтаря – б.м, И.Л.). Вечното завръщане не може да означава завръщането на Тъждественото, понеже предпоставя, напротив, свят (този на волята за власт), в който всички предзададени тъждества са премахнати и разтворени. Връщането е битието, но единствено битието на ставането. Вечното завръщане не връща „същото”, но връщането изгражда единственото Също на онова, което става. Връщането е ставането-тъждествено на самото ставане. Връщането следователно е единственото тъждество, но тъждеството като вторична мощ, тъждеството на различието, изказваното за различното тъждествено, което се върти около различното. Такова, произведено от различието, тъждество е определено като „повторение”. (…) Подборният характер на вечното завръщане ясно проличава в идеята на Ницше: онова, което се връща, не е Цялото, Същото или предзададеното тъждество изобщо. Нито пък е малкото или голямото като части на цялото или елементи на същото. Връщат се единствени пределните форми – тези, които, малки или големи, се разгъват в границата и отиват до края на мощта, преобразувайки се и преминавайки едни в други. Връща се единствено пределното, излишното, онова, което преминава в другото и става тъждествено.“ (**Дельоз**, 1999: 65)

низации) на възможния опит. Такава опасност не само е допусната, но и реализирана до нивото на даже метапсихология при Фройд и повечето негови последователи – именно поради това несъзнаваното при тях се извежда репродуктивно, като резултат от фактори (семейна триангулация, Едипов комплекс), разпознаващи се откъм полето на изначално съзнателни, социокултурно обективно съществуващи референции. **Нещо като логически и клиничен абсурд е безусловно да обясняваме и лекуваме всичко и всички съобразно теоретичен референт, оказващ се самият той обусловен** – и в аспекта на психосексуалната репродукция, и като нещо аналитично представящо се от сферата на възможния опит. В действителност **несъзнаваното не е обект, то е самият субект на анализа**[6], доколкото пък тоталното аналитично поле на възможния опит не само се представя в пасивните синтези на репродукцията, но бива и действително-*продуктивно* изказвано като представа – сиреч, като *само*представа[7], всякога вече съ-битийно, в трансценденталните синтези на критическо прекъсване на репродукцията, благодарение на които бива забелязвана нейната всякога несвоевременна продуктивност – и то продуктивност в случая не откъм съзнанието, както е при Кант[8], а откъм самото продуциращо несъзнавано, което никога не е и няма как да остане на авансцената на означавания (възможния) опит.

Поради това, че, логически погледнато, завършеният анализ всякога изисква и завършен синтез, аналитичното разпростиране извиква несвоевременното си синтетично прекъсване именно с оглед на една трансцендентална, а не метафизична регулация на употребата на способностите (по Кант), която обаче такава, каквато ни я предлагат авторите на книгата, не е чисто и просто продуктивна в представянията на трансцендентално съзнание, а процесуална и производителна, машинна, доколкото, както казахме, си поста-

[6] Несъзнаваното продуцира; то е субектът на анализа, ала не откъм полето на привидностите/възможния опит, където самото то (както е при Фройд) е превърнато в привидение, а като продуциращото – като самото издействащо условие за „аналитичен синтез“ във всякога напрегнатото чисто отношение на форма и материя (по Аристотел) и битие и съществуващо (по Хайдегер).

[7] Тук очевидно става дума преди всичко за „представяне на несъзнаваното, а не представа на съзнанието“ (**Дельоз**, 1999: 246).

[8] По въпроса за продуктивността на „синтезата на способността за въображение“, извикваща оригиналната Кантова концепция за трансценденталния схематизъм – вж. статията на **Димитров**, 2004: 226, 233.

вя амбициозната цел да динамизира статичността[9] на представящото поле, да превърне сумрачните статистични агенти на желаещо съотнасяне – в самото/изконното *желаещо производство* на субекта „несъзнавано“. **Така реалността бива придърпана до и отвъд границите на аналитично разкриващата се световност и сравнена с машина, която се оказва другото име на несъзнаваното. Тази машина е субектът на анализа**[10], който именно машинирайки процесуално, пулсира, и няма как де-финитивно и откъм аналите на съзнателно-социалния опит да бъде предопределен в себе си, той е едновременно разгръщащ се в привидностите на своите възможни нарочвания и всякога открито и свободно самофинализируем чрез прекъсванията на алиенациите си в един обективен ред, който, ако и да изглежда тотален, би било критически и диалектически недопустимо да бъде безкритично тоталитаризиран в какъвто и да е аспект на отнапред съществуваща организация или универсален ред[11].

Поантата на последователния анализ на книгата на Дельоз и Гатари се извежда в закономерното и постъпателно разнищване на

---

[9] Препоръчителна в този пункт, а и изобщо с оглед разбирането духа на цялата студия е статията на Д. Вацов „Погледът срещу гледането (Метафизиката като киномашина)“. Ето един подходящ цитат от текста й: „(…) За улеснение въвеждам една технологична метафора – разликата между Кантовия чист разум и Хайдегеровия *Dasein* може да се види като разлика между прожекционния апарат за диапозитиви и киномашината. Метафората позволява да се разбере както общия принцип на конструктивното решение, така и разликата като технологично усъвършенстване на прожекцията – статичността и твърдите граници на Кантовите кадри (категории) и чисто рационалния синтез помежду им, а също и динамиката и времевостта на Хайдегеровата прожекция със синтез във въображението“ (**Вацов**, 2003: 173, I.3)

[10] „Не съществуват, от една страна, социално производство на реалност, а от друга страна – желаещо производство на фантазъм.“ (**Дельоз, Гатари**, 2004: 45) Реалното е винаги вече социално. Натурализираният поток на парите към едиповата триангулация „остава безразличен към аналните проекции на онези, които боравят с тях“ (**пак там**). Защото именно „желанието произвежда, то произвежда реалност“ (**пак там**).

[11] Тъкмо процесуално, сиреч едновременно опредметяващо-*и*-разпредметяващо забелязвана, Реалността не просто е винаги вече сътвореност: тя е все повече невъзможна. Реалното никога повече не може да бъде забелязано като чисто и просто пред-метното *ей-там*, пред-ставящо значимото. Откъм тази очевидно шизофренна точка на визиране, **шизофренията**, както ще видим, **вече не е болест, а самата продуктивност на позицията**.

процесуално иновативен анти-едипистки критико-аналитичен контекст[12], разкриващ успешен опит за довеждане на една по същество традиционно-метафизически ориентирана презентативистка психоанализа на самоизгубения (във вменявани му психосексуални триангулации и социално дисперзирани невротизиращи алиенации) човешки индивид – до машинно и процесуално издействаната производителна *шизо-анализа* на желаещото производство като самата Реалност на социалното производство и релевантните му психосексуални референции. Тоест, **за Дельоз-Гатари желанието не е пожелаването на знаци откъм представянето на трансцендиращия логос, а самото продуктивно действие на иманентизиращия логос**. (Тъкмо това, на свой ред манифестира в текста опита за поправяне на грешката на психоанализата[13], която самозабравящо се подвизава изцяло в изоставащите анали на възможния/позитивно-научен опит, вместо да издейства анализа диалектически, актуално нарочвайки значенията през генеалогията на делириумното производство на фантазми и привидности… и следователно – без оглед на предварително нарочени концептуални обвързвания с презентации и репродукции.) Желанието, в несъзнаваната си непосредственост на желаещо производство на съзнание, всякога вече симулирайки пожеланото[14], т.е. вторично и опосредстващо, се презентира през „образ“ или „вещна връзка“ (по Маркс) и следователно процесуално става социално производство. В такъв смисъл то, в своята актуалност, е всеки път пожелаване на своя разгръщащ се телос като производен на собствените му, в крайна сметка пунктуално неуточнени и поради това – несъзнавани либидни инвестирания, и преди всяка възможна алиенация в социалната

[12] „Разпитът на Фройд и ‘материалистическата психиатрия’ – отбелязва в цитираната вече рецензия на книгата Ст. Панайотов – изявяват как ‘неврозата на болния започва в параноята на лекаря’ (цит. по Дельоз-Гатари); проследена е ролята на психоаналитика, съединението между неговия частен кабинет и социалната дисперсия на едиповия триъгълник (Мама-Татко-Аз), за да се стигне до ‘аедиповия характер на желаещото производство’“ (**Панайотов**, 2004).

[13] *Грешка* е преди всичко поначало пасивно-синтетичната ти представяща намереност на самия теб като „точно този“ в „хоризонт на присъствието-с-други“, където аналитичното прекъсване чрез трансцендентален (активистки) синтез на раз-предметяването се е оказало невъзможно или просто изглеждащо ненужно (срв. **Дерида**, 1996: 79).

[14] Вторичното преразпознаване на желанието „откъм света“, т.е. като „пожелана вещ“ или „осъзнат образ“, според Дельоз-Гатари е всякога вече логосен симулакрум на самото желаещо несъзнавано.

митология и идеология. Кои, при това положение, са основните приносни пунктове на проведения в произведението диалектичен анализ и съобразно каква конкретизираща терминологична динамика са изведени те, ще стане ясно, надявам се, от вътрешната логика на следващите редове.

1. Шизофренията

Поначало „шизото няма принципи: той е нещо, само доколкото е друго нещо“ (*, 118). Това може да бъде използвано както много мъдро, така и по един отявлено лош начин. Навярно първата по важност заслуга на книгата е, че в главите ѝ не се описват симптоми на нечия криза или психичен срив, както сме свикнали да очакваме, докосвайки се до този термин. Ако дори самата психоанализа си позволява да трактува шизофренията като безнадеждно болестно състояние, подобно на цялата останала модерна психиатрия, това без съмнение се дължи на грешки и заблуждения още в самата изходна парадигма на обговаряне. А тя най-кратко може да бъде класифицирана като *предрешен субстанциализъм*, произхождащ от представящото разделение на биващите родове, видове и индивиди в анализа, без да бъде промислено каквото и да е из-вечно трансцендентализиращо завръщане към недрата на което и да е (произволно избрано) априорно-синтетично подемане в опита на науката. Психоанализата, както и всеки субстанциалистки анализ, работи само доколкото има фатализъм и детерминизъм, т.е. непоправими, заварени, съдбовни обвързаности и разделения в един свят на обектната самостойност, където нормата, практическата мяра, винаги вече ще бъде схващана средностатистично, като обобщена статистика, а болестта ще е болест, доколкото имаме отклонение от нормата. В такъв смисъл фаталността на болестното разделение в себе си съобразно практическата психиатрия ще изхожда от шизофренността като ексцес на индивида, отдалечаващ се до такъв предел, от който е невъзможно връщане към нормалното състояние. Подобен случай е безнадежден за лечение, доколкото състоянието на пациента, каквото и да е „само по себе си“, няма как другояче, освен вече само случайно да се синхронизира и нагоди към презентативността на нормата. На едно такова състояние е отказана прекомерната дискретност и самобитност, непризнаваща цензурите и оптимумите. **Учудването на авторите в посланието им обаче не иде от самата „фаталност“ на раздвоението, неспособно да се редуцира до нормата, а от настойчивата упоритост изобщо да бъде произвеждана норма, да се вменява**

обвързаност с фатализираща субстанция. Тук значи проблемът изобщо не засяга подходящия метод или правилното лекарство, изобщо индукцията на клиничните намеси. Проблемът е дедуктивен: не е ли болестта в самото доживотно вменяване на ред и наратив, който може и никак да не ме засяга (защото отникъде не следва *a priori*, че би трябвало да ме засяга), не е ли изначално обсебено желаещото представяне на несъзнаваното от самата представа на съзнанието, която фатализира отделянето в един тотален субстантивен анализ, изобщо недопускащ в разгръщанията си здравословната и вече *дедуктивно*-коригираща процедура на трансценденталния синтез именно откъм границата на наративните съдържания? Разделеността е преди всичко свързаност именно в изначалността на акта на предприемането й. Без яснота за априорното положение, че няма само сурогатен анализ без синтез, че всяка възможност се одействителява в акта на предприемането й, имаме раздвояваща зараза на самото социално поле на разгръщане на пасивните синтези в качеството им на регресивна анализа. **Шизофренна е всъщност преди всичко представата, че анализът е незавършимо регресивен, понеже различията са само и единствено в самото субстанциално социално поле на различаване, в същността на самите частни обекти и индивиди.** Невротизират ни, деаутизират ни, практицизират ни, за да ни подчинят на частния, индуктивен, обектно-позитивен принцип и така да запазят властта си в името на териториалността на европейския човек. Тогава, и все в този дух, следва да предусетим какво означава психоаналитичната легенда „Едип“: за тях, агентите на субстантивизма и тоталната метафизика, е неотложно, същностно важно границата на пределно раздвояващото отношение да бъде отмествана отсам трансценденталния контур, да бъде направена безобидна и да минава (да изглежда, че минава) вътре в самата социална формация. Такава е ролята на Едип като тотален символ: той измества границата, интериоризира я (вж. **пак там**, 137), налагайки предпоставката за шизофренията като болест на частното (индуктивно) отделяне. Шизофренично-болестното е именно в „придаването на дву-еднозначност (на желаещото отношение, подведено под господството на тоталността в представата – б.м., И.Л.), т.е. смачкването на многозначното реално в полза на едно символично отношение между две артикулации: следователно *това* е значело

именно *онова*“ (**пак там**, 136) Ала субект-предикатното свързване чрез такава редукция е пропозиционално[15], то изразява само възможно състояние на нещата, то не изразява някаква задължаваща принадлежност, нито пък предполага точно такова присъствие, подведено точно към този род „отвека и навеки“[16]. Яснота за разказваната история, за да не се шизофренизираме болестно от самото начало, означава: яснота защо се подема история, и кой я изговаря, при условие че няма изначално съучастничество, доколкото няма изначално представяне откъм един-единствен и вездесъщ субект, властово приел себе си за „род“ и „същност“. В противен случай сме раздвоени, препращайки себе си към едно мистично първоначало (архиобраз, предустановена идентичност), към което може и да принадлежим, но може и да не принадлежим. Така вече Аз е някой друг, **и е възможно повече никога да не успеем да се завърнем към автентичния себе си** – и разбира се, не в смисъла на придържане към нормата за аз-ност в нечия чужда и неясна тотална история, в която е необяснимо как и защо сме попаднали, а понеже, оплели се в пасивните синтези на темпорализации и обективации, у нас може даже да не се появи досещане, че сме герои в нечий неприсъщ наратив от типа „това като онова“[17].

---

[15] „В случая с пропозициите – отбелязват Дельоз и Гатари в една друга своя книга – се касае за външни *частични наблюдатели*, научно дефинируеми по отношение на една или друга ос на референтност, докато при понятията само вътрешните *концептуални персонажи* обхващат този или онзи план.“ (**Дельоз, Гатари**, 1995: 45). Затова представящото обяснение чрез пропозиция е много неподходящо за една наука за душевните състояния на индивида, каквато е психологията, не само поради срещуполагащото се спрямо света позициониране на субекта, но и защото поначало „никога не сме върху един и същ план“ (**пак там**, 53).

[16] „Първата философска стъпка: – обръща внимание М. Хайдегер в „Битие и време“ като стерилизираща особеност на метода си – да не се разказва история, т.е. да се определя едно биващо като биващо чрез свеждане до друго биващо, досущ сякаш битие би имало характера на едно възможно биващо.“ (**Хайдегер**, 2005: 13-4, §2)

[17] Ето какво забелязва в книгата си „Различие и повторение“ Дельоз: „Така че съзнаваната от мен в *Аз мисля* спонтанност не може да бъде разбрана като атрибут на субстанциално и спонтанно същество, а единствено като афекция на пасивен мен, който чувства, че собствената му мисъл, собственият му разум, онова (118), чрез което казва АЗ, **се упражнява в него и върху него, но не чрез него** (подч. м. – И.Л.). Тогава започва дълга, неизчерпаема история: АЗ е друг или парадоксът на интимния усет. Дейността на мисълта се прилага към рецептивно същество, **към пасивен субект, който следователно по-скоро си представя тази дейност, отколкото я действа** (подч. м. – И.Л.), по-скоро усеща следствието ѝ, отколкото

Метод, който дедуктивно е приел нормативистката функция да „крепи порядъка“ в гореизложения смисъл, трудно би могъл да ни лекува от болестотворността на раздвоенията, след като по презумпция ги полага матрично и метрично. Според Дельоз-Гатари (вж. **пак там**, 137), приложението в контекста на психоанализата е такова, че агентите и отношенията на социалното производство, както и съответните им инвестирания, са сведени до фигурите на семейното възпроизводство. Значи, в изходната съвкупност присъстват социалните формации, а в окончателната съвкупност, и като своеобразна обработка на метода, вече имаме само *мама*, *татко и аз*. Без да се отрича, че закономерният ход на анализата се е домогнал някак до несъзнаваното и предсъзнаваните форматирания, той си остава по същество научно-индуктивистки и работещ откъм полето на опасната шизофренична раздвоеност между възможен и действителен опит, в изразяващото отношение на дву-еднозначност, придаваща значение единствено на съзнателно-културната и следователно вторична (именно и само като възможна, репродуцирана!) метрика на еталоните и консенсусите за оптималност и правилност откъм „усреднен, абстрактен субект“. В самото това представящо отношение несъзнаваното се репродуцира чрез насилствена едипизация, която няма как да лекува, нито спасява от фатален завършек.

От критичния анализ дотук **виждаме, че шизофренията като самата изява на двуфакторното отношение на аз-а е неотменима, проблемът е в демаскирането на всичкото онова, което властимащите от „този свят“, вкл. и институтите и авторитетите на психоанализата, влагат в нея**. В широкия контекст на безкритичната анализа шизофренията е болест, която не може да бъде излекувана, понеже е неподатлива на всякакви процедури на нормализация. За авторите обаче, „шизофренията, или желаещото производство, е границата между моларната организация и молекулярната множественост на желанието“ (**пак там**). При това поло-

---

притежава инициативата й, и я живее като Друг в себе си“ (**Дельоз**, 1999: 118-9). И още: „От единия до другия край Азът е сякаш пропукан: **той е пропукан от чистата и празна форма на времето. Под тази форма той е съответното на явяващия се във времето пасивен мен** (подч. пак м.). Разсед или пропукване в Аза, пасивност в мен – ето какво означава времето; и съответствието на пасивния мен и пропукания Аз изгражда откриването на трансценденталното или елемента на коперниканската революция“ (**пак там**, 119)

жение проекторията на желанието не се внедрява вътре в границите на моларната организация, а я прониква „отвън и отведнаж“, в една априорна дедукция на различаването, която не само гарантира несъзнаваното като изначално противоположно на всеки възможен съзнателен ред и организираност, но и се намира в непрекъснат процес на диалектично издействане на завършващия трансцендентален синтез, който, съучаствайки на разгъването на анализата, същевременно отново я вгъва до молекулярното състояние, осигурявайки по действително здравословен начин пълнотата на логосната обработка и снемайки риска от едно шизофренично-болно алиениране на субекта във фатализиращи субстанции и организации. Така **шизофренията не е разделеност, която биографично ни спохожда на социалното поле**; опасно е тъкмо това наше (вкл. и психоаналитично) нарочване в модалност, изцяло разполагаща ни в границите на това поле, а им. – като „обективни субекти“, „частни индивиди“ насред всеобщото, което имплицитно вече ни подчинява (понеже ни съдържа) в качеството си на реална множественост. За авторите тук става въпрос за качествено различно разделение, интензифициращо се през самото себе си, а не екстензивно на собствената си социална и биографична организация: **разделение, което остава разделящо и при все това утвърждава разделените термини**, утвърждава ги при цялата им отдалеченост, без да ограничава единия чрез другия, нито да изключва другия от единия – това е може би най-висшият парадокс[18] на алтернативно пред-

[18] Нека пак се обърнем към „Различие и повторение“: „Във великия лайбницов анализ крайният Мен вече се въвежда в развитието на безкрайността, а във великия хегелов синтез безкрайността отново се въвежда в действието на крайния Мен. (...) Краен синтетичен Мен или аналитична божествена субстанция са едно и също. (...) Ницше изглежда е първият, прозрял, че смъртта на Бога става действителна едва с разтварянето на Мен“ (**пак там**: 86). Тъй като, ето какво е „*Cogito* за разтворен мен: Мен на „Аз мисля” съдържа в същността си рецептивност на нагледа, спрямо когото АЗ е вече друг. (...)...по право сме влезли за кратко в тази шизофрения, която характеризира най-висшата мощ на мисълта и пряко отваря Битието към различието, нехаейки за всички опосредствания, за всички помирения на понятието“ (**пак там**: 87). Ето как препотвърждава казаното в специфично своя си контекст и Жак Дерида: „Процесът, чрез който живото сега, произвеждайки се чрез спонтанно раждане, трябва, за да бъде едно сега (*presence* – сега-представящо, присъстващо – б.м., И.Л.), да афектира само себе си без емпирична опора от нова изначална актуалност, в която ще стане не-сега като минало сега, и пр. – един такъв процес е чиста само-афекция, в която същото е същото единствено афектирайки се от другото, ставайки другото на същото. Това само-афектиране **трябва да бъде чисто** (подч. пак м.), тъй като изначалното впечатление е афектирано единствено от него самото, от абсолютната „новост” на друго изначално впечатление, което е друго сега“ (**Дерида**, 1996: 114)

лаганата шизо-анализа, за който отново ще става дума във втората част на тази студия. Шизофреникът е гледащият откъм най-външната граница на всички възможни отношения, които обаче се афектират производително, а не представно. Не той е в иманентността на междуличностните отношения, попадайки в илюзията на изначално раздвояващата „принадлежност-към“, а напротив: той иманентизира всяко възможно отношение, съзирано в полето на световността, свеждайки го до „кръга на притежанията си“; така представата бива произвеждана преди всичко като *чисто представяне*, и не се допуска нечистотата на репродуциране откъм представяното. За шизофреника, който е здрав, а не болен, понеже процесира производително, а не е статист на представящото се във възможен опит, важи „и… и…“ (и едното, и другото), вместо „или“. Така например, „шизофреникът не е мъж или жена. Той е мъж, или жена, но е тъкмо и на двете страни: мъж на страната на мъжете, жена на страната на жените. Шизофреникът е мъртъв или жив, (но) не е и двете едновременно, а е всяко от двете в края на едно разстояние, което той прелита с приплъзване. Той е дете или родител, не едното и другото, а едното в края на другото, като двата края на една пръчка в едно неразчленимо пространство“ (**пак там**, 104). Съобразно с това, „всичко се разделя, но в себе си“ (**пак там**); това се нарича *добра крайност* (която всякога е завършеност, засференост в себе си), а не лоша безкрайност (преливаща в остракизъм), в която болестните раздвоявания идат от подражания, цензури и се причиняват от неправилната трансцендентна употреба на синтезите, от изначално субектовото сластно изгубване в сурогатите, отлагащи се от екскрементацията на нечия властна вездесъща аналност. **Шизофренията не е болест, а производително отстояние преди всичко когато всеки път будно се открива като такава**: шизофреникът не се предрешава в симулираните тъждества, понеже тъкмо той е буден за симулацията на писмеността (срв. с **Дерида**, 1998). И ако идентификацията е именуване, обозначаване (в нормално-шизофреничен смисъл – на „себе си“ или „това нещо“ винаги като някой друг/нещо друго), то будният обратно придърпващ и в крайна сметка прекъсващ синтез на обективно-тотализиращия анализ, припознат именно като „симулации на странно многозначната писменост“ (*, 119), закономерно ни отвежда към „реалното извън неговия принцип“ (**пак там**), именно „в точката, където то действително се произвежда от желаещата машина“ (**пак там**). Тъкмо тази точка, която не е никъде на повърхнината на съзнаваната световност, е резултативният пункт на една действително (а не мнимо-

нарочващо) сублимираща обработка на анализата (която ни става достъпна под формата вече на шизо-анализа)… Прочее, тъкмо в нея „копието престава да бъде копие (откъм реда на екземпляристките референции и „естествените разделяния“ – б.м., И.Л.), за да стане Реалното и *неговата изкуственост*“ (**пак там**).

И ако болестта шизофрения би могла да бъде резултат включително и на психоаналитичните нарочващи редукции, които си въобразяват, че с особения си концептуализъм и диванно-методични еквилибристики биха могли да ни предпазят от нея или най-малкото от подстъпите към нея, то посланието на книгата през издействащите асамблирания на шизо-анализата ни казва за нея тъкмо обратното: „Шизофренията като процес е желаещото производство, но такова, каквото тя е в крайна сметка, като граница на социалното производство, определено при условията на капитализма[19]. Това е нашата „болест“ – на нас, модерните хора“ (**пак там**, 174). В този смисъл, шизо-анализата си запазва за сведение един работен и работещ мит (без, разбира се, подобно на фройдизма, репродуктивно да превръща митовете в регулатив): „единстве-

[19] Интересна е една такава преориентация на критико-аналитичната терминология към един механицизиран, технократизиран и политикономизиран дискурс. Вече загатнахме, че иновативно марксистката гледна точка и експресивност е съзнателно търсена, доколкото подсилва ефектите на антиметафизическа критика в контекста не само на Кантовото трансцендентално-синтетично самопредставяне, но и на различаващо-процесиращ ексцес, който е диалектичен. Сигурен съм, че Дельоз-Гатари добре си дават сметка доколко една по-класическа терминология не би съответствала на динамичния характер на времето на масовото производство, в което живеем (късната модерност) и в такъв случай не би могла да революционизира статиката на понятията в сферата на преднамерения теоретизъм и наукообразната дескриптивност. Аполоновите заложби и привързаности на последната някак трябва да бъдат раздрусани, а защо не и пометени от дионисовата пулсация на един тъкмо машинно-производителен екстаз като израз на самата революционност на акта на скъсване с тъждествата, утвърждаването в саморазличаване, през което оправданията за нереализиращ се потенциал стават невъзможни. **Самият смислов език на домодерното е станал импотентен**; домодерното със своята „статика на култа“ не декодира или трудно декодира социалните потоци и полета, следователно в състава на такъв тип аналитична терминология трудно се промъква проблясък за конститутивност на социалното поле тъкмо откъм несъзнаваното, а следователно на историята и епохите откъм един учредителен мит (вж. **Манчев**, 2012: 67-77), който, според двамата автори, си остава не повече от фантазъм.

ният модерен мит е този за зомбитата – умъртвени шизо, годни за труд, направени разумни“ (**пак там**, 443).

2. Желанието

Нека специално се отнесем към Фройд и неговите последователи и видим как психоанализата третира желанието. Според Дельоз-Гатари, Фройд е един своеобразен Лутер и същевременно Адам Смит на психиатрията (вж. *, 359). В теоретичните експликации на метода си той мобилизира всички ресурси на мита, на трагедията, на съня, изобщо целия арсенал на психичните напластявания и културата, за да овърже наново желанието, този път отвътре. По всичко личи, че резултатът не е никак удовлетворителен в радикалния план на трансценденталната логика: всеки път психоанализата е принудена да скалъпва „един интимен театър (на представящото съотнасяне, още на дедуктивно ниво пораждащо толкова много предпоставки за невротизъм… и доколкото Едип субстантивистки се превръща в универсалното на желанието – б.м., И.Л.)“ (**пак там**). В по-нататъшните страници на книгата това твърдение се доуточнява: „Точно както Рикардо основава политическата или социалната икономия, откривайки количествения труд в основата на всяка представима стойност, така и Фройд основава желаещата икономия, откривайки *количественото либидо* (подч. пак м.) в основата на всяко представяне на обектите и на целите на желанието.“ (**пак там**, 395). „Голямата собствена заслуга“ на психоанализата в това отношение се състои тъкмо в теоретичното извеждане на поредната икономия от тържествения ред на „идеалното тъждество“, на фикционизмите за „чисто количество“, една нова и по същество двойно идеализираща икономия, която си поставя за задача все така прилежно да „обслужва обществената практика“, ала този път с една особеност именно в духа на новата наука за съставната психика – като *психосексуална икономия на желанието*: „Фройд открива субективната природа като абстрактна същност на желанието“ точно така, както „Рикардо – субективната природа или абстрактната същност на труда (…)“ (**пак там**, 395-6). Далечната цел е желанието да се прикрепи или направо скачи с някои от „напълно готовите елементи на социалното производство“ (**пак там**, 168), оказвайки се завареник на един ред и една идеална организация, самата тя в разчлененостите си изземваща функциите на желаеща субектност. (Излишно е да подчертаваме, че съвсем недалновидно подобна субектност в един лошо-шизофреничен смисъл е обектна, сиреч не се извежда виртуализиращо чрез асамб-

лираща обработка, а изначално-представно принадлежи към реалностите на света.) Идеалният такъв агент за Фройд се оказва семейството – в него възникват и, което е порочно-кръговото, към него в крайна сметка имплицитно се отнасят всички възможни либидни инвестирания на желаещото същество, както и евентуално съпътстващите ги отклонения от нормата. Така семейството е превърнато в „едновременно анус, който задържа, глас, който резонира, както и уста, която консумира неговите три собствени синтеза“ (**пак там**). Ето как шизото се оказва потенциално болно от раздвояващи непреодолимости преди всичко заради параноята, която тъкмо в името на живота на метода (ще) създава едно такова нарочване и свеждане на либидните потоци до една изглеждаща толкова неотстранима в своята конкретност концептуална фигура – тази на семейната триангулация (мама-татко-аз). Трите посочени грешки относно желанието (в този ред на мисли) се наричат *липса*, *закон* и *означаващо* (вж. **пак там**, 149). Донякъде е уместна алюзията на тая лошо-шизофренизираща троица със Светата Троица в догматичното християнство. Според авторите, това е по същество една-единствена грешка, чието друго име е идеализъм, формиращ именно „една набожна концепция за несъзнаваното“[20] (**пак там**), която с мистериозността си още повече ще обвързва в параноичен делириум както „пациентите“, така и самите терапевти[21]. Въпросният „идеализъм“[22] е означението на всяко възможно привилегироващо вкопчване в даден/презентиран артефакт,

[20] Структуралната интерпретация на класическата психонализа „отхвърля всякакво вярване, издига се над образите, удържа от бащата и майката единствено функции, определя забраната и трансгресията като структурни операции (…). Научното познание като не-вярване е наистина последното убежище на вярването и, както казва Ницше, винаги е имало една-единствена психология – тази на свещеника“ (*, 149).

[21] „…същият упрек важи с още по-голяма сила и към психоаналитиците: човек би казал, че те вярват в това – в мита, в Едип, в кастрацията. Техният отговор (в съвсем структуралистки дух – б.м., И.Л.) е: въпросът не е дали ние вярваме в това, а дали самото несъзнавано вярва. Но що за несъзнавано е то, ако е сведено до състоянието на вярване? (вж. пак бел. под лин. 20 – б. пак м.) Кой му инжектира вярване?“ (**пак там**, 144)

[22] „Тази идеалност – прозорливо отбелязва Дерида – е самата форма, в която присъствието на един обект изобщо може безкрайно да бъде повтаряно като *същото*. (...) Идеалността е спасението или господството на присъствието в повторението. В своята чистота **това присъствие не е присъствие на нещо, което *съществува* в света, то е в корелация с него чрез самите идеални актове на повторение** (подч. м. – И.Л.).“ (**Дерида**, 1996: 15)

съобразно който откъм безкритичния изследовател се отпочва анализ, без всякаква презумптивна нужда от завършващ, завръщащ или най-малкото прекъсващ синтез. **Шизофренията е лоша, опасно предразположение и болестно състояние, когато предварително е стуктурирано и манипулативно предопределено полето на единяващите разнозначности** – тогава задължеността към структурата (либидния обект) те прави фатално разделен – в презумпциите на психоанализата това винаги ще произвежда задържане и изтласкване, както и цялата позната ни система на психосексуално детерминираното договорно насилие. В желанието изначално е въведена липсата, което затваря желанието, редуцира го до изкривени и даже болестни състояния, произтичащи именно от затрудненията за неговото удовлетворяване. Това е така, защото **за твърд се представя либидният обект, вместо в твърдението твърдо да бъде преориентирана анализата към прекъсващо-завръщащ синтез чрез иманентизация на самия хоризонт на аналитично все по-втвърдяващата се либидна обектност** откъм границата/форматирането му в изказването – и именно чрез по-нататъшно репродуктивно непотвърждаване, не в аналите на увличащото препотвъждаване. Напротив, препотвърди ли се липсата, изведе ли се желанието откъм обектен недостиг (в аспекта на идентично-представящото неразличаване от самото себе си), тогава „цялото желаещо производство се заличава и свежда до просто производство на фантазъм“ (**пак там**). Но знакът не произвежда фантазми и идеалности, той не е обсебен от изначална идентичност по никакъв друг начин, освен в доброволността на повтарянето на въобразената такава; знакът е преди всичко „производство на реално и позиция на желание в реалността“ (**пак там**). Знакът се афектира несъзнавано, и няма пласт на несъзнаваното в психиката, преди самото издействане на структура и организация от самото желаещо производство на несъзнаваното.

Когато отнасяме желанието към Едип, считат авторите, ние се осъждаме да не познаваме производителния характер на желанието[23]; така осъждаме самото желание на мъгляви мечти или

[23] В „Различие и повторение“ Дельоз забелязва: „Всъщност **условието трябва да бъде условие на реалния опит, а не на възможния опит. То образува вътрешноприсъщ генезис, а не външноприсъщо обуславяне. Истината във всяко отношение е дело на произвеждане, а не на адекватност. Дело на гениталност, а не на вроденост или припомняне** (подч. м. – И.Л.). Не можем да смятаме, че основаното остава същото, същото, каквото е било, преди да бъде

въображаеми представи, които са само негови съдържателни изрази, свързваме го с независими съществувания – бащата, майката, родителите, – които все още не включват своите елементи като вътрешни елементи на желанието. Ето как въпросът за бащата е точно като въпроса за Бога: роден от абстракцията, той предпоставя, че връзката между човека и природата, а също и тази между човека и света, е изначално прекъсната, така че човекът трябва да бъде произведен като човек единствено чрез нещо външно спрямо природата и човека[24] (вж. **пак там**, 144). **В едно иманентизирано, което ще рече – събитийно разгръщащо се поле на емпирията, и идеологията, и фалосът, и Едип не са никакви пълноценни трансцендентални означаеми, а само фиктивни, само нарочени (а не преди всичко самонарочващи се!)**, тъй като те зависят – те са символи – от/на иманентния конфигуратив на това поле, те не стоят в основата му. Съобразно завършващия анализата трансцендентален синтез, върху това поле биват преразпознавани не абсолютизирани референти, а там става дума по-скоро за машинно производство на желанието, сиреч „за потоци, за запаси, за прекъсвания и за флуктуации на потоци“ (**пак там**, 141), изобщо за мигновено парадоксално-синтетично единство на хомо- и хетерогенности с оглед на една иманентна и всякога производителна употреба на синтезите в аналитичния хоризонт. Ето защо желанието, либидото не е чисто и просто в частно-обектната и личностна сексуалност, а „е навсякъде, където нещо се движи и тече, повличайки заинтересовани субекти към смъртоносни устия“ (**пак там**). Желанието е всякога производително, преди да се отчужди в представата до „обект на пожелаваното“ и – да го повторим пак – не то генерира „психичен пласт на несъзнаваното и предсъзнаваното“ чрез задържане и изтласкване, както мисли Фройд. Всъщност **инвестициите на либидото не са откъм социалното поле, то инвестира самото поле в ставането на желаещо и социално**

основано, преди да прекоси изпитанието на основополагането“ (**Дельоз**, 1999: 198). И още: „Смисълът е генезисът или произвеждането на истинното, истината е само емпиричният резултат на смисъла. Във всички постулати на догматичния образ намираме все същото объркване, което се състои във въздигането до трансценденталното на проста фигура на емпиричното, **с риск истинните структури на трансценденталното да изпаднат в емпиричното** (подч. пак м.)“ (**пак там**, 199).

[24] В този смисъл, справедлива е забележката на Ницше от книгата му „Веселата наука“: „Вече се смеем, когато открием едно до друго понятията ‘човек и свят’, разделени само от безмерното нахалство на думичката ‘и’“ (**Ницше**, 1994)

производство, в несъзнавани форми… и чрез това халюцинира цялата история, бълнува цивилизациите, континентите, расите, религиите, интензивно „усещайки“ едно световно ставане (вж. **пак там**, 133). В това собствено прозира и заплахата на желанието спрямо метафизически привилегированата структура на обществото: желанието „заплашва едно общество не защото е желание да си легнеш с майка си, а защото е революционно“ (**пак там**, 156). Едно такова производително желание в марксизма се преоткрива чрез преобразуващо практическо-критическо издействане, което ще рече диалектически-(само)революционизираща се форма на критиката (вж. **Маркс**, 1845: т.т. I, III и IV). Производителното желание не е привързано към симулирани тъждества, то не се репродуцира в структурата на психиката, обществото и културата. То изобщо не е на страната на моларните съвкупности, нито подлежи на инстанционен контрол в психиката или откъм общностните конвенции. Желанието се съотнася с намерението за световност, а не със света, то влиза продуктивно в самите фиксации на тази онтологична интенция, и то няма как да бъде свеждано „по научно-индуктивен път“ и самоцелно емпирично към нуждите на едни или други хипостазирани обектни и статистични ограничители и цензори. Интересна, вкл. и съобразно казаното, е констатацията на авторите, че според желанието „ние сме хетеросексуални статистически, или моларно, но сме хомосексуални личностно, без да знаем това или като го знаем, и накрая – трансполови сме елементарно, молекулярно“ (*, 95). Тук става дума обаче за **такава гъвкавост на желанието съобразно неговата процесуално-производителна инициативност (а не инициация), която съвсем не е обвързана фатално с метафизическо позициониране и историческо стациониране на каквито и да са несамореволюционизиращи се личности и общности**.

3. Несъзнаваното

С фройдовото изобретяване на едно производно несъзнавано като типология, митология и история ще се занимаваме и в понататъшния развой на студията, опитвайки оглед на т.нар. „опори на психоанализата“ – и преди всичко в лицето на такива психоаналитични концепти като семейството, Едип, задържането и изтласкването. В този параграф ще разгърнем и довършим концептуалния и методологичен план на онова несъзнавано, създадено в процесуалистката критична теория на Дельоз и Гатари, чието аналитично и дефинитивно обговаряне (дължащо се главно на

неговото новопосочване извън реалностите на познатото) започна още с въвеждащите редове на студийното изложение. Идеята, върху която стъпва критиката на двамата автори взема предвид неправомерността на фройдовата процедура, поемаща несъзнаваното като завареник на една интерпретация в представящото отношение и задължавайки по един абсурден начин несъзнаваното да се намести в структура и да приеме образ, който се оказва изначално лъжлив поне по два показателя: на първо място, той се индуцира причинно в изтласкването и тъкмо така започва да зависи съдбовно от този фаталистичен детерминизъм и то по такъв начин, че, на второ място, едно такова несъзнавано напълно според правилата на предметната локализация[25] съобразно упражняваната трансцендентна употреба на синтезите, се оказва съизмеримо със следствието (изтласканото), следователно обвързвайки се по условие с химерата за задължителност на тази употреба[26]. **Неправомерна се оказва заемката на осъзнаваща се образност през изтласкването – така се получава абсурдът собствено иманентната сфера на изтласканото (несъзнаваното) да се чете структурно, сиреч през изтласкването.** Не би се получило подобно недоразумение, ако несъзнаваното би се разположило не вътре в границите на перцептивно-предметния хоризонт, който психоанализата приема за открит и потенциално безкраен поради заплетеността си в илюзиите на трансцендентната предметност, а ако би се приело, че самото то и всеки път наново би преразпознавало *из* себе си (с оглед на собствената си сфера на иманентизация) фактора и вектора на

[25] Наистина, похвално е, че Фройд пръв подема по-задълбочено разговора за несъзнаваното в световната наука и това е без съмнение негов принос. Какво обаче изобщо е това не-съзнавано, което при Фройд вторично, *a posteriori* бива наместено някъде сред структурите и предметностите на съзнателния опит или се генерира от изборите и отговорностите му? Не прилича ли то по-скоро на една удобна играчка, за да узаконяваме чрез нея развихреността на фантазиите си като екстравагантна теория, с която същевременно – забележете – претендираме да спасяваме психичното здраве на „повечето хора“ и даже на „всички“!?

[26] „Именно самата форма на интерпретацията се оказва неспособна да достигне до несъзнаваното, тъй като тя самата подбужда неизбежните илюзии (включително структурата и означаващото), чрез които съзнанието си създава за несъзнаваното един образ, какъвто на него самото му се харесва – ние все още сме набожни, в това отношение психоанализата остава в предкритическата възраст (в смисъла на това, че й липсва всякакъв критически и феноменологичен подход спрямо употребата на синтезите и си остава догматична по един недалновиден предвзето класически начин – б.м., И.Л.).“ (*, 448)

съзнателните наместявания и темпорализации. По такъв начин то не би се появило в света, не би се причинило от нещо (друго)-от-света, не би се разпознало сред даденостите, а самото то различаващо би отдавало на света правото му да се конфигурира в образите и представите на съзнанието, в изпробващото отношение на възможно и реално (доколкото възможното е започващо аналитично и ставащо реално едва в завършека на трансценденталния синтез). Защото несъзнаваното не е нито струкурално, нито личностно, то не символизира, нито пък въобразява или изобразява: то, както вече казахме, е машинно, то машинира (вж. *, 73-4). В този смисъл за Дельоз-Гатари то не е нито въобразяемо, нито символично, а *Реалното само по себе си*, „невъзможното реално“ и неговото производство. Именно производително схващаното несъзнавано „отваря“ мястото[27] на „научно изводимия факт“ (схванат в контекстите на Фройд, Адлер, Юнг, Хорни и др.), разкриващ едно вторично несъзнавано, което вече умее единствено да се изразява – да експресира в мита, в трагедията, в съня (вж. **пак там**, 75).

В контекста на казаното, **несъзнаваното е субект – трансцендентален субект**, както при Хусерл, но не точно в смисъла на

[27] Съобразно терминологията на философия на различието, за изясняване на смисъла тук бихме могли да приведем следната метафора от фундаменталния Дельозов труд „Различие и повторение“: „Различието не е разното. Разното е дадено. А различието е онова, чрез което даденото е дадено. Онова, чрез което даденото е дадено като разно. Различието не е феноменът, а най-близкият до феномена ноумен. Следователно наистина е вярно, че Бог прави света, смятайки, но сметките му никога не излизат точно и именно тази неточност в резултата, това несводимо неравенство образува състоянието на света. Светът „се прави”, докато Бог смята; не би имало свят, ако смятането е точно“ (**Дельоз**, 1999: 280). Несъзнаваното на Дельоз-Гатари в нашия случай е ноуменът, докато феноменът е несъзнаваното на Фройд и сие в качеството му на научно-презентативен фантазъм. И пак в този дух, едно допълнително уточнение по въпроса с помощта на цитат от „Гласът и феноменът“ на Дерида: „Впрочем тъй като трансценденталното съзнание не е наченато смислово от хипотезата за разрушение на света (*Идеи I*, § 49), „сигурно е, че може да се мисли съзнание без тяло и също, колкото и парадоксално да изглежда това, без душа (*seelenloses*)“ (цитиран е Хусерл – б. пак м.). И при все това трансценденталното съзнание *не е нищо повече от или нищо друго* освен психологическо съзнание. Трансценденталният психологизъм пренебрегва следното: че ако светът има нужда от *душата като допълнение*, то **душата, която е в света, има нужда от това *допълнително нищо*, каквото е трансценденталното и без което никой свят не би се явил** (подч. м.)“ (**Дерида**, 1996: 19-20).

Хусерл, доколкото дори и в трансценденталната феноменология анализът, макар и радикално редуктивен, не е подчинен на пулсиращата процесуалност на извечно прекъсващата се еднородност, а на представянето в хоризонта на съзнанието. При Дельоз-Гатари трансценденталната субектност се схваща през парадигмата на философия на различието, отчитайки кръговите движения на коекстензивността заедно с релевантната им коекстензия на човека и природата. В коекстензивното кръгово движение „**несъзнаваното, оставайки винаги субект, произвежда само себе си и се възпроизвежда** (подч. м. – И.Л.)“ (**пак там**, 144-5). Организираното антропоморфно тяло е обектът на възпроизвеждането чрез поколението; то не е неговият субект. **Няма несъзнавано изначално свързано с антропоморфна психика** – едно такова несъзнавано е фантазъм, не притежава реалност. Единственият субект на възпроизводството е самото несъзнавано, което се запазва в кръговата форма на производството. Чрез възпроизводството и неговите обекти (определени семейно или генетично[28]) винаги се произвежда именно самото несъзнавано, в едно циклично и както го наричат авторите „сирашко движение“ (**пак там**, 383), в един цикъл на предопределеността, където то винаги остава субект. Тъкмо затова „не сексуалността е средство в служба на създаването на поколение, а пораждането на телата е в служба на сексуалността в качеството ѝ на производство на несъзнаваното“ (**пак там**, 145). В същия смисъл „не сексуалността е нещо като награда за егото, в замяна на неговото подчиняване спрямо процеса на създаване на поколение (както продължават да твърдят вкл. и някои от психоаналитиците – б. пак м.), а напротив, създаването на поколение е утешението на егото, негово продължаване, преминаването от едно тяло в друго, чрез които несъзнаваното просто възпроизвежда себе си в самото себе си“ (**пак там**). Няма изначални цели на рода, самото несъзнавано си е цел[29], тъкмо затова в социокултурен и психосексуален

[28] „Несъзнаваното не следва пътищата на едно поколение, прогресиращо (или регресиращо) от едно до друго тяло: твоят баща, бащата на твоя баща и т.н.“ (*, 145) Такъв конструкт на несъзнавано, което произхожда и зависи от родовата верига, феноменологично погледнато, е оксиморон. Нищо от дисперзиите на психичната Аз-ност (Фройд) или на обществото (Юнг), които се конструират в тотализациите на анализата, не може да бъде само по себе си не-съзнавано.

[29] Според авторите, тъкмо „в дъното на обществото е делириумът, защото делириумът е инвестирането на социуса като такъв, отвъд целите (подразбира се – „частните цели“ в границите на социуса – б. пак м.)“ (**пак там**, 483).

контекст са възможни всякакви цели и всякакви мотивации за тяхното поставяне и методи за тяхното постигане. Няма *a priori* вярна цел (освен самата трансцендентална процедура по оцелостяване) и никакъв „естествен ход“ на „еволюционността“ не е общозадължителен. Точно затова авторите с право наричат несъзнаваното „извечен *сирак*“ – то е без родина, без роднини, то всякога е „пораждало себе си в тъждествеността на природата и човека, на света и човека“[30] (**пак там**), то винаги е било самото различаващо свеждане на себе си до една такава тъждественост.

Ала трябва да се обърне внимание, че визираната тъждественост не е изначално органична, макар да изисква и извиква органика. Тя, в качеството си на „тяло без органи“[31], е способна по уникален начин (тъкмо трансцендентално, а не трансцендирайки органите отвъд себе си) да бъде налице успоредно с тях, а не да им бъде противоположност (абсолютно отрицание) в качеството им на частични органи-обекти[32] (вж. **пак там**, 430). Самото тяло без

---

[30] Според Дельоз-Гатари съобразно точно това основание „въпросът за бащата, въпросът за Бога е станал невъзможен, лишен от значение – дотолкова е едно и също да се утвърждава или отрича едно подобно същество (архисъщество – б.м., И.Л.), да бъде то преживявано или убивано: една и съща безсмислица относно природата на несъзнаваното“ (**пак там**). Виждаме как *генетиката на произхода* откъм лошо-безкрайната верига на една еволюция и една естествена история, съизмерими единствено с пластовете на една легенда, един предисторически мит, тук просто се заменя с *генеалогията на производство* на съзнателен образ откъм самото произвеждащо и възпроизвеждащо несъзнавано. **Не синът е продукт на бащата в смисъла и символиката на една разказвана безкрайна история, а със самия прекъсващ синтез на „вечното завръщане“ като чисто саморазличаване бива произвеждана една родова история, чиито драматични актори са бащата и синът (вкл. и в религиозния смисъл на християнството) и чийто товар можем да приемем като свой или пък да отхвърлим (с оглед на революционизиращо-възпроизвеждащите генеалогични домогвания).** Впрочем, такъв е и шансът за трансценденталистко-геналогично и едновременно с това „иновативно марксическо“ преизтълкуване на знаменитите библейски думи на Христа *„Аз и Отец ми едно сме“* – иде реч за единство, което не просто преодолява историческата/митологична екстензия, но и разкрива нейното безсмислие.

[31] Около този странен конституент-концепт на Дельоз-Гатари ще се разгърне специално аналитично обследване в Част II на настоящата студия.

[32] Частичните обекти са по същество феномените, възпроизвеждащи „молекулярните функции на несъзнаваното“ (**пак там**, 429). Без допустимото съседство с тялото без органи, те не биха се преразпознали молекулярно, сиреч трансцендентално-емпирично, а само моларно (изцяло в аналите на една сурова обектна емпирия).

органи, забелязват авторите, е произведено „в първия пасивен свързващ синтез като това, което ще неутрализира или напротив, ще пусне в ход двете дейности, така да се каже, двете глави на желанието“ (**пак там**). А въпросните две дейности на несъзнаваното, казано на логически език, са *анализата* и нейната завършваща критическа процедура – трансценденталната (а не трансцендентната, както е в емпиричната наука) *синтеза* на саморазличаването. В книгата тези две „истински дейности на несъзнаваното“ са свързани със заставянето на анализа парадоксално „*да тече и да прекъсва*“ (**пак там**, 429) – така действат в крайна сметка визираните „две глави на желанието“. Съвместното съществуване на двете различни функции е осигурено в пасивния синтез на темпорализациите и наместванията, но тази съвместност е не субстанциална и хомогенна, а дискретна, относителна и негарантна, тя всякога е в напрегнатото отношение на същото (*idem*) и самото (*ipse*) (срв. с **Рикьор**, 2004: 32), което и собствено не й гарантира нито извечна тъждественост, нито вездесъщие.

Доколкото казахме, че шизофренията е неотменимо субектно състояние заради необходимостта от разделящо припознаване през друго, особено интригуващ се оказва въпросът за шизофренната осцилация между съзнавано и несъзнавано съобразно методологичния привкус на аналитичната обработка. При метафизико-субстантивистки подход на анализа несъзнаваното се формира откъм забраните и цензурите на съзнателно (представно, образно) внедрената структура на психиката, която ни поставя в зависимостта от един мит, възпроизвеждащ вездесъщите психосексуални детерминации чрез репродукцията на живота на рода. Вече обяснявахме защо едно такова репродуктивирано несъзнавано шизофренизира болезнено (отначало – и дай боже поначало! – през двете по-слаби квазиклинични форми, каквито са неврозата и психозата). Без да зачерква шизофренията, която е изначална, „така нареченият трансцендентален анализ – според авторите – е именно определянето на критериите, които са иманентни на полето на несъзнаваното, като *противоположни* на трансцендентните упражнявания на „какво значи това?“ (*, 147). Следователно, в трансцендентален план въпросът за *кой?* (сиреч субекта) на производително-изопващото се иманентно поле на явяване е преди въпроса *какво?*, оказващ се апостериорен на възможните тъкмо субектово конституируеми персонификации и опредметявания. Един такъв тип шизофрения, именно посредством издействаното предшестващо стопиране чрез синтетичната обработка (представляваща по същество будно пре-

късване) на аналитичната (възможната) модалност на субектово пребиваване (разполагане и припознаване), е вече не болест или ненормалност, а изразява самата ненужност на увековечаваните разполагания и припознавания, влачещи като сянка със себе си зависимостите и насилията. Спокойно можем, в духа на текстуалното послание на книгата, да кажем: **има шизофрения, която не е болест, а път към здравето и свободата, доколкото са й неприсъщи идеално-органичните и изобщо идеално-референтни зависимости, индуцирани от „чупливостите“ на антропно-предметната форма**. Тъкмо една такава шизофрения не е психоаналитична и поставяща несъзнаваното в зависимостите от аналните задръжки и изтласквания. **Една такава шизофрения не просто се пресреща в презентацията на реалност, напротив, тя се изобретява в самото желаещо производство на несъзнаваното/ Реалното** – и тя е собствено голямото постижение на предложената от авторите алтернатива на психоанализата – *шизо-анализата*. Поради нетърпимостта си към „извечни идеализации“ и всякакви други метафизически опорни пунктове, шизо-анализата е прозорливо наречена „едновременно трансцендентална и материалистична анализа“ (**пак там**), и доколкото **източникът на производителната функция е самото несъзнавано**, то изначално и аналитико-синтетично (а не просто и само обектно-аналитично) конфигурира в себе си целия възможен сетивен материал в машинна процесуална постъпателност, а лошо-шизофренизиращите референтни (обектно-отчуждаващи) повторения спрямо идеални екземплярни образци[33] са изключени от самата трансцендентално-емпирична форма на синтезата, която хигиенизиращо приключва анализата във всеки свободно пожелан момент на самоиздействана „критика на крити-

[33] Позволявам си още едно разкриване на същността на идеализациите и „природата“ на идеалното в контекста на догматичното (безкритично) поемане на самотъждествени концепти/регулативи в позитивно-емпиричната наука, която и тъкмо поради това ни подтиква към анализ чрез трансцендентализъм и феноменология: „*...идеализация* – отбелязва Д. Вацов – *наричам допускането на тъждество там, където тъждество в абсолютен смисъл липсва.* Идеализациите скриват това, че преди да бъде предмет, предметът е действие. Неговата предметност, неговото постоянство или относително тъждество в себе си, е ефект на актуално взаимодействие – действеността предхожда определеността. **Няма предмети сами по себе си – или с една метафора, заета от физиката, предметите са кванти енергия** (подч. м. – И.Л.). Казвам метафора, защото количеството, квантът, са отново интерпретативни идеализации. **В някакъв смисъл „предметът” е граница, точка на сблъсък между енергии, между интерпретации** (подч. пак м.)**.**“ (**Вацов**, 2003: 164)

ката“. Шизо-анализата изследва едно трансцендентално, а не метафизично несъзнавано; съобразно терминологията на Маркс, в книгата то е наречено „материално, а не идеологическо“ (**пак там**). Следват и още характеризиращи изброявания, диаметрално отличаващи го от психоаналитичното несъзнавано: „…шизофренично, а не едипово; неизобразително, а не въображаемо; реално, а не символично; машинно, а не структурално; молекулярно, микрофизическо и микрологическо, а не моларно, или стадно; производително, а не изразно. И тук – завършват авторите очертаването на основния методичен контур на шизо-анализата – става въпрос за практически принципи като насоки на ‘лечението’“ (**пак там**), което именно и превръща последната в *иманентистки хигиенизираща*, а не преднамерено публично търсена или експертно провокирана квазиклинична процедура, каквато е психоанализата.

(**Следва продължение!**)

Литература

Дельоз, Ж., Ф. Гатари (2004) *Анти-Едип. Капитализъм и шизофрения*. София. Критика и хуманизъм.

Вацов, Д. (1998) Погледът срещу гледането (Метафизиката като киномашина). – *Критика и хуманизъм*, *5*.

Вацов, Д. (2003). *Онтология на утвърждаването. Ницше като задача*. София. Иток-Запад.

Дельоз, Ж. (1999) *Различие и повторение*. София. Критика и хуманизъм.

Дельоз, Ж., Ф. Гатари (1995) *Що е философия?* София. Критика и хуманизъм.

Дерида, Ж. (1996) *Гласът и феноменът*. София. Лик.

Дерида, Ж. (1998) *Писмеността и различието*. София. Наука и изкуство.

Димитров, Ив. (2004) Трансцендентален схематизъм и въображение. – *Кант и диалогът на традициите* (сборник). Благоевград. УИ „Неофит Рилски”.

Левинас, Е. (1999) *Другост и трансцендентност*. София. Сонм.

Левинас, Е. (2000) *Тоталност и безкрайност*. София. Сонм.

Манчев, Б. (2012) *Логика на политическото*. София. Изток-Запад.

Маркс, К. (1845) *Тезиси за Фойербах*. – http://www.septemvri23.com/ Foierbax. htm

Ницше, Фр. (1994) *Веселата наука*. София. УИ „Св. Климент Охридски.

Панайотов, Ст. (2004) *R'edip*. – http://www.kultura.bg/media/my_html/ 2335/antiedip.htm

Рикьор, П. (2004) *Самият себе си като някой друг*. Плевен. Евразия.

Хайдегер, М. (2005) *Битие и време*. София. АИ „Марин Дринов”.

АПРОБИРАНЕ НА АВТОРОВА МЕТОДИКА ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ТРУДНОСТИТЕ ПРИ ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ НА ЮНОШИТЕ

Д-р Ивайло Детелинов Цанов
ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България
ivaylotsanov@gmai.com

Резюме: *Авторова методика за преодоляване на трудности при юноши е базирана на данни от факторният анализ на методиката за трудности при избор на професията. В изследването участват 51 изследвани лица (65% жени и 45% мъже) в две групи експериментална група беше избран 10 Б клас и контролна 9 В. Получените данни са обработени със софтуерен пакет PAWS 19, използвайки t-критерия на Стюдънт за независими извадки..*

Ключови думи: *Кариерно ориентиране, тренинги с юноши, t-критерия на Стюдънт.*

Approbation of authorial methodology to overcome the difficulties in professional orientation of adolescents

Ivaylo Detelinov Tsanov, PhD
Varna Free University „Chernorizets Hrabar“, Varna,Bulgaria,
ivaylotsanov@gmai.com

Summary: *The author's methodology to overcome the difficulties in adolescents is based on data from factor analysis of career decision difficulties questionnaire. The study involved 51 respondents (65% women and 45% men) in two groups experimental group was selected 10 Class B and control 9 C. The data were processed with a software package PAWS 19 using t-criterion of Student for independent samples. .*

Keywords: *Career guidance, training with adolescents, t-criterion of Student.*

Авторовата методика е разработена на база данните от изследването за първоначално апробиране на методиката за идентифициране трудностите при взимане на кариерно решение, проведено сред юноши от възрастова група 14-16 години от Езикова гимназия град Плевен.

Модулите в авторовата методика са базирани на данни, получени от факторен анализ на данните от апробиране методика за методиката за изследване трудности при избор на кариера и се характеризират със следните черти:

Обучение за придобиване на допълнителни професионални знания

Първият модул се фокусира върху повишаване себепознанието и повишаване информираността за различните професионални възможности. Съвременната тенденция в сферата на кариерното ориентиране се фокусира върху подобряване уменията за взимане на информирано решение от страна на индивида. Ключов компонент за взимане на такова решение е доброто себепознание. Друг елемент на този модул е повишаването на информацията за професионалните възможности чрез представяне на различни канали за достъп до достоверна информация за различните професии.

Обучение в комуникативни умения

Вторият основен модул е обучение за повишаване на комуникативните умения на юношите. Въпросът за избора на бъдещата професия е приоритет за гимназистите. Основното нещо за гимназиста е да не вземе грешно решение, да направи правилния избор, който да отговаря на личните интереси, способности, възможности.

Провеждането на обучение е един от начините да се даде възможност на ученици от гимназиите за разбиране целите на кариерното ориентиране и да планират дейността си в рамките на една бъдеща професия, както и изграждането на система от отношения с други хора.

Целта на обучението на междуличностното взаимодействие за тинейджъри е да осигури комфортни условия за придобиване от участниците обучение в сферата на комуникативните умения и развитие на нов емоционален и интелектуален опит. Това обучение е насочено към изучаване на общите характеристики на процеса на комуникация.

Резултати от проведено апробиране на авторова тренинг програма за преодоляване на бариерите при избор на професия

Експериментът е планиран и проведен в периода януари-февруари 2014 година. Мястото на провеждане на експеримента е Гимназията с преподаване на чужди езици – гр. Плевен. Чрез гнездови подбор бяха избрани класове, които да представляват експериментална и контролна група. За експериментална група беше избран 10. Б клас, а за контролна 9. В клас. Тестирането и провеждането на обучението бяха проведени на 21. февруари 2014 година.

Получените данни са обработени със софтуерен пакет PAWS 19, използвайки t-критерия на Стюдънт за независими извадки.

Дескриптивните статистики на скалите и статистически значимите разлики на трите основни дименсии за двете групи преди преминаване на обучението не показват критично високи или занижени стойности за двете групи.

На база на данните от първото тестиране (при което няма нито завишени, нито занижени стойности) и имайки предвид, че средните стойности са около средата на скалата със сравнително малко отклонение (около 4,5 бала), можем да направим следното заключение: има сравнително нормално разпределение на стойностите от двете групи.

При провеждането на изследването на двете групи преди и след обучението се очакваше данните да са приблизително еднакви преди обучението. Това показва, че няма разлика в началните нагласи в двете групи спрямо трите основни дименсии.

Очаквано описателните данни са приблизително еднакви и на база данните от таблица 1 се вижда, че няма статистически значима разлика в данните от двете групи преди преминаването на тренинг обучението от страна на експерименталната група. Таблица 1 ни представя описателните данни на контролната и експерименталната група преди провеждането на тренинг обучението. Тези данни регистрират приблизително еднакво мислене на тестираните участници за кариерното им ориентиране и бариерите, които стоят пред тях за взимане на решение. При двете групи се забелязват средни стойности на тежестта на различните дименсии според таксономията на Краулс Осипол и Гати за трудности при взимане на кариерно решение.

Таблица 1. Медианата и стандартното отклонение на трите основни дименсии за двете групи преди преминаване на обучението

Дименсии	Група	Брой участници	Медиана	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
липса на готовност	експериментална	26	4,5331	,82955	,16269
	контролна	25	4,4711	,56186	,11237
липсата на информация	експериментална	26	4,5625	,88146	,17287
	контролна	25	4,6308	,74919	,14984
противоречива информация	експериментална	26	4,6496	,93941	,18423
	контролна	25	4,7667	,83508	,16702

Очаквано описателните данни са приблизително еднакви и на база данните от таблица 2 се вижда, че няма статистически значима разлика в данните от двете групи преди преминаването на тренинг обучението от страна на експерименталната група. Таблица 2 ни представя описателните данни на контролната и експерименталната група преди провеждането на тренинг обучението. В тази таблица са представени данни от изследване, извършено след провеждане на трениг обучението на експерименталната група. Стойностите регистрират разлики в описателните данни на двете групи. В тази таблица, при експерименталната група, се вижда занижаване на тежестта на димeнсиите, към които е насочена авторовата методика. Докато в контролната група не се забелязват промени при вторично тестиране.

Таблица 2. Медианата и стандартното отклонение на трите основни димeнсии за двете групи след преминаване на обучението

Димeнсии	Група	N	M	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
липса на готовност	експеримен-тална	26	3,7575	,41295	,08099
	контролна	25	4,4844	,53438	,10688
липсата на информация	експеримен-тална	26	3,4095	,32760	,06425
	контролна	25	4,7800	,62757	,12551
противоречива информация	експеримен-тална	26	5,6970	,43524	,08536
	контролна	25	4,9022	,81902	,16380

На база данните от таблица 3 от тестирането, проведено преди тренинг обучението, не се забелязва промяна в средните стойности по трите димeнсии за експерименталната група. Таблица 3 подкрепя данните от таблица 1, т.е. на база на анализ на t-критерия на Стюдънт се забелязва, че няма статистически значима разлика между данните на двете групи преди провеждане на тренинг обучението.

Таблица 3. Различия между трите основни дименсии за двете групи преди преминаване на обучението*

Преди провеждане на обучението	Група	N	M	SD	F	Sig.
липса на готовност	експериментална	26	4,5331	,82955	4,176	,757
	контролна	25	4,4711	,56186		
липсата на информация	експериментална	26	4,5625	,88146	,340	,767
	контролна	25	4,6308	,74919		
противоречива информация	експериментална	26	4,6496	,93941	,047	,641
	контролна	25	4,7667	,83508		

* *ниво на значимост 0.05*

В таблица 3 са изведени данните от двете групи преди провеждането на експеримента. Данните са погледнати в дълбочина, като са анализирани десетте основни фактора за трудностите при вземане на решение. Впечатление прави, че при двете групи имаме по-висока тежест на фактора „Липса на информация за процеса на вземане на решение“. Факторът „Обща нерешителност“ има има най-ниска разсейка и почти всички участници имат много близка стойност. Всички останали фактори не регистрират изключително високи или ниски нива на тежест.

Не се наблюдават различия между данните за дименсиите и данните за факторите. Забелязва се запазване на тенденциите на средните стойности и стандартното отклонение, което прави препратка към таблица 3. В последната не се забелязват статистически значими разлики при данните от двете групи. Данните за групите, анализирани в дълбочина за десетте фактора, се доказват от таблица 3 и няма значими разлики.

Видно е, че разликите между стойностите от експерименталната и контролната група за трите дименсии са статистически значими. Таблица 4, от своя страна, подкрепя данните от таблица 2 и регистрира статистически значима разлика по трите дименсии. Това дава информация за постигане на очаквания резултат от изследването. Имайки предвид резултатите от проведеното изследване на двете групи, може да се направи следното заключение: обучението е помогнало да се преодолеят негативните фактори, оказващи влияние в процеса на взимане на решение от младите хора. Данните

показват промяна в нагласите на експерименталната група, изразяваща се в намаляване тежестта на негативните фактори и тяхното влияние върху процеса на взимане на решение. Данните показват положителен резултат от проведеното обучение и отражението му върху поведението на младите при взимане на решение за професионална ориентация.

Таблица 4. Различия между трите основни дименсии за двете групи след преминаване на обучението*

Преди провеждане на обучението	Група	N	M	SD	F	Sig.
липса на готовност	експериментална	26	3,7575	,41295	1,809	**,000**
	контролна	25	4,4844	,53438		
липсата на информация	експериментална	26	3,4095	,32760	,5,659	**,000**
	контролна	25	4,7800	,62757		
противоречива информация	експериментална	26	5,6970	,43524	,7,111	**,000**
	контролна	25	4,9022	,81902		

* *ниво на значимост 0.05*

В таблица 4 – при t-критерия на Стюдънт за десетте скали между двете групи след провеждането на обучението с експерименталната група се наблюдават статистически значими разлики по седем от десетте фактора. Няма разлики при следните фактори:

- дисфункционални вярвания или атитюдите на юношите, които отразяват битуващите в обществото стереотипи за различните професии. Това са трудни за промяна нагласи;
- липса на информация за получаване на информация – неяснота относно каналите за придобиване на информация за професиите;
- външен конфликт – конфликти между личността и заобикалящата среда (семейство, компания). Този фактор често се комбинира с предните два фактора.

Тук получаваме един нов фактор, който се идентифицира след провеждане обучението и анализа на данните.

Също така от таблица 4 е видно, че разликите между стойностите от експерименталната и контролната група за седем от десетте фактора са статистически значими. А именно това са факторите

липса на мотивация, обща нерешителност, липса на информация за процеса на взимане на решение, липса на себепознание, липса на информация за професиите, ненадеждна информация и вътрешни конфликти. Тези фактори всъщност се съдържат в основния фактор от факторния анализ.

Анализът на данните на десетте фактора според таксономията за трудности при взимане на решение показва, че има статистическа значима разлика в седем от десетте фактора. Тези фактори са същите, които съставят основния по тежест фактор от факторния анализ на първото изследване с тази методика. Това е още едно доказателство, че обучението дава положителни резултати.

На база данните от таблица 4 от тестирането, проведено след тренинг обучението, се забелязва промяна в средните стойности по трите дименсии за експерименталната група. Таблица 4 подкрепя данните от таблица 4, т.е. на база на анализ на t-критерия на Стюдънт се забелязва, че има статистически значима разлика между данните на двете групи след провеждане на трениг обучението.

На база проведения психологически експеримент се доказва ефективността на съставената от автора методика за тренинг обучение, целяща преодоляването влиянието на негативните фактори, идентифицирани при факторния анализ на методиката за оценяване бариерите при взимане на кариерно решение. Също така се стига до извода, че подобен инструментариум може да бъде използван както в училищна, така и извънучилищна среда от различни специалисти в сферата на подпомагането взимането на решение за бъдещата професия при юношите. Но трябва да се има предвид, че този инструментариум има своето ограничение, изразяващо се в определяне на факторите с най-голяма тежест, а именно факторите липса на себепознание и липса на информираност.

Използвана литература

1. Василев, В. Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката. Пловдив, Макрос, 2006.

2. Захариева, Р. Картография на професионалното общуване на учителя. Във: Втора пролетна конференция „Общуването в професията на учителя“, Варна, 21–23 март 2011

3. Недкова, А. Учебната работа в екип – фактор за формиране на професионална компетентност в колежанското образование. – Педагогика, 2007.

4. Gati, I., Gadassi, R., & Mashiah-Cohen, R. Career Decision-Making Profiles vs. Career Decision-Making Styles: Convergent and incremental validity. Journal of Vocational Behavior, 2012, 81, 2-16.

5. Gati, I., Gadassi, R., & Mashiah-Cohen, R. Career Decision-Making Profiles vs. Styles: Convergent and incremental validity. Journal of Vocational Behavior, 2012, 81, 2-16.

6. Gati, I., Krausz, M., & Osipow, S.H. A taxonomy of difficulties in career decision making. Journal of Counseling Psychology, 1996, 43, 510-526.

7. Gati, I., Krausz, M., & Osipow, S.H. A taxonomy of difficulties in career decisionmaking. Journal of Counseling Psychology, 1996, 43, 510-526.

8. Jigau, M. Career Counselling. Compendium of methods and techniques . Strong Interest Inventory, 2007

ПСИХОЛОГИЯ НА МЪЛЧАНИЕТО – ПРАВНА ТРАКТОВКА.[1]

Доц. ВСУ, д-р Масис Хаджолян[2]
ас. Александра Ангелова[3]

Резюме: *Мълчанието е най-добрия съветник, но и сурово изпитание. Благодарение на него човек започва да осъзнава както своите силни страни, така и слабости, разкрива в пълнота истинската си същност. Това е процес на натрупване на енергия и създаване на мощна психотерапевтическа ситуация. Приемането на мълчанието като поведение на лицата, участващи в досъдебното и съдебното производства е породено от различни причини, подлежи на процесуална регламентация и има важни правни последици.*

Abstract: *The silence is the best advisor, but it is big temptation. Because of it, the human being begin to recognize his attitudes of power, but also his weakness and he relieves indeep his own character. This is a process of accumulating energy and creating a powerful psychological situation. Accepting the silence like a behavior of the people, who are participants in the all judicial procedures is created from different reasons. The situation needs a procedural regulation and has important legal implications.*

Има мълчание от велика ненавист
и мълчание от велика любов
И мълчание на дълбок душевен покой ,
И мълчанието на приятелството
прероди се в дълбока ненавист...
Има мълчание на невинно наказаните,
И мълчанието на умиращия,
ръката на когото внезапно стиска твоята...
Р. Киплинг „Мълчание”

Мълчанието като ритуал е познат още от дълбока древност и е тясно свързан с културните традиции и религиозните обреди на народите. Египетските жреци и източните мъдреци са обучавани на

[1] Съдържанието на увода и т.1 е дело на Александра Ангелова, а т. 2 – на Масис Хаджолян.

[2] Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”, България, Варна, e-mail: masisbg@yahoo.com

[3] Варненски свободен университет „Черноризец Храбър”, България, Варна, e-mail: alexandra_angelova@yahoo.com

техниките на мълчание. В Индия за съвършени йоги са определяни муните (достигналите до състоянието на „тишина на ума" и вътрешно безмълвие). Древногръцкият философ и математик Питагор (IV век пр. н.е.) считал мълчанието за висше състояние на духа. В своята известна школа той е приемал за ученици кандидатите преминали през петгодишно послушание и обет за мълчание. През този период слушателите упражнявали тежък физически труд, посещавали лекции и са се стремели да усетят своя вътрешен глас. Даваният обет за мълчание от християнските свещенослужители и монаси води към самосъзерцание и концентрация на енергия за достигане до Бога. При православните мълчанието се свързва с духовната практика исихиазъм. В съвременната медицина прилагането на техниката на „активно мълчание" се използва като мощно средство при лечението на различни психиатрични заболявания и състояния.

Мълчанието е най-добрия съветник, но и сурово изпитание. Благодарение на него човек започва да осъзнава както своите силни страни, така и слабости, разкрива в пълнота истинската си същност. Това е процес на натрупване на енергия и създаване на мощна психотерапевтическа ситуация. Мълчанието стимулира вътрешните преживявания и активизира мощен мисловен процес чрез който имаме възможност да контролираме мислите и чувствата си, да пречистим съзнанието си.

Приемането на мълчанието като поведение на лицата, участващи в досъдебното и съдебното производства е породено от различни причини, подлежи на процесуална регламентация и има важни правни последици.

I.

В наказателния процес поведението на мълчание най-често се свързва с отказа на обвиняемите или свидетелите да се дават обяснения или показания.

За обвиняемия запазването на мълчание е не само нормативно предвидена хипотеза, но се явява и основно негово право съгласно чл. 55, ал. 1 от Наказателно-процесуалния кодекс (НПК). Този процесуален субект може да избира да дава или да откаже да дава обяснения по обвинението. Запазването на безмълвие обикновено е предпочитана и препоръчвана от защитата тактика в досъдебното производство. Тежестта на доказване по дела от общ характер лежи върху прокурора и разследващите органи, а по дела, образувани по тъжба на пострадалия – върху частния тъжител. Обвиняемият не е

длъжен да доказва, че е невинен. Същевременно, категорична е разпоредбата на чл. 103, ал. 3 от НПК, че не може да се правят изводи във вреда на обвиняемия, ако не е дал или отказва да даде обяснения или не е доказал възраженията си. Поради тази причина, запазването на мълчание по никакъв начин не засяга законните интереси на обвиняемия. Той има и други права: да научи за какво престъпление е привлечен в това качество и въз основа на какви доказателства; да се запознава с делото, включително и с информацията, получена чрез използване на специални разузнавателни средства, и да прави необходимите извлечения; да представя доказателства; да участва в наказателното производство; да прави искания, бележки и възражения; да се изказва последен; да обжалва актовете, които накърняват неговите права и законни интереси, и да има защитник. Запазването на мълчание в съвкупност с целия комплекс права дава много голямо предимство на обвиняемия пред органите на досъдебно производство. Преминавайки в съдебната фаза на наказателния процес той и неговия защитник имат представа за всички събрани доказателства, както и обстоятелствата изложени от свидетелите по делото. Всичко това позволява на обвиняемия, след анализ на предявените доказателства, да изгради една житейски оправдана защитна теза, а в някои случаи и да вземе мерки за противодействие и въздействие, например спрямо свидетелите. В съдебната фаза на наказателния процес, подсъдимият може да дава обяснения във всеки момент, както и да запази мълчание. Съществува и хипотезата, обвиняемият да е давал обяснения в досъдебната фаза и да замълчи при съдебното следствие. Прочитането на тези обяснения в съдебно заседание е възможно само в случаите, когато разпитът е бил пред съдия или пред разследващия орган, в присъствието на адвокат.

За разлика от обвиняемия, свидетелят е длъжен да се яви пред съответния орган, когато бъде призован, да изложи всичко, което знае по делото, и да отговаря на поставените му въпроси, както и да остане на разположение на органа, който го е призовал, докато това е необходимо. Със свидетелски показания могат да се установят всички факти, които свидетелят е възприел и които допринасят за разкриване на обективната истина. В случай, че свидетелят, не е възпрепятстван от физически и психически недостатъци правилно да възприеме фактите и да дава достоверни показания за тях, то той е длъжен да ги изложи под формата на свободен разказ. Това е негово задължение съгласно чл. 120, ал. 1 от НПК. Запазването на мълчание и отказът да се изложат фактите е допустимо само в

посочени в кодекса случаи. Свидетелят не може да бъде разпитван относно обстоятелствата, които са му били поверени като защитник или повереник или са му станали известни като преводач при срещите на обвиняемия със защитника. Също така, когато отговорите биха го уличили в извършване на престъпление, както и неговите възходящи, низходящи, братя, сестри или съпруг или лице, с което той се намира във фактическо съжителство. Отказът да се свидетелства е допустим и от страна на съпруга, възходящи, низходящи, братя и сестри на обвиняемия и лицето, с което той се намира във фактическо съжителство. Във всички останали случаи, недаването на показания е укоримо и санкционирано от законодателя действие с глоба до хиляда лева. В практиката съществуват и примери, когато мълчанието от страна на свидетеля е свързано с наличието на реална опасност за живота или здравето му, на неговите възходящи, низходящи, братя, сестри, съпруг или лица, с които се намира в особено близки отношения. В този случай прокурорът, съдията-докладчик или съдът по искане на свидетеля или с неговото съгласие вземат мерки за неговата незабавна защита чрез осигуряване на лична физическа охрана или запазване в тайна на неговата самоличност, както и включване в програмата за защита при условията и по реда на Закона за защита на лица, застрашени във връзка с наказателно производство. Когато в съдебното производство свидетелят отказва да даде показания или твърди, че не си спомня нещо, прочитат се тези, дадени от него в досъдебната фаза.

II.

За разлика от наказателно-процесуалния кодекс, който допуска мълчанието, но не го свързва с определени правни последици, останалите три процесуални кодекси (административно-процесуален, данъчно-процесуален и гражданско-процесуален) съдържат изрични норми в тази насока. Основната идея в административното производство е т.н. **„мълчалив отказ”**. Когато един административен орган бъде сезиран с определено искане за издаване на правен акт от неговата компетентност и той не се произнесе в определения законов срок, се приема, че той е отказал да удовлетвори това искане. В случая мълчанието замества едно изрично писмено волеизявление за отказ и може да бъде обжалвано по предвидения процесуален ред. От една страна, и тя е определящата, това правно решение предотвратява възможно съзнателно пасивно или небрежно поведение на административния орган, което може да доведе до

нови искания и в крайна сметка – до невъзможност да се удовлетвори едно законосъобразно искане. От друга страна, такъв отказ е затруднителен за сезиращия, тъй като по пътя на обжалването на отказа трябва да доказва, че той е несъстоятелен, без да са налице изложени мотиви за това.

Отношенията „искане – мълчалив отказ" на психологична основа са съставна част от отношенията „власт – подвластност". Лицето, което предявява искането е притеснено от житейската си ситуация и се отнася към държавата с надежда, че ще получи съдействие. Тя стои пред цялото време на срока за решение на държавния орган. Мълчаливият отказ е едно видимо разочарование, но и ново упование чрез правото на жалба.

Мълчанието се проявява и в други правни измерения и се основава на пасивното, респ. **мълчаливо процесуално поведение** на физическите и юридическите лица. В гражданското съдопроизводство има норма, че ако ответникът не подаде писмен отговор на исковата молба, не вземе становище, не направи възражение и пр., той губи възможността да направи това по-късно, освен ако пропускът се дължи на особени непредвидени обстоятелства (чл. 133 ГПК). Същото се отнася и при решаване на търговски спорове. Тази идея е заложена и в първото съдебно заседание, когато съдът направи доклад на делото и дава определени указания на страните относно доказателствата по твърдените обстоятелства. Съдът предоставя възможност на страните да изложат становищата си във връзка с доклада и да предприемат съответните процесуални действия. Ако се въздържат да направят съответни доказателствени искания, те губят възможността да направят това по-късно, с някои изключения (чл.146 (3) ГПК).Когато съдът е задължил страната да се яви в съдебно заседание и той не стори това, съдът може да приеме за доказани обстоятелствата, за които тя не се е явила или е отказала да отговори без основание на поставени ме въпроси, както и когато е дала уклончиви или неясни отговори (чл.176 (3) ГПК). Във въззивното (второинстанционно производство не могат да се твърдят нови обстоятелства, да се сочат и представят доказателства, които са могли да бъдат представени в срок в първоинстанционния съд (чл.266 (1) ГПК). В брачния процес страната трябва да посочи всички основания за развод. Непосочените основания, които са били известни на съпруга до приключване на устните състезания, не могат да служат за предявяване на нов иск за развод (чл.322 ГПК). В данъчно–осигурителното производство също се приема, че процесуалното мълчание има отрицателни последици за

задълженото лице. При непредставяне на доказателства за своите твърдения, органът по приходите може да приеме, че те не съществуват и преценява само събраните в производството доказателства (чл. 37 (4) на ДОПК). Ако изисканите писмени обяснения от задълженото лице не бъдат представени в определен срок, органът по приходите може да приеме за доказани, съответно недоказани, фактите и обстоятелствата, за които не са дадени писмени обяснения (чл.56).

Посочените примери от законодателството показват отрицателното отношение на правото към пасивното поведение на страната в процес. Създадените правила целят дисциплиниране на страните, насочването им към своевременна пълнота на доказателствата, с което се създават условия за достигане на обективната истина, рационализиране на процеса и съкращаване на сроковете за решаване на делата. Съдебният процес е едно състезание на факти и изводи от тях. В него печели този, който по най-добър начин доказва относимите към процеса факти и въз основа на тях прави най-обосновани правни заключения. За целта процеса изисква организираност, целенасоченост и добросъвестност на страните и сериозна правна подготовка на тяхната защита.

Правото прави стъпка напред в защита на интересите на лицата като в редица случаи, предвидени в отделни закони, приема непроизнасянето на административния орган в срок за **мълчаливо съгласие.** Един от примерите е чл.28 на Закона за ограничаване на административното регулиране и административния контрол върху стопанската дейност при искане за издаване на разрешение и на удостоверение за извършване на еднократни сделки или действия. Съгласно чл.53 на АПК, когато специален закон изисква съгласие или мнение на друг орган и той не се произнесе до 14 дни, мълчанието му се приема като съгласие от негова страна и искания административен акт си издава без неговото мнение. При явния напредък във вижданията по въпроса, пред мълчаливото съгласие по горепосочения закон се поставя преграда – въпреки наличие на мълчаливо съгласие, административният орган може да спре с мотивирана заповед извършването или довършването на сделката или действието. Все пак това правомощие на закъснялата с реакцията си администрация се прилага само ако сделката или действията водят до съществено нарушение на нормативните изисквания чрез увреждане на националната сигурност или обществения ред, личните или имуществените права на гражданите или юридическите лица, или околната среда.

От гледна точка на психологическата атмосфера в икономическия живот, както и във всички насоки на взаимоотношения на държавата и гражданите, може да се препоръча отменяне на института на „мълчаливия отказ" и повсеместно прилагане на „мълчаливото съгласие". Това ще засили отговорността на държавните органи при упражняване на техните правомощия, а от друга страна – ще спести процесуалните усилия на стопанските и други правни субекти да защищават своите права и законни интереси по административен и съдебен ред.

ЗА СМЪРТТА И УМИРАНЕТО

Снежана Илиева
психотерапевт, майстор тренъор по Позитивна психотерапия,
град Варна, България

Резюме: *Темата за смъртта и умирането е присъща на всички култури. В зависимост от традициите, вярванията, мирогледа, културата – подходът е различен. Елизабет Кюблер Рос – пионер изследовател в етапа на умирането на терминално болните определя пет етапа при умирането: първи стадий – шок, отричане, изолация; втори стадий – гняв, ярост, завист, омраза; трети стадий – пазарене; четвърти стадий – депресия и пети стадий – приемане. Носрат Песешкиян – автор на метода Позитивна психотерапия използва пет степенен модел на обработка на траурна реакция.*

Ключови думи: *смърт – умиране; Елизабет Кюблер Рос; Носрат Песешкиян.*

On Death and dying

Snezhana Ilieva

Abstract: The subject of death and dying is inherent in all cultures. Depending on the traditions, beliefs, worldview, culture - the approach is different. Elizabeth Kubler Ross - a pioneer researcher in the dying stages of the terminally ill identifies five stages in the dying: the first stage - shock, denial, isolation; second stage - anger, rage, envy, hatred; third stage - bargaining; fourth stage - depression and fifth stage - acceptance. Nosrat Peseshkiyan - author of Positive Psychotherapy method uses five stage model of processing of mourning reaction.

Keywords: death – dying; Elizabeth Kubler Ross; Nosrat Peseshkiyan

Ако пшениченото семе не умре, след като падне на земята, то ще остане само... Ако умре, то ще донесе много плодове...

Увод

Темата за умирането и смъртта е присъща на всички култури. В зависимост от традициите, вярванията, мирогледът, културата - подходът е различен. На запад хората се страхуват от загубата на вещи, пари, живот. Страхуват се от смъртта ,защото губят всичко, което имат и за тях е стойностно. Всъщност страхът от смъртта е

страх от преживяването на болка, страдание, край на нещо, което обичаш, на нещо, от което не искаш да се откажеш. На Изток възприемат смъртта като необходим елемент от жизнения кръговрат. Акцентът е насочен към осмислянето на живота и смъртта. За хората от Африка смъртта е „лошо изигран живот" – там възпитават, обучават от най-ранна възраст децата да посрещнат смъртта. Малайска поговорка гласи: „Годежът със смъртта – това е животът".

Има различни видове смърт: физическа, биологична, психологична, професионална, социална, нравствена... И още: естествена, героична, величава, насилствена, справедлива -несправедлива ...

Етапи на консултиране на семейството и умиращия от гледна точка на Елизабет Кюблер Рос

Елизабет Кюблер Рос, която е пионер в изследването по проблемите на умирането и на терминално болните определя пет етапа на преживяване при умирането:

Първи стадий - шок, отричане, изолация [1, с. 59]:

- ***„Не , това не може да се случи на мен!"***

На този етап се задейства временен защитен механизъм, докато болният се съвземе (когато болният говори за живот след смъртта, то той отрича смъртта). След шока, следва изолация от семейството, болничния състав, близки и познати.

Втори стадий - гняв, ярост, завист, омраза [1, с. 74]:

- ***„Защо точно аз, а не той?"***

Гневът, който изпитва болният е много силен и се проектира върху близки и познати.

За богатия, успешния най-голяма е загубата на живот, защото той губи неща, които са правили живота му удобен. „Пред смъртта всички са равни, и добре да живееш, пак ще умреш !"...

Това е сравнително кратък стадий, затова е необходимо търпение и разбиране.

Трети стадий: пазарене [1, с. 113]

Болният има усещането, че състоянието му е резултат от натрупани грехове. Той изпитва чувство за вина и надежда за изкупление и прошка. Прави опит за отлагане на съдбовния час, чрез: обещание за нов живот, обет за служене на църквата /Бог, пътешествие, сватба...

Цел на терапията в този етап е да се сведе до минимум чувството за вина и да с обсъдят различните варианти за справяне със ситуацията.

Четвърти стадий: депресия [1, с. 117]

Гневът и завистта се заменят от чувството за голяма загуба на: фигура, пари, приятели, семейство. Това е подготвителна депресия, породена от предстоящата смърт (за разлика от другите видове депресии, породени от минали събития).Окуражаването, опитите ни да развеселим болния не е подходяща реакция. Умиращият не бива да се насърчава да гледа на нещата в розово – това би му попречило да осмисли предстоящата смърт.

По-подходящи са мълчаливите присъствия, докосването, погалването, мълчаливия израз на чувства - от това има нужда болния.

Пети стадий : приемане [1, с. 148]

На този етап настъпва спокойствие и съгласие. Болният почти е лишен от чувства, той не желае да бъде обезпокояван от външния свят, не желае посещения - той е готов за своето последно отпътуване във вечността.

„Заминавам, кажете ми сбогом. Поклон на всички... Тръгвам... Оставям ключовете на вратата и нямам претенции за къщата... Единствено ви моля да напишете топли думи...Аз съм призован, готов съм за своето отпътуване”...

Невербалното общуване продължава, допускайки до себе си близки, болничен състав, терапевт, умиращият мълчаливо благодари за грижите и обичта, проявени към него...

Членове на семейството преминават през различни стадий на приспособяване :

Първи стадий - отричане:

Близките на болния търсят помощ от лечители и врачки. Ако болният и семейството му общуват добре, то те по-лесно биха преодолели проблемите, емоциите биха се нормализирали по-бързо... На този етап е необходимо да се прояви разбиране, емпатия, изслушване, общуване...

Втори стадий – гняв

Близките изпитват гняв във всички посоки, гняв срещу всички и срещу всичко. Те имат чувства за вина пред болния, желания да наваксат пропуснати възможности от миналото...

Терапевтът се опитва да внуши на близките да излеят чувствата си пред умиращия. Когато гневът и омразата отминат следва подготвителният етап на скръбта. Колкото по-често семейството на болния споделя чувствата и мислите си, толкова по-поносима става болката от загубата.

Трети стадий: отхвърляне

За близките най-трудна е фазата приемане на смъртта от болния. Те не могат да приемат, не искат да разберат, че умиращият бавно се изолира от семейството си – те приемат подобно поведение като отхвърляне. Семейството не приема смъртта ,защото тя – смъртта не отговаря на техните потребности!

Четвърти стадий: след смъртта

През първите дни семейството се грижи за погребението, родниците, наследството. Близките на починалия имат усещането за притъпеност. Следва усещането за празнота, чувство за липса на бащата (майката, съпруга, детето...

Следва **криза**, която трае около 3 до 9 месеца. През това време близките на починалия изпитват силни чувства, някои от тях се показват пред околните, а други се крият:

- Изпитването на ***тъга, скръб, вина*** е социално приемливо поведение и тези чувства се демонстрират.
- Чувствата на ***ярост, гняв, яд*** се потискат, прикриват –това удължава времето за скърбене над социално допустимото.

На този етап терапевтът трябва да разговаря с близките на починалия, да ги насърчава да споделят весели ситуации, събития, свързани с любимия човек.

Пет степенен модел на обработка на смъртта според Носрат Песешкиян (автор на метода Позитивна психотерапия)

Първият етап се определя като **Наблюдение / Дистанциране**

На този етап се разграничава ***актуалния конфликт*** по отношение на болния и на близките му:

- За болния – това е приближаващата смърт,
- За близките на умиращия – това е преживяната смърт.

Песешкиян предлага да се събира информация за събитието. След това следва да се обработва реакцията – доколко събитието се хиперболизира, отрича, измества .

Терапевтът трябва да пита :

- Какво се случи? Кой и кога Ви информира за Вашата болест? Как реагирахте? С кого споделихте? Кой ви помогна? Има ли хора до /около Вас, които Ви подкрепят?
- Ползвате ли системно предписаните Ви медикаменти? Знаете ли те как действат, какво можете да очаквате от тях, какви са възможностите ?

Подходящо е да се използват езикови картини, мъдрости, поговорки, приказки, но непременно работата трябва да се съобразява с културата, религията, която изповядват болния и близките му хора.

Вторият етап е инвентиризация

Трябва да се има предвид, че смъртта е макротравма. Необходимо е да се анализират способностите на човека за преживяване на загуба. В съдържателен план от значение са любовта, търпението, надеждата и вярата, постиженията, пестеливостта, справедливостта. Подходящи въпроси за реализиране на инвентаризацията са:

- Имали ли сте през последните 5 години ситуации на раздяла, на загуба – поради развод, прехвърляне на друго място, смърт ?
- Имали ли сте чувството, че поради събития през последните години сте като „изкоренен", „без почва под краката си"?

Терапевтът разговаря за миналото, за микротравмите, за отношенията между умиращия и близките му. Търси се мотото на болния, концепциите му за живота и смъртта. От значение са интеркциите: фазите на свързване – диференциране - отделяне.

Третият етап е етапа на **ситуативно окуражаване**

Окуражаването преди смъртта не е добра идея, но това зависи от културата, продължителността на болестта , религията.

Кратката формула на този етап е болният да съпреживее събития, които са били приятни, вълнуващи и емоционално заредени, носили са му радост и удовлетворение. Хубавите спомени от миналото, успехите, добрите дела, семейството - дават сила както на болния, така и на близките му хора.

Актуалните способности за обич, търпение, вяра, надежда, контакт, доверие стимулират и мотивират, дават енергия за справяне със ситуацията.

Трети етап – вербализация

На този етап се провежда директен разговор за смъртта, за взаимоотношенията в семейството, за свързаността помежду им, за любовта и търпението, за мотото и вярата на умиращия и на опечалените му близки. За целта могат да се използват следните въпроси:

- Какво е за Вас смисъла на живота (стремеж, цел, мотивация, жизнен план, смисъл на болестта и смъртта, живот след смъртта)?
- Има ли в страданието смисъл? По-леко ли се понася, ако след смъртта, в бъдещето има отплата? Вярвате ли в прераждането?
- Кои проблеми още не са решени? Какво бихте казали за проблема преди 1 година,... 6 месеца,... 3 месеца,... 1 месец?

- Как гледате на проблема днес? Можете ли да приемете Вашата болест като шанс за разгръщане на все още неизживени области от живота / тяло /сетива – работа/ успеваемост – контакт - фантазия/ бъдеще /?

- Какво бихте казали на други хора с Вашия проблем?

- Как бихте реагирали, ако това би ти се случило преди 10 години..., 5 години..., 1 година?

Терапевта подпомага в следните направления:

v преосмисляне на **миналото** и настоящето за умиращия и близките му хора. Разграничаване на това, **което може да се промени, и това, което трябва да се научи човек да понася / раждане, смърт, минало/.**

v Преосмисляне на **бъдещето** за семейството на починалия човек – приемане на нова гледна точка: смъртта е възможност за поемане на нови отговорности от съпругата, дъщерята/ синът. „Дали очаквам надеждите ми да се изпълнят, или действам, за да ги осъществя?" Придобиване на умения за вземане на решения.

v Умиращия и близките, използвайки езикови картини като „всяка тъмна нощ има светъл край" вместо „не мога и *все още* не мога". Мото: „Аз се радвам на желаното бъдеще, но също така се радвам и на изненадите"

v Чрез истории като „*Сигналите на смъртта"*

Един мъж решил да сключи договор с ангела на смъртта. Веднъж той казал на ангела на смъртта: "Ти благополучният на всички времена: Където и да отидеш, все постигаш целта си. Имам молба към теб .Обади ми се своевременно преди да дойдеш да ме отнесеш от този свят". Ангелът на смъртта се съгласил. Един ден той се появил при своя приятел и му казал : „Утре ще дойда да те отведа „."Не може да бъде !"-казал мъжът. Та ти ми обеща своевременно да ме информираш.". Тогава ангелът на смъртта отговорил :"Аз твърде често те информирах, но ти не разбираше моите сигнали: Когато почина баща ти ,ти не разбра какво ти казвах...когато почина майка ти, ти не прочете моето послание... когато един след друг отведох твоя сват, твоя приятел, и твоя съсед, ти затвори очи...Утре идваш с мен !" Когато на следващата утрин ангелът на смъртта отвел своя приятел на небето ,той му показал тълпи от починали хора, които викали силно: „защо не ни каза своевременно? ние щяхме толкова много неща да свършим!" „Виждаш ли –казал ангелът на смъртта –как хората разчитат моите сигнали ?" [2, с. 135]

Четвърти етап - разширяване на целите

Започва процесът на отделяне - умиращият се подготвя за „голямото пътешествие", да допише последната глава от книгата на своя живот. Той трябва да е със спокоен ум, да си е взел прошка с близките, да е уредил земните си дела, да е написал завещанието си. Умиращият си отговаря на въпросите:

- Как живях?...
- Какво бих променил, ако можех да върна времето назад? Какво бихте правили, как бихте живели, ако нямахте този проблем?
- Какво ще направя, ако ми остава да живея още 1 година... 6 месеца... 3 месеца... 1 месец ?
- Какво ще взема със себе си на „оня свят"?
- Какво е моето послание до близките ми хора - семейство, приятели?

Към близките съветът е – не бива да умираме наполовина заедно с любимите ни хора. Близките на умиращия трябва да направят опит да реализират мечтите - своите и на починалия, да реализират планове, амбициите. Към тях се отправят въпросите:

- Какво ще промените след време у дома, на работа, в семейството ?
- Какви са Вашите планове за бъдещето ?

Близките довършват започнато, изпълняват плановете, следват посланието.

„Ако пшениченото семе не умре, след като е паднало на земята, то ще остане само...А ако умре, то ще донесе много плодове" [3, с. 312]

Обработка на траурна реакция

Нормално е близките емоционално да реагират на загубата – да скърбят, плачат, тъгуват за обичания човек.

С близките на починалия се говори за прошката

- Кои се нещата, които ви харесваха в починалия ? / споделят се хубавите моменти от живота, нещата, които са ви свързвали, харесвали, носели удовлетворение и радост .

Говорейки за починалия, ние отдалечаваме близките от смъртта като събитие, от чувството на тъга и безнадеждност.

- Какво е най-страшното за тях след смъртта на обичания човек?
- Осмисляне на живота и смъртта: „Добре ли живяхме? Какво стойностно остава след загубата? Какво бе доброто, ценното ?

Какво остана след него/ нея като чувство, мисъл, контакт? Какво бих съхранил, какво бих променил след време?

- Какви са техните представи за смъртта – научни, религиозни, философски?
- Какво знаят, са прочели в литературата, в Библията по тази тема?

Други техники, които са подходящи за обработка на траурната реакция са: близките да разговарят със снимката на починалия; да споделят своите чувства, мисли в дневник; да пишат писма... Терапевтът насърчава срещите с хора, които го познават, да разговарят с тях.

Ходенето до гроба също е начин за установяване на духовна връзка в пространството и след това съвместно с терапевта да се споделят преживяванията, спомените, съвместните планове и нереализираните мечти с починалия. Като се обсъждат се с близките духовното завещание с починалия, житейската му философия, миро-глед, философски вярвания можем да се приближим към целта – да ги насочим към бъдещето.

Литература

1. Кюблер – Рос Елизабет. За смъртта и умирането. Наука и изкуство, София, 1996.
2. Песешкин, Носрат. Психосоматика и позитивна психотерапия. Том 2. Славена, Варна 2012.
3. Притчи от вековете. Съст. В. В. Лавски. ИК „Жануа 98”, София, 2006.

СМИСЛОВА РЕГУЛАЦИЯ НА ЛИЧНАТА БИОГРАФИЯ ПРИ ДОЖИВОТНИ ЗАТВОРНИЦИ

Д-р Виктор Добрев
Програма на СНЦ „Алтруист”* Варна

Анотация: *Анализира се проблема за психическото състояние на хората изповядващи позицията на аморализъм; последствията от отрицателните нравствени прояви на човека в сферата на съзнанието и чувствата. Представени са: източниците на неврози и емоционалните им прояви при осъдени на доживотен затвор; затворническа невроза при доживотни затворници; специфичната феноменология на страховите неврози при доживотни затворници. Представя се, че условията на живот могат да предоставят възможността човека да се развива според социалните очаквания, но могат да провокират негативно развитие в посока към социопатия, девиантно и деликвентно поведение. Посоката на развитие към нравствени ценности или аморализъм определя типът позитивна или негативна ценностна ориентация към хората и себе си.*

Ключови думи*: психическо състояние; морал; аморализъм; отрицателно нравствено влияние; невроза; източник на невроза; затворническа невроза; феноменология на страховете при доживотни затворници*

Annotation*: in this article there is consideration of psychic states of the people with the position of amoralism; consequences of amoral displays in the awareness and feelings. There were found the sources of neuroses and its'consequences for people under life sentence; prison neuroses of people under life sentence; special phenomenology of fears of people under life sentence. It is shown that conditions of development can offer to a person a possibility of life in respect to acceptance of social expectations, but at the same time, can provoke person's negative development towards sociopathy, deviations and delinquent behavior. Direction of development towards moral values or immorality determines typology of positive or negative value orientations' to otherpeople and oneself formation.*

Keywords*: psychic states; amoralism; amoral displays; sources of neuroses; prison neuroses; phenomenology of fears of people under life sentence.*

Ако потърсим в зората на Психологията най-ранните формулировки за аморалност и престъпно поведение откриваме, че още Емил Дюркейм отбелязва невъзможността човешкото общество да

* http://altruist-ngo.com/vizitka

съществува без престъпност. Тя съпътства цивилизацията през цялото и съществуване от зараждането и ще го прави и в необозримото бъдеще, защото е обратната страна на духовното акме. Девиантни и деликвентни ще има винаги, но дълг на разума е да помогне на отделната личност да разкрие невидимите за нея сфери на човешката същност и възможности да прави свободен избор в конкретни ситуации заемайки нова позиция в битието.

Неоспорим факт е, че снижаването качеството на живот води до по-високи нива на агресивността. Още Фройд маркира деликатното влияние на масите върху личността и отчита, че това се дължи на неизбежното обстоятелство – културата „иска жертви" и те се проявяват през човешката склонност към агресия.

Обратната страна на този негативен феномен е усвояването на нормативен светоглед, но и тук трябва да отбележим, че различните поколения и кохорти реагират по различен начин на променящите се социални обстоятелства. Обществото има разслоеност по отношение на социотоничността си и обикновено изглежда така:

Една част е напълно приспособима към нови условия и е напълно социотонична. Друга част остава социотонична на стария модел, който обществото е имало (примерно колективистично светоусещане). Третата част е т.нар. аморфно-агресивна пасивна маса намираща се в състояние на маргиналност поради загуба на морална ориентация и ценности. Обикновено точно тази прослойка от обществото „танцува" на границата на закона и престъплението, като в същия момент задейства спиралата на престъпността в бъдещето деликвентно поколение и създава вариативност на абнорнмното поведение в новите условия.

Криминалният свят е привлекателен със своята „романтика" даваща:

- Възможността да вървиш срещу правилата.
- Идеята за недосегаемост.
- Усещането за бързото материално натрупване.
- Властта над другия човек и сладкото усещане на превъзходство.
- Изострената интрига на ума и влеченията.
- Неограничената мощ на волята без нравственост и свобода без отговорност.

Повечето закононарушители действат под въздействието на тъмните си агресивни импулси и помрачено съзнание. Ценностната им система е обладана от циничен, асоциален прагматичен амора-

лизъм и той процъфтява върху социалната аномия на апела „всички правят така". Обикновено такива хора са наричани криминално психопатични или социопатични и имат близка симтоматика до тази на невръстениците, истериците и психостениците. Въпреки това не можем да сложим знак за равенство между неврозата и социопатията – *може да си тежък невръстеник, но да не проявяваш тези конфликти и асоциални черти на поведение характерни за социопата* перефразирайки Лоренц акцентираме на социалната компонента над медицинската.

Естествено е обществото да тушира подобна феноменология, за да оцелее. Ако аксиоматизираме основният принцип на наказателния процес, то той би звучал така: „Съдят се постъпки, осъждат се личности". Тук в настоящия момент съвременната иновативност е концентрирана около личностно-индивидуалния подход. Той е воден от принципа на субективната вменяемост като основополагаща при налагането на наказания и провеждането на корекционна работа с осъдени. Основният акцент в използването на психологическото познание, по традиция е с акцент върху експертно-диагностичната, спомагателната и консултативно-препоръчителната дейност на психолога. Практическата работа обикновено се сблъсква с недостатъчното познаване на девиантното поведение и поточно с личностовите предпоставки за криминално поведение и начин на живот изминат до сблъсъка с правната система.

Местата за изпълнения на наказания са известни с това, че не само дават възможност за ресоциализация на личността, но и носят голям потенциал тя (тази личност) да бъде криминализирана. Този потенциал възниква като следствие от струпването на голям брой носители на криминална субкултура и високата плътност на криминална комуникация. Негативното влияние на дългото или многократно пребиваване в подобна среда обуславя „криминалното заразяване" или „Ефекта на аквариума" в чиято същност стои „унифицирането" на личностите и техните ценности и норми. Тук като основна таргет-група за психо-педагогическа корекция се откроява групата на доживотните затворници на общ режим, която е подложена в най-голяма степен на този феномен. Тази група има специфични черти и значение в пенитенциарната субкултура като носител на пенитенциарен опит и възможност за влияние върху другите участници в местата за изтърпяване на наказания.

Когато заговорим за ефективност на психологическата работа с доживотни затворници е необходимо дълбоко да вникнем в профила и психологическите особености на преживяванията на тази

категория. Като изходна позиция, за изследванията и наблюденията си можем да се съгласим с Дж. Брейтуейт в заключението, че „създаването на обща теория за престъпността е твърде условно“ и ние поемаме отговорността да разгледаме метаморфозите на личности излежаващи присъди в крайна изолация над 10 години и такива, които имат шанса да бъдат освободени след 25 години примерно поведение. Като феноменология при тези хора можем да маркираме следните специфика на психологичните преживявания:

Регресията като съдба на мнозинството затворници. Според изследване на руски психолози способността за нормално разсъждение и контрол върху себе си като социален субект, запазват едва 3 – 4% от общия брой на доживотните затворници. Повечето затворници регресират необратимо. Много малка част доживотни затворници се опитват да осъзнаят лиминалността* на ситуацията, в която заслужено са попаднали и се опитват да съхранят и преоткриват своята личност.

Рефлексия на затворническият живот върху психиката. В началото на излежаването на наказанието установената форма на рефлексия е неговата непоносимост. Тук няма груби обноски и стенични изблици, които би трябвало да се очакват. Прекарвайки ден след ден между четири стени започваш да разбираш, че отсъствието на обичайното общуване е най-тягостно – липсата на това да поговориш с някого или дори да чуеш неприлично обръщение прави наказанието непоносимо в тази момент. Еднообразието и монотонността пораждат пустота наситена с оловната тежест на безизходицата и отчаянието – с това трябва да се бориш, за да не се превърнеш в „растение“. Разбира се слаб лъч на надежда, са медиите и книгите, но това носи съмнението винаги, че те са нещо виртуално т. е. не е истинско.

Строгост на режима. Строг, безапелационно изпълним, без всякакви отклонения и снизходителност. Охраната и администрацията действат съгласно правилник и инструкции. Наказанието си е наказание, затворникът е осъден справедливо, затова получава онова, което е заслужил.

Това наказание се изпълнява ден след ден и е изтощително в своето еднообразие. Всяка минута ужасяващо битие, на границата с небитието – всеки миг може да стане последен за душата и тялото.

* limen (лат.) – праг, граница на нещо.

Наказанието е справедливо, но държи до края живота на затворника на границата (а някога и зад границата) на поносимото.

Бедност на предметния свят и изолация. Предметния свят е едно от неизменните условия в битието на човека. В реалността на предметния свят влизат създадените от човека предмети и тези от природата. Човечеството не само създава предмети, но е формирало система на отношения с предметния свят на природата и вещите – човекът е научен да се отнася културно към предметния свят на ценностите и да контролира определено количество вещи като свои собствени. В ежедневието човешките отношения са опосредствани от връзката *човек-вещ-човек* и това показва зависимостта му от предметният свят и потребността му да притежава известна част от него като негова лична, репрезентираща го пред другите хора.

Тези отношения не могат да съществуват извън човешката култура и общество и неговите норми. Вещите имат културно значение и са свързани с техническия прогрес, отговарящ за удовлетворяване на потребностите на човека и всички останали параметри на социалното, психологическото и естетичното. Човекът става зависим от тях и притежаването им извън социалните закони е кражба и насилие.

В резултат на това пристъпилият закона губи възможността да има свой дом, престижни вещи и в замяна получава ограничен набор от предмети – примитивни, стари, банално серийни, различаващи се по-скоро по недостатъците си от колкото по качеството си. И това естествено предизвиква силен дискомфорт. Изолацията от външния свят и от стимулираща среда неизменно води до депривация на всички възможни потребности (физически, психически, социални) и човешко битие.

Сензорна депривация. Хората намиращи се в изолация и еднообразни условия страдат психически и е известно, че това води до деперсонализация на личността. На такова въздействие могат да бъдат подложени мнозина в рамките на професията си, но те винаги се връщат в нормалните условия и могат да се възстановят.

Живота на затворника е предопределен от еднообразните условия и това предизвиква депривация на слуха, зрението, обонянието, вкуса. Затворника слуша всеки ден едни и същи команди, виждат едни и същи стени. Могат да усетят само определен брой миризми в рамките на килията. Вкусовата им чувствителност също е притъпена. Както е известно сензорната депривация води до влошаване на настроението, правейки го крайно променливо. Крайната сензи-

тивност към братята по съдба възникнала от общата им депривация и води до висока раздразнителност, но и тя трябва да се потиска.

Пренаселеност на пространството. Като всяко живо същество в природата човекът има отношение спрямо пространството, с което разполага. Потребността от индивидуално пространство е заложено биологично и социално в неговата природа. При всеки човек се събира определен екзистенциален опит във владеенето на някакво пространство. В условията на затворническата килия съществува строго съблюдаване на спазването на това малко пространство и човек започва да страда от това физически и психически. Това предизвиква тревога, напрежение и агресия, която затворника трябва да контролира. Негативните състояния се потискат и започват да се натрупват, а депривацията да се усилва. *Именно в условията на малката килия се наваксват пропуснатите закономерности от социалната психология*. Всеки желаещ да запази човешкото си Аз между себеподобни, по пътя на проби и грешки търси начин да създаде най-продуктивни отношения, за да оцелее в трудните условия. Умението да живееш в подобни услови се превръща в талант – нещо присъщо на интелектуално, духовно и социално надарени хора.

Застиване на афекта. Ханс Селие подчертава, че в следствие на повишения адреналин в кръвта първоначално се достига до използването на ресурсите на организма т.нар. „адаптационна енергия“, но след това идва изтощението. Намиращият се в постоянен стрес човек постепенно изразходва както повърхностните, така и дълбинните адаптационни резерви. В същото време А. Лурия основоположник на руската невропсихология в класическото си изследване върху психофизиологията на афекта казва, че: *„афективните преживявания се концентрират около ясно изразени свързани с престъплението комплекси“*. Лурия изследва последствията от афекта в краткия интервал от време след престъплението, защото той е имал други практически задачи. В нашата дейност работим със затворници изпитващи стрес много дълго време без фиксиран момент за неговото прекратяване.

Стартовия момент е присъдата и наказанието, след това е очакването за разстрела и в последствие замяната му с доживотна присъда. В тази среда стресът се програмира като част от условията за съществуване. Продължителното излежаване на присъдата не снема афекта на престъплението и то запазва своя акцент върху събитието. Продължителните екстремални изисквания на средата (като неизменен фактор), особеностите на емоционалната страна на

пролонгиран стрес (като вътрешната позиция и чувственост) можем с право да наречем *frozen-стрес*.

Frozen-стреса оказва постоянен пресинг върху организма и парманентна специфична адаптационна пренастройка на неговата функционалност. Той се подържа от условията на излежаването на присъдата и тежестта на престъплението съчетан с ужаса от стореното. Върху престъпника тегнат проклятията на жертвата и мъката и страданията на близките му. Това кара цялото съзнание да „застине“ което има както деструктивен, така и санирщ ефект.

Кайновият печат. Повечето от доживотните трудно обясняват как са стигнали до съзнаието за Абсолюта – прочитайки библията или осъзнавайки дълбочината и същността на битието. Този феномен е наречен от Л. Зонди *синдром на Кайн*. Във всеки един човек има нещо, което го възпира (или се опитва да го възпре) от извършването на престъплението – и това може да бъде единствено съвестта. Ако се заглуши този вътрешен зов целенасочено (с наркотик или алкохол) се преминава злополучната граница, която се явява крайна за хуманността – съвестта е частицата от Бог вътре в нас. Основната грешка на всеки един начинаещ престъпник е не това, че трябва да изпитва страх от собствената си съвест (сякаш можеш да се скриеш от нея някъде), а че се страхува от правозащитните органи (полиция, съд, затвор). Мимолетната заблуда идва с идеята, че всичко ще бъде изпипано така, че да не бъде заловен.

След развръзката обаче идва неизбежният *Кайнов печат* стоварващ се върху самосъзнанието му и остава там сякаш завинаги. Колкото и да е убеждаван в това, че в него има и добри черти, носителят на стигмата ги отхвърля с мотива „...Нали знаеш, че аз съм престъпник” и избягва всякакви отношения. Особено това започва да се чувства при срещата с деца (на които родител или са негови внуци). Това не е просто самобичуване и презрение към себе си, а непоносимо чувство довеждащо до желание за анихилация.

Кайновият печат е загадъчен колкото и любовта – и двете са от Бога, но едното ни извисява и ни прави щастливи и радостни, а другото ни опустошава, гнети и налага дълбоката печал на нещастие. Кайновият печат кара погледа да се сведе и да не можеш да гледаш в очите.

Бягството навътре в себе си. Много от тях се „затварят в себе си“ и това е състояние близко до смъртта: човек започва да създава свой вътрешен свят, илюзорно пространство, в което може да се остане часове и дни – там вече не се мисли за завръщане в реалността.

Терминът „аутизъм“ е въведен от Е. Блейлер през 1911 г. и с него се обозначава влизането във вътрешния свят и бягство от действителността на основата на афективни преживявания (доминират образи подчинени на афективните потребности). Аутизмът съпътства човека при продължителни екстремални състояния.

Да си ***„денонощно на вишката“*** (в леглото със завеса, което е единственото ти лично пространство) е затворническият термин за състоянието близко до аутизъм. Този феномен е компенсаторен в условията на изолация и е стремеж да се остане във вътрешното пространство и уюта на „мъничкия свят“. Визуализацията на едни същи образи от миналото задържа афективни преживявания в продуктивния предишен живот. Патологичното фантазиране в рамките на едно и също преживяване води до т. нар. *Депривационен маразъм* – разпад на личността с натрапливи зрителни, слухови и тактилни халюцинации.

За мнозина от затворниците това е по-лошо от разстрела и сериозно обсъждат въпроса за евтаназия или самоубийството. Най-тягостни са монотонните сюжети и свързаните с тях еднообразни чувства. И тогава идва катарзиса и обръщането към вярата – миналото е от Сатаната, бъдещето е в Бога. От този момент нататък живота започва да има една единствена цел – покаяние!

Покаянието е постижение на духа. Покаянието принципно е едно от трудните неща за човека и ако се случи е подвиг на душата. Страшно трудно е, когато си извършил такова нещо като убийството. В тази ситуация си лишен от социална упора и трябва да се покаеш по специфичен начин. Затворниците с дом и семейство тъгуват. *Покаянието идва именно през връзката с дома!*

Затворникът тъгува по дом и семейство. Домът е мястото, където живее семейството и го олицетворява като символ. Затворниците, каквито и престъпления да са направили винаги говорят за „майка” и „баща”. Дори в реалния живот да е имало проблеми във връзките със семейството, то тук започва преосмисляне на ценността им. В домът си човек е стопанин на самият себе си.

За Фройд домът е олицетворение на майчината утроба, по която човек тъгува и иска да се върне в нея. Реално тук не става въпрос за възрастова психологическа регресия, а за загуба на социалния спектър от връзки и възможности и замяната им с ограничено отчуждено пространство, което е реална загуба на битие.

Изолирането в затвора прави човек бездомен и това води до примитивизация на битието като социално пространство и вътре-

шен духовен свят. В своя дом човек може да се отдели от другите и да се закрепи като личност, а също да се идентифицира със своите близки – стените на дома му дават защита. Мечтанието по дома отвлича и спасява от непоносимостта на реалността. Домът като илюзорен образ е невъзможен в момента и е толкова далечен в проекциите за бъдещето.

Самоидентификацията се нарушава. Престъплението води до промяна в *Аз-образа* – настъпва отчуждение от самия себе. „*Кой съм Аз*?" е мисъл преследваща, без да може да се разпознае нито като нещо от миналото, нито от настоящето, нито от бъдещето. Личността се разпада на несъвместими осколки и живота преминава в параметрите на „до" и „след". Нравственото падение сякаш няма край.

Прекаралите 6–7 години при строг режим твърдят, че вече усещат своя Аз твърде слабо. Достатъчно е малко да се отпуснат по течението и той изчезва и са необходими огромни усилия, за да го върнат. Усещането за безперспективност ги „тегли надолу". Те се стараят да мислят, четат, упражняват се, дори градят планове, въпреки че това е един непосилен труд.

До катарзис и разкаяние достигат малцина от затворниците – голяма част от тях са с непълноценна човешка социализация и след регресията изпадат в пълно психологическо самоунищожение. Те не са измъчвани от разкаяние и преживяват своите дни на прага на човешкото съществуване.

Знаем, че човешкия живот има няколко нива на измерение и най-ниското е физиологичното, а най-високото е пълната проява на физическите, психическите и духовни сили. Естествено на осъдените им се иска да живеят, но често за това не им достига сила и енергия, защото да се живее на ръба на вегетацията за човек с отворено самосъзнание е невъзможно. Такъв живот е поддържане на белтъчините в тялото.

Отделните характерови черти на попадащите в тази група са различни. Много от тях са самодостатъчни във своето престъпление и звучат цинично: „това ми е работата". Влизането и излизането от затвора за тях е непрекъснат жизнен процес. За тях престъплението има свое оправдание и дори възторг и няма място за покаяние.

Човек, лишен от бъдеще губи смисъла на своето съществуване. Едва малък процент от доживотните (3-4%) се стремят да запазят чувството си за личност, а от там и да разсъждават трезво и да се контролират, осъзнавайки екстремалността на ситуацията, в която заслужено са попаднали.

Нашата работа е насочена към този малък процент способни *да слушат и да чуват*. Това са хора изпитали стрес в продължение на дълго време –присъдата, очакването на изпълнението (за някой от тях), замяната с доживотен затвор. През това време те са успели да съхранят идентичността си и са преминали към търсенето на интегритет на красота, благо и истина (т. е. на *добро*) в каузалността на битието си. Човешката психика има удивителна способност за приспособяване – въпреки въздействието на пагубни фактори върху физическата, психологическата същност на човека да отключи вътрешен ресурс и да се преориентира към *причинната* (духовна) трансценденция.

От тази позиция трябва да приемем и някой закономерности предизвикани от спецификата на жизнената ситуация, в която се намира този контингенти и следващите от нея особености в сферата на смисловата регулация:

• Смисловата регулация е загубила водещото си място в детерминацията на жизнения път и в частност не дава възможности за избор в живота.

• Регулацията на живота е преимуществено ориентирана към каузални *междъсъбитийни* връзки и има незначително присъствие на *смислови* връзки в събитията и смисъла на живота като цяло;

• Нивото на общата осмисленост е ниска поради специфичните изкривявания на смисловите пластове на субективната картина за света и живота;

• Баланса между личностови ценности и индивидуални потребности е изместен в посока към потребностите;

• Организираността на системата от смислови регулации на жизнения път е свита, слабо йерархизирана и с ниска структурираност;

• Осъзнатостта на смисъла е ниска за организирането на система за саморегулация;

• Психологическото време е деформирано от непропорционалното разпределение на смисъла на живота. Той преимуществено е локализиран в миналото и настоящето и има относителна смислова опустошеност спрямо психологическото бъдеще.

• Смисъла на живота не е достатъчно опосредстван с жизнени цели, планове и програми като средства за осъзната психобиографична регулация;

• Двойствен стандарт спрямо правните ценности – от една страна търсене на смекчаване и оневиняване за собствената си ситуация, а от друга засилена взискателност към другите и обществото като цяло;

Всичко това в контекста на екзистенциалната психология се приема като признак на екзистенциална криза на личността и поражда отсъствие или загуба на смисъл, блокировка на специфичните потребности като вяра, самоактуализация, причастност. Методологически тук можем да търсим подкрепа в *биографичният и смисловият подход*, които същевременно с диагностичният си потенциал носят и корекционен. Затова и „Алтруист" акцентира върху тези психологическа методология в дейността си в пенитенциарна среда.

От тук произтичат и задачите и подбора на методи за тяхното изпълнение. Широко бе използван потенциала на биографичния метод, основан на автобиографичната беседа, епистоларното съчинение, рефлексивното интервю „*Избор в живота*" с прилагане на „учене в близко развитие".

Основните принципи, от които сме се ръководили са:

Единство на диагностика и корекция – тук освен подбора на групата като основен инструмент и средство широко се прилага биографичния метод съживяващ биографичната памет, хармонизиращ субективното отношение към собствения жизнен път, отслабващ психологичните защити на биографията и психотравмиращите събития в нея. Основната функция на биографичния метод е пресъздаването на историята на аномалното развитие на смисловата сфера, да отчете тяхната първопричина и да отдели следствията и наслоенията като вторични последствия.

Принципна ориентираност към корекция от каузален тип – най-добър корекционен ефект се постига, когато въздействието е върху дълбинните причини за психологическия проблем, а не по пътя на нивелиране на симптомите в поведението. Основен проблем на правонарушителите е невъзможността за самостоятелна детерминация на собствения жизнен път и поведение.

Принцип за недопустимост на психично насилие, доброволност на участието и осведомено съгласие.

Психологическата корекция е процес на целенасочена промяна на индивидуалните параметри на смислова регулация с помощта на смислотехнически методи на въздействие. В резултат се наблюдава повишаване на индивидуалната способност на всеки един от участващите в програмата да бъде субект на живота си постигайки устойчиви промени на характеристике му. Разбира се смислотехническата процедура не разчита на пряко директно въздействие върху смисловите структури по две причини:

Първо – те не са „статично“ организирани и целево регулирани, а са динамична система търпяща постоянни промени на развитие и регрес.

Второ – за разлика от знанията и умения те не се поддават на непосредствен контрол нито от страна на субекта, нито на корекция отвън. Така мишена на корекционната програма е запускането и активизиране на смисловите процеси насочени към трансформация на личността. Смислотехниката интензифицира преработката на индивидуалния смислов опит и катализира нарастването на смисловата сфера. С това се постига въоръжаване на субекта със инструменти за самовъздействие на смисловата регулация. Тя се екстиоризира във външен план, като се репарират „пробойните“ и се усилят „слабите“ места.

В програмата, която приложихме са застъпени:

Постъпателно отработване на осъзнатата психобиографична регулация (подреждане на целите в живота; моделиране на значими условия; прогнозиране; критериално оценяване на постиженията в живота; вземане и коригиране на жизненоважни решения). Основният акцент бе поставен върху активната личностно-смислова регулация създаваща основното функционално „ядро“ в системата на осъзната саморегулация на живота. В програмата се търсеше постигането определена психо-педагогически ефекти, а именно:

Корекционната програма се изпълнява в групова форма пестяща време. При тази форма на работа участниците могат да дават обратна връзка, междуличностна подкрепа и самоидентификация с лица имащи подобни проблеми. Добра е за самоизследване и себеразкриване със своя психологически климат и възможността всеки член да има своя индивидуална роля или широка перспектива за групови роли. Създава се „поле на колективен смисъл“.

В тази програма освен когнитивно-поведенческите похвати се експлоатират методите за въздействие върху смисловата сфера конструирани и апробирани в логотерапията (методът на сократическата беседа и парадоксалната интенция). От позитивната терапия метода на позитивната реинтеграция, а от индивидуалната психотерапия – реориентациония тренинг на Адлер, и аксиопсихотерапията.

Благодарение на този подход в дългосрочен план като следствие от пролонгирана психологична преработка се постигнаха резултати:

- Активиране на системата за смислова регулация на живота:
- Преформулиране на психичните регулатори в живота от каузални в смислови междусабитийни връзки;
- Повишаване на нивото на обща осмисленост на живота;

• Преориентация на смисъла на живота към микросоциални и общочовешки ценности, като се снижи дяла на индивидуалните потребности в структурирани смислови единици в живота;

• Развитие на осъзната смислова регулация на жизнения пътиˌзасилване на собствената жизнена позиция;

• Хармонизиране на ценностно смисловите отношения към времевия континиум и формиране на перспективен и транспективен локус в жизнената ситуация;

• Опосредстване на системата на смислова регулация с конкретни цели, планове и програми;

От прилагането на програмата се явява възможността да формулираме извода, че в условията на бихевиорално делегираната психологическа атмосфера на пенитенциарната среда, при част от излежаващите доживотна присъда има преживяване на лимналност на съзнанието, което подкрепено със смислово регулиращи мероприятия води до създаване на нова транспектива и обръщане към моралния дискурс на социалните очаквания. Разбира се програмата търпи развитие и усъвършенстване, за да подобри още повече своята ефективност.

Литература

Алексеенкова, Е. Г. (2009) *Личность в условиях психической депривации*. Учебное пособие. Питер.

Даттон, К. (2014) *Мудрость психопатов*. Питер.

Еникеев, М. И. (2005) *Юридическая психология*. *С основами общей и социоальной психологии*. Учебник для вузов. М. НОРМА.

Зонди, Л. (1969) *Кайн*. *Образы зла*. М. Когито-центр.

Ленгле, А. (2009) *Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности*. М. Генезис.

Нуркова, В. В. (2000) *Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности*. М. УРАО.

Цобели, Й., Виртц, У. (2012) *Жажда смысла*. *Человек в экстремальных ситуациях*. *Пределы психотерапии*. М. Когито-Центр.

Уманская, Е. Г. (2013)*Развитие личности в условиях депривации*. М. „Прометей“.

Мухина В. С. *Пожизненно заключенные: мотивация к жизни* // Развитие личности (2002). № 3. стр. 51–60; № 4. стр. 100–114; № 1. стр. 97–117; № 4. стр. 121–143; (2004). № 1. стр. 118–130; № 2. стр. 128–145; № 3. стр. 115–127. № 4. стр. 97–106; (2005). № 1. стр. 157–175; № 2. стр. 137–142; № 3. стр. 82–93; № 4. стр. 100–114; (2006). № 1. стр. 110–118; № 2. 141–146; № 3. стр. 145–151; № 4. стр. 89–101; (2007). № 1. стр. 138–151; № 2. стр. 194–198; № 3. стр. 147–154. № 4. стр. 106–120. (2008). № 1. стр. 124–136; № 2. стр. 138–151; № 3. стр. 149 – 166; № 4. стр. 53 – 68.

ВЛИЯНИЕТО НА АКЦЕПТУАЦИИТЕ НА ХАРАКТЕРА ВЪРХУ ПРОФЕСИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА ЛИЧНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛЯ ОТ СТРУКТУРИТЕ ЗА СИГУРНОСТ

Пламен Цолчовски
ВСУ "Черноризец Храбър", Варна, България
e mail: plamiss@mail.bg

Резюме: *В доклада се разглеждат акцентуациите на характера и корелацията им с професионалното развитие на служителите от службите за сигурност. Спецификата на оперативно-издирвателната дейност налага определени личностни изисквания към служителите. Дейността предполага и налага постоянно взаимодействие с различни типове личности, с хора, различаващи се по ниво на интелигентност, ниво на култура, с различен темперамент, откъдето произтича изискването за постоянно развитие и усъвършенстване на комуникативните способности, на умението за установяване и поддържане на делови и неформални контакти, както и емоционална овладяност, добър самоконтрол, бързина, точност и адекватност на реакциите. В акцентуираните личности потенциално са заложени както възможности за социално положителни постижения, така и за социално отрицателни. Неблагоприятни жизнени обстоятелства могат да доведат до отрицателно оформяне на акцентуираната личност, докато благоприятни обстоятелства биха позволили да се развие необикновена и нестандартна личност.*

Ключови думи: *акцептуации, темперамент, характер, личност, професионално развитие*

Summary: *The report examines the accentuation of character and their correlation with the professional development of employees of the security services. The specifics of the investigation process imposes certain personal requirements to the employees. The activity implies and imposes constant interaction with different types of personalities, with people differing in level of intelligence, level of culture, with a different temperament from which stems the requirement for continuous development and improvement of communication skills, the ability to establish and maintenance of business and informal contacts as well as emotional mastery, good self-control, speed, accuracy and adequacy of responses. In accentuate personalities potentially set as opportunities for social positive achievements and social negative ones. Adverse life circumstances can lead to a negative shaping of the accentuate personality, but favorable circumstances would allow to develop unusual and offbeat personality.*

Увод

В съвременното общество оперативно-издирвателната и информационно-разузнавателната дейност става все по-разнообразна, изискваща и динамична. Ръководителите на силовите организационни единици търсят по-гъвкави и адаптивни държавни служители, притежаващи умения, които да отговарят на променените изисквания на оперативно-издирвателната оперативно дейност. Промените в съдържанието на оперативно-издирвателната дейност, в служителите и в службите за сигурност и обществен ред, респективно ДАНС и МВР са тенденции, които изискват промяна на традиционните модели за управление на човешките ресурси, както и особено отношение към развитието на личността.

Въпросът за личността на служителите, мотивацията им за труд и привързаността им към МВР и ДАНС се превръща в една от основните предпоставки за организационната ефективност и успех. За да оцелеят и просперират анализираните в този доклад полицейски и контра разузнавателни организации в динамично изменящата се среда, те трябва да разчитат на своите служители – на личностните им характеристики, на уменията и способностите им, както и на техните усилия, на желанието им да вложат от себе си.

В България през последните няколко години настъпиха редица значими промени, както в икономически, така и в социален план. Проблемите, с които трябва да се справят цитираните силови структури, ако искат да оцелеят и да се развиват са многобройни и различни по своя характер. Сред тях най-дълбоките са свързани с преструктурирането на организациите, с повишената конкуренция и потребността от конкурентоспособност, със спецификата на частния бизнес.

В личностен план това води до криза в ценностите и нагласите за труд, които са в пряка връзка с личностните качества и с вътрешната мотивация на служителите. Тези процеси са най - силно изразени в преосмислянето на служебните задължения и на мястото на служителя в МВР или ДАНС. Организациите не са стабилни, подложени са на множество влияния и моралното задължение на личността да влага усилия и да остане, има стойности, различни от предишните.

Наличието на многообразни концепции и възгледи по въпросите за личността и потребността й от принадлежност са свидетелство за голямата сложност на тези проблеми. От друга страна това говори за огромното значение на този проблем, както за отделния индивид, така и за МВР и ДАНС и обществото като цяло.

1. Влияние на характера върху стила на поведение на служителите от службите за сигурност

Характерът е съвкупност от устойчиви индивидуално-психически свойства, които се проявяват в поведението на човека, в неговите отношения с хората от обкръжението му, към самия себе си, към дейностите и различните жизнени обстоятелства. Характерът формира и индивидуалният стил на поведение на човек. От изключително значение е познанието за профила на характера на служителите от оперативно-издирвателните структури с оглед прогнозиране на поведението им в извънредни ситуации. За разлика от темперамента характерът не е обусловен от свойствата на нервната система или от наследствени фактори. Той се формира в условия на активно въздействие на човек в социално-културната среда и зависи от възпитанието, междуличностните отношения, които се развиват от ранно детство.

Свойствата на харктера могат да се групират като отразяващи отношението на човек към другите хора, към самия себе си, към работата, служебните и професионални ангажименти и задачи, към материалните ценности.

В оперативно-издирвателната дейност и при анализ на личностните характеристики на служителите от сигурността най-голям интерес представляват черти на характера като агресивност, жестокост, повишена тревожност, внушаемост и други свързани с личността на субектите, които работят в конфликтни ситуации.Тези свойства на характера са ярко изразени и създават определен тип на характера на личността на служителите и определят поведението им и се определят като акцентуирани свойства на характера според А. Е. Личко или акцентуирана личност според К. Леохард.

Разбирането на една личност изисква разглеждането ѝ в широкия контекст на социалния и културно-исторически фон, на най-характерното за конкретното време и пространство. А това предполага интерпретация - следователно, и не малка доза субективизъм. Но интерпретативният подход не означава неоправдана произволност, а отчитане, макар и субективно, на представите, ценностите и стереотипите в житейското съзнание, присъщи на човека от определения отрязък от време. От изключително значение за служителите от оперативно-издирвателните структури е затворената и консервативна система, която ограничава контактите с външния свят за голяма част от тях.

За да се характеризира личността е необходимо да се имат предвид потребности и цели, способи за постигането им, светогледа

и взаимоотношенията с другите, условията на израстване и актуалната жизнена ситуация. Изграждането на характер и израстването в професията се осъществяват на фона на социален пейзаж, на който се открояват индивида или групата, затова той не може да бъде пренебрегнат. Защото, ако не е тотално определящ, то той е от достатъчно голямо значение за изграждането на служителите.

Успелият служител е личност с формиран силен характер - волеви, упорит за постигане на успех, реалистично преценяващ себе си, успехите и неуспехите си, като насочеността му е към достигане на успех, към усъвършенстване. Важна черта на характера на служителя е формирано чувство за отговорност, съзнание за високо отговорната работа, която осъществява. Това съзнание е тясно свързано с формирана вътрешна дисциплинираност, съблюдаване на дисциплинарни изисквания, но и организираност, дисциплина на ума, на поведението, на отношенията. В биографично-личностен и социален план, развитието се определя не от хронологичните възрастови фази, а по основните моменти на развитието на дейността на човека в обществото. То не може да се разглежда откъснато от процеса на самореализация и утвърждаване в професионалната среда.

2. Психологически аспект на влияние на акцептуациите върху стила на поведение на служителите от службите за сигурност

В диференциалната психология често се използва типологията на немския психиатър К. Леонхард, която разпределя хората на акцентуирани и не акцентуирани. В историята на науката К. Леонхард ще остане като автор на концепцията за акцентуираните личности, която днес има приложение не само в психиатрията, но и в приложната психология, в педагогиката, професионалното ориентиране, кадровата политика и в други области от живота.

Основното, което Леонхард подчертава, е че „тази концепция не е за патологията на индивида, а става въпрос за нормалните, макар и акцентуирани личности. Ако тяхното изобразяване е така изразително, че създава впечатление за патологични случаи, то това е свързано само с желанието на автора по-ярко да бъдат описани анализираните личностни черти." Хората се отличават един от друг не само по вродените индивидуални черти, но и от различието в развитието си през живота. Поведението на човек зависи от семейството, училището, от професията, от близкия кръг, в който се движи. Професията, която слага свой отпечатък и формира сходни

черти, може да изработи близки реакции в коренно различни хора. Леонхард допуска, че е възможно за това да способства продължителното взаимодействие на човека с професията, но също така е възможно за избора на професията да са играли роля заложените в човека индивидуални склонности, защото вродената насоченост на склонностите и интересите не се контролира от възпитанието. Ако в човека не е заложена тенденция към формиране на дълг, то само чрез възпитание не може да бъде принуден да различава добро от зло.

Леонхард смята, че основно отговорни за акцентуациите на личността са три сфери на психиката. Ако едно от свойствата на психиката от сферата на интересите или склонностите е много ярко изразено или обратно, слабо развито, то може да се приеме, че това са индивидуални черти на индивида, и ярко проявената индивидуална черта не трябва да се смята за основна причина за акцентуация на личността.

Втората сфера, която има отношение към индивидуалните различия, Леонхард нарича сфера на чувствата и волята. Модификацията в индивидуалността и характера възниква от самия процес на протичане на емоциите, от скоростта с която те завладяват човек, а след това отслабват, от тяхната дълбочина. Към тази сфера спадат видовите волеви реакции, не само като сила или слабост на волята, но и вътрешната волева възбудимост - в темпераментов смисъл - холеричен или флегматичен темперамент. Но само те също не биха могли да определят личност, която значимо да се отличава на фона на хората със средни нива.

Областта, към която спадат такива черти като заинтересованост, стремеж към ред и подреденост, Леонхард нарича асоциативно-интелектуална сфера.

Леонхард подчертава, че е трудно да се постави ясна граница между чертите определящи вариациите на индивидуалността и чертите формиращи акцентуираната личност, защото колебания се наблюдават в двете посоки, но акцентуацията винаги предполага изостряне и усилване на определена черта. Акцентуираните личности не са от областта на патологията. В противен случай, ако за нормален се приема само средния човек, трябва всяко отклонение от средната норма да бъде признато за патология, а зад пределите на нормата да попаднат всички, които със своето многообразие се открояват на фона на средното ниво. Педантичния тип личност, един от най-разпространените типове според Леонхард, при неблагоприятни условия може да развие натраплива невроза, а при

благоприятни - да се превърне в човек с голямо чувство за отговорност. Демонстративния тип личност, може великолепно да разиграе „представление"- невроза, докато при други обстоятелства е способна да се открои с високи творчески постижения. Най-често при отрицателна картина тези особености се приемат като психопатия, а при положителна - по-скоро като акцентуация. Подобен подход донякъде е оправдан, защото леката степен на отклонение се свързва най-често с положителни прояви, а високата - с отрицателни. Отчитайки граничните случаи, може да се приеме, че „патологически личности" могат да бъдат само хора, които се отклоняват значително от стандарта и когато външни обстоятелства, възпрепятстващи нормалния живот, се изключат.

Рязка и категорична граница няма и между нормалните, средните и акцентуираните личности. И при тази типология, както при предишните, чист вид акцентуирана личност в живота не съществува.Обикновено всеки човек е носител на две или три, различно степенувани акцентуации, но трябва да се има предвид, че съществуват и хора от неакцентуиран тип, в които не се забелязват особени характеристики на личността.

Леонхард отделя особено внимание, за да прецизира своето разбиране за интровертните и екстравертни личности, което се различава отчасти от това на Юнг. Според него при екстравертните в мислите и поведението преобладава света на възприятието, а при интровертните - света на представите. Той диференцира екстравертното и интровертното поведение от чертите произлизащи от темперамента, давайки пример с хипоманиакалната личност, която с поведението си, насочено изцяло навън, може да бъде определена като екстравертен тип, но в същия момент тя е лишена от спецификата на естравертността.

В описанието на Айзенк за типичния екстраверт Леонхард открива именно такова сливане, чувайки нотки на хипоманиакалност, която не отговаря на темперамента на екстравертната личност. Друга особеност, която той детайлизира, се отнася до способността за установяване на контакти с другите. Леонхард не е съгласен с общоприетото мнение, че лекотата или затруднението в създаването на контакти е признак за екстраверсия или интроверсия. Смята, че това е по-скоро от областта на изразителност и експресия на поведението, а също и сетивност с особено фини индикатори за настроенията и чувствата на другите

3. Инструментариум за откриване на закономерности при психологическите характеристики на професионална група служители от оперативно-издирвателните структури

За да се проследи съществува ли връзка между професията на служителите от службите за сигурност и психологичния тип, както и да се потърси психологически обоснован и жизнено - истинен профил на личността на служителя се прилагат различни методики и инструментариум, основните от които са:

Диагностичен въпросник за акцентуациите на Леохард – Шмишек - Личностният въпросник на Шмишек, придобил популярност като ***Личностен въпросник на Леонхард - Шмишек,*** тъй като е построен върху концепцията на Леонхард за акцентуираните личности, е предназначен е да диагностицира типа акцентуация на личността. Акцентуираните личности не следва да се разглеждат като патология, а само като прекомерно изостряне на отделни черти на характера и тяхното съчетаване. Публикуван е през 1970 година и се състои от 88 въпроса, на които трябва да се отговори с „да" или „не". Инструкцията е записана на бланката на въпросника.

С помощта на този въпросник се определят десетте типа акцентуации на личността:

1. Хипертимен тип - характерни за него са повишен фон на настроението в съчетание с оптимизъм и висока активност.
2. Параноиден тип - характерно е прекомерно задържане на афекта.
3. Емотивен тип- отличава се с особена чувствителност и впечетлителност.
4. Педантичен тип - характерна е повишена ригидност, инертност на психичните процеси и неспособност за изтласкване на травмиращите преживявания.
5. Тревожен тип - склонност към боязливост, плахост, страхливост.
6. Циклотимен тип - смяна на хипертимически и дистимически фази на настроението.
7. Демонстративен тип - характерна за него е повишената способност за изтласкване.
8. Възбудим тип - повишена импулсивност, отслабен контрол над влеченията и подбудите.
9. Дистимен тип - снижен фон на настроението, песимизъм, фиксация на сенчестите страни от живота.

10. Екзалтиран тип - лекота на прехода от състояние на възторг към състояние на тъга. Възторг и тъга са основни състояния съпътстващи този тип.

Личностен въпросник на Айзенк - E.P.Q. е предназначен за диагностика на Екстраверсия - Интроверсия, Невротизъм и Психотизъм. Въпросникът съдържа 86 въпроса, на които се отговаря с „да" и „не", и позволява да се идентифицират трите независими фактора.

Въпросникът е адаптиран за български условия от И. Паспаланов и Д. Щетински. При интерпретацията са използвани нормативните стойности за България според Н. Стаменкова, имайки предвид възрастовия диапазон на участващите в изследването.

В теста допълнително е включена скала „Лъжа ", като първоначално показателите по тази скала са разглеждани като признак за симулация, но напоследък тази скала се интерпретира като обособена личностна дименсия, изразяваща някакъв вътрешен интерес, независим от симулацията. През последните години се приема, че високите показатели по тази скала изразяват тенденция към „социална желателност ". Тенденцията за социално желателни отговори не винаги означава съзнателна лъжа. А. Едуардс, който пръв изследва социалната желателност като самостоятелна променлива, я определя като „ефект на фасадата " или като тенденция на преден план да се изтъкнат „добрите страни ", което респондентите обикновено не осъзнават. Тази тенденция може да показва самозалъгване, недостатъчна рефлексивност или отказ да се приемат собствените недостатъци. Бодалев и Столин обръщат внимание на обратната възможност – много ниските стойности по скала Лъжа биха могли да се интерпретират, не само като строга самокритичност, но и като „откровеност до границите на цинизъм".

Психогеометричен тест на Сюзън Делингер е проективна методика за изследване типологията на личността, публикувана през 1989 година.

Авторът на тази система, С. Делингер, предлага типологията на индивидите да се осъществява на основата на избор на определена геометрична фигура - квадрат, триъгълник, правоъгълник, кръг и зиг-загова линия. В качество на теоретична предпоставка Делингер ползва типологията на Юнг и резултатите от изследвания на функционалната асиметрия на двете полушария на главния мозък. Психогеометричния подход позволява да се изяви корелация между избора на определена геометрична фигура и психологическите характеристики на личността. А. А. Алексеев и Л.А.Громова (1991)

са на мнение, че психогеометрията е уникална практическа система за анализиране на личността, с преимущества, които позволяват:

- за изключително кратко време да се определи „формата", т.е. типа личност;
- да се даде подробна характеристика на личностни качества и особености на делничното поведение;
- да се състави сценарий на поведението за всеки тип личност в обичайни ситуации.

На стимулната бланка са разположени петте геометрични фигури. На изследваното лице се предлага „да почувства своята форма" и да избере тази фигура, за която може да каже: „Това съм Аз", или тази, която първа е привлякла вниманието му. Останалите фигури, до третата, се ранжират по реда на предпочитанията, а за четвъртата и петата се задава въпроса „ Коя фигура най-малко Ви допада".

За интерпретацията се използва символното значение на формите:

- Квадрат - трудолюбие, усърдие, ценят реда, склонни към анализ, пристрастни към детайлите, рационални и емоционално сдържани;
- Правоъгълник - непоследователни, с непредсказуемо поведение, неопределеност по отношение на себе си в този момент, с ниска самооценка;
- Триъгълник - родени да бъдат лидери, енергични, неудържими, честолюбиви, поставят си ясни цели, които обикновено постигат;
- Кръг - доброжелателни, искрено заинтересувани от добри междуличностни отношения, тяхната висша ценност са хората и тяхното благополучие;
- Зиг-заг - творци с развита интуиция, синтетичен доминиращ стил на мислене, устремени в бъдещето, с по-големи интереси във възможностите, отколкото в действителността.

Полуструктурирано интервю от три въпроса, чрез които се набавя допълнителна информация, и зад които имплицитно стоят въпроси за ценностна йерархия, характер, привързаност към професията и позволяват да се прояви пристрастност към професионалната или личната сфера.

Постигането на професионален успех е възможен само при формирана устойчиво мотивация, „хъс" за работа при специфични условия и изисквания. Не на последно място разбира се, налична силна мотивация води до съзнателно развиване на способности,

умения, до компенсиране на някои недостатъчно формирани професионални умения.

Библиография

1. Ганчевски, Б., Гайдаров, К., Стаменкова, Н., Занев, С. Полицейска психология. Изда. „Наука”, 1996.
2. Момов, Б. Полицейска психология. Изд. „Албатрос” 2001.
3. Стаменкова, Н. Психология на полицейската дейност. „ПСИДО” ЕООД, 2008.
4. Каймеджиев, Х. Оперативно-издирвателно производство. Изд. „Албатрос”, 2005.
5. Каймеджиев, Х. История и теория на оперативно-издирвателната дейност. ВСУ „Черноризец Храбър”, 2006.
6. Каймеджиев, Х. Теория на оперативно-издирвателната дейност. Фенея, 2005.
7. Асенов, Б. Основи на оперативно-издирвателната дейност. ВСУ „Черноризец Храбър”, 2009.
8. Селие, Х. Стрес без дистрес. Наука и изкуство, 1982.
9. Илиева, С. Привързаност към МВР и ДАНС. ИУ, 1998.
10. Анастази, А., С. Урбина. Психологическое тестирование. Питер, 2003, с. 409.
11. Бодалев, А. А., В. В. Столин. Общая психодиагностика. СПб., Речь, 2006, с. 170.
12. Первин, Л., О. Джон. Психология личности. Теория и исследования. М., 2001, с. 293.
13. Юнг, К. Психологически типове. С., УИ "Св. Климент Охридски", 2005, с. 33.
14. Первин, Л., О. Джон. Психология личности. Теория и исследования. М., 2001, с. 262-270.
15. Первин, Л., О. Джон. Психология личности. Теория и исследования. М., 2001, с. 293.
16. Батаршев, А. В. Базовме психологические свойства и профессиональное самоопределение личности: Практическое руководство по психологической диагностике. СПб., Речь, 2005, с. 196.
17. Акимова, М.К. Психологическая диагностика. Учебное пособие. СПб., Питер, 2005. с. 174.
18. Собчик, Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. СПб., Речь, 2003, с. 251.
19. Бурлачук, Л. Ф., С. М. Морозов. Словарь справочник по психодиагностике. 2-е изд., СПб., Питер, 2004. с. 255.

ЛИЧНОСТНИ ПАРАМЕТРИ И СИТУАТИВНИ ПРЕДПОСТАВКИ НА ЧУВСТВОТО ЗА САМОТА

Добрина Тодорова
ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна
todorova.dobi@abv.bg

Резюме: *Проблемът за самотата е свързан с взаимодействията и взаимоотношенията на човека с природната и социална действителност, в резултат на което възникват различни психични състояния и преживявания. Въз основа на теоретичния анализ на понятието "самота" се определят изследователски модели/концепти на самотата, разглежда се взаимовръзката с понятия близки по значение (родствени), като "социална изолация", "уединение" и "отчуждение", представени са различните класификации, причини за възникване на самота и личностни черти способстващи за възникването на самота.*

Ключови думи: *самота, изолация, уединение, междуличностни отношения, социални контакти, социални умения, отчуждение.*

PERSONALITY PARAMETERS AND SITUATIONAL CONDITIONS OF LONELINESS

Dobrina Todorova
VFU "Chernorizets Hrabar", Varna
todorova.dobi@abv.bg

Summary*: The problem of loneliness is related to interactions and relationships between man and natural and social reality, resulting in various mental states and experiences. Based on the theoretical analysis of the concept of "loneliness" identify research models/concepts of loneliness, interrelationship with concepts of similar meaning (related) as "social isolation", "alienation", "emotional attachment", presented are the different classifications causes of loneliness and personality traits conducive to occurrence of loneliness.*

Keywords: *loneliness, isolation, alienation, interpersonal relationships, social contacts, social competences, emotional attachment*

Един от сериозните проблеми на съвременният свят се явява проблема за самотата, когато поради някаква причина взаимоотношенията не се развиват, не се поражда приятелство, нито любов, нито омраза, оставяйки хората равнодушни, безразлични един към друг.

Човек изпитва самота, когато осъзнае непълноценността на своите отношения със значими за него хора, когато изпитва остър дефицит от удовлетворение на потребността от общуване.

Самотата се възприема като психично състояние на човека, отразяващо преживяването в своята индивидуалност, субективната невъзможност или нежелание за адекватен отговор, за приемане и признание на себе си и другите хора[1]. Разбирането на същността на самотата може да бъде сведено до следното: индивидът не може да намери необходимият му емоционален отговор в процеса на общуване и като следствие изпитва самота. Съвременният човек най-остро изпитва самота в ситуации на интензивно и понякога на принудително общуване. Това може да се наблюдава навсякъде: на работа, в семейството, в средата на приятели и познати. Голяма част от повърхностните връзки не са показател за наличие на комуникация, единност, сплотеност с другите хора. Увеличаване на контактите представлява само външната страна на общуването, вътрешната страна на общуването се явяват взаимоотношенията в личностен, психологически аспект.

Самотата не винаги е съпътствана от социалната изолация на индивида. Човек може постоянно да се намира сред хора, да контактува с тях и едновременно с това да се чувства психологически изолиран от тях, т.е. да се усеща самотен. Нивото (степента) на преживяване на самота не винаги зависи от възрастта на индивида или от създадените социални контакти – хора, които през целия си живот живеят сами, понякога се чувстват по-малко самотни от хора, на които често им се налага да общуват с околните. Не може да се определи като самотен човек, който има редки социални контакти с обкръжението си и не проявява психологически и поведенчески реакции на преживяване на самота. Също така, хората не могат да осъзнаят, че между реални, действителни и желани взаимоотношения съществува разлика.

Повечето изследователи подчертават различията между самотата и понятията "изолация" и "уединение", вярвайки, че самотата има специфичен вътрешен контекст. *Изолацията* в голяма степен се свързва с физическата, пространствена и временна локализация на човека по отношение на социалното му обкръжение и се явява външно обусловена ситуация, а не вътрешно психично състояние, т.е. пълно отсъствие на връзка с външната среда[2]. Уединението е доброволен отказ от контакт с обкръжението. *Уединението* от света в началото има временна рамка, която винаги доброволно и свободно се подбира от човека. Уединението представлява най-"изгодното" за субекта поведение в даден момент, например от гл. т. на личностното израстване, действието на защитните механизми, понижаване нивото на психично напрежение и др. Такива изследо-

вателите на самотата като Мария Мицели, Брус Мораш, Летиция Пепло [3] предполагат, че уединението не е обезателно свързано със самотата (като мъчително емоционално състояние), и че хората могат да бъдат субективно щастливи и в религиозно отшелничество и в уединението от света. От друга страна, и при наличие на обективна връзка с друг човек, детерминанта на самотата, например в семейството, се явява неудовлетвореността, недоволството от качеството на взаимоотношенията между партньорите, като от решаващо значение са комуникацията, съпреживяването, "чувството да си разбран".[4]

Усещането за самота е неприятен опит съпроводен с негативни чувства, който е налице, когато мрежата от социални контакти на индивида е значително бедна като количество и качество[5].

Понятието самота е свързано с преживяване на ситуации, субективно възприемани като нежелани, неприемлив за личността дефицит на комуникация и положителни интимни отношения с други хора.

По-продължителните субективни състояния на самота обичайно са съпроводени от симптоми на психични разстройства, които имат форма на афект с явно негативна емоционална окраска, при това при различните индивиди афективните реакции на самота са различни. Едни самотни хора се оплакват, например, че се чувстват тъжни и депресирани, други говорят, че изпитват страх и тревога, трети чувстват горчивина и гняв. На преживяването на състоянието на самота влияят не толкова реалните, действителни отношения, колкото идеалната представа за това какви трябва да бъдат.

Един човек, който има силна потребност от общуване, може да се чувства самотен в случаите, когато контактите му са ограничени до един, двама души, а той би искал да общува с повече хора. В същото време този, който не изпитва такава потребност, не изпитва самота, дори в условия на пълно отсъствие на комуникация с другите хора.

Д. Перлман и Л. Пепло извеждат четири основни характеристики на понятието "самота"[6]:

- Чувството за самота е резултат от дефицит в социалните взаимоотношения на личността.
- То е субективно, а не обективно.
- Усещането за самота е негативно чувство.
- То е резултат от очакването за повече социални взаимодействия, които не се реализират на практика.

Въз основа на анализа на различни дефиниции на самотата се отличават познавателни концепции/модели, които стоят в основата на методологичните подходи и в значителна степен обуславят логиката на изследване на феномена самота. Условно, те могат да бъдат наречени модели на "самоутвърждение", "взаимодействие" (интеракции), "социални контакти".

Основа на първия модел на индивидуална самота се явява осъзнаването от индивида на дефицита от контакти. Освен това, осъзнаването се получава чрез сравнение на своето състояние, своите отношения с другите хора или някакво идеално желателно състояние. Основата на такъв концептуален модел се състои и от процес на самооценка и самоатрибуция на личността, за да се разграничи непълнотата на отношенията с другите индивиди или на отделния човек.

В центъра на втория концепт за самотата стои човешката потребност от общуване, от установяване на продължителни, близки интимни отношения с друг човек. Потребността от интимни отношения е ценност, недостижимостта на която стимулира възникване на самота. При третия модел в центъра на концепта се намират социалните връзки (контакти), тяхното наличие/ отсъствие, интензивност, значимост. Самотата е отговор, реакция на дифицита на социални контакти: както в тяхната количествена недостатъчност в отделните случаи, така и при прагматичното общуване и взаимодействие, ниското им качество, когато контактите са формални и повърхностни [7].

Преживяването на самота е тежко психично състояние, обичайно съпроводено с лошо настроение и болезнени емоционални състояния. Дълбоко самотните хора, като правило, са склонни да бъдат много нещастни, имат малко социални контакти, техните лични връзки и взаимоотношения с другите хора са или ограничени или са разпокъсани.

Самотният индивид е депресивен и подтиснат, преживява чувство на отхвърленост от значимите други дори и ако те не споделят това възприятие, усещане за собствена незначимост, чувство на отчуждение от обкръжаващата среда, липса на социална подкрепа, липса на привързаност, която е била налице в миналото, усещане, че няма с кого да споделя собствените си съждения и опит, че си сам и нямаш друг избор, дефицит на социални умения при създаване на нови контакти и приятелства, трудност да се премине зад видимите характеристики на личността и да се задълбочат отношенията с нея[8].

Самотния човек се чувства различен от другите и счита себе си за непривлекателна личност. Обвиняват себе си и другите за бедните си социални взаимоотношения и имат фалшиво усещане, че никой не ги харесва. Те възприемат себе си в негативна светлина и проявяват свръх критичност към външния си вид. Тези особености в отношението на самотния човек към самия себе си нерядко е съпроводено от специфични отрицателни афекти, включително чувство на гняв, тъга, дълбоко нещастие. При него по-силно са изявени импулсивност, прекомерна раздразнителност, страх, безпокойство, усещане за сломеност, слабост и безсилие[9].

В научната литература усещането за самота се свързва с личностни и социални проблеми като алкохолизъм, злоупотреба с наркотици, тревожност и депресия, противоправно поведение в юношеска възраст, самоубийства, физически заболявания и злоупотреба с използването на здравните услуги, затруднения в ученето, социална неудовлетвореност, определя се като основна черта на децата с проблеми. Тя се обуславя от набор от личностни качества като ниска самооценка, срам, чувство на изолация, външен локус на контрол и убеждението, че техният живот, както и животът на другите хора е безсмислен.[10]

Самотните личности са настроени по-пестимистично, изпитват преувеличено чувство за самосъжаление, очакват от другите само неприятности, а от бъдещето – нищо хубаво. Те са мълчаливи и тихи, стараят се да бъдат незабележими и често изглеждат тъжни. При тях нерядко се наблюдава уморен вид и повишена сънливост. Те не полагат усилия да се включат в социални дейности, без основание изпитват безпокойство и се чувстват подценявани от значимите други, изпитват затруднения в изразяването на чувства и асертивно поведение. Боят се да се борят за правата си и да казват „не" на нежелани от тях предложения, избягват да поемат рискове, да се срещат с хора и да попадат в нови непознати ситуации. Те имат затруднения в представянето на себе си, в говоренето по телефон и в участието в групови дейности. Очакват и имат усещането, че значимите други ги отхвърлят, възприемат нещата, които им се случват в живота „изкривено" и реагират неоснователно бурно към тях[11].

Преживяването на самота се съпътства от някои типични симптоми. Обикновено самотните индивиди [12] се чувстват психически изолирани от останалите хора, имат недобре развити социални умения и за това изпитват затруднения при установяване на нормални междуличностни контакти, на сигурни интимни отношения с

противоположния пол. Като цяло те са в по-ниска степен удовлетворени от приятелските отношения, които поддържат и от интимния си живот.[13]

Типология на самотата. Един от основните проблеми при изучаване на феномена самота се явявава въпроса свързан с неговата класификация.

Класификация на Вейс. Вейс установява два типа самота, които имат различни предпоставки като настъпили промени в живота, като загуба на партньор поради развод или смърт и различни афективни реакции. *Емоционалната самота* представлява резултат от отсъствието на тясно емоционална (интимна) привързаност (любовна или съпружеска). Изследователите отбелязват, че емоционално самотния човек изпитва нещо като безпокойството на изоставеното дете – неспокойствие, тревожност, празнота. Тази форма на самота преживяват разделени, разведени или овдовели брачни партньори, чийто близки социални контакти са нарушени и връзките са прекъснати, т.е. емоционалната самота се дължи на липсата на партньор. С тази своя интерпретация той се доближава до представителите на психодинамичния подход, които търсят корените на самотата в детството и подчертават вредните последици от "преждевременното откъсване от майчина ласка". *Социалната самота* възниква в отговор на липсата на значими приятелски връзки или при отсъствие на чувство за принадлежност към общността. Социално самотният човек преживява тъга, мъка и чувство на социална маргиналност. [14]

Установено е различие между изпитваното чувство на самота от омъжените жени, които скоро са се преместили да живеят в друг град, което е различно от изпитваната самота от самотните родители. Въпреки че жените са щастливо омъжени, те се чувстват социално изолирани поради липсата на широк кръг от приятели и познати, които да им създават усещане за принадлежност към дадена общност. Усещането за сигурност, което им създават техните съпрузи не намалява усещането им за самота. Самотните родители, които са прекратили своя брак се чувстват самотни поради липсата на партньор. Те страдат от емоционална изолация, имат усещане за несигурност и от липсата на някой, към когото да се обърнат. Взаимоотношенията, които поддържат с приятели и колеги е установено, че не задоволяват потребността им от партньор. Разглежданите два вида усещане за самота, социална и емоционална, са пряко свързани с липсата на даден вид взаимоотношения. [15]

Социалната самота е по-често срещана сред хора с относително малка социална мрежа от контакти, които включват малко или никакви роднини, колеги, приятели, съседи и т.н. Емоционалната самота е по-често срещана сред разведени хора, които нямат партньор. Семейните хора по-рядко се оплакват от емоционална самота.

Д. Раадшелдърс [16] определя следните видове емоционална самота:

- Безнадежно самотни, неудовлетворени от своите отношения хора изпитващи чувство на опустошение, изоставеност, неоправданост.
- Периодично и временно самотни хора с по-голяма социална активност.
- Пасивни и устойчиво самотни хора, които изнемогват и се примиряват със самотата.
- Не самотни хора (не изпитващи това чувство), при които се срещат отделни случаи на социална изолация в качеството на доброволно уединение.

Научно са установени следните зависимости между емоционалната и социалната самота: [17]

– Като цяло по-малко емоционално и социално самотни са жените в сравнение с мъжете.

– Мъжете смятат, че е по-трудно да се живее без партньор в сравнение с жените.

– Бракът предлага по-малко закрила и сигурност на жените в сравнение с мъжете.

– Омъжените жени се чувстват по-емоционално самотни в сравнение с оженените мъже.

– Хората, които са изградили семейство от много време се чувстват в по-ниска степен емоционално самотни в сравнение с хората, които започват да изграждат семейни отношения.

– Неоженените мъже се чувстват социално самотни в по-висока степен от неомъжените жени.

– Неомъжените жени на години са по-малко емоционално и социално самотни в сравнение с разведените.

– Разводът води до изпитване на по-ниска степен на емоционална самота и по-висока степен на социална самота в сравнение с вдовството.

– Повторно оженените мъже се чувстват в по-ниска степен емоционално и социално самотни в сравнение с повторно омъжените жени.

– Налице е по-висока степен на социална самота и по-ниска степен на емоционална самота след първи брак отколкото след втори брак.

– Хората, които остават вдовци под 70-годишна възраст се чувстват самотни в по-висока степен в сравнение с вдовците над 70-годишна възраст.

Р. С. Немов различава три типа отношения на самота: хронична, ситуативна и преходна. *Хроничната самота* настъпва тогава, когато индивида в продължение на продължителен период от живота си не може да установи удовлетворителни взаимоотношения със значими за него хора. *Ситуативната самота* обичайно се появява като резултат от настъпването на стресови събития в живота на индивида, например като смъртта на близък човек или разрив в интимните отношения. След кратък период на дистрес ситуативно самотния индивид се примирява, приема своята загуба и частично или напълно преодолява възникналото чувство на самота. Самотата в семейството може да се отнесе към категорията на ситуативната самота, която се явява като следствие от разрушението на съществуващия модел на социалните (семейни) връзки на човека. *Преходната самота* се изразява в кратковременни пристъпи на чувство на самота, които преминават и не оставят след себе си никакви следи. [18]

Цялостна картина за самотата представят В. Садлър и Т. Джонсън. [19] Те формулират самотата като емоционален опит, който е съпроводен с остро чувство, представляващо отчетлива форма на вглъбеност в себе си. По мнение на изследователите, самотата съществува в четири измерения, всяко от които представлява отделен вид самота:

Екзистенциална (космическа) самота – съответства на чувството на отчуждение от реалността като цяло, от Бога, от вярата.

Културна самота – отнася се за чувството на отчуждение от общоприетите норми и ценности, характеризира се с разрив между старите и новите културни разбирания на поколенията.

Социална самота – възниква от чувството на отхвърляне, неприемане или при оттегляне от обществени институции или сфери на организирани взаимоотношения (например – оставка, излизане в пенсия).

Междуличностна самота – настъпва в резултат на дисхармония в социалните контакти и отношения на индивида (усещане за отчуждение от близък човек). По отношение на критерия "време", тя може да бъде ситуативна (кратковременна) или хронична (продължителна). Продължителната (хронична) самота е свързана с дисхармония на междуличностните отношения, може да доведе до дезинтеграция на личността – до загуба на организационната роля на психиката при регулация на поведението и дейността, разпад на ценностната система, загуба на мотивация и смисъл на живота. [20]

Определянето на различните видове самота се намира в тясна взаимовръзка с причините, водещи до възникване на ситуации на самота. Те могат да бъдат групирани по следния начин: [21]

– причини, произтичащи от самата личност;

– причини, произтичащи от други хора (игнориране, отбягване, насилствено заточение и др.);

– причини, вследствие на стечение на обстоятелствата (обективна изолация – независеща нито от самата личност, нито от действията на другите хора).

Някои автори приемат, че самотата се корени във вътрешната природа на човека (Миюскович, 1989), други предполагат, че първите състояния на самота в обострена форма се появяват при подрастващите и юношите (И. С. Кон, 1972), а трети, че самотата е следствие на отсъствието на близки интимни отношения и значими приятелски връзки (Р.Вейс, 1973).

Д. Янг определя 12 причини за възникване на хроничната самота:[22]

– неспособност да се премине към принудително уединение;

– ниско самоуважение;

– социална тревожност – страх от присмех, осъждане, чувствителност към чуждото мнение;

– комуникативна тромавост, неумелост;

– недоверие към хората – изолация, разочерование;

– вътрешна скованост – неспособност за саморазкритие;

– поведенчески компонент – постоянен избор на неудачен партньор;

– страх от съперник, страх от отхвърляне;

– сексуална тревожност – неспособност за отпускане, чувство на срам, тревога;

– страх от емоционална близост;

– безинициативност, неувереност в своите желания;

– нереалистични претенции.

Някои научни изследователи разкриват някои личностни особености, водещи до възникване на самота. Това са такива личностни черти като нарцисизъм, мания за величие (макевиализъм), враждебност, неспособност за контрол на гнева и установяване на междуличностни отношения, инфантилно чувство за могъщество, екстералност, склонност към депресия и чувство за вина, ниска самооценка.

В качеството си на предразполагащи към самота особености на личността Р. Вейс [23] посочва високата степен на социална тревожност, срамежливостта, ниска степен на самоуважение, алтруизъм и доброжелателност.

Според О. Б. Долгинова [24] личностните променливи в съотношение със самотата се явяват пасивността, покорността, недоверчивост и подозрителност към обкръжението, които затрудняват установяването на психосоциални контакти (създават ситуации на отчужденост) при наличие на висока поребност от тях. Възниква висока чувствителност към депривация.

Р. С. Немов и И. Р. Алтунина [25] описват психологическия портрет на самотните хора. Самотните хора считат себе си за по-компетентни от несамотните и обясняват своите неуспехи в установяването на междуличностни отношения с липсата на способности. В много от случаите устанявяването на интимни отношения е свързано с наличието на повишена тревожност. Те са по-малко изобретателни при намиране на способи за рарешаване на проблем, възникнал при междуличностното общуване.

Преживяването на самота може да бъде изключително натрапчиво и устойчиво във времето, а не просто да се изразява в желанието за компания.

Като психичен феномен самотата включва в себе си три ключови структурни компонента – осъзнаване на състоянието самота, емоционална оценка на състоянието самота, интерпретация на психосоциалните връзки (контакти) на личността в състояние на самота. Способа, чрез който индивида ще реагира на самотата зависи от това, как човек сам си обяснява своята самота. При вътрешен локус контрол, когато човек счита, че всичко, което се случва с него зависи от него – възниква депресия, при външен локус конрол, когато всичко се дължи на външни фактори – се стига до агресия. Ето защо самотния човек е склонен или към покорство или към враждебност.

Самотата се явява един сложен социално-психологичен феномен, който със своите многобройни аспекти, става интегриращ

фактор, обединяващ учените в тяхното желание да помогнат на самотните хора, но ги разделя в разбирането за същността на явлението, неговите причини и последствия. Затова се появява необходиостта от по комплексно изследване, съобразено със съвременните измерения в нашите културни условия за по-адекватен подход при решаване на проблема.

Литература

[1] Корчагина, С. Г. Генезис, виды и проявления одиночества, МПСИ, Москва, с. 14.

[2] Илин, Е. П. Психология общения и междуличностных отношений, Питер, 2014, с.201.

[3] Пепло, Л., Мицели, М., Мораш, Б. Одиночество и самооценка. // Лабиринты одиночества. М., Прогресс, 1989.

[4] Крюкова, Т. Л. Психология семьи. Жизненые трудности и совладание с ними. Стр. 120, 202.

[5] Peplau, L., Perlman D. (1980). Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy, New York, NY: John Wiley.

[6] Пак там.

[7] Пузанова, Ж. Социологическое измерение одиночества. Автореферат, Москва, 2009, с. 21.

[8] Dykstra, P. A. (1990). Next of (non)kin: The importance of primary relationships for older adults' well-being. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

[9] Dykstra, P. A. (1995). Loneliness among the never and formerly married: The importance of supportive friendships and a desire for independence. – Journal of Gerontology: Social Sciences, 50B, S321–S329.

Dykstra, P. A., de Jong Gierveld, J. (1994). The theory of mental incongruity, with a specific application to loneliness among widowed men and women. – In R. Erber & R. Gilmour (Eds.), Theoretical frameworks in personal relationships (pp. 235–259). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

[10] Ганева, З. Социални идентичности и психично благополучие, изд. Валдекс ООД, с.101.

[11] Пак там, с. 102.

[12] Jones, W., Carpenter B., Quintana D. (1985). Personality and Interpersonal Predictors of Loneliness in Two Cultures. – Journal of Personality and Social Psychology, 48 (6), 1503-1511.

[13] Ганева, З. Социални идентичности и психично благополучие, с. 102.

[14] Weiss, R. (1973). Loneliness: The experience of emotional and social isolation. Cambridge, MA: MIT Press.

[15] Ганева, З. Социални идентичности и психично благополучие, с. 104.

[16] Радшелдерс, Д. Лабиринты одиночества. М., 1989.

[17] Dykstra, P. A. (1993). The differential availability of relationships and the provision and effectiveness of support to older adults. – Journal of Social and Personal Relationships, 10, 355–370.

Dykstra, P. A. (1995). Loneliness among the never and formerly married: The importance of supportive friendships and a desire for independence. – Journal of Gerontology: Social Sciences, 50B, S321–S329.

Pinquart, M., Sorensen, S. (2001). Influences on loneliness in older adults: A metaanalysis. – Basic and Applied Social Psychology, 23, 245–266.

Chipperfield, J. G. & Havens, B. (2001). Gender differences in the relationship between marital status transitions and life satisfaction in later life. – Journal of Gerontology: Psychological Sciences, 56B, P176–P186.

[18] Немов Р. С. Психология. Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. В 3 кн.

Кн. 1. Общие основы психологии. – 2-е изд. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995.

[19] Духновский, С. В. Одиночество в междуличностных отношениях: диагностика и преодоление: Монография, Курган, Изд. Курганского гос. ун-та, 2007.

[20] Куликов, Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: Учебное пособие, СПб.:Питер, 2004, с. 87.

[21] Шагивалеева, Г. Р. Одиночество и особенности его переживания студентами. Елабуга, 2007, с.55.

[22] Ильин, Е.П. Психология общения и межличностных отношений, Питер, 2014, с.203

[23] Вейс, Р. С. Одиночество: опыт эмоциональной и социальной изоляции. М., 1973.

[24] Долгинова, О. Б. Изучение одиночества как психологическая проблема. // Прикладная психология. 2000, №4.

[25] Немов, Р. С. Алтунина, И. Р. Социальная психология. М., СПб., 2008.

ИДЕНТИФИКАЦИЯТА НА ЧИТАТЕЛ С ХУДОЖЕСТВЕН ГЕРОЙ В ПРОЦЕСА НА ЧЕТЕНЕ

Пепа Демирджиян
ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна, България
e-mail pefly@abv.bg

Abstract: *The article examines reader's character identification with a fictional character. Emphasis is given to the range of various emotional reader – fictional character relationships. Readers' responses are also analysed therein.*

Kay words: *reader, fiction character, identification, empathy*

Въведение

Четенето на художествена литература приканва читателя в света на собственото си светоусещане. Индивидуалният контакт с творбата, му позволява разнообразие в позициите, гледните точки и широк спектър в тълкуванията.

Фокусът на тази статия се отнася до: първо идентификацията на читателите с художествените герои, второ емоционалното въздействие на художествения герой върху четящия. Откроява се модел в подкрепа на идеята, че идентификацията с герои от фикция лежи в основата на читателската емпатия. Проучвам случаи, при които читатели са били въвлечени в емоционални реакции от литературно произведение и са били склонни да се „сближат”, хармонизират или да резонират по подходящ начин, с това което фикцията представя като емоционални състояния на героите.

Идентификация

Начало на дискусията за връзката между читателите и художествените герои е идеята за идентификацията. Още от античността се е обсъждало схващането за емоционалната връзка с художествените герои. За първи път е въведена от Платон, който се боял, че гражданите щели да станат обсебени от нежелани емоции, като страх от смъртта, изиграни от героите в текстовете на поети като Омир. В *Държавата*[1] Платон приема, че преобладаващата част от съществуващата по негово време поезия е подражателна, което го изправя пред необходимостта да дефинира подражанието,

мимезиса. В своята *Поетика*[2] Аристотел поставя част от основите на функционалността на мимезиса. Подражанието за Аристотел е нещо, което е вродено за човешкото същество, то е начин индивидът да социализира себе си. Нещо повече, подражанието доставя удоволствие, човек обича да подражава, както на красивото, така и на грозното.

Понятието „идентификация" се появява за първи път в книгата на З. Фройд „Тълкуване на сънища" и означава „несъзнателен процес, благодарение на който индивидът мисли, чувства или действа като друг човек".[3] Идентификацията се разбира най-общо като съвкупност от процеси и механизми, които водят до състояние на самоотъждествяване. Според речника по психоанализа [4] е психологичен процес, чрез който субектът си присвоява дадено свойство, качество, атрибут на другия и се променя изцяло или частично по негов образец. Личността се изгражда и се обособява чрез серия от идентификации. За целта на разработката понятието идентификация се използва, за да се изследва диапазона от различни емоционални отношения между читателя и художествените герои и е възможно да се даде като обяснение относно емпатията. Идентификацията с измислен герой е изпълнена с множество значения, които стават ясни по-късно в дискусията.

Кийт Оутли твърди, че личните преживявания на читателите са модели на емоционална реакция, които предизвикват симпатия към героите, особено след като читателите се идентифицират с целите и плановете на героите. Концепцията за мимезис на Аристотел за Оутли означава нещо по-близо до "симулация", отколкото „имитация". Симулациите на една фикция протичат в съзнанието на читателя. Те приемат целите на героя и използват свои собствени процедури за връзка с него, образуват ментални модели на въображаеми светове, получават речеви актове адресирани до тях и накрая интегрират разнородни елементи, за да се създаде единно преживяване. Добрите писатели дават възможност на читателите да реагират креативно, за да се почувстват емоционално въвлечени, а понякога и да стигнат до когнитивна промяна[5].

Често, когато хората казват, че се идентифицират с един герой, те нямат предвид нищо повече от това, че им харесва героя. Или може би, това се свежда до факта, че са имали подобно преживяване. Героят е бил изоставен и те са били в същото положение, героят е бил предаван от приятел и те са били в същата ситуация. Тези варианти на „идентификация" са до степен на чувстване на някакъв афинитет към въпросните герои.

Понякога на идентификацията се прави разбор и по отношение на поставянето ми на мястото на героя. Това не е въпрос на влизане в положението на героя, а на поставянето на героя в моето положение. Предполагам, че това води след себе си факта, че героят и аз сме в едни и същи емоционални състояния. Това би могло да бъде по-добре етикетирано по-скоро като проекция, а не като идентификация. Терминът „проекция" в психологическата литература има смисъл за обозначаване на действието, чрез което един психологичен факт се премества и ликализира навън или от центъра към периферията, или от субекта към обекта.

Основната концепция за идентификация, за повечето теоретици е в сърцевината на емпатията и включва предположението, че читателят е в идентично емоционално състояние, в което е и измисленият герой. Със сигурност това, което Платон е имал предвид, а именно че героят в поемата се страхува от смъртта и тогава читателят по подобен начин също се страхува от нея.

Но ако споделянето на идентични по вид емоционални състояния не е достатъчно за идентифициране, какво трябва да се добави? Това читателите да са във въпросното емоционално състояние, защото това е състоянието, в което те мислят, че са героите. Това означава, че се предполага да се идентифицирам, в този смисъл, с Ана Каренина[6], която е едновременно привлекателна, правдива, нещастна, жалка и виновна, когато съм на нейно място, защото тя – или аз си я представям така – мрази фалша и лъжата, но независимо от репутацията си на морално безукорна жена, сама се забърква във фалшиви и лъжливи отношения. С една дума, версията на идентификация е: някой „х" се идентифицира с измислен „у" герой, ако и само ако (1) „х" е в същия тип идентично емоционално състояние, (2) защото „у" е в – или „х" си представя, че „у" е в – това състояние. Това е от гледна точка на читателя, който е бил заразен от сходното емоционално състояние на героя.

Дейвид Мейл и Дон Куикън[7] твърдят, че емоционалните преживявания от четенето на романи зависят от ангажирането на литературния текст към преживяванията на читателя, но на преден план са ефектите от нивото на литературния стил. Изследването им показва, че читателите които са се свързали с герои от сюжета чрез лични преживявания, са информирали промени в себевъзприемането.

Макс Лоувърс и Дон Куикън[8] предполагат, че емпатията може да работи като механизъм за запълване на празноти, чрез които един читател допълва дадени черти на характера с по-пълен

психологически резонансен портрет. Решенията на читателите за реализма на героите се очаква да имат въздействие върху идентификацията.

Съществуват някои специални техники, които се използват от писателите, допринасящи за идентификация с героя. Участието на героите в напрегната ситуация предизвиква физиологични реакции на възбуда у читателите, дори когато те не харесват качеството на разказа. Сюжетно натоварените екшън истории е доказано, че насърчават по-бързо четене, за разлика от разказите, фокусирани върху вътрешния живот на героите. Бързите темпове на четене предизвиква желание за намесване в съдбата на героя и води до идентификация. Аспекти на сюжетната структура също могат да имат роля в провокирането на читателска идентификация. Те включват темпото, нива на разказа (разкази в разказите), силен или слаб край, използване на второстепенни сюжетни събития, повторения, пропуски. Всяка една от тези структурни категории прави възможно идентифицирането с един герой. Именуването на героите (включително спестяването на едно име, използването на съкращение на мястото на трите имена и т.нат.) може да играят роля в потенциала за идентификация с героя. Описателният език, чрез който читателите се сблъскват с героите се предполага, че има значение. Използването на сегашно време (пред обичайното минало време) също създава ефект на непосредственост и директна връзка, както много съвременни автори смятат. Пълнотата и модела, чрез които речта, мислите и чувствата на героите достигат до читателя се предполага, че подобряват идентификацията с героите.

Норман Холанд, един от значимите представители на психоаналитичният подход към литературната комуникация, в поредица от статии отстоява тезата, че текстът се свежда единствено до прочитите на своите читатели, а четенето се мисли като процес, при който възпроизвеждаме себе си в текста. Не стихотворенията, пише Холанд, а хората имат фантазии. Когато възприемаме нещата в живота, ние привнасяме в тях нашата предварително съществуваща психична структура и опит; същото става и при възприемане на литературата.[9]

Според Холанд читателското общуване с текста минава през четири различни фази. Първата от тях е *очакването (expectation)*, което „разполага литературната творба във времевата последователност". Втората фаза е *защитата (defence)*, при която читателят подбира какво от текста да интернализира. Следва *фантазията (fantasy)*, която представлява проектиране на сбъдването на

желанията върху външния свят. След нея идва *трансформацията (transformation)* или преводът на фантазиите в теми, които „придават на творбата смисъл извън времето".[10]

Това разтваряне на творбата в четенето Холанд обосновава с помощта на т.нар. „тема на идентичността". Читателят проектира чрез своя прочит собствената си „тема на идентичност".

Читателска идентификация

В експеримент, който проведох с група студенти относно читателската емпатия се открояват някои интересни хипотези свързани с читателската реакция и идентификация. На 70 човека беше даден за прочит разказът „Емигрант" от българския автор Мартин Ралчевски. След прочита трябваше да се попълни тест за емоционално транспортиране (пренасяне) в художествен текст[11]. Последният въпрос от теста изискваше да се разкаже с няколко изречения прочетения текст, за да се разбере дали читателят е разбрал разказа. Във връзка с темата за идентификацията на читателя ще обсъдя само последния въпрос от теста. Ще използвам само определен брой от коментарите, за да дискутирам различните видове идентификация.

Разказът „Емигрант" на Мартин Ралчевски[12] е много емоционално въздействаща (измислена) история, с тема особено близка за българина. Животът на българския емигрант въплатен в един много затрогващ разказ. Баща емигрант разказва в писмо на сина си, когото не е виждал много години истината за това какво прави в чужбина, как изкарва хляба си и се опитва да му даде житейски уроци и съвети.

След края на прочита на разказа се получиха доста афективни реакции, които доведоха до разнообразие от отговори.

В четирите коментара, по-долу читателите се идентифицират с българския емигрант. Със ситуацията, в която се намират повечето българи работещи извън страната. Откроява се идентифициране със ситуацията.

„Всеки емигрант е дърво без корен и е в някаква степен болен. Като дете без родители е. Не ми говорете, че има щастие зад границата. Това е неестесвена среда. Колкото и неща да има човек в чужбина той никога не може да има щастлив и пълноценен живот, такъв какъвто би имал в родината си."

„История случваща се често в Б-я. Отчаян от състоянието на социалната и икономическа ситуация."

„Изповед на повечето статистически българи, тръгнали да търсят по-добър живот далеч от своята родина и семейство и загубили най-ценното за тях – да са до тези, които обичат.”

„В разказа се поставят някои от основните икономически и социални проблеми в наше време”

В следващия коментар, читателят се идентифицира с главния герой, в ролята му на съпруг:

„Изповед на един мъж, който има нужда от разбиране и съчувствие, но не поставя ясни приоритети и няма реална представа, какво означава да си родител или съпруг.”

Идентифициране с ролята на бащата в разказа:

„Терзанията и мислите на един отчаян баща, който се опитва по всякакъв начин да помогне на семейството си”

Идентифициране с ролята му на емигрант в разказа.

„Разказът проследява недостойната съдба на един емигрант, който е поел тежкият път на оцеляване, притиснат от безисходицата в родината. Решението му вероятно е съпроводено вероятно от светли мечти за бъдещето, в което са включени най-скъпите за сърцето му хора – неговият син и съпруга. По стечение на обстоятелствата, животът го лишава от всичко, което е имало стойност за него.”

Идентифициране със самотата на главния герой:

„Сам в една друга страна. Липсата на семейство. Всекидневието на един емигрант. Труд и помощ.”

Идентифициране с душевното състояние на героя:

„Не чрез думи разговаря бащата, но чрез думи описва състоянието на душата си.”

Идентифицира се със сина, към когото главният герой от разказа отправя съветите си.

„Текстът въздейства на мисленето. Човек, живеещ в България, който се кани скоро да замине, ще започне да се пита дали същото няма да се случи и с него.”

Заключение

От разгледаните до тук коментари на читателите се вижда, че всеки от тях се е идентифицирал с това, което се е откроило най-ярко в съзнанието му по време на четене. Идентификация със ситуацията, с различните роли (ролята му на баща, съпруг, емигрант), състоянието му (самотата), идентификация с второстепенен герой (синът, майката). Това изследване, което описва редица реакции върху текста, води до няколко базови твърдения за

наративната идентификация. Емпатичната реакция, породена от идентификацията с герой от фикция не предизвиква един и същ ефект във всички читатели и не всеки художествен текст успява да стимулира читателите да се чувстват и мислят, както техните автори желаят. Художественият текст предразполага читателя да усети емпатия, защото е източник на естетическа информация. Въпреки, че е поднесена чрез слово, информацията на художествената творба въздейства върху сетивата на реципиента, върху неговите чувства и усещания, предназначена е за емоционално въздействие. Литературната творба от този вид действа на три нива – първо на сетивно, след това на емоционално и накрая на интелектуално т.е. достига нивата на логическото мислене, затова е най-богатият носител на информация. Първоначалната реакция на читателя, след като творбата е въздействала на сетивата, въздейства емоционално на читателя и неговите първични реакции и коментари са следствие от афекта. Измислените светове осигуряват безопасни зони на читателите за идентификация и емпатия, без да изпитват нужда за действие в реалния свят. Тази свобода от задължение парадоксално отваря „каналите" за морални афекти, като съчувствие, гняв, жалост, споделена радост, удовлетворение и т.н.

Библиография

[1] Платон. Държавата. С. 2014.

[2] Аристотел. За поетичното изкуство. С. 2013.

[3] Микляева, А. В., Румянцева, П. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования. 2008.

[4] Лапланш, Ж., Ж. Понталис. Речник на психоанализата, С.2009.

[5] Keith Oatley. A taxonomy of the emotions of literary response and a theory of identification in fictional narrative, 1994.

[6] Толстой, Л. Н. Ана Каренина. С. 2013.

[7] Miall and Kuiken. What is Literariness? 1999.

[8] Max Louwerse and Don Kuiken. The Effects of Personal Involement in Narrative Discourse, 2004.

[9] Панчева, Е, А. Личева, М. Янакиева. Теория на литературата. От Платон до постмодернизма, С. 2007.

[10] Holland, N. 5 Readers Reading. New Haven, Yale Univ. Press, 1975.

[11] Transportation Test, Melanie C. Green and Timothy C. Brock (2000). Тест за емоционално транспортиране (пренасяне) в художествен текст на Мелани Грийн и Тимоти Блок. Пренасянето в една наративна история Грийн и Блок определят като механизъм на абсорбация, който предполага образност и фокус на вниманието. Използван е за изследване в дисертационния ми труд и е в процес на валидизация за български условия.

[12] Ралчевски, М. Емигрант. С. 2014.

КАК ДА ОВЛАДЕЕМ СВОЯ ГНЯВ ПРЕДИ ТОЙ ДА НИ ОВЛАДЕЕ

Димитър Богданов
ПУ „Паисий Хилендарски", гр. Пловдив, ПФ, България
СУ "Св. Климент Охридски", гр. София, ФНПП;България
e-mail: bogdanov_bsd2007@abv.bg

Резюме: *Настоящата статия е посветена на гнева и как може всеки един човек, попаднал в клопките на тази негативна емоция да се справи с него. В нея авторът разкрива зловещата страна на гнева като емоция, която разрушава личните взаимоотношения, довежда до агресивни прояви и дори до насилие, може да доведе до сърдечносъдови болести, както и до сериозни и драматични последици, като емоционален и личен стрес и дистрес, депресия, вина, неловкост, чувство за загуба на контрол и липса на увереност в общуването с другите хора. Тук са представени няколко мита, голямо разнообразие от методи и техники за справяне с гнева, базирани на принципите на рационално-емоционалната поведенческа терапия в психологията.*

Ключовидуми: *гняв, емоции, агресия, агресивно поведение, рационално-емоционална поведенческа терапия*

Abstract. *This article is dedicated to the anger and how it can every single person trapped by an this negative emotion to deal with it. The author reveals the thesinisterside of the anger as an emotion which destroys the personal relationships, leads to aggressive behaviors and even violence; can lead to cardiovascular diseases and serious and dramatic consequences such as emotional and personal stress and distress, depression, guilt, embarrassment, feelings of loss of control and lack of confidence in communicating with other people. Here are represented several myths, a wid evariety of methods and techniques for dealing with anger, based on the principles of the Rational Emotive Behavior Therapy in psychology.*

Keywords: *anger, emotion, aggression, aggressive behavior, rational emotive behavior therapy*

УВОД

Гневът е една негативна емоция. Попадайки в клопката ѝ, човек трудно може да се справи с нея и да я избегне. Откъм зловещата ѝ страна, гневът като емоция разрушава личните взаимоотношения,разстройва трудовите отношения**,** може да доведе до агресивни прояви, насилие,може да доведе и до сърдечносъдови болести, както и до сериозни, драматични последици, като емо-

ционален и личен стрес и дистрес, депресия, вина, неловкост, чувство за загуба на контрол и липса на увереност в общуването с другите хора. Съществуват няколко **мита за справяне с гнева**: активното изразяване на гнева го намалява, когато сте ядосани; вземете си таймаут; гневът ви подтиква да получите това, което искате; външните събития ви разгневяват; прозрението за миналото намалява гнева ви.**Ellis и Tafrate** са създатели на **рационално-емоционална поведенческата терапия**(РЕПТ) и АВС на гнева, като ни представят същността и особеностите на тяхната теория, както и различните техники и методи за справяне с гнева и агресивните прояви.

1. Зловещата цена на гнева

1.1. Гневът разрушава личните връзки

Вредата върху личните взаимоотношения е може би най-честата цена, а вероятно е и най-ужасната. Възможно е да вярваме както много други хора, че гневът е нещо, което насочваме срещу хората, които не харесваме. Това не е точно така. Според едно изследване на **Аверил** от университета Масачузетс [2], по-скоро се гневим на хора, които познаваме добре. Най-честите мишени на гнева са семейството, приятелите и колегите.

Помислете за собствения си живот. Разрушил ли е гневът ви някакви важни връзки? Склонни ли сте да обвинявате другите за това, как се чувствате? Ако продължавате с този модел, къде ще сте след няколко години? Да се отървете от гнева и да възприемете по-приемаща и гъвкава позиция в близките взаимоотношения, вероятно ще е по-добре за вас в дългосрочен и в краткосрочен план.

1.2. Гневът разстройва трудовите отношения

Работата често е фрустрираща, поради взискателни шефове, ревниви колеги, гневни клиенти и всякакви неприятни неща. **Гневът** е в състояние да разруши работните ви взаимоотношения и да попречи на успехите ви; може да блокира вниманието ви и да ви попречи да се фокусирате върху важните въпроси, както и да ограничи способността ви да работите качествено.

Умението да се разбирате с другите хора ви помага да успявате в работата си. Колегите не обичат да работят с хора, които имат гневни изблици. Гневът може да попречи на кариерата ви, да ви съсипе повишението, което дълго време сте очаквали, да ви уволнят или да ви попречи да се пенсионирате при по-добри осигуровки.

Способността да управляваме емоциите си на работното място независимо от неизбежните фрустрации често е от решаващо значение за изграждането на успешна кариера. Гневът отклонява енергията и вниманието ви от работата, като ви кара да отмъстите на колега или шеф или като съсипете своята или работата на някой друг.

В едно от най-ранните есета върху гнева философът – стоик **Сенека** описва гнева като „най-противната и отчаяна от всички емоции" [26]. Според него гневът е в състояние да замъглява човешката способност да се разсъждава ефективно.

Лидери като **Мартин Лутер Кинг, Махатма Ганди** и други всеотдайно и страстно са се борили за своите каузи. Те са били крайно дисциплинирани, съобразителни и ефективни, защото са разчитали предимно на разума, а не на гнева [15].

1.3. Гневът подклажда агресия

Гневът лесно може да доведе до **агресивни прояви**. Често това се случва в собствения дом или на работното място. Според статистики на ФБР на всеки 17 секунди в САЩ става престъпление с насилие. Това са брутални актове особено сред младежите. Убийството днес е втората водеща причина за смърт сред групата на 15- до 24-годишните младежи [31].

Според други изследвания в САЩ има и **семейно насилие**. Около един милион и половина жени са пребивани от партньорите си всяка година. Приблизително 40 % от всички жени, които са убивани годишно в тази страна, умират от ръцете на собствените си съпрузи [28]. Правителствен доклад стига до заключението, че в САЩ приблизително 140 хиляди деца годишно страдат от сериозни наранявания в резултат на малтретиране, 2 хиляди годишно и по 5 деца ежедневно умират от ръцете на родителите си или тези, които се грижат за тях [30].

Гневът често води до **агресия**, макар че връзката не е автоматична, като краен резултат от него води до **поведение на насилие**. Цената на агресията включва загубата на лични връзки, на работа, физически наранявания, увредена собственост, съдебни дела, присъди за лишаване от свобода, чувства на вина и неловкост.

1.4. Гневът може да доведе до сърдечносъдови болести

Хроничният гняв често води до развитието на болести на сърдечносъдовата система. Болестите на сърцето са водещата причина днес за смъртността сред американците. Макар че гневът

ви все още може да не е предизвикал сериозни здравословни проблеми, възможно е пагубните му ефекти вече да са в действие.

Уолтър Кенън изследва как гневът вреди на тялото. Той въвежда понятието „на борба или бягство", което означава, че всеки един индивид се стреми към борба с тревожността и избягването на опасната ситуация. Когато сме гневни, в тялото настъпват различни физически промени като засилване на мускулното напрежение, учестяване на пулса, ускоряване на дишането и метаболизма и всичко това ни подпомага да се подготвим за действие. Освен това в кръвообращението ни се излива адреналин и кръвта ни протича към по-големите мускули в тялото. Следователно гневът може да ни помогне да се изправим пред заплашващ живота ни нападател или някаква друга спешна ситуация[9].

Професорът по биология и невронаука в Стенфордския университетРобърт Саполски [24]описва как, когато многократно предизвикаме съпътстващите яростта физически промени, увреждаме сърдечносъдовата си система. Честите приливи на кръв водят до повишаване на кръвното налягане, увеличаване на силата, с която кръвта се движи по артериите и до натрупване на мастни киселини, глюкоза и други вещества по кръвоносните стени. Натрупването на подобни вещества с течение на времето води до стесняване на артериите, което намалява цялостния кръвопоток. Това състояние е известно като атеросклероза, а то пък води до коронарна недостатъчност, исхемия на миокарда или други заболявания на сърцето.

1.5. Гневът и личният дистрес

Много от щетите от гнева включват сериозни и драматични последици, като **емоционалният и личен дистрес**, депресия, вина, неловкост, чувство за загуба на контрол и липса на увереност в общуването с другите хора. Емоционалният стрес често води до появата на силен стрес или до дистрес. Стресът и дистресът като понятия са въведени от **канадския ученХанс Селие**[25], който разработва цялостна теория за причините, довели до стресови ситуации и техниките за предотвратяването им.

Гневните изблици водят до **фрустрация** и разочарования, а когато те се засилят и зачестят водят до **депресивни разстройства**, тревожност, вина и други. Гневните, депресирани и агресивни хора не могат да изпитат щастие, радост и удовлетворение от постигнатото. Те са емоционално и психически нестабилни и неурав-

новесени. Често животът им е съсипан и живеят непрекъснато, обвинявайки другите за техните грешки и несполуки.

2. Митове за справяне с гнева

Ако днес се консултирате с различни специалисти от областта на психичното здраве как най-добре да се справите с гнева си, вероятно всеки един от тях ще ви даде различни методи на лечение. Някои ще ви кажат, че решението на вашия проблем с гнева се крие в миналото и ще се наложи да се върнете назад в историята на вашия живот, за да изцелите старите рани от миналото.

Други специалисти може би ще ви посъветват, че миналото няма значение и ако смените настоящата си работа, взаимоотношенията и ситуациите, които ви разстройват, тогава несъмнено ще водите по-щастлив, по-здравословен и по-малко изпълнен с гняв живот.Има други специалисти, които могат да ви посъветват да не обръщате толкова много внимание на проблемите, да избягвате конфликтните ситуации с хората, които ви разстройват.

Други психолози биха ви препоръчали да дадете воля на гнева си, като го изразите чрез думи или някакви действия – усамотяване, крещене, физическо натоварване и т.н.За съжаление и до днес липсват добри научни изследвания върху причините и решенията на проблемите с гнева. **Албърт Елис и Реймънд Тафрейт** [15] предлагат няколко мита за това, как да се справите с възмущението и гнева.

2.1. Мит № 1: Активното изразяване на гнева го намалява

Становището, че активно трябва да изразяваме гнева си, за да го намалим, произтича от теорията на **З. Фройд**. Според хидравличния модел на емоциите на **Фройд** и на **Вилхем Райх** чувствата на гнева се натрупват с течение на времето и създават резервоар от отрицателна енергия. Ако не се изрази тази енергия навън, тя ще избухне в соматични сривове, болести и емоционални разстройства. Терапевтите на тази теория ще ви насърчават да вентилирате гневните си чувства и така да изпразвате резервоара от потиснато напрежение[15].

Според д-р **Арън Сийгмън**[27], психолог и изследовател на гнева в университета Мериленд, изразяването на гнева е сериозен рисков фактор за болести на сърцето, увреждане на артериите и други. През последните 40 години много от психологическите експериментални изследвания сочат, че вербалните и физическите изрази на гнева водят до повече, а не до по-малко гняв и наси-

лие.Много от псхилозите специалисти днес ни съветват **да не се поддаваме на импулсите, да действаме въз основа на гнева. Следващият път е добре да се опитаме да го обуздаем.**

2.2. Мит № 2: Когато сте ядосани, вземете си таймаут

Някои специалисти от **сферата на психичното здраве**, смятат, че когато обстановката стане напрегната или нажежена, тогава те ни съветват да избягаме енергично или да се отстраним от тези ситуации, в които има напрежение и може да изразим силни гневни изблици. Те наричат тази **процедура „таймаут”**. Това означава, че ако откриете, че започвате да се ядосвате на децата си, трябва в този момент да си вземете таймаут или почивка (отбой).

Ако гневът ви започне да се трупа на работното място, излезте да се разходите, докато се успокоите. Това звучи като много добър съвет, но как да оставим децата или как да изляза навън по време на работа, ако това не е възможно.Понякога може да се приложи тази процедура, но тя не е верният път към решаването на проблемите с гнева. Таймаутът е една малка почивка и ни помага само да избегнем за кратко време гневната ситуация[15].

2.3. Мит № 3: Гневът ви подтиква да получите това, което искате

Много често всички сме изправени пред стресови условия, било на работното място, в дома си, сред колегите. Когато сме заставени да реагираме бурно и неконтролируемо, тогава психолозите твърдят, че сме под въздействието на гняв, фрустрация или нещо подобно и че почти всички реагираме по един и същи начин: в състояние на афект и гняв сме способни да забравим добрите обноски, взаимоотношения и в нас се надигат егоизма, собственото Аз, личните интереси, които показваме и изразяваме.

Понякога поради гняв сме подтикнати да извоюваме битки или неща, които с години наред сме очаквали да придобием. Това е ефективна и правилна стратегия според психолозите, но когато сме потопени в непрекъснат егоцентризъм и битка за постигане на собствени цели и интереси, тогава потъпкваме правото и личната свобода на партньора до нас, на колегите на работното място и т.н. Тази стратегия е неефективна и често води до загуба на доверие, приятели, кариерно развитие и всякакви успехи[15].

2.4. Мит № 4: Прозрението за миналото намалява гнева ви

Психотерапевтите смятат, че за да се справим с гнева, трябва да влезем в контакт с миналите си преживявания, като изиграем отново тези детско-юношески травми от миналото. Много от хората, подложени на такъв вид терапия, изпитват за пореден път болка от преживяното и като че ли възраждат отново нещо много тревожно, отминало, което може да навреди и да усложни проблема.

Съществува друга група терапевти, които не се стремят да върнат назад хората в миналите им спомени и преживявания, а напротив, те търсят най-безполезния и лек начин за решаване на проблемите с гнева – фокусът е върху научаването и практикуването на нови начини на мислене и поведение към настоящите проблеми, така че те да бъдат решени[15].

2.5. Мит № 5: Външните събития ви разгневяват

Когато хората се разгневяват, често не успяват да поемат отговорност за собствените си чувства. Колко пъти сте си казвали, че той ви е ядосал, той ви е вбесил или ви е изкарал извън релси... С този тип твърдения внушавате, че гневът ви е извън вашия контрол. Вие сте просто една безпомощна жертва, чиито емоции драматично се засилват или отслабват в зависимост от начина, по който светът се отнася с вас.

Повечето от нас реагират чрез гняв или фрустрация при появата на външни събития, но не всички се разгневяват на външните дразнители, което ни прави нас хората твърде индивидуални. Има ситуации, при които една група хора биха реагирали бурно и гневно, а има такива хора, които, поставени при същите условия, не реагират импулсивно, а спокойно. Ето това кара различните психолози, учени, психиатри, терапевти да приемат хората напълно различни и индивидуални.

Има събития, които могат да разгневят всеки човек и това е нормална реакция, но има събития, при които човек може да запази равновесие, баланс, емоционална и психическа устойчивост и стабилност. Такъв тип хора учените психолози наричат **уравновесени и балансирани личности**, които не се поддават на всякакви външни въздействия, а онези, които се подават на такива външни въздействия, специалистите ги категоризират като **неуравновесени и небалансирани личности**[15].

Балансираният тип личност е успешен лидер, управленец, директор на голяма фирма или предприятие. Той може да общува спокойно и балансирано с колегите си, да работи в екип при създа-

ването на проекти, да бъде добър и грижовен родител. **Неуравновесените личности** често попадат в конфликтни ситуации с колегите си на работното място, не могат да работят екипно. Те не са добри управленци и менъджери, надделяват с егоизма си и проява на власт.

Тези **пет мита** са сред най-срещаните. Съществуват много други погрешни убеждения за гнева, както подчертават **Каръл Таврис, Бъд Най** и други автори[22; 29].

3. Рационално-емоционална поведенческа терапия (РЕПТ) и АВС на гнева

A. Ellis, и R. C. Tafrate създават принципите на **РЕПТ** въз основа на собствените си клинични проучвания и опит. По-късно те са подкрепени от стотици експериментални изследвания. Стигнали до заключението, че **класическата психоанализа**, която дълго време са практикували, е неефикасна и така през 1953 г. започват да търсят по-добри процедури[12; 13; 14].

Те извличат много от принципите на РЕПТ, от психологията и от мъдростта на философията, която ги е следвала години наред. През януари 1955 г. поставят основите на РЕПТ и оттогава са помогнали за обучаването на хиляди терапевти в нея. Следвайки ги през 60-те и 70-те години, **Арън Бек**, **Дейвис Бърнс**, **Уилям Гласър**, **Макси Молтсби младши**, **Доналд Майхенбаум** и други изключителни терапевти започват да правят **когнитивно-поведенческа терапия**(КПТ), която много наподобява РЕПТ в редица отношения. КПТ е обща форма на терапия, която използва РЕПТ като модел. РЕПТ включва методи на самообучение, които могат да помогнат на хората да се справят с яростта, чувства на гняв и т.н.[5; 6], [12; 13; 14], [20; 21].

Един от начините да се справим с гнева си е да не изливаме яростта си навън или да изразим свободно чувствата си и така бихме се освободили от напрежението. **Друга алтернатива** е тази на **християнското опрощение**, при което се изисква да обърнем и другата буза. Според създателите на РЕПТ може спокойно да се каже, че не съществува съвършен метод за справяне с разрушителния гняв. Има някои добри практики или процедури, които се използват успешно повече от четири десетилетия в РЕПТ и КПТ. Как може да се справим с враждебността си, като използваме **методите на РЕПТ**? Нека да изследваме АВС на РЕПТ[15].

Започваме с идентифицирането на С – **емоционалното** или **поведенческото последствие** (Consequence): вашия гняв. След това търсим А – **активиращото преживяване** или **беда** (Adversity). Когато разглеждаме А и С, може да излезе, че А причинява С, т.е. настъпилата беда или активизиращото преживяване на дадено събитие води до емоционално-поведенчески последствия или гняв. Това на теория чисто математически излиза вярно, но на практика това не е така. А не причинява С, защото между тях съществува В – **убежденията** ни (Beliefs), [12; 13; 14].

Съществува една **формула** или **зависимост** между трите компонента на РЕПТ и това е, че С = А х В, т.е. ***Гневът*** е равен на произведението на преживяванията ни и убежденията ни. Според това какви са нашите убеждения или ценностна система, по различен начин реагираме или преживяваме събитията и това неминуемо води до емоционални и поведенчески последици.След като знаем какви са нашите А и С, лесно можем да открием своите В и да се справим по-добре с С и особено с деструктивните си самообвинения и ярост. Така, започвайки с вашата ярост (С) по отношение на някаква несправедливост, която сме изпитали (А), бързо можем да открием ирационалните си убеждения (ИУ), водещи до С и да ги оспорим в точка D. На този етап РЕПТ ви помага да откриете точно кои убеждения допринасят за нездравословните ви отрицателни чувства на гняв и ви показва как можете да промените някои от убежденията си (В) чрез изследване на тяхната ирационалност. Показва ви как техниките за самопомощ или рационалните убеждения (РУ), не рядко ви карат да изпитвате здравословно съжаление и разочарование вместо ярост (С), как себеразгромяващите или ирационалните убеждения (ИУ) обикновено ви карат да се гневите (С) на бедите (А) и как можете да оспорвате в точка D ирационалните си убеждения, за да бъдат чувствата ви отново здравословни и свободни от гняв [12; 13; 14].

4. Рационални и ирационални аспекти на гнева

Съществуват рационални убеждения, които психотерапевтите определят като полезни и ирационални убеждения, определяни като безполезни. Как можем да променим своите себеразгромяващи убеждения (В). Започвайки от С в АВС на РЕПТ, когато нещо се обърка в живота ви в точка А, в точка С (последствие) търсим **два типа отрицателни чувства** и те обикновено са:**здравословни отрицателни чувства** – разочарование, съжаление и фрустрация;

нездравословни отрицателни чувства – депресия, паника, ярост, самосъжаление и ниска търпимост към фрустрация.

Системата от убеждения (В) можем да разделим на **две категории**: конструктивни или рационални убеждения (РУ); деструктивни или ирационални убеждения (ИУ).

Когато ви се случи нещастие в точка А (Активиращото събитие или беда), сте разстроени в точка С (емоционалното и поведенческо последствие: гняв) и имате едновременно рационални и ирационални убеждения. Ако вашите РУ са по-силни или по-убедителни от вашите ИУ, обикновено не се чувствате разстроени, тревожни или гневни в точка С, но ако ИУ са по-силни, обикновено сте разстроени в С.

Като давате на своите ИУ силата да надделеят над вашите РУ, сте склонни да пренебрегвате реалността, да мислите нелогично, да си търсите белята и да стъпвате **здравословните чувства** и **конструктивното действие**.

Основните ИУ, които повечето хора допускат, за да се разгневят, да изпаднат в ярост, а понякога да прибягнат и към убийство, са следните: „ Колко ужасно е как хората се отнасят несправедливо с мен!"; „Не мога да понасям те да се отнасят така с мен!"; „Те категорично не бива, не трябва да се държат толкова зле с мен!"; „Тъй като те се държат толкова зле, те са ужасни хора и заслужават да бъдат наказани!".

РЕПТ не само се справят с **деструктивните страни на гнева**, но често осигуряват и основата за възстановяването на взаимоотношенията на базата на взаимното уважение[12; 13; 14].

5. Открийте убежденията, които създават гняв

Тревожността обикновено произтича от ИУ, които поддържате за себе си, докато **гневът** е резултат от РУ, които имате за другите. Ето някои възможни ирационални убеждения, които можем да имаме[15]: „Колко е ужасно, че нещата се стекоха толкова ужасно за мен!"; „Не мога да понасям, когато нещата стават така!"; „Не би трябвало да става така и да имам такива ужасни неудобства!"; „Нищо не става така, както го искам. Животът винаги е несправедлив към мен, а не би трябвало да е такъв!".

Тези убеждения са ирационални и водят към собственото ви поражение. Има моменти, когато се чувстваме депресирани и убежденията ни стават ирационални. Почти всички ИУ можем да поставим в три основни категории: **тревожност и депресия**: „Задъл-

жително трябва да се представям добре и да бъда одобряван от значимите за мен други!"; **гняв и ярост**: „Ти трябва да се отнасяш с мен мило и справедливо!"; **ниска търпимост към фрустрация, гняв и депресия**: „Условията трябва да бъдат такива, каквито аз ги искам!".

Всички хора, които спадат към горните три ИУ, са склонни да правят някои **логически заключения**:**ужасяване**: „Ужасно е, че се представям толкова зле, когато е абсолютно задължително да се представям по-добре!"; **не мога да понеса**: „Не мога да понеса да се държиш с мен така, след като ти не трябва да го правиш в никакъв случай!"; **заклеймяване**: „Ти си толкова скапан човек, щом се държиш с мен така подло!"; **всичко или нищо**; **свръхгенерализиране**: „Ако се отнасяш с мен много нелюбезно, си скапан човек!".

Съществуват **крайниирационални съждения** в областта на **постиженията и одобрението**, които се спрягат с глаголи, пред които винаги стои думата трябва: „Трябва да се представям добре, да печеля одобрението на другите и никога да не ме отхвърлят, иначе съм скапан и неадекватен човек!".

Съществуват **крайни ирационални съждения** с трябва, свързани или отнасящи се за/до житейските условия: „Светът и хората в него трябва да са устроени така, че аз да получавам практически всичко, което истински искам и то когато го поискам!"[12; 13; 14].

6. Специални прозрения за убежденията, с които сами се разгневявате

Отново започваме с един от основните принципи на рационално-емоционалната поведенческа терапия: другите хора наистина могат да се опитват да ви ядосват, но както казва **Елинор Рузвелт**, за да ви накарат да се чувствате малоценни, те имат нужда от вашето разрешение. Обикновено вие сами се разгневявате. Правите го чрез създаването на ирационални убеждения за несправедливото или нечестното поведение на другите. В РЕПТ съществуват **три важни прозрения** за вашите убеждения, които пораждат гняв[15]: **прозрение № 1** е, че настоящият ви гняв може да има връзка с миналия ви живот; **прозрение № 2 –** както и да сте усвоили първоначално своите себеразгромяващи ИУ, сега ги поддържате живи, като ги повтаряте, подкрепяте ги по различен начин, действайки от техните позиции и отказвайки да ги оспорите. Възможно е първоначално другите хора да са ви помогнали да придобиете вашите ИУ. Дори може да са ви внушили някои от тях. Основната причина, поради която все още се придържате към тях обаче е, че

все още сами си промивате мозъка с тях; **прозрение № 3**: ако не оспорвате мощно своето ИУ, пак ще сте склонни да го следвате.

7. Оспорване на убежденията, с които сами се разгневявате

В РЕПТ точка D представлява оспорването. Първо, откриваме активиращите преживявания или бедите (А), които предхождат вашите разстройващи емоционални или поведенчески последствия (С). Второ, откривате рационалните си (РУ) и ирационалните си убеждения (ИУ) в точка А. Трето, ясно признавате, че вашите ИУ способстват за създаването на вашите разстроени или нездравословни последствия (С). Четвърто, енергично и упорито оспорвате (D) вашите ИУ[15].

Кишор Падке[23] е психолог, който практикува и преподава РЕПТ в Бомбай. Той разделя оспорването (D) на три основни части: **идентифициране** на основните ни ИУ; **ограничаване**на ИУ от РУ; **дебатиране** на ИУ активно и енергично.

8. Още начини да се измъкнем от гнева по пътя на мисленето

Още веднъж ще прегледаме теорията на РЕПТ като преминем към цялостното му АВС[15]:

- **Активиращо преживяване или беда**(А): Някои хора се отнасят несправедливо към вас, като се оттеглят от сключеното споразумение с вас;
- **Рационално убеждение**(РУ): „Намирам действието им за осъдително и неуместно. То не ми харесва!";
- **Здравословни отрицателни последствия**(С): чувствате се фрустрирани и разочаровани;
- **Ирационално убеждение**(ИУ): „Колко ужасно! Те в никакъв случай не трябва да се отнасят така с мен!";
- **Нездравословни отрицателни последствия**(С): вие сте гневни и яростни;
- **Оборване и дебатиране**(D): идентифицирате ИУ и започвате да ги оборвате и разисквате;
- **Когнитивен ефект или нова философия**(Е): „Не виждам причина, поради която те трябва да ме третират справедливо, макар че определено го предпочитам. Болезнено е, когато те се отнасят нечестно с мен, но все пак мога да го понеса и да водя добър живот!";

J Поведенчески ефект(E): загуба на гнева, облекчение, връщане към здравословните отрицателни последствия – тъга, разочарование.

9. Как да се измъкнете от гнева по пътя на чувствата

Тук ще обсъдим някои от емоционалните методи, използвани в РЕПТ за редуцирането на гнева чрез фокусирането върху чувствата и желанията ви.

Първият и основен методза преодоляване на гнева е ***безусловното приемане*** или ***себеприемане***. Това означава да признаете пред себе си и околните своите собствени грешки, недостатъци и предимства, т.е. да приемете себе си такъв какъвто сте в момента, както с добрите си, така и с лошите си черти на характера ви[15].

Друга емоционална техника е свързана с **рационално-емоционалните представи** (РЕП). Тя е създадена от рационално-поведенческия психиатър д-р **Макси Молтсби** младши [20]. РЕПТ адаптира РЕП по следния начин. Първо, представете си отрицателно събитие или поредица от събития, които ви карат да се чувствате гневни или по някакъв начин ви разстройва. Сега си представете това отрицателно събитие или някакво собствено преживяване, което много ще ви разстрои. Вместо да избегнете да се гневите или да се разстройвате, разрешете на чувствата си да изригнат с пълна сила, т.е. позволете си да се почувствате напълно вбесени. След като за момент истински сте изпитали яростта, накарайте се наистина да промените тези чувства. Използвайте всичко, което сте научили от РЕПТ досега и работете по модела АВС стъпка по стъпка.

Друг **емоционален метод** е ***емоционалният тренинг***, който предлага Амстердамският когнетивно-поведенчески терапевт **Р. У. Рамси**, базиран на ***техниката да си припомним приятни преживявания и добри чувства*** и да се опитаме да ги направим посилни от чувствата на враждебност. РЕПТ предлага прочутите си **упражнения за атакуване на срама и за поемане на риск**, за да ви помогне да преодолеете чувствата си на себеомраза, които може да използвате и при редуциране на гнева[15].

Друг **метод**, използван в РЕПТ, е **техника на ролевите игри и поведенческото репетиране**, създадени от **Я. Л. Морено**, която се основава на повторното преживяване на ранни емоционални събития [15].

10. Как да се измъкнете от гнева по пътя на действието

Ето някои домашни задачи или действия, които предлагаме от РЕПТ за преодоляването на гнева[15]: приемайте конкретните рискове; рискувайте отхвърляне, като искате нещо специално за вас; рискувайте да кажете „не", когато е необходимо; направете нещо нелепо и срамно; преднамерено покажете, че сте се провалили във важна задача; утвърждавайте се хладнокръвно; смело се конфронтирайте; изиграйте някаква ситуация чрез ролева игра чрез създаване на конкретна сцена на конфликта и повторно изиграване на драмата. Този метод е използван от **Робърт Алберти и Майкъл Емънс** [1]; предварително се подгответе за справяне с пасивните агресори или тези, които вечно отлагат. Този метод за себеутвърждаване е използван от **Джордж Бак и Хърб Голбърг**[3]; ясно разграничавайте себеутвърджаването от агресията. Според **Арнълд Лазърс и Алън Фей** [19] утвърждаването включва изразяването на позиция, съпротивата срещу неразумните изисквания или искането на това, което желаете. Агресията според тях е свързана с омаловажаването на другия и е негативна проява, за разлика от утвърждаването, която е позитивна проява.

Има някои **поведенчески методи за работа срещу гнева**, които според РЕПТ са ефективни [15]: излагане на враждебност; конструктивни дейности – включването към някои конструктивни групи с позитивно мислене е техника за справяне с гнева. Това е метод използван от **Андрю Уочтъл и Марта Пен Дейвис**; ранно обуславяне; мерки за отклоняване на вниманието; справяне и процедури за решаване на проблеми – това включва съзнателно ангажиране в ефективни процедури на справяне с гнева. Тези действия са обобщени по-подробно в книгата под редакцията на **Хауард Касинов**: „Разстройства на гнева – определение, диагноза и лечение" [18]; домашно за когнитивно реструктуриране – то включва много когнитивни, емоционални и поведенчески методи на РЕПТ за самопомощ.

11. Научете се да релаксирате

Много психолози използват различни техники за релаксиране. Но най-важната процедура според мен е използването на **Прогресивната мускулна релаксация**(ПМР). При нея се използва напрягане и отпускане на различни мускулни групи в определен ред, което води до освобождаване на напрежението, отпускане и релаксация [15].

12. Още начини да се измъкнете от гнева по пътя на мисленето

РЕПТ предлага някои важни варианти за преосмисляне на гнева[15]:

- **Използване на упражнението заоспорване на ирационалните убеждения** (ОИУ) - тук можете да използвате техниката за ОИУ, докато не сте се убедили в правотата и в изясняването на проблема;
- **Използване нареферирание или подчертаване на цената на себеразг-ромяващите поведения** – това е друг когнитивен метод за изкореняване на ИУ, създаден от **Джоузеф Даниш** в книгата му: „Спрете, без да се отказвате" [7];
- **Използване напарадоксално намерение** – използвано от **Виктор Франкъл** [16], но в РЕПТ ние го наричаме **когнитивен и поведенчески метод за редуциране на ИУ до абсурд;**
- **Използване нахумора** – според мен едно от най-силните оръжия за справянето с емоционалното разстройства или с гнева е хуморът или смехът. Много хора в моята практика чрез смях или комедийни филми са били излекувани от депресивни и емоционални разстройства. За този метод съм посветил цял доклад: „Смехът като психотерапия" [10; 11];
- **Намаляване на гнева в близките взаимоотношения** – тук психотерапевтите са единодушни и предлагат 11 стъпки за намаляването на гнева в семейството, между роднини и те са: признаване на гнева си; отричане на гнева като нездравословен; помолете партньора си за помощ; признайте гнева пред себе си; поемете пълна отговорност за гнева си; приемете се заедно с гнева; престанете сами да се правите на тревожни, потиснати и самообвиняващи; потърсете философския източник на гнева си; разграничаване на своите желания от тези на партньора ви; оспорвайте всякакви убеждения и дебатирайте върху тях; използвайте поведенчески и емоционални средства за подкопаване на гнева си [10; 11].

13. Още начини за намаляване на гнева

РЕПТ предлага още начини, с които да избегнем потапянето във вредни изблици на гняв[15]:

- **Направетепреглед на практическите резултатиот гнева** – този модел е предложен от **Албърт Бандура и Б. Ф. Скинър**, които правят изследвания за враждебността на хората, попаднали под ударите на собствените си гневни прояви [4];

- **Увеличаване на търпимостта към фрустрация** – този подход е предложен от **Ерик Фром** [17], който предлага 4 стъпки за освобождаване от гнева: да признаем склонността си да настояваме, че фрустрацията не трябва да съществува; да разберем, че почти винаги ще се разгромяваме, ако не ограничим изискванията си; категорично трябва да решим да се откажем от тях и да ги заменим с желание, а не с настояване; решително трябва да работим, за да живеем съобразно това решение;
- **Атакуване на нарцисизма и грандиозността –** тук психотерапевтите смятат, че не е задължително да настояваме на всяка цена другите да ни обичат и да се грижат за нас, просто трябва да се откажем от инфантилния си нарзисизъм и да проумеем, че Вселената не се върти само около нас [15];
- **Осъзнаване на вредата от гнева и насилието –** тук РЕПТ предлага някои от недостатъците на възмущението и гнева, обладали фрустрираните и разстроени личности[15]: фокусиране върху отмъщението; малтретиране на по-слаби индивиди; политическо насилие; религиозна война; предразсъдъци срещу себе си и другите; придобиване на характеристиките на хората, които мразите; увеличаване на неприятностите, които причиняват несправедливостта; възпрепятстване на активизма; нарушаване правата на другите; възпрепятстване на оказването на помощ на другите да се променят.
- **Поставяне под съмнение гневните атрибуции –** когато сте гневни, често сте склонни да атрибутирате (приписвате) ужасни намерения на хората, които ви възпрепятстват, когато те всъщност нямат такива намерения;
- **Намаляване на вашите чувства на неадекватност**;
- **Философия на погрешимостта –** според РЕПТ няма безгрешни хора и постъпки, необходимо е да се примирим, че всеки един от нас може да сгреши и е необходимо в такива случаи да приеме спокойно постъпката си, търсейки варианти на нейното решение чисто прагматично и философски;
- **Обуздаване на справедливото възмущение –** това означава всички грешат и не винаги и на всяка цена трябва да критикуваме грешните постъпки на околните, а да обуздаем или запазим самообладание, независимо от напиращото ни желание да изразим отношението си към вярната посока;
- **Осъзнаване на иронията на омразата –** често омразата може да ни съсипе и изтощи до краен предел, затова е добре да осъзнаем колкото си може по-скоро разрушителните и последици и

да приложим когнитивно-поведенческа и емоционално-философска техника за справяне с това разрушително чувство, каквато е омразата;

- **Придобиване на хуманистични ценности –** едно много силно оръжие срещу гнева и агресията е придобиването на хуманистични ценности като основни морални и етични двигатели на културата ни. Ако сме по-човечни, отнасяме с любов и искреност, ако бъдем по-толерантни към околните, то нашето ежедневие ще бъде изпълнено с мир, свобода, емоционален баланс и съзнанието ни ще бъде освободено от всякакви отрицателни мисли и чувства[8];
- **Осъзнаване на болката на вашите опоненти –** когато сме гневни и постъпваме така, често наранявате близките около нас, но ако се опитаме да вникнем за миг в душевния свят на опонентите ни, то бихме осъзнали тяхната болка, бихме били съпричастни с техните наранявания, т.е. бихме били съпричастни и емпатийно настроени към техните страдания;
- **Укрепване на взаимоотношенията ви –** това може да се случи, ако признаем собствените си гневни постъпки и не допускаме в съзнанието ни да работят негативни чувства и емоции;
- **Светоглед на сътрудничество –** това е една много висока летва за повечето от нас, защото трябва да се примирим с гневните си изблици, да приемем себе си такива, каквито сме и да предложим на партньора или опонента си разумно решение на проблема чрез поведение на сътрудничество и помирение;
- **Семинари, тренингови курсове и психотерапия** [15].

Използвана литература

1. Alberti, R. F., M. L. Emmons. Your Perfect Right, 7th rev. ed. San Luis Obispo, CA: Impact, 1995

2. Averill J. R.Studies on Anger and Aggression: Implications for Theories of Emotion. American Psychologist, 38, 1983

3. Bach, G. R., H. Goldberg.Creative Aggressions. New York: Avon, 1975

4. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. NJ: Prentice-Hall, 1986

5. Beck, A. T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. New York: International Universities Press, 1976

6. Burns, D. D. Feeling Good: The New Mood Therapy. New York: Morrow, 1980

7. Danysh, J. Stop Without Quitting. San Francisco: International Society for General Semantics, 1974

8. Ellis, A. Humanistic Psychotherapy: The Rational-Emotive Approach. New York: McGraw-Hill, 1973
9. Ellis, A. The Biological Basis of Human Irrationality. Journal of Individual Psychology 32. New York: Institute for Rational-Emotive Therapy, 1976
10. Ellis, A. Fun as Psychotherapy. New York: Institute for Rational-Emotive Therapy, 1977
11. Ellis, A. A Garland of Rational Humorous Songs. New York: Institute for Rational-Emotive Therapy, 1977
12. Ellis, A. Changing Rational-Emotive Therapy (RET) to Rational Emotive Behavior Therapy (REBT). New York: Institute for Rational-Emotive Therapy, 1993
13. Ellis, A. Fundamentals of Rational-Emotive Therapy for the 1990s. New York: Institute for Rational-Emotive Therapy, 1993
14. Ellis, A.General Semantics and Rational-Emotive Behavior Therapy. New York: Institute for Rational-Emotive Therapy, 1993
15. Ellis, A., R. C. Tafrate. How to control your Anger before it controls you. New York, 2011
16. Frankl, V. Man's Search for Meaning. New York: Pocket Books, 1959
17. Fromm, E. The Anatomy of Human Destructiveness. Greenwich. CT: Fatweett, 1974
18. Kassinove, H.Anger Disorders: Definition, Diagnosis and Treatment. Washington, DC: Taylor & Francis, 1995
19. Lazarus, A., A. Fay. I Can if I Want To. New York: Morrow, 1993
20. Maultsby, M. C., Jr.Rational Behavior Therapy. NJ: Prentice-Hall, 1984
21. Meichenbaum, D. Cognitive-Behavior Modification. New York: Plenum, 1977
22. Nye, B. Understanding and Managing Your Anger and Aggression. Federal Way. WA: BCA Publishing, 1993
23. Phadke, K. M. Some Innovations in RET Theory and Practice. Rational Living 17, 1982
24. Sapolsky, R. M. Why Zebras Don't Get Ulcers. New York: W. H. Freeman and Company, 1994
25. Selye, Hans. Stress Without Distress. Published by J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 1999
26. Seneca, L. A.On Anger. MA: Harvard University Press, 1963
27. Siegman, A. W. Cardiovascular Consequences of Expressing and Repressing Anger. NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1994
28. Straus, M. A. & R. J. Gelles. How Violent Are American Families. Physical Violence in American Families. NJ: Transaction Publishers, 1992
29. Travis, C. Anger: The Misunderstood Emotion 2d ed. New York: Touchstone, 1989
30. U. S. Advisory Board on Child Abuse and Neglect. Washington, 1995
31. U. S. Department of Justice. Washington, 1995

АДАПТАЦИЯ НА МЕТОД ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА УДОВЛЕТВОРЕНОСТ НА БАЗИСНИ ПСИХОЛОГИЧНИ ПОТРЕБНОСТИ

Даниела Андонова[1], Виктория Баева[2], Натали Парушева[3], Юлия Христова[4]
[1]ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България, gradiva@abv.bg
[2]ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България
victoria.baeva@yahoo.com
[3] ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България
natali_parusheva@abv.bg
[4]ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България
juliaa_hristovaa@abv.bg

Резюме: *Две версии на Скала за измерване на удовлетвореност на базисни потребности, разработени на основата на теорията за самодетерминацията, са преведени, администрирани и оценени за надеждност и валидност в български културни условия. В изследването участват 352 изследвани лица (72 % жени и 28 % мъже) на възраст между 20 и 60 г. (M = 32 г.), които формират две групи – студенти и работещи. Надеждността на скалите, оценена чрез коефициент на вътрешна консистентност алфа на Кронбах, е удовлетворителна. За установяване на конструктна валидност на скалите са използвани методи за оценяване на академична мотивация, отчуждение от труда, дългосрочна мотивация на индивидуалното поведение, възприет стрес и психологично благополучие. Резултатите съответстват на допусканията на теорията за самодетерминациятаи на емпирични данни от предишни изследвания, което позволява да направим първоначално заключение за валидност на скалите.*

Ключови думи: *Теория за самодетерминацията, Интринсивни потребности, Автономия, Компетентност, Свързаност, Социални контексти*

Abstract: *Two versions of The Basic Needs Satisfaction Scale developed on the basis of Self-Determination Theory were translated, administrated and evaluated for reliability and validity in Bulgarian cultural conditions. 352 participants (72 %females and 28 % males) aged between 20 and 60 (M = 32) took part in the study. They form two groups – students and working adults. The reliability of the scales evaluated by coefficient of internal consistency Cronbach's Alpha is satisfying. In order to evaluate the construct validity of the scales we used methods for evaluating academic motivation, alienation of work, long term motivation of individual behavior, perceived stress and psychological well-being. The results correspond tothe assumptions of Self-Determination*

Theory and to empirical data from previous studies that allow us to make initial conclusion about the validity of the scales.

Key words: *Self-Determination Theory, Intrinsic Needs, Autonomy, Competency, Relatedness, Social Contexts.*

Базисни психологични потребности

Теорията за самодетерминацията на Едуард Диси и Ричард Райън допуска, че „хората са активни, ориентирани към растеж организми, които са естествено склонни към интеграция на психичните елементи в единно чувство за Аз и към интеграция на Аза в по-широки социални структури" (Deci & Ryan, 2000, с. 229).Тази организмична, интринсивна тенденция на развитието се проявява чрез три вътрешноприсъщи на човешката природа, универсални психологични потребности – от автономия, компетентност и свързаност, чието удовлетворяване е критично важно за психологичния растеж, здраве и благополучие. Нито една от тези три потребности не може да бъде възпрепятствана без значителни негативни последствия(Ryan & Deci, 2000).

Потребността от автономия се отнася до преживяване на избор и чувството на индивида, че е инициатор на собствените си действия. Удовлетворяването на потребността от автономия осигурява възможност за самодетерминирано поведение, дефинирано като естествено и спонтанно осъществяване на интринсивно мотивирани дейности и следване на собствените интереси и цели.

Потребността от компетентност се отнася до тип вродена мотивация, различна от драйвовата, която не следва от принципа на физиологичния дефицит, а от тенденция да се оказва ефект върху средата и да се постигат желани резултати в нея.

Потребността от свързаност се отнася до стремежа на индивида да установява и поддържа близки взаимоотношения с другите, да дава и получава любов, грижи и подкрепа.

Удовлетворяване на потребностите от автономия, компетентност и свързаност в социален контекст

Базисен постулат на теорията за самодетерминацията е, че естествената интринсивна тенденция, присъщиа на човешката природа, ще бъде актуализирана само тогава, когато средата осигурява необходимите и достатъчни условия. Теорията подчертава важността на непосредствените социални контексти. Тези от тях, които подкрепят автономията, компетентността и свързаността, насърчават интринсивната мотивация, самодетерминацията и психоло-

гичното благополучие (Reis,Sheldon, Gable & Roscoe, 2000). Когато социалните контексти не позволяват удовлетворяването потребностите или ги противопоставят, теорията предвижда значителни психологични щети: „...неуспехът на социализиращите агенти и организациите да осигурят подкрепа на компетентността, автономията и свързаността не само при децата, но и при ученици, работещи, пациенти или спортисти, допринася за отчуждението и неблагополучието" (Ryan & Deci, 2000, с. 74). Множество изследвания потвърждават, че семейна, училищна или работна среда, която подкрепя потребностите, подпомага приспособяването, постиженията, психологичното благополучие и оптималното развитие и функциониране; среди, в които удовлетворяването на потребностите е по-малко възможно, са свързани по-скоро с вътрешни конфликти, отчуждение, тревожност, депресия и соматизация, трудности в приспособяването (Standage, Duda & Pensgaard, 2005; Deci, Ryan, Gagné, Leone, Usunov & Kornazheva, 2001; Baard, Deci & Ryan, 2004; La Guardia, Ryan, Couchman&Deci, 2000; Grolnick, Deci& Ryan, 1997; Williams, Coh, Hedberg&Deci, 2000).

Убедени сме, че концепцията за базисните психологични потребности е полезна за изследването и разбирането на оптималното функциониране и психологичното благополучие. **Целта** на изследването е да се съберат и анализират първоначални данни за надеждност и валидност на две скали за удовлетворяване на базисните психологични потребности от автономия, компетентност и свързаност, описани в теорията за детерминацията.

Хипотезите на емпиричното изследване са:

1) Убедителни емпирични данни показват, че удовлетворяването на базисните психологични потребности е свързано с аспекти на позитивното психологично функциониране: установени са позитивни корелационни връзки с удовлетвореност от живота, самооценка, позитивен афект, щастие и психологично бллагополучие, и негативни с депресия, негативен афект и тревожност (Johnston & Finney, 2010). В съответствие с това допускаме, че в български културни условия всяка от базисните психологични потребности ще корелира позитивно с психологично благополучие и негативно – с нивото на възприет стрес през последната година.

2) Според теорията за самодетерминацията удовлетворяването на базисните психологични потребности прогнозира позитивни мотивационни последствия. Вътрешноприсъщата интегративна тенденция на личността предполага наличие на интринсивна моти-

вация за растеж и развитие.В съответствие с това допускаме, че удовлетворяването на базисните психологични потребности като израз на интегративната тенденция на личността ще е свързана с устойчива дългосрочна мотивация в различни социални контексти.

3) Според теорията за самодетерминацията удовлетворяването на базисните психологични потребности е условие за формиране на автономна мотивация за учебен труд. Допускаме, че в академичната среда на висшето училище тези теоретично прогнозирани връзки между удовлетворяването на базисните психологични потребности (като цяло и в социалния контекст на университета) и академичната мотивация ще се проявят и в български културни условия.

4) От теорията за самодетерминацията следва, че удовлетворяването на базисните психологични потребности от автономия, компетентност и свързаност на работното място ще е свързано с мотивацията за труд, атитюдите към работата, резултатите от труда, удовлетвореността от труда при работещи. Допускаме, че удовлетворяването на базисните психологични потребности на работното място ще корелира негативно с отчужденост от работата.

5) Допускаме, че различните социални контексти предлагат до известна степен различни преживявания и възможности за удовлетворяване на потребностите. Очакваме да се установят разлики в удовлетворяването на потребностите в образователен и работен контекст.

6) Според теорията за самодетерминацията едно от най-важните качества на социалните среди, в които хората функционират, е доколко те позволяват удовлетворяването на базисните психологични потребности от автономия, компетентност и свързаност. От друга страна, степента на удовлетворяване на потребностите се разглежда и като устойчиво индивидуално различие, което се проявява в различни домейни. Очакваме, че удовлетворяването на базисните психологични потребности като цяло в живота и в конкретна среда (на работното място или в учебното заведение) ще отразяват влиянието на едни и същи личностни фактори и следователно ще корелират позитивно.

Метод

Изследвани лица

Извадката се състои от 352 лица, от които 97 лица (28 %) са мъже и 255 лица (72 %) са жени. Възрастта им варира между 20 и 60 г. (M = 32 г.). 225 или 64 % от тях са със средно образование и 127

или 36 % са с висше образование – бакалавър или магистър. 217 (62 %) от изследваните лица работят, а 135 (38 %) са студенти.

Инструменти

Скали за базисни психологични потребности[1]. Удовлетворяването на базисните психологични потребности се измерва с няколко скали: една генерална скала, предназначена за измерване на удовлетворяване на потребностите като цяло в живота и други скали, които измерват удовлетворяването на потребностите в специфични домейни, например работата и междуличностните взаимоотношения. В това изследване използваме генералната скала (Basic Needs Satisfaction in General Scale) и скалата за удовлетворяване на потребностите в работата (Basic Needs Satisfaction at Work Scale).

Генералната скала за удовлетворяване на базисните психологични потребности е използвана в няколко изследвания (Gagné, 2003, Conroy & Coatsworth, 2007, Johnston & Finney, 2010). Скалата съдържа 21 айтема, предназначени за измерване на удовлетворяването на базисните психологични потребности като цяло в живота. Девет от айтемите са негативно формулирани и изискват рекодиране. Изследваните лица оценяват по скала от 1 (изобщо не е вярно) до 7 (напълно вярно) степента, до която психологичните потребности от автономия, компетентност и свързаност са удовлетворени като цяло в техния живот. По-високият бал показва по-високо ниво на удовлетворяване на потребностите. Примерни айтеми са „Чувствам се свободен да решавам как да живея живота си" (автономия), „Често не се чувствам много компетентен" (компетентност, реверсиран) и „Много харесвам хората, с които общувам" (свързаност). В зависимост от целите на изследването и специфичните хипотези трите скали могат да бъдат сумирани, за да се формира общ индекс за удовлетворяване на потребностите. В различни изследвания коефициентите на вътрешна консистентност алфа на Кронбах за трите потребности са 0,68 за автономия, 0,62 за компетентност и 0,82 за свързаност (Johnston, Finney, 2010) или 0,84 за автономия, 0,57 за компетентност и 0,83 за свързаност (Conroy & Coatsworth, 2007).

[1] Скалите за базисни психологични потребности могат да бъдат открити на уеб адрес http://www.psych.rochester.edu/SDT/questionnaires.php - сайт, поддържан от Едуард Диси и Ричард Райън.

Скалата за удовлетворяване на психологичните потребности на работното място се състои от 21 айтема за автономия, компетентност и свързаност. Девет от айтемите са негативно формулирани и изискват рекодиране. Изследваните лица оценяват по скала от 1 (изобщо не е вярно) до 7 (напълно вярно) степента, до която психологичните потребности от автономия, компетентност и свързаност са удовлетворени в тяхната работа. По-високият бал показва по-високо ниво на удовлетворяване на потребностите. Примерни айтеми са: „Нямам възможност да решавам как да си върша работата“ (автономия), „На работа не получавам възможност да покажа на какво съм способен/способна“ (компетентност), „Разбирам се с колегите си“ (свързаност). Коефициентите на вътрешна консистентност алфа на Кронбах за българската и американската извадка в кроскултурно изследване са съответно 0,62 и 0,79 за автономия, 0,81 и 0,73 за компетентност и 0,57 и 0,54 за свързаност. Общият индекс за удовлетворяване на потребностите, получен от сумирането на трите скали, има коефициент на вътрешна консистентност алфа на Кронбах 0,83 за българската извадка и 0,89 за американската (Deci, Ryan, Gagné, Leone, Usunov & Kornazheva, 2001).

За целите на това изследване тази скала е приспособена за измерване на удовлетворяването на базисните психологични потребности и в друг социален контекст – висше училище.

Въпросник за измерване на равнището на академична мотивация(Радославова, Величков, 2005). Въпросникът измерва академичната мотивация, разбирана като активно отношение към учебния процес, вътрешна самодисциплина и стремеж към допълване и разширяване на получените знания. В теорията за самодетерминацията мотивацията се разглежда като въпрос на качество, а не на степен, и се разглеждат различни типове мотивация от гледна точка на нейната относителна интернализация – от екстринсивна (оперантна) мотивация до автономна мотивация, при която дейностите се избират свободно на основата на собствените цели и интереси. Въпреки че въпросникът на Радославова и Величков има различна концептуална основа по отношение на мотивацията (като въпрос на степен, а не на тип), той може да бъде използван, доколкото конструктът е операционализиран по сходен начин и айтемите отразяват именно автономна мотивация. Въпросникът се състои от 11 твърдения, 7 от които отразяват висока академична мотивация, а 4 са формулирани в обратната посока. Изследваните лица оценяват академичната мотивация по 4-степенна скала от 1 (несъгласен) до 3 (съгласен).По-високият бал показва по-високо ниво на академична мотивация. Примерен айтем от скалата е: „Всичко,

което учим тук, ми е безинтересно и понякога се чудя какъв е смисълът на ученето“. Коефициентът на вътрешна консистентност алфа на Кронбах, съобщен от авторите, е 0,80 (Радославова, Величков, 2005).

Тест за оценка на дългосрочната мотивация на индивидуалното поведение (Радославова, Величков, 2005). Тестът оценява субективното преживяване на кохерентност и осмисленост на собственото битие, което определя и мотивацията за постигане на конкретни цели във всекидневието. Инструментът съдържа 10 айтема, от които 4 са формулирани в обратна посока. По-висок бал означава по-висока степен на дългосрочна жизнена мотивация. Изследваните лица избират отговора си по 7-степенна скала. Примерен айтем от скалата е: „Колко често имате усещането, че това, което правите ежедневно, е безсмислено?“. Съобщената отавторите вътрешна консистентност на теста е 0,78.

Метод за оценка на отчуждението от работата(Радославова, Величков, 2005). Авторите дефинират конструкта „отчуждение от работата“ като „последната крачка преди скъсването на връзката между индивида и неговото трудово поведение на дадено работно място“ (с. 142). Отчуждението се изразява в чувство за липса на смисъл и отвращение от труда и се разглежда като един от аспектите на бърнаут. Методът съдържа 10 твърдения, които описват реакции на безразличие и отчуждение в обичайните условия на труд. Всяко твърдение се оценява по 7-степенна скала за честотата на преживяването му, ранжирана от 0 – никога, до 6 – почти постоянно. По-висок бал съответства на по-висока степен на отчуждение от работата.Примерен айтем е „Присъствам чисто формално, без да се чувствам лично ангажиран“. Коефициентът на вътрешна консистентност алфа на Кронбах е 0,84.

Въпросник за възприет стресPS-1 (Cohen, Kamarck & Mermelstein, 1983), адаптиран за български условия (Карастоянов, Русинова-Христова, 2000). Въпросникът оценява равнището на преживян стрес през последните месеци от гледна точка на перцепции за непредсказуемост, неконтролируемост и претовареност. Състои се от 14 айтема, 7 от които са позитивно формулирани и 7 – в обратната посока. Изследваните лица отговарят по 5-степенна скала от 1 (никога) до 5 (много често). По-висок бал означава по-високо ниво на възприеман стрес. Примерен айтем от въпросника е: „Колко често през последните месеци сте усещали, че не можете да контролирате важни неща в живота си?“.

Метод за оценка на психологично благополучие (Митева, 2011). Методът е предназначен за оценяване на различни аспекти на психологичното благополучие: позитивна афективна диспозиция,

оценка на собствения живот като удовлетворяващ, занимания, които съответстват на автентичните интереси и способности, убеждение, че животът има смисъл и си струва да се живее.Скалата съдържа9 айтема, 2 от които са формулирани в обратна посока. По-високият общ бал показва по-високо психологично благополучие. Примерни айтеми са: „Започвам всеки нов ден с приятно настроение" и „Чувствам, че това, което правя в живота си, е ценно и си заслужава". Изследваните лица се самооценяват по 5-степенна Ликертова скала от 1 (не се отнася до мен) до 7 (напълно се отнася до мен). Коефициентът на вътрешна консистентност на скалата в оригиналното изследване е 0.78.

Резултати

Дескриптивни статистики и надеждност на скалите

В таблица 1 са представени средните и стандартните отклонения, както и коефициентите на вътрешна консистентност алфа на Кронбах на включените в изследването променливи.

Таблица 1. Средни, стандартни отклонения и коефициенти алфа на Кронбах на променливите при студенти (n = 135) и работещи (n = 217)

Променливи	Студенти				Работещи			t Test	Общо		
	M	SD	α		M	SD	α		M	SD	A
Автономия (ГС)	5,14	0,97	0,69		5,19	0,93	0,67	0,46	5,17	0,94	0,67
Компетентност (ГС)	5,17	0,97	0,71		5,37	1,08	0,72	1,78	5,29	1,05	0,72
Свързаност (ГС)	5,30	0,87	0,74		5,39	1,08	0,60	0,83	5,36	1,00	0,64
Автономия (СК)	4,67	1,00	0,64		4,86	1,14	0,76	1,56	4,79	1,09	0,72
Компетентност (СК)	5,09	1,03	0,71		5,56	1,05	0,69	4,14***	5,38	1,07	0,71
Свързаност (СК)	4,61	1,25	0,86		5,16	1,21	0,86	4,05***	4,95	1,25	0,86
Дългосрочна мотивация	5,03	1,03	0,82		4,99	1,20	0,86	-0,37	5,01	1,14	0,85
Академична мотивация	1,93	0,55	0,80		-	-	-	-	-	-	-
Отчуждение от работата	-	-	-		1,53	1,10	0,86	-	-	-	-
Възприет стрес	2,66	0,61	0,87		2,61	0,69	0,84	-0,60	2,63	0,66	0,85
Психологично благополучие	3,99	0,69	0,89		3,84	0,78	0,87	-1,85	3,89	0,75	0,88

ГС – генерална скала

СК – социален контекст (висше училище или работно място)

***p < 0,001

От представените в таблицата данни за надеждността се вижда, че скалите за автономия, компетентност и свързаност на двете скали за удовлетворяване на базисните потребности – генералната и на работното място, имат приемлива вътрешна консистентност. Налице са статистически значими разлики между студенти и работещи в средните на променливите Компетентност (СК) и Свързаност (СК): средните са по-високи при работещите, което означава, че социалният контекст на работното място е по-благоприятен за удовлетворяването на тези две потребности в сравнение с висшето училище. Тези резултати частично потвърждават хипотеза 5.

Социодемографски фактори за удовлетворяване на потребностите

Пол. Не се наблюдават полови различия в удовлетворяването на базисните психологични потребности.

Възраст. За целите на анализа извадката е разделена на три възрастови групи: 20 до 25 години – 146 лица или 42 %; между 26 и 40 години – 117 лица или 33 %, и между 41 и 60 години – 89 лица или 25 %. Резултатите са представени в таблица 2.

Таблица 2. Разлики между средните по възрастови групи

Променливи	Възрастови групи	Средни	F	Sig.
Автономия (ГС)	20-25	5,08	1,304	0,273
	26-40	5,27		
	41-60	5,19		
	Общо	5,17		
Компетентност (ГС)	20-25	5,15	5,020	0,007
	26-40	5,54		
	41-60	5,20		
	Общо	5,29		
Свързаност (ГС)	20-25	5,29	5,069	0,007
	26-40	5,58		
	41-60	5,16		
	Общо	5,36		
Автономия (СК)	20-25	4,58	4,430	0,013
	26-40	4,95		
	41-60	4,90		
	Общо	4,79		
Компетентност (СК)	20-25	5,14	6,960	0,001
	26-40	5,58		
	41-60	5,52		
	Общо	5,38		

	20-25	4,69		
Свързаност (СК)	26-40	5,21	6,202	0,002
	41-60	5,04		
	Общо	4,95		

ГС – генерална скала
СК – социален контекст (висше училище или работно място)

Както се вижда от таблицата, възрастта е фактор за удовлетворяване на потребността от компетентност (ГС) и свързаност (ГС), като най-висока степен на удовлетворяване се наблюдава при средната възрастова група (между 25 и 40 г.). Влияние на възрастта се установява и при автономия (СК), компетентност (СК) и свързаност (СК), като най-голямо е удовлетвореността при изследваните лица от средната и горната възрастова група.

Образование. Извадката е разделена на две групи лица – 225 лица (64 %) със средно образование и 126 лица (36 %) с висше образование. Резултатите са представени в таблица 3.

Таблица 3. Разлики между средните по образование

Променливи	Образование	Средни	t	Sig.
Автономия (ГС)	средно	5,12	-1,504	0,134
	висше	5,27		
Компетентност (ГС)	средно	5,20	-2,300	0,022
	висше	5,46		
Свързаност (ГС)	средно	5,29	-1,602	0,111
	висше	5,48		
Автономия (СК)	средно	4,66	-3,026	0,003
	висше	5,02		
Компетентност (СК)	средно	5,23	-3,584	0,000
	висше	5,65		
Свързаност (СК)	средно	4,79	-3,283	0,001
	висше	5,24		

ГС – генерална скала
СК – социален контекст (висше училище или работно място)

Резултатите показват, че по всички скали по-висока степен на удовлетворяване на базисните психологични потребности имат лицата с висше образование, като статистически значими разлики са установени при скалите Компетентност (ГС), Автономия (СК), Компетентност (СК) и Свързаност (СК).

Служебна позиция при работещите лица. 217 изследвани лица, които работят, са разделени в следните групи: Мениджмънт – 28 лица (13 %), Супервайзор/Тийм лидер – 33 лица (15 %), Експерт/

Специалист – 67 лица (31 %), Служител/Работник – 89 лица (41 %). Резултатите на показани в таблица 4.

Таблица 4. Разлики между средните по служебна позиция

Променливи	Служебна позиция	Средни	F	Sig.
Автономия (ГС)	мениджмънт	5,35	4,397	0,005
	супервайзор/тийм лидер	5,69		
	експерт/специалист	5,39		
	служител/работник	5,00		
	Общо	5,17		
Компетентност (ГС)	мениджмънт	5,99	8,901	0,000
	супервайзор/тийм лидер	5,91		
	експерт/специалист	5,67		
	служител/работник	5,06		
	Общо	5,29		
Свързаност (ГС)	мениджмънт	5,44	0,366	0,778
	супервайзор/тийм лидер	5,66		
	експерт/специалист	5,41		
	служител/работник	5,34		
	Общо	5,36		
Автономия (СК)	мениджмънт	5,56	8,729	0,000
	супервайзор/тийм лидер	5,60		
	експерт/специалист	5,09		
	служител/работник	4,55		
	Общо	4,79		
Компетентност (СК)	мениджмънт	6,21	6,519	0,000
	супервайзор/тийм лидер	6,27		
	експерт/специалист	5,66		
	служител/работник	5,34		
	Общо	5,38		
Свързаност (СК)	мениджмънт	5,79	2,139	0,096
	супервайзор/тийм лидер	5,25		
	експерт/специалист	5,22		
	служител/работник	5,02		
	Общо	4,95		

ГС – генерална скала
СК – социален контекст (висше училище или работно място)

По скалите Автономия (ГС и СК) и Компетентност (ГС и СК) се наблюдава влияние на служебната позиция, като най-ниска степен на удовлетворяване на потребностите има позицията Служител/

Работник. Резултатите показват, че по-високите позиции в работата са свързани с по-висока степен на удовлетворяване на потребностите от автономия и компетентност, докато потребността от свързаност не зависи от служебната позиция.

Като цяло, най-младите хора, тези с по-ниско образование и с най-ниска служебна позиция са склонни да оценяват като по-ниска степента на удовлетворяване на базисните психологични потребности от автономия, компетентност и свързаност.

За установяване на валидността на скалите за удовлетворяване на базисни психологични потребности бе извършен корелационен анализ, чиято цел е да се потвърдят теоретично прогнозирани и емпирично установени в предишни изследвания връзки между измерваните конструкти. Корелационните коефициенти са представени в таблица 5.

Таблица 5. Корелации между базисните потребности и другите включени в изследването променливи

Променливи	Академична мотивация	Дългосрочна мотивация	Отчуждение от работата	Възприет стрес	Психологично благополучие
Автономия (ГС)	0,30**	0,58**	-0,37**	-0,55**	0,55**
Компетентност (ГС)	0,51**	0,63**	-0,42**	-0,57**	0,60**
Свързаност (ГС)	0,30**	0,36**	-0,26**	-0,34**	0,34**
Автономия (СК)	0,30**	0,48**	-0,45**	-0,43**	0,43**
Компетентност (СК)	0,53**	0,50**	-0,52**	-0,43**	0,43**
Свързаност (СК)	0,25**	0,33**	-0,37**	-0,31**	0,23**

ГС – генерална скала
СК – социален контекст (висше училище или работно място)
** Корелацията е значима на ниво 0,01
* Корелацията е значима на ниво 0,05

Както може да се види в таблица 5, скалите за удовлетворяване на базисните психологични потребности са в умерени до силни корелационни връзки с академична мотивация, дългосрочна мотивация, отчуждение от работата, възприет стрес и психологично благополучие. Тези резултати съответстват на данните от предишни

емпирични изследвания в други културни условия и потвърждават хипотези 1, 2, 3 и 4.

Хипотеза 6 гласи, че удовлетворяването на базисните психологични потребности като цяло в живота и в конкретна среда (на работното място или в учебното заведение) ще отразяват влиянието на едни и същи личностни фактори и следователно ще корелират позитивно. Корелационните връзки между базисните психологични потребности от автономия, компетентност и свързаност като цяло и в социален контекст са представени в таблица 6.

Таблица 6. Корелации между базисните потребности като цяло и в социален контекст

Променливи	Автономия (СК)	Компетентност (СК)	Свързаност (СК)
Автономия (ГС)	0,67**		
Компетентност (ГС)		0,67**	
Свързаност (ГС)			0,47**

ГС – генерална скала
СК – социален контекст (висше училище или работно място)

Резултатите от анализа потвърждават хипотеза 6: наблюдават се силни корелационни връзки между Автономия (ГС) и Автономия (СК), както и между Компетентност (ГС) и Компетентност (СК). Вероятно в удовлетворяването на потребностите от автономия и компетентност присъства в значителна степен личностен компонент, както твърди теорията за самодетерминацията. По-слаба е корелацията между Свързаност (ГС) и Свързаност (СК), което означава, че в удовлетворяването на тази потребност участват в по-голяма степен междуличностни и социални фактори.

За да се установи дали удовлетворяването на базисните психологични потребности оказва влияние върху променливите Академична мотивация, Отчуждение от труда, Дългосрочна мотивация, Възприет стрес и Психологично благополучие, каква е силата на общото им влияние и какво е относителното им влияние, беше извършен регресионен анализ. Резултатите са представени в таблици 7, 8 и 9.

Таблица 7. Регресионен анализ с независими променливи Автономия (ГС), Компетентност (ГС) и Свързаност (ГС)иАвтономия (СК), Компетентност (СК) и Свързаност (СК), и зависимапроменлива Академична мотивация при студенти (n = 135)

Предикторни променливи	Академична мотивация		
	β	t	p
Автономия (ГС)			
Компетентност (ГС)	0,278	2,74	0,007
Свързаност (ГС)			
Автономия (СК)			
Компетентност (СК)	0,333	3,29	0,001
Свързаност (СК)			
R^2		0,32	

ГС – генерална скала
СК – социален контекст (висше училище или работно място)

Резултатите показват, че 32 % от вариацията на зависимата променлива Академична мотивация при студентите се обяснява от две променливи – Компетентност (ГС) и Компетентност (СК).

Таблица 8. Регресионен анализ с независими променливи Автономия (ГС), Компетентност (ГС) и Свързаност (ГС)иАвтономия (СК), Компетентност (СК) и Свързаност (СК), и зависимапроменлива Отчуждение от работата при работещи (n = 217)

Предикторни променливи	Отчуждение от работата		
	β	t	p
Автономия (ГС)			
Компетентност (ГС)			
Свързаност (ГС)			
Автономия (СК)	-0,182	-2,32	0,021
Компетентност (СК)	-0,398	-5,08	0,000
Свързаност (СК)			
R^2		0,29	

Според резултатите, представени в таблица 8, 29 % от вариацията на зависимата променлива Отчуждение от работата се обяснява от две потребности в социален контекст – автономия и компетентност, като компетентността е по-силният предиктор.

Таблица 9. Регресионен анализ с независими променливи Автономия (ГС), Компетентност (ГС) и Свързаност (ГС)иАвтономия (СК), Компетентност (СК) и Свързаност (СК), и зависимипроменливи Дългосрочна мотивация, Възприет стрес и Психологично благополучие при студенти и работещи (n = 352)

Предикторни променливи	Дългосрочна мотивация			Възприет стрес			Психологично благополучие		
	β	t	p	β	t	p	β	t	p
Автономия (ГС)	0,278	5,08	0,000						
Компетентност (ГС)	0,439	8,00	0,000				0,413	7,28	0,000
Свързаност (ГС)				0,403	5,04	0,000	0,272	4,80	0,000
Автономия (СК)									
Компетентност (СК)									
Свързаност (СК)									
R^2	0,43			0,37			0,40		

Предиктори на зависимата променлива Дългосрочна мотивация са две променливи – Автономия (ГС) и Компетентност (ГС) с 43 % обяснена вариация, като по-силният предиктор е потребността от компетентност. Единствен предиктор на зависимата променлива Възприет стрес е Свързаност (ГС) с 37 % обяснена вариация. Компетентност (ГС) и Свързаност (ГС) са предиктори на зависимата променлива Психологично благополучие с 40 % обяснена вариация. Удовлетворяването на потребностите от автономия, компетентност и свързаност в социален контекст не прогнозира зависимите променливи в това изследване. Това показва, че удовлетворяването на потребностите в конкретни социални контексти е важно, но удовлетворяването на психологичните потребности като цяло прогнозира общото психологично приспособяване и функциониране.

Заключение

Представените резултати от това изследване показват удовлетворителни психометрични характеристики на скалите за оценка на удовлетворяване на базисни психологични потребностив български културни условия. Резултатите съответстват на допусканията на теорията за самодетерминацията, което позволява да направим първоначално заключение за валидност на скалите. Необходими са

следващи изследвания за потвърждаване и допълване на резултатите.

Литература

1. Митева, Д. (2011). Метод за оценка на психологично благополучие: психометрични характеристики. Хнаучна конференция „Приложната психология в България: възможности и перспективи" – сборник доклади, том II. ВСУ „Черноризец Храбър", с. 39-51.
2. Радославова, М., А. Величков. Методи за психодиагностика. С., 2005.
3. Русинова-Христова, А., Г. Карастоянов (2000). Българска адаптация на въпросник за възприет стрес. Психологични изследвания, кн. 1–2, с. 67–77.
4. Baard P. P., Deci E. L., Ryan R. M. (2004). Intrinsic need satisfaction: a motivational basis of performance and well-being in two work settings. Journal of Applied Social Psychology, 34 (10), 2045-2068.
5. Conroy D. E., Coatsworth,J. D. (2007). Assessing Autonomy-Supportive Coaching Strategies in Youth Sport. Psychology Sport Exercise, 8 (5), 671–684.
6. Deci E. L., Ryan R. M. (2000). The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. Psychological Inquiry, 11 (4), 227–268.
7. Deci E. L., Ryan R. M., GagnéM., Leone, D. R., Usunov J., Kornazheva B. (2001). Need Satisfaction, Motivation, and Well-Being in the Work Organizations of a Former Eastern Bloc Country: A Cross-Cultural Study of Self-Determination.Personality and Social Psychology Bulletin, 27 (8), 930-942.
8. Gagné M. (2003). The role of autonomy support and autonomy orientation in prosocial behavior engagement. Motivation and Emotion, 27, 199–223.
9. Grolnick W. S., E. L. Deci R. M. Ryan (1997). Internalization within the family: the Self-Determination Theory perspective. Chapter 6, Parenting and children's internalization of values – A Handbook of contemporary theory, edited by J. E. Grusec and Leon Kuczynski.
10. Johnston M. M., Finney S. J. (2010). Measuring basic needs satisfaction: Evaluating previous research and conducting new psychometric evaluations of the Basic Needs Satisfaction in General Scale. Contemporary Educational Psychology, 35, 280–296.
11. La Guardia J. G., Ryan R. M., Couchman C. E., Deci E. (2000). Within-Person variation in security of attachment: a Self-Determination Theory perspective on attachment, need fulfillment and well-being. Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 79, No 3, 367-384.
12. Reis H. T., Sheldon K. M., Gable S. L., Roscoe J., Ryan R. M. (2000). Daily Well-Being: The Role of Autonomy, Competence, and Relatedness. Personality and Social Psychology Bulletin, 26 (4), 419-435.

13. Ryan R. M., Deci E. L. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation f Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. American Psychologist, 55 (1), 68-78.
14. Standage M., Duda J. L., Pensgaard A. M. (2005). The Effect of Competitive Outcome and Task-Involving, Ego-Involving, and Cooperative Structures on the Psychological Well-Being of Individuals Engaged in a Co-Ordination Task: A Self-Determination Approach. Motivation and Emotion, 29 (1), 41-68.
15. Williams G. C., Coh E., Hedberg V. A., Deci E. (2000). Extrinsic life goals and health-risk behaviors in adolescents. Journal of Applied Social Psychology, 30 (8), 1756-1771.

СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИНДИВИДУАЛНАТА АДАПТАЦИЯ КЪМ СРЕДАТА НА ПЕРСОНАЛ ОТ ЗДРАВНА ОРГАНИЗАЦИЯ И СЛУЖИТЕЛИ В МАЛЪК БИЗНЕС

Даниела Стоянова[1], Николай Вътев[2]
[1]ВСУ „Черноризец Храбър", Варна, България, sterno@mail.bg
[2]ВСУ „Черноризец Храбър", Варна, България,
aeddgynvael01@gmail.com

Abstract: *Two simultaneous, independent of each other studies have been carried out via a test, intended to check and evaluate the level of adaptation of an individual in regards to his or her environment. The participants in one of said studies are health workers, while the other group are employees in a small business in the same field. We have presented the results in the form of a comparative analysis – the dependencies, similarities and differences between the participants in each group have been pointed out. We have presented a possible interpretation.*

Key words:*adaptation, personal development, life goals, autonomy, control of the environment*

Резюме:*Проведени са две независими изследвания с тест за проверка на адаптацията на индивида към средата – едното с трудово-заети в здравна организация, а другото със служители в малък бизнес в същата сфера. Изведени са резултатите и е направен сравнителен анализ, като е обърнато внимание на зависимостите и различията в двете групи. Направено е обобщение.*

Ключови думи: *адаптация, личностен растеж, жизнени цели, автономия, контрол върху средата*

1. Увод

Накратко понятието „адаптация" може да бъде обусловено като способността на индивида да отговаря на променящите се условия на средата адекватно. Тя е интегрална реакция на организма, водеща до поддържане на неговата устойчивост. Понятието отдавна е надхвърлило рамките на биологично-еволюционната теория и навлиза в психологията, медицината, социологията, педагогиката, кибернетиката и други области на науката. В областта на психологията, в житейско-практически смисъл,към адаптация отнасяме не когнитивния аспект, а именно елементарни форми на изменение на преработката на информация от външната среда, а по-скоро установяването на такива взаимоотношения между индивида

и средата, които му дават възможност да регулира своето поведение по посока на собствените начинания и на общите цели на средата. За адаптирания индивид, взаимодействието със средата е субективно-приемливо, тъй като той може да изразява и развива своя личностен потенциал като съхранява своите ресурси.

2. Уточняване на понятията

Адаптацията на индивида към средата предполага наличие на пълноценна личностна регулация върху неговото поведение. Множество са натрупаните емпирични факти за отделни нейни аспекти. Теоретично, те са обединени в схващането на Ryff за дименсиите на позитивното психично функциониране. Те са следните:

- Приемане на себе си – осъзнаване на собствените добри качества и недостатъци и преживяваното чувство за собствено достойнство и себеуважение.
- Личностен растеж – субективна оценка за налични възможности за себеразвитие и себеусъвършенстване, например за придобиване и промяна на компетентности, нагласи, убеждения и др. в живота.
- Жизнени цели – способност за поставяне и преследване на дългосрочни лични цели в жизнени планове в средата.
- Автономия – преживяване на независимост във формирането и отстояването на собствените виждания, мисленето и поведението от другите хора, с които човек е в една и съща среда.
- Личен контрол над средата –възможност на индивида да установява контрол над хода на протичащите събития и процеси в живота и да се справя успешно с възникналите проблеми.
- Позитивни взаимоотношения – умение за изразяване на емпатия и установяване на близки взаимоотношения с другите хора в средата и наличие на чувство за привързаност.

3. Методи

Използвана е методиката на А. Величков и М. Радославова за адаптацията на индивида към средата, която се състои от 50 въпроса, чиито отговори се дават чрез пет степенна Ликертова скала. След прочитане на инструкцията, изследваните лица (ИЛ) попълват отговорите си в бланката, която им е предоставена на хартиен носител. Въпросникът е анонимен.

4. Резултати

- Първа група – организация

Изследваните лица показаха относително високи резултати по повечето скали с някои вариации, което говори за добра адаптация към средата, отношенията с околните и себевъзприемането на работното място. Най-вариабилна бе скалата за автономия, където всяко ИЛ бе показало различна стойност, която все пак влиза в нормалното разпределение, като тенденцията клони по-скоро към универсално средно високо нива на автономност. Средните стойности са както следва: скалата на позитивни взаимоотношения (средна стойност 41.6 точки), скалата личностен растеж (40.75 точки), контрол над средата (39 точки), приемане на себе си (33.6 точки), жизнени цели (32.25 точки) и автономия (21.2 точки).Забелязват се корелации между стойностите на скалите.

Сравнявайки резултатите на ИЛ, откриваме съществуването само на един аутлайър, който не е част от глобалната тенденция към високи стойности във всички отношения; теорията, която можем да изкажем относно това, е че разминаването се дължи на определени индивидуални психични особености на лицето, които влияят върху неговите характерни черти и начина, по който той възприема и оценява професионалната среда.

Можем да теоризираме, че явно високата степен на адаптация във всичките й аспекти до голяма степен се дължи на сплотеността на малката социална група, което води до по-лесно осъществяване на социални контакти, повишава ефективността на организацията, подобрява атмосферата и оставя индивидите с чувството, че това, което вършат, е стойностно и важно както за тях, така и за околните.

Таблица 1. Таблица на резултатите на ИЛ от група I

	ИЛ 1	ИЛ 2	ИЛ 3	ИЛ 4	ИЛ 5
Приемане на себе си	**37**	**35**	**36**	**26**	**34**
Личностен растеж	**44**	**44**	**45**	**34**	**40**
Жизнени цели	**34**	**34**	**34**	**27**	**32**
Автономия	**19**	**28**	**27**	**15**	**17**
Контрол върху средата	**40**	**44**	**43**	**29**	**39**
Позитивни взаимоотношения	**44**	**45**	**45**	**33**	**41**

- Втора група – малък бизнес

Тенденцията на отговорите на ИЛ е към високи стойности по всички скали, което говори за висока степен на адаптация в професионалната среда, комфорт в междуличностните отношения, чувство на сигурност в социалната група, чувство за принадлежност към колектива и наличие на възможности за самоусъвършенстване. При обработка на резултатите могат да се забележат следните корелации:

- Лицата, които преживяват в по-висока степен чувство за собствено достойнство и себеуважение по-често изразяват собствените си виждания и мнения чрез мисли и поведения и ги отстояват.
- Тези, които са в по-голяма степен автономни в работата си търсят повече възможности за себеусъвършенстване в сферата на своята професия и са по-отворени към нови идеи и промяна на убежденията и нагласите си.
- Същите са способни по-адекватно да осъзнават силните си страни и недостатъците си, тоест имат по-субективно обособена и вътрешно рационализирана самооценка.
- От друга страна, понижаването на степента на изразеност на автономията в субективните преживявания на дадения индивид се свързва с невъзможността на лицето да упражнява контрол върху хода на събитията в средата.
- Основната тенденция е при намаляване на автономията индивидът да преживява в по-негативен аспект отношенията си с другите в групата. Само при едно ИЛ корелацията е в обратна посока. Предполагаме, че това е свързано с ръководителната позиция, която то заема.
- Високата самооценка е основа за по-голям стремеж към себеразвитие и е интринзивенмотиватор за индивида, повишаващ способността за поставяне на дългосрочни цели и самоактуализацията.

Таблица 2. Таблица на резултатите на ИЛ от група II

	ИЛ 1	ИЛ 2	ИЛ 3	ИЛ 4	ИЛ 5
Приемане на себе си	**31**	**39**	**39**	**23**	**36**
Личностен растеж	**40**	**43**	**42**	**33**	**43**
Жизнени цели	**32**	**35**	**30**	**25**	**29**
Автономия	**24**	**31**	**23**	**12**	**17**
Контрол върху средата	**45**	**45**	**44**	**33**	**41**
Позитивни взаимоотношения	**45**	**38**	**42**	**36**	**42**

5. Сравнителен анализ

При разглеждане на резултатите, установихме забележително близки стойности на изследваните скали и корелациите между тях и в двете групи. Разминаванията са незначителни и статистически незначими.Можем да предположим с относителна сигурност, че това се дължи на факта, че работата се извършва в малък екип (петима души) и в двете групи, което спомага за социализацията и за по-успешна адаптация и снема стреса или създава малко предпоставки за поява на такъв. В следствие на близостта между членовете на групата, отношенията са по-скоро позитивни и обстановката засилва чувството за личностен растеж и мотивацията.

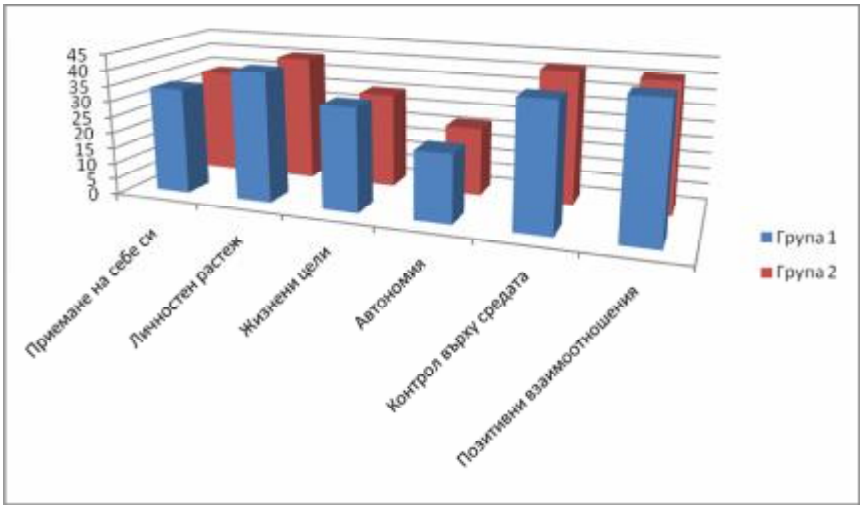

Графика 1: Графика на резултатите в двете групи

6. Заключение

На базата на получените резултати, можем да кажем, че не е задължително адаптацията да зависи само от размера на организацията, а напротив – по-важен нейн аспект е сплотеността на екипа, поддържането на позитивни междуличностни и отношения и даването на възможност за изказване на собственото мнение и себеизява. В този смисъл, можем да кажем, че процесът е изключително улеснен при малък колектив поради по-свободната обстановка, при която и управленческата дейност, и самият процес на

работа протичат по-лесно и плавно поради елиминирането на фактора фрустрация, който голямата група хора може да породи.

Използвана литература

1. А. Величков, М. Радославова. Психодиагностика.
2. Стоянов, В. Организационна психология.
3. Станчева-Попкостадинова, В., С. Мавродиев. Адаптация, справяне и свързани с тях концепти.
4. D. M. Buss. Social adaptation and five major factors of personality.

ВЛИЯНИЕ НА КОМУНИКАЦИЯТА ВЪРХУ ОБЩАТА УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ СЕМЕЙНАТА ВРЪЗКА

Гергана Тодорова
ВСУ"Черноризец Храбър", Варна, България, gery_inv@abv.bg

Резюме: *Комуникацията е непрекъснат процес в живота на двойките. Между партньорите непрекъснато се разменят послания като голяма част от тях са невербални. Предаването и приемането на съобщения са сложни процеси, при които вероятността да се получи грешка е голяма. Това е така поради факта, че всеки от участниците в комуникационния процес има субективно разбиране за контекста, и субективно възприемане и тълкуване на получаваните послания. Това води до възприемане на определено поведение на всеки от двойката. От своя страна поведението на всеки от партньорите е един от определящите фактори за субективното усещане на другия за удовлетвореност от връзката.*

Ключови думи: *комуникация, семейна система, структура, контекст, поведение*

Resume: *Communication is a permanent process within a couple. Messages are going back and forth between the partners without a break and large part of them are non-verbal. Sending and receiving messages are two very complex processes. Errors are highly likely to occur because of the fact that each participant in a communication has different understanding of the context as well as subjective interpretation of the received messages. This leads to a specific behavior of the partners. On the other hand actions of each partner define the subjective feeling of satisfaction from the relationship in the other.*

Key words: *communication, family system, structure, context, behavior*

1.1. Същност на комуникацията, аспекти и закономерности

Системната природа на фамилното функциониране изисква семейството да се разглежда като единство на взаимодействащи си части. Следователно за да се разбере каквото и да било поведение в семейните взаимоотношения, трябва да се погледне към взаимодействията между членовете, както и към характеристиките на семейството като цяло. От друга страна всеки един от партньорите привнася във връзката своята индивидуалност. Той носи своя светоглед, нагласи, културални особености, представи, пречупени през индивидуалните му когниции. Това поставя необходимостта винаги дасе държи сметка и за този индивидуален контекст, в който собствените възприятия водят индивида до определено пове-

дение[7]. Поведението на всеки един от партньорите спрямо другия е в основата на субективното усещане на всеки от тях за удовлетвореност от връзката. Това дава основние да се разглежда комуникацията като фактор за удовлетвореността от взаимоотношението, защото комуникацията е в основата на всяко поведение, тя го поражда. Всяко поведение може да се приеме веднъж като реакция на съобщение, идващо от партньора и едновременно с това като съобщение (интеракция), отправено към него в отговор. В „Прагматика на човешката комуникация Ватславик разглежда поведението като равносилно на комуникация“[5].

Според него комуникацията е сложен процес на общуване, на много нива, който става разбираем единствено ако се вземат предвид всичките му аспекти - контекста, в който се развива, съдържанието, което носи, начина, по който се кодират, декодират и предават съобщенията.

Най-малката единица на комуникацията е съобщението, а обменът на серия от съобщения представлява интеракция. Хората рядко комуникират чрез изолирани единици съобщения, а по-скоро чрез обединения на различни форми на поведение – вербални, тонални, засягащи позите, контекстуални и т.н., всяка от които определя смисъл на всички останали. Различните елементи на това обединение могат да образуват различни вариации – конгруентни, неконгруентни, парадоксални. Прагматическият ефект от тези комбинации са междуличностните ситуации [5].

Важен аспект на комуникацията е не само влиянието от страна на предаващия към получаващия, а и неразривно свързаното с него влияние от страна на получаващия към предаващия. По такъв начин се отдава по-малко значение на връзките „изпращащ – съобщение“ и „получаващ – съобщение“, а се обръща повече внимание на взаимоотношенията „изпращащ – получаващ“.

Друг съществен аспект на комуникацията е съществуващата обратна връзка между участниците в процеса. Според Ватславик междуличностните системи – случайните групи, съпружеските двойки, семействата могат да се разглеждат като звена на обратна връзка, тъй като поведението на всеки човек оказва влияние на поведението на всеки друг, а от своя страна поведението на другия на свой ред влияе на първия.

За по-добро обяснение на интеракциите и комуникацията между хората Ватславик въвежда понятието „модел“. Моделите на комуникация представляват често повтарящи се начини за реакция на определено поведение от страна на друг участник или участници

в комуникационния процес. Изучаването на тези модели показва, че те имат сложна, повтаряща се и структурирана природа.

Когато се разглеждат реакциите на специфични форми на поведение практически няма значение дали поведението е съзнателно или несъзнателно, умишлено или неумишлено, или симптоматично. Реакцията на получателя на съобщението се базира на неговата оценка за мотивите на другия, следователно на предположения за неговите мисли, чувства, цели или нагласи. Това показва склонността на участниците в процеса на комуникация да приписват смисъл на интеракциите, който е свързан със субективното им преживяване.

В комуникацията в семействата или двойките се оформят модели на поведение или реакции, за които последователността в комуникацията не е от значение. Това е така заради действащата обратна връзка. Тя създава кръговост в отношенията и те не биха могли да се разглеждат линейно, като поредица с ясно начало и край. В такава система не би могло да се твърди със сигурност, че събитието „а“ се е случило първо и с появата си е предизвикало събитие „б“. Също така би било грешка да се приеме, че събитието „б“ предшества „а“, защото не се знае къде ще бъде прекъснат кръга. Въпреки това тази грешна логика е често срещана в човешките интеракции, когато и двамата участници настояват, че поведението на партньора им е оказало влияние, несъзнавайки, че сами влияят на неговото поведение с реакциите си.

Поведението притежава тази особеност, че няма противоположност т.е. не съществува такова състояние като не-поведение. Каквото и да прави или не прави човека то винаги е някакво поведение и следователно представлява някакъв вид съобщение. Следователно колкото и да се старае човек той не може да не общува. Дейността или бездействието, думите или мълчанието, всички имат стойност на съобщение. Те оказват въздействие върху другите , те пък на свой ред не могат да не отговорят и по такъв начин самите участват в общуването.

Комуникацията подразбира предаване и определя взаимоотношения. Тя не само предава информация, но и налага задължение за поведение. Бейтсон определя това като „предаващ“ и „команден“ аспект на всяка комуникация [8]. Предаващият аспект предоставя информацията и следователно съдържа съобщението. То може да бъде всякакво – истина или лъжа, валидно или невалидно, или безспорно. Командният аспект се отнася до вида на съобщението и следователно в края на краищата до взаимоотношението между

комуникиращите. Всички тези заявления се отнасят до едно или няколко от следните твърдения: „Ето как аз виждам себе си, ...ето как виждам теб, ...ето как виждам теб, виждащият мен“. Взаимоотношенията много рядко се определят обмислено и напълно осъзнато. Колкото по-спонтанни и по-„здрави“ са взаимоотношенията, толкова повече командният аспект отстъпва на заден план. Обратно, “болните” взаимоотношения се характеризират с непрекъсната борба за характера на взаимоотношението, а предаващият аспект става все по-малко и по-малко важен [8]. Тези аспекти на комуникацията са забелязани и наблюдавани благодарение на изследването на самата комуникация, което авторите са нарекли „метакомуникация“. Чрез метакомуникацията става възможно описанието на комуникацията и формулирането на някои принципи, по които тя се развива и аксиоми, които са валидни за нея. Те в значителна степен подпомагат разбирането на редица симптоми и поведения, възникващи като отговор на определен начин на общуване между хората.

Повечето хора изграждат устойчиво и обикновено неподлежащо на съмнение убеждение, че съществува само една обективна реалност и различното виждане на другия за нея се приема като резултат от неговата неразумност или недоброномереност. Това предизвиква конфликти. Изследването на патологичната комуникация дава основание да се предположи, че тези конфликти са порочни кръгове, които могат да бъдат разкъсани само ако комуникацията в тях стане обект на комуникация т.е. комуникаторите не започнат да метакомуникират[5].

Достигането на положителен резултат в общуването като правило е свързано с чувственото отражение на другия, натрупването и правилното обобщение на информацията един за друг. Отрицателният резултат в общуването често се оказва следствие от неадекватното отразяване един на друг на общуващите, недостига и неправилното тълкуване на информацията, с която те разполагат[3].

В процеса на комуникация има редица потенциални възможности за възникване на неточности и грешки (избор на съдържанието на съобщението, кодиране, предаване, приемане, декодиране, избор на съдържание на ответното съобщение). От гледна точка на протичащите в семейството процеси най-важният резултат от изследването на принципите на комуникация е откриването на многобройните ситуации и моменти, които могат да възпрепятстват общуването, да изкривят неговия смисъл, да създадат бариера в общуването [8].

Постигането на по-добра комуникация задължително преминава през изграждане на по-адекватна структура на семейството, защото взаимодействието между членовете става от позицията на различното място, което те заемат в йерархията на структурата и различните социални роли. Когато е нарушена йерархията в системата или някой си е присвоил функции, принадлежащи на друга социална роля закономерно се получава изкривяване в начина на комуникация.

1.2. Индивидуалността на партньорите, привнесена в отношенията на двойката. Когнициите като причини за нарушения в комуникацията

Възникването на комуникативни проблеми в много случаи е обусловено от индивидуални особености на възприятията и представите на членовете на семейството един за друг и за самите себе си.

В зависимост от развитието на опита на човека могат да настъпят изкривявания във възприятията на индивида, които покъсно да доведат до дисфункции във взаимоотношенията. Бокъм, Епщаин, Сайърс и Шър разработват типология на когнициите, които често са на повърхността на проблемните взаимоотношения [9]. Тези процеси включват:

- Избирателно внимание. То представлява тенденцията на индивида да забелязва само отделни аспекти на събитията, случващи се във връзката, а да не обръща внимание на други.
- Предубеденост. Това са логични изводи относно факторите, които влияят върху действията на партньора.
- Очаквания. Отразяват предвиждания относно вероятността определени събития да се случат във взаимоотношенията.
- Допускания. Представляват вярвания относно общите характеристики на хората и взаимоотношенията.
- Правила. Вярвания относно характеристиките, които хората и връзките „трябва“ да имат.

С оглед голямото количество налична информация в интерперсоналните ситуации избирателното внимание е неизбежно, но потенциалната възможност за двойките да формират предубедени възприятия един за друг, по този начин е голяма. Логичните изводи, включени в нагласите и очакванията, също са нормални аспекти от процеса на обработка на информацията, но грешките в тези логични изводи обикновено имат вредни ефекти за двойката, особено когато единият определя действията на другия като отрицателни.

Когнитивният модел предполага, че перцепциите и заключенията на индивида се определят от сравнително стабилни основни схеми или когнитивни структури. Много от тях, относно връзките и природата на семейните взаимоотношения са заучени в началото на живота от първични източници (родното семейство, културните традиции и нравите, средствата за масова информация, ранните опити за връзки или други преживявания във взаимоотношения). Моделите на Аза във взаимовръзките с други индивиди, описани от теоретици в областта на атачмънта (привързаността), също се оказват вид схеми, които въздействат на автоматичните мисли на индивидите и емоционалните им отговори към значимите други [7]. Освен схемите, които партньорите внасят във взаимоотношенията, всеки участник развива схема, специфична за актуалните взаимоотношения.

Схемите относно връзките често са неясно оформени и изразени в индивидуалното съзнание и съществуват като неопределена и бледа представа за това, което е или би трябвало да бъде [4], [10]. Веднъж появили се и развили се, те влияят на това, как индивидът ще преработва информацията в новите ситуации. Например влияят върху избирателното възприемане, логичните изводи, относно последствията от нечие поведение и собствената удовлетвореност от семейната връзка. Съществуващите схеми често са трудни за модифициране, но повтарящите се нови преживявания със значими други имат потенциала да ги променят [4]. Схемите обикновено се променят когато новата информация е достатъчно силна за да модифицира убежденията на индивида.

Освен автоматичните мисли и схеми Бек и сътрудниците му идентифицират когнитивни изкривявания или грешки в обработката на информацията [4]. Те се проявяват като спорни твърдения, селективно мислене, свръхгенерализация, преувеличаване и минимизиране, персонализация, етикетиране, предубедени обяснения.

Дефицитите в комуникацията и трудностите при решаването на проблеми се развиват като резултат от различни процеси – неадаптивни модели при социализацията в първоначалното семейство, дефицити в когнитивното функциониране, форми на психопатология (депресия) или минал травматичен опит във взаимоотношенията, които са направили индивида уязвим към разрушителни когнитивни, емоционални и поведенчески отговори (гняв и паника) при взаимодействието със значимите други. Изследванията показват, че във връзките на индивиди, които общуват некачествено, могат да се наблюдават конструктивни комуникационни

умения в сравнително неутрални външни взаимоотношения. Това показва, че едни и същи индивиди (като личностни качества и когниции) могат да комуникират различно в различна комуникационна среда, контекст [7], [10]. Това стои и в основата на възможността да се създават терапевтични модели, почиващи върху промяна на контекста или погледа на индивидите в двойката върху възприеманата реалност.

2. Влияние на комуникацията върху общата удовлетвореност от връзката

Изследването на влиянието на комуникацията върху удовлетвореността от връзката между партньорите се провежда на базата на методика за изследване на общата удовлетвореност на Ейдемилер и методика за изследване на комуникацията в двойката на Михелсон. До момента са анкетирани 65 изследвани лица. Данните са обработени с програмата за статистическа обработка SAS. За установяване на взаимното влияние между двете променливи са направени корелационен и регресионен анализ. Резултатите от иследването са представени в таблици.

От направеният корелационен анализ на взаимното влияние на разглежданите променливи се вижда, че между тях има взаимно влияние, като връзката е правопропорционална. Коефициентът на корелация е 0,4102. Той показва средна степен на влияние. Предполага се, че би могъл и да е по-висок, с нарастване на броя на изследваните лица. (Цитираното изследване е част от по-подробно изследване на влиянието на различни фактори върху удовлетвореността от брачната връзка и към момента още не завършено).

Корелационен анализ

Таблица 1

Променливи	Брой изсл. лица		Стандартно отклонение	Сума	Минимум	Максимум	Етикет
Удовлетвореност	65	16,24615	4,99697	1056	8	28	Удовлетвореност
Комуникация	65	37,93846	7,69106	2466	14	52	

Таблица 2. Коефициент на корелация

	Удовлетвореност	Комуникация
удовлетвореност	1	**0,4102**
удовлетвореност	1	0,0007
комуникация	**0,4102**	1
комуникация	0,0007	1

Регресионен анализ

Таблица 3

Root MSE	4,593178	Степен на влияние	**0,1683**
Dependent mean	16,24615	Adj R-sq	0,15509
Coeff. var	28,2724		

Таблица 4

Променлива		Степени на свобода	Parameter estimate	Стандартна грешка	Статистическа значимост	Pr>t
		1	26,3579	2,88889	9,12	< .0001
комуникация		1	0,26653	0,07465	3,57	0,0007

Регресионният анализ на корелацията показва, че при промяна на комуникативните умения с единица, удовлетвореността от връзката би се подобрила с близо 17%.

При обработката на резултатите се забелязва, че някои групи комуникационни умения имат по-голямо влияние върху удовлетвореността от връзката от други. Обработените до момента резултати сочат, че най-решаващо влияние върху удовлетвореността имат уменията да се осъществява контакт с други хора и умението да се отказва на чужда молба. Взаимното влияние между способността да се отказва и общата удовлетвореност от връзката е отразено в таблица 6. Представен е и регресионния анализ на резултатите.

Корелационен анализ, показващ взаимното влияние на удовлетвореността от връзката и умението да се казва „не“, да се отказва на чужда молба:

Таблица 5

Променливи	Брой изсл. лица		Стандартно отклонение	Сума	Минимум	Максимум	Етикет
удовлетвореност	65	16,2462	4,99697	1056	8	28	удовлетвореност
комуникация	65	4,23077	1,32015	275	2	6	

Таблица 6.Коефициент на корелация

	Удовлетвореност	Комуникация
удовлетвореност	1	**0,4161**
удовлетвореност	1	0,0006
комуникация	**0,41614**	1
комуникация	0,0006	1

Регресионен анализ

Таблица 7

Root MSE	4,57966	Степен на влияние	**0,17318**
Dependent mean	16,2462	Adj R-sq	0,16005
Coeff. var	28,1892		

Таблица 8. Parameter estimates

Променлива		Степени на свобода	Parameter estimate	Стандартна грешка	Статистическа значимост	Pr>t
		1	22,9103	1,92052	11,93	< .0001
комуникация		1	1,5752	0,43363	3,63	0,0006

Подобни са и резултатите от корелационния анализ за взаимното влияние между общата удовлетвореност от връзката и уменията да се осъществява контакт с други хора. Коефициента на корелация е **0,4036**, а регресионният анализ сочи, че ако се промени умението за контакт с единица,то удовлетвореността би нарастнала с 16%.

Изводи

1. Общата удовлетвореност от брачната връзка зависи правопропорционално от комуникативните умения на партньорите. Подобряването на комуникативните умения може да влияе благоприятно на удовлетвореността от съжителството.

2. Различните групи комуникативни умения имат различна степен на влияние върху удовлетвореността от връзката. Уточняването на тяхното влияние изисква по-подробни и задълбочени изследвания.

3. За повишаване удовлетвореността от връзката, в помощ на двойки и семейства, усъвършенстването на комуникативните умения на двамата партньори може да бъде едно от приоритетните направления за работа.

Литература

1. **Алешина, Ю.** Индивидуальное и семейное психологическое консуль-тирование. Класс, Москва, 2004

2. **Минухин, С., Фишман, Ч.** Техники семейной терапии. Независимая фирма „Класс", Москва, 1998

3. **Эйдемиллер, Э. Г., Дубряков, И. В., Никольская, И. М.** Семейный диагноз и семейная психотерапия. РЕЧЬ, Санкт-Петербург, 2006

4. **Beck, A.T.** Love is never enough. New York: Harper&Row

5. **Вацлавик, П., Бивин, Дж., Джексон, Д.** Прагматика человеческих комуникаций. Москва, „Апрель-пресс", 2000

6. **Gottman, J. M.** A scientifically based marital therapy. New York: Norton, 1999

7. **Датилио, Франк М.** Когнитивно-поведенческа терапия при двойки и семейства. „Рива", 2013

8. **Bateson, G.** Steps to an Ecology of Mind. New York: Ballantine, 1972

9. **Baucom, D.H., Epstein, N., Sayers, S. & Sher, T.G.** The role of cognitions in marital relationships, 1989

10. **Baucom, D.H. & Epstein, N.** Cognitiv-behavior marital therapy. New York: Brunner/Mazel, 1990

11. **Kelly, G. A.** The psychology of personal constructs.м New York: Norton, 1955

ХОРА, МЕДИИ И ПАРИ. КОЙ КОГО УПРАВЛЯВА?

Доц. д-р Георги Калагларски
ВСУ „Черноризец Храбър”

Ние живеем с медиите и чрез медиите.
Мануел Кастелс

Журналистическата теория изучава явленията, процесите и моделите, по които журналистиката функционира, както и поведението на участниците в създаването на журналистическите произведения. От съществено значения са и качествата на журналистическите продукти, специфичните характеристики на професионалната среда, а също и взаимоотношенията в медийните системи. *(Попова, М, 2012, с. 9)*

Науката за медиите се развива и като взаимства понятия от теорията за комуникацията, социологията, психологията, културологията, политологията. Медийната теория, нейното установяване като научно направление, създава предпоставки за наблюдения и заключения. Тя се развива и като аналитична наука, която се стреми да обясни процесите, да ги коментира и да изказва прогнози. Така медиазнанието утвърждава *две нови тенденции*. **Първата** е да информира, все по-динамично, все по-бързо, все по-достъпно. Развитието на интернет комуникацията не само благоприятства тази тенденция, но налага качествено нови характеристики, както в поднасянето на новините, така и при тяхната интерпретация. **Втората тенденция** произтича от развитието на първата и е логично следствие на стремежа на т.н. класически медии не само да оцелеят, да се съхранят, но и да се адаптират към променящата се реалност. Техните читатели, слушатели и зрители ще останат съучастници в комуникационни процес само при условие, че получат качествено ново присъствие при създаването и разпространението на медийната продукция.

Журналистическата информация служи като източник на познание за действителността, но и за живота и за персоналното поведение на хората. Тя има ключова роля в изграждането на идентичността на всеки индивид, моделира личностите и поведението на гражданите. Журналистиката заема централната позиция в съвременното общество още от момента, в който то е осъзнало важното значение, което информацията и информационният обмен имат за него

Журналистическата теория е активна, променлива, социално адаптивна наука. Нейното изучаване помага за опознаване на процесите, които протичат в обществото. Тя се променя, в зависимост от трансформациите на социума, отразява неговите стремежи, формира средата, в която взаимодействат различните социални групи. Невъзможно е да се създаде обществено мнение без богата плуралистична медийна среда. Общественото мнение полага основите на нови промени и бъдещи преобразования и така медиите отново заемат водещи позиции.

В съвременната наука журналистиката е обект на изследване от различни научни направления и се дефинира с помощта на няколко по-нятия. Тя се включва в медийната теория, която изучава както цялостната медийна система, така и особеностите на различните медии, тяхното функциониране, регулиране и въздействие. Прояви на журналистиката присъстват в различните теории за масова комуникация, част от които представихме в началото на учебника. В частност, журналистиката е обект на собствени научни изследвания, групирани най-често около понятието *журналистически изследвания*. Журналистическите изследвания са термин, приет в англоезичното научно пространство. Английският медиен теоретик Боб Франклин разглежда журналистическите изследвания като мултидисциплинарно проучване на журналистиката. За него тя е арена за професионалната практика и обект на интелектуални и академични проучвания. Те формират критичния анализ на различните процеси, участващи в събирането, оценяването, интерпретирането, проучването, писането, редактирането и представянето на информации и коментари по широк кръг от теми.

Според някои изследователи журналистическите изследвания имат следните характеристики:

• възприемат международен и мултидисциплинарен подход към журналистиката;

• изследват едновременно академичните и професионалните проблеми и се опитват да обясняват теоретичните с практическите аспекти;

• обхващат пълната гама от журналистически специализации, включително спорта и фешън журналистика, както и качествената журналистика, фотожурналистиката, карикатурите и коментарите;

• отчитат разнопосочния контекст в медиите, в рамките на който журналистиката е включена, както и отличителните модели на медийната собственост, финансите и журналистическите култури, които характеризират различните медии;

• имат както международен фокус, така и са адресирани към местните и национални медии, а също анализират въпроси, произтичащи от разрастващия се глобален пазар на журналистиката и нейните продукти.

Според цитираният вече български изследовател Мария Попова първият, който прави опит в немскоезичното пространство да представи теорията на журналистиката, е медийният изследовател Манфред Рюл. Първоначално той разглежда журналистиката като организирана социална система в рамките на журналистическата редакция, а след това я определя и „като структурна социална система на световното общество, която редуцира комплексността и променливостта на световните събития чрез тематизирани съобщения в размер, позволяващ една смислено информираща комуникация и като област, която се намира в разнообразни взаимовръзки с една селектирана околна среда." Според него всички структури на журналистиката са механизми за опростяване, които служат за улесняване при комуникацията, а първата функция на журналистиката се свързва с изграждането на публичността.

В САЩ изследванията са ориентирани предимно към емпиричните проучвания. Сред най-популярните изследователите са Пол Лазарсфелд,Уилбър Шрам, Клод Шенън, Уорън Уивър, Елиу Кац, Робърт Мър-тън, Карл Ховланд, Курт Левин, Харолд Ласуел. Още от края на 1860 г.журналистиката се изучава професионално и чрез организираните от различни американски компании тренировъчни курсове, насочени към усвояване на чисто практически умения. Едва по-късно журналистическата теория става самостоятелна научна и академична дисциплина.

През 1903 г. американският медиен издател *Джоузеф Пулицър* завещава два милиона долара за връчването на ежегодна награда на негово име в областта на журналистиката, литературата, музиката и театъра. Фондът, който раздава отличието, е под опеката на Колумбийския университет в Ню Йорк, а раздаването на наградата започва от 1917 г и продължава и досега. Наградата „Пулицър" е най-престижната в американската журналистика.

Разделянето и анализирането на журналистическото творчество се извършва и чрез *моделите на регулация***.** Тук могат да бъдат включени класическите теории за печата – авторитарната теория, либералната теория, доктрината за социалната отговорност и съветската комунистическа доктрина (теории, които вече посочихме), както и някои по-нови политико-регулаторни образци, като революционната теория и предложените от британския медиен теоретик

Денис Маккуейл медийна теория в развитие и демократично-партиципативна теория. Обект на сегментиране са и начините, по които журналистиката и медиите взаимодействат със своята аудитория, резултат от пасивното или активното поведение на реципиентите.

Качеството или масовата достъпност на медийните продукти разделя журналистиката от една страна на качествена, елитарна, престижна, обективна, а от друга – на таблоидна, жълта, джаз, масова, сензационна и пазарно-ориентирана журналистика. Обхватът на разпространение на медиите налага национална, регионална и местна журналистика. Влиянието на журналистиката върху обществото определя разследваща, състезателна, гражданска, застъпническа (адвокатстваща) и плуралистична журналистика. Степента на специализация на медиите оформя специализирана, прецизна, алтернативна, контекстуализирана и нова журналистика.

Журналистическата теория показва няколко много важни тенденции. *Първата* е, че журналистиката обхваща все повече и позначими области от персоналното и социалното поведение на съвременния човек и е структуроопределяща за развитието на обществото. *Втората* е, че журналистическата практика непрекъснато променя начина, по който се прецизира журналистическата информация, а технологичният формат наистина характеризира журналистическите произведения. *Третата* е, че макар журналистическата теория да следва практическото поведение на журналистите и журналистическите редакции и да взаимства концепции и понятия от други научни области, тя е бързо и всеобхватно развиваща се научна област, която има добър научен потенциал.

Хората – добрите слушатели на медийни приказки

Хората не обичат да слушат истории за криза в даден занаят или професия. Това е признак за прекомерно безпокойство или прелюдия за конкретни искания към държавата. Изглежда, че затрудненията на журналистиката предизвикват подобни реакции у много хора, които не са журналисти. Не продължават ли медиите да бъдат арогантен, дори злоупотребяващ с властта участник в политиката и обществото? Не контролира ли огромно внимание и ресурси? Не четат ли хората повече новини от когато и да било преди? Книгата "От печат: Вестници, журналистика и бизнес новини в дигиталната ера" показва внезапната и драстична промяна в медийната индустрия. Нейният автор Джордж Брок е ветеран във

вестникарската професия и неговото основно притеснение, посочено в книгата, е свързано с институциите, в които е прекарал по-голямата част от кариерата си. Според негови изследвания в Съединените щати годишните приходи на вестниците от реклама като основен външен източник на финансова подкрепа възлизаха на 63.5 млрд. долара през 2000 година. До 2012 година печалбите намаляха до 19 млрд. долара. В същия период приходите на Гугъл скочиха от 0 до 46,5 млрд. долара. Заетостта в американската вестникарска индустрия отбелязва спад с 44% в периода 2001-2011 година. В Европейския съюз приходите на вестниците спадат с повече от 10% на година. Във Великобритания тиражът на вестници е намалял с над 25% през 21-и век. Трудно е да се сетим за друга индустрия, изживяваща подобен внезапен срив. Според Брок журналистиката работи на "пресечената точка между социалната, демократична цел и пазара". Това затруднява разграничаването на аспекта на икономическата криза в индустрията, която представлява проблем единствено за работодателите и техните служители, и аспекта, който е проблем за всички останали.

Цитираният вече автор Джордж Брок отбелязва, че "като цяло журналистите са убедени или лесно могат да бъдат убедени, че това, с което се занимават, е толкова важно и значимо, че трябва да им плащат да го правят". Тази представа е твърде обширна, за да бъде убедителна за хора, които не се занимават с журналистика. Една по-внимателно конструирана версия на това, което журналистите смятат, гласи, че когато са направени добре, институционално произведените новини имат отличителни, обществени предимства. Те могат да събират големи групи от хора с различни гледни точки и интереси в едно споделено, публично общуване.

Юрген Хабермас твърди, че възходът на пресата е от съществено значение за създаването на публичната сфера, а вестниците заемат централно място и в идеята на Бенедикт Андерсън за нациите като "въображаеми общности". Журналистиката предоставя проверена, безпристрастна информация за обществените дела, а не какафония от мнения и противоречащи си твърдения, каквито често се срещат в интернет. Репортерите могат да открият и представят на обществото важни материали, които иначе няма как да стигнат до него. Например за задкулисните игри на властта, или за причините за фалита на голяма банка. Една от причините този възглед за журналистиката да не бъде така широко приет е, че както казва Брок той представлява само малка, ограничена във времето част от цялостната история на пресата.

Новите медии – „убийците” на традиционните медии

Сателитната и кабелната телевизия, особено Интернет, слагат внезапен край на защитената позиция на големите новинарски организации и изваждат на показ скритата ерозия на вестникарската аудитория. Преди дефинирането на журналистиката беше лесно, поне за журналистите. Журналистите са хора работещи за тези индустриални организации. Голяма част от това, което новинарските организации произвеждат, е репликативно - значителен брой медии отразяват същите истории по сравнително еднакъв начин или просто „препакетират” публична информация. Работейки от своята сигурна позиция, журналистите са можели да си кажат, че ако произвеждат нещо, то трябва да има икономическа или социална стойност. Тези удобни допускания вече не съществуват. Като бизнес, вестниците са подложени на унищожителна конкуренция от новите участници в рекламните продажби и предоставянето на информация. Като социална дейност, те трябва да достигнат много по-висок стандарт на оригиналност и отличителност.

Ситуацията в журналистиката се променя толкова бързо, че трудно можем да сме сигурни какво се случва. Водят се много дискусии, но те са главно под формата на безкрайна поредица от панелни дебати и блогови публикации, където има доста категорични твърдения, но не чак толкова достоверни данни. Дискутиращите се разделят на две групи: Дигитална група, чиито членове бързо предричат неизбежната и не непременно трагична смърт на познатите ни новинарски организации и група Мейнстрийм медии, чиито последователи гледат всяко ново развитие с надеждата да открият данни, подкрепящи желанието им за връщане на доброто старо време. Когато Buzfeed спечели милиони долари от фирми с рисков капитал или пък обикновен гражданин, притежаващ iPhone, направи първата снимка на събитие от голяма важност и я публикува за глобалната аудитория, тогава Дигиталната група обявява победа. Но когато "Ню Йорк Таймс" въвежда сравнително успешна онлайн абонаментна система, групата Мейнстрийм медии също се смята за победител.

Логично се поставя и въпроса за бъдещето на професионалната журналистика. Някои анализатори дори твърдят, че в бъдеще може би ще изглежда странно, че в обществото е съществувала една голяма група добре платени служители, чиято работа е била да подбират и предоставят думи и снимки, които хората са гледали, за да могат да опознаят света отвъд това, което са виждали и чували

със собствените си очи и уши. Такова поне е предсказанието на голяма част от Дигиталната група от известно време насам - че производителите на новини и техните потребители могат да създадат, взаимодействайки си, точно копие на почти всичко това, което вестникарската индустрия произвеждаше в най-славните си години, без разходи. От друга страна, тъй като журналистиката е създадена и поддържана много повече от пазарните условия, отколкото от държавната политика, новинарските организации винаги имат възможността да оцелеят. Те и занапред ще се развиват като комерсиални структури и е възможно дори да се откажат от възвишената част на журналистиката, която се разви и процъфтя само защото беше субсидирана от други дейности. Такъв е случаят във Великобритания с вездесъщите масови таблоиди и в по-малка степен в САЩ, където повечето големи вестници се приемат като средно интелигентни монополи на регионално ниво.

Плачът на журналистите

Епохата на печатните медии залязва, но търсенето на журналисти не само, че не намалява, а расте, въпреки кризата. Медиите са нагледен пример за това, как технологиите унищожават старите работни места и веднага създават нови. Неотдавнашната покупка на "Вашингтон пост" от милиардера Джеф Безос, натрупал своето състояние от Интернет, накара анализаторите отново да спорят за бъдещето на отрасъла. Традиционните медии ще бъдат погребани от новите технологии, а тълпите безработни журналисти ще ридаят върху руините на великите вестници от миналото, твърдят песимистите. Изследването на професора по икономика от Харвардския университет Майкъл Мъндел показва, че плачът за армията от безработни репортери трябва да се отложи за неопределено време. Той е анализирал как се е променяла заетостта в печатната преса и броя на свободните места за журналисти от юни 2007 (в навечерието на Великата рецесия) до юни 2013. В края на 2008 заетостта и броят на вакантните места са започнали едновременно да се съкращават. Двата показателя са отбелязали спад с около 20%. Според данните на Статистическото бюро по труда на САЩ от 2007 до 2009 броят на работещите в сферата на "новинарската аналитика, журналистите и кореспондентите" са намалели от 84 000 на 65 000 души. Но в началото на 2010 показателите на заетостта и броят на вакантните места са се раздвижили, но в различни посоки. Броят на работните места в печатните медии е продължил да намалява.

Страдащите от експанзията на "новите медии" вестници са уволнявали служители и след кризата. Но като цяло търсенето на журналисти рязко е нараснало. Според статистиката на организацията на предприемачите Conference Board, през 2013 броят на свободните места за журналисти се е удвоил. Данните на Статистическото бюро по труда също показват, че работещите журналисти са се увеличил с 25%. Към професията са се прибавили такива уточнения като "цифрова", "интернет" или "мобилна".

Какво се е случило? Журналистите са спасени от настъпването на епохата big data. Появата на огромен обем информация в мрежата произведе революция в много отрасли. Сега бизнесмените могат да планират своя бизнес, въз основа на анализа на милиони анкети на конкретни клиенти. Нещо, което те активно използват. Банките започнаха да предлагат кредити, анализирайки потребностите на клиентите с помощта на социалните мрежи, измисляйки нови продукти, компаниите черпят вдъхновение от Фейсбук и Туитър. За да се анализира данните са необходими хора, които могат да работят с информация. По този начин новите технологии, разрушавайки традиционните медии, едновременно с това създадоха нови работни места за журналистите. Наистина, характерът на работата на репортерите се променя, но те както и преди са необходими на пазара. Медийният отрасъл е първата лястовица, убеден е Майкъл Мъндел. В бъдеще ние ще видим много индустрии, в които иновациите са унищожили предишния начин на работа.

Новото време е времето на модерната демокрация и капитализъм, на мултинационалната корпорация, на сателитната телевизия и интернет-пространството. Традиционните медии постепенно губят свойството си да концептуализират реалността и да изграждат връзки между събитията и техните последствия. Опиращата се върху „новите" медии обществена култура, както и тясно свързаните с нея стандарти, поемат ролята на основен агент на модерната действителност. Във всекидневното съзнание образите на модерния свят, изграждани от медиите, често заменят реалния свят в индивидуалното съзнание. Въпросът е колко често се замисляме за това, какво има под повърхността на тези консумирани образи и какви са възможните ефекти от събудените от тях емоционални реакции? Отговорът не се съдържа в контекста на „вменяване колективна вина за миналото", а в „колективната отговорност за бъдещето." (Хабермас, Ю., 2005)

Новият медиен свят е преди всичко виртуален свят, който се отнася по определен начин към всички останали светове, може да ги

подрива, да подпомага собственото им конституиране, да ги моделира или манипулира повече или по-малко успешно по „своя образ и подобие". Особено интензивни са отношенията на медийния свят и света на всекидневния живот, света на политиката, на стопанския живот и т.н. Нерядко виртуалната реалност, която създават медиите, може да измести напълно материалната фактичност на нещата. За това има безброй примери: Медиите са в състояние да създадат такъв публичен образ на даден политик (негативен или положителен), който да няма нищо общо с реалността. Те могат да създадат събитие, което изобщо не се е случило реално, но то се възприема от всички като даденост. Фактът, че медиите конструират и реконституират света, който може да измества „реалния", „обективния" свят, не е нещо, което по принцип може да се смята за укорително. Особено в случаите, когато е доказуемо, че има една исторически сложена истина и тя е резултат на съперничеството между многообразни гледни точки, които са в различна степен близо до разбулването на истината.

За тази тенденция допринасят и някои съществени процеси, които се развиват през последните десетилетия. Глобализацията, като траен и динамичен процес, който стилумира развитието на редица тенденции, някои от които се развиха като фрапиращи деформации. Акумулацията на богатството доведе до свръх концентрация на световните капитали. Днес по-малко от 10 процента от хората в света притежават над 70 процента от световното богатство. Подобна е била ситуацията през първото десетилетие на XX век. Но двете световни войни, както и Голямата депресия, унищожава голяма част от финансовия капитал и така неравенството намалява чувствително. Нужна ли е нова Голяма депресия, или нова война, за да се регулират съвременните тенденции. Силата на парите започва да доминира над силата на хората. Годишният ръст на капитала значително надхвърля годишният ръст на доходите. Така парите стават все по-силни, властват над хората и предопределят хода дори на критичните исторически събития, на които сме свидетели днес. На преден план се извеждат идейни възгледи, но зад тях стоят настоящи и бъдещи финансови интереси. Медиите са съществен елемент в системата на световния капитал. Медийните транснационални холдинги са притежание на най-мощни финансови и индустриални системи. Чрез медиите се извършва системна обработка на общественото съзнание и поведение, налагат се приоритетни интереси и стойности, обективни реалности се подменят с техни медийни версии. Кой кого управлява днес, кой кого ще управлява утре?

Литература

1. Брок, Дж. Вестници, журналистика и бизнес новини в дигиталната ера. С., 2015
2. Калагларски, Г. Медиите и модерният свят. В., 2010
3. Петев, Т. Комуникационната спирала. С., 2009
4. Петров, М. Америка – врява и разум. С., 2008
5. Попова, М. Теория за журналистиката. С., 2012
6. Райков, Здр. Креативна комуникация. С., 2012
7. Хабермас, Ю. Философският дискурс на модерността. С., 1999
8. www.sbj_bg
9. newmedia 21
10. medii i masova komunikacia

ФОЛКЛОРНИТЕ ПРИКАЗКИ И ТЯХНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ФОРМИРАНЕТО НА ЛИЧНОСТТА

Николай Калчев
ВСУ „Черноризец Храбър", Варна, България,
nikolaj_kal4ev@abv.bg

Резюме: *Настоящият доклад представя иновативното изследване на влиянието на фолклорните приказки върху формирането на личността. С цел да се постигне максимално обхващане на най-важните компоненти на влиянието на фолклорните приказки, в изследването са използвани два различни подхода към тяхното тълкуване – авторският Адлериански подход и психоаналитичният подход на Бруно Бетелхайм. В допълнение, целите на изследването наложиха създаването на въпросника „Фолклорни приказки", който е представен в края на доклада.*

Ключови думи: *фолклорни приказки, формиране на личността, личностни черти, Адлериански подход, психоаналитичен подход*

Abstract*: This current report presents the innovative study of the effects of folktales on the development of personality. In order to achieve maximum envelopment of the most important components of the effects of folktales, the study features two different approaches towards their interpretation – author's Adlerian approach and the psychoanalytical approach of Bruno Bettelheim. Additionally, the purposes of the study required the creation of the questionnaire "Folk Tales", which is presented at the end of the paper.*

Key words*: folk tales, personality development, personality traits, Adlerian approach, psychoanalytic approach*

1. Увод

В периода на своето развитие психологията е проявявала интерес към почти всеки аспект на човешката психика. В този смисъл фолклорните приказки и тяхното влияние върху личността също не остават незабелязани като по проблема работят, както видни имена като Карл Густав Юнг с неговия аналитичен подход и Бруно Бетелхайм, за когото ще стане дума в по-долните редове, с неговия психоаналитичен подход, така и редица други автори, включително и аз самия с моя Адлериански подход. При все това психологическият анализ на приказките винаги е бил само и единствено рационалистичен, а с напредването и развитието на психологичната наука и съпътстващото го отдаване на все по-

голямата важност на наличието на емпирично доказателство за дадена теоретична постановка, изниква проблема за съвременната достоверност на теориите, касаещи народните предания.

С оглед на казаното дотук, става ясно, че поставената цел на настоящото изследване, а именно уникалното, не просто за България, но и за целия научен свят, емпирично доказване на два различни теоретични подхода към фолклорните приказки, тълкуващи механизма и последствията от тяхното влияние върху формирането на личността, има изключителна стойност и най-малкото допринася в значима степен за обогатяването на научното познание.

2. Особености на Адлерианския подход

Адлерианският подход е авторска разработка, изградена върху теоретичната основа на индивидуалната психология на Алфред Адлер и фокусирана предимно върху несъзнаваното влияние, което имат приказките върху своя слушател или читател, с изразено поставен акцент върху ползите от народните предания и тяхната важна роля в поставянето на човека и преди всичко детето от полезната страна на живота. В този смисъл е логично да се допусне съществуването на връзка между четенето на народни предания и чертите „Сговорчивост", „Добросъвестност" и „Чувство за общност", каквито хипотези са залегнали и в настоящото изследване.

Тъй като вече съм публикувал няколко доклада с особеностите на моя Адлериански подход ((Калчев, Н., 2014(а), с. 166-182.) и (Калчев, Н., 2014(б), с. 183-199.)) и поради ограниченията в обема, няма да се спирам по-подробно на него.

3. Особености на психоаналитичния подход на Бруно Бетелхайм

Психоаналитичният подход към фолклорните вълшебни приказки е разработен от Бруно Бетелхайм върху теоретичната основа на психоаналитичната психология на Зигмунд Фройд и е представен основно в книгата му „Употребите на вълшебството" (Bettelheim, B., 1976).

Започвайки с теоретичните особености на подхода на Бетелхайм към фолклорните вълшебни приказки на първо място трябва да се спомене неговото виждане за тяхната роля в живота на човека, което гласи: „През по-голямата част от човешката история, интелектуалният живот на детето, изключвайки непосредствения

опит в неговото семейство, е зависел от митичните и религиозните разкази и от вълшебните приказки. Тази традиционна литература е подхранвала детското въображение и е стимулирала фантазирането. Освен това, тези произведения са отговаряли на най-важните въпроси за всяко едно дете и по този начин те се явяват и основен елемент на процеса на социализация. Митовете и близките до тях религиозни легенди са предлагали материала, от който децата формират концепции за произхода и смисъла на света и за социалните идеали, по които детето би могло да се самомоделира." (Bettelheim, B., 1976, с. 19-20).

Важно уточнение е, че под споменатите детски въпроси и най-вече под породилите ги проблеми трябва да се разбират „нарцистичните разочарования, едиповите дилеми, съревнованието между децата в семейството, детските зависимости от родителите" (Bettelheim, B., 1976, с. 8), а под социални идеали трябва да се разбира фройдистката гледна точка за развитие на психологично здравата личност, която е „намерила себе си, постигнала е психологическа независимост и морална зрялост и вече не разглежда противоположния пол като заплашителен или демоничен, а е способна да има позитивни взаимоотношения с него." (Bettelheim, B., 1976, с. 12). Тук следва да се добави, че тези аспекти от теорията на Бетелхайм не представляват изследователски интерес и затова няма да се спирам по-задълбочено върху тях.

Причината да включа психоаналитичния подход в настоящото изследване е третия аспект на влияние на вълшебните приказките и той е върху развитието на детския интелект и способности за фантазиране. Според Бетелхайм магическите предания са „безценни, защото те предлагат нови измерения на детското въображение, които биха били невъзможни за откриване, ако детето трябва да го направи само. Дори по-важни се явяват формата и структурата на вълшебните приказки, които предлагат образи на детето, по които то може да оформи своите фантазии, а оттам и да развие по-добра насока за своя живот." (Bettelheim, B., 1976, с. 8). Освен това той заявява, че вълшебните приказки „успяват в най-голяма степен да спомогнат развитието на интелекта" (Bettelheim, B., 1976, с. 7). В този смисъл е логично да се допусне съществуването на връзка между четенето на магически предания и чертата отвореност към опита, каквато хипотеза е залегнала и в настоящото изследване.

4. Цели

Целта на настоящото изследване е емпиричното доказване на два теоретични подхода към фолклорните приказки, тълкуващи механизма и последствията от тяхното влияние върху формирането на личността.

5. Хипотези

Хипотеза 1 – изхождайки от теорията на Адлерианския подход предполагам, че съществува значима връзка между четенето на фолклорни приказки и формирането на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност.

Хипотеза 2 – изхождайки от теорията на психоаналитичния подход предполагам, че съществува значима връзка между четенето на вълшебни приказки и формирането чертата отвореност към опита.

Хипотеза 3 – изхождайки от теорията на Адлерианския подход предполагам, че четенето на народните предания, включени във факторите „Фолклорни приказки" и „Вълшебни приказки", има прогностична сила, спрямо личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност.

Хипотеза 4 – изхождайки от теорията на Адлерианския подход предполагам, че се очакват повишени коефициент на детерминация и прогностична сила на променливата „Вълшебни приказки", спрямо „Невълшебни приказки", по отношение на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност.

Хипотеза 5 – изхождайки от теорията на Адлерианския подход предполагам, че при разделянето на изследваните лица на отделни групи, спрямо честотата на четене на предания, включени във факторите „Фолклорни приказки" и „Вълшебни приказки", ще се наблюдават значими разлики по отношение на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност.

Хипотеза 6 – изхождайки от теорията на психоаналитичния подход предполагам, че четенето на вълшебните приказки има предиктивна сила, спрямо развитието на чертата отвореност към опита.

Хипотеза 7 – изхождайки от теорията на психоаналитичния подход предполагам, че се очакват повишени коефициент на детерминация и прогностична сила на променливата „Вълшебни

приказки", спрямо „Невълшебни приказки", по отношение на личностната черта „Отвореност към опита".

Хипотеза 8 – изхождайки от теорията на психоаналитичния подход предполагам, че при разделянето на изследваните лица на отделни групи, спрямо честотата на четене на вълшебни приказки, ще се наблюдават значими разлики по отношение на чертата отвореност към опита.

6. Изследвани лица

В изследването са взели доброволно участие 224 лица, от които 87 (38,8%) са мъже, а 137 (61,2%) са жени. Възрастта на изследваните лица варира в границите от 19 до 62 години, като средната възраст възлиза на 32,71 години.

7. Инструменти

7.1. Въпросник „Фолклорни приказки"

Въпросникът „Фолклорни приказки" е авторска разработка, специално създадена за целите на настоящото изследване. Той се състои от 40 айтема, всеки от който съдържа заглавието на едно народно предание. От изследваните лица се изисква да отбележат честотата, с която са чели или са им били четени, съответните приказки, като те имат право на избор по петстепенна ликертова скала обхващаща честотните интервали „Много рядко", „Рядко", „Нито често, нито рядко", „Често" и „Много често", които на свои ред са обозначени с цифрите от едно до пет. В допълнение е добавен и допълнителен избор „Никога", който е кодиран с нула и цели изолация на влиянието на приказки, които изследваните лица не познават от крайните резултати, които се изчисляват под формата на събирателен бал, съответстващ на всяка от измеримите скали.

Интересна особеност на въпросника е разделането на приказките в три групи. В първата група „Фолклорни приказки" са включени всички народни предания от въпросника, които са подбрани, поради факта, че техните вторични поуки, съдържат послания, засягащи всички или почти всички от личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност, които на свои ред са включени в настоящото изследване. С други думи включените народни предания съдържат разнообразни символни елементи, показващи ползите от развитието на споменатите личностни черти, както и вредите от тяхната липса.

Във втората група, озаглавена „Вълшебни приказки" са включени народни предания, в които се открива силно присъствие на магически елементи, тъй като по своя характер те са символи и не въздействат пряко, а винаги индиректно на несъзнателно ниво и следователно много по-силно. Оттук произхожда и очакването, че връзката между тази група и проявлението на гореспоменатите личностни черти би била значително по-силна.

Третата група е озаглавена „Невълшебни приказки" и съдържа народни предания, при които не се забелязва наличие на магически елементи. В този смисъл тази група приказки изпълнява контролно-конкурентни функции, спрямо групата на вълшебните приказки.

7.2. Въпросник „Полезна и безполезна страна на живота"

Въпросникът „Полезна и безполезна страна на живота" – (ПБСЖ) е предишна отново изцяло авторска разработка основаваща се на представата на Алфред Адлер за човешкото поведение, което на кратко може да се обобщи като мотивирано от чувството за общност, от една страна и от друга задвижвано от стремеж за превъзходство (Калчев, Н., 2013, с. 141).

Инструментът съдържа 12 въпроса, целящи да разграничат различни невротични склонности в поведението на изследваните лица. Въпросникът използва дихотомен формат на айтемите, с цел улесняване на употребата му в практиката, като кодирането е както следва: „Да"=1 и „Не"=0. Важно е да се направи уточнението, че ниските стойности на получения индивидуален бал показват близост до чувството за общност и полезната страна на живота, докато високите стойности показват близост до безполезната му страна, като в случая това подчертаване се явява особено важно за анализа на крайните резултати, или казано по-точно в случая с този въпросник и връзката с останалите изследвани фактори, търсената корелация ще бъде с отрицателна стойност, с оглед на специфичното кодиране на инструмента (Калчев, Н., 2013, с. 143).

7.3. Въпросник за измерване на големите пет личностни черти „Big Five Inventory"

Въпросникът за измерване на големите пет личностни черти „Big Five Inventory" (John, Donahue & Kentle, 1991), който е адаптиран за български условия (Митева, Д., Димитрова, К., Узунова, М., Калчев, Н., 2013). Той се състои от 44 айтема под формата на отделни прилагателни или кратки фрази. Въпросникът е създаден на основата на прототипни дефиниции, създадени чрез експертни

оценки и последващ факторен анализ и измерва аспекти на петте големи личностни черти, за които съществува широк консенсус между изследователите. Където е необходимо, към при-лагателните са добавени допълнителни разяснения или контекст. По този начин айтемите запазват краткостта на прилагателните, докато избягват някои от недостатъците им като двусмисленост, множест-вени значения или очевидна социална желателност. Според авто-рите краткостта на въпросника позволява ефикасно и гъвкаво измерване, като при това спестява време за тестиране и избягва отегчението и умората у изследваните лица (Митева, Д., Димитрова, К., Узунова, М., Калчев, Н., 2013, с. 438).

Самият въпросник изисква от изследваните лица да отговорят на въпроса „Определям себе си като човек, който...” за всяко едно от изброените твърдения, като имат право на избор измежду петстепенна ликертова скала, която обхваща интервалите „Не”, „По-скоро не”, „Нито да, нито не”, „По-скоро да” и „Да”, които на свои ред са обозначени с цифрите от едно до пет.

Не на последно място трябва да се споменат и аспектите на отделните скали, който представляват изследователски интерес и имат отношение към изследването. Скалата „Сговорчивост” съдържа айтеми като „е внимателен и мил с повечето хора”, „помага безкористно на другите” и „е склонен да прощава”. При скалата „Добросъвестност” откриваме айтеми като „е постоянен до завършване на дадена задача”, „е безотговорен” и „е мързелив”, като последните два са реверсирани и що се касае до концепцията на самия фактор, те могат да бъдат разглеждани като „е трудолюбив” и „е отговорен”. В скалата „Отвореност към опита” има айтеми като „е находчив”, „има изтънчен усет към изкуство, музика или литература” и „има всестранни интереси”, като последните два могат да бъдат разглеждани и в по-широк смисъл, а по-точно като „има усет за красивото” и „е любопитен”. Скалите „Екстроверсия” и „Невротицизъм” са премахнати от изследването, тъй като не представляват изследователски интерес и единствено биха утежнили попълването на тестовата батерия от изследваните лица.

8. Резултати

Получените емпирични данни са обработени с програмата IBM SPSS v.19 за Windows (SPSS Inc., Chicago, IL.) и подложени на анализ с помощта на разнообразна гама от статистически методи.

Дескриптивният анализ на данните показва, че показателите за Skewness и Kurtosis на променливите се намират в допустимата граница от ± 1, а от това следва, че можем да говорим за относително нормално разпределение във всеки един от изследваните фактори.

Корелационният анализ, представен в таблица 1, показва слаби по сила, но преди всичко значими, корелации между фактора „Фолклорни приказки" и зависимите променливи „Сговорчивост", „Добросъвестност" и „Полезна и безполезна страна на живота". Оттук следва и потвърждаване на първата хипотеза за съществуването на връзка между четенето на народни предания и формирането на определени личностни черти.

Внимание трябва да се обърне и на показателят на променливата „Отвореност към опита", при която се наблюдава умерена по сила значима корелация с фактора „Вълшебни приказки", като оттам следва и потвърждаване на втората хипотеза, залегнала в настоящото изследване.

Таблица 1. Корелационен анализ

Корелация на Пирсън (2-tailed)	Отвореност към опита	Сговорчивост	Добросъвестност	ПБСЖ
Фолклорни приказки	**,357****	**,184****	**,279****	**-,217****
Вълшебни приказки	**,392****	**,214****	**,254****	**-,220****
Невълшебни приказки	**,265****	,124	**,260****	**-,180****

**. Корелацията е значима при ниво на α = 0.01 (2-tailed).
*. Корелацията е значима при ниво на α = 0.05 (2-tailed).

Регресионните анализи, които бяха извършени ясно показаха статистически значимата предиктивна сила на двата фактора „Фолклорни приказки" и „Вълшебни приказки", спрямо личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност, следва да се заключи, че третата хипотеза, залегнала в настоящото изследване е потвърдена. Освен това регресионния анализ на фактора „Вълшебни приказки", спрямо променливата „Отвореност към опита" показаха наличието на статистически значима предиктивна сила по отношение на развитието на интелекта и въображението, от което следва и потвърждаване на шестата хипотеза, която бе залегнала в настоящото изследване.

В допълнение трябва да се отбележат резултатите от множественния регресионен анализ по метода „Backward" с двете независими променливи „Вълшебни приказки" и „Невълшебни приказки". От тях става ясно, че четенето на вълшебни приказки има повишени коефициент на детерминация и прогностична сила, спрямо четенето на невълшебни народни предания и следователно играе по-голяма роля във формирането на личностните черти сговорчивост и чувство за общност, в сравнение с четенето на невълшебни народни предания, като единствено изключение е чертата добросъвестност, при която се наблюдава обратния феномен. С оглед на казаното дотук, следва да се заключи, че четвъртата хипотеза, залегнала в настоящото изследване е потвърдена, макар и частично. Внимание заслужава и факта, че факторът „Вълшебни приказки" показва повишени коефициент на детерминация и прогностична сила в сравнение с „Невълшебни приказки", спрямо развитието на личностната черта отвореност към опита, от което следва и потвърждаване на седмата хипотеза, залегнала в настоящото изследване.

Следващата стъпка в обработката на емпиричните данни е провеждането на дисперсионен анализ. Поради естеството на процедурата бе необходимо разделянето на изследваните лица на групи, спрямо честотата на четените приказки. Самото групиране бе извършено с процедурата Visual Binning, като в резултат бяха формирани три групи, разделени на основата на стандартното отклонение на всяка една от независимите променливи. Казано с други думи, първата група съдържа най-ниските балове за честота на четени приказки, втората група обхваща всички изследвани лица, чиито честотен балов резултат бе в границите от ±1 стандартно отклонение, а третата група съдържа лицата с най-високите балове за честота на четени приказки.

Данните от дисперсионния анализ показваха, че спрямо фактора „Фолклорни приказки" съществуват значими групови различия в две от зависимите променливи – „Полезна и безполезна страна на живота" и „Добросъвестност". Следващата стъпка в анализа е разглеждането на таблица 2, която съдържа резултатите от post hoc тестовете.

Започвайки с първата зависима променлива, още в първата графа откриваме наличието на значима разлика в средните стойности за групите „Ниско ниво" на четене на фолклорни приказки и „Високо ниво" на четене, спрямо фактора „Полезна и безполезна страна на живота". Подобна разлика откриваме и при групата

„Средно ниво” и „Високо ниво” като и при двата случая знакът на разликата напълно отговаря на теоретичната постановка.

На следващо място идва чертата „Сговорчивост”, при която откриваме значима разлика в средните стойности на групата „Ниско ниво” на четене на фолклорни приказки, спрямо групите „Средни ниво” и „Високо ниво” на четене.

На последно място трябва да се обърне внимание на чертата „Добросъвестност” при която откриваме наличието на значими разлики в средните на групите „Високо ниво” – „Средно ниво” и „Високо ниво” – „Ниско ниво” на четени приказки. От отношение на самата разлика, може да се добави, че нейният знак и стойност са в пълно съответствие с теоретичната постановка, заложена в настоящото изследване.

Таблица 2. Post hoc тест на групите, спрямо променливата „Фолклорни приказки”

Зависима променлива	(I) Фолклорни приказки	(J) Фолклорни приказки	Разлика в средните (I-J)	Sig.
ПБСЖ	Ниско ниво	Средно ниво	,432	,239
		Високо ниво	**1,247***	**,008**
	Средно ниво	Ниско ниво	-,432	,239
		Високо ниво	**,815***	**,027**
	Високо ниво	Ниско ниво	**-1,247***	**,008**
		Средно ниво	**-,815***	**,027**
Сговорчивост	Ниско ниво	Средно ниво	**-1,930***	**,040**
		Високо ниво	**-2,490***	**,036**
	Средно ниво	Ниско ниво	**1,930***	**,040**
		Високо ниво	-,560	,549
	Високо ниво	Ниско ниво	**2,490***	**,036**
		Средно ниво	,560	,549
Добросъвестност	Ниско ниво	Средно ниво	-1,725	,092
		Високо ниво	**-4,152***	**,002**
	Средно ниво	Ниско ниво	1,725	,092
		Високо ниво	**-2,427***	**,018**
	Високо ниво	Ниско ниво	**4,152***	**,002**
		Средно ниво	**2,427***	**,018**

Данните от втория дисперсионния анализ показваха, че спрямо фактора „Вълшебни приказки” съществуват значими групови различия, спрямо всички зависими променливи – „Полезна и безполезна страна на живота”, „Отвореност към опита”, Сговорчивост” и „Добросъвестност”. Следващата стъпка в анализа е разглеждането

на таблица 3, която съдържа резултатите от извършените post hoc тестове.

Започвайки с първата зависима променлива, още в първата графа откриваме наличието на значима разлика в средните стойности за групата „Ниско ниво” на четене на вълшебни приказки и групите „Средно ниво” и „Високо ниво” на четене, спрямо фактора „Полезна и безполезна страна на живота”. Отново е добре да се направи уточнението, че и при двата случая знакът на разликата напълно отговаря на теоретичната постановка.

Спрямо чертата „Отвореност към опита” се наблюдават ясно изразени различия, като от данните в таблица 3 става ясно, че между всяка една от трите групи съществува статистически значимо различие в средните стойности, което е в пълно съответствие с теоретичната постановка и същевременно потвърждава осмата хипотеза, залегнала в настоящото изследване.

Подобен задоволителен резултат се наблюдава и при чертата „Сговорчивост” като единствено при групите „Средно ниво” на четене на вълшебни приказки и „Високо ниво” се забелязва липса на статистически значима разлика в средните.

На четвърто място трябва да се обърне внимание на чертата „Добросъвестност” при която откриваме наличието на значими разлики в средните на групите „Високо ниво” – „Средно ниво” и „Високо ниво” – „Ниско ниво” на четени вълшебни приказки. От отношение на самата разлика, може да се добави, че подобно на горните три случая, нейният знак и стойност са в пълно съответствие с теоретичната постановка, заложена в настоящото изследване.

Таблица 3. Post hoc тест на групите, спрямо променливата „Вълшебни приказки”

Зависима променлива	(I) Вълшебни приказки	(J) Вълшебни приказки	Разлика в средните (I-J)	Sig.
ПБСЖ	Ниско ниво	Средно ниво	**1,021***	**,008**
		Високо ниво	**1,623***	**,001**
	Средно ниво	Ниско ниво	**-1,021***	**,008**
		Високо ниво	,602	,087
	Високо ниво	Ниско ниво	**-1,623***	**,001**
		Средно ниво	-,602	,087
Отвореност към опита	Ниско ниво	Средно ниво	**-2,193***	**,049**
		Високо ниво	**-5,764***	**,000**
	Средно ниво	Ниско ниво	**2,193***	**,049**

		Високо ниво	**-3,571***	**,001**
	Високо ниво	Ниско ниво	**5,764***	**,000**
		Средно ниво	**3,571***	**,001**
Сговорчивост	Ниско ниво	Средно ниво	**-3,733***	**,000**
		Високо ниво	**-4,441***	**,000**
	Средно ниво	Ниско ниво	**3,733***	**,000**
		Високо ниво	-,708	,421
	Високо ниво	Ниско ниво	**4,441***	**,000**
		Средно ниво	,708	,421
Добросъвестност	Ниско ниво	Средно ниво	-1,174	,271
		Високо ниво	**-4,150***	**,002**
	Средно ниво	Ниско ниво	1,174	,271
		Високо ниво	**-2,976***	**,003**
	Високо ниво	Ниско ниво	**4,150***	**,002**
		Средно ниво	**2,976***	**,003**

С оглед на получените резултати от дисперсионните анализи, които ясно показаха статистически значимите разлики в средните стойности на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност, проявени от изследвани лица, спрямо техния честотен бал на четене на народни и вълшебни приказки, следва да се заключи, че петата хипотеза, залегнала в настоящото изследване е потвърдена категорично.

Внимание трябва да се обърне и на наличието на значими разлики в средните стойности на чертата отвореност към опита, проявена от изследвани лица, спрямо техния честотен бал на четене на вълшебни приказки, при това между всички групи. От това следва да се заключи, че осмата хипотеза, залегнала в настоящото изследване, е потвърдена категорично.

9. Заключение

В заключение смятам за необходимо извършването на едно цялостно обобщение на всички резултати, получени в процеса на настоящото изследване, което е уникално, не само за границите на България, но и за целия научен свят.

Първата хипотеза, която е основана на теорията на Адлерианския подход и гласи, че съществува значима връзка между четенето на фолклорни приказки и формирането на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност бе категорично потвърдена.

Втората хипотеза, която е основана на теорията на психоаналитичния подход и гласи, че съществува значима връзка между

четенето на вълшебни приказки и формирането чертата отвореност към опита, също бе категорично потвърдена.

Третата хипотеза, която изхожда от теорията Адлерианския подход и гласи, че четенето на народните предания, включени във факторите „Фолклорни приказки" и „Вълшебни приказки", има предиктивна сила, спрямо степента на развитие на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност бе напълно потвърдена.

Четвъртата хипотеза, която основана на теорията на Адлерианския подход и гласи, че се очакват повишени коефициент на детерминация и прогностична сила на променливата „Вълшебни приказки", спрямо „Невълшебни приказки", по отношение на степента на развитие на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност бе в голяма степен потвърдена, макар и частично.

Петата хипотеза, която отново изхожда от теорията Адлерианския подход и гласи, че при разделянето на изследваните лица на отделни групи, спрямо честотата на четене на предания, включени във факторите „Фолклорни приказки" и „Вълшебни приказки", ще се наблюдават значими разлики по отношение на степента на развитие на личностните черти сговорчивост, добросъвестност и чувство за общност бе категорично потвърдена.

Шестата хипотеза, която е основана на теорията на психоаналитичния подход и гласи, че четенето на вълшебните приказки има предиктивна сила, спрямо развитието на чертата отвореност към опита бе потвърдена категорично.

Седмата хипотеза, която е основана на теорията на психоаналитичния подход и гласи, че се очакват повишени коефициент на детерминация и прогностична сила на променливата „Вълшебни приказки", спрямо „Невълшебни приказки", по отношение на степента на развитие на личностната черта „Отвореност към опита" бе категорично потвърдена.

Осмата хипотеза, която отново изхожда от теорията психоаналитичния подход и гласи, че при разделянето на изследваните лица на отделни групи, спрямо честотата на четене на вълшебни приказки, ще се наблюдават значими разлики по отношение на степента на развитие на чертата отвореност към опита също бе категорично потвърдена.

С оглед на казаното дотук спокойно може да се заяви, че авторският Адлерианси подход утвърждава себе си като един теоретично и емпирично доказан метод за тълкуване и анализ, както

на фолклорните приказки, така и на принципа на тяхното влияние върху развитието на човешката личност. Същото, макар и само по отношение на развитието на интелекта и въображението, може да се заяви и за психоаналитичния подход на Бруно Бетелхайм.

В заключение трябва да се обърне внимание, както на вече доказаната значимост на фолклорните приказки в живота на детето, така и на тяхната изключително важна роля за развитието на личностните черти сговорчивост, отвореност към опита, добросъвестност и може би най-важната – чувство за общност.

Използвана литература

1. **Калчев, Н.** Адлериански подход към българския фолклор. В: „Приложна психология и социална практика". Унив. изд. на ВСУ. Варна, 2014(а). с. 166-182.

2. **Калчев, Н.** Адлериански подход към мотива за гордостта – един от седемте смъртни гряха, във фолклорните приказки. В: „Приложна психология и социална практика". Унив.изд. на ВСУ. Варна, 2014(б). с. 183-199.

3. **Калчев, Н.** Неврозите през призмата на индивидуалната психология. В: „Приложна психология и социална практика". Унив.изд. на ВСУ. Варна, 2012. с. 644-655.

4. **Калчев, Н.** Стандартизация, валидизация и надеждност на новосъздаден личностен въпросник „Полезна и безполезна страна на живота". В: „Приложна психология и социална практика". Унив.изд. на ВСУ. Варна, 2013. с.141-149.

5. **Митева, Д., Димитрова, К., Узунова, М., Калчев, Н.** Адаптация на тест за измерване на големите пет личностни черти. В: „Приложна психология и социална практика". Унив.изд. на ВСУ. Варна, 2013. с. 432-446.

6. **Bettelheim, B.** The Uses of Enchantment. Alfred A. Knopf, Inc. New York, 1976.

7. **John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L.** (1991). The Big Five Inventory – Versions 4a and 54. Berkeley, CA: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.

Приложение № 1

ВЪПРОСНИК „ФОЛКЛОРНИ ПРИКАЗКИ”

Инструкция

Пред Вас се намира списък с 40 фолклорни приказки. Моля, прочетете внимателно всички заглавия и за всяко едно поотделно отговорете на следния въпрос: ***„Колко често сте чели или са Ви били четени тези приказки като дете?”****, като изберете една от следните шест възможности:*

0 – Никога
1 – Много рядко
2 – Рядко
3 – Нито често, нито рядко
4 – Често
5 – Много често

1.	Тримата братя и златната ябълка	0	1	2	3	4	5
2.	Сиромашка правда	0	1	2	3	4	5
3.	Снежанка и седемте джуджета	0	1	2	3	4	5
4.	Торбата с лъжите	0	1	2	3	4	5
5.	Али Баба и четиридесетте разбойници	0	1	2	3	4	5
6.	Неволята	0	1	2	3	4	5
7.	Хензел и Гретел	0	1	2	3	4	5
8.	Педя човек, лакът брада	0	1	2	3	4	5
9.	Лисицата и щъркела	0	1	2	3	4	5
10.	Пепеляшка	0	1	2	3	4	5
11.	Жива вода	0	1	2	3	4	5
12.	Котаракът в чизми	0	1	2	3	4	5
13.	Златното момиче	0	1	2	3	4	5
14.	Хитър-Петровата отплата	0	1	2	3	4	5
15.	Кон за кокошка	0	1	2	3	4	5
16.	Палечко	0	1	2	3	4	5
17.	Силният Ханс	0	1	2	3	4	5
18.	Аладин и вълшебната лампа	0	1	2	3	4	5
19.	Хитър Петър и змеят	0	1	2	3	4	5
20.	Бисери и жаби	0	1	2	3	4	5
21.	Вълкът и седемте козлета	0	1	2	3	4	5
22.	Който не работи, не трябва да яде	0	1	2	3	4	5
23.	Свирачът от Хамелин	0	1	2	3	4	5
24.	Правдолюбецът и кривдолюбецът	0	1	2	3	4	5
25.	Спящата красавица	0	1	2	3	4	5
26.	Мечката и лошата дума	0	1	2	3	4	5
27.	Хитър Петър и гостилничаря	0	1	2	3	4	5
28.	Малкият орач	0	1	2	3	4	5
29.	Красавицата и звяра	0	1	2	3	4	5

30.	Назаем брашно тъпкано се връща	0	1	2	3	4	5
31.	Трите прасенца	0	1	2	3	4	5
32.	Четиридесетте момчета и тяхната сестричка	0	1	2	3	4	5
33.	Яйцата на владиката	0	1	2	3	4	5
34.	Халифът щърк	0	1	2	3	4	5
35.	Двамата братя и късмета	0	1	2	3	4	5
36.	Работният кос	0	1	2	3	4	5
37.	Крали Марко	0	1	2	3	4	5
38.	Червената шапчица	0	1	2	3	4	5
39.	Келешът и царската дъщеря	0	1	2	3	4	5
40.	Клан, клан, недоклан	0	1	2	3	4	5

ПОГЛЕД ВЪРХУ ФОРМИРАНЕТО НА ПРОФЕСИОНАЛНИ УМЕНИЯ, КАТО КЛЮЧОВ ЕЛЕМЕНТ В ПРОЦЕСА НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОРИЕНТИРАНЕ

д-р Ивайло Детелинов Цанов
ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, България,
ivaylotsanov@gmai.com

Резюме: *В настоящата статия се представят процесите влияещи при формиране на професионално важни качества. Описват се етапите при формирането на професионални умения. И се прави анализ на връзката между професионалното ориентиране и професионално важните качества на индивида.*

Ключови думи: *професионална ориентация, професионални умения, юноши;*

View on formation of skills as a key element in the process of guidance

Ivaylo Detelinov Tsanov, PhD
Varna Free University „Chernorizets Hrabar“, Varna,Bulgaria,
ivaylotsanov@gmai.com

Summary: *In this article present the processes affecting the formation of the important professional qualities. Describe the stages in the formation of professional skills. And an analysis of the relationship between vocational guidance and vocational important qualities of the individual.*

Keywords*: professional orientation, professional skills, adolescents;*

Основният въпрос, на професионални умения е въпросът за начина, по обща способност за развиване на професионалните умения. Отговорът на този въпрос е концепцията за функционалните и оперативни механизми за развитието на всяка мисловна функция. Под функционални механизми се разбира неврофизиологична основа, която определя генетичната основа на човек [7]. Например, процесът на възприятие на такава рамка ще бъде състоянието на човешката нервна система и сетивни органи. Оперативните механизми са построени върху функция в процеса на обучение, образование и натрупване на индивидуални опит. За всички психични функции (памет, възприятие, мисъл), са учредени от механизми в дейността си. За процесите на възприятие, се изгражда система за измерване, коригиране и други дейности. Оперативните механизми

са по-мобилни, и те са особено изложени на промени в процеса на професионализация [5]. Спецификата на този процес е преминаването на оперативните механизми на работа, представлява преструктурирането им в съответствие с изискванията на дейността. Функцията при механизма на това качество е развитието на нервната система и състоянието на опорно-двигателния апарат на човека. Оперативният механизъм е система от движения и тяхната яснота и точност. Но сами по себе си тези характеристики все още не са служебни. Професионалните възможности започват да се появяват само когато дейността на младия човек е пълна с професионално и технологично съдържание. Така общата сума за всички професионални психологически механизми е след това в различни професионални възможности. Тези общи способности получат допълнителни специфични възможности за развитие в зависимост от това какво място в структурата на професионална дейност заемат.

Проучвания показват, че на различни етапи на професионализация са доминиращи различните групи качества. В този случай съществува разработване на общи и професионални умения. Това означава, че те се образуват по различно време. По-специално процесът на учене на професия стругар в ранните етапи, водещи до професионално ниво на развитие, са: в краткосрочен план форма с памет, памет за движение, невербална интелигентност. Най-ниското ниво на развитие, от друга страна са професионалните нагласи, техническо мислене, обхват на стереотипите за професионализъм. Прилагането им зависи от специални умения, по-рано тези умения ще възникнат по време на развитието на професията.

Анализът на данни от различни професии могат да идентифицират четири етапа при формирането на професионални умения в овладяването на професия [6]:

1) въвеждане в работата;
2) първоначална професионализация;
3) стабилизиране;
4) вторичен професионализация.

Първата фаза разработва указания за дейности на учениците за извършването на които не се изисква опит. Системата на професионалната квалификация все още не са оформя. Водещ момент са професионално важни качества на една дългосрочна цел и редица специални, чийто брой е твърде ограничен.

През втория етап, като придобиването на индивидуалния опит, е водещ в развитието на първата фаза. Това увеличава ролята на

професионалните качества, които са отговорни за получаване на информация. Тяхното развитие се основава на първата фаза.

При стабилизиране професионалният капацитет, отговорен за получаване и обработка на информация, на преден план, докато една част от професионалните умения отпадане от структурата. Освен това, в количествено отношение, тези качества могат да останат на по-високо ниво. На този етап дейност започва да се изпълнява в един индивидуален начин на нейното изпълнение. Дисциплината обръща повече внимание на прогнозиране и планиране на дейности в сравнение с нейните изпълнителни мерки.

Предметът се измества от една система на професионални умения и осъществяване на дейности за натрупване на професионален опит [9].

За разлика от формирането на професионални умения в процеса на усвояване на дейностите, развитието на личностните черти под влияние на професията е проучено в по-малко подробности. Установява се, че в процеса на професионализация промени в много свойства на личността отбелязват промяна на най-стабилните характеристики, като например свойства на темперамента и емоционална реактивност [10].

Развитието на личните особености в усъвършенстването на умения и прилагането им зависи от спецификата на труда. Например при юридическата професия се развива наблюдението и бдителността. В този случай образуването на някои характеристики, индивидуалност, както качества, важни за дадена професия може да са в основното ниво.

Развитието на личностни характеристики в процеса на професионализация може да бъде не само поради "пряка" адаптацията на личността към професията, но и поради "компенсаторни" професионални устройства [8]. Това означава, че човек под влияние на изискванията на професията може, с помощта на силна воля и усилия да преодолява на някои личностни черти, които пречат на изпълнението на дейностите. Например, ако спецификата на професията изисква постоянен контакт с хора, човек може да преодолее естествената си срамежливост.

Кариерното развитие се описва както съчетание на психологически, социологически, образователни, физиологични, икономически и други фактори, които се съчетават, за да оформят индивидуалното кариерно поведение през целият живот (Borgen, 1997). Кариерно ориентиране се отнася за методи или практики, които се използват, за да може човек да вземе по-ефективни решения за

кариерата (Borgen, 1997). Според Betz (2006). Кариерното развитие на личността включващо създаването на модел за вземане на решения интеграция на житейски роли, ценности и себе възприемане.

Ние непрекъснато се развиваме и се променяме в течение на нашия живот. В резултат това кариерното ориентиране е процес, настъпващ от раждането до смъртта. През целия живот, има много фактори, които могат да допринесат за кариерите решения в живота. Тези фактори могат да попаднат в няколко категории, включително: лични, околната среда, семейни, финансови, икономически и други.

През детството хората започват да се идентифицират с умения, интереси и предпочитания още от ранна възраст. В периода на юношество личността започва подготовка за бъдещето си, в средни училища, професионални и квалификационни курсове и участие в образователни и извънкласни програми. През кариераното си развитие много хора в зряла възраст се връщат в училищна среда за да подпомогнат преминаването си в друга професионална област. Възрастните хора трябва да взимат важни решения в отношение на пенсионирането си или връщане ми в активна работна сфера.

Кариерно ориентиране включва осъзнаване личните и професионалните цели на личността. То също така включва непрекъснато обучение и прилагане на нови знания, като се възползват от различни възможности, както и поемане на рискове, за да бъде продуктивна и ефективна личността и същевременно да се постигнат личните и професионалните й цели.

Целта на кариерното ориентиране е да се подобри настоящите възможности на всяка личност да се възползват от бъдещите професионално възможности, и изпълняват изисквнията на динамичният пазар на труда (Borgen, 1997). Според Borgen (1997). Кариерното ориентиране е един непрекъснат процес, в който личността осъзнава своите интереси и способности, чрез стратегическо планиране на своите цели в кариерното си развитие и създават предпоставки за бъдещи професионални успехи чрез проектиране, обучение и плановете на действия за помогне на постигнето целите си.

Много важен елемент от развитието на кариерата е кариерното консултиране. Кариерно консултиране е процес на самоизследване съчетан с акцент върху сферата на труда (Betz, 2006). Житейските препятствия са ключова част и интегрирането им в процеса на консултиране и допринася за холистичният подход към кариерното развитие (Betz, 2006).

Кариерното развитие позволява на хората да се развиват през целият си живот. Тъй като ние сме постоянно изправени пред промени,

няма определена възраст, когато кариерното развитие ще приключи. Много хора ще продължават да са изправени пред въпроси, свързани с кариерното им развитие през целият си живот. Кариерното развитие включва идентифициране на интересите, убежденията, ценностите, желанията и умения на личността. Като цяло, кариерното развитие е един от основните фактори в развитието на живота.

Влиянието на кариерно развитие върху всяка възрастова група:

Деца

Кариерното развитие на децата отдавна се разглежда като важна част от цялостния процес на кариерното идентифициране. Според Guindon & Lee (2005), теоретиците в областта на човешкото развитието включително Доналд Супер и Линда Готфредсон, са описали етапи и задачи, свързани с детството, които могат да са повлияли на кариерното ориентиране в училищата. Според теорията на Готфредсон, възприятията на децата за себе си и възприятия за своите на професионалните роли участват в професионият избор (Guindon & Lee, 2005).

Юноши

По време на този период от време учениците вземат решения, които могат да повлияят на професионалният им път по-късно (Guindon & Lee, 2005). Необходима е професионална работа с юношите за правилното идентифициране на подходящата за тях учебната програма, чрез която да се следват основните цели на личността. През юношеството много ученици започват да се запознават с различните възможности за бъдеща.

Младежи

В този период лицата навлизат активно в професионалния свят веднага след като е направено информирано решение на база възможност за постигане на напредък в кариерата, въз основа на възможностите на пазара на труда (Borgen, 1997). Много млади хора се оказват не подготвени за интеграция на пазара на труда. Преход към различни професионални реализации се извършва чрез адаптиране към променените или уникални обстоятелства, които са възникнали в живота им (Borgen, 1997). Юношеската възраст води до нови и вълнуващи възможности за много хора. През това време, много хора придобиват независимост в обществото и започват нов етап от своя живот.

Зряла възраст

Зряла възраст е описано като време на пренастройка на възприятия за кариерата на личността. Заражда се чувство за пропиляно време и емоционални промени (Borgen, 1997). Според редица

автори, процесът на преход може да завърши с положителни или отрицателни последствия, но резултатът често се разглежда като повторното установяване на ново усещане за стабилност по отношение на позицията на личността спряма своята кариера.

Много хора са изправени пред перспективата, да загубят работата си или са били безработни и са преживели неуспешни опити за повторно връщане на пазара на труда. Ключов момент е хората, които се намират в този етап от своето развитие да бъдат насърчени за реинтегриране на пазара на труда.

Късна зрялост и пенсионери

През това време много хора започват подготвени за пенсиониране или за кариера след пенсионирането. Важните решения трябва да бъдат направени по отношение на текущата професията на лицето и бъдещето след пенсионирането. След пенсионирането си много хора се връщат на работното си място по различни причини. Някои хора се нуждаят от приходи, някои се наслаждават на работата, а други са самотни или отегчени у дома.

Използвана литература

1. Василев, Д., Мерджанова, Я. Теория и методика на професионалното ориентиране. УИ „Св. Климент Охридски". София, 2003.

2. Климов, Е. А. Тип профессий "человек – природа" в Мир профессий: Популярная библиографическая энциклопедия: Т. 1.: Человек-природа. -Вып. 2: Работаем в сельском хозяйстве. Воронеж, 2008.

3. Кон, И. С. Психология старшеклассника. - М.: Просвещение, 1982. –207 с.

4. Петров, П. Образованието и квалификацията на възрастните в България. Стратегии на образователната и научната политика, 1999, бр. 4, с. 1-15.

5. Сопровождение профессионального самоопределения старшеклассников: диагностика, рекомендации, занятия., Волгоград, 2009. -283 с.

6. Albion, M. J. & Fogarty, G.J. Factors influencing career decision making in adolescents and adult. Journal of Career Assessment.,2002 10, 91-126.

7. Betz, N.E., & Voyten, K. Efficacy and outcome expectations influence career exploration and decidedness. The Career Development Quarterly,1997, 46 (2), 179-189.

8. Di Fabio, A., & Kenny, M. E. Promoting Emotional Intelligence and Career Decision Making Among Italian High School Students. Journal of Career Assessment, 2011, 6, 47-63.

9. Jigau, M. Career Counselling. Compendium of methods and techniques. Strong Interest Inventory, 2007 pp. 65–70.

10. Kelly, K. R., & Lee, W. C. Mapping the domain of career decision problems. Journal of Vocational Behavior, 2002, 41, 302–326.

УЧИЛИЩНА ПСИХОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО, ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА КОНСУЛТАТИВНАТА ПРАКТИКА И ПСИХОКОРЕКЦИИ

АНАЛИЗ НА ВЗАИМОВРЪЗКАТА МЕЖДУ НАРУШЕНИЯТА НА УСТНИЯ И НА ПИСМЕНИЯ ЕЗИК

Цветанка Ценова
Софийски университет „Св. Климент Охридски", България
cenova_cc@abv.bg

Резюме: Докладът представя взаимовръзката между невропсихологичните механизми на устния и на писмения език при нормално и при патологично функциониране на детската езикова способност. Разгледана е тезата за единство между разстройствата на устния и на писмения език при патологично развитие. Представени са данни от експериментални проучвания, както в подкрепа, така и в опозиция на тази теза, вкл. резултати от изследвания на автора. Изводът е, че само при някои, а не при всички деца нарушенията на писмения език, срещащи се в начална училищна възраст, се дължат на нарушенията на устния език, които се проявяват в по-ранна възраст.
Ключови думи: устен и писмен език, специфични езикови нарушения, специфична дислексия

Abstract: The report presents the relationship between neuropsychological mechanisms of oral and of written language in normal and in pathological functioning of the children's language ability. The thesis of unity between the disorders of the oral and of the written language in pathological development is discussed. Data from experimental studies both in support and in opposition to this view, incl. results of research of the author, are presented. The conclusion is that only in some, not in all children the disorders of the written language, occurring in primary-school age, are due to disorders of the oral language, occurring in earlier age.
Keywords: oral and written language, specific language impairment, specific dyslexia

Създаването на писмеността е продължителен процес, свързан с антропогенезата и еволюцията на човешкия мозък. Символното мислене и способността за графично кодиране на символите се появяват в течение на хилядолетното развитие на човека. Писмеността възниква по времето, когато в социалната си дейност той достига равнище на развитие, изискващо надеждни начини за съхраняване на информацията и за предаване на опита от поколение на поколение [10]. По своята същност тя е колкото резултат от развитието на обществото, толкова и фактор за по-нататъшния му прогрес.

В наше време писменият език е широко достъпен, докато в по-далечното минало той е бил достояние само на определен кръг привилегировани – лица с висок социален статус и/или със специални функции и отговорности в обществото. Днес овладяването на писмеността е първостепенна предпоставка за училищен просперитет, а в перспектива – и за социална реализация, благоденствие, престиж. Фундаменталната роля на писмения език повече от век провокира вниманието на научните среди към механизмите на неговото функциониране. Обект на внимание са не само нормалните, но и патологичните механизми на писмения език. Централно място в тази сфера заемат нарушенията в овладяването на писането и четенето при децата, често срещани и обикновено водещи до училищни неуспехи, фрустрация, поведенчески отклонения и социални неблагополучия.

Проучването на нарушенията в овладяването на писмената форма на езика е пряко свързано с недостатъчно изяснен и широко дискутиран въпрос – този за причините за поява на нарушенията. На него в последните десетилетия са посветени многобройни, мултидисциплинарно базирани научни изследвания. От плеядата експериментални проучвания са създадени множество теории, потвърждаващи или отхвърлящи различни гледни точки. Проникването до естеството на причините за нарушенията на писмения език изкарва на повърхността редица причинни фактори, един от които е взаимовръзката между устния и писмения език. Тя се доказва както при нормално, така и при патологично функциониране на езиковата способност на детето. Осветляването на тази взаимовръзка преминава през задълбочени знания за невропсихологичната организация на устния и на писмения език, за допирателните и различията между тях.

Писменият език (писмената реч) е тясно свързан с говоримия (устната реч), той е негова надстройка и продължение, в което вокално кодираните езикови символи се трансформират в графични кодове. Устният език се реализира чрез говор и говорна перцепция, а писменият – чрез четене и писане, които се определят като негови компоненти, форми или като сложни процеси на преработка на лингвистичен материал, резултат от специфична когнитивна дейност. Четенето (на глас) е процес на декодиране на графични знаци в смислени звукови сигнали. При четенето наум декодирането е съкратен имплицитен процес, който не преминава през слуха и вокалната сигнализация, но също е насочен към смисъла на прочетеното чрез лингвистични и мисловни операции. Писането (под

диктовка) е процес на кодиране на звукови сигнали, носители на смислова информация, в графични знаци. Самостоятелното писане също е предимно имплицитен, съкратен процес, непреминаващ през слуха и вокалната сигнализация, насочен към смисловото изложение на информацията посредством лингвистични и мисловни операции. Четенето и писането могат да протичат и по-различно, изключвайки декодирането и кодирането. В някои случаи те се извършват автоматично, без схващане на смисъла на прочетеното или написаното [6].

Писменият език е продължение на устния, но е с по-особено естество, с различен психологически пълнеж. Той протича без събеседник и е лишен от екстралингвистични компоненти. Развива се в резултат на целенасочено, специално обучение, за разлика от говоримия език, който се развива като естествен, непреднамерен процес. Овладяването на четенето и писането е съзнателен, волев акт, в който участва целенасоченото внимание [4]. Писменият език изисква формиране на нови навици и добро владеене на устния език, по-висока лексикална и семантична компетентност. За разлика от говоримия, който е предимно диалогичен, писменият език е предимно монологичен и изисква друг начин на изложение на мислите. Той е в известен смисъл по-пряко отражение на мислите ни, защото всяка дума, преди да бъде написана, може да бъде добре обмислена.

Писменото изказване има по-строги изисквания за спазване на езиковите правила и норми, за лексикален подбор и последователност на изложението и същевременно дава възможност за проверка и корекция на написаното. Препинателните знаци, въведени в писмената форма на езика, не могат да компенсират изцяло липсата на екстралингвистичните средства, които допълват устното общуване, но са важно средство за доизясняване на смисъла на написаното, а овладяването на пунктуацията изисква високо развита езикова способност. Писменият език е цивилизационно достижение и в този смисъл е по-престижната форма на езика, както изтъква Фердинанд дьо Сосюр, един от основателите на съвременното езикознание [13].

Според Goswami & Bryant [18] писмеността представлява автономна семиотична система. Доказателство за това е фактът, че писменото слово има собствени правила на правопис и пунктуация, различни от фонетичните правила на звуковата реч. Всяка буква има четири варианта – главна печатна, главна ръкописна, малка печатна и малка ръкописна, като всички се сливат в графичен знак,

в единен символ за означаване на определен звук. Като правило една буква символизира един звук, но е възможно с една буква да се означават два звука (**щ**) или с две и повече – един звук (**дз, дж**). Писменият език се отличава и със собствени стилистични норми, без които не може адекватно да се предават съобщенията.

Устният и писменият език имат специфична невропсихологична организация, която е сравнително добре изяснена понастоящем.

За устната реч лявото мозъчно полукълбо (при десноръки) играе доминантна роля [5]. Съществено значение има кората на главния мозък, конкретно три зони: моторната, свързана с построяването на движенията; премоторната, ръководеща подбора, посоката, последователността на движенията и избора на поведенческите реакции; префронталната, контролираща както речта, така и когнитивните, емоционалните, моторно-мускулните процеси. Задната част на долната челна извивка (долната част на премоторната зона) е областта на речевия праксис (зона на Брока), а в задната част на горната слепоочна гънка е зоната на речевия гнозис (зона на Вернике). Благодарение на дейността на клетките в зоната на Брока се извършва двигателното програмиране на вокалните вербални съобщения, а благодарение на клетките в зоната на Вернике слухово възприетите вокални сигнали се диференцират, идентифицират и категоризират като фонеми със смислоразличителна стойност. При произвеждане на устни вербални съобщения тече процес на лингвистично кодиране и паралелно с това на двигателно програмиране на изказването. От центъра към периферията, чрез черепномозъчните нерви, се изпращат импулси, носещи информация за движенията, които мускулите на говорния апарат трябва да извършат.

Четенето и писането имат невропсихологична основа, която също е свързана с няколко лявохемисферни зони на мозъка [5, 12]. Роля играят различни равнища на езика, гнозиса (зрителен, пространствен, сукцесивен, фонемен) и праксиса (орален, мануален). Конфигурацията на буквите се приема чрез зрението и се трансформира в електрически импулси. По оптичния нерв те се предават към окципиталния лоб на мозъка в първичното зрително поле. Оттам импулсите се пренасят в задните части на мозъка - в гирус ангуларис. Лявата ангуларна гънка е зоната, в която се извършват графемно-фонемните трансформации [7] и благодарение на това масата от звукове и букви, които използваме, се транслира в реч. Осъществяват се зрително-звукови връзки, ако думата е позната.

Ако тази връзка се направи, за което са необходими една-две секунди, думата влиза в зрително-звуковия речник и се обработва като цяла дума. За непознати думи е необходим по-продължителен анализ в зоната на Вернике – зона на фонетичния анализ. Това обикновено продължава повече от две секунди, през които думата се сегментира на срички, всяка сричка се озвучава и звуковете се окомплектоват. Третата зона, ангажирана с писмената езикова преработка, е моторната кора. В нея моторните модели на образите на буквите се развиват, складират и извикват при писане.

Функционирането на езика, устен и писмен, се реализира с доминиращата роля на лявата мозъчна хемисфера (при десноръки), но чрез съвременните невроизобразителни техники, проследяващи динамиката на функциониране на мозъчната кора при реализация на езикови процеси, се установява, че те провокират много по-широка мозъчна активност, отколкото се е приемало до един момент. Представите за мозъчната локализация на свързаните с устния и писмения език процеси са много обогатени понастоящем в сравнение с миналото. Вече се знае, че дясната хемисфера не играе полупасивна партниращa роля. При вокална (устна) комуникация лявохемисферната обработка осигурява фонологичното кодиране и декодиране и достигането до абстрактните идеи, вложени в езиковите кодове. В дяснохемисферната обработка липсва фонологично кодиране и декодиране, но чрез нея се достига до смисъла на екстралингвистичните знаци и на емоционалните послания, вложени в съобщенията. Изследвания, коментирани от Пенчева [11], разкриват, че в процеса четене участват двете мозъчни полукълба, като лявото анализира текста, а дясното – контекста. Лявото извършва лингвистична обработка на точния звуков и буквен смисъл на думите и обезпечава изпълнението на писмени програми, а дясното извършва обработката на допълнителното значение на лексемите, зависещо от контекста, и участва в четенето чрез бързото познаване на символните знаци. Възприемането на устната и писмената лингвистична информация се извършва не чрез фонетичен анализ, а интегративно, при което от дълговременната памет се извличат енграми, свързващи се със съответното значение на думата.

Устният и писменият език, както показва анализът, имат своя собствена анатомофизиологична база и специфични механизми на реализация, но същевременно писменият език се изгражда на базата на функционалните системи, върху които почива устният. Той е фундаментът, който създава потенциала за формиране на умения за

четене и писане след постъпването на детето в училище. Ролята на устната реч като предпоставка за училищна готовност и за овладяване на писмената форма на езика е всеобщо призната [1, 10 и др.].

Взаимовръзката между устната и писмената реч при нормално развитие закономерно обуславя корелация между тях и при патология. Установено е, че закъсняващото и неадекватно развитие на речта на малкото дете често има за резултат затруднения в овладяването на четенето и писането, които се проявяват още в първи клас, а впоследствие водят до изцяло лош училищен успех и разстройства на училищните умения. В логопедията това е познато, съгласно съвременната терминология, като взаимовръзка между *специфичните езикови нарушения* (нарушения на устния език, проявяващи се при деца в норма в предучилищна възраст) и *дислексия на развитието* или *специфична дислексия* (нарушения на писмения език, проявяващи се при деца в норма в начално-училищна възраст). Стремежът да се разкрие в каква степен нарушенията на устния език са причина за нарушения в овладяването на четенето и писането води до повишено внимание към състоянието на лексико-семантичния, граматичния и фонологичния компонент на езика при дислексия.

Състоянието на устния език на децата с дислексия е често обсъждано в литературата [2, 8, 9, 14, 20 и др.]. При голяма част от дислексиците има анамнестични данни за закъсняло начало на речевото развитие и ранен дефицит в устната реч. В училищна възраст той е в общи линии компенсиран, но не напълно. Наблюденията показват, че звуковата страна на речта остава несъвършена, синтаксисът е примитивен, изостава овладяването на сложните морфологични модели, а речникът е сравнително беден, наподобяващ този на по-малките деца. Дислексиците не могат бързо да назовават предметите и действията, изобразени на картини, цветовете, буквите от азбуката, дните на седмицата. Нерядко са налице проблеми в разбирането на абстрактни понятия и по-сложни граматически конструкции. Много дислексици не владеят повече от едно значение на думата. Често срещани нарушения са неправилната употреба на местоимения, предлози, частици, съюзи - те се изпускат и разменят, което показва, че не се разбират правилно. Съставянето на изречения и разкази също представлява трудност както при устна, така и при писмена комуникация. Изреченията често са неясни, смислово объркани и обикновено много дълги или прекалено кратки и непълни. Разказите и преразказите се отличават с

непоследователност, излишни повторения, пропуски на съществени детайли. Като цяло са налице остатъци от ранна езикова недостатъчност, предимно експресивна, съчетана с лек дефицит в разбирането.

Този статус на устния език на децата със специфична дислексия е в основата на теза, съгласно която специфичната дислексия е пряко следствие от специфичните езикови нарушения. Това е едно от най-неоспоримите и единодушно приемани твърдения, както изтъква Тодорова [14]. Тезата изцяло е в контекста на една от най-популярните теории за произхода на специфичната дислексия, съгласно която дефицитите в писмения език са пряк резултат от тези в устния [15]. В по-ново време тя има развитие. Wilsenach [20] пише, че откакто в последните десетилетия комуникативните нарушения се разглеждат основно от лингвистични позиции, дислексията се приема за езиково нарушение, по-късен резултат от нарушения на устния език, в основата на което доминират разстройствата във фонологичния компонент. Нарушенията на устния и на писмения език, съгласно по-новия възглед, се интерпретират като една нозологична единица или, иначе казано, като две различни възрастови прояви на една и съща патология на развитието. Това разбиране намира израз в появата на термина *нарушения в овладяването на езика* (language learning impairment), използван за случаите за нарушения както на устната, така и на писмената форма на езика.

Въпросът за взаимовръзката между специфичните езикови нарушения и специфичната дислексия е част от голямата дискусия за причините за поява на дислексията. Намирането на доказателства в тази област би представлявало голям напредък в дългогодишните усилия за разгадаване на природата на дислексията и поради това основателно буди изследователски интерес. Оттук произлизат редица изследвания, някои от които подкрепят концепцията за дислексията като продължение на дефицитите в устния език от по-ранна, предучилищна възраст, в по-горна, начално-училищна възраст.

Такова е изследването на Логинова и Елецкая [3], които доказват, че при децата с трудности в овладяването на писмения език се открива недостатъчност и в устния. Тествани са 89 ученици от V клас на масовото училище, на възраст 10-11 г., с лоши правописни умения, и 34 с добре овладяно писане в същата възраст и етап на обучение. Оценени са обемът и качествата на номинативния речник и граматичната компетентност. Резултатите разкриват многобройни, груби количествени и качествени нарушения във всички

аспекти. Учениците с нарушения на писането рядко употребяват отвлечени думи и думи с емоционална окраска. При избора на понятия те се ръководят от външни, несъществени белези и правят много грешки в назоваването на действия, свързани с определени предмети, като ползват реално несъществуващи словоформи. Трудно подбират думи-определения, особено към непредметни съществителни, често смесват прилагателни със съществителни и с глаголи, глаголи със съществителни. Затрудняват се в употребата на предлозите и падежите, в съгласуването между съществително и числително, създават атипични граматични конструкции. Тези и други подобни грешки са признаци за езиков дефицит и не се срещат в контролната група.

Но според Bishop & Snowling [18] тезата за нарушенията на устния и на писмения език като една патология с две възрастови прояви не е напълно доказана и това се дължи на факта, че не са напълно изяснени нито клиничните параметри, нито причините за поява на двете нарушения – специфичните езикови и специфичната дислексия. Авторите смятат, че макар двата синдрома да изглеждат „удобно" свързани, връзката между тях не е добре проучена и разкрита. Те смятат, че нарушения, които изглеждат еднакви или сходни на лингвистично-поведенческо равнище, могат да произтичат от различни причини. Дори поведенческите им признаци да се препокриват, това не означава, че нарушенията трябва да се приемат за качествено еднакви.

Това становище се потвърждава в разработка на Wilsenach [20]. Тя изследва 250 деца в предучилищна възраст от три групи: с риск към дислексия, със специфично езиково нарушение и без нарушения. Групата на децата в риск се формира на базата на доказани данни за дислексия при родител или сиблинг на детето. Резултатите недвусмислено показват проблеми в перцепцията и продукцията на морфосинтактични структури при голяма част деца от рисковата група, свидетелстващи за ограничен капацитет на лингвистичната преработка. Същите проблеми обаче са значително по-изразени при децата със специфични езикови нарушения - те срещат по-големи трудности при решаване на лингвистични задачи, на теста за проверка на вербалната работна памет също се представят по-зле. По доста показатели резултатите на тези деца са по-лоши, отколкото на децата с риск към дислексия. Изследване на McArthur & Hogben [18] също не доказва препокритие между специфичните езикови нарушения и специфичната дислексия. То разкрива, че само

50% от дислексиците имат дефицит в устната реч и отговарят на дефиницията за специфично езиково нарушение.

Явно проучванията не водят до еднакви изводи, а това се дължи на нееднаквия експериментален подход на отделните изследователи. Логинова и Елецкая [3] доказват дефицит в устната реч при дислексия, което потвърждава тезата за общност между нарушенията на устната и тези на писмената реч, но те са осъществени чрез обща съпоставка на резултатите на две групи – норма и патология, без да се прониква в дълбочина в групата на дислексиците. Ако се провери експериментално дали всички или част от тях демонстрират признаци за дефицит в устната реч, се получават други резултати.

Собствено изследване на автора води до подобни резултати [16, 215-220]. Тестван е лексико-семантичният компонент на езика при 60 ученици от IV клас на общообразователни училища в гр. София и гр. Девин, 30 от които със специфична дислексия, другите 30 в норма, като във всяка група има по 18 момчета и 12 момичета. Балът в експерименталната група достига стойност 415 при средна аритметична величина 13.76, а в контролната - 548 при средна аритметична величина 18.31. Статистическата проверка на резултата чрез t-критерия на Стюдънт показва статистически значими различия между двете групи в полза на експерименталната (стойност на t-критерия - 0.000). Не се регистрират междуполови различия и в двете групи (t-критерий в ЕГ- 0.316, в КГ – 0.809). Така представени, резултатите убедително доказват наличие на езикова недостатъчност при дислексия, но при анализ на индивидуалните балове се установява, че тя не се съотнася убедително към всички деца с дислексия. В ЕГ индивидуалните резултати варират в границите между 7 и 17, в КГ – между 16 и 20. Има немалко дислексици, 9 на брой, чийто бал е със стойност 16 и 17 (6 деца с бал 16, 3 с бал 17) – толкова, колкото е балът на 10 деца без нарушения (2 деца с бал 16, 8 с бал 17). Определено въз основа на резултатите може да се твърди, че езиковата способност на около една трета от учениците с дислексия, намиращи се в горната прослойка на групата, е много близо до езиковата способност на една трета от участниците в контролната група.

Това изследване разкрива, че дори с една методология, но с различен разрез на масива от данни могат да се получат различни резултати, водещи до нееднакви изводи. Основният извод гласи, че децата с дислексия са нехомогенна популация - само някои, а не всички деца с нарушения на писмения език имат нарушения на

устния. Следователно дислексия може да се появи и на друга основа, така че постулирането на специфичните езикови нарушения и специфичната дислексия като единен синдром с две възрастови прояви не е основателно. Доказва се, че връзката между нарушенията на устния и тези на писмения език е относителна, а не абсолютна, тъй както относителна, а не абсолютна е връзката между устния и писмения език.

Литературният анализ води към следните обобщения:

1. Има определени различия между децата със специфична дислексия и със специфични езикови нарушения. Не трябва двете прибързано да се смятат за една патология с различни възрастови прояви.

2. Не при всички, а само при част от дислексиците причина за нарушената способност за четене и писане е патология на устния език. При друга част е възможно дислексията да се появи без нарушения на устния език, на базата на други дефицити, които също трябва да бъдат внимателно проучвани.

3. Моделите на патологията често осветляват данни от невропсихологията за организацията на психичните процеси и функции. В този случай, чрез проучванията на устния език при дислексия на развитието, се доказва както близката връзка между устния и писмения език, така и специфичното функциониране на двете форми на езика по силата на собствените им невропсихологични механизми.

Литература

1. Бижков, Г. Тест за диагностика на готовността на децата за училище (книга за учителя). С., 2004.

2. Волкова, Л. С., С. Н. Шаховская. Логопедия. М., 2000.

3. Логинова, Е. А., О. В. Елецкая. Состояние лексико-граматических компонентов речи у дошкольников с дизорфографией. Логопедия, 4 (14), 2006, 22-28.

4. Лурия, А. Р. Язык и сознание. М., 1979.

5. Мавлов, Л. Фундаментална неврология. С., 2000.

6. Мавлов, Л. Алексии и аграфии. С., 2005.

7. Мавлов, Л. Как когнитивната невропсихология подпомага когнитивната психология. Приложна психология, 1, 2010, 3-29.

8. Матанова, В. Дислексия. С., 2001.

9. Международна класификация на болестите, X ревизия. С., 1992.

10. Милиев, Д. Теория и методика на логопедичната ревалидация при аномалии на графичната комуникация. Благоевград, 2000.

11. Пенчева, С. Когнитивна невропсихология. С., 2000.

12. Райчев, Р. Неврология. С., 2001.

13. Сосюр, Ф. Курс по обща лингвистика. С., 1992.
14. Тодорова, Е. Дислексия. С., 2007.
15. Цветкова, С. Аспекти в обучението на децата със специфични нарушения на ученето. С., 2006.
16. Ценова, Ц. Нарушения в овладяването на писмения език. С., 2012, 215-220.
17. Bishop, D. V. M & Snowling, M. J.. Developmental Dyslexia and Specific Language Impairment: Same or Different? - Psychological Bulletin, 130 (6), 2004, p. 858-866.
18. Goswami, U. & Bryant, P. Phonological Skills and Learning to Read. Hillsdale, NJ, 1990.
19. McArthur, G. M. & Hogben, J. H.. Auditory backword recognition masking in children with a specific language impairment and children with a specific reading disability. - Journal of Acoustical Society of America, 109, 2001, p. 1092-1100.
20. Wilsenach, A. C. Syntactic Processing in Developmental Dyslexia and in Speech Language Impairment /SLI/. Utrecht (Netherlands), 2006.

ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА БОЛКАТА ПРИ ПАЦИЕНТИ, ОЧАКВАЩИ КАРДИОХИРУРГИЧНИ ИНТЕРВЕНЦИИ

Р. Крумова-Пешева*, А. Азис*, Х. Пешев, В. Михайлова***
*Университетска Болница Лозенец, София, България, rutsi@abv.bg
** Военно-медицинска академия, София, България

Резюме: *Болката и тревогата са едно от най-често преживяваните състояния при болни, очакващи сърдечни операции. В индивидуалните истории именно болката е поводът за търсенето на помощ в медицинските заведения. Болковото усещане е сигнал за вътрешна и външна опасност. То е в състояние да увеличи и преувеличи усещането за тревожност и напрегнатост. Хирургическата интервенция съдържа редица рискове, които също застрашават пациентите. Страховете и опасенията са фактори, които интензифицират болката и тя може да добие неконтролируеми размери. Болезнените и тревожни преживявания са вид криза за болния и променят неговото обичайно психично функциониране.*

Настоящият материал представя клиничния опит и наблюдение в работата с пациенти, очакващи кардиохирургични интервенции. Акцент е нагласата на болния относно индивидуалното чувство на болка и тревога в предоперативния период.

Ключови думи: *болка, тревожност.*

PSYCHOLOGICAL DIMENTIONS OF PAIN OF PATIENTS EXPECTING CARDIOVASCULAR INTERVENTION

R. Krumova-Pesheva*, A. Azis*, H. Peshev**, V. Mikhailova*
**University Hospital Lozenets, Sofia, Bulgaria, rutsi@abv.bg*
***Military Medical Academy, Sofia, Bulgaria*

Abstract: *Patients expecting cardiac surgery often experience pain and anxiety. In their personal stories patients point out the pain as the predominant reason to seek medical assistance. The feeling of pain is a sign for internal and external threat. This feeling could increase and exaggerate the feeling of anxiety and tension. The surgery has a number of risks that also endanger patients. Their fears and concerns intensify the pain and could lead to uncontrollable dimensions. Painful and troubling experiences are equal to crisis for the patient and change his habitual psychic functioning.*

This paper presents clinical observation and experience during the work with patients expecting cardiac surgery. The emphasis is on the attitude of the patient towards his personal feeling of pain and anxiety during the pre-operative period.

Key words: *pain, anxiety*

ВЪВЕДЕНИЕ

Хирургическата интервенция за всеки пациент се явява травматично събитие, свързано с редица физиологични и психични рискове. Източник за висока тревога у болните са опасностите от упойката, от загубата на контрол над себе си, над собственото тяло и над ситуацията. Съществува опасение у част от изследваните лица, че няма да могат да се събудят след приключването на оперативната намеса и че други хора (персоналът) могат да манипулират тяхното тяло. Изходът често се преживява от болните като нещо съмнително и несигурно. Решението и изборът на па-циента в много случаи е провокиран от съзнателната принуда – „налага се да се подложа на сърдечна операция“, „трябва да го направя“. От психологична гледна точка този процес е рационализиран, но емоционалното приемане е затруднено. Една от причините за това е интензивната тревожност и силното напрежение, които са проблемни за отреагиране. Болката засилва усещането за заплаха и натиск. Пациентът се чувства безсилен и неговото преживяване за перспектива е нарушено. В предоперативната ситуация болката и тревогата се активизират безсъзнавано със силно регресивни тенденции към ранно детски чувства и реакции. В тях преобладават страховете, нуждата от закрила, магическото мислене и др.

ЦЕЛ

Целта на настоящия материал е да представи вътрешната картина на болката при пациенти, които се нуждаят от кардиохирургични интервенции. Проследяваме връзките между болковите усещания и тревожността като ситуативна и личностна характеристика.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

В настоящото изследване са включени 30 болни (16 мъже и 14 жени) на възраст 46-73 години. Диагнозите на пациентите са: „исхемична блест на сърцето“, „аортна стеноза“, „изострена застойна сърдечна недостатъчност“ и др.

Изследването, психологичното консултиране и клиничното наблюдение се провеждат средно два дни преди кардиохирургичната интервенция.

Използвани са следните психологични методики: кратка форма на въпросника на Mc Gill, въпросник на Спилбъргър за ситуативна и личностна тревожност.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Изследването на тревожността като личностен компонент показва, че в групата на пациентите с кардиологични заболявания, които се нуждаят от кардиохирургична интервенция, преобладава умерено повишената и средно изразената тревожност. [2] В процеса на психологично консултиране болните описват себе си като хора със следните характеристики:

- със силно развито чувство за ред, подреденост и организираност,
- със силно развито чувство за справедливост и честност,
- с прекомерна отговорност и отдаденост на ангажиментите,
- със свръхангажираност повече към останалите, отколкото към собствената личност и собствените потребности,
- с тенденция към подценяване на себе си в различни аспекти на социалното функциониране и социалните роли,
- със склонност да се търсят причините за различни проблеми и неуспехи най-вече в собствената личност и в собствените особености.

Пациентите описват себе си като постоянно тревожни в стереотипа на ежедневието си. „Свободно плуващата тревожност“ е психоаналитичен термин, който отразява тяхното водещо състояние.[5] Възникването на заболяването се случва на този напрегнат фон на личностно функциониране. В процеса на консултативната работа болните показват непреработен психичен травматизъм. Споделят редица психотравмени преживявания с ниско равнище на справяне и преодоляване на травмите.

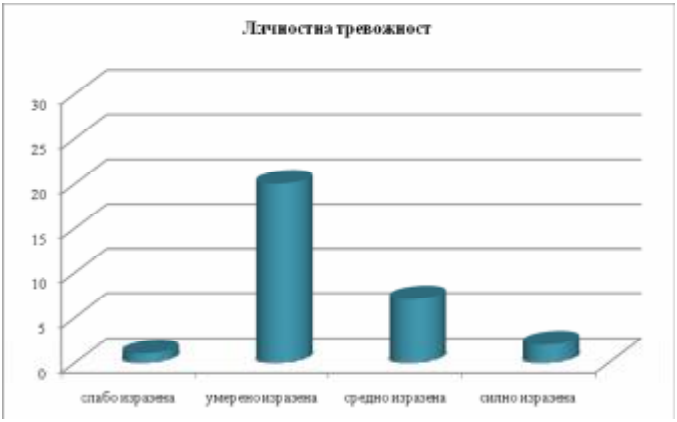

Болестта интензифицира архаичната конфликност у пациента. Наблюдаваме редица феномени на регресия от гледна точка на поведението и преживяванията. В отношенията с останалите също се забелязват регресивни характеристики. Болните стават емоционално нестабилни, често плачат, активно търсят внимание и подкрепа. В повечето случаи не разполагат с достатъчно ефективни подкрепящи системи. Налице е тенденция към изолация от околните наред със силно желание и стремеж у тях именно за това.

Ситуативната тревожност при изследваната група болни с кардиологични заболявания също показва средно изразени и умерено повишени стойности. При малка част от болните тя е слаба и неинтензивна. Сякаш парадоксално, въпреки факта на предстоящата операция, пациентите, поставени в болничната среда, се успокояват. Болничната институция се явява важен фактор, който има удържаща функция по отношение тревогата на болния. Усещането за сигурност и защитеност в медицинското заведение понижава дистреса и редуцира напрежението. Пациентът се адресира към болницата безсъзнавано като към утробната функция, способна да достави пълна и комплексна грижа. Удържането като съществена роля на болничната институция е свързано с развиването на зависимост от нея и на силен страх и съпротива пред напускането, изписването от съответното отделение. [1] Сепарационната тревожност при изписването е често срещан феномен. Пациентите показват реакции на амбивалентност: от една страна, искат съзнателно да напуснат болницата и да се приберат вкъщи при семейството и обичайния си стереотип. От друга страна, силно се страхуват пред автономизацията в извънболничната среда. Престоят в болницата, въпреки плашещите медицински манипулации, е успокояващ тревогата фактор. Напускането на болничното заведение отново интензифицира тревогата.

По отношение на параметъра „болка“, който изследваме и наблюдаваме в клиничната практика, реакциите на болните са разнородни, но могат да бъдат обобщени в няколко категории.

- описание на болковото удещане като „дискомфортна болка“,
- описание на болковото усещане като „мъчителна болка“,
- описание на болковото усещане като „тъпа болка“.

Често тези описания се допълват от други като: режеща, силна, туптяща и др. В голямата си част пациентите възприемат болката си като мъчителна и тъпа. Те акцентират върху нейното постоянно присъствие и дискомфорта, който този факт носи. [8] Съпътстващата болка засилва усещането за тревога и провокира редица застрашаващи представи и фантазии. [3] Най-често водещи са

страховете от анихилация и разпад на телесното и психичното. Тъй като сърдечната функция е основна, болните се чувстват витално застрашени. В много от случаите болката провокира блокирането на редица важни способности като:

- символичните способности,
- асоциативните способности,
- сублиматорните способности.

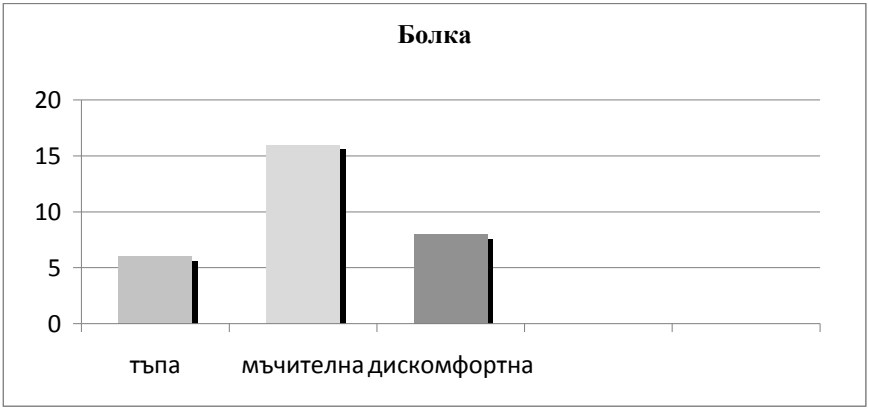

Способностите за символизация и метафоризиране отстъпват пред заплахата и пациентите показват реакции на т.нар. операторско мислене. Характерни за тяхното психично функциониране в предоперативния период са феномените на алекситимия, при която фактите са директно причинно-следствени, без възможност за психологично дефиниране и психична преработка. [9] Болните се преживяват затруднени да диференцират и назовават преживяванията си и особеностите на болката. Тези състояния са типични от гледна точка на теоретичните постановки за психосоматичната личност.

Болката и тревожността са в състояние да нарушат процесите на свързване в психичния апарат на пациента. [7] Асоциативните възможности са занижени и болният трудно може да се организира в различните времеви дименсии на миналото, настоящето и бъдещето. Той е фиксиран единствено в актуалната ситуация, без възможност за проекция на бъдещето. [6] Предстоящите събития са „изключени“ по защитни психични съображения.

Възможностите за сублимация са също неефективни по данните на нашия клиничен опит. Сублиматорното функциониране

по своята същност подпомага редуцирането на напрежението, тревогата и болката. [4] В тези случаи, обаче, се оказва неефективно. Натрупаните неприятни емоции не могат да бъдат разтоварени. Вентилирането е сериозно затруднено. Достъпен е единствено „каналът“ на плача като способ за разреждане. Споделянето също има частична функция на облекчаване на психичното и физическо страдание. Като цяло всички отреагиращи способи се оказват неуспешни в ситуацията на болка, тревожност и заплаха за живота и здравето на пациентите, очакващи кардиохирургична интервенция.

ИЗВОДИ

1. Тревожността като личностна черта при болните, очакващи кардиохирургична интервенция се характеризира със средно изразени и умерено повишени стойности. Пациентите споделят усещането за свободно плаваща тревожност. „Сигналната“ тревога е постоянно „включена“.

2. Ситуативната тревожност у болните е редуцирана от факта на болничния престой. Болницата присъства в психичното пространство на пациентите с нейната удържаща функция и функцията, гарантираща сигурност и защитеност.

3. Болката се преживява от пациентите най-често като мъчителна, тъпа и дискомфортна. Акцентът е върху нейната продължителност и върху аспекта на виталната застрашеност, който носи.

Книгопис

1. Крумова-Пешева, Р. Психотерапия и трансплантация. София, Унискорп, 2011, 231 с.
2. Крумова-Пешева, Р., Спасов, Л. & Михайлова, В. Психическа преработка на усещането за безобектен ужас след тежки животоспасяващи операции. Клинична и консултативна психология.,Стено, 2011, 2(8), 28-31 с.
3. Крумова-Пешева, Р., Спасов, Л. & Михайлова, В. (2011). Идеята за нарцистичната рана при пациенти с репродуктивни проблеми и при пациенти с трансплантация на орган, Клинична и консултативна психология. Стено, 2011, 2(8), 32-35 с.
4. Фройд, А. Егото и защитните механизми. Лик, 2000, 142 с.
5. Фройд, З. Тайната на живота. Евразия, 1993, 400 с.
6. Фройд, З. Неврозите. Евразия, 1993, 351 с.
7. Фройд, З. Въведение в психоанализата. Наука и Изкуство, 1990, 550 с.
8. Фройд, З. Отвъд принципа на удоволствието. Наука и Изкуство, 1992, 205 с.
9. Appelbaum, P. S. & Grisso, T. (1997) Capacities of hospitalized medically ill patients to consent to treatment, *Psychosomatics,* 38, 119-25

ИНСТРУМЕНТИ НА ТРАНЗАКЦИОННИЯ АНАЛИЗ ПРИ РАБОТА С ДИСТРЕС ПРИ ПАЦИЕНТИ СЪС ЗЛОКАЧЕСТВЕНИ НОВООБРАЗУВАНИЯ

Силвия Цветкова[1], Е. Маринов[2]
[1] Медицински университет, Плевен, България
e-mail: scvetkova@mu-pleven.bg
[2] СУ „Св. Кл. Охридски", София, България
e-mail: em_marinem@yahoo.com

Резюме: *Разпространението на стреса, депресията и психиатричните разстройства в чуждата литература е проучено при различни локализации и стадии на рака. Честотата на психо-логическия стрес при заболелите зависи от вида и стадия на рака, както и от възрастта, пола и етническата принадлежност. Психотерапията е необходимо да започне още с поставяне на диагнозата, като първа стъпка от нея е определяне нивото на дистрес. Един от все още малко използваните подходи у нас при психологично консултиране и терапия, е транзакционният анализ. Първите опити за прилагане на инструменти от този психо-аналитичен подход, дават обнадеждаващи резултати при пациенти със злокачествени новообразования.*

Ключови думи: *раково болни пациенти, дистрес, Транзакционен анализ*

METHODS OF TRANSACTION ANALYSIS IN WORK WITH DISTRESS IN PATIENTS HAVING MALIGNANT NEW FORMATIONS

S. Tsvetkova[1], E. Marinov[2]
[1] Medical University, city of Pleven, Bulgaria
e-mail: scvetkova@mu-pleven.bg
[2] SU "Sv. Kliment Ohridski", city of Sofia, Bulgaria
e-mail: em_marinem@yahoo.com

Abstract*: In foreign literature the incidence of stress, depression and psychiatric disorders has been studied for different cancer locations and stages. The frequency of psychic stress in the patients depends on the cancer's type and stage, as well as on age, sex and ethnic affiliation. It is necessary psychotherapy to begin right away when the diagnose is set up, and its first step should be determination of distress level. The transaction analysis is one of the still rarely applied methods in our country during psychological counseling and therapy. The first attempts for application of methods belonging to this psycho-analytical approach bring encouraging results in patients with malignant new formations.*

Key Words*: cancer patients, distress, transaction analysis*

1. Увод

Авторите U. Stenberg, C. Ruland и C. Miaskowski [15] след като извършват контент-анализ на общо 2845 литературни източника извеждат следните основни групи проблеми, с които се сблъскват пациентите, заболели от рак:

- практически,
- свързани със семейството,
- емоционални,
- духовни/религиозни,
- физически.

Стресът е многофакторно, негативно емоционално преживяване от психологическо (когнитивно, поведенческо, емоционално) и социално естество, което може да повлияе на способността за ефективно справяне с рака, неговите физически симптоми и лечение. Стресът е континуум, обхващащ от „ежедневно протичащи" чувства като уязвимост, тъга и страхове до проблеми, които могат да доведат до инвалидизация, като депресия, тревожност, паника, социална изолация и екзистенциална и духовна криза [13]. Социалните проблеми като рискови фактори включват по-ранна биологична възраст възраст, пола, семейния статус за лица, които живеят сами, лица, които имат малки деца и са преживели физическо или сексуално насилие.

Психологически дистрес е установен при около 40% от обследвани пациенти - от общо 4496 лица средното ниво на изпитван дистрес е при около 35%, като относителният дял варира съобразно типа и степента на злокачественото заболяване [3; 59].

Проведено рандомизирано проучване показва, че рутинен скрининг за стрес, с насочване към психосоциалните ресурси, води до по-ниски нива на стрес след около 3 месеца, отколкото скрининг без персонализирано насочване. Най-голяма полза има за пациентите с най-високо ниво на първоначален стрес. Съществуват данни от рандомизирани изпитвания, които показват че психологически ефективни интервенции могат да доведат до полза по отношение на преживяемостта при пациенти с рак. Ранното откриване и лечение на стрес води до:

- по-добро придържане към лечението,
- по-добра комуникация,
- по-малко обаждания и посещения в кабинета на онколога и
- избягване на гняв и развитие на тежка тревожност или депресия у пациентите.

Ранните проучвания (Blumberg, West and Ellis; Krasnoff;

Klopfer; Shrifte и др.) се стремят да докажат връзка между депресивната симптоматика и онкологичното заболяване. Повдига се хипотезата, че безпомощността и реакцията на отказ (капитулация) обуславят влошаване на прогнозата в процеса на заболяването. В научната литература се коментират ограниченията на тези изследвания и вероятността за грешка, тъй като голяма част от тях използват ретроспективен психологически дизайн и проучванията на депресивната симптоматика се извършват при регистрирано вече онкологично заболяване. Съществено се оказва установяването на причината – дали психологическите фактори предизвикват влошаване на заболяването или обратно [7].

2. Анализи и коментари

Традиционният медицински модел, който ограничава функционирането си единствено в рамките на участието на пациента и лекуващия персонал, с фокус клиничната симптоматика, очевидно вече има разкрити практически недостатъци. Разширявайки разбирането за сложната и комплексна картина на взаимодействието лекат-пациент и влиянието на това взаимодействие върху лечебния процес, медицината днес все по-често прилага интердисциплинарния подход, който недвусмислено определя мястото и ролята на психолога в процесите на диагностициране и терапия [5,6].

В книгата си, посветена на психотерапията при ракови заболявания, K. Saimont и S. Saimont [7], след направени собствени дългогодишни проучвания и наблюдения и като взимат пред вид резултатите от изследванията на други учени и научни колективи, определят пет етапа в развитието на психологическия процес, с който свързват възникването на заболяването:

§Детските преживявания оказват определящо въздействие при формирането на личността. Едни от решенията, резултат от тези преживявания са положителни и водят до самомобилизация, други обаче – са генерирани от болезнени емоции и чувства възпрепятстват приемането на околните, най-често произтичат от лоша семейна атмосфера, “лош” родител, семейна драма, прехвърляне на неосъзната вина, напускане/загуба на родител, психологически тормоз от родителите, вменяване на вина. Решенията, приети в детството (в такива случаи) ограничават способността на вече съзрелият човек да се пребори със стреса.

§В хода на индивидуалното развитие човек се сблъсква с различни драматични обстоятелства, които водят до стрес. Проведените изследвания свидетелстват, че възникването на раковите забо-

лявания често са предшествани от силен стрес, още повече ако на човек се струпват не едно, а няколко силно стресови състояния. Възникналите стресови ситуации водят до проблеми, с които определен човек не е в състояние да се справи.

§Не виждайки възможност как да промени моделите на своето поведение, човекът осъзнава своята безпомощност и неразрешимост на ситуацията. Подсъзнателните представи "какъв трябва да бъда" в много случаи определят личностната самоидентификация и блокират способността да се видят алтернативни решения, с което постепенно се губи Аз-а (личностната същност). Авторите споделят историята на пациенти, които месеци преди диагнозата, са възприемали себе си като жертва поради невъзможността да влияят на собствения си живот, да решат възникналите трудности и да излязат от състоянието на стрес. Изпитвали са усещането, че не са в състояние да управляват живота си; били са убедени, че нищо хубаво не очакват от живота.

§Човекът се отказва от решаването на проблемите си, губейки гъвкавост и умения да се променя и развива. Постепенно загубва надежда и вече не се стреми към нищо. На пръв поглед, отстрани, животът му остава непроменен (запазват се основните навици, установените житейски правила и рутинни дейности), но в действителност е настъпила коренна промяна. Зачестяват мислите, че едно сериозно заболяване, дори смърт са в състояние да го извадят от положението. Едни от пациентите осъзнават, други – не сериозността на състоянието си: безпомощност и безнадеждност. Осъзнато или не, развиват поведение на жертва. Имунната система и хормоналното равновесие са сериозно застрашени. Това, според авторите, създава физически предпоставки за производството на атипични клетки.

Археопсихиката на Детето разкрива сложния и комплексния характер на въздействията и ефектите от процесите на външната и вътрешната среда, които оставят трайни и дълбоки белези, повлияни са от все пак наличния опит и предизвикват реакции, най-често свързани с решенията за оцеляване и адаптиране [2].

През опитите да привлече вниманието на възрастните, малкото дете „открива правилното" поведение - да показва или не емоции, да бъде „тихо" или бунтуващо се, да реши за себе си дали да е „добро" или не, да реши това за другите и за заобикалящия го свят (жизнени позиции) [12].

Макар в теорията да няма категорични доказателства, които да разкриват връзката между психотравматизма в детството и предика-

тите за развитието на злокачествено заболяване, редица автори са склонни да търсят зависимост с неспособността на личността да изразява действителните си потребности и да подтиска емоциите си (решения, взети в детството). В парадигмата на Транзакционния анализ се коментират т.нар. „замърсявания", в случаите, при които една емоция бива демонстрирана, подтискайки автентичната.

При жизнената позиция „Аз не съм добър/Ти си добър" [8] очаквано ще открием личност, която е с по-ниска самооценка, по-слаби психологически защити, по-висока самокритичност, недобра перспективност, ниска самоефективност. Такива пациенти в терапевтичната връзка ще демонстрират своето адаптирано подчинено (негативно) Его-състояние на Дете, ще покажат тенденция към зависимо от терапевта поведение, ще са склонни да се придържат стриктно към назначенията, някои от тях е възможно да манифестират заучена безпомощност.

Такива пациенти, поради склонността си към субординирано поведение, ще имат по-голяма несамостоятелност, трудно ще инициират собствени решения. Една от целите на психотерапията при работа с пациенти с раково заболяване, е да се стимулира инициативността на фона на намаляваща клинична зависимост и ятрогения. Симбиотичното поведение и симбиотичната връзка разкриват, от позицията на функционалния анализ, взаимоотношенията между Его-състояние на подчинено адаптирано (по-скоро негативно) Дете и Его-състояние структуриращ нормативен (по-скоро критичен) Родител [2].

Такива симбиотични отношения (често наблюдавани в сферата на помагащите професии) се коренят в по-дълбоки създадени вече механизми на компенсация. Склонността към отричане на собствените потенциали и ресурси, води до нетърпимост или грижа за този капацитет у другите. Развиват се вярвания, че повишаването на собствената значимост и сила на Его-състоянието Родител може да се „храни" от контекстно подсказаното поведение у пациента на безпомощност и зависимост. Контаминиращите Възрастния от Детето процеси при склонните към симбиоза пациенти още повече отслабват възможностите за взимане на самостоятелни решения и поемане на отговорността за резултатите от тях (в прерогативите на Възрастния). Контаминациите често се свързват с емоции като страх и вина [16].

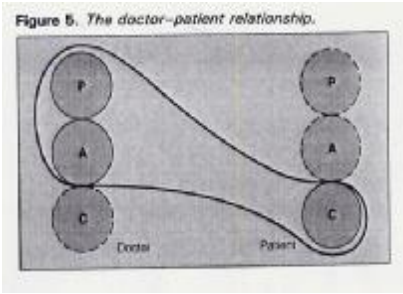

Фигура 1. Най-разпространения модел през ТА „лекар-пациент”

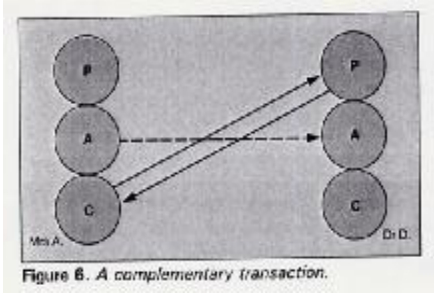

Фигура 2. Допълващи се транзакции

(Източник: Z. David, Transactional Analysis in Medical Practice)

Фигура 1 показва най-разпространения модел на отношение в диадата лекар-пациент. Много често, лекарят функционира през Его-състоянието Родител и Его-състоянието Възрастен (особено в процесите на вземане и реализиране на решение). Една от характеристиките, оформящи образа при част от лекарите, се свързва с нуждата от поддръжка на силата и неприкосновеността, обикновено допълваща се чрез безпомощността и зависимостта на лекувания (фиг. 2).

Посредством инструментите на Транзакционния анализ тези „скрити” психологически механизми могат да бъдат изяснени и анализирани.

На фиг. 3 е показан един от моделите в психотерапевтична работа с пациенти, които демонстрират тенденция към пренос към лекуващия ги персонал.

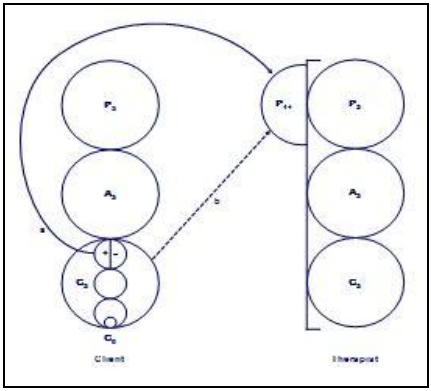

Фигура 3. Пренос в психотерапевтичния процес

Процесът на връщане в детството (болният има потребност от разбиране, утеха или структуриране) активира впечатленията, реакциите, забраните, посланията и разрешенията, дадени от родителите [4].

Съобразно публикуваната таблица на приложенията на ТА от А. Маринов [9] могат да се видят ясно характеристиките на групата пациенти, чиито реакции са белязани от депресивност, чувство за малоценност и вина:

- Дефицити: от доверие
- Проблеми: възпрепятствана връзка дете-майка по време на симбиотичната фаза
- Често повдигана тема: Разстроен
- Магнетично мислене: Грешката е твоя
- Контаминации от Родителя: Бъди сдържан
- Игри: Опитвам се да помогна, Бедният Аз и др.
- Защити на Аз-а: проекция
- Терапевтична задача: доверие
- Терапевтична техника: погалване

както и на пациенти, които демонстрират инфантилизъм, безкритичност или преекспониран оптимизъм:

- Дефицити: от сила
- Проблеми: детето е или не е било стимулирано в сепаративната фаза
- Процес: симбиоза
- Често повдигана тема: Не мога да се справя
- Магнетично мислене: Ти ме караш да се чувствам ….
- Контаминации от Родителя: Бъди силен; бъди перфектен
- Игри: Да, но, Ако не бяхте Вие и др.
- Защити на Аз-а: сплитинг
- Терапевтична задача: справяне
- Терапевтична техника: действия, ко-партниране.

Разликите в личностната типология определят и разликите при преработка на хроничния стрес.

3. Заключение

Посланията на Ъ. Ялом: “Позволете на пациента да има значение за Вас” [10;50], „ Да помогнем на пациентите да поемат отговорност – някои не достигат бързо до разбирането на ролята си в своя дискомфорт, за други - допускането на личната отговорност е изключително трудна и тя се превръща в основна част от терапията”; „Поемането на отговорност е съществената първа стъпка в

терапевтичния процес… Да погледнеш назад към живота си и да поемеш отговорността за това, което си причинил на себе си, може да доведе до големи разкаяния"; „Не взимайте решения вместо пациента" [10; 163-165] са изключително актуални при използването на Транзакционния анализ при психотерапевтирането и консултирането на пациенти с дистресова симптоматика, диагностицирани със злокачествено заболяване.

Към физическата тежест на рака и психологическия стрес, се прибавят повишена тревожност, депресивна симптоматика и влошено качество на живот, валидно за висок процент пациенти, особено в по-късните стадии на болестта, с което се утежнява цялостната картина.

Сравнително малко са систематичните изследвания, които са насочени към изясняване ролята на екзистенциалното в процеса на справяне със стреса при раковоболните през транзакционната теория (Lazar, Folkman, 1984).

Необходимостта от психологична подкрепа на заболелите е безспорна, належаща за пациентите и не търпяща отлагане във времето.

Цитати

[1] Берн, Е. Игрите, които хората играят. ТрансКарго, 2008, ISBN 978-954-92193-2-6

[2] Бэрн, Е. Транзакционный анализ и психотерапии. СП, 1992

[3] Ганева, З. Още нещо за рака на гърдата. Елестра, 2013, ISBN 978-619-90129-1-8

[4] Гнездилов, А. В. Психические изменения у онкологических больных. *Практическая онкология*. СП., № 1(5), 2001, с. 5-13

[5] Цветкова, С., Д. Кермова. Акценти в психологично-консултативната работа с постоперативни онкоболни пациенти. 11-та международна конференция „Приложната психология в България: възможности и перспективи". В., 2012

[6] Цветкова, С., Д. Кермова, К. Горанова, М. Костова. Анализ на резултати от ориентировъчна анкета за онкоболни пациенти при включването им в програма за постоперативна реинтеграция. Първи национален конгрес по Клинична и консултативна психология, С., 2012

[7] Цветкова, С. Психологично подпомагане на лица с онкологични заболявания. Сборник. Пл., 2011

[8] Харис, Т. Аз съм добър, ти си добър. Наука и изкуство, С., 1991

[9] Христозов, Х. (под ред.) Психотерапия. Мед. и физкулт., С., ISBN 954-420-235-8, с. 119-123

[10] Ялом, Ъ. Дарът на терапията. Colibri, 2014, ISBN 978-619-150-369-8

[11] Greer, S. (1994) Psycho-oncology: its aims, achievements and future tasks. *Psycho-oncology*, 3, p. 87-102

[12] Mellor, K., E. Schiff. Redefining, *Journal Transactional analysis*, NY, 5:3, 1975, 303-311

[13] NCCN, Distress Management, Vol.2, 2014

[14] Rondon, M. B. The main issues of women's mental health, *Journal World Psychiatry, Vol. 12, №3/okt. 2013,* ISSN 2075–1761

[15] Stenberg, U., C. Ruland, C. Miaskowski. Review of the literature on the effects of caring for a patient with cancer, *Psycho-Oncology*, 2010.19: 1013–1025

[16] http://www.marco-learningsystems.com/pages/david-zigmond/v3-transact1.htm (05.2015)

СЪЩНОСТ И ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ИГРОВИТЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС

Иван Миленски
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ – филиал Враца

Резюме: *В доклада са анализирани игровите технологии и техните характерни особености при използването им в образователния процес. Понятието „игрова технология“ е с полисемантично значение и са анализирани различни смислови контексти на неговото приложение в детската градина и училището. Посочени са източниците на игровите технологии и техните разновидности в отделните възрастови периоди.*

Ключови думи: *игра, игрови технологии, видове игрови технологии*

ESSENTIAL FEATURES OF PLAY TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Ivan Milenski
University of Veliko Turnovo – branch Vratsa

Summary: *In the paper play technologies with their specific features in the educational process were analyzed. The concept of play technology has a polysemantic meaning and various meaning contexts of its application in the kindergarten and the school were analyzed. The sources of play technologies and their varieties in the particular age periods were pointed out.*

Key words*: play, play technologies, types and variety of play technologies*

Игровите технологии са разновидност на педагогическите технологии и се използват при организацията и реализацията на педагогическия процес във всички степени на образованието. Понятието „технология“ се свързва с думата „techne”, която е със старогръцки произход и означава майсторство на дърводелеца или строителя. Както се вижда, дефиницията на това понятие първоначално се отнася към сферата на материалното производство, но след това разширява своето значение – с това понятие започват да означават всяко майсторство, а също така способността за изграждане на стратегеми и очертаване на планове.

Педагогическите технологии стават много популярни след статията на Б. Скинър „Науката за ученето и изкуството на преподаването“ през 1954 г. и разпространението на безмашинното и машинното програмиране. През 1982 г. сп. „Перспективи“ публикува серия от статии на водещи американски и японски психолози и

педагози, посветени на педагогическите технологии, които се свързват с включването на технически средства в образователния процес (радио, телевизия, кино, компютри, компютърни игри)[5].

Това понятие през последните десетилетия претърпява еволюция: от елемент за техническо приспособяване в работата на педагога, до ново разбиране за същността на педагогическата дейност – системно организирана, реализация на ефективни начини за постигане на педагогическите цели, намаляване на непредсказуемостта в педагогическия процес, чрез алгоритмизация на дейността постигане на конкретен резултат.

Независимо от устойчивото внимание към технологизация на образователния процес, в научно-педагогическите среди няма единно мнение в оценките на това понятие и неговото значение за съвременното образование.

Подобно е положението и при използването на игровите технологии в образователния процес. Сред дискусионните въпроси, свързани с игровите технологии, ще отделим следните:

- липса на единни подходи към определяне на понятието „игрова технология“ и точна класификация на съществуващите технологии;
- граници на технологизация на играта и критичен праг на нейното използване в контекста на обучението, възпитанието и развитието на детето;
- баланс между алгоритмичността и схематичността на игровата технология и субективната творческа същност на играта и нейното използване в педагогическия процес;
- взаимни връзки и разлики между понятията „игрова технология“, „игрова методика“, „игрова форма на обучение“, „игрова форма на организация на дейността“.

В съвременните изследвания понятието „игрова технология“ се употребява в пет смислови значения:

1. като взаимосвързани процедури за целенасочено развитие на дейностните и педагогическите разновидности на играта;
2. като съвкупност от методи, средства и форми за формиране на играта от нейното възникване в ранна възраст до развитието ѝ в живота на възрастните;
3. като самостоятелна учебна дисциплина, чиято цел е формирането и развитието на играта във вид на технологии и процедури, свързани с организацията, ръководството и управлението на детската игра;

4. като включване на новите информационни технологии за обучение, възпитание, развитие и развлечение на децата в играта (компютърни и видиоигри, вграждане на електронни игри в смартфони, лаптопи, плейстейшъни и др.; интерактивна дъска „SmartBoard“);

5. като съвкупност и последователност на психологическите и организационните компоненти на развитие на играта, които се обединяват в общ алгоритъм за описание и конструиране на различни видове игри (технологии за описание и конструиране на дидактични игри, технологии за описание и конструиране на подвижни игри, технологии за описание и конструиране на театрализирани игри и др.).

Д. Димитров разграничава два плана в играта: дейностен и педагогически [1]. Дейностният план е свързан с появата и развитието на играта като собствена, самостоятелна дейност на децата. Педагогическият план включва използването на съчетания от елементи, от структурата на играта (роли, сюжети, въвеждане на знаещи или незнаещи персонажи, играчки и игрови материали и др.) или неигрови дейности (игрово упражнение, игрова форма), които Д. Димитров нарича „игроподобни“ форми. Те са два вида: педагогическа форма с игров компонент и игрова педагогическа форма. Първият се реализира, когато при открита, неигрова задача в структурата на дейността се включват игрови компоненти за мотивиране на целта и процеса. Вторият вид игроподобна дейност се създава с помощта на игрова цел, която се съобщава на децата и чрез нея се осъществява дидактичната задача, която педагогът иска да реализира чрез игровата задача в педагогическия процес.

Игровите технологии се диференцират в две групи. Първата група са технологиите за реализиране на задачите на собствената игрова дейност на децата. Втората група са технологиите за разработване на игроподобните педагогически форми, които включват и педагогическата намеса за обучение, възпитание и развитие на децата. Основен критерий за класификация на игроподобните педагогически форми е съотношението игра – неигра: технология за разработване на педагогически форми с игров компонент и технология за разработване на игрови педагогически форми.

Съвременни технологии за формиране и развитие на сюжетно-ролевите игри предлага Н. Михайленко[6]. Основно педагогическо средство е сюжетът, който съдържа всички компоненти на играта – действия, роли, събития. Играта се развива като зона на постоянен пренос у детето от условни действия към тяхното вербално

означаване и обратно. Развитието на сюжета в единството на тези два плана се нарича „начин за построяване на играта“.

Конкретизацията на отделните начини за изграждане на играта зависи от избора на определени елементи от структурата на сюжета и от формата на игровото действие, в която се реализира.

Определят се три етапа на формиране на играта:

- усвояване на условни игрови действия с играчки с предмети-заместители (1 – 2,5 г.);
- ролево поведение (ролеви отношения и взаимодействия) (2,5 – 4,5 г.);
- начини за построяване на сюжет (сюжетоизграждане) (4,5 – 7 г.).

Изведени са три равнища на взаимодействие на децата в съвместната игра с педагога. На първото ниво приоритет получават сюжетно-ролевите играчки, играчки-копия, които определят темата на игра и формата на взаимодействие: подражателно, поредно, функционално-разпределително. На второто ниво централен момент са правилата за ролево поведение, които регулират взаимодействието. На третото ниво основно се работи за съгласуваното построяване на сюжета: избор на тема, последователно развитие на събитията, ситуации на ролево взаимодействие.

Игровата технология включва две понятия: управление на играта и ръководство на играта. И двата типа педагогическо влияние са насочени към формиране на играта. Ръководството предполага участие на възрастния като непосредствен играч. Управлението се свързва с използването на косвени методи на влияние и запазване на самостоятелността на децата в играта.

Н. Михайленко и Н. Короткова определят основните принципи за организация на играта в педагогическия процес на детската градина: учителят трябва да играе заедно с децата; трябва да играе през цялото предучилищно детство, но така да развива играта, че децата да откриват нов, по-сложен начин на нейния строеж; при формиране на игровите умения едновременно да ориентира детето, както към осъществяване на игровото действие, така и към поясняване на неговия смисъл за партньора – възрастен или връстник; игровото взаимодействие на учителя с децата е основано на свободна импровизация, в която педагогът гъвкаво и спонтанно реагира на предложенията на децата; съвместната игра на учителя с децата предполага свободно влизане и излизане на участниците [4].

Комплексна технология за ръководство и развитие на играта предлага Е. Зворигина [2]. В иследването са обхванати основните фактори от околната среда:

1. Запознаване с околната среда, посредством активна дейност на децата;
2. Обучаващи игри;
3. Своевременна подготовка на предметно-игровата среда;
4. Проблемно общуване на педагог с деца в игровия процес.

Г. Селевко извършва едно от най-мащабните изследвания на съвременните образователни технологии, в което отделя обстойно внимание на игровите технологии [7]. Според него играта като метод на обучение и възпитание се използва още от древността. Чрез нея се предава опитът от по-възрастните поколения към по-младите. Източник на игрови технологии е народната педагогика. В съвременното училище играта е технология за активизация и интензификация на учебния процес и се използва по следните начини:

- В качеството на самостоятелна технология за усвояване на понятия, теми и раздели от учебните преедмети;
- Като компонент на по-широка технология;
- В качеството на технология на урока (занятието) или негов фрагмент (увод, обяснение, затвърждаване, упражнение, контрол);
- Като технология за извънкласна работа (игри “Зарница”, “Орленок”, КТД и др.).

Според Г. Селевко понятието “игрови педагогически технологии” включва достатъчно широка група от методи и похвати за организация на педагогическия процес във формата на различни педагогически игри [7].

Педагогическата игра се различава от свободната игра по следните параметри:

- Има точно поставена цел на обучението;
- Целта е свързана с постигане на съответен педагогически резултат;
- Резултатът е обоснован и може да се види практически;
- Резултатът е с учебно-познавателна насоченост.

Особеностите на игровите технологии са със следните характеристики:

- Играта като технология има своето място и значение за развитието на детето не само в предучилищна възраст, но също така в начална, средна и горна училищна възраст;

o Играта се съчетава с другите форми на учебно-възпитателен процес и изисква високо педагогическо майсторство;

o Развиващият потенциал на игровата технология се дължи на двойнствените характеристики на играта: доброволност и задължителност, развлечение и напрежение, мистика и реалност, обособеност от всекидневието и постоянна връзка с него;

o Играта е силен мотивационен фактор, детето в процеса на играта се ръководи от личностни нагласи и мотиви;

o Играта се характеризира с двуплановост в поведението, с възможност за влизане в роли, които са недостъпни за човека във всекидневния живот. Изпълнението на такива роли му позволява да израсне „с една глава по-високо“ в психическото и личностното развитие, да интерпретира по различен начин своя „Аз“.

Източници на игровите технологии са:

Ø Детската игра и реалното и игрово поведение на детето в игровия процес;

Ø Народната педагогика (етноигрите);

Ø Нашият и чуждестранен педагогически опит в миналото и съвременността;

Ø Обществените науки, психология, педагогика и други науки.

Игровите технологии включват: технологията на развиващите игри на Б. Никитин; игрова методика за обучението на децата по теория на музиката; деловите игри, имитационните игри; операционните игри; изпълнението на роли; делови театър; психодрама и социодрама.

Г. Селевко посочва и предвестниците на съвременните образователни технологии: организационно-дейностните игри с участието на игротехници и асистенти на игротехниците; училище-театър (театрализация на околния свят); извънкласни ролеви игри; финансово-икономически делови игри; игрови автомати.

В заключение, игровите технологии влизат все повече в различни сфери на образованието, а целта е да активизират децата и учениците в педагогическия процес и да стимулират тяхното интелектуално и личностно развитие.

Литература

[1] **Димитров**, Д. *Типови игрови технологии за детската градина и началното училище*. Благоевград, 1989.

[2] **Зворыгина**, Е. *Первые сюжетные игры малышей*. М., Просвещение, 1988.

[3] **Иванова**, Г. *Педагогически игрови технологии*. Пловдив, 2000.

[4] **Михайленко**, Н. Я., Н. **Короткова**. *Организация сюжетной игры в детском саду*. М., 2000.

[5] Перспективы, кн. 2, 1983.

[6] *Проблемы дошкольной игры: психолого-педагогический аспект*. Под ред. Н. Поддьякова и Н. Михайленко. М., Педагогика, 1987.

[7] **Селевко**, Г. *Современные образовательные технологии*. М., Народное образование, 1998.

ПРОБЛЕМИ ПРИ ИДЕНТИФИЦИРАНЕТО НА НАДАРЕНОСТТА И НА ПОДКРЕПАТА НА УЧЕНИЦИТЕ С ИЗЯВЕНИ СПОСОБНОСТИ В УЧИЛИЩЕ

Деница Алипиева
Русенски университет „Ангел Кънчев", гр. Русе, Р България
e-mail: dalipieva@uni-ruse.bg

Резюме: Настоящата статия се опитва да обобщи основните открития на експертите и преподавателите относно идентифицирането на надареността и развитието на способностите на учениците с изявени постижения. Тя проследява проблемите при диагностицирането на заложбите и актуалната надареност на подрастващите, затрудненята в тяхното социално и емоционално развитиеи възможностите за приложение на специалното образование и консултирането в учебно-възпитателния процес с децата и юношите с високи постижения.
Ключови думи: способности, развитие, консултиране, надареност

ISSUES OF IDENTIFICATION OF GIFTEDNESS AND SUPPORT OF STUDENTS WITH HIGH ABILITIES IN SCHOOLS

Abstract: Current article is a review of the main founding of the experts and educators of gifted children in different stages in their education. It covers the issues of early and adequate diagnostics of abilities, problematic social and emotional development of gifted children, their special education, and career counselling at schools.
Key words: abilities, development, counselling, giftedness

Увод

Българската студия относно проблемите на надареността отчита проблеми относно идентификацията на способностите на учениците от страна на учителите, липсата на квалифицирани кадриза работа с надарените подрастващи, подкрепа на семействата и специалното обучение за усъвършенстване на потенциалите им [3,4]. Направени са спорадични опити, въвеждащи програми за образование на децата и юношите с високи постижения в различни области на човешката наука и практика, най-вече в отделните образователни институции. Не съществува и общонационална политика за подкрепа на надарените и техните семейства [3,4].

Горепосочените данни се съпровождат и с някои тревожни факти: усилената емиграция сред младежта, която се обучава в езиковите гимназии в страната ни, към западноевропейските държави, и липсата на ясна програма за диференциация, развитие и усъвършенстване на надареността сред подрастващите. Последното твърдение се доказва с проучване, в което се посочва, че юношите не достигат зрели нива на самооценка на собствените възможности, което се отразява пагубно върху жизнето и професионалното им планиране в бъдеще [1,2,3].

Проблемът за ранната идентификация и развитието на способностите сред подрастващите не е чисто национален феномен, а се наблюдава в световен мащаб.Въпросът за създаването на училищни програми и психосоциални услуги за подкрепа на надарените деца, по природа ощетени в социалната си адаптация заради различието си от средностастическата норма, още се разработва. Днес основно проучванията са относно факторите за възникване на психосоциалните проблеми сред надарените и талантливите деца. Те могат да бъдат обобщени в няколко основни групи: недостатъчно подкрепяща училищна среда [3,4,8,18,19], липсата на ранна диагностика на надареността или неправилното й отъждествяване като емоционални, поведенчески или обучителни разстройства [3,19], личностни характеристики на надарените подрастващи като емоционален и социален диссинхронизъм, повишена афективна свръхчувствителност, неравномерно развитие на интелектуалното развитие за сметка на социалното и емоционалното[21].

От изключително значение е разработването на политика и методология за ранна идентификация на надареността и принципи за тяхната подкрепа в училищната среда.

Проблеми на ранната диагностика на надареността

Ранната и надеждна диагностика на способностите на децата е изключително важна за по-нататъшното им развитие. Правилното отсяване на дарбите и заложбите се отразява положително не само на надарените деца, а на всеки подрастващ, тъй като е основа за прилагането на по-адекватни педагогически и психологически интервенции, силна мотивация за учене в области, в които учениците се справят и се чувстват удовлетворени от дейността си, и успешна училищна активност.

Често обаче такава диагностика на надарените лица не се осъществява, което повлиява негативно върху представянето им в училище. Краус, Бушер и Душенсе [18]съобщават, че надарените често са окачествявани не като „талантливи“, „надарени“ или „креативни“, а като „ученици със слаб успех“, „педагогически занемарени“ или „със специални образователни потребности“. Това е предимно, защото училищата и преподавателите са неподготвени да разпознаят и да обучават такива деца [8].

Въпросът за правилната диагностика на надареността се затруднява от факта, че липсва общоприета дефиниция за нея и за базисните компоненти, по които може да бъде установена[3,19]. В тази статия ще разработя една спомагателна дефиниция, която да подпомогне за обяснението на обсъжданата проблематика. Приемам идеята на повечето теоретици [8, 18,19,21,24,30], които посочват като надарени лицата, които са покрили на тестовете за интелигентност резултат от над 130 точки. Надареността се приема, ако този резултат е със стандартно отклонение от 2,000 и надминава с 1/3-та средните показатели на конкретната възрастова извадка. Така тя се разбира като най-горните 3-5% от показателите за интелектуално развитие и за способност за учене. Тези високи резултати могат да се изявят във всяка сфера на човешката дейност:

- Интелектуална;
- Академична (високи постижения в различни учебни дисциплини като математика, езици, физика, биология и т.н.);
- Езикова;
- Социална;
- Емоционална;
- Физически умения –груба и фина моторика;
- Артистични умения;
- Музикална сфера.

Всяка една област има дефиниращи особености, по които може да бъде разпозната надареността в нея (табл. 1). Едно лице може да бъде надарено, както в една, така и в няколко области; различните надарености да са в актуална или потенциална форма (т.е. в една област да бъде изявен активно с реални високи достижения, а в други да има генни предпоставки-заложби за развитието на конкретните умения и способности).

Таблица 1. Характеристики на различните видове надареност при деца и юноши по наръчника на д-р Луиз Портър [24]

Интелектуална надареност ранно преминаване през етапите на интелектуалното развитие по Ж. Пиаже; бързо и ефикасно учене; склонност към продължително, обстойно и задълбочено наблюдение на случващото се наоколо; бърза и акуратна реакция; услужлива памет за моторни, перцептивни и учебни модели и информация; по-задълбочени знания в сравнение с другите деца и юноши на същата възраст; ранно усвояване на абстрактни концепции, термини и др.	**Академична надареност** чете, пише или "играе" с числата по-добре от връстниците; може да пише думи, различни от своето име преди първи клас; изразено предпочитание към книгите и филмите, нехарактерни за възрастта му; показва високи умения в една или повече дисциплини от задължителната общообразователна програма.
Езикова надареност ранно разбиране на езика на другите; ранно и ефективно усвояване на езиковите правила във фонетично, лексикално и граматично отношение; употреба на метафори и аналогии; способност да се съчиняват истории или песни спонтанно; умения да се модифицира речта, за да бъдат разбрани от по-малките събеседници; използване на езика и речта за истински обмен на идеи и информация от ранна възраст; софистично чувство за хумор.	**Емоционална надареност** чувствителност, интензитет и бързина на емоционалните преживявания; ранна поява на различни видове страхове; ранна поява на Аз-концепцията и адекватната самооценка; перфекционизъм; нисък праг на фрустрация, което води до емоционални изблици; нонконформизъм; свръхчувствителност към критика; за някои от тези деца, ранно влечение към религиозни и духовни теми.
Социална надареност: емпатия; ранно развитие и преминаване през етапите на моралното развитие на Л. Коулбърг; заинтересованост към социалната справедливост; разнообразни интереси и способности; ранно развитие на реципрочното приятелство; често избира по-големи деца или възрастни за интелектуални предизвикателства или игри; популярни са сред връстниците си заради идеите си и чувството за справедливост; лидерски умения.	

Така обяснена, диагностиката на надарeността би следвало да става единствено чрез прилагане на различни тестове за интелигентност. Най-често използваните тестове за оценка на общата интелектуална надареност са Wechsler Intelligence Test for Children – Version III (WISC – III) и Stanford – Binet (Version IV). Много често прилагането на тези тестове обаче не достига до пълното идентифициране на надарeността, тъй като не покриват всички възможни сфери на проявата на способностите на децата. Както вече посочих, детските способности се развиват неравномерно и често за сметка една на друга. Така, тестовете за интелигентност особено във вербалната си част покриват критериите за обща култура, а не вродената интелигентност. Те не са добър критерий и за оценка на специалните способности в музикалната, артистичната, интраперсоналната и интерперсоналната сфери. От голямо значение е и кога, в какво състояние е било детето по време на попълването и кой специалист е провеждал пробите. Днес се разчита основно на педагогическите съветници в училищата или на психолозите към различните институции. Към тях обаче трябва да се предевят изисквания за добро познаване на методологията по извършването на пробите и известен опит за работа с надарени, за да могат да идентифицират успешно надарeността от добрата подготовка.

Тези слабости на традиционните тестове за интелигентност водят до критики в научното пространство. Лангрер [19] отхвърля методът за изследване на коефициента на интелигентност чрез серии от тестове, които са основани на избор на алтернативи. Той застъпва идеята, че надарените деца трябва да бъдат оценявани по-скоро по тяхното креативно и критично мислене, отколкото по общоразпространеното логическо-последователно мислене.

Националната асоциация на надарените деца в САЩ акцентира върху прилагането на комплексни методики с висока надеждност прилагани спрямо различни източници (родители, учители, възпитатели, специалисти, работещи с детето и др.). Детето трябва да бъде наблюдавано дълго време и в различни контексти (вкъщи, при самоподготовката, в учебните занятия, извънкласните дейности).

От изключително значение и са диагностичните разговори с родителите, с учителите или други специалисти, позващи детето (лекари, психолози и т.н.). При снемането на анамнезата и историята на развитието от родителите трябва да се търсят някои критични показатели като наличието на надареност като генна предразположеност в рода към развитието на високи способности в някои от горепосочените сфери (високи постижения при родите-

лите, братята и сестрите, други родственици) и подкрепяща креативността и интелекта семейна среда (под формата на интелектуални занимания вкъщи, артистични интереси, семейни приятели – интелектуалци, редовно посещение на театрални постановки, художествени и научни експозиции и др.).

Психосоциални и емоционални проблеми на надарените в училищната среда

Надарените ученици, въпреки че са високо интелигентни в сравнение с връстниците си, са ощетени заради това, че на тях често не им се дава възможността да достигнат пълния си потенциал [9]. Краус, Бушер и Душенсе [18] съобщават, че надарените често са окачествявани не като „талантливи“, „надарени“ или „креативни“, а като „ученици със слаб успех“, „педагогически занемарени“ или „със специални образователни потребности“. Това е предимно защото училищата и преподавателите са неподготвени да установят и да обучават такива деца [8,19].

Надарените деца имат специални образователни потребности, които ако не бъдат осигурени, могат да доведат до фрустрация, усещания за скука, мързеливост и неспособност [7]. Ако надареното дете не бъде разпознато като такова, то лесно може да бъде оттегчено и незаинтересовано от учебния материал. Дизмън и Уотърс [8]твърдят, че *„надарените ученици притежават по-задълбочени знания в сравнение със средните ученици…Така, това, което се преподава като нов материал и току-що се възприема и упражнява от другите деца, надарените вече го знаят*“ /стр. 3/. Ако надареността на детето не е идентифицирана, то бързо усвоява материала и достига постоянно ниво на „отпускане“, което може да създаде сериозни проблеми в обучението му в по-горните класове, когато материалът се задълбочава и те трябва да полагат сравнително повече усилия за неговото усвояване [8].

Дори когато детето бива идентифицирано като надарено и включено в специална паралелка за такива деца, отново възникват проблеми със самооценката и Аз-концепцията му. Юнг,Чу, Чу и Лиу [30]казват, че *„…надарените ученици и тези с високи постижения ще имат висока училищна Аз-концепция, благодарение на ефекта „Голяма риба в малко езеро“ /effect Bigh Fish Little Pond, BFLP/, който се постига при съпоставянето с другите ученици, но тяхната самооценка ще спадне поради ефекта на асимилация от по-малко надарените връстници в класа*“ (стр.1). С други думи, надарените съзнателно поставят себе си на по-високо ниво от

другите ученици, докато едновременно осъзнават отликите помежду им. Дизмън, Уотърс и Фокс [9]декларират, че надарените ученици изпитват „ *социо-емоционални проблеми в социалните взаимоотношения, изолация от връстниците, натиск да се конформират към групата, устойчивост спрямо авторитетите, отказ от рутинна и повтаряща се работа и фрустрация в ежедневието си*“ (стр. 3). Те отбелязват също, че тези проблеми не се разрешават лесно и продължават и след ученическите години. Бергер [5]осветлява въпроса за Аз-концепцията на надарените, като твърди, че тя се дължи на тенденцията да бъдат перфекционисти, свръхчувствителни към големите очаквания на другите и затрудненото социално развитие може да създаде у тях усещането за дисонанс и че не са на място. Тези чувства могат да се усложнят по-късно и да прераснат в депресия и по-сериозни разстройства [12,26].„*Социалното и емоционалното съзряване на ученика може да не достига ускореното му/й интелектуално развитие“* [5, стр. 150].Тук се говори за този социален опит, който се постига чрез контактите с връстниците. Обикновено програмите за талантливи и надарени ученици в основното и средното училище не разглеждат този проблем.

Дори когато образователната система успешно диагностицира надарените ученици, като развива специални програми за тях, поддържа ги в кристализацията на Аз-концепцията им и подпомага реализирането на високи резултати от тях, остава основният проблем – множество от вариации за бъдеща образователна и професионална реализация. Berger [6]се фокусира върху този проблем, наричайги ги „мултипотенциалност“, при който много способният ученик участва в много и различни дейности, за да задоволи интересите си. Тя отбелязва, че на различните тестове за способности тези ученици показват един равен, сравнително висок по всички области профил [5]. Както авторката посочва, опитвайки се да осъществи всичките си способности, надарените попадат в твърде ангажиран режим в средното и висшето училище, което създава възможност за деструктивна академична и емоциална среда.

Съществуват много предизвикателства пред надарените ученици и техните учители. Основният въпрос е за различието на тези деца от средно статистическите деца и юноши на тяхната възраст и какви педагогически методи трябва да се използват при обучението им. Кеснер [14, стр. 219] предполага, че за преподавателя „*създаването на здрава връзка с надарените ученици е от критично значение и в същото време е много по-трудно в срав-*

нение с другите деца от класа на тяхната възраст". Тези учители обаче не само трябва да реализират контакт с надарените и талантливите, но и да установят условия за квази-професионална ориентация. Както Кеснер говори: *„Децата са зависими от учителя поради…осигуряването на подходящи учебни предизвикателства в класната стая. Надарените ученици заради изпреварващото им интелектуално развитие са още по-зависими от учителя при задоволяването на техните специфични образователни потребности"*. Бергер [6] посочва, че има много опции пред надарените ученици да изследват социалните си взаимоотношения не само с връстниците си, но и с хора на тяхното интелектуално ниво, както и възможността да намерят ментори. Тя твърди, че широкият обхват от интелектуални, учебни и социални преживявания може да бъде единствено осигурен за надарените чрез координираните усилия на семейството, училището и различните програми за надарени деца.

Уклонът надарените да имат мултипотенциалност и перфекционизъм може да бъде преодолян чрез упражняване на умения за провеждане на изследване и чрез академично планиране в специални програми за надарени деца [6,7,9]. Възможността да оценят своите качества за изследване и професионална кариера в бъдеще може да помогне на надарените да получат „усещане за цел и насока"[6].

Методи и техники за подкрепа на надарените в училище

Два от водещите принципи на обучението на надарени подрастващи са, че те трябва да са на диференцирана и ефективна учебна програма [22]. Въпреки това обаче много от надарените и талантливи ученици не получават адекватно емоционално, социално и професионално консултиране. Съществуват много причини за това несъответствие, между които най-основните са недостига на обучени специалисти, акцентирането само върху учебните постижения и резултати, и митовете, че тези ученици могат да се справят сами [10]. В повечето училища не са отделени достатъчно време и средства или не съществуват програми и специално консултиране на надарените.

Докато някои преподаватели вече акцентират върху значението на наблюдението и подкрепата на емоционалното и социалното развитие на подрастващите с високи способности, за съжаление все още не е достатъчно разработен въпросът за тяхното професионално ориентиране, и то в световен мащаб. При консултирането на тези деца и юноши трябва винаги да се комбинира индивидуалното

(личното) с професионалното консултиране, тъй като личните роли често влияят върху избора на професия (например етноса, пола, социоикономическия статус, ценностите, интересите и др.) [11]. Кариерното консултиране е логично продължение на изграждането на способностите, тъй като от подрастващия се изисква познаване на личните потенциали и постижения [1,13]. Социалното, емоционалното и академичното развитие често си взаимодействат, тъй като кариерното планиране е продължителен процес в целоживотна перспектива и изисква достигното ниво на зряла идентичност, самоосъзнаване и саморазвитие, работа по изграждане на уменията и определяне на жизнените цели [1,3,13,28].

а) Консултиране на надарените в педагогическата практика

Учителите отдавна подкрепят подрастващите със съвети относно тяхното личностно и професионално развитие. Според Ван Тазел – Баска [29] не е необходимо тези от тях, които работят с надарени подрастващи, да се обучат в консултиране, но могат да използват в педагогическата си практика някои принципи и техники от консултирането и психотерапията. Педагозите трябва да заемат проактивен подход чрез различни ефективни стратегии и консултативни методи, за да подпомогнат субективното психическо благополучие и адекватното академично и професионално развитие на децата и юношите с високи способности [23, 27, 29]. Учителите са в идеална позиция да помогнат на надарените при тяхното професионално развитие. Чикеринг и Ресер в книгата „Образование и идентичност“ (1993) посочват, че подрастващите, които обсъждат бъдещите си планове със значимите други, по-често идентифицират ясни професионални цели.

Какви умения и техники за нужни на учителите, за да подпомогнат успешното развитие на уменията и професионалното ориентиране на подрастващите с високи способности? Много от тях са базисни и се използват в педагогическата и психологическата практика с всички ученици – хармоничност, емпатия, ентусиазъм, учене чрез преживяване и ефективно и бързо вземане на решения спрямо ситуацията, в която се намират учителя и детето (юношата). Първото най-важно условие е преподавателя да трансформира оценяващата и директната си позиция във фасилитиращата роля на консултанта, която изисква неоценително отношение, искреност, фокусирано внимание, разбиране и приемане на проблемите и потребностите на учениците [15,16,17]. Целта на преподавателя е не да посочва, какво учениците трябва да правят или да избират, а да

ги насочват към процес на вземане на решение чрез посочване на всички перспективи и възможности пред личността.

Двете основни фази в професионалното консултиране на подрастващите са изследване и действие. Активното слушане е фундаментално умение, което учителите трябва да използват във фазата на изследването, но то често се затруднява от липсата на време и особеностите, които водят до разсейване в класната стая. То изисква задълбочена концентрация на вниманието, така че да се събере информация за анализа на представената от ученика ситуация. Това се осъществява чрез очертаване на рамките, перефразиране, рефлексия на чувствата и обобщение. Учителите трябва да се насочат не само към думите или съобщението, но и към невербалните и контекстуалните сигнали, които учениците им изпращат по време на консултирането в общуването с тях [16]. Те задават кратки, ясни и отворени въпроси, върху които подрастващите могат да разсъждават, като им се предоставя възможност те сами да насочват посоката на разговора. Фазата на действие в процеса на консултиране наподобява процеса на вземане на решение относно бъдещите лични и професионални цели в дългосрочен и краткосрочен план и жизненото планиране.

б) Когнитивни подходи и краткосрочни интервенции

Принципите и същността на когнитивната психотерапия могат да бъдат използвани от учителите [20]. Основната цел на когнитивния подход е да помогне на клиента да изгради ново виждане и разбиране върху проблема, който има [31]. В повечето случаи учениците се консултират с учителите си, когато се нуждаят от помощ с личните си проблеми или искат да дискутират с някого свои мисли, преживявания или експектации, но никога не влагат дълбок психологически смисъл в това. Подходите на краткосрочните интервенции акцентират върху настоящето, ориентацията към действие, и са насочени към частични промени в средата или ситуацията на индивида. Непременно се отчитат очакванията и силните страни на личността, която е подкрепяна в консултирането. Тези интервенции са винаги тясно свързани и ориентирани към конкретна цел, центрирани са върху клиента и изграждат определен кръг от умения у него за справяне с проблема и вземане на решение. Когнитивните подходи също са кратки като продължителност във времето, структурирани и колаборативни, което ги прави идеални за включване в педагогическата практика на учителя.

Те са подходящи при консултирането на надарени или талантливи деца, защото отговарят на тяхната интелектуална природа,

включващи когнитивни рамки и възможности за интерпретация и анализ на мисли. Много надарени ученици предпочитат да откриват решения в независима, недиректива обстановка с минимално влияние от другите [10]. За надарените ученици, които търсят повече действие пред думите и които искат да установят своята автономност, краткосрочните терапии са добро решение, тъй като изискват лична отговорност и избори [25].

Основите на когнитивната и краткосрочната терапия могат да бъдат изучени в специални квалификационни курсове от преподавателите и ефективно да бъдат приложени в професионалното педагогическо общуване. В САЩ и Западна Европа педагогическите кадри изучават и използват различни краткосрочни интервенции на когнитивните подходи: Терапия на избора (Glasser, 1988), Консултиране, насочено към решение (Beyebach, Morejon, Palenzuela, & Rodrigues-Arias, 1996; McConkey, 1998; McKeel, 1996; Metcalf; 1995; Metcalf, Thomas, Duncan, Miller, & Hubble, 1996), Когнитивно реконструиране (Beck, 1995) и Рационално-емотивна поведенческа терапия (Ellis, & Dryden, 1990; Ellis, 1995,1996). Тези подходи се фокусират върху личната отговорност, създаването на умения и откриването на решения.

Таблица2. Когнитивни краткосрочни подходи при консултирането на надарените ученици

Подходи	Цели и приложение
Терапия на избора	В този вид терапия основното допускане е, че цялото ни поведение е избрано от нас и никой друг освен нас може да контролира поведението ни. В класната стая може да се използва за окуражаване на учениците да бъдат отговорни за своето поведение и да не допускат намесата на други лица в техните решения и действия. Избягват се твърдения като „Някой ме накара“, „Не мога…“ и да се перефразират като „Аз искам“, „Трудно ми е, но…“, с което се намалява чувството за несигурност, тревожност и фрустрация у подрастващите при преодоляването на затруднения или следването на целта.
Консултиране, насочено към решение	Тук не се анализира миналото, а само сегашната ситуация на индивида, която да бъде провокатор на вземането на решения за бъдещото чрез реалистични цели. Учителите трябва да задават изследващи въпроси, за да помогнат на учениците да открият силните си страни и решение на настоящия си проблем.
Когнитивно реконструиране	Учениците чувстват това, което мислят (Blush, 2002). Нашите мисли могат да бъдат резултат от автоматични и

	негативни мисли, които не винаги са правилни. Целта на когнитивното реконструиране е да помогне на учениците да разпознават и тълкуват своите негативни и автоматични мисли и да ги направят по-реалистични. Фокусът е върху личната отговорност и избор.
Подходът ABCDE	Рационално-емотивната поведенческа терапия на Елис използва метода ABCDEпо постепенен, стъпков начин, включващ анализа на: активизиращото събитие, вярванията и убежденията на индивида, свързани с него, и последствията от събитието. Новото нещо, което учениците трябва да усвоят, за да не доведат до неефективни ирационални мисли и убеждения относно събитието, е дискутирането на проблема и новата, ефективна философия, която да избегне възраждането на същия проблем покъсно във времето.

в) Групови методи за развитието и усъвършенстване на уменията на надарените деца

Социалното и емоционалното развитие на надарените може да бъде ускорено чрез установяването на позитивен и сигурен психоклимат в класната стая, интеграция или интезификация на ефективните компоненти на учебната програма, осигуряване на възможности за социално включване и създаване на умения за разпознаване на способностите, и проактивни стратегии за превенция на проблемите и подкрепа.

Създаването на незаплашваща, обгрижваща среда за надарените и талантливите дава възможност за вграждане на всички психологически и консултативни стратегии в педагогическата практика. Диференцирането на учебната програма може да бъде реализирано чрез включването на техники, увеличаващи креативността и артистичната експресия или чрез интегрирането на тренинги, развиващи социалните умения и разпознаване на собствените емоционални състояния [10]. По тази причина е необходимо да се използват интерактивните методи на преподаване, арттерапията, драматизацията в учебния процес. Учителите трябва да акцентират върху изграждането на умения за оценка на рисковите фактори, за разпознаване на лицевата експресия, когнитивно реконструиране или формиране на асертивност, за да се намали опасността от грешни интерпретации от страна на подрастващите и социална изолация на тези деца, които се различават от общата група.

При образователното и професионалното си ориентиране в началния етап на образованието си надарените трябва да се подложат на различни образователни програми, видове професии, за да могат

да се идентифицират по-успешно техните способности заради присъщата им мултипотенциалност [6]. В прогимназиалната степен е добре разпознатите вече способности да се усъвършенстват в индивидуализирана учебна програма, която акцентира върху уменията на подрастващите. Според Хер, Крамер и Нилс [11] пубертетът е възрастта, в която юношите трябва да изучат някои от водещите професионални умения и нагласи (работна етика, кооперативност, технология). В гимназията трябва да се акцентира върху приложимостта на научените умения в реалния професионален живот. Съществуват много личностни фактори за професионалното планиране, а учителите могат да научат учениците, как да разпознават силните си страни, да визират влиянието на изборите върху професионалния живот, и да концентрират техните интереси в реално взети решения и ангажименти за кариерно развитие.

Просоциалната ориентация на подрастващите с високи способности може да бъде стимулирана чрез превантивни програми в училището или общността и чрез доброволно участие в кръжоци, клубове по интереси и др., които са извън задължителния образователен стандарт. Те включват менторство, стажове в професионални организации, моделиране от страна на по-големи ученици, с което се фасилитира емоционалното, социалното и кариерното развитие на надарените юноши.

За преодоляване на риска от социална изолация или развитието на тревожно-депресивни симптоми, може да се използват взаимните групи и дискусионните форуми, менторството и инструктирането за преодоляването на дистреса чрез усвояването на адекватни копинг-стратегии.

Заключение

Идентификацията на надареността често поражда проблеми, тъй като образованието в масовите училища в повечето случаи е ориентирана към средностатистическата норма и води до „масовизация“ на учебно-възпитателния процес. Децата, които се отличават от средностатистическата норма, обикновено са подрастващи със специални образователни потребности, като тук се включват не само изоставащите, но и напредналите деца. От предходни проучвания се установява, че надарените също „страдат“ от своето различие от нормата, което се проявява в редица психосоциални проблеми. Същевременно не е разрешен и въпросът за начините и методите им на обучение и възпитание, за психологическа подкрепа. Настоящата статия бе един опит за осветляване на световния

опит относно работата в училище с надарените. Остава проблемът за социалното включване на тези деца и юноши в масовото училище и адекватното им образование. Той обаче предстои да бъде разрешен в бъдеще.

Цитати

[1] Алипиева, Д. Идентичност и времева перспектива при юноши с постижения в разнообразни академични области. Международна научна конференция „Приложна психология: възможности и социална практика", 2014, Варна, с. 455-468

[2] Алипиева, Д. Атрибуции за постижения при подрастващи. Научни трудове на Русенски университет – 2013, том 52, серия 6.2., с. 132 – 137

[3] Алипиева, Д. Надарените деца – стимул или проблем за българското образование? Сп. „Педагогически новости", бр.1/2013, с. 79-88

[4] Тодорина, Д. Изследователска програма за подготовка на бъдещите учители за идентификация и развитие на надарени деца. Сп. „Образование", 2011, кн. 4

[5] Berger, S. L. &Winebrener, S. Providing Curriculum Alternatives to Motivate Gifted Students. ERIC Clearinghouse on Disabilities and Gifted Education, 2004

[6] Berger, S. L. (1989) College planningfor gifted students. Reston. VA: The Council for Exceptional Children.

Chickering, A. & Reisser, L. (1993) *Education and Identity* (2nd ed.). San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers.

[7] Crocker, J. & Park, L. E. The costly pursuit of self-esteem. Psychological Bulletin, 2004,130, 392–414

Csikszentmihalyi, M., Rathunde, K., & Whalen, S. (1993) *Talented teenagers: The roots of success and failure.* New York: Cambridge University Press.

[8] Diezmann, C. M and Watters, J. J. "Balancing Opportunities for Learning and Practicing for Gifted Students" in Curriculum Matters 5(1):3-5,2006

[9] Diezmann, C. M., Watters, J. J. and Fox, K. „Early entry to school in Australia: Rhetoric, research and reality" in Australasian Journal for Gifted Education 10(2),2011:5-18.

Farmer, D. (Ed.) Gifted Children need help? A guide for parents and teachers. Strathfield: NSW: NSW, 2001, Association for Gifted and Talented Children.

[10] Greene, M. J. Teacher as Counselor: Enhancing the social, emotional, and career development of gifted and talented students in the classroom. Gifted Education International, 2005,19:226-235

[11] Herr, Cramer & Niles. Career guidance and counseling through the lifespan: Systematic approaches, (6th ed.). 2004, Boston: Allyn & Bacon.) Career

[12] Hewitt, P., & Dyck, D.G. Perfectionistic thinking, stressful life events and vulnerability to depression. Cognitive Therapy and Research, 1986, 10, 137-142.

[13] Kelly, K. A talent development model of career counseling. Gifted Education International, 2004,*11*, 131-135.

[14] Kesner, J. E. "Gifted children's relationships with teachers" in International Education Journal, 2004, 6(2):218-223.

[15] Kottler, J. A. *Nuts & bolts of helping*. Boston: Allyn & Bacon, 2000

[16] Kottler, J. A. & Kottler, E.. *Counseling skills for teachers.* Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000

[17] Kottler, J.A. & Kottler, E. *Teacher as counselor: Developing the helping skills you need*. Newbury Park, CA: Corwin Press., 1993

[18] Krause, K., Bochner, S., Duchesne, S.. Educational Psychology for learning and teaching. Southbank, Victoria: Thomson, 2003

[19] Langrehr, J. "New ways for identifying gifted thinkers" in Gifted 140:11-14.

[20] Litrell, J. M., Malia, J. A. & Vanderwood, M. Single-session brief counseling in a high school. Journal of Counseling and Development, 1995, 73, 451-458

[21] Muratori, M.C. Fostering healthy self-esteem in gifted and talented students (2010). In M.H. Guindon (Ed.), Self-esteem across the lifespan: Issues and interventions. New York, NY: Routledge/Taylor and Francis Group.

[22] Nevitt, H. L. Socio-emotional guidance and counseling (2001). In Landrum, M.S., Callahan, C.M., & Shaklee, B.D. (Eds.), Aiming for excellence: Gifted program standards. Annotations to the NAGC pre-K-grade 12 gifted program standards, (pp. 27-37). Waco, TX: Prufrock Press

[23] Peterson, J. S. An argument for proactive attention to affective concerns of gifted adolescents. The Journal of Secondary Gifted Education, 2003, 14, 62-70.

[24] Porter, L. „Gifted children – meeting their needs", Wanchai: Hong Kong, 2009

[25] Prout, H. T. Counseling and psychotherapy with children and adolescents: An overview (1999). In Prout, H.T., & Brown, D.T. (Eds.), Counseling and psychotherapy with children and adolescents: Theory and practice for school and clinical settings (3rd ed.), (pp. 1-25). New York: John Wiley & Sons.

[26] Rasmussen, S. A. & Eisen, J. L. The epidemiology and clinical features of obsessive–compulsive disorder. Psychiatric Clinics of North America, 1992, 15, 743–758.

[27] Silverman, L. Counseling the gifted and talented. Denver: Love Publishing,1993

[28] Stewart, J. B. Career counselling for the academically gifted student. Canadian Journal of Counselling, 1999,33 (1), 3-12.

[29] VanTassel-Baska, J. Teachers as counselors for gifted students (1991). In R. M. Milgram (Ed.), Counseling gifted and talented children: A

guide for teachers, counselors, and parents (pp. 37-52). Norwood, NJ: Ablex Publishing.

[30] Yeung, A. S., Chow, A. P. Y., Chow, P. C. W. and Liu, W. P. "Self-concept of gifted students: the reddening and blackening effects" in AARE 2005 International education research conference: UWS Parramatta: papers collection. [Conference of the Australian Association for Research in Education, 27 November – 1 December 2005. Compiled by PL Jeffrey, Association for Research, 2006

[31] Zarb, J. M. Cognitive-behavioral assessment and therapy with adolescents. New York: Brunner/Mazel, 1992

ИНОВАЦИОННИ ПОДХОДИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА УЧИЛИЩНА АВТОНОМИЯ

Д-р Илия Георгиев Костов, директор
СОУ „Йордан Йовков" – гр. Русе
GSM: 0896838985

Abstract: *The advantages of different types of school autonomy such as: financial autonomy, pedagogical autonomy, legal autonomy, administrative and managerial autonomy, regulatory autonomy, organizational autonomy and autonomy to manage the material resources have been analyzed with clear identification of the prospects which the different types of autonomy give for improvement of school work for raising school's institutional authority.*

В научното съобщение се разглежда училищната автономия като процес в образователните системи на европейските страни. Изяснява се същността на автономията на училището като институция и възможностите, които тя дава за динамизиране развитието, както на учебното заведение, така и на образователните системи като цяло.

Изясняват се заслугите на редица автори изследвали училищната автономия като технологичен процес, който дава възможност на повече субекта да участват в управлението и да допринасят за ефективността на образованието. Анализирани са предимствата на различните видове училищна автономия като: финансова автономия, педагогическа автономия, юридическа автономия, административно-управленска автономия, нормативна автономия, организационна автономия и автономия на управление на материалните ресурси като са откроени ясно перспективите, които различните видове автономия дават за усъвършенстване работата на училището, за издигане на неговия институционален авторитет.

В края са направени съответни на развитието на образованието изводи, които ще повишат авторитета на училището, на учителите, ще повлияят значително на избора на младите хора, какво да учат, как да реализират знанията си в практическата социална среда и да се развиват като знаещи и можещи хора способни да се преборят успешно в конкурентна европейска среда.

Понятията „автономия" (autonomin) има широка логическа основа и означава самоорганизация, самоуправление, свобода на избора на автономния индивид, идеята за него е основа в ученията на И. Кант и Спиноза. Свободата като автономност се

разглежда и като рамка на необходимите условия за свободна изява, защото според Джон Грей „свободен е онзи човек, който притежава нужните му права и привилегии, за да мисли и действа самостоятелно – сам да управлява себе си, а не да бъде управляван от другиго".

Да бъде човек автономен означава, че може да се разпорежда със собствените си дарби, качества и способности за творчески труд.

Редица автори разработват, изследват и обосновават необходимостта от децентрализация и автономия на училището още в началото на века Г. Големанов, Н. Алексиев, М. Герасков, П. Балкански, Г. Цоков, К. Маджирова, В. Мирчева, Ил. Симеонов, В. Крумов, К. Генев, Я. Мерджанова. Специфични въпроси на децентрализацията на училищното управление и разширяване автономията на училището разработват и изследват: В. Гюрова, Пл. Радев, Ив. Иванов, В. Георгиева, Н. Филипова, Р. Пищекова, Д. Тодорина, Е. Еничерова, П. Петров и др.

Те обосновават необходимостта от делегирани правомощия чрез децентрализация на управлението и разширяване автономията на училището. Основните акценти на научните им приноси са свързани с развитието на нормативната, педагогическата, административната, финансовата и организационната автономия на учебното заведение, с иновационни изразни форми и средства, чрез които тя се реализира, за да се утвърждава институционалния авторитет на училището.

За реализирането на училищната автономия следва да се извършват важни промени в нормативна база на училищното образование, а това налага да се приеме:

1) Нов закон за средното образование, в който да се се формулират направленията за училищната автономия и училището от второстепенна организация, изпълняваща националната и регионална училищна политика да се превърне в самоуправляваща се автономна система със своя политика и социална физиономия, за да отговори на потребностите на родителите за обучението на техните деца.

2) Нова регионална политика на всяка община, основаваща се на потребностите на икономическото и социално развитие на региона, с преструктурирана мрежа от учебни заведения, която да отговори на потребностите и на бизнеса, за да имат реализация на своите специалности учениците завършили средно образование.

Преструктуриране на училищната мрежа от учебни заведения се налага и от силно затрудняващи социално-икономическо развитие на общините, демографски процеси и тенденции водещи до ликвидация на редица субекти.

3) Нормативната база на средното образование следва да осигурява висока децентрализация на управлението на образователната система и на тази основа тя да се превърне в най-необходимото условие за автономия на училището, а то от своя страна изцяло да формулира и реализира своите решения.

4) Училищната автономия се изразява в умението на училищния екип да постигне свой облик и своя политика, своя визия и мисия за развитието си в общинската образователна система. Управлението на училището е ефективно, когато има научна основа и когато използва съвременни научни технологии на обучение и възпитание, когато се опира на световните постижения в областта на образованието, тогава неговата работа е качествена и ефективна. За тази цел училището следва да постига :

А) Териториална самостоятелност в своя район, град, квартал, населено място, община. От там то черпи своите необходими ресурси за дейността си.

Б) Като юридическа автономия всяко училище има своя институционална самостоятелност, свои органи на управление, с чиято работа постига самостоятелна дееспособност в рамките на закона и наредбите на местната община.

В) Нормативна автономия – т.е право да издава вътрешно нормативни актове, правилник, наредба, заповеди, инструкции и др. регулиращи дейността му. Този тип самостоятелност, е доказателство за постигане на определено ниво на самоуправление.

Г) Кадрова автономия в подбора на учители и персонал, назначаване и освобождаване, оценка на труда им и формулиране на длъжностни задължения на своите учители и служители, създаване на система за оценка на техния труд посредством атестационни карти и др. документи.

5) Финансова автономия свобода и действие – собствен делегиран бюджет, Училищна финансова политика, инструкции, финансови отчети, сключване на договори и др. в рамките на законите, решенията на МОН и местната административна власт.

6) Училището има планова власт и свобода за предвиждане на своето стратегическо и оперативно развитие, за да разпредели отговорностите на членовете на своя екип за постигането на своите

цели. Така то намира своите индикатори и ориентири за своята автономия, в много отношения те се превръщат и в критерии и фактори за развитието му.

Иновационните форми за постигане на училищна автономия са следните:

1) Право на училището да решава всички проблеми на своята дейност, персонал и организация на дейността си, чрез решенията на своите колективни органи на управление.

2) Свобода във формулиране и вземането на собствени управленски решения, както и поемане на отговорност от управленския и училищния екип, за тяхната целесъобразност, законност и ефективност и резултатност.

3) Право на избор и формулиране на учебен план, в който училището в раздела за избираема подготовка (задължителноизбираема и СИП) реализира своя политика за задоволяване интересите на учениците в избора какво да учат, особено при профилирана подготовка, брой часове, дейности, изпити и др., които да гарантират качествена подготовка и реализиране на знанията на учениците от конкретното училище, а също и реализация в живота.

4) Избор на технология и методи на обучение и възпитание на учениците, които да съответстват и да са съобразени с индивидуалните особености на учащите се. Този избор се отнася до умението на учителя да изследва пропуските на учениците, да ги систематизира по тип, вид, сложности значимост, за да изгради индивидуален подход при попълването на изгубените знания подбирайки такива задачи, средства, методи и подходи, които да осигурят компенсиране на загубеното. Учителите водят индивидуален дневник за попълване пропуските на учениците като подбират такива задачи, чрез които по своята сложност, трудност и значимост, да постигат успех. За различните про-пуски учителите подбират различни задачи, за да компенсират учениковото незнание и да го превърнат в усвоено осъзнато и трайно познание. Системата от такива упражнения се изработва от учителя и тя гарантира индивидуалния успех за ученика. Така неговата мисия на учител да умножава знанията и развива интелектуалните способности на ученика става уникална, а значението и неповторимо и безценно.

5) Право на избор на организация на дейността на учебното заведение, която да осигури всички нормативни, финансови, педагогико-психологически и материално-технически условия за труд и обучение, със собствен режим, учебен процес и извънучебни занятия в т.ч. и битови условия за ефективна работа.

6) Вътрешно-училищен контрол върху дейността си училището реализира, чрез свои правилници, наредби, графици и др. планове. Особено важно е навреме да се осъществи контрол върху учебния процес, началните и крайните етапи на обучението – входящ контрол, класни работи, външно оценяване и ДЗИ, като окончателна проверка на резултатите от обучението. Контролът се осъществява, както от вътрешни контролни органи (Директор, Пом.-директори, Пед. съвет, Училищен съвет, Училищно настоятелство), така и от РИО, Общински отдел „Образование" чрез експертите в тези звена.

Вътрешно-училищният контрол има, както оценъчна роля, така и организационно-методическа. Той служи и за самоконтрол, чиято цел е да установи грешки, пропуски, нарушения, отклонения и слаби страни, за да се отстранят и компенсират. Обективният контрол води до по-висока ефективност и резултатност от учебния процес. Неговото значение е да изгражда, коригира, да променя, но и да предпазва системата от сериозни нарушения.

7) Осигуряване на собствен персонал т.е училището само да подбира добри учители, педагози и др. специалисти, чрез прилагане на система за подбор основана на обективни критерии за измерване на приноса на всеки педагог, за постигане на високо качество на обучението. Подборът на екип е стратегическа задача за всяко училище. Кадровата автономия е израз на високо доверие на органите на образованието въз възможностите на всеки училищен екип и на това доверие трябва да се отговори с висок професионализъм и обективност при подбора на учители и служители. За тази цел всяко училище изработва критерии, подходи, средства и система от дейности, които да гарантират, че ще се назначат мотивирани, знаещи и можещи хора да учат и възпитават децата.

8) Собствен делегиран училищен бюджет, като израз на умение за формиране, разпределение, контрол върху изразходването на бюджета съобразно интересите и нуждите на училището. Делегирането се изразява в умението да се разпределят получените средства по държавен стандарт за издръжка на един ученик така, че да стигнат до края на финансовата година. Училището има право да отдава своя база под наем, чрез провеждане на търг от Общината, да извършва някой услуги, за да осигурява допълнителни средства за своя бюджет. Според закона за местното самоуправление Общинската администрация, като екип на принципала, изцяло организира търга, без участие на училищен орган при избора на решение за изпълнител, а след това задължава чрез заповед на кмета училището

да сключи договор с класирания на първо място кандидат. Неудачно се явява решението свързано с изключване автономното право на училището да ползва предвидената възможност Общинския съвет да предостави на учебното заведение правото да управлява своята материална база в интерес на своето укрепване и развитие, за да се изпълнят клаузите по закона за местното самоуправление, свързани с делегиране правото на училището да бъде работодател на директора и учителите като самостоятелен юридически субект. За реализация на училищната автономия е необходимо:

А) Да се увеличи стандарта за издръжка на един ученик, като се отделят средствата от него за материална издръжка на училището и условия на труд, от частта за заплати на учителите и дидактичното обезпечаване на образователно-възпитателния процес, съгласно европейските норми и стандарти за образование. За тази цел следва МОН да разработи нов стандарт за работна среда за всеки ученик, както и друг стандарт за издръжка на учебната сграда.

Б) Средствата за заплати и дадактично обезпечаване на учебния процес следва да не надвишават 70% от общия делегиран бюджет, а без 30% издръжката на учебното заведение е невъзможна, при динамичните промени на цените на енергийните източници. При такава световна динамика на промените на посочените цени , с постоянни стандарти е невъзможно да се работи. Опитът на европейските държави доказва това. Водещо в общинската политика, следва да бъде приоритетното осигуряване на допълнителни средства от собствения общински бюджет за образование и образователна стратегия и политика.

В) Решенията на училищните ръководства да свиват разходите за заплати и оптимизират щата – нямат аналог, но увеличаване броя на учениците в класа от 26 на 30 за среден и горен етап и от 22 на 25 в I – IV клас, заради компенсиране на финансовия недостиг, влошават качеството на образователно-възпитателния процес, защото е невъзможно учителя да работи ндивидуално с 30 ученици в рамките на 40 минути. Затова броят на учениците в I–IV клас не бива да надвишава 22, а V–VIII клас, не повече от 26 ученици.

Г) Училището да води гъвкава финансова политика и да развива делегирана система за управление вместо щатното осигуряване. Сключването на договори за обслужване: Бюджетно-счетоводно, личен състав, материално осигуряване на учебния процес, условия на труд, почистване и домакинство, с външни фирми специализирани в това направление, спестява значителни средства

и е доказателство за ефективно самоуправление на финансово-материалните ресурси на учебното заведение.

9) Взаимодействие и партньорство с факторите от социалната среда: Училищно настоятелство, Общинско настоятелство, Община, младежки дом и организации, Културни институции (театър, опера, детски театър и оперета, съвети за култури, кино, библиотека, музеи), ВУЗ, Организация за защита правата на гражданите, Синдикати и съюзи (съюз на писателите, художниците, артисти и музиканти) и др. имащи важна роля в процеса на формиране и развитие на интелекта на учениците чрез участието им в различни групи за изява на талантите им. Особено място заемат организациите за патриотично възпитание на учениците, както посочените, така и самото училище като център за възпитание чрез дейности съпътстващи обучението.

10) Автономия на взаимоотношенията на училището със социалните партньори, поръчители и потребители на училищните услуги намира израз във:

А) Взаимоотношения на училището с Училищното настоятелство.

– **Всяко училище трябва да има училищно настоятелство**, защото без изграждане, регистриране и реално функциониране на настоятелството в управлението на училището липсва гласът на родителите и не се осигурява правото на избор на родителя какво, къде, как и при какви условия да учи детето му? Така избора на родителя е осъзнат и той поема своята отговорност като страна във възпитанието на детето си. За тази цел взаимодействието между училището и Училищното настоятелство се изразява в следните дейности:

– **Училищното настоятелство участва чрез своите** представители в стратегическото планиране на училищното развитие, в оперативното планиране на годишния план на училището, а на равнище клас със своят родителски актив на класа, където детайлно въздейства, както в избора на ЗИП и СИП (допълнително обучение за учениците), така и в извънкласните занимания, екскурзии, излети, лагери, детска оперета, хор, инструментални групи, група СИП по религиознание, технически и други спортни и учебни групи, танцови състави и инструментални обединения, музикално-сценични и художествено-творчески изяви на децата в т.ч участие в конкурси, състезания, олимпиади, ученически хор, певчески и други групи по изкуства, финансирани по програмите на МОМН – „УСПЕХ”, за да се развият художествено-творческите заложби на

децата. Особено място в този избор заемат родителите – настоятели, които заедно с учителите решават, в кое направление ще се развие ученика – хуманитарно, природонаучно, техническо, в областта на Информатиката и ИТ или отделните видове изкуства, съчетани с отделно направление при избор на спортно-двигателна подготовка. Училището е длъжно да осигури реализацията на декларирания избор за развитие на ученика, независимо от сложността на избора: (спорт, изкуство, техника, в т.ч – авиомоделизъм, ракетомоделизъм, водолазен воден спорт, парашутизъм и др.), чиято осъзната основа за изучаване и развитие следва да се постави в училище. За тази цел училището взаимодейства с културните институции, като осигурява и организира групи за:

А) Изучаване особеностите всички видове изкуства: (театър, опера, оперета, музикално-сценично произведение, детска оперета и др.) без осигуряването на учител, артист, музиковед, режисьор, художник или др. специалисти, който да обучава децата и да им разкрият: Що е театър? Що е главна и второстепенна роля, какво е сценичното произведение, каква поука внушава, за да се възпита потребност у децата към това изкуство и разбиране – защо трябва да общуваме с изкуството, театъра, музиката, картините и да разбират художествената условност на сценичните и музикалните текстове и произведения.

Б) Чрез културните институти училището възпитава, защото посещението на театъра без предварително обучение и огramотяване е безсмислено. Насила заведените деца в театъра, киното, музея, библиотеката, галерията с картини, операта и други места, където се срещат с изкуството не слушат, не разбират, не гледат, не възприемат това, за което са заведени там. Ролята на родителя и учителя, на специалиста по изкуство е да разясни на децата характера и смисъла на това изкуство, за да ги възпита като негови потребители.

Взаимодействието с оперетата, театъра, киното, детския театър, музеи, галерии, библикотека, се организира на двустранна основа, а именно:

– Сключване на споразумение за взаимодействие между културните институти и училището в следните направления:

1. Запознаване на всички ученици, учители и родители с репертоарния план за сезона и годината.

2. Определяне на препоръчителна тематика за изучаване на различните особености на сценичните произведение от деклари-

рания репертоар в помощ на учебния процес. Изучаване на интересите предпочитанията на учениците.

3. Планиране и организиране на среща на авторския състав с учениците, чийто учебен план включва произведения, които ще се представят на театралната сцена, особено такива, които третират проблемите на възпитанието и нравственото изграждане на младите хора.

4. Заявка на училището към театъра, музея, операта и др., какви произведения от европейската култура биха искали да се поставят на театралната и оперна сцена. Ориентацията следва да бъде към достъпни, разбираеми произведения на театъра и операта, които да имат пряко художествено и възпитателно въздействие към младите хора, да съдържат ясно разбираемо нравствено – художествено послание, което има значение за възпитанието и формирането у учениците на усет и разбираемост на изкуството, за да има резултат, от този избор.

Важна е ролята на Училищното настоятелство и родителските активи, защото те вземат решенията за развитието на техните деца, те правят избора, а учителите и специалистите го реализират със своя труд. Затова автономното училище трябва да има:

1) Учебен план разяснен на всички нива – клас, Училищно настоятелство, училищен съвет, родителски активи, педагогически съвет, за да бъде избор основан на потребностите на учениците. Той е дело на учители, родители и ученици в изборната част.

2) Система от извънкласни дейности – изцяло структурирана на желанието на учениците, подкрепена от родителите, за да се реализира от учителите и специалистите по изкуства и спорт. Тя има за цел да развие масовия спорт и извънкласната дейност като широко поле за изявата на детския талант.

3) Ритуална система, униформа, система за награди и стимулиране на учениците и учителите съгласувана с Училищното настоятелство и избрана с тристанно съгласуване между учениците, учителите и родителите, чрез изготвяне на тристранно решение, със задълженията, правата и отговорностите на учениците, учителите и родителите за реализацията на подобни решения в т.ч избор на фирма за изпълнението на униформеното облекло и съответните отговорници от учители, родители и ученици с конкретно определени в правилника за вътрешния ред в училище отговорности.

4) План за работа на училището, с планирани съвместни дейности с ученици и родители. План за работа по класове със задължения и отговорности на родителите и учениците, за да се

реализират повече права и отговорности на родителите като потребители, социални възложители, колектив и партньори на училището.

5) Ученически съвет – избран на общо събрание – конференция на учениците с отговорници по класове и оперативно бюро, което представлява и организира общоучилищни дейности свързани с празници и училищни ритуали.

– Ученическият съвет на автономното училище участва със свой виждания и предложения за промени в правилника за вътрешния ред в училището и други наредби свързани с участие на учениците в т.ч с редакционна колегия за издаване на Училищен вестник за 24 май и Патронния празник на училището и други.

Особена е ролята на ученически съвет и учениците в събирането, написването и издаването на историята на учебното заведение в чест на юбилея на училището, в книга за историята и развитието на училището от създаването му до настоящата година. Силна изява на ученици и учители е подготовката и реализацията на научна конференция и други изяви свързани с патрона на училището, в която ученици и учители участват със свои публикации по избраната тема, както и издаване на сборник с материали и докладите на участниците. Така училището защитавайки своята автономия издава история за своето създаване и развитие, училищен вестник с изяви на ученици и учители и сборник с публикации на доклади от научно-практическа конференция, посветена на патрона на учебното заведение, което е практическо доказателство за висока надеждност на способностите на учениците и учителите, като последователи на своя патрон. Изданията на училището влизат като документи в националния музей на образованието, национална библиотека и окръжната библиотека, музейните сбирки създадени в родното място на училищния патрон, във ВУЗ и други институции свързани с работата и функциите на образованието. Така то остава сериозна диря в живота на населеното място, освен с реализацията на десетки поколения, преминали през неговия праг, изучили се и станали значими личности, а също така и със своите: вестници, списания, книги, история, сборници и други издания, които го увековечават в системата на просветното дело.

1. *Взаимодействие на училището с органите на местната власт:* Община, Общински съвет и органите на местното самоуправление, професионални, синдикални и др. организации.

Училището участва в развитието на формите на държавно общественото управление на образованието на територията на

общината. То определя групи от свои представители за участие в разработването на:

– Общинска стратегия за развитие на образователната система

– Изработване и предаване в общинския отдел „Образование" на стратегия за визия и развитие на всяко училище от общинската образователна система.

– Дава предложения към Общинската и Областната комисия по Образование – свързани с работата на РИО, Отдел „Образование" , Общинските основни и средни училища за тяхната роля като възпитателни институции, както и перспективно планиране на промените в общинската образователна структура на учебните заведения, за да подготвят те кадри за икономиката на региона по водещите направления на социално-икономическото развитие на Областта и Общината.

– Взаимодействие с кметската администрация и Общинския съвет – особено по проблемите на демографията на общината и читалищата като центрове за интелектуално развитие и възпитание в населените места. Изработване на формула за разпределение на делегирания бюджет на училищата и правилно разпределение на средствата.

7. Взаимодействие на училището с Агенцията за закрила на детето и др. общински организации в т.ч. спортни звена, клубове и др.

Взаимодействието с Агенцията за закрила на децата, ученици намира израз в следните направления:

А) Планиране на годишната работа за взаимодействие между училището и агенцията в специален раздел от годишния план за работа на колектива и в часа на класа, особено за втория час на класа, където успоредно с родителите относно индивидуалната успеваемост и възпитанието на всеки ученик, класният ръководител, актива на класа, педагогическият съвет или психолога, пом.-директора по учебно-възпитателната работа, медицинското лице и всички, които имат задача, да работят с този клас, те се организират в екип за планиране и възпитание на учениците, които имат обучителни трудности, проблеми във възпитанието и с тежко семейно и материално положение. Там, където има семейни конфликти, липса на родителски грижи, насилие, смесени бракове, разведени родители, ученици, които нямат настойници и др. трудно успяващи ученици – техните проблеми се въвеждат в картотека с написана проблематика и дейности (училищни и съвместно с

Агенцията за защита на децата), МВР, детска престъпност и др. родителски организации, за да се работи индивидуално с тях и води съответната документация.

Б) За всеки ученик се утвърждава индивидуален план за възпитание, за попълване пропуските в обучението и възпитанието му. На тази основа се провеждат дни за срещи с партньорите във възпитанието на учениците, за да се обсъдят и вземат решения по следните проблеми: Участват: училище, Агенция, МВР, младежка организация.

– Анализ на нивото на обучение и възпитание на всеки картотекиран ученик и проявите му през първия учебен срок. Планират се възпитателни задачи в т.ч задачи за допълнителна работа в обучението, съобразно неговите индивидуални особености.

– Състояние на семейната среда изменения, проблеми, конфликти, прояви, нарушения, приятелски кръг, междуличностни конфликти и отношения и съвместни дейности на училището, Агенцията, МВР и младежка организация за работа по възпитанието на ученика.

– **Водене на документация за ученика от:** училището чрез класен ръководител, педагогически съветник, ученически съвет;

– **Агенцията за защита на правата на детето;**

– **МВР – детски отдел**;

– **Ученически съвет –** оперативно бюро.

От всички органи и организации специалистите написват характеристика за проявите на ученика, както и оценка за нивото на възпитание и развитие, определят допълнителни задачи.

8. Взаимодействие със спортните клубове и организации намира израз в следните направления:

– Двустранни договори за участието на ученици в общинските отбори по футбол, волейбол, баскетбол, айкидо и др. бойни спортове, лека атлетика, тенис на маса, бадминтон, хандбал и др., в които учениците се записват. Ежегоден подбор на ученици за масовия спорт чрез учебно-технически упражнения клубовете подбират ученици за работа.

Училищната спортна база: физкултурен салон, площадки, фитнес центрове и други служи целогодишно за активен масов спорт. Важна е връзката на училищното ръководство със спортната федерация по бойни спортове айкидо, карате,и др. с цел изграждане на защита на личността на всеки ученик. Подборът се реализира чрез индивидуална проверка на способностите на детето, по възможност най-подходящата възраст е 2-3 клас /9-10 год./ деца са

най-отдадени на идеята за боен спорт. Водеща цел в тренировъчния процес е идеята за защита на по-слабите и беззащитните от насилие и терор. Бойните спортове изграждат освен спортни и бойни умения, висока организираност, отговорност, съзнателност и целенасоченост, както и разбирането, че бойните умения са специални способности, които се усвояват трудно и служат не за насилие над останалите хора, а за тяхната защита от тероризъм и са против унижаващи действия спрямо всеки човек и за защита на неговото човешко достойнство.

Спортните клубове развиват способностите на децата, като изграждат: колективизъм, организираност, умение за работа в екип и др. незаменими качества на личността. Тези качества формирани в най-ранна възраст стават основа за умението на човек да работи в екип да има колективни умения и разбира общите цели свързани с професионалната дейност и да разбира, че неговия труд, личните му умения съчетани със способностите на останалите работници или служители са в основата на успеха на институцията. Професионалното израстване на човека е симбиоза между неговите индивидуални знания, умения, качества и интелект, съчетани с еднопосочните усилия на останалите членове на колектива. Институционалното съзнание и отговорност на всеки служител зависи от нивото на колективния разум и зрелост, а всяка личност съзнава и прилага знанията и уменията си в името на поставената колективна професионална задача: служебна, управленска, просветна, правна, лекарска или др. в спектъра на професионалната изява на социалната група. Децата чрез участието си в класната и извънкласната заетост се възпитават в разбирането на Хербартианското учение, където детето отрано припечелва нещо със своя труд, уважава достойнството и личността на другите деца, като не проявява насилие към останалите, а толерантност и разбиране, че вещите на ученика, тетрадка, химикалка, чанта, дреха и др., са негова лична собственост, а тя е свещена и неприкосновена. Ако бъде отнето каква и да е собственост от друго дете, това е насилие и е наказуемо. Кражбата е наказуемо действие. Така у детето се изграждат основите на правната му култура и възпитание, и когато стане възрастен човек, това дете спазва законите, не краде, не лъже, не злепоставя другите и има действията на телерантен, възпитан човек, със своя индивидуална неповторима способност да разбира живота и да живее с хуманистично ориентирано съзнание и отговорност за собствените действия. Така правото на защита на личното достойнство, обхваща всички измерения на живота на личността нейната

физическа и професионална реализация. На това трябва да се възпитават децата чрез учение и спорт.

9. Взаимодействие на училището с църквата, митрополията и Общинските храмове за духовно-нравственото формиране на учениците се осъществява в следните направления:

– **Всяко училище, съвместно с родителите определя** пътя и формите за духовно усъвършенстване на учениците, чрез участие в учебна група за изучаване на религиознание. То е свързано със същността и особеностите на различните религии и религиозни групи и има за цел да възпитава у децата религиозна нравственост, доброта, толерантност и търпимост и уважение към вярванията на хората. За тази цел е важно:

– **Общата родителска среща в началото** на всяка учебна година служи да се убедят родителите, че децата изучаващи религиознание са по-добри, по-възпитани, по-отстъпчиви в общуването с останалите деца. Те не са конфликтни и при тях липсва агресивното поведение и склонност към насилие, защото те изучават десетте божи заповеди, които възпитават в уважение към родителите, предпазват от кражби и насилие, учат на грижа, доброта, възпитават добри хора, които не крадат, не лъжат, не използват лицемерие, агресия и насилие в общуването с другите деца. Те изучават бит, културата, обредната система и облагородяват личността на детето и поведението му. На тази основа родителите избират децата им да се опазят от упадъчните нрави и прояви на съвременното общество и да не бъдат засегнати от духовния упадък и нищета на отделните хора, да не им подражават и да опазят себе си чрез вярата в БОГ.

– **Всяко училище се нуждае от кабинет по религиознание**, където да се съхраняват най-добрите традиции и добродетели на християнството и др. религии. Местната митрополия и религиозните храмове покрепят обучението и помагат с материали, икони и др. оборудване. Така децата имат място за духовно пречистване изучавайки божието слово. В този кабинет те се чувстват спокойни.

Примерният технологичен модел за духовно обогатяване, обучение и усъвършенстване включва:

1) Избор на училищна политика за духовно развитие и усъвършенстване.

2) Планиране на дейности с родителите относно избран СИП.

3) Организиране на среща с представители на църквата за взаимодействие.

4) *Планиране на дейности за материално техническата база на обучение, учебници, оборудване.*

5) Организиране на състезания съвместно с митрополията за всички празници.

6) Планиране на работата с учениците в раздел на год. план.

7) Избор на ЗИП в горен етап по избор на религиознание за подготовка във ВУЗ.

8) Избор на учители и квалификация на преподавателския състав.

9) Материално осигуряване на учебния процес по религиознание и средства от бюджета.

10) Избор на учебници и помощна литература свързана с обучението за подготовка на олимпиади и състезания между училищата, ВУЗ и Общините.

За реализирането на този модел общините следва да отделят достатъчно средства за възпитанието на децата в духовност и от собствените си средства от бюджета да подпомагат тези училища, които имат кабинети за духовно израстване и култура.

От изказаните мисли могат да се направят следните изводи:

1) Промените в образованието са невъзможни без модернизация на управление на училището.

2) Реформирането на образованието е възможно ако се измени управлението.

3) Разработване на нови стандарти в образованието за издръжка на ученик, за училищната сграда, за издръжка на училищната сграда за финансиране на частните училища и др.

4) Цялостна промяна на принципа на финансиране на образованието.

5) Нова нормативна база в средното образование, нови учебници и литература, нови освободени от излишни знания учебни програми.

6) Нови колективни управителни органи на училището с нов статут, цели, функции и задачи.

7) Нова кадрова политика в средното образование. Тези промени трябва да доведат до нова мотивация за учене, ново задълбочено и модерно обучение, с практически задачи, високи интелектуални възможности на учителите, стабилно финансиране и високи образователни стандарти, съизмерими с условията на обучение, както са във всички европейски страни с акцент на нравственото възпитание и духовно развитие на учениците.

Използвана литература

[1] Балкански, П. Автономия на училището. НСИ, С., 1991 г.

[2] Балкански, П. Училищен мениджмънт, 1и 2 част. ИК „Ласка”, С., 2002.

[3] Грей, Джон, Либерализъм, С., Народна култура, 1991.

[4] Гюрова, В. и И. Иванов. Образователен мениджмънт. С., 2003.

[5] Крумов, В. Управление и демократизация на обучението. С., 1990.

[6] Мерджанова, Я. Управление на обучението. СУ „Климент Охридски”, С., 1989.

[7] Маджирова, К., Същност и особености на училищната автономия. НИО, С., 2001.

[8] Маджирова, К. Директорът на училището и ефективният образователен мениджмънт. НИО, С., 2002.

[9] Радев, Пл. Основи на вътрешния училищен мениджмънт. Пловдив, 2008.

[10] Цоков, Г. Децентрализация и приватизация. Сп. „Стратегия на образованието и научната политика”, № 2, 2002.

[11] Цоков, Г. Децентрализацията възможна стратегия за модернизация на училищното образование. Сп. „Педагогика”, кн. 7, 2007.

ВЛИЯНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР, КАТО АКТИВНО СРЕДСТВО ЗА ВЪЗПИТАТЕЛНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ, ЧРЕЗ ФОРМИТЕ ПО ПРОЕКТ „УСПЕХ" ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА АГРЕСИЯТА МЕЖДУ УЧЕНИЦИТЕ

Снежана Г. Богданова, пом.-директор
СОУ „Йордан Йовков" – гр. Русе

Abstract: *The purpose of the extracurricular activities is to develop students' individual creative abilities to make good use and to give a meaning of their spare time and that way to give them reasons for the school work. Thereby students' spare time is filled with a specific content that is a part of the entire personal realization and is conformed with students' age, talents, interests and aspirations for improvement.*

Предназначение на извънкласните и извънучилищните дейности е да развият индивидуалните творчески способности и таланти на учениците да уплатнят и осмислят свободното им време, като по този начин мотивират и работата им в училище. Така свободното време на учениците се изпълва с конкретно съдържание, което е част от цялостното индивидуално личностно осъществяване и е съобразено с тяхната възраст, заложби, интереси и стремеж към осъвършенстване.

За успешно решаване проблемите на обучението и възпитанието на подрастващите са необходими комплексните усилия на цялостния учебно-възпитателен процес.В тази насока българското училище се превърна, като медиатор и привлекателна територия за изява и успешен старт на учебните програми за дейностите по ИИД, които съчетават в себе си индивидуалната работа с работата в екип, изкуствата – с науките, класната стая с природата, обучението – с възпитанието. Така свободното време на учениците се изпълва с конкретно съдържание, което е част от цялостното индивидуално личностно осъществяване и е съобразено с тяхната възраст, заложби, интереси и стремеж към осъвършенстване. На учениците им се предоставя правото на избор и включването им в дейности е на доброволен принцип.

Една от формите по ИИД е проект „УСПЕХ", който успешно оптимизира училищната мрежа, съживи извънкласните дейности в страната, мотивира учениците към изследователска, художествена и творческа дейност .

Извънкласните дейности се провеждаха , както след редовни учебни занятия ,така и в събота и в неделя.

В СОУ „Йордан Йовков” – гр. Русе има 30 групи по 10 направления и са включени 305 ученици, направили избор по интереси и мотивирани от тяхното желание за професионална реализация още от основното училище.

Самите форми на извънкласни дейности са разнообразие от секции, клубове и др. те са решаващи за постигане на устойчиво качествено обучение и възпитание на учениците.

Чрез своята самостоятелност и целенасоченост в представителните изяви на проекта учениците се включиха в следните направления:

• Изучаване богатата символика на народните обреди и обичаи, защото всичко което е създадено от предците ни води до укрепване на националното самосъзнание на младите хора.

• Изучаване на художествено-творческа дейност, като издирване, проучване, пресъздаване и съхраняване на самобитните обреди и обичаи, като образци на културното ни наследство.

Групите по проект „УСПЕХ” са съобразени с желанията на децата и дават възможност културното и етнографско богатство, да бъде доброто средство за общуване с българския дух, да създава умения за самостоятелно докосване до изконните български традиции, както и за изява на творческите им способности.

Чрез формите по проект „УСПЕХ” вече трета година учениците от СОУ „Йордан Йовков” не по задължение, а чрез собствена мотижация, участват в дейностите по приобщаването им към неоценимото фолклорно и етнографско наследство на радния край, възкресяването на най-хубавите ритуали и обичаи е на клуб: „Българска фолклорна съкровищница” и клуб „Съхрани българското”.

Интересите и идеите на децата от всеки клуб са в основата и предпоставка за сценична и активна творческа дейност. Взаимодействието им с групата за изворен фолклор при Народно читалище „Пробуда” – с. Николово, обл. Русе е живият извор за типичните обичаи, които крият богатите възможности на нравствените, физическите и на психофизическите качества на учениците, защото сътвореното с душа и сърце фолклорно наследство се вплита в културното богатство на българския народ. Полезно за младите изследователи в двата клуба се оказа участието им в обредните практики, свързани с раждането, отглеждането и възпитанието на

детето, свързани с един от най-вълнуващите и дългоочаквани мигове появата на нов живот, радостното събитие, което се очаква от всички членове на семейството. Новороденото продължител на рода и универсалните човешки ценности – свобода, труд, любов, доброта и отговорност. Появата на рожба е свързана с надеждата за здраве и благополучие.

По време на своите представителни изяви в „Исторически музей" – гр. Русе, зала „Батенберг", учениците успяха да пресътворят обичаят: „Бабинден" – свързан с раждането, отглеждането и възпитанието на детето, изричаха благословии за здраве и дълголетие, показаха чудни съчетания от ритми и движения, когато играха фолклорни хора.

Българският фолклор пази ревностно ритуалите, които са се изпълнявали преди раждането на детето и след това. Езическото начало, идващо от дълбините на времето и християнските обичаи целели да предпазят детето и майката от болести, беди, уроки и зли духове.

Богатството на обредите и обичаите, художествената им завършеност и красота ги превръщат в благородна почва за възпитание, защото чрез своята непреходност и първичност те внушават по художествен път уважение и преклонение пред нравствените добродетели на нашия народ и пред неговия талант. Учениците ги откриват в чистотата на нравите, в любовта към родното, в красотата и мъдростта на българина по време на изяви в художествените произведения: „Смисълът на живота е да създаваш живот", „Чудото на майчинството", „Създателка и пазителка на живота".

Децата се убеждават, че обичаите макар и неотменно свързани с консервативните форми на бита, съдържат трайните и вечни особености на народната душевност. Устояли през вековете, те не бива да бъдат забравяни. Фолклорното и етнографско богатство на родния край показва, че безсмъртието на народния дух е в приемствеността между поколенията, благодарение на която културните ценности се предават и обогатяват, за да бъдат вечни като самия народ.

Важна роля за формирането на ценностното отношение към народното творчество има организирането на събирателска и проучвателска дейност върху традициите и обичаите на родния край.

Учениците от двата клуба, активно се включиха при изготвянето на въпросници и планове за воденето на етнографската документация. Чрез проучените творби от народното творчество, участваха във фолклорни празници и фестивали, вечери на народното

творчество, изложби, регионални и национални събори и др. срещите със самобитните носители на фолклора – техните майки и бащи, баби и дядовци, народно читалище „Пробуда” при с. Николово, обл. Русе, оказаха изключително въздействие върху децата, които изживяха незабравими мигове от съприкосновението им с древното и самобитно изкуство на певци, разказвачи, потомствени музиканти и танцьори, защото колкото по-близко до народното вдъхновение стои днешният човек, толкова по-дълбоко може да усети неговата непреходна сила и красота.

С какво светоусещане за красивото и непреходното се открива в разнообразието от древните народни обичаи „Коледуване”, „Гергьовден”, Ладуване”, „Трифон Зарезан”, обичая „Ладуване” на Васильовден , виенето на китките на „Еньовден”, за да участват в „Напяването на пръстените”, прекланяйки се пред чудодейната сила на билките. Почитането на зимните обичаи и обреди, чрез които се цели да се повлияе върху бъдещето. Пролетните обичаи, обредите, изпълнявани през пролетта, осигуряват благоприятното за посевите време и добра реколта, а родовите празници и обичаи посветени на светец – покровител, носят в себе си почитта и благодарността към свръхестествения покровител, който се свързва с вярването, че всяко семейство и всеки дом имат невидим покровител, той предупреждава за наближаващи бедствия или предсказва успехи в личния и стопанския живот.

За него семейството периодично приготвя стопанова гозба, курбан като знак на почит и благодраност към светеца – покровител.

Повод за разнообразна художествена творческа дейност създават почти всички народни празници. Полезна за младите изследователи се оказа изработката на част от риквизита за участие в обичаите. Истинско откритие за специалистите етнографи от двата клуба се оказа изработката на невестенския венец, шарените „колиндри” на коледарите, белите кърпи везани с мъниста и флуторки (паети).

В етапите на тяхната събирателска, проучвателска и художествено-творческа дейност учениците от клуб „Българска фолклорна съкровищница” и клуб „Съхрани българското”, заживяха с мисълта, че традициите и обичаите на родния край създават богати възможности за разнообразни творчески изяви на децата,за създаване и съприживяване на така необходимата за детството и за всяка възраст радост, разкриват стремеж към по-добри човешки взаимоотношения на обич и милосърдие. Участието на учениците в

народните обреди и обичаи показват, че тази дейност психофизиологично предразполага младите към творческа активност, защото приоритет на детето е любознателността, динамиката, любовта към миналото на своята родина, провят ги подготвени да посрещат и преодоляват предизвикателствата на днешния и на утрешния ден.

Нашата постоянна връзка с родното, с древните български обреди и обичаи, с народните песни и хора дават богати плодове и в образователно и във възпитателно отношение – личността на ученика се обогатява нравствено и емоционално споява се в здраво единство с корена на своя народ.

Формирането на креативни творчески личности, носители на общочовешките ценности, способни да се реализират като достойни граждани на родината си, на Европа и на света.

Литература

[1] Манов, К. История ипразници на българите. N/A.

[2] Карахасан Чънар, И. Етническа и религиозна мозайка на България – празници, обичаи, светилища. ЛИК.

[3] Младенов, О. Български народни празници. Световит.

[4] Бояджиева, Х. Възпитание чрез изкуство. С., 1994.

[5] Попов, Г. Арт терапия при децата. Предучилищно възпитание, 2006.

УЧЕНИЦИТЕ СЪС СОП – ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СЪВРЕМЕННАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА

Д-р Теодор Гергов, Емилия Павлова
[1] ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград, България
e-mail: teodor@swu.bg
[2] ЮЗУ „Неофит Рилски", Благоевград, България
e-mail: emilia.pavlova@yahoo.com

Summary: *The modern educational system is facing numerous challenges. It is summoned to give an equal access to education to all children. The children with special educational needs are a special category. This report focuses on the real condition of the problem and the approaches applied in respect of it so far. The stress is out on the advantages of the integrated learning, and at the very end a specific case is presented.*
Key Words: *SEN, education, integrated learning, support, special needs*

Резюме: *Съвременната образователна система е изправена пред редица предизвикателства. Тя е призвана да обезпечи равен достъп до образование на всички деца. Една специална категория са децата със СОП. Този доклад се фокусира върху актуалното състояние на проблема и наложените към момента подходи. Акцентът е поставен върху предимствата на интегрираното обучение, като в самия край е представен и конкретен случай.*
Ключови думи: *СОП, образование, интегрирано обучение, подпомагане, специални нужди*

Актуалност на проблема

Общоприето е схващането, че образователната система е консервативна социална структура, която трудно се променя и по всякакъв начин се стреми да запази статуквото. Спецификата на нашето съвремие обаче налага нови, по-високи изисквания към качеството на нейния краен продукт. Холизмът на системния подход в образованието предполага специално внимание към всички негови ингредиенти. Основен такъв се явяват индивидуалните различия в цялата им всеобхватност. Успешността на образованието изисква съобразяване с тях и прилагане на най-добрите практики в тази насока.

Учениците със специални образователни потребности (СОП) са носител на такива различия и повдигат много въпроси относно готовността на образователната система да се справи с техните

нужди. Обучението на тези ученици е една деликатна и все по-често засягана тема, която набира гласност и проблемите на тези деца започват да се разглеждат открито. Поради своята специфика, контингент и значимост на последствията образователната система обхваща всички аспекти на обществения живот, отразявайки съществените процеси в него. През последните години масово се наблюдава, че деца със СОП влизат в общообразователните училища в контекста на цялостната промяна на отношението към детето и неговите потребности и под натиска на неправителствени и международни правозащитни организации обявяващи се против сегрегационните образователни модели. Преминаването от сегрегационно към интегриращо образование на деца със СОП е възможно само, ако е системно, ако е в съответствие с проблемите и интересите на субструктурите в цялата образователна система. Промяната на статуквото става все по-видна, въпреки че напрежението в професионалните общности по повод ролята и функциите на помощните и общообразователните училища, както и въвеждането на интегрираното образование расте. Децата със СОП определено създават предизвикателства пред съвременната образователна практика, което налага търсенето на добре обмислени, адекватни и ефективни решения, а не експериментиране със спонтанни идеи за включващото обучение, които в контекста на българската действителност звучат наивно и вероятно крият сериозни педагогически рискове.

За да се получи преходът от дискриминация на цяла категория хора към развитие потенциала на всяка отделна личност е необходимо да се променят нагласите на всички участници в процеса: децата със СОП; техните родители; общността, в която живеят; местната администрация; политическите субекти на всички нива; общественото мнение и т.н. Или както се отбелязва в Декларацията от Саламанка: „Реформата на социалните институции не е само някаква техническа задача, тя зависи най-вече от убеждението, решителността и добрата воля на индивидите, които съставляват обществото” [21].

Дефиниция за „СОП” и нормативна рамка

С термина „специални образователни потребности” се обозначават онези деца, чийто образователни потребности възникват вследствие от увреждания, функционални нарушения или трудности в обучението. Те срещат значително по-големи трудности в обучението, отколкото връстниците си и не могат да се справят с

предвидения за усвояване задължителен минимум от знания. СОП могат да имат деца, които срещат различни затруднения в обучението си, поради:

- Сензорни увреждания (нарушено зрение или увреден слух);
- Физически увреждания;
- Умствена изостаналост;
- Езикови-говорни нарушения;
- Специфични обучителни трудности;
- Нарушения на общуването и комуникацията;
- Хронични заболявания, които водят до СОП;
- Множество увреждания

При идентифицирането на децата със специални образователни потребности се използват два модела - медицински и образователен. Според медицинския модел, децата се разделят на групи по медицински критерии - слепи, глухи, с умствена недостатъчност и др. Подобен подход не спомага за изграждането на положително отношение към тях. Този модел вкарва децата в строго определени рамки и ги категоризира като дефектни, аномални и др. При втория модел - образователния, всички деца имат правото да посещават масовите училища, независимо дали имат увреждане или не. Използва се една обща категория – трудности в обучението.

Кратка ретроспекция на научната литература по въпроса разкрива, че проблемът за обучението на лица със специални нужди бива неглижиран до втората половина на XX век. С този период се свързват и първите по-сериозни критики на наложилото се до момента статукво, както и все по-осъзнатата потребност от промяна. Това логично довежда и до първите законодателни инициативи в тази насока. През 1975 г. В САЩ се приема закона „Образование за всички деца с инвалидност", който налага безплатното, специално образование на тези деца. С годините законодателната рамка се разширява и оптимизира, за да се стигне до 1990 г., когато се приема „Закон за обучението на лица с нарушения" по силата на който училищата са длъжни да планират и съдействат за прехода на юношите с увреждания към трудовия пазар. Тук прави впечатление, че думата „инвалидност" – асоциирана с етикиране и стигма е заменена с „нарушения", която се смята за по-малко стереотипизираща[13].

Четири години по-късно в Испания 92 страни подписват Декларация за образованието на децата с увреждания, в която са разписани принципите, политиката и практиката в обучението на тези деца. Според нея терминът специални образователни потребности/

нужди се отнася до всички деца и младежи с увреждания или трудности в обучението. Като основен принцип в декларацията е заложено, че в училище трябва да се приемат всички деца, независимо от тяхното физическо, интелектуално или социално положение. Училището трябва да намери начин за успешно обучение на всички деца.

Българското законодателство също прави постъпления в тази насока. През 2002 г. МОН издава Наредба №6 за обучение на деца със специални образователни потребности, а през 2009 г. бе публикувана и Наредба №1, според която се дава право на децата със СОП и/или с хронични заболявания да се обучават интегрирано в общообразователни училища и детски градини. Институциите са задължени да осигурят подкрепяща среда и наличие на екипи от специалисти. Според същите нормативни документи, децата със специални образователни потребности постъпват в специални училища, когато всички други възможности за обучение и възпитание в държавни и общински училища са изчерпани и при писмено изразено желание на родителите или настойниците [6].

Психо-социални особености на развитието при деца и ученици със СОП

Често пъти увреждания, които биха препятствали онтогенетичното развитие на детето, стават видни още в най-ранно детство. Ранното диагностициране е от първостепенно значение за бързата и адекватна професионална намеса. Диагностиката има за цел да разкрие причините, характера и степента на нарушенията, като по този начин се оценява потенциалната възможност за последващото формиране на личността. Още в детската градина могат да се определят нивата на актуално и най-близко развитие на всяко дете. При съмнения за дете със специфични образователни потребности се проверяват неговата средна интелигентност, дисфункции на психичните процеси, несъответствия между способности и постижения и др. В условията на детската градина, това може да стане чрез наблюдение от учителите за наличието на конкретни показатели, като: нежелание за участие в различни дейности, хиперактивност, агресия и др.

При избиране подхода за обучение на деца и ученици със специални образователни потребности, трябва да се вземат предвид някои характеристики:

• Езикови особености - Овладяването на езика и развитието на речта при децата са две динамично изменящи се страни на сложен

процес, съдействащ за социализацията на личността. В основата на езика или това, което налага съществуването му, е комуникацията. При нарушение на езиковите функции се наблюдават трудности при четенето и писането, грешно се произнасят думи, което произлиза от затруднения при различаването на отделните звуци. Нарушено е езиковото кодиране и декодиране. Засегнати са артикулацията, интонацията, морфологията, синтаксиса и др. Проявяват се както импресивно, така и експресивно. Освен в четене и писане това се забелязва и при мимики и жестикулиране. Нарушенията на речта най-често възникват в периода до 5-6 годишна възраст. Причините за това са биологични, биофункционални и психосоциални.

• Способност за учене - Съществува единомислие по отношение на това, че уязвимостта на децата и учениците със СОП се проявява най-вече по отношение на ученето, както и при социалното взаимодействие с другите. Усвояването на нови умения в степен на автоматизация се оказва трудно при тези деца. При детска церебрална парализа с нарушения във фината моторика, ученикът трудно може да контролира химикалката, често задраква и има нечетлив почерк.

Краткосрочната памет е слаба и липсва концентрация. Трудното образуване на условни връзки от децата и учениците със СОП налага многократно модифицирано повторение на учебния материал, като възприемането му се свърже с практическото действие на децата и словесен отчет. Характерна е бърза изморяемост. При възприятието честотата на нарушение на зрителната чувствителност е по-висока, отколкото при нормално развиващите се деца. Същото се отнася и за слуховото възприятие. Нарушението в развитието на възприятията е съществена причина за възникващите трудности в процеса на обучение. Децата и учениците със СОП не умеят да изграждат цялостен образ от отделни елементи и създават у учителя впечатлението, че не виждат част от нещата, които се показват по време на учебната работа.

В произволната памет недостатъците се проявяват не само в ограничения обем, но и в точността на мнемическите процедури. Често се запомнят странични елементи, които не са били обект на задачата. Информацията е несистематизирана, запомня се хаотично, без да се създава представа за връзката между елементите. Забелязва се значително забавяне в преработката на възприеманата информация. Освен това, недостатъците в паметта се отразяват и върху мисленето. То е конкретно, ригидно, стереотипно, инфантилно. Често срещани са трудностите с абстрактните, времевите и

пространствени понятия. Операции като сравнение, синтез и обобщение са недостатъчно застъпени в сравнение с връстниците им.

• Емоционални и поведенчески черти - Напрежението и стресовите състояния са типични за децата със СОП. Най-често те са индуцирани от опитите им да се справят с условия, които реално са извън техните възможности. Това води до значително безпокойство и непризнато чувство за лична неадекватност. В такива ситуации се наблюдава стремеж да се избяга в по-спокойна, безпроблемна среда, където няма да се налага отстояване на своите права. Тези деца са стеснителни и да се спечели доверието им е дълъг и продължителен процес. Характерна е и склонност за промяна отношението на другите към тях, често пъти изразяваща се в интензивна активност и настойчиво постигане на целите. Страхът, че може да не постигнат нещата, увеличава потребността от сигурност и безконфликтност. Често пъти този страх е сугестиран, привнесен като емоционална доминанта от възрастните [2].

При децата със СОП е налице и склонност да бъдат нереалистични, изпитващи трудности при разграничаване на реално от въображаемо. Те създават повече или по-малко нереален свят, в който да намерят това, което искат. Изграждат свой образ-убежище, в който намират сигурност. В резултат на това, често правят впечатление на околните като досадни и прекалено любопитни. По пътя към целта, изчерпват всяка възможност и са неспокойни, докато не я постигнат. Всичко това съдържа голям елемент на самозаблуждение, особено при силна компенсация. Децата със специални образователни потребности имат много-по-големи възможности да изразяват емоциите си чрез жестове, мимика, пантомима и поведение, отколкото да се изразяват вербално. Поради тази причина, емоционалните форми на общуване са много по-ефективни по отношение на удовлетворяване на потребността на детето да съобщи на околните за своите състояния, преживявания и очаквания. При всяко дете и ученик със специални образователни потребности, емоциите изразяват по един уникален начин неговото вътрешно състояние, много по-красноречиво и достоверно от речта. И все пак, докато децата със слухови, зрителни и физически затруднения преживяват и изразяват своите чувства по начини, сравнително близки до тези на останалите деца, то при децата с умствена изостаналост развитието на емоционалната сфера се отличава с изпитването на голяма тежест на егоцентричните емоции върху начина на мислене и изразените преживявания. Те възприемат като добро и желано това, което им е приятно.

Психичното развитие още от раждането е сложен процес, протичащ невинаги гладко и постепенно. Съществуват различни видове отклонения, които са резултат от неправилното отношение на възрастните. Нарушеното функциониране на психосоциалните фактори се явява предпоставка за повишен риск от задръжка или изоставане в умствено развитие. Това поставя децата в широката категория „трудни деца“. Социализацията на тези деца поражда трудности, както за родителите и самите деца, така и за учителите.

Съществуват теории, които постулират, че децата с различна степен на затруднение образуват най-добрия социум. В тяхната социална идентичност се наблюдава взаимно обслужване. Интелектуално по-надарените деца имат възможност да помагат на по-слабите, като във вторите това се явява несъзнаван идеал, на който в последствие се опитват да подражават. Такива групи, създадени от разнородни в интелектуално отношение деца се оказват най-жизнени. При тях децата намират източник на съвместна изява и взаимопомощ, което изгражда и подпомага социализацията. Тяхното социално идентифициране им позволява да се включат в бинарни опозиции като „ние-те”.

Създаването на стерилно еднородни групи от деца със СОП ги лишава от активно общуване и обуславя недоразвитието на висшите психични функции. Необходими са възможно повече интеракции между деца с увреждания и деца в норма, за да бъде по-активно включването им във всекидневието на класа, да им се даде възможност да намерят своето място и отстояват позициите си. Водещото при децата и учениците със СОП е усещането за различие – те преживяват себе си като различни от другите като най-често представата, която имат за себе си се изразява в невъзможността да отговорят на изискванията, които са отправени към тях. Постоянно повтарящият се неуспех ги демотивира, у тях се заражда чувството за несигурност и самовъзприемане на основата на липсваща идентичност. Важен момент е адекватното поведение на заобикалящата социална среда, която трябва да служи като опорен стълб при подпомагането на децата и учениците със СОП. Родителите и учителите трябва да имат точна информация за състоянието и нуждите на детето.

Специфика на обучението на деца и ученици със СОП

Детето е уникално във всеки един етап от своето развитие. За да се помогне на децата със специални образователни потребности да развият потенциалните си възможности за учене, е необходимо

да се разкрият техните индивидуални заложби. В основата на интегрираното образование стои идеята, че индивидуалността на всеки ученик трябва да бъде приета и неговото образование трябва да се организира по начин, който да е съобразен с неговите особености. Съществуват мнения, че интегрираното образование предоставя възможност на всички ученици да усвояват учебния материал и да участват пълноценно в живота на социалните групи от детската градина до училището и университета, както и извън учебния живот. Някои автори считат, че пълното включване никога няма да бъде подходящо за всички ученици [9; 11]. Отворен остава въпросът за интегрирането на деца в предучилищна възраст. Недостатъчният диалог по въпроса, би могъл да постави децата и родителите в ролята на изкупителна жертва. Ключов момент сред многото дискусионни въпроси е обективността и достоверността на оценката на децата при насочване към общообразователно или помощно училище.

В образованието подходът към деца със СОП е свързан с осигуряване на равни възможности за обучение в обикновен клас, независимо от различията. Интеграцията се поставя над сегрегацията и оформя качествено нова образователна политика. Основният принцип на интегрираното обучение е, че всички деца трябва да учат заедно, където е възможно, независимо от каквито и да било затруднения [4]. За първи път в България идеята за интегрирано обучение е прокарана от проф. В. Радулов, който създава и първите училища за деца със специални нужди, а именно училищата за незрящи във Варна и София. Той пръв дефинира понятието „интегрирано обучение", като: „съвместно обучение на деца със специални педагогически нужди и здрави деца в обикновения клас чрез квалифицирано подпомагане от специален учител…" [10].

Децата и учениците със СОП се нуждаят, освен от класическите методи на обучение и възпитание, така и от специално ориентирани методи, които да съответстват на техните потребности. В България се използват нестандартизирани и неадаптирани методи на диагностика, а най-често прилаганите форми на обучение са общоприетите педагогически и обучителни методики. Един от прилаганите методи за обучение на деца и ученици със специални образователни потребности е лечебната педагогика. Тя се опира върху следните основи:

• Съобразяване на обучението с индивидуалното развитие и възрастовата специфика.

• Знанията, които придобиват учениците със СОП са съотнесени към конкретните нужди – при дете, което забравя бързо се преподава различно от дете с натрапчивост; при епилептично дете е необходимо понякога да се забавя темпото и да се акцентира върху отделни звукове и т.н.

• Учебният план е ориентиран към обективните потребности на учащия, а не едностранно към бъдещите изисквания на обществото[3].

Д. Голман [5] описва и положителните ефекти на програмите за емоционална интелигентност върху деца със специални образователни нужди. Учениците преминали през такива програми в учебна среда повишават своята устойчивост на фрустрация, самоконтрол и ориентация при сложни задачи. Наблюдава се и подобряване на социалните умения, като: намаляване на тревожността и изолацията, повишено споделяне, класификация на връзките, умения за себеутвърждаване и общуване с връстниците.

Приобщаването на деца със СОП от предучилищна възраст и по-късно чрез училищното обучение е необходимо условие за плавното им адаптиране в социалния живот на обществото. Предизвикателство към образователните институции се явява фактът, че много деца не посещават ясли и детски градини, като това е „стопер" за ранното диагностициране. Освен това, значителен брой деца с увреждания не посещават училище или се обучават в къщи, индивидуално. По този начин те са лишени от възможността да общуват със своите връстници, да бъдат равнопоставени, а техните социални умения остават недостатъчно развити. При интегрираното обучение от изключителна важност за процеса е подпомагането от страна на екипи от специалисти. Тук ключова роля има ресурсния учител, който участва в изготвянето на индивидуален план за обучение и организира обучението по специалните програми. Той е в непрекъсната връзка с масовия учител като го консултира за особеностите в обучението на децата и учениците със СОП. От гледна точка на приобщаването следва различията да се приемат като ресурс, а не като недостатък.

През последните години ЮНЕСКО наложи и един друг термин, който представлява друг вид обучение. Това е т.нар. „включващо обучение", което се отнася предимно за обновяване на масовото училище, за да се превърне в училище за всички. Според някои специалисти интегрираното обучение е равно на включващото обучение, а според други изследователи включващото обучение изисква коренна промяна и на общото образование. Големият

въпрос, който е поставен пред родителите на деца със СОП е какъв вид обучение да изберат за своите деца. Масово или помощно училище? Какви са преимуществата и недостатъците на двете и как да сме сигурни, че детето ще бъде едновременно - обгрижено и социализирано? [17]

Масовите училища - В световната практика има около 15 модела на интегрирано обучение: тотално интегриране, комбинирана интеграция, обратно интегриране, интегриране в предучилищна възраст, специални класове в масовото училище и др. Няма най-добър модел на интегрирано обучение, но има един, който е най-подходящ за конкретно дете. Оценката на възможностите и готовността на масовото училище за приобщаване на ученици със СОП, зависи от голяма степен до финансова целесъобразност и подготовката на екипни специалисти. Включването на ресурсни учители в образователния процес се приема добре, но стремежите са насочени към разкриването на щатове за самите масови училища. Нормативите за натоварване се проблематизират - запълване на паралелки с включени деца със СОП; регламент за работа на ресурсен учител, съотнесен към броя деца (в някои страни, с всяко едно дете или ученик работи отделен ресурсен учител, който подпомага процеса на обучение през целия ден). Архитектурните бариери и липсата на спомагателни средства се оказват една от основните пречки за децата и учениците със СОП да учат заедно със своите връстници. Необходими са спешни мерки за адаптиране на средата в масовите училища.

Помощни училища. Интеграционният процес получава подкрепата на работещите в системата на специалното образование в България. Липсата на ясна информация в системата, създава известно напрежение, относно неизвестността на бъдещето. Под въпрос остава и цялостното затваряне на специалните училища, тъй като според специалисти в областта концепцията "специално" училище, дори и след интеграцията на деца със СОП не се изчерпва напълно. Дори в големите, икономически стабилни държави, като САЩ, с повече от 30 години традиции и опит в областта на специалното образование, с добре работещи модели на интегрирано обучение, със сериозни ресурси за осъществяване на включващи практики, включването в масовите училища на деца с тежка и дълбока степен на интелектуална недостатъчност и деца с множество увреждания се оказва трудно.

Основното несъгласие в обществото е с начина, по който се провежда реформата. С оглед изпълнението на националния план,

масово се насочват деца със средна до тежка степен на увреждания към масовите училища, а тези с лека до средна степен на увреждане остават в специалните училища. В България значителен брой деца със СОП не получават образование и са лишени от възможността да развият социалните си умения. Независимо дали са отглеждани в семейства, или са настанени в специални институции, децата със СОП често са обект на дискриминационно отношение [7].

Собствен опит

Наблюдението е проведено над момиче със СОП и обхваща периода от петия месец след раждането до петнадесетата година включително.

Кратка анамнеза

На 5 месечна възраст при профилактичен преглед от личен лекар се установява, че детето няма рефлекси и има слаб мускулен тонус, не посяга към предмети, горните крайници са извити в нетипично положение, налично е и изоставане в двигателното развитие с около 3 месеца. Детето е изпратено с направление за преглед в Специализирана Болница за Долекуване, Продължително Лечение и Рехабилитация на Деца с Целебрална Парализа. Поставена е диагноза специфично разстройство в развитието на двигателните функции или ЦКС с 2-ра степен отклонения 4-5 от ПР. Изразът ЦКС е използван за първи път от Войта [22] за обозначение на преходното състояние до една година, когато неврологичният статус има нарушения, пораженията на ЦНС могат да бъдат потвърдени, но еволюцията на проблема е още неясна.

Започната е всекидневна терапия по Войта в болнична среда, като продължаващото лечение е в домашни условия, по три процедури. Самата терапия представлява трасираща система на рефлексна локомоция – точно дефинирани двигателни процеси в областта на трупа и крайниците, които могат да бъдат рефлекторно повлияни от определени пускови зони (точки) при запазване на изходно положение. По време на терапията се оказва специален натиск върху конкретни точки, които се намират на корема, гърба или отстрани на тялото. Посещенията при специалист продължават 7 месеца. Детето е изписано, като няма яснота, относно бъдещото му физическо развитие. В домашни условия, терапията продължава да се прави още една година.

През 2001 г. детето тръгва на ясла, на около 18 месечна възраст. Заведението е масово и няма други деца със специфични особености. Обгрижвано, без да бъде третирано като „различно“

дете, то е включвано във всички занимания, в които участват неговите връстници. Не говори, често пада, като се забелязва и влачене на единия долен крайник. Поставена е диагноза ДЦП.

На 5 години детето има закъсняло говорно развитие. Казва само определени думи, но не може да ги свърже в изречения. Установява се липсата на сложно изречение в речта, възвратен глагол, предложни отношения, които са само една част от нарушенията. Номиниране на различни предмети с една и съща дума, нарушения във фината моторика, неуместна употреба на лични местоимения, поради незряла „Аз“ концепция. Освен това - нарушен темпоритъм, който се определя от несъвършенства в диференцираното речево дишане, нарушена артикулация, дизартрия. През следващите няколко години с него започва работа логопед, два пъти седмично по индивидуално изготвена програма, съобразена с невро-психологичния му статус. Провеждат се терапии на всички нива на езика и говора, артикулация, граматика, семантика и прозодика. Провеждат се и терапии за фина моторика, подготовка за четене и писане на ниво ортография.

По същото време с детето започва работа и психолог, в началото по-интензивно 2-3 пъти седмично. То е недоверчиво, крие се като създава свой различен, нереален свят - „образ-убежище”. Прави се на куче и хапе. При невъзможност за справяне с определени задачи, детето се самонаказва като хапе до кръв ръцете си и удря глава в стената. Нарушени са пространствено-времевите характеристики. Започват да се правят масажи на гърба, краката и ръцете с оглед подобряване на мускулния тонус и координацията на движенията, което се оказва труден процес, тъй като детето не позволява никакъв допир до него. Провеждат се различни терапии под формата на игри, като степента на трудност постепенно се увеличава.

На 7 години детето започва да посещава масово училище. Продължава да се забелязва често падане и влачене на единия крайник при умора. Поставя се началото на занятия по плуване, по-късно по тенис, ски и художествена гимнастика. Забелязват се трудности при обучението и несправяне с поставените задачи, при което често пъти настъпва демотивация. Поради нарушенията във фината моторика, има трудност при писането. Пише еднакво и с двете ръце. Разстройва се и отказва да участва в груповите занимания и поставените задачи.

През годините на обучение, материалът се усвоява по-бавно, решаването на математико-логическите задачи остава предизви-

кателство, като в прогимназиален етап, стресогенни фактори като рамково време за изпит са силно изразени и детето не може да се впише в поставения срок. Всичко това води да ескалиращо усещане за несправяне и последваш блокаж на детето. Тази ситуация не остава незабелязана от учителите, които проявяват разбиране и предоставят по още половин час за работа на важни изпити и матурите.

И до момента с детето работи психолог веднъж седмично, а паралелно се правят и кинезетерапевтични процедури.

Актуално състояние

Към днешна дата, детето е на 15 години и не се забелязват специфични особености в походката, движенията или проблеми с фината моторика. От 3 години момичето ходи на пиано, спортува лека атлетика, като участва в Републиканското първенство през месец февруари в Добрич. Сама се учи да свири на китара. През 2013 г., участва в Brirtish English Olimpics - B.E.O в Лондон, където с нейни съученици представиха България и отидоха на полуфинал. Говори четири езика и се самообучава с пети. Много прилежна и старателна, учи с удоволствие, перфекционист във всичко, което прави.

Описаният случай онагледява ползите от интегрираното обучение на тази категория деца. Става видна важността на рехабилитацията и специалния подход при обучението на деца със СОП. Това е един изключително труден и дълъг процес, на системни и методични усилия. Постоянството и грижите от страна на семейство, училище и специалисти са ключът към едно успешно развитие, към реализацията и утвърждаването на тези деца като личности и специалисти. Не без значение е и обществената подкрепа, базирана на хуманизма, като основен градивен елемент на човешките взаимоотношения.

Използвана литература

[1] Аврамов, Р. и кол. Държавата срещу реформите. Изд. Изток - Запад, София, 2004.

[2] Бончева, И. Психология на детското развитие. Изд. Славена, Варна, 2013.

[3] Боянова, Н., Чавдаров, И. Ролята на лечебната педагогика в интеграцията на децата с церебрална парализа. Сборник с доклади от Конференция с международно участие, с.364-368, София, 2012.

[4] Власова Т., Певзнер М. Учителю о детях с отклонениями в развитии, 1967.

[5] Голман, Д. Емоционалната интелигентност. Изд. Изток – Запад, София, 2011.

[6] ЗНП чл. 27, ал. 4 и Наредба № 6, чл. 2, ал. 3.

[7]. Карагьозов, И., Кацарска, В. Основи на специалната педагогика - част втора, Велико Търново, 2006. [8] Матанова, В. Диагностика на деца с комуникативни нарушения. София, 1998.

[9] Ольшанникова, А. Е, Поцявичюс, И. В. Роль индивидуально-типичных характеристик эмоциональности в саморегуляции деятельности. Психологический журнал, том 2, кн.№1, 1981.

[10] Радулов, В. Децата със специални педагогически нужди в училището и обществото, Бургас, 1996.

[11] Радулов, В. Децата със специални образователни нужди в училището и обществото, Бургас, 2007.

[12] Рубинщайн, С.Я. Психология на умствено изостаналия ученик. София, 1974.

[13] Стърнбърг, Р., Уилямс, У. Педагогическа психология. Изд. Изток – Запад, София, 2014.

[14] Терзийска, П. Интегрирано обучение на деца със специални образователни потребности. Унив. изд. „Неофит Рилски", Благоевград, 2005.

[15] Терзийска, П. Работа с деца със специални образователни потребности. София 2008.

[16] Тоцева, Я., Витанова, Н. Българското училище пред предизвикателствата на новата образователна парадигма. Педагогика, № 8, с. 67-80, 2005.

[17] Цокова, Д. Обучение и образование на децата със значителни затруднения. София, 1997.

[18] Bax, M., Brown J. K. "The Spectrum of Disorders Known as Cerebral Palsy" edited by Scruton D., D.Damiano, M. Mayston, Mac Keith Press, p. 9-21, London, 2004.

[19] Mutch, L.W., Alberman,E.,Hagberg, B., Kodama, K., Perat, M.V. Celebral palsy epidemiology: where are we now and where are we going? Developmental Medicine and Child Neurology 34, p.547-555, 1992.

[20] Palisano, R., Rosenbaun, P., Walterq S., Russell, D., Wood, E., Galippi, B. Development and reliability of a system to classify gross motor function in children with celebral palsy. Developmental Medicine and Child Neurology 39, p.214-223, 1997.

[21] The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. World Conference on Special Needs Education: Access and Quality. Salamanca, Spain, 1994.

[22] Vojta, V. Neurokinesiologiche Diagnostik – Nach der Konzeption von Vojta, Documents Padiatrica 2 herausgeben von T. Hellbrugge, Hansisches Verlagskontrol, Munchen, 1976.

[23] Williams, C. E., Mallard, C., Tan, W., Gluckman, P. D. Pathophysiology of perinatal asphyxia, Clinics in Perinatology 20, p.305-325, 1993.

АУТИЗЪМ – СТЕРЕОТИПИ, ВЪОБРАЖЕНИЕ И ТВОРЧЕСТВО

Д-р Вяра Границка
Национална Художествена академия, София, България
vera_granitzka@abv.bg

Резюме: *В съвременния свят аутизмът не се приема за болест, а за смущение. но честота му през последните години го изважда от дефиницията за рядко срещано състояние. Тозифакт сигнализира за необходимост от мобилизация на съществуващия научен капацитет в това число и на арттерапията за намиране на пътища за разбиране, приемане и облекчаване на социалната комуникация на страдащите от аутизъм.В доклада се разглеждат визуални модели на експресия и комуникация при лица със синдром на Аспергер, ранен детски аутизъм и атипичен аутизъм, като в сравнителен план се анализират манифестираните чрез изобразителна дейност прояви на стереотипност, въображение и творчество.Интерес представляват визуални находки регистриращи прояви на въображение, каквото не се очакват при тези лица. При локализирането на такива способности, се разкрива възможност за създаване на механизми подпомагащи справянето с типични за аутистите смущения.*

Ключови думи: *аутизъм 1, визуална експресия 2, въображение 3,*

Abstract: *In today's world of autism is not considered a disease but a disorder. but its frequency in recent years it removed from the definition of a rare condition. This fact indicates the need for mobilization of existing scientific capacities including art therapy and to find ways of understanding, acceptance and ease the social communication of the autistic. The report examines the visual patterns of expression and communication in individuals with Asperger syndrome, early infantile autism and atypical autism by comparatively analyzing the manifest through pictorial activity manifestations of stereotyping, imagination and creativity. Interest are visual artifacts outbreaks of imagination, what do not expect these subjects. Upon locating such capabilities, opening up the possibility of establishing mechanisms supporting dealing with typical autistic disorders.*

1. Увод

Аутизъм произлиза от гръцката дума **autos** – сам, затваряне в себе си, откъсване от външния свят, потъване в света на собствените преживявания с отслабване или загуба на контакта с действителността.

В съвременния свят аутизмът не се приема за болест, а за смущение, но нарастващата му честота в последните години го изважда от дефиницията за рядко срещано състояние. Само в Европа статистиката говори за 6 на 1000 случая с разстройства от аутистичния спектър. Нарежда сена 4-то място сред видовете хронична нервно-психическа патология при децата, след умственото изоставане, епилепсията и детската церебрална парализа. Тези цифри сигнализират за необходимост от мобилизация на съществуващия научен капацитет, в това число и на арттерапията, за намиране на пътища за разбиране, приемане и облекчаване на социалната комуникация на страдащите от аутизъм.

Опитът показва, че ранната диагностика и продължителната медико-психолого-педагогическа работа дава възможност на по-голяма част от аутистичните деца да се развият и често пъти да бъдат открити особени дарования в някои области на познанието и изкуствата.

Дългогодишната ни практика и наблюдения върху особеностите на арттерапевтичната работа с лица с разстройства в развитието ни дава основание да смятаме, че **лицата с проблеми от аутистичния спектър се нуждаят от продължителна, системна и интензивна арттерапевтична работа за развиване на въображението им, с цел подобряване на техните комуникативни способности.**

Ефективната реализация на арттерапевтичната практика при лицата с Аутизъм, в значителна степен, зависи от научно осмисляне на нейните функционални особености, подчинени на съответните терапевтични цели.

За нас е особено ценен изводът, който правят Кати Еванс и Янек Дубовски – при работа с аутистични пациенти трябва да се има предвид, че макар терапевтичната им комуникация да не се базира на въображение, чрез арттерапия те могат да приемат и развият опит, който да споделят с друг човек[2].

2. Цел, организация и методика на изследването

Представеното изследване проведохме в периода от март 2012 г. до март 2015 г. слица с генерализирано разстройство в развитиетоприарттерапевтичнаработа в ЦСРИ„Благовещение”, гр. София.

С продължителната и системна арттерапевтична работа целяхме да докажем: че чрез пряка изобразителна дейност

(като двигателно-мозъчен) конструкт и чрез игра със знаци и символи може да се развие въображението, а от там и да се подпомогне комуникацията – със себе си и със света - за създаването на устойчив социално-поведенчески модел при лица с аутизъм.

В хода на експеримента проследихме динамичното съотношение между визуалноекспресивен процес и терапевтичен ефект. Динамиката е изведена с помощта на приложен поведенчески анализ на емпирични данни, регистрирани по време на **396** арттерапевтични занимания, всяко с продължителност от **60** мин., в естествени условия.

Участниците в изследването са **10** лица с аутизъм във възрастовия диапазон от 13 до 32 години към приключването на експеримента – диагнозите са взети от епикризи и решения на ТЕЛК, от тях:

2 лица са със ***синдром на Аспергер*** на възраст 21 и 25 години,

2 лица са с ***атипичен аутизъм*** на 20 и 26 години,

3 лица с ***ранен детски аутизъм*** на 13, на 18 и на 20 години,

3 лица с ***генерализирано разстройство в развитието*** на 19 и 32 години.

При организацията на изследването извършихме систематизиране, обработка и анализ на данни от документални източници - използвани са 11 телкови решения, 10 входни бланки и 23 епикризи. Обработени са 33 месечни отчета, които ни информират за общия брой занимания за всеки месец, броя на месечните занимания, проведени с всяко лице, за целия изследван период.

Проведеният преобразуващ арттерапевтичен експеримент в естествени условия ни даде възможност да проследим визуални модели на експресия и комуникация при лицата със синдром на Аспергер, ранен детски аутизъм и атипичен аутизъм, като в сравнителен план анализирахме манифестираните чрез изобразителна дейност прояви на стереотипност, въображение и творчество.

По време и след всяко проведено арттерапевтично занимание попълвахме протокол за наблюдение, в който се описваха поведенческите реакции на изследваните лица по време на сесията.

Графично-визуалната работа по време на арттерапевтичните сесии, се отличаваш само по технически характеристики при трите вида изследвани лица с проблеми от аутистичния спектър. При представителите с ранен детски аутизъм се налагаше да ползват

като опора ръката на арттерапевта за изпълнението на задачата, атипичните представители се оставяха да бъдат водени по ограничаващи маркери, а представители на синдрома на Аспергер се налагаше да бъдат възпирани при обсесивно задълбочаване във формите.

Всички преминаха през едни и същи задачи, чиято цел беше структуриране на връзката *централна нервна система - зрителен анализатор - горен крайник*. От научната литература е известно, че аутистите са склонни да бъдат визуално заучаващи и визуално мислещи [1].

Темпъл Грандин, американска ветеринарна лекарка с аутизъм, описва как мисли в картини, а думите за нея са като втори език [4]. Това следва да ни подскаже, че макар и различна от тази при повечето хора, връзката *централна нервна система – зрителен анализатор* при аутистите също е налична и с обособена структура.

За особеностите на визуалните възприятия при аутистите са известни множество изследвания. И. Петрова, в своята докторска дисертация, прави анализ на някои от тях - визуално-перцептивните нарушения *хиповизия и хипервизия, колебливост на възприятията и изкривяване на възприятията*. Изброените нарушения са „следствие от сложни процеси, които е трудно да бъдат проследени, защото се намират дълбоко в мозъчните структури и понякога са съвкупност от разнородни проблеми при аутистите. При тях са засегнати проводните пътища – невроните и централните пътища на зрителния анализатор в мозъка.”[3]

Колебанията между хиперсензитивност и хипосензитивност и нормално състояние на сетивата могат да бъдат с неконстантна характеристика и това налага активно и периодично наблюдение и анализиране на поведението. Фрагментарното визуално възприятие би могло да се нарече също и изкривено възприятие – то се отличава с промяна в перцепсията на форми, обеми и пр. Тук естеството на проблемите се свързва с нервните пътища, по които се предава визуалната информация. В това число влизат нарушения в дълбочината на пространствената перцепсия при форми, размери, пропорции и движения.

Тъкмо тук ние виждаме ролята на арттерапията, с активното включване на ръцете в графично-изобразителна дейност да подпомогнем процеса на предаване на визуалната информация по нервните пътища и да структурираме нейната преработка в пространствено-перцептивни образи.

Наблюденията ни от практиката сочат обаче, че при децата със затруднения от аутистичния спектър горният крайник трудно се кооперира смислово и резултативно с мозъка и зрителния анализатор. С други думи казано, повечето от тях се затрудняват или направо не желаят да участват в изобразително-творчески занимания с включени графични изразни средства като молив, писалка, фулмастер, четка и т.н.

3. Анализ на резултатите

С последователно редуване на **наблюдение** на прости форми и образи (картинки) и тяхното **възпроизвеждане**, успяхме да постигнем интерес и графично включване в изобразителната работа. Продължителният и системен процес преминаваше в постепенно усложняване на картинните образи, но това се случваше след точно и пълно графично възпроизвеждане. След изчерпването на този етап, който за всяко от изследваните лица беше с различна продължителност, те преминаха към изобразяване на собствени картинни образи. За нас това беше моментът на проявление на *въображение* при участниците от експеримента, тъй като при аутистите разпознаването на образа не е идентично с неговото възпроизвеждане, т. е. някои от тях могат да рисуват нещо, без да го разбират или да влагат символика в него. Авторите Еванс и Дубовски, които също изследват въздействието на арттерапевтични методики върху аутизма, предупреждават, че при анализа на окончателното изображение можем да бъдем подведени, така както обширната лексика на децата с високофункциониращ аутизъм (синдром на Аспергер) може да ни накара да предположим наличие на сложни комуникативни умения, а някои рисунки да ни доведат до предположения, че са развити сложни канали за графична комуникация[2]

След анализиране на наблюдаваните визуални модели на експресия и комуникация при лицата с атипичен аутизъм, синдром на Аспергер и ранен детски аутизъм ние структурирахме следното определение за въображение, което при тях се проявява като съвкупност от изградени механизми за създаване на мисловни пространствено-визуални предизвикателства. Отсъствието на фактора време, придава на въображението им възможна, но нереална характеристика.

В таблица № 1 са представени моделите на визуална експресия и комуникация при лицата от трите групи участници в нашето изследване.

Таблица №1: Модели на визуална експресия и комуникация при лицата от трите групи

Визуално-комуникативни характеристики	Лица с ранен детски аутизъм	Лица с атипичен аутизъм	Лица с Аспергер синдром
композиция	Центрирана композиция	Отворена композиция – изображението може да продължи и звън листта.	Балансирани композиционни решения със смесване на гледните точки. Ориентират формата на листа според изображението.
характеристика на линиите	Хаотични и затворени кръгови линии	Линиите изглеждат плахи и несигурни, задължително затворени (краищата им опират в друга линия).	Често търсят перфектната права линия или окръжност.
характеристика на цветовете	Използват цветовете безразборно	Използват всички предоставени им цветове, без проява на инициативност за други, успяват да постигнат сложни тонове със смесване на линии от различни цветове.	Избират чисти цветове, без да ги смесват. Умело редуват тонове на един и същи цвят, Използват тъмните цветове за ограждащи контури.
характеристика на образите	Изобразяват познати неща, предимно човек, дърво, слънце. Не разработват средата.	Комбинации от прости геометрични форми	Рисуват хора и животни, но предпочитат да разработват елементите на средата.
характеристика на на символите	Някои предпочитат отделни елементи на средата и машини – лампи, вентилатори. Рисуват ги многократно с различна големина.	Не демонстрират символни изображения	Имат предпочитания към кръга, използват го при изобразяването на символи, като небесните тела, луната, слънцето-с очи и уста.
тематична и съдържателна характеристика	Стереотипни изображения на познати неща, понякога без тематична и сюжетна връзка.	Хаотични, отворени композиции от прости геометрични фигури и кръгово-линеарно запълване на фона.	Рисунките им напомнят застинал, монотонен разказ. Винаги разработват фона, среща се често поантилизирането на големи сектори от творбите.

стереотипност и ритуал	Готовност да следват стереотип, но без лична инициатива	Подчертана стереотипност и ритуалност на действията	Ярко открояваща се стереотипност се наблюдава в избора на темите. В комуникацията с арттерапевта се отчита стремеж към ритуално поведение.
Комуникативни елементи /автокомуникация, комуникация с материала, образна рефлексия, комуникация с терапевта, комуникация с произведението, комуникация със средата – обратна връзка /	Комуникация с материала и отчасти с арттерапевта	Комуникация с материала без проява на инициативност, комуникация с терапевта, в очакване на сигнал, дали е готово изображението.	Комуникация с материала и с арттерапевта . Демонстрират сигурност в крайния резултат.

От проведените *наблюдения***на изобразителната дейност** на лицата аутисти изведохме **обобщени типични белези**, които са следните:

- Рисуват без прекъсване на линията и без повдигане на молива от листа
- Рисуват с преобладаващо вртеливи движения
- Изобразителната им дейност е със стереотипна характеристика

След *анализ на резултатите* от събрания визуален материал изведохме **обобщени типични белезина визуалната им експресия**:

- Предпочитат линеарните рисунки
- Пресъздават разказвателни сюжети без динамика на действие
- Използват статични образи
- Композицята им е централна и балансирана

4. Обобщение

По време на настоящето изследване при представителите с ранен детски аутизъм, след първата фаза се наблюдаваха чувствително подобрение на графичните умения, развитие и обогатяване на стереотипните образи и теми. При изследваните от нас лица с ранен детски аутизъм и с разстройство в развитието не постигнахме

проява инициативност за допълнително и самостоятелно занимание с изобразително изкуство.

Атипичните аутисти, с които работихме и наблюдавахме по време на експеримента се нуждаеха от по-дълъг период на преминаване към втората фаза на самостоятелна изобразителна дейност. Те също чувствително подобриха своите графични способности, разпознаването на образите, но не излязоха от стереотипа на хаотичните композиции от прости геометрични форми.

Участниците със синдрома на Аспергер демонстрираха развиване и обогатяване на графичните умения, усложниха композициите си с множество нови образи и дори фантазни елементи. В произведенията им се наблюдаваха сюжетност и стремеж към усъвършенстване. Въпреки продължителния период на арттерапевтична работа, те не успяха да се освободят от стереотипността на действията и сюжетите си.

5. Изводи

- При арттерапевтична работа с аутисти се развиват трайни графично-изобразителни умения, които биха могли да се пренесат като опит в други дейности.
- При арттерапевтична работа с аутисти се развиват трайни навици за наблюдение и изобразително възпроизводство на форми и обекти.
- При лицата със синдром на Аспергер е възможно да се постигне отключване и развитие на въображение, което да обогати техните комуникативни способности.

Литература

[1] Границка, В. Арттерапията като творчески процес. НХА, София, 2013

[2] Evans, K., Dubowski, J. Art Therapy with Children on the Autistic Spectrum. London and Philadelphia: Jessika Kingsley Publishers, 2001

[3] Петрова, И. Арт-терапия при деца аутисти. НХА, София, 2013

[4] Шипицына, Л. М. Детский аутизм. Сп., 1997

ПСИХОЛОГИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КЛИНИЧНИЯТ КОНСТРУКТ СТРАХ ОТ УНИЩОЖЕНИЕ В ДИНАМИКАТА НА ШИЗОФРЕННОТО РАЗСТРОЙСТВО

Светозар Костадинов Димитров,
магистър по психология, докторант
Университет „Проф. д-р Асен Златаров" – Бургас, България
e-mail: svetozardimitroff@gmail.com

Резюме: *Психозата и особено шизофренното разстройство представляват дълбока степен на увреждане на психичното функциониране. Психоаналитичната психология в разглеждането на проблема засяга важни аспекти на ранния елементарен емоционален живот със специално отношение към дефицитите на капацитета за развитие и деструктивността на вътрешните конфликтни преживявания. Специфичен конструкт, описващ динамиката на състоянията на непоносимост към въздействията на околния свят и неспособност за организиране на стабилно и преработващо конфликтите лично пространство, е изведен в лицето на страха от унищожение. Тази общовалидна за психичния живот характеристика при шизофренията е с особена интензивност на чувството за застрашеност и т.нар. „катастрофична менталност". Статията представя теоретичната теза, подходът и инструментите в пилотно изследване.*

Ключови думи: *страх от унищожение; шизофрения; ментално функциониране*

PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVES OF CLINICAL CONSTRUCT ANNIHILATION ANXIETY IN THE DYNAMIC OF SCHIZOPHRENIC DISORDER

Svetozar Kostadinov Dimitrov,
master of degree in psychology, PhD student
University "Prof. Dr Assen Zlatarov" – Burgas, Bulgaria
e-mail: svetozardimitroff@gmail.com

Abstract: *Psychosis and schizophrenic disorder are particularly profound degree of disability of mental functioning. Psychoanalysis and psychodynamic psychology in examining the problem affect important aspects of early elementary emotional life with particular reference to deficiencies in capacity development and destructiveness of internal conflict experiences. Specific construct describing the dynamics of the states of intolerance to the effects of the outside world and an inability to organize a stable and conflict processing*

personal space is displayed in the face of fear of destruction. This feature is described as a generic for the mental life of the individual, as in schizophrenic disorder there is a particular intensity of the sense of threat and called "Catastrophic mentality". This article presents the theoretical thesis and the approach and instruments in a pilot study.
Key words: *Annihilation anxiety; schizophrenia; mental functioning*

Психоанализата и психодинамичната перспектива в науката винаги се се отнасяли към психотичните процеси твърде предпазливо, преценявайки ги като трудно достъпни за словесна терапия. Все пак психозите са обект на психоаналитично изследване още от Зигмунд Фройд и Карл Густав Юнг. Съществен принос на този подход е разбирането на психоаналитиците да не приемат за причина на разцепването изцяло биологични фактори и включването на фактора травматични преживявания от най-ранния период на детството като формиращ и обогатяващ симптоматиката. Особено ценен техен принос е разпознаването на психологично съдържание в смятаните за „отпадъчен нервен продукт" психопатологични феномени. Подобен подход в мисленето и изследването прекъсва и се противопоставя на разбирането за шизофренното разстройство като за „отпадачен продукт" и работи активно за възвръщането на достойнството и перспективите за лично справяне на страдащите индивиди.

Психозата по своята същност е психично страдание и увреждане, съпроводено с дълбоки разстройства на психичните способности. Разстройват се и двете степени на познанието: сензорносетивната и абстрактно – логическата, като по този начин психозата се превръща в болест на личността като цяло.

Настоящата статия представя теоретичния модел на едно изследване, подчинено на идеята за индивидуализиран подход към страдащите от шизофрения чрез отчитане на техните психични особености и личностни ресурси. Въпросът е могат ли да се открият психологичен индикатор за степента на психична дезорганизация в лицето на изживяването на страх от унищожение.

Теза на разработката е допускането, че описаните в научната литература основни типове шизофренна патология – позитивен и негативен тип симптоматика– могат да бъдат съотнесени към особеностите на психичното функциониране, които за целите на представянето ще наричаме „психичен капацитет". Важен аспект в това е способността за преработването на страха от унищожение.

Психологичният конструкт страх от унищожение е често срещан в клиничната картина на шизофренията, като под различни наименования се коментира наличието и важната роля на примитивна тревожност, която оказва съществено влияние върху актуалната клинична симптоматика.

В психодинамичен план преживяването на страх е свързано с психичната трамва, следвайки дефиницията на З. Фройд дефинира травмата като активиране на възбуда, с която психичният апарат е безпомощен да се справи. Марвин Хървич – съвременният психоаналитик, който изследва този вид тревожност – обръща внимание, че безпомощността поражда панически страх за психичното оцеляване, за който въвежда термина „страх от унищожение".

Настояването на Хървич е, че т.нар. „примитивен страх без образ, за който не може да се мисли", така, както го описва Уиникът [44], следва да бъде поставен на важно основополагащо място, заедно с останалите четири базисни страхови преживявания, дефинирани от Фройд - страх от загуба на обекта; загуба на обичта на обекта; страх от кастрация и страх от неодобрение от страна на Свръх-Аз-а. Важна особеност е, че паниката от унищожение съдържа в себе си както сигнални – предупреждение за заплаха, така и травматични компоненти, провокирането на събитието може да бъде както външен натиск, така и вътрешно преживелищни травматизми. Парадоксален на пръв поглед ефект от това са начините, по които психиката организира преживяванията на ужас от унищожение. От една страна, личностната зрялост и способността за рефлексивност в емоционален план осигурява важните механизми на преработване на изживяванията на ужас в посока на по-конкретни и цялостни картини. От друга страна, при разглеждането на психотичните състояния липсата на активно регистрирано като споделяне преживяване на страх от унищожение често изглежда отчаян опит на психиката да прекъсне контролиращото влияние на тези страхове чрез работата на примитивния защитен механизъм отричане. В този план наличието на активна симптоматика на заплашващи и поглъщащи преживявания е индикация за по-добър личностен и терапевтичен процес в сравнение с липсата на актуален страх, което се свързва с негативна психотична симптоматика и личностен упадък.

Психичен разпад активирен от паниката от унищожение предизвиква загуба на връзките между асоциациите и символните връзки. Този разпад представлява процес на *десимволизация*. Хървич обръща внимание, че страхът от унищожение може да се проявява

както в предсимволна, така и в символизирана форма – като свързан с представи и определя паническата атака като създаване на организирана несловесна емоционална схема, отъсната от словесните. Остатъчната психична репрезентация включва интензивни и масивни соматични, висцерални, физиологични и двигателни образи. По подобен начин Бучи описва десимволизацията като прекъсване на връзките между афективното ядро на емоционалната схема и символните й компоненти: тогава афективното ядро продължава да действа, но в десимволизирана форма.

Разглеждайки конкретните измерения на конструкта страх от унищожение при шизофренното разстройство следва да откроим описаното в психодинамичните теории слабост на Его-то рефлектиращо върху нестабилността на капацитета на Его-то за защита, отявлена уязвимост към стрес, оскъдно съпротивление към агресия и тенденция към размиване на границите на обектите и отношенията – т.нар. де-диференциация.

Налице е свързане с установената патогномична свързаност при шизофренно разстройство на хронично високи нива на разрушителна тревожност, често чувствана като терор и страхове от обезличаване.

Хипотезата в това е, че тревожността от обезличаване при шизофрения е свързана с отпечатъци от ранни травматични междуличностни преживявания и матрици, респ. схеми на взаимоотношения, които се интернализират като формирани патологични модели за света, себе си и другите. Тези интернализирани травматични преживелищни модели за действителността водят до съвкупност от установени очаквания, които превръщат външното и вътрешното съществуване в болезнено и ужасено при отнасянето към другите. Динамиката на натрапливите шизофренни самоубийствени намерения се поставя във връзка с преживяването на безпомощност и постоянното поставяне в ролята на жертва, преследваща тревожност от унищожаване; солидаризиране с – или бягство от фантазиите за унищожение.

За да можем да разберем смисъла на описаната от Хървич и Бенвенисте „катастрофична менталност”[26], където следва да търсим психотичният режим на функциониране следва да проследим конструкта тревожност от унищожение в логиката на ужас от предстоящо надвиснало физическо и психично разрушение – убийствен терор и страхове около физическото и/или психичното оцеляване. Водещите дименсии около които Хървич и сътр. предлагат да бъдат групирани свързаните с притеснения за оцеляването

преживявания, според посоката на идентифициране са съответно: страхове от това да бъдеш погълнат; да бъдеш слят с друг, респ. размит, обхванат и просмукан от чуждо влияние или изоставен; страх от загуба на чувства на себе си като репрезентация на Селф-а; постоянни притеснения около оцеляването и наличие на апокалиптична емоционална реалност.

Клинични изследователи като Ариети [12], Карон [33], Сърлс [37] и много други отчитат обособеността на изразени страхове от умиране и това човек да бъде убит във феноменологията на шизофренното разстройство, както и при други функционални психози. Бетелхайм [15], Карън и Сърлс настояват върху това, че заливащият съзнанието страх от смъртта може непосредствено да предхожда психотичната декомпенсация при шизофренията. Тази изключително примитивна тревожност от смъртта е посочена като заложената в изследването „тревожност от унищожение".

Ако следваме хипотезата, че хроничните нива на тревожност са разрушителни за психологичното и физиологичното равновесие, водещи до повишен риск от патологични промени и болестни състояния, то размера на смъртността при психиатрични пациенти трябва да отразява повишена смъртност вероятно свързана с хронични състояния на тревожност на лекуващи се в психиатрични диспансери. Изследователски открития изглежда, че потвърждават подобна хипотеза. В студия за изследвана спрямо възрастта смъртност сред хронични пациенти и амбулаторни такива в САЩ показва, че относителният риск за настъпване на смърт при психиатрични пациенти е между два пъти и половина и три пъти по – висок в сравнение с общата популация граждани. Джерард [41] през 1971 г. изтъква етиологична хипотеза, споделена от нарастващ брой изследователи на поведенчески и стресови феномени, а именно, че човешката болнавост, противопоставена на здравето е до голяма степен зависима от пагубни междуличностни променливи, преди всичко отнасящи се до патогенни нива на тревожност и стрес.

Фокусирайки се върху тази проблематика М. Теиксейра [41] посочва, че ако конкретен индивид не може да живее повече по начина, по който е живял; ако се чувства хванат в капана на замръзнали взаимоотношения в социална система, в която не се преживява възможност за бягство или отскубване, то такъв индивид може да изпадне във физическа болест, да развие шизофренно разстройство или психотична депресия или може да предприеме самоубийствен опит. Това, което авторът настоява е, че „хората разрушават себе си като отговор на предложение, коренящо се в другите, да спрат да

живеят."[41; 378]. В така представената картина психотичните хора живеят като отклик на постоянни хронифицирани напътствия да живеят по някакъв начин или какъвто и да е възможен начин. Умирането в такава логика може да бъде разгледано ползотворно като летален отговор на преживяваните натрапвани предложения. В емоцията на субекта приканването за прекъсване на живота е разположено в представата – нечие съзнателно отношение, а понякога съзнателното желание личността да не живее повече по същия начин или изобщо. В други случаи се приема, че е налице несъзнавано желание за гибел, не винаги така категорично изразено, но като цяло безразличие към по – нататъшното съществуване на съответния човек. Независимо в каква модалност съществува желанието за смърт или съответно безразличието към продължаването на съществуването, това е факт, който следва да бъде комунициран, респ. свързан със състоянието, което наричаме самоубийство. Такава личност преживява себе си като подтикната да прекъсне живота си и тя се подчинява на това, а всъщност – това като че ли важи особено в юношеска възраст – е отправено посланието, че не може да се живее по същия начин, отколкото изобщо. Индивидът може да отговори на това настояване като се застреля, изгълта множество сънотворни, скочи от мост на път или под кола или влак. Друга перспектива е това да се случи много по-бавно, като личността прекратява всички свои дейности, разграждайки себе си и оставяйки се като обект на въздействие на микроби и вируси, тъй като имунната защита реално е само-изключена. Или той се самоубива като прекратява бдителността си към всички онези житейски фактори, които реално застрашават живота на човека, но които обикновено биват стопирани като увреждащо влияние в случаите на активно отношение към живота и преследване на реалистични житейски проекти и цели.

При шизофренията, емпирични изследвания доказват наличието на нарушена фамилна структура, свързаност и комуникация. Поспециално, при повторната демонстрация на патогенната роля на онова, което е назовано като „изразена емоционалност"[104;589], включващо критични коментари, враждебност и емоционално свръх-включване, респ. вмешателство и наличие на значителна физиологична реактивност при шизофреници настоящ живот в относителност срещу не- относителност, подкрепя психологичната ориентирана към влиянието на заобикалящата среда етиологична теория за шизофренното разстройство. Тезата е, че патогенната фамилна структура, свързаността и комуникацията, които се наблю-

дават в семействата на шизофреници са онтогенетично свързани с вътрешно интроецирани стимули спрямо шизофренната персекуторна тревожност от унищожение, както и неговите най-драматичния израз в компулсивно шизофренно суицидно намерение е подтиквано от халюцинаторни директиви и заплахи. Характерни и повтарящи се патогенни преживявания на развитието, включващи отделяне, лишения, пренебрежение, отхвърляне, враждебност, конфликти, критика, и натрапчивост в н.нар. „пред-шизофренни" значими взаимоотношения в ранна детска възраст са интернализирани с травматичен афект и преживяване на виктимизация и безпомощност, образувайки патологичен преживелищен модел на света, на най- значимите други и на себе си. Травматичният афект, свързан с тези преживявания, води до образуването на набор от организирани очаквания, както съзнателни и несъзнателни - „ фантастични структури" [27; 598], които са засилени и изопачено от регресивен резонанс на травматичното повлияване с ранни Его защити, мобилизирани срещу тези съкрушителни чувства описани при Феърбърн, Гънтрип и Кернберг [27]. Тези фантастични структури, основаващи се на интернализация на травматични преживявания междуличностни са описани в психоаналитичната литература като „интроекти", „вътрешни преследвачи", „лош обект", „антилибидно Его" и „не–Мен", заради техните злокачествени ефекти върху мисленето, чувствата и отношението към себе си и другите. Хоровиц е предоставил възпроизведени емпирични доказателства, че стресиращи събития „дори и тези с по-малко влияние , отколкото на" травма", да доведе до пристъпи на натрапчиви и повтарящи се мисли, че ще продължат, дори ако се противопостави чрез контролирани маневри." [25; 57] Изследване на позиционирането, дискриминацията и генерализацията на осъзнатата спрямо несъзнаваната тревожност и шизофренната тревожност, би могло да се предположи, че съзнателната и несъзнавана тревожност от унищожение при шизофрения е свързано с поддържането на хронични високи нива на тревожност и дискриминация на увредени стимули и свръхгенерализация на стимули със степен на тревожност към ускоряване на събития от обкръжението. По същия начин, стимулирани от тревожността интрузивни и повтарящи се мисли могат да бъдат свързани с укрепването на хронично високи нива на тревожност при шизофрения, в които ужасяващи мисли, погрешни схващания , налудности и халюцинации ще предоставят мощни стимули за презареждане и обостряне на страхови реакции с автономни съпътстващи, осъзнаването на който може да стимулира допълнително

дезорганизация и декомпенсация в лицета на механизъм на отрицателна обратна връзка с течение на времето.

Във връзка с онтогенетични междуличностни преживявания на травмата и чувство на неудовлетвореност, пред-шизофренният индивид е организиран да очаква и предвижда критика, враждебност, натрапчивост, отхвърляне и безпомощност по отношение на другите. Тези организирани очакванията на свой ред предизвикват преживяването „да си убит" във отношенията с другите. Шизофренната тревожност от унищожение изглежда феноменологично свързана с „травматичната" много повече, отколкото със „сигналната" тревога ; което е довело до констатацията, че тя може да бъде по- точно да бъде описан като преживяване за терор. Следователно, шизофрениците могат да наблюдават собствената си чувствителност към емоционална стимулация и експлоатират социалното оттегляне като защита срещу хиперстимулация. Въпреки оттеглянето обаче може да се намали страхът от унищожение, породен във връзка с другите, оттеглянето има за резултат изолация и повишена аутистичност може само да засили халюцинации на осъждане, ужасяващи, недоброжелателни интернализирани фигури и фантазии, основаващи се на нарушаването на действителните травматични преживявания междуличностни и модели на отношения, което води до обостряне на тревожността от унищожение. Установено е, че шизофренните халюцинации могат да възникнат в рамките на висока възбуда с редуцирани външни дразнители. Шизофренната персекуторна тревожност от унищожение може следователно да създаде ужасяваща криза на т.нар. „двойна връзка", в която нито самотата, нито събраността с другите е поносима в дилемата „потребност-страх". Алармиращата опасност от тежко или продължително безпокойство от унищожение е, че тя може да доведе до намерение за самоубийство като единствена алтернатива за бягство от хронично преобладаващото ниво на терора. Парадоксът, че шизофренният индивид трябва да бъде принуждаван да се самоубие в опит да избяга от заплахата или страха от предстоящото унищожаване е разбираем, имайки предвид, че непосредственото изживяване на интензивна тревожност от унищожение с нейните автономни съпътстващи и често отхвърляни като „соматични налудности" е очевидно толкова болезнено непоносима, че самоубийството се превръща в средство за бягство от такива безкрайни терористични състояния.

Важно е да се отчете в контекста на хипотези раната връзка между шизофренната персекуторен страх от унищожение и натрап-

чивото суицидно намерение, че данните от изследвания в американска популация [41; 380] подсказват степен на самоубийството на най-малко 10 на сто при извадка на шизофреници. Клиничните констатации насочват, че естествената история на шизофрения може да се характеризира с относително висок риск от самоубийство, и че шизофреници, които извършват самоубийство, могат да направят това на по-ранна възраст.

Примерен случай, който илюстрира тези предполагаема динамика при шизофрения е представен както следва:

На базата на клиничният опит и провежданите изследвания ясно може да се твърди, че менталният конструкт тревожност от унищожение като симптоматология присъства във висока степен при психотични състояния и шизофренно разстройство, както и че често се отбелязва като продромален знак на първи психотичен епизод.

При субекти в риск от психотично заболяване е установено, че разстройство в тревожността, не-диагностицирано и специфицирано по друг критерий е втората най-важна характеристика на шизофрения с позитивна симптоматика. Наличието на силна социална тревожност също е ясно демонстрирано при индивиди, които казано обобщено се намират в ранна пред-психотична фаза. От друга страна в когнитивния модел за психозите, описан от Морисън през 2001г. тревожността е обобщена като важен компонент от развитието на психозата, като това се концептуализира като емоционална и физиологична реакция към интерпретациите за разрушителни въздействия.

Тревожността от унищожение е съзнателно преживявания страх от предстояща дезинтеграция и обезличаване.

Сравнявайки различни групи изследвани лица по критерий анихилираща тревожност данните са категорични в много повисоките стойности при психотични пациенти в сравнение на извадката в норма. Във втори план се отчита значимо по-висока тревожност при предпсихотични индивиди и лица в ранна фаза от развитието на заболяването в сравнение с хронифицирани шизофренни пациенти.

Клинично погледнато високите нива на анихилираща тревожност се отразяват по много различни пътища, като напр. проблемност и оскъдност във възможния работен договор с такъв пациент, както и нарушаване на стила на отношения с общия обслужващ медицински персонал.

От друга страна подобно обостряне на тревожността от унищожение може да се отрази в тежки и груби защитни действия, което потиска пластичността на психологичните нагласи и е силно непродуктивно в психотерапевтична работа. Нещо повече, възбудените нива на тревожност силно затрудняват коректното оценяване на ситуации от всекидневния живот извън терапевтичния контекст, темите на което би следвало да се насочат по време на психотерапията. В същото време не зависимо от начините, по което анихилиращата тревожност повлиява клиничния контекст изглежда важно да се търсят начини за намаляването на нивото на тревожност при групата на шизофренните пациенти в частност и психотерапията изглежда много ценна възможност да се премине отвъд непосредствения болезнен опит и да се работи по динамиката на несъзнаваните процесни конфликти.

Настоящото пилотно изследването, чийто теоретичен модел в частта на конструкта страх от унищожение представяме тук, има за цел да провери възможностите на две психологически методики – заедно с конструкта референтна активност - да диференцират различни степени на съхраненост на психичния капацитет при страдащи от шизофрения и съответно техните ресурси за активен живот. Постигането на тази цел изисква:

- да се измери и съпостави с наличната и достъпна психиатрична информация степента на преобладаващо позитивна срещу респ. негативна клинична шизофренна симптоматика в клиничната извадка
- да се измери и съпостави степента на активност на референтни връзки при отделните субгрупи в изследването
- да се измери нивото на деклариран страх от унищожение при отделните субгрупи на клиничната извадка
- да се състави профил на степента на удовлетвореност от качеството на живот при отделните субгрупи в изследването
- да се сравнят получените стойности на референтна активност с тези на страха от унищожение и със степента на личностна, социална и трудова удовлетвореност при изследваните лица

Изследването на менталния конструкт тревожност от унищожение е организирано като полу-структурирано клинично интервю на базата на оригинални само-оценъчни въпросници HEI, създадени и адаптирани от автора на така формулираната клинична конструкция д-р Марвин Хървич в САЩ. Причините за избора на избора на метода полу-структурирано интервю се налагат, от една страна, поради липсата на предварителна работа с някой от инструментите,

разработени от д-р Хървич в българска извадка и респ. стандартизация на някоя от пробите на HEI, а от друга страна, спецификата на клиничната извадка, където интервюто позволява много по – плавен и конструктивен контакт, отколкото попълването на самооценъчен въпросник.

Конкретното клинично полу-структурирано интервю за оценка на степента на преживяване тревожност от унищожение бе формирано като последователност от въпроси на базата на самооценъчните въпросници HEI-25, HEI-30 и HEI-50, формиращи оценяването на сериозни клинично значими нива на тревожност, рефлектиращи върху страхове от предстояща дезинтеграция на личността; клинични въпросници, които могат да бъдат ползвани като скрийнинг за разпознаване на личности, преживяващи значителна анихилираща тревожност, както и като ценно помощно средство в откриването на специфичното съдържание на тревожностите при изготвяне на терапевтични и рехабилитационни психично-здравни програми. Основният фокус в методиките на д-р Хървич е извеждането на съзнателно преживяваните страхове, свързани със сигурността и оцеляването. Тези преживявания са налични при всеки един човек в различна степен и именно в контраста на интензивността си те определят специфичната картина на менталното функциониране и общия жизнен стил. В случаите , когато е налице сериозен стрес и, респ. или слабост на Его инстанцията индивидът преживява травматични тревожности от интрузивна, дезорганизираща или инвалидизираща природа.

Основните, корелиращи помежду си измерения на търсената личностна променлива анихилираща тревожност са както следва:

- Страх от заливане и невъзможност за самостоятелно справяне
- Страх от сливане с друг обект или хванатост в капан
- Страх от разпадане на кохезивността на личността или на капацитета на Его-то
- Страх от интрузивни посегателства
- Страхове от загуба на необходимата подкрепа и изоставяне
- Притеснения относно оцеляването и реагиране на ниво на катастрофична менталност

Всяка една от тези клинични области е представена с по няколко въпроса в интервюто, като общия брой на формулираните питания е 30.

Оценяването на отговорите на изследваните лица е организирано в точкова система от 0т. за липса на проявления на анихи-

лираща тревожност извън приетите клинични норми до 4т. за екстремно високи нива на преживявана, демонстрирана и отчетена тревожност от унищожение.

Съгласно изведените от д-р Хървич области на оценка на изследвания психичен конструкт се формират три степени на проявеност на анихилираща тревожност – респ. ниска, средна и висока степен, като при максимален сбор от 120т. ниска степен се отчита на нива до 40т., от 40 до 80т. за средно изразена степен и над 80т. за високи клинично обострени нива на тревожност от унищожение.

Изследването цели да достигне до клинична извадка от 120 лица (60 жени и 60 мъже) в две възрастови групи: 18 – 40 и 41 – 60 години, относително равномерно разпределени в субгрупи от пациенти с преобладаваща позитивна симптоматика и такива с преобладаващо негативна. В извадката не са включени случаи на психотични дебюти в пубертетна възраст, както и състояния в старческа възраст, поради множеството специфични възрастови влияния върху клиничната картина. Работен език на изследването е български – от извадката отпадат пациенти, които имат значими трудности в разбирането и говорено на български език по време на интервюто. Пациенти с органично увреждане, умствена изостаналост или такива злоупотребяващи с психоактивни вещества също се изключват. При оценката на психичните поражения от прекъснатата социална активност и институционализацията се взимат предвид допълнителни фактори като образователното ниво и честотата на хоспитализации.

Водещо в усилията на настоящата разработка е становището, че преживяванията на страдащия от шизофрения имат смисъл и могат да бъдат разбрани поставят под съмнение стигматизиращото вярване, че шизофренията е упадъчно състояние без перспективи за възстановяване.

Изследването ще може да се счита за успешно, ако помогне да се изясни дали е възможно да се определя съхранения психичен капацитет на страдащи от шизофрения посредством използваните методики. Потвърждаването на хипотезите би дало основание да се приеме, че болните с предимно позитивна симптоматика и по-интензивно преживяващи страх от унищожение ще бъдат по-критични към качеството на живота си и съответно по-мотивирани да го подобрят. При всички случаи очакваме да придобием по-ясна представа за връзките между способността за символизация, справянето с тревожността и удовлетвореността от живота.

Съпоставянето на стойностите на референтна активност с интензивността на страха от унищожение и степента на личностна, социална и трудова удовлетвореност при изследваните лица ще подпомогне формирането на адаптивни социални програми за работа с психотични пациенти.

Разбира се, нашият подход не ни дава възможност да правим заключения за индивидуалната динамика на изследваните променливи, т.е. на измененията на изследваните способности при едно и също лице в течение на времето и в зависимост от наличието или отсъствието на обостряния на психотичното състояние. Такова проследяване би могло да бъде предмет на други изследвания.

Литература

1. Атанасов, Н. (2007) Ментализация и референтна активност: психоаналитични измерения на себепознанието. // *Българско списание по психология*, бр. 2.
2. Атанасов, Н. (2009) Теории на психичното развитие в психоанализата. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов".
3. Клайн, М. (2001) Любов, завист и благодарност. София: ЛИК.
4. Фройд, З. (1923а) Аз и То. Във: Фройд З. *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014.
5. Фройд, З. (1923б) Загубата на реалност при неврозата и психозата. Във: Фройд З. *Психология на несъзнаваното*. София: Колибри, 2014.
6. Фройд, З. (1933) Страхът и животът на нагоните. Във: Фройд З. *Лекции за въведение в психоанализата*. София: Колибри, 2013.
7. Фройд, З. Отвъд принципа на удоволствието. Наука и изкуство, С., 1992.
8. Фуко, М. Изследване на лудостта в класическата епоха. ЕА, 1996.
9. Юнг, К. Г. Избрано – том 3. ЕА, 1993.
10. Ясперс, К. Обща психопатология. ЛиК, 2001.
11. Arieti, S. (1974a) An overview of schizophrenia from a predominantly psychological approach. *Am. J. Psychiatry*, 131, 241-249.
12. Arieti, S. (1968) The psychodynamics of schizophrenia: A reconsideration. *Am. J. Psychother.*, 22, 366-381.
13. American Psychiatric Association. (1998) *Diagnostic and Statistic manual of mental disorders (4nd ed)*. Washington D. C.: APA.
14. Benedetti, G. (2006) *Symbol, Traum, Psychose*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
15. Bettelheim, B. (1956). Schizophrenia as a reaction to extreme situations. // *American Journal of Orthopsychiatry*, 26.
16. Blatt, S. J. (1997) Impairment of self-representation in schizophrenia: The roles of boundary articulation and self-reflexivity. // *Bulletin of the Menninger Clinic*, 46, 297-316.

17. Blatt, S. J., Auerbach, J. S., Levy, K. N. (1997) Mental representations in personal development, psychopathology and therapeutic process. // *Review of general psychology*, Vol. 1, No. 4,351-374.

18. Bion, W. (1957) On the differentiation of the psychotic from the non-psychotic personalities. // *Int. J. Psycho-Anal.*, 38.

19. Bion, W. (1984) *Attacks on Linking.* London: Karnak.

20. Bion, W. (1992) *Lernen durch Erfahrung*. Frankfurt: Suhrkamp.

21. Bucci, W. (1982) The vocalization of painful effect. // *Journal of communication Disorder*, 15.

22. Bucci, W. (1984) Linking words and things: basic processes and individual variations. // *Cognition*

23. Bucci, W. (1997) *Psychoanalysis and Cognitive Science*. New York: Guilford.

24. Grand, S. et al. (1973) A study of the representations of objects in schizophrenia. // *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 21, 399-434.

25. Horowitz, M. Hallutinations: an information processing approach. NY 1975

26. Hurvich, M., Benveniste P., Howard, J. and Connerty, S. (1988) *The assessment of annihilation anxiety from projective tests.* Paper presented at the Conference for Psychological Testing and the Psychotherapeutic Process, Austen Riggs Center, Stockbridge, Mass.

27. Hurvich, M. (2003) The place of annihilation anxieties in psychoanalytic theory. // *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 51, 579–616.

28. Hurvich, M. (1997). Classics revisited: The ego in anxiety (Max Schur, 1953) and, an addendum to Freud's theory of anxiety (Charles Brenner, 1953). Psychoanalytic Review, 84,483-518.

29. Hurvich M., Allen R., and McGuire H. (2009) *Hurvich Experience Inventory/50*. Manual – 4th rev. New York, NY: Long Island University.

30. Jacobson, E. 'Denial and Repression.' *Amer. J. Psa.* 5 1957

31. Jaffe, L. Maternal symbolic and psycholinguistic behaviors and the child's evolving capacity to tolerate separation. Adelphy University, NY 1985

32. Kanner, L. 1942 'Autistic Disturbances of Affective Contact.' *Am. J. Orthopsych.* 12

33. Karon, B. P., & Vandenbos, G. R. (1981) *Psychotherapy of Schizophrenia*. New York: Jason Aronson.

34. Mahler, M. (1952) On Child Psychosis and Schizophrenia (Autistic and Symbiotic Infantile Psychosis). // *Psychoanal. Study Child* 7.

35. Mahler, M. S. and Elkisch, P. (1953) Some Observations on Disturbances of the Ego in a Case of Infantile Psychosis. *Psychoanal. St. Child*, 8: 252-261

36. Morey, J. R. (1992) Toward an empirically based theory of mind in schizophrenia: cognitive processes, symptomatology and referential activity. *UMI Dissertation services*.

37. Searles, H. (1965). *Collected Papers on Schizophrenia and Related Subjects.* New York: International Universities Press.

38. Segal, H. (1956) 'Depression in the Schizophrenic.' *Int. J. Psychoanal.* 37.

39. Segal, H. (1998) 'The Importance of Symbol-Formation in the Development of the Ego' – in Context. *J. Child Psychother.*, 24:349-357

40. Stern, D. N. (1985) *The Interpersonal World of the Infant: a View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. New York: Basic Books.

41. Teixeira, M. A. (1984) Annihilation anxiety in schizophrenia: Metaphor or dynamic? // *Psychotherapy* 21:377-381.

42. Tustin, F. (1981) Psychological birth and psychological catastrophe. In *Do* I Dare Disturb the Universe?: A Memorial *to* W. R. *Bion,* ed. J. Grostein, pp. 181-196. London: Karnac.

43. Warnes, H. (1968). Suicide in schizophrenics. In *Toward a Definition of Schizophrenia.* Supplement to *Diseases of the Nervous System*, 29(5), 35-40.

44. Winnicott, D. (1965) Ego integration in child development. In: *The maturational processes and the facilitating environment*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

ВЪЗРАСТОВА ДИНАМИКА НА ПСИХОСОМАТИЧНИ ОПЛАКВАНИЯ И ПСИХОСОЦИАЛНИ РИСКОВИ ЗА ЗДРАВЕТО ФАКТОРИ

Бистра Ценова
НЦОЗА – София, e-mail: bistratz@abv.bg

Резюме. *Демографските промени с общо застаряване на населението и постоянните промени на технологиите и изискванията на работата отправят сериозни предизвикателства към управляване на здравословното стареене на работното място. Целта е да се разкрие възрастовата динамика на психичното здраве и известни психосоциални рискови за здравето фактори в работеща популация. При близо 700 лица от различни професии е определен броят на психосоматичните оплаквания (общо 22) и тясно свързани с него поведенчески характеристики. Отделените възрастови групи са съпоставени по средните си оценки на изследваните фактори. С възрастта, след 35 г. здравните оплаквания се увеличават и достигат максимален брой в предпенсионна възраст, както и рисковите поведенчески характеристики. Корелацията им е еднопосочна, модерирана от професията. Препоръчани са различни мерки за здравословно стареене на базата на модели на СЗО.*

Ключови думи*: психосоциални фактори, стареене, психично здраве, негативен афект, добри практики*

Age dynamics in psychosomatic complaints and psychosocial risk factors

B. Tzenova

Abstract*. The demographic changes with increase of population aging and the ongoing changes in technologies and job demands are serious challenge towards healthy aging at work. The purpose is to reveal the actual age dynamics in mental health complaints and emerging psychosocial risk factors predispositions to ill health in work age population. With around 700 people from various occupations revealed are the levels of psychosomatic complaints and related behavioral characteristics defining it (negative affect). The formed age groups are compared at central tendency level of expression of the factors. With age advancing, esp .above 35 mental health complaints increase to their maximum in pre-retirement age group like the psychosocial risky behavioral characteristics. They intercorrelated moderated by job. Effective measures preserving work capacity for healthy aging are outlined derived from WHO models of workplace and public health.*

Key words: *psychosocial factors, aging, mental health, negative affect, good practices*

Увод

Бързите демографски промени и застаряването на населението[1] налагат все повече хора в цяла Европа да работят до напреднала възраст, за да задоволят потребностите от работна сила и да смекчат натиска върху системата на социалното осигуряване и пенсионната система. Прогнозите за 2040 г. са, че хората на възраст 65 и повече години ще съставляват повече от 45% от работещото население в ЕС-27 на възраст 15- 65 г., сравнено с 26% през 2010 г.[2,3]. Затова 2012 г. бе обявена за Европейската година на активния живот на възрастните хора с цел повишаване на качеството на живот и благосъстоянието на гражданите на ЕС и особено на възрастните хора и насърчаване на солидарността между поколенията. България и сред най-бързо стареещите популации в ЕС поради резкия спад в раждаемостта, смъртността и засилената емиграция. Въпреки че в за последните 8 г., от 2006-а до 2014 г., продължителността на живота у нас нараства с близо 2 г. - при жените до 78,5 г., а при мъжете до 71,5 г. , качеството на живот значително се понижава. Така годините на живот в недобро здраве за същия период са се увеличили почти 4 пъти и при двата пола, като достигат 16,5 г. за жените и почти 12 г. при мъжете.

Здравните проблеми са една от главните причини за отсъствия от работа и ранно пенсиониране, а увеличаването на годините живот в добро здраве е предпоставка за достигането на целта 75% заетост за възрастта 20-64 год. и избягването на ранно пенсиониране поради болест. Само здрави хора могат да са продуктивни и иновативни, основният фактор за конкурентноспособна икономика..

1. Стареене, стрес и здраве

Нарушенията на психичното здраве само по себе си са рисков фактор, който влияе върху разпространението и прогнозата на заболявания, традиционно класифицирани като „незаразни”- сърдечно-съдови, онкологични, белодробни и диабет [4]. Аналогично, рискът от инфаркт на миокарда при пациенти с депресия е два пъти по-висок отколкото за общата популация [5]. Освен това депресията повишава смъртния риск при пациенти със сърдечно заболяване [6]. Очаква се през 2030 г. незаразните болести да са причина за 75% от смъртността в световен мащаб. Като всички незаразни заболявания психичните разстройства изискват продължително лечение и влошават качеството на живота [4].

Ролята на стреса и психосоциалните рискови фактори за развитието на редица от водещите психични и психосоматични

нарушения, напр. мускулно-скелетни болки и увреждания е доказана, но влиянието им и целенасочените превантивни мерки не са достатъчно изяснени [7,8].

Изследванията на Американската академия по неврология показват, че 25% от популацията на 65 г. в САЩ страдат от загуба на памет и меки когнитивни увреждания [9]. С процесите на стареенето в течение на жизнения цикъл човешкият мозък може да бъде засегнат по много различни начини, като списъкот им се оглавява от намаляването на обема на мозъка. Мозъчните клетки се свиват и намаляват с възрастта, процес известен като „церебрална атрофия". Загубата на мозъчни клетки се отразява на паметта, способността за учене, процесите на вземане на решение, кара човек да се чувства дезориентиран [9,10]. Следователно, потискането на този процес е приоритет за психология на развитието и професионалното здраве. Чрез прекалено високия стрес, на който се излагат [7,11], и вредните си хранителни навици и лошото си хранене, хората сами допринасят най-много за мозъчната атрофия. Колкото повече е стресът, на който хората реагират отрицателно, толкова по-висока е екскрецията на кортизол от надбъбречните жлези. Той от своя страна води до повишено производство и отделяне на инсулин от панкреаса и отговарящата за паметта зона в хипокампуса намалява. Същият ефект има и вредното хранене, което води до пикови нива на инсулина по няколко пъти на ден.

Представително унгарско изследване върху професионалния стрес и психичното здраве в периода на социално-икономическия преход с 5863 изследвани лица убедително показва, че негативният афект като характеристика на личността е най-значимият корелат на депресията и субективното благополучие [12]. Независимо от негативния афект, клъстерът на стресогенните психосоциални фактори на труда обяснява съществена част от вариацията на самооценките на психичното и физическо здраве. Затова авторите подчертават необходимостта от включването на тези фактори във всички изследвания на здравето на работещата популация.

2. Постановка на изследването и методи.

Като личностови особености, благоприятни за такъв вид неадекватна преработка на дразнителите от околната среда в смисъла на мотивация за вредно за здравето поведение (напр. ниска физическа активност и др.), а също и на соматични рискови фактори, се отделят афективната възбудимост, емоционалната нестабилност, субективното преживяване на постоянен недостиг на

време и напрежение вследствие пренатоварване на работа, и фактори на социабелността – екстраверсия и откритост (откровеност). Собствени и чужди изследвания показват, че стремежът за придобиване и поддържане на контрол върху изменящите се условия на околната среда лежи в основата на коронарното поведение, причинно свързано със сърдечно-съдовите заболявания [напр. 13,14], но данните за възрастовата им динамика са оскъдни. България е водеща по смъртност от сърдечно-съдови заболявания и инфаркт, затова е необходимо да се проучат по-добре различните възможности и източници за подобряване на ранната диагностика и превенция на този социално значим здравен проблем. Представено изследване на психосоциални рискови за коронарен инцидент фактори и нивото на психосоматичните оплаквания и здраве в различни възрастови и професионални групи отговаря на актуални потребности от социално значима информация.

Изследвани са 666 лица от различни професионални групи от двата пола, обхващащи широк възрастов диапазон

Инструментариум

- За определяне на личностиви характеристики, благоприятни за неадекватна психична прерботка на дразнителите от средата и модериращи риска от поведенчески стресови реакции е използвана българската версия на апробирания от К. Лимперт въпросник за психосоциалните рискови фактори [13]: афективна възбудимост, субективен недостиг на време, емоционална нестабилност, с добавка на скалите откровенност (О) и екстраверсия (Е) от FPI (Фрайбургски личностов въпросник);

- За определяне на психичното здраве е използван е индексът за психично здраве на Лангнер (оценки от 0 до 22), собствена адаптация от края на 1980-те години, утвърдил се като надежден инструмент в редица наши изследвания [15,16]. Въпросникът обхваща 22 психосоматични оплаквания. По-големият брой симптоми е показателен за "лошо" психично здраве. Тестът предполага, че психичното здраве и болест представляват един континуум и дава възможност за груба оценка на редица жизнено важни функции, без претенции за диференциална диагноза.

Обработката на данните включва вариационен и дисперсионен анализ в проявлението и изразеността на отделните показатели/свойства, както и на сумарния показател за психосоциални рискови фактори ($\sum_{ПСР}$) по възрастови (стъпка 5 години) и професионални групи.

3. Резултати

Средните тенденции във възрастовата динамика по отделните показатели са представени в табл.1. Здравните оплаквания, както и психосоциалните рискови поведенчески фактори плавно се увеличават с възрастта, а в последната група над 55 г. (повечето пенсионери в момента на изследването) отбелязват известен спад. Откритостта и екстраверсията постепенно намаляват с възрастта, както е известно от психологията на личността. Висока оценка по показател А е характерна за лице, което действа прибързано, възмущава се от нередности, бързо кипва, поддава се на вътрешни импулси, нетърпелив, губи бързо самообладание, нервничи при професионално натоварване и когато не върви както трябва, при наближаване на краен срок, тревожи се по дребни поводи, не търпи указания и контрол отвън, постоянно „подгонен". Лице са с висок показател за припрян начин на живот (L) се характеризира с вечно бързане от рано сутрин, винаги има да върши нещо спешно, мисли за работата и в края на седмицата, бързо хранене, често пиене на чай, кафе, срочно довършва работа в къщи, няма физическа активност, трудно почива от напрежението.

Таблица 1. Средни стойности (x) на психологическите показатели по възрастови групи

Показател / Възрастова група	ПЗ	А	L	I	O	E
	Психично	Афективна	Субективен	Емоцион.	Откритост	Екстрав.
	здраве	възбуд.	цайтнот	нестаб.		
1. под 20 г.	6.80	8.36	4.18	5.27	8.27	6.27
2. 21 – 25 г.	6.34	7.97	4.29	4.37	8.43	7.26
3. 26 – 30 г.	6.85	11.25	5.92	6.31	8.27	4.75
4. 31 – 35 г.	6.91	12.02	5.78	5.80	7.93	5.40
5. 36 – 40 г.	8.36	12.10	5.93	5.97	7.64	5.55
6. 41 – 45 г.	8.21	12.03	6.08	6.46	7.16	4.84
7. 46 – 50 г.	8.13	12.16	5.32	6.72	6.88	5.32
8. 51 – 55 г.	8.70	13.91	6.82	7.50	7.05	5.41
9. над 55 г.	7.68	11.87	6.44	7.31	6.00	6.19
Макс бална оценка	22	25	12	14	14	12

Таблица 3: Сравнение на различните възрастови групи по средния сумарен показател за психосоциалните рискови фактори (A + L + I)

_ Средно $X_{(A+L+I)}$	Възрастова група:	№	2	1	3	4	5

16.63	21 – 25 г.	2					
17.82	под 20 г.	1					
23.45	26 – 30 г.	3	x				
23.60	31 – 35 г.	4	x				
24.00	36 – 40 г.	5	x				
24.20	46 – 50 г.	7	x				
24.57	41 – 45 г.	6	x				
25.63	над 55 г.	9	x				
28.23	51 – 55 г.	8	x	x	x	x	x

x – достоверни междугрупови различия на ниво $p < 0.05$

Таблица 4: Достоверни корелации на психологичните показатели с възрастта (в различни професионални групи, общо790 лица, 337 жени)

Показател	A	L	I	O	ПЗ
-.19> r <.29	++	++	++	--	++
№ професионална група	(5,1,4,9,10,12,11)	(5,1,4,9,12)	(5,4,9,10)	(5)	(5,2,4,9,10)

++ / -- Ниво на статистическа достоверност на корелациите $p < 0,01$.

4. Изводи и препоръки

Психосоматичните оплаквания нарастват с възрастта, особено след 35 г., като достигат максимален брой в предпенсионна възраст. Аналогично се увеличават и значимите за здравето рискови поведенчески характеристики, но още с навлизането в трудовия живот, след 26 год. Налице е системна връзка между психосоматичното здраве и психосоциалните рискови фактори, модерирана от професията. На тази снова препоръчваме

1) системни обучениия и тренинги по комуникативни умения и управление на гнева още в началото на професионалната кариера, както и текущи семинари за здравословен начин на живот,

2) интегрирането на психосоциалните рискови фактори в цялостната фирмена политика,

3) повишаване на информираността на работещите за предстоящи и текущи структурни и други промени в организацията им,

4) адекватно на изискванията за добри организационни практики научното управление на необходимите реформи и промени[17],

5) редовен мониторинг на психосоматичните оплаквания от възраст 40 г. и по-детайлни изследвания в проблемни отдели/ работни групи/индивиди.

Универсално приложими са лансираният от СЗО модел за здравословни работни места [18] и цялостният подход на общественото здраве, обхващащ дейности за подобряване в разнооб-

разните сектори от всички области на професионалния и личен живот, представен на фигура 1.

Фигура 1. Модел на общественото здраве за успешно стареене

Това означава, че промоцията и поддържането и подобряването на здравето на застаряващата работна сила и по-възрастните хора и превръщането ни в общество, в което хората от всички възрасти са способни да достигнат пълния си потенциал, изисква действия на различно ниво – от индивидуално до политики и нагласи на обществото, вкл. работодатели.

Традиционно *трудовата здравна психология с*е фокусира върху рисковите фактори на работното място и техния неблагоприятен здравен ефект, а не върху подкрепление на положителните аспекти на работата или индивида. Принос в този аспект е включването през 2005 г. на *промоцията на здравето на работното място* в плана за действие на Европейската Комисия като важна цел на европейската политика в областта на общественото здраве. Промоцията и укрепването на доброто здраве при работа, което влияе положително върху производителността и конкурентоспособността е интегрална част на целите на европейската стратегия „Европа 2020” за интелигентен растеж. Правителството на България отчита промените в света на труда като обявява от 2002 г. “Благосъстоянието при работа” за координиращ елемент на всички дейности на единната държавна политика, преследваща защитни цели и мотивация за труд, превантивни мерки за защита на човека и

за създаване на условия за ефективен, безопасен и здравословен труд [16].

Литература

1. World population ageing 2009. New York, United Nations, 2010 <http://www.un.org/esa/population/publications/WPA2009/WPA2009-report.pdf>, (15.01.2015).
2. Михова, Г., Давидов, Б. и др. Пътна карта за европейски изследвания по стареене на населението. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов", 2012.
3. Priorities for occupational safety and health research in Europe: 2013-2020. EU-OSHA, Luxembourg: Publ. Office of EU, 2013, pp. 107, ISBN 978-92-9240-068-2.
4. Kolappa, K., Henderson, DC., Kishore, SP. No physical health without mental health: lessons unlearned? *Bulletin of the World Health Organization* 2013; 91:3-3A. doi: 10.2471/BLT.12.115063, <http://www.who.int/bulletin/volumes/91/1/12-115063/en> (19.07.2013)
5. Rugulies, R. Depression as a predictor for coronary heart disease. a review and meta-analysis. *Am J Prev Med* 2002; 23: 51-61 doi: 10.1016/S0749-3797(02)00439-7 pmid: 12093424.
6. Whang, W., Shimbo, D., Kronish, IM., Duvall, WL., Julien ,H., Iyer, P., et al., et al. Depressive symptoms and all-cause mortality in unstable angina pectoris (from the Coronary Psychosocial Evaluation Studies [COPES]). *Am J Cardiol* 2010; 106: 1104-7.
7. Griffiths, A., Knigh,t A., Mahudin, D. (2009). Ageing, work-related stress and health. *Reviewing the evidence. London: The Age and Employment Network.*
8. Ценова, Б. Връзка между стреса и мускулноскелетните увреждания. Сп. *Физикална медицина, рехабилитация, здраве*, 2006, 3, 15-21, ISSN-1312-0417
9. American Academy of Neurology. "Alzheimer's: Diet patterns may keep brain from shrinking." *ScienceDaily.* 30 December 2011.
10. Blyweiss, D. Top four reasons your brain ages. *Advanced Natural Medicine* ANM, June 09, 2014
11. McDaid, D. (Ed.) Mental Health in Workplace Settings. Consensus Paper. European Communities, Luxembourg. 2008, pp. 30, ISBN- 978-92-79-05445-7.
12. Kopp, M.S., Stauder, A., Purebl, G., Janszky, I., Skrabski, A. Work stress and mental health in a changing society. European Jof Public Health, 2007, Vol. 18, 3: 238–244.
13. Ценова, Б. Поведенческие факторы риска у больных инфарктом миокарда. FIRST Intern Conf SPHMIT, 14th-15th April 2015, Brest, Belarus.
14. European pact for mental health and well-being**. "**Together for mental health and well-being". *EU high level conference, Brussels,* EC, 2008,

<http://ec.europa.eu/ph_determinants/life_style/mental/index_en.htm> (15.06.2010)

15. Tzenova, B. Workload and Stress Effects in Female Professions. Vol. "Education, Science, Innovations, ESI 13", EPU, Pernik, 2013, 181-190, ISSN 1314-571.

16. Ценова, Б. Психологията и приоритети на професионалното здраве в Европейската стратегия 2020. В: „Приложна психология и социална практика – XIII", ВСУ „Черноризец Храбър", Варна, Унив. изд., 2014, 10-27.

17. van den Heuvel, M., Demerouti, E.,. Bakker, AB.,. Schaufeli, WB. Adapting to change: The value of change information and meaning-making. Journal of Vocational Behavior 83 (2013) 11–21.

18. Healthy workplaces: a model for action. *For employers, workers, policy-makers and practitioners.* Geneva,WHO, 2010.

Адрес за кореспонденция/for correspondence:
Доц. Бистра Ценова, д. психол.
Assoc. Prof. Bistra Tzenova, Dr.rer.nat.
National Center of Public Health & Analysis
Sofia 1431, Blvd. "Acad. Ivan Geshov" No. 15
Tel.: (+359 2) 8056203 e-mail: b.tzenova@ncpha.government.bg

ПРЕВЕНЦИЯ НА ПСИХОЕМОЦИОНАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ ПРИ ХОСПИТАЛИЗИРАНИ ДЕЦА

Павлинка Добрилова, Калина Стефанова,
Анна Маринова
Филиал „Проф. Д-р Иван Митев", гр. Враца към МУ – София,
България, pavlinka1969@abv.bg

Резюме: *Хоспитализираните деца са специфичен проблем на съвременното здравеопазване. Постъпвайки за болнично лечение децата изпитват различни психоемоционални проблеми, които са специфични за различните възрастови периоди. Целта на настоящия доклад е да се идентифицират психоемоционалните проблеми при хоспитализирани деца. Проучено е мнението на студенти - стажанти от специалност „медицинска сестра", филилал „Проф. д-р Иван Митев", гр. Враца, към МУ – София, които са участници в лечебния процес и са предложени превантивни мерки за намаляване и превъзмогване на психическия и емоционален стрес в детска възраст.*

Ключови думи: *превенция, психоемоционални проблеми, хоспитализирани деца*

Abstract: *Hospitalized children are a specific problem of modern health care. Proceeding hospitalized children experience different psycho-emotional problems that are specific to different age periods. The objective of this report is to identify psycho-emotional problems in hospitalized children. Studied is the opinion of students - trainees in "nurse" fililal "Prof.. Dr. Ivan Mitev, "c. Vratsa to MU - Sofia, who are participants in the healing process and proposed preventive measures to reduce and overcome mental and emotional stress in childhood.*

Keywords*: prevention, psycho-emotional problems, hospitalized children*

Въведение: Всяко заболяване води до закономерно изменение в психиката и поведението на детето. Промяната във функциите на вътрешните органи се отразява в мозъчната кора и обратно, всичко, което става в кората, неизбежно се отразява върху дейността на вътрешните органи. На основата на тези отношения се обясняват измененията, които настъпват във висшата нервна дейност и в психиката на детето. Тези изменения се определят от разнообразни

фактори и условия – вид, фаза и развитие на болестта, възраст, пол, индивидуалност, степен на изтощение [6].

При постъпването на детето в болница неприятните чувства, предизвикани от физическото страдание – болестта, се засилват още повече от смяната на обстановката, раздялата с приятелите и отсъствието на любимите занимания. Изследванията, прегледите, манипулациите, причиняващи болка и неприятни чувства, допринасят още повече за разстойство в поведението на детето.

Психоемоционалните проблеми, възникващи при хоспитализираните деца са тясно свързани с фактора „възраст" и са специфични за различните периоди на детството. Според П. Балканска (2009) основните психични преживявания при детето – пациент в зависимост от възрастта са:

- до 3-годишна възраст детето няма представа за болестта.
- до 5–6-годишна възраст няма изградена представа за смъртта. Личността на лекаря се възприема като нещо чуждо, плашещо, свързано по някакъв начин с болката. Майката е обект на безусловно доверие, в което детето се вкопчва. Някои деца изживяват болката и дискомфорта като наказание за това, че не са били послужни, още повече, ако се наложи постъпване в болница, където детето се чувства изоставено, виновно и самотно.
- Между 7 и 11 години децата са „по-лесни" пациенти. Те вече разбират същността на понятието болест и ролята на медицинския екип.
- В периода на пубертета хронично болните са много труден контингент. Характерните за тази възраст отрицание и протест се проявяват и по отношение на болестта, и лечението (диабетно болни нарушават диетата, отказват инсулина, практикуват забранени спортове и др.). Изключителна ранимост особено в тази възраст по отношение на мутилации (обезобразяващи белези, загуба на част от крайници, нарушена походка и др.). Вродените дефекти се приемат по-лесно от придобитите. Няма го преживяването на загуба. Възможно е подрастващите, които са избягвани от връстниците поради такива причини, да се чувстват по-добре в болницата [1].

В зависимост от възрастта и психоемоционалното развитие децата могат да изпитват различни видове страх. Страхът е емоционалната компонента на тревожността и се определя като болезнена, интензивна емоция подобна на преминаващ през тявото електри-

чески ток. Така наречената нервност обикновено отразява ниските степени на тревожно настроение, а в другата крайност е паниката – дълбока експлозия на тревожен афект [2]. Според д-р Е. Кържин болничното лечение на децата е свързано с 5 вида страх, които са специфични за различните периоди на детството: страх от отделянето от родителите им; страх от изпитване на болка; страх от неизвестното и болничната обстановка; страх от насилие или лошо отношение към тях и страх от загубата на самостоятелност и поставянето под чужд контрол.

- До 6-месечна възраст – приема се, че тези деца не могат да изпитват „страх от непознатото". При внимателно отношение приемат добре медицинския персонал, затова не е необходима специална психологична подготовка. Медицинският екип дължи на родителите внимателно и адекватно разясняване и успокояване.
- От 6 месеца до 7 години – децата са лесно раними психически. Те осъзнават чуждата и необичайна обстановка в болницата, страдат при отделянето от родителите и и могат да предидят настъпването на болката. Особено силно изявени са страхът от отделянето от родителите, страх от изпитване на болка и страх от неизвестното и болничната обстановка. Децата трудно приемат чуждо мнение и още по-трудно – присъствието на болничния персонал и това може да остави трайни и сериозни психични следи в по-нататъшния живот. Най-честата реакция е неудържим плач и съпротива.
- Ранна училищна възраст – това е период на по-широка социална адаптация на детето и отделянето от родителите не е проблем, но приемът и престоят в болницата е изпълнен със страх в следствие на натрупани познания и асоциации. Страхът от болката и неизвестното може да е толкова силен, че да доведе до устойчивост от страна на детето към методите на лечение. Ето защо ролята и присъствието на информирания родител е изключително важна.
- По-голямото дете – с израстването си детето развива своята самостоятелност, възможността си за преценка, както и своето въображение. С повече внимание и правилни разяснения по-големите деца могат активно да съдействат на своето лечение, освободени от хиперболите на въображението си [4].

Хоспитализираните деца са специфичен проблем на съвременното здравеопазване. Лекуващият екип съсредоточава цялото си внимание върху соматичните изменения и несъзнателно пренебрегва психиката на боледуващите деца. Това води до неефективност на лечебния процес, който според био-психо-социалния подход трябва да обхваща всички измерения на съществуване на болния – умствено – духовно; емоционално – психическо и физично – материално ниво.

Цел: Да се идентифицират психоемоционалните проблеми при хоспитализирани деца чрез проучване мнението на студентите от специалност „медицинска сестра" като участници в лечебния процес по време на преддипломния им стаж и се предложат превантивни мерки за намаляване и превъзмогване на психическия и емоционален стрес в детска възраст.

Материал и методи: Проведено е анкетно проучване с 52 студенти от специалност „медицинска сестра" за тяхното мнение по отношение факторите оказващи влияние върху психичните преживявания на хоспитализираните деца. Анкетата е проведена през зимния семестър на учебната 2014/2015 г. сред студенти от Филиал „Проф. Д-р Иван Митев", гр. Враца, към МУ – София по време на преддипломния им стаж в МБАЛ „Хр. Ботев", гр. Враца. Обработката е извършена с програмен продукт SPSS.

Резултати и обсъждане: Ролята на родителите по време на болничния престой на детето е изключително важна. Тяхното участие може да се окаже определящо не само за намаляване на психичния стрес при детето, но и за правилното провеждане на самото болнично лечение. Децата в болницата имат право родителите им или близки хора, на които децата или родителите имат доверие, да бъдат близо до тях през цялото време.

Една от задачите на членовете на болничния екип е да посъветват, окуражат и подкрепят родителите в решението им да останат в болницата с тяхното дете. Това решение трябва да бъде базирано на индивидуалните нужди, свързани с ежедневието на семейството. Според 86,5 % от студентите, участващи в приема на деца, членовете на болничния екип предлагат на всеки родител да остане, без да има определени ограничаващи условия, 9,6 % се предлага но само понякога, 3,9 % от членовете предпочитат децата да са сами и не предлагат на родителите да остават (фиг.1).

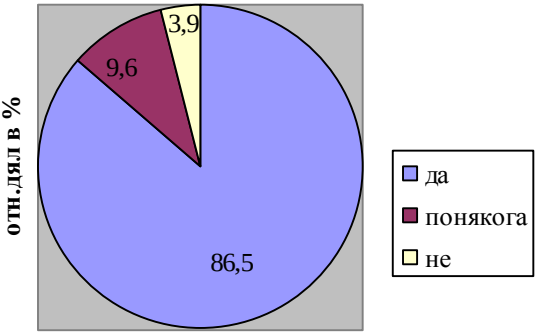

Фигура 1. Предпочитания на медицинския екип за придружаване на децата от родителите по време на болничния престой

Въпреки, че е значителен делът на здравните специалисти, които предпочитат децата да бъдат в болниците заедно с родителите има и такива, които са на противоположното мнение. Това вероятно се дължи на факта, че според 76,9 % от респондентите в болниците не са осигурени подходящи условия за престой на придружители на болните, а според 23,1 % са осигурени, но не достатъчно. Тревожен е факта, че липсват респонденти които са на мнение, че за придружителите са осигурени подходящи условия за престой (фиг. 2).

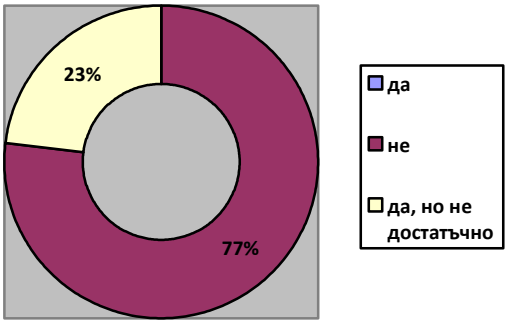

Фигура 2. Наличие на подходящи болнични условия за придружителите на деца

За да отговорят на изискванията на потребителите болниците трябва да осигуряват достатъчно и подходящо пространство, за да

приемат родителите заедно с болното им дете. Това трябва ва включва възможност за спане с баня, за сядане и хранене и място за лични вещи. Съществуват болници в които тези условия са осигурени, но в повечето случаи родителите се натоварват с допълнителни такси, въпреки, че те трябва да имат право на безплатен денонощен престой и храна.

Правото на децата да им бъде осигурено присъствието на родител е неразделна част от болничната грижа за детето. Според 76% от студентите родителите трябва да присъстват при децата през цялото денонощие, 23% са на мнение, че родителя трябва да е до детето по време на медицински процедури и прегледи, 13% - само през нощта, а 3 % детето трябва да е само в болнични условия.

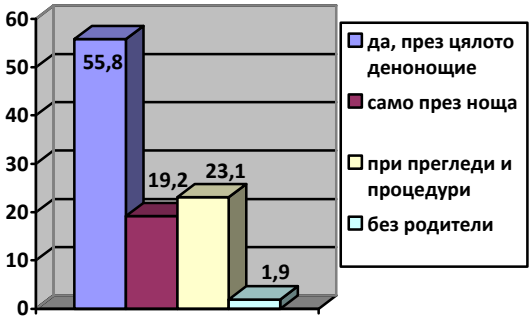

Фигура 3. Разпределение на студентите според мнението им за присъствието на родители при хоспитализирани деца

За да могат да участват активно в грижата за тяхното дете, родителите трябва да бъдат информирани за ежедневните процедури и да бъде насърчена активната им роля. Членовете на болничния екип трябва да улеснят родителите в ролята им на активни участници в процеса на грижа за детето чрез даване наинформация, която да е ясна и разбираема, непрекъсната, съобразена с непосредствената ситуация и чувствата им (страхове, тъга, вина, тревожност, страс), свързани със състоянието на детето. Основните причини според студентите като наблюдатели на лечебния процес за страховете на родителите свързани с тяхната информираност са: липсата на неограничен достъп до цялата писмена документация, касаеща заболяването на тяхното дете – 75%, не се поднасят по начин и място, което да осигури спокойствието им без да бъдат притискани

от време – 46,1%, не се обсъждат с родителите промените, които се налага да направят в името на добрата грижа за детето – 34,6%, не е задоволена нуждата на родителите от допълнителна информация, насочвайки ги към източници и групи за подпомагане – 28,8% (фиг.4). Сборът на процентите надхвърля 100, но респондентите са посочили като възможни причини повече отговори.

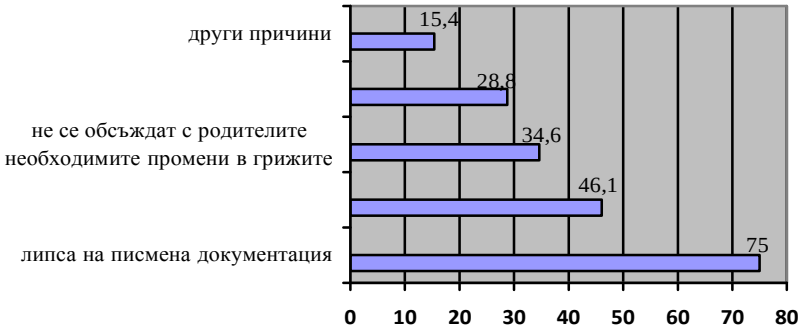

Фигура 4. Причини, затрудняващи активното участие на родителите в грижите за хоспитализирани деца,според мнението на студентите

Децата също имат право да бъдат информирани по начин, подходящ за възрастта и нивото на разбиране. Според 59,6% от студентите децата се информират от медицинския персонал, но не по подходящ начин и това поражда психоемоционални проблеми. Според 21,2 % получават информация, но недостатъчна, 19,2% - децата не се информират от медицинския персонал, а липсват студенти според които необходимата информацията се поднася на децата по подходящ начин. Това вероятно се дължи на факта, че медицинския персонал смята, че поради крехката си възраст те не са компетентни да вземат решения свързани със собственото си здраве. Според Хартата на Европейската асоциация за хоспитализираните деца те имат право да изказват своите виждания и в случай, че имат задоволителна способност да разбират същността на проблема, могат да забранят на своите родители достъп до информация за техния здравен статус. В такъв случай болничния персонал се очаква да положи максимална грижа за преценка на възникналата ситуация. На детето трябва да бъде осигурена закрила, обсъждане и помощ. Но на родителите също трябва да бъде

осигурена подходяща подкрепа, в случай че имат нужда от психологически и/или социален съвет.

От респондентите само 1/3 (34,6%) са на мнение, че децата се настаняват в необходимите болнични условия. Според 65,4% от анкетираните студенти децата не се настаняват в подходяща обстановка, съобразена с техните нужди (фиг. 5).

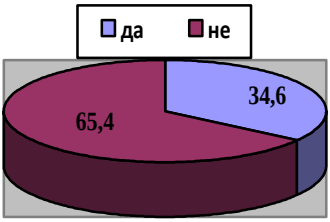

Фигура 5: Подходящи болнични условия за децата

Като неподходящо определят настаняването на деца в сектори за възрастни – 36,5%, не са осигурени подходящи условия за занимания и развлечения – 59,6%, липса на защитни мерки за деца със специфични заболявания – 28,8%, липса на възможност за обучение в зависимост от възрастта – 25%.

Всички тези психоемоционални проблеми възникващи при хоспитализираните деца налагат да бъдат предприети стъпки за облекчаване на психическия и емоционален стрес в болнични условия.

Според студентите основните превантивни мерки за намаляване и превъзмогване на психическия и емоционалния стрес: да се осигури информация, която да подготви детето и родителя за престоя в болницата – 55,8%, насърчаване поддържането на контакт с родители, роднини и приятели – 34,6%, да се предлагат игри и дейности за отдих и релакс, съобразени с възрастта и нивото на функциониране на детето – 32,7%, осигуряване на ефективни методи за справяне с болката – 26,9%, осигуряване почивки между процедурите – 17,3%, да се избягват ситуации предицвикващи стрес в детето – 15,3%, умения за разпознаване страховете независимо дали детето ги назовава или не – 9,6%, да се осигурят места за уединение на децата и родителите – 7,7% (фиг.6).

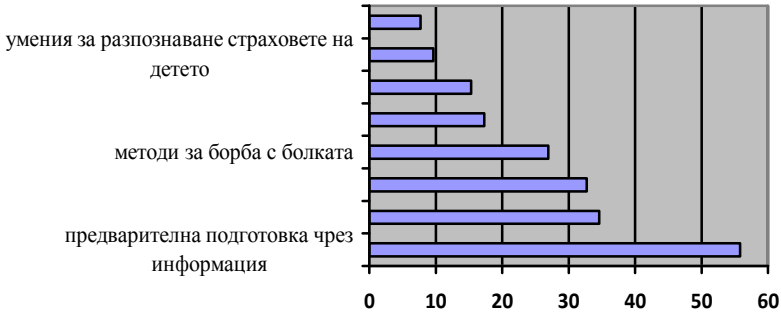

Фигура 6. Превантивни мерки за преодоляване на психоемоционалните проблеми при хоспитализирани деца

Изводи: 1. Въпреки, че според значителна част от медицинския персонал (86,5%) родителите трябва да са неотлъчно до хоспитализираните деца, наблюдението на студентите показва (76,9%), че в болниците не са осигурени условия за престой на придружителите.

2. Основните причини затрудняващи активното участие на родителите при полагане грижи за хоспитализирани деца са: липсата на неограничен достъп до цялата писмена документация, касаеща заболяването на тяхното дете – 75%, информацията не се поднася по подходящ начин и място – 46,1%, не се обсъждат с родителите промените, които се налага да направят в името на добрата грижа за детето – 34,6%, не е задоволена нуждата на родителите от допълнителна информация, насочвайки ги към източници и групи за подпомагане – 28,8%.

3. Според 65,4% от анкетираните студенти децата не се настаняват в подходяща обстановка, съобразена с техните нужди, като основните причини са: настаняване на деца в сектори за възрастни, не са осигурени подходящи условия за занимания и развлечения, липса на защитни мерки за деца със специфични заболявания, липса на възможност за обучение в зависимост от възрастта.

4. Необходими са превантивни мерки за намаляване и превъзмогване на психическия и емоционалния стрес чрез информиране, насърчаване на контакт с родители и близки, игри и обучение в зависимост от възрастта и нивото на детето, борба с болката, умения за разпознаване страховете на детето.

Заключение: Предварителното знание за мерките, които трябва да бъдат взети за преодоляване на психоемоционалните проблеми при хоспитализираните деца е предпоставка за активното включване на детето и родителя в лечебния процес. Основните превантивни мерки за намаляване и превъзмогване на психическия и емоционалния стрес при децата по време на болнично лечение включват осигуряването на непрекъсната възможност за игра, почивка и обучение, подходящи за тяхната възраст и състояние и настаняването им в обстановка предназначена, обзаведена, оборудвана и снабдена с персонал, отговарящ на техните нужди.

Литература

[1] Балканска, П. Приложна психология в медицинската практика. Булвест 2000, София, 2009

[2] Балканска, П. Психологични подходи в здравния мениджмънт. Булвест 2000, София, 2009

[3] Божкова, Е. Истината за психичните болести. Център за психосоциална подкрепа, 2013

[4] Кържин, Е, „Мама“; **В болницата**;< http://www.worldnn.com/>; (02.05.2015)

[5] Стаматов, Р. Детска психология. Хермес, Пловдив, 2008

[6] „Специфика на учебния процес в болнична обстановка“, **Хоспитализираните ученици и учебният процес в болниците**, <http://obusvivanrilski.com/>; (15.04.2015)

[7] Benne, K. D., Sheates, P. Functional role of group members. Journal of Social Issues, 4, 2004, 41-49

[8] Parker, J. G., Asher, S. R. The impact of friendship on lone lines of rejected children. Child Development, 1992

ПРОМОЦИЯ НА ЗДРАВЕТО – НОВА ФИЛОСОФИЯ НА ОБЩЕСТВЕНОТО ЗДРАВЕ

Калина Стефанова, Павлинка Добрилова, Анна Маринова
Филиал „Проф. Д-р Иван Митев", гр. Враца към МУ – София, България

Резюме: *Съвременните тенденции и налагащите се принципи в новото обществено здравеопазване все по широко застъпват тезата, че устойчивото прилагане на дейности по промоция на здравето и профилактика на болестите и свързаните с тях здравни детерминанти, са съществен елемент в утвърждаването на здравнообусловен начин и качество на живот.*
Ключови думи: *промоция, профилактика, обществено здраве.*

Abstract: *Recent trends and trending principles in the new public health more broadly argue that sustainable implementation of activities in health promotion and disease prevention and related health determinants are an essential element in promoting Health-way and quality of life .*
Keywords: *promotion, prevention, public health.*

Въведение: Все по-нарастващата значимост на индивидуалното здравно поведение за поддържане и повишаване на здравето както и за ефективността на здравните грижи, предизвикват нови политики в областта на здравеопазването. Една от тях е промоция на здравето. То се превръща във все по-важен елемент в съвременните представи за здравна политика. Въпреки че като понятие заема основно място в здравните стратегии, няма общоприета дефиниция за промоция на здравето.

Същността на промоция на здравето е в осъзнаването на смисъла, че тялото, умът и духът непрекъснато си взаимодействат и определят отношението ни към болестта или начина на живот. Здравето и неговите детерминанти (както на отделния индивид, така и на обществото като цяло) започват да имат все по голяма относителна тежест като: околната среда (климато-географски фактори), биологичните (генетични фактори), медицинското обслужване и др. Ето защо здравето в неговите многобройни аспекти се оказва пресечна точка за разрешаването на проблеми свързани с продължителността и качеството на живот, работоспособността, създаването на здраво поколение и други. Това са фактори, поради които редица

въпроси, касаещи здравето, застават във фокуса на водещи международни институции.

Промоция на здравето е обединяващо понятие, което най-често се свързва с термина „здраве“, което е дефинирано от СЗО като: *„Пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не само отсъствие на болест или физически недъг.“*

В редица научни проучвания се доказва, че от всички здравни детерминанти определящи здравното състояние, с най-голяма относителна тежест, с повече от 50%, заема начинът на живот.

Терминът „начин на живот“ се определя като ,,интегралния начин на съществуване на индивида/групата, формиран в резултат на взаимодействието между жизнените условия в широк смисъл и индивидуалните форми на поведение, предопределени от личностни характеристики и социокултурни фактори“. (Борисов, В., Ц. Воденичаров, 2001) Начинът на живот зависи изцяло от тези ценности, приоритети, практически възможности и ограничения, които са неотменима част от ежедневието на хората. В контекста на здравната промоция от изключително значение е не само въздействието на начина на живот върху здравето, но и създаването на потенциал за промяна на съществуващия нездравословен модел на поведение. Терминологично „здравното поведение“ може да се разгледа в два аспекта. В широк план всяка дейност или част от ежедневието на индивида влияе върху неговото здраве. В този смисъл поведението, свързано със здравето е интегрална част от начина на живот на индивида. В по-тесен смисъл „дейността на индивида, съзнателно насочена към промоция, протекция и поддържане на здравето му“ е поведение, насочено към здраве. (Тулчински, Т., Ел. Варавикова, 2007)

В основата на промоция на здравето е базирано холистичното разбиране за здраве, т.е. комплекс от различни измерения на физическо, психично, социално и духовно здраве.

Целта на настоящето проучване е да се анализират и оценят здравно-промотивните и профилактични дейности извършвани с оглед опазване и укрепване на обществото здраве.

Материал и методи: Проведено е анонимно анкетно проучване на 185 броя пациенти подбрани на случаен принцип от доболничната помощ. Изследването е проведено на територията на Северозападна България в градовете Враца, Монтана, Видин, Плевен и Ловеч в периода март 2014 г. – декември 2014 г. Статистическата обработка на данните е извършена с помощта на програмния пакет SPSS V 16,0.

Резултати и обсъждане: Данните показват, че в анкетното проучване относителният дял на мъжете (63,7%) е почти с 1/3 по-голям от този на жените, които са 36,3%, видно от фигура 1:

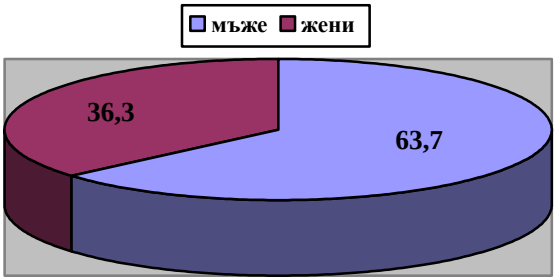

Фигура 1. Разпределение на анкетираните лица по пол

Съответно, разпределението на анкетираните лица по възраст е представено във фигура №2, от където е видно, че половината от изследваните лица са на възраст от 21 г. до 40 г., т.е. това са лица от активната възрастова група .

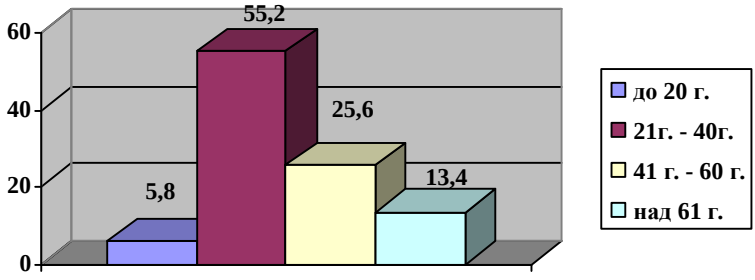

Фигура 2.Разпределение на анкетираните лица по възраст

Процентното съотношение по показателя образование, е както следва: (Фиг. 3.)

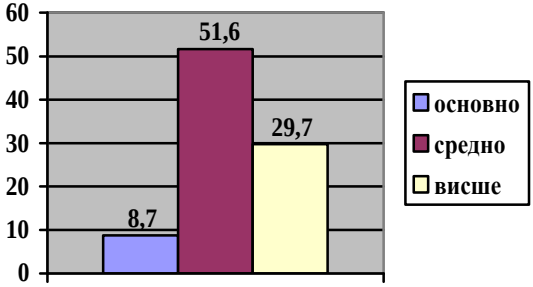

Фигура 3. Разпределение на анкетираните лица според тяхното образование

На въпроса: „В каква степен сте удовлетворени от качеството на предоставените медицински услуги ?“ Най-висок процент – 38,2% от лицата са отговорили, че са удовлетворени от качеството на предоставените медицински услуги; съответно много удовлетворени са 12,6%; без мнение към качеството на медицинските услуги са 19%. Не е за пренебрегване и не малкият процент на отговорилите, че са неудовлетворени – 23,8% и много неудовлетворени – 6,4%. (Фиг. 4.)

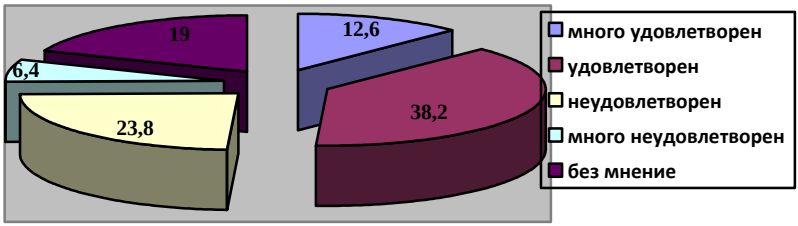

Фигура 4. Разпределение на анкетираните лица по степен на удовлетвореност от предоставяните медицински услуги

На фигура 5 е представена взаимовръзката между резултатите от степента на удовлетвореност на пациентите от качеството на здравни грижи и достъпа до медицински услуги . Установява се, че степента на удовлетвореност на пациентите от качеството на

здравни грижи корелира с достъпа до медицински услуги. По характер установената връзка е права и умерена (r = + 0,34) (p<0,05).

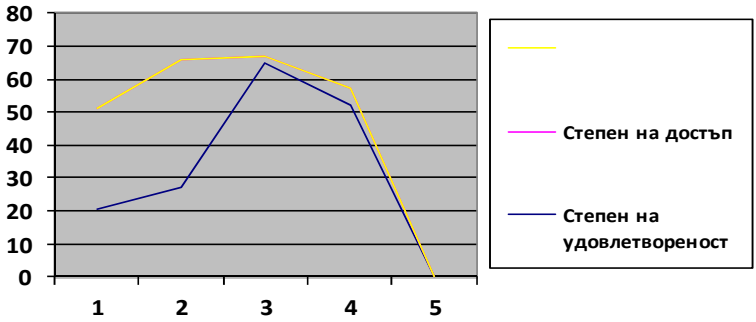

Фигура 5.Степен на удовлетвореност от качеството на медицински услуги и степен на достъп

От казаното до тук става ясно, че по-големия достъп до медицински услуги и здравни грижи, повишава степента на удовлетвореност по отношение на тяхното качество.

Изводи:

1. Констатира се, че мнозинството от пациентите са удовлетворени и одобряват получените здравни услуги и здравни грижи .

2. Обезпечаването на достъпна медицинска помош повишава степента на удовлетвореност у пациентите. Специалистите по здравни грижи трябва да осигуряват достатъчно добро качество на медицинските услуги, с които да се постига добро ниво на степен на удовлетвореност. Установява се, че те трябва да концентрират усилията си по промяна на поведението и здравната култура на населението, т.е. самите потребители на здравни услуги да повишат личната отговорност по отношение на собственото си здраве.

Заключение: Фокусирането върху този важен сектор от общественото здравеопазване означава преди всичко търсенето и намирането на съществуващите обективни и субективни предпоставки, условия и причини, гарантиращи подобряването на качеството и ефективността на предлаганите здравни услуги . В резултат на този процес, който има за цел да интегрира потребностите на пациентите и тяхното задоволяване със специфичните интервенции в областта на промоция на здравето и профилактика на заболяванията, зависи подобряването на здравния статус на населението. Това от своя

страна ще рефлектира положително върху демографските показатели и трудовата заетост. Видно е, че този стратегически фокус трябва да включва както промоция на здравето, така и профилактика на болестите в дейността. Целта е да се съчетаят здравни грижи, насочени към подобряване качеството на живот с тези насочени към предотвратимите рискови фактори.

Литература

1. Борисов, В., Ц. Воденичаров. Процеси на интеграция и диференциация в съвременното здравеопазване. С., 2001.

2. Борисов, В. и кол. Ново обществено здравеопазване. С., 2001.

3. Борисов, В. Здравен мениджмънт – новата азбука на здравния мениджмънт. Горекс Прес, София, 2009

4. Тулчински, Т., Ел. Варавикова. Ново обществено здравеопазване. Въведение в XXI век, Варна, 2007.

5. Edgerton, S. Philosophical Analysis. – In: Paths to knowledge: Innovative Research Methods for Nursing. NY, National League for Nursing, 1988

КЪСНАТА ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ – РАЗКРИВАНЕ НА НОВИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ЛИЧНОСТНИЯ ПОТЕНЦИАЛ

Д-р Ваня Христова
ВСУ „Черноризец Храбър”

Резюме: *Стареенето е универсален и неизбежен процес, който е генетично програмиран и съпътстван от редица положителни и отрицателни промени. Познаването на закономерностите на остаряването, разработката на методи за оптимизиране на стареенето, както и разширяването на възрастовия диапазон на активната трудова дейност и пълноценен живот са важни комплексни проблеми влияещи върху редица общества.*
Ключови думи: *стареене, задачи на развитие, стратегии на стареенето*

Summary: *Aging is a universal and inevitable process that is genetically programmed and accompanied by a number of positive and negative changes. Knowing the laws of aging, the development of methods for optimizing the aging and the extension of the age range of active employment and full life are important complex issues affecting several communities.*
Keywords: *aging, tasks of development, strategies of aging*

Периодът на късната зряла възраст често се нарича още и период на стареене, който според повечето от изследователите започва около 60-та година от живота на човека.

От индивидуална гледна точка този период е съпътстван от редица положителни и отрицателни промени. От гледна точка на обществото застаряването на населението от една страна е социален проблем, а от друга голямо постижение.

Старостта се разглежда като сложно био-социо-психологическо явление. Като биологичен проблем тя може да се определи като време на намаляване на адаптивния капацитет на организма. Анализирането на фундаменталните механизми на остаряването показват наличието не само на намаляване на адаптивните възможности, но и тенденция на саморегулация на организма, която се съпротивлява на разрушението и е насочена към стабилизиране на функционирането на организма и увеличаването на продължителността на живота [5].

Като социален проблем старостта се разглежда като неизбежен процес, който последователно разрушава социалните връзки изгра-

дени през целия живот. През този период настъпва и промяна в мотивацията, вътрешния душевен свят, както и спадане на комуникативността. Обективно се наблюдава загуба на стари социални роли, влошаване на здравето, намаляване на доходите и загубата на близки или далечни роднини [10].

В основата на подхода за разглеждане на старостта като когнитивен проблем стои така нареченият „модел на дефицита“, който се свързва със загубата или намаляването на емоционалните и интелектуални способности. В този процес основна роля заемат три детерминанта – личните преживявания (намаляване на самочувствието и привлекателността), особеностите на социалния статус (включване, интеграция или изолация) и осъзнаването на настъпването на края на собственото съществуване [10].

Както всеки възрастов период, така и периодът на старостта се характеризира с осъществяването на определени възрастови задачи, които помагат на човека да се адаптира по-успешно към него.

Възрастовите задачи на развитието в периода на старостта могат да бъдат обобщени по следния начин [3]:

- адаптация към възрастовите изменения – телесни и психофизиологични;
- адекватно възприемане на старостта, чрез противопоставянето на негативните стереотипи;
- разумно разпределение на времето и целенасочено използване на оставащите години от живота;
- ролева преориентация чрез отхвърляне на старите и търсене на нови роли;
- противопоставяне на афективното обедняване свързано със загубата на любимите хора и наложената изолация от децата; запазване на емоционалната гъвкавост, стремеж към афективно обогатяване под други форми;
- стремеж към психическа гъвкавост чрез преодоляване на психическата ригидност и търсенето на нови форми на поведение;
- стремеж към достигането на вътрешна цялостност и осмисленост на отминалия живот.

През периода на старостта като цяло се наблюдава и промяна в потребностно-мотивационната сфера на човек. Променят се структурата и йерархията на потребностите, като в центъра на сферата на потребностите се поставят потребностите свързани с търсенето на безопасност, автономия, независимост, избягване на страданието, както и потребността да проектираш на другите своите психически способности. В същото време се наблюдава промяна в периферията

на потребностите относно творчеството, любовта, самоактуализацията и чувството за общност [4].

Н. Шахматов представя следните характеристики на мотивационно-потребностната сфера и жизнена позиция на възрастни хора, които са приели своето остаряване като успешно, благоприятно и дори щастливо [9]:

- ясна ориентация на старите хора в настоящето, при което няма наличие на проекции от миналото, но също така и устойчив план за бъдещия активен живот. Тези хора приемат своето съществуване без никакви уговорки и планова за промяна към по-добро;

- тенденция към преразглеждане на предишните цели, правила и убеждения, които се проявяват за пръв път в старческа възраст, което води до развитието на нова, спокойна и самодостатъчна жизнена позиция. Живота съпроводен със сегашното здравословно състояние, физически заболявания се възприема с търпение като част от продължаващия живот;

- проявата на нови, несвойствени до момента интереси, като например грижа за природата, другите хора, особено болните и послабите, понякога за пръв път се проявява и грижата към животните;

- устойчива умствена дейност отразяваща желанието да се преосмислят миналият житейски опит и дейности от позицията на остарял човек. Натрупаните знания, успехи, почетни длъжности и титли започват постепенно да губят привлекателността се и изглеждат маловажни. По аналогичен начин се гледа и на семейните и родствени отношения. Материалните ценности придобити по време на жизнения път също се оказват незначителни.

През периода на старостта се наблюдава и промяна във възгледа за временните житейски перспективи. Когато се погледне ретроспективно на миналото то изглежда дълго, а бъдещето по-ограничено и по-малко реално. По-голямо значение се придава на настоящият живот и спомените от миналото отколкото от бъдещите планове. Съкращаването на оста на бъдещето и акцентирането върху значимостта на ежедневните въпроси реконструират преживяването за психологическото време. Възниква и феномена ускоряване на движението на времето, когато годините и десетилетията преминават по-бързо, а от друга страна се появява разтягане на времето в периодите когато се случват незначими и неприятни събития [8; 11].

Доброто физическо здраве, умереният характер на общите възрастови изменения, поддържането на активен начин на живот,

високия социален статус, наличието на партньор и деца, както и материалните богатства понякога не са гаранция за положителното възприемане на периода на остаряването.

През периода на късната зряла възраст настъпват и специфични промени в емоционалната сфера, като например неконтролируемо усилване на афективните реакции, склонност към безпричинна тъга и плач. При повечето от възрастните хора се появява тенденция към ексцентричност и намаляване на чувствителността към другите, а в същото време възниква прекомерна загриженост за самите себе си и намалена способност за справяне с трудните ситуации.

Отслабването на емоционалната сфера лишава възрастните хора от нови впечатления, което води до тяхното фиксиране към миналото и силата на спомените. Едно от най-често разпространените преживявания през този възрастов период е синилната тревожност [3].

Понякога като защитен механизъм може да се наблюдава и емоционалното откъсване проявяващо се в някои случаи като безразличие, което помага на възрастния човек да избяга от дълбокото страдание с което е наситена богато старостта, включително и смъртта на близките [13].

В допълнение към активното използване на различни защитни механизми характерни за късната зряла възраст би могла да възникне ситуационно възрастовата депресия изразяваща се в трайно понижено настроение. Субективно тя се преживява като чувство на празнота, безполезност и незаинтересованост към всички настъпващи събития, както и остро негативно възприемане на собственото бъдеще. Съдържанието на ситуационно възрастовата депресия се изразява в неприемането на собственото остаряване, а основният травматичен фактор е собствената възраст [6].

Често депресията би могла да бъде придружена от чувството за несигурност, което е типично за по-възрастните хора което понякога не отговаря на реалната ситуация. Въпреки, че имат грижовни роднини които да се грижат и дори да живеят с тях доста често се изпитва острото чувство за безполезност. Източниците на това чувство са два – първият произтича тогава когато човек престане да бъде нужен на самия себе си и проецира това чувство върху другите, а вторият произтича от човешката слабост и непрекъснатото потвърждение на полезността му. С остаряването намаляват възможните начини необходими за справянето със спада в

материалното благополучие и физическите сили, което може да се възприеме като заплаха за целосостта на Аз-а.

Някои изследователи смятат, че много от формите на поведение традиционно приписвани на възрастните хора – като, например остра реакция спрямо дадено лице или събитие, склонност към размишления, изолираност, критикуване на средата могат да се тълкуват като начини за справяне със страха и тревожността в този период от живота [3].

Друг важен въпрос, който е тясно свързан с емоционалното състояние на възрастните хора е проблемът за психосоматичните заболявания, тъй като съгласно редица проучвания емоциите повлияват функционирането на организма [6].

Трябва да се има предвид, че при избора на стратегия на остаряването централно място заема търсенето на смисъла и целта на оставащия живот. Старостта с присъщото й намаляване на жизнената перспектива и рязка промяна в социалната ситуация се повлиява и от съществуващата у човека структура на смисъла на живота – йерархията на различните жизнени ценности [1; 2].

Съществуват два вида стратегии на стареенето – конструктивна и деструктивна [7].

Първата, конструктивна стратегия на стареенето отговаря за съхраняването на структурата на смисъла на живота, като основният водещ смисъл на йерархията може да се промени. Това се наблюдава при хармоничното взаимодействие на основните и второстепенните елементи на йерархичната структура от жизнените ценности.

Втората, деструктивна стратегия на стареенето се характеризира с така наречената разпадаща се структура на смисъла на живота, когато структурната йерархия като цяло престава да съществува, а основният смисъл е разделен на няколко аспекта с помалко значения. В този случай ситуацията може субективно да се възприеме като загуба на смисъла на живота като цяло.

Най-ефикасната стратегия на стареенето свързана с навлизането в периода на късната зряла възраст и нейният най-важен маркер пенсионирането е така наречената техника на „изпреварващото справяне“. Развитието на психологическата готовност за новата социална позиция включва предварително планиране на свободното време в търсенето на новият начин на живот, нови начини за включване в общественият живот и съвместно с това предвиждането на негативните състояния и събития произтичащи от това; възприемането на оставането без работа в позитивен аспект

като свързано с наличието на повече свободно време и пространство позволяващо да се проявят новите способности на човек. Противодействието на социалното стареене е сложен процес на преосмисляне на живота и дейността и бъдещото му планиране след прекратяването на професионалната дейност [12].

Късната зряла възраст заема важно място в цялостната система на жизнения цикъл на човека, тъй като само в този период може да се разбере и обясни живота на даден човек като цяло, както и неговият смисъл и стойност за предходните и бъдещи поколения. Познаването на закономерностите на остаряването, разработката на методи за оптимизиране на стареенето, както и разширяването на възрастовия диапазон на активната трудова дейност и пълноценен живот са важни комплексни проблеми влияещи върху редица общества, тъй като социалната категория старост е била разпозната едва през 20. век.

Цитирана литература

1. Анцыферова, Л. И. Новые стадии поздней жизни: время теплой осени или суровой зимы. // Психологичекий журнал. 1994. № 3. С. 99–105.
2. Ермолаева, М. В. Практическая психология старости. М.: Эксмо, 2002.
3. Малкина-Пых, И. Г. Возрастные кризисы. Справочник практического психолога, Эксмо, 2005
4. Рощак, К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте: Автореф. дис. М., 1990.
5. Фролькис, В.В. Старение и старость. // Биология старения. М., 1982. с. 5-21.
6. Хухлаева, О. В. Психология развития: молодость, зрелость, старость. М.: Академия, 2002.
7. Чудновский, В. Э. К проблеме адекватности смысла жизни. // Мир психологии. 1992. № 2. С. 74–80.
8. Шаповаленко, И. В. Социальная ситуация развития в пожилом возрасте. // Психология зрелости и старения. 1999., С. 27—41.
9. Шахматов, Н. Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное, Москва, 1996, с. 35-36
10. Atchley, R. Social Forces and Aging. Belmont, Ca.:Wadsworth, 1994.
11. Birren, J. and J. Lanum. “Metaphors of Psychology and Aging.” In G. Kenyon, J. Birren, and J. Schroots, eds.,*Metaphors of Aging in Science and the Humanities*, 103–29. New York: Springer, 1991.
12. Fisher, J. “A Framework for Describing Developmental Change Among Older Adults.” *Adult Education Quarterly* 43 (2): 76–89, 1993.
13. Stuart-Hamilton, I. What is Ageing? In Stuart-Hamilton, I. (ed) Introduction to Gerontology. Cambridge: Cambridge University Press., 2011

ИНТУИТИВНО ХРАНЕНЕ – ПОЛЗИ ОТ ПОДХОДА, ТЕЛЕСНАТА ПРЕДСТАВА И ИНТЕГРИРАН МОДЕЛ ПРИ ХРАНИТЕЛНИ РАЗСТРОЙСТВА

Елисавета Павлова, магистър психолог
Професионален консултант в Интуитивно хранене; специалист при хранителни разстройства и основател на Първа българска организация за хранителни нарушения – Асоциация УНИКАЛ
www.bia-unikal.org, bia.unikal@gmail.com

Abstract: *Intuitive Eating is approach, based on processes, which teachthe users of it, how to have strong connection with food, as well as, how to become experts of their own bodies. Those, who use it, learn how to trust their abilities to meet their ownneeds, to be able to make difference between physical and emotional sensations and to develop body experience. Numerous international studies prove the effectiveness of the approach for prevention and for recovery of Eating Disorders, which application is the Integral Model of Intuitive Eating over Eating Disorders.*

Key words: *Intuitive Eating 1, connection with food 2, prevention 3, Eating Disorders 4*

Резюме: *Интуитивното хранене е подход, основан на процеси, които учат използващите го, как да имат здрава връзка с храната, както и да станат експерти на собствените си тела. Хората, които го използват, се научават да се доверят на способността си да посрещнат нуждите си, да бъдат в състояние да правят разлика между физически и емоционални усещания и да развиват телесен опит. Множество световни проучвания доказват ефективността на подхода за превенция и при възстановяване от хранителни разстройства, чиято апликация е Интегрирания модел на Интуитивното хранене при хранителни разстройства.*

Ключови думи: *интуитивно хранене 1, връзка схраната 2, превенция 3 хранителни разстройства 4*

ОБЩИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПОДХОДА

Интуитивното хранене е подход, основан на процеси, които учат използващите гокак да имат здрава връзка с храната, както и пациентите да станат експерти на собствените си тела. Лицата, които го използват се научават как да се доверят на способността си да посрещнат нуждите си, да бъдат в състояние да правят разлика между физически и емоционални усещания и да развиват телесен опит. Множество световни проучвания дават убедителни доказа-

телства за подхода като метод за превенция и при възстановяване от хранителни разстройства, като значително място е отделено в Интуитивното хранене освен на коригиране на нарушеното хранене, но и в посока на подобряване на телесната представа, като втората водеща симптоматика.

Подходът „Интуитивно хранене“ е доказан научно с над 42 световни научни и клинични изследвания и разполага със собствен инструментариум за тестване подобно на когнитивно-поведенческата терапия. В над 29 от тези изследвания са открити основните характеристики на интуитивно хранещите се или до какви ползи върху здравето на усвоилите го и позитивни последствия води имплементирането на самия подход:

Намалени:

- ИТМ (индекс телесна маса)
- интернализация на „Слабия идеал”
- триглицериди
- форма на хранителни нарушения
- нарушено хранене (спазване на диети)

Увеличени:

- приемане на собственото тяло
- оптимизъм или позитивен ефект
- самочувствие
- доверие в собственото тяло
- наслада при хранене
- прием на разнообразие от храни
- осъзнаване на телесните симптоми
- добър холестерол
- проактивно справяне
- интероцептивно осъзнаване
- благосъстояние

Десет водещи принципа на подхода „Интуитивно хранене”:

1. Отказ от дието-мисленето;
2. Уважение към сигналите на глад и следването им;
3. Мир с всички видове храни – няма „добри или лоши храни“;
4. Предизвикване на негативни убеждения за хранене и тяло;
5. Уважение към сигналите на усещане на пълнота в стомаха;
6. Откриване на задоволството от храненето;
7. Справяне с емоционалните проблеми без храна;
8. Уважение към тялото и преоткриване на връзката с него;
9. Удоволствието от физическите упражнения;
10. Отдаване на чест към здравето с нежна нутриция.

ПРОУЧВАНИЯ, ПОКАЗВАЩИ ПОЛЗИТЕ ОТ ИНТУИТИВНОТО ХРАНЕНЕ

Възприемане в общокултурното пространство

Забележителна поредица проучвания от Хоукс и колеги сочи за това, че преди и по време на уестърнизацията, индивидите от отделните си родни страни са имали чувство за Интуитивно хранене, но този процес е пожертван, в каузата да се преследва западния, изкривен идеал за женското тяло. По времето на възприемането на този тип култура, вече споменатия модел за перфектното и естетичното в тялото на човека придобива субективен характер, благодарение на канонадата от нереални и изкривени представи за физическата слабост, като идеал за човешката красота, наложени от медиите. Вкоренените досега Интуитивни начини на хранене изчезнали и това довело до налагане на хранене, повлияно повече от външния свят на човек, нещо способно да причини наднормено тегло и разстройства в храненето.

Тези изследвания относно възприемането водят до установяването и доказването на 7-я принцип - Уважавайте тялото си. Но какво да кажем за мъжете? Повечето от проучванията върху Интуитивното хранене са правени върху жени или върху смесени групи от двата пола, но не и само на мъже. Има изследвания, извършвани в момента, които се занимават именно с тези проблеми при мъжете. Предварително проучване на 181 колежани от мъжки пол, извършено от Гаст и колеги, открило че мъжете, които имали високи резултати на скалата за Интуитивно хранене на Хоукс били съпровождани от по-ниски нива на индекса на телесната маса, важало и обратното за хората с по-ниски резултати върху тази скала. Тези хора оценявали значително повече воденето на здравословен живот, отколкото преследването на идеали за естетическа красота. Изследователите предположили, че Интуитивното хранене е перфектно за мъжете, защото се гради върху тяхната недоверчивост към диетите (мъжете често смятат този начин за ограничение за женствен). Този процес е стимулиран и от по-развитото чувство за поддържаност и грижи за здравето на тялото от мъжете. Заедно тези резултатите показват, че хората с Интуитивен начин на хранене са асоциирани със физически и психически здравословен начин на живот, както е обобщено по-долу.

Юноши

Сали Докендорф и колектив (2011) адаптират скалата на Интуитивното хранене на Трейси Тилка за юноши и презентират

откритията си на 119-тата ежегодна конференция на Американската Психологична Асоциация. Докендорф разкрива допълнителен ключов компонент на Интуитивното хранене - доверието. Тук се има предвид способността да се доверяваш на признаците на глад и ситост, които изпраща тялото. С други думи не е достатъчно само да знаеш, че си гладен или не; Интуитивно хранещите се в тази възрастова група се доверяват на тялото си да им каже кога и колко да ядат. Имайки предвид нарастващата фобия към храната и мазнините, доверието може да бъде съществена характеристика на всеки Интуитивно хранещ се, независимо от възрастта му.

Докендорф представя полезни констатации за Интуитивното хранене на тази група от над 500 юноши, които са в съответствие с резултатите на Тилка относно студентките. Юношите, чиито оценки са високи, имат: а) по-нисък индекс на телесна маса и не идеализират слабото тяло; б) по-слабо неудовлетворение от тялото си; в) по-малко проблеми с настроението. Интуитивно хранещите се имат по-добри оценки за удовлетворение от живота и по-високо и позитивно настроение. Това е забележително откритие, при положение че младежите са доста уязвими на хормоналните влияния и приятелския натиск да се приобщят, което може да повлияе на настроението и удовлетворението от живота.

Здравословни свойства на храната на интуитивно хранещият се

Някои критици изразяват своето безпокойство относно един от ключовите компоненти на Интуитивното хранене - безусловното позволение да се яде каквото и когато се пожелае. Те заявяват, че ако на хората им бъде "позволено" да ядат каквото поискат, ще се стигне до нездравословни диети и напълняване. За да отговорят на това твърдение, Смит и Хоукс (2006) провеждат проучване, в което са включени около 350 мъже и жени студенти и се оценяват здравословните качества на храната, която избира Интуитивно хранещия се. Противно на очакванията на критиците, студентите с високи оценки по скалата на Интуитивното хранене на Хоукс консумират по-разнообразна храна и имат по-нисък индекс на телесна маса. Нещо повече, не се открива връзка между Интуитивното хранене и количеството вредна храна, изяждана по време на диетата. С други думи, интуитивно хранещите се не са консумирали нездравословна храна. Те отбелязват, че изпитват по-голямо удоволствие от храната си. Интересен факт е, че мъжете, определени като интуитивно хранещи се, са повече от жените (съответно 173 и 124 студенти).

Здраве и благоденствие

Позитивната здравна психология представлява приятен край на емоционални състояния, които включват чувство на одобрение, щастие и др. и е използвана в редица проучвания за да прогнозира бъдещи нива на здраве и благосъстояние. Освен това тези ефекти се натрупват и обединяват с течение на времето, което прави хората по-здрави, социално интегрирани, ефективни и устойчиви. Също така има и документирани физически ползи за здравето от тези състояния, като по-ниски нива на кортизол и по-малко възпаления. Едно проучване на Тилка и Уилкокс (2006), в което участват 340 студентки показва, че двете основни конструкции наИнтуитивното хранене: 1) ядене поради физически, а не емоционални причини и 2) уповаване на признаците на глад и ситост за определяне времето и количеството консумирана храна, еднозначно допринасят за психологическото благосъстояние, включително за оптимизъм, психологическа издръжливост (показател за устойчивост или способността за възстановяване след нещастие), безусловно самоуважение, позитивно влияние, колективно решаване на проблеми. Констатациите на проучването наблягат на важността на човешката способност да разкрива и да се вслушва в чувствата си и в биологичните сигнали на глад и ситост, като откриването и осъзнаването на тези състояния е еднозначно свързано с благосъстоянието. Тези констатации потвърждават повечето от принципите на Интуитивното хранене (почитане на глада, уважаване състоянието на ситост, справяне с чувствата без да се използва храната за това, отхвърляне на диетичния манталитет).

Справяне с хранителни разстройствата и наднорменото тегло

Заради растящия брой изследвания, сочещи, че хората изповядващи Интуитивния начин на хранене, ядат по-разнообразна храна, имат повече самочувствие, по-здравословно тегло, имат по-добра физическа подготовка и редуцирани проблеми с храненето, ние вярваме, че този начин на хранене е обединяващото решение за превенция на хранителните разстройства и качване на излишни килограми.

Проучвания за справянето с прекомерното хранене и разстройствата, които настъпват при него

Доскоро тези проучвания бяха патологични и основани на редица симптоми, без да се обръща внимание на позитивните хранителни навици. Но през 2006, Тилка и Уилкокс осъзнали основите на Интуитивното хранене и стигнали до заключението, че те

отчетливо допринасят за добруването на организма и че този начин на хранене съвсем не е само резултат от липсата на проблеми в човешкия начин за прием на храна. Те дори предлагат, той да бъде част от учебния процес в училище, за да се справяме по-лесно с тези проблеми, поради причината, че то може да помогне в усвояването на способността да се постига прогрес във възстановяването на пациента. Скорошно проучване (Йънг, 2011) открило, че този модел на хранене може сериозно да спомогне в превенцията на част от хранителните проблеми, които могат да настъпят, дори и на територията на колежанския кампус. Интуитивното хранене постигало по-голям успех, защото не носело следи от "хранителни разстройства" със себе си, което означавало и по-голяма безопасност за доброволното участие на студентите.

Справяне с 3-та категория клинични ХР (DSM-V официално признава през 2013 г.): Хиперфагия или Неконтролирано Преяждане

Многообещаващо проучване от Лаура Смитъм представило 8 седмична програма за Интуитивно хранене (основано върху нашата книга) за лечение на диагнозата "прекомерно хранене", поставена на 31 жени (Смитъм, 2008). Резултатите от него показали забележителни успехи в борбата с този начин на хранене, до там че те вече не попадали в критерия за поставяне на такава диагноза. Възражение към този метод било, че нямало група за сравнение и контрол. Въпреки това, съществувала такава група за две по-големи изследвания върху подобни хора, които използвали подход близък до този на Интуитивното Хранене и дали същите ползотворни резултати (Кристелър и Уоувър, 2011). Лечението, използвано за справяне с проблема било Подготовка на Съзнанието спрямо Храненето, Основано на Предпазливостта (ПСХОП), което било наложено от др. Джийн Кристелър и споделяло много сходности с Интуитивното хранене. Въпреки, че тази програма не включва определен компонент, отказващ диетите, Кристелър вярва, че те пречат в настройката между тялото и ума и тази опасност е отбягвана много пъти по време на нейната програма.

ВЪЗПРИЯТИЯ И РАЗБИРАНЕ ЗА ТЯЛОТО В ИНТУИТИВНОТО ХРАНЕНЕ

Освен нарушените хранителни навици, ролята на телесната представа или негативното възприятие към собственото тяло е втората водеща характерна симптоматика при хранителните раз-

стройства, което е есенциална част от подхода „Интуитивно хранене”.

Докато чувството за интуитивно хранене е вродено, то вероятността да останеш с него е изцяло зависимо от околната среда, включваща семейство, приятели и култура. Интуитивното хранене може да бъде осуетено от среда, в която липсва разбиране и/или налага строги правила относно храненето, които игнорират личния опит на човека, относно глада и ситостта. Още повече, когато хората окуражават другите да са критични спрямо техните тела, те (особено жените) се научават да се хранят по объркан начин в опит да се регулира техния външен вид, вместо да се вслушат в техните нужди. В допълнение, натиска за отслабване и сваляне на килограми, наложен от членове на семейството, приятели, културата, допринася за фокусирането върху свързаното с външния вид хранене. Много хора са изненадани да научат, че комплименти относно тялото могат да бъдат своеобразна форма на съдене на човек спрямо външния му вид, като например: "Изглеждаш чудесно, колко килограми свали?" или „Иска ми се да имам тяло като твоето”.

Модел на възприемане на Интуитивното хранене

Серии от проучвания на Трейси Тилка и колеги върху близо шестстотин студентки и осемстотин жени между 18 и 65 години респективно откриват, че набляганeто върху функциите и възприемането на тялото, такова каквото е, са ключови начини да се направи прехода от разбиране на тялото към Интуитивното хранене. Когато жените обръщат повече внимание на функционалността, отколкото визията на техните тела, те са по-склонни да ядат според техните биологични нужди. Още повече, те разбират, че приемането на идеята за оценяване на собственото ни тяло е предпоставка за Интуитивно хранене, защото благоприятни отношения спрямо тялото са асоциирани с по-голяма яснота относно сигналите на тялотои засилена тенденция за посрещането им. Техните проучвания сочат, че е важно да се промотира позитивно отношение спрямо тялото, което се фокусира повече върху оценяване и функционалността на тялото, отколкото външния вид. Тилка и нейните колеги открили, че възприемането на тяло е уникално и позитивно свързано с Интуитивното хранене в много възрастови групи сред жените. **Те основали 4 принципа на оценяване на тялото:**

1. Притежаване на позитивна гледна точка спрямо тялото ви, независимо от неговия размер и недостатъци;

2. Да сте наясно и да сте готови да посрещнете нуждите на тялото ви;

3. Внасяне на хранителни навици, здравословни навици, допринасящи в грижите за тялото ви;

4. Защитаване на тялото от стандартите, наложени от медиите.

Тилка и нейните колеги вярват, че еважно да се преборим с проблема на популяризирането на идеала за физическата слабост, като стереотип за естетично и промотирането на идеята за разлика в телосложенията на хората, което подчертава ролята на подхода в борбата с хранителните разстройства, описана по-долу.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ПОДХОДА ПРИ ХРАНИТЕЛНИ РАЗСТРОЙСТВА

Интегриран модел на Интуитивното хранене при хранително разстройство

Интуитивното хранене представлява хармония на индивида с храна, ума и тялото. Има 10 принципи на Интуитивено хранене, които обхващат три основни конструкции (Тилка, 2006):

- Безусловно разрешение за хранене;
- Разчитане на сигнали за вътрешен глад и ситост;
- Хранене по физикални вместо емоционални причини.

Моделът представлява интеграция на вътрешните и външните системи на човек, които представляват автентичен Аз (фигура 1 вляво):

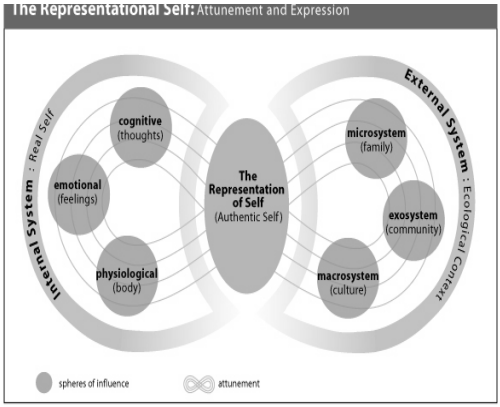

Figure One

Интуитивно хранене – принципи, модел на работа

Предизвикателството за улесняване на Интуитивното хранене е интегриране както на вътрешните, така и на външните светове.

ВЪТРЕШНАТА СИСТЕМА се състои от вътрешни мисли, чувства и физиология (тялото).

I. Мисли

1. Отхвърляне на манталитета за диета
2. Сключване на мир с храната
3. Предизвикване на "хранителната полиция"
4. Отношение към собственото тяло

II.Чувства

1. Почитане на чувствата без храна

III. Физиология

1. Почитане на чувството на глад
2. Уважававане на чувствтото на ситост
3. Откриване на удоволствие в храната
4. Правене на упражнения

ВЪНШНАТА СИСТЕМА се състои от приятелите и семейството, нашите общности, както и нашата култура. Ето някои външни въпроси, които се разглеждат за интеграция:

I. Култура и семейството

1. Хранителни навици и традициите
2. Очакванията за това какво представлява красотата

II. Общността

1. Здраве - насоки и политика, включително хранене и физически упражнения
2. Хранене "ценности" като "суровоядство", органични или пълнозърнести храни
3. Медицински състояния

СИНХРОНИЗИРАНЕ И ГОТОВНОСТ ЗА ИНТУИТИВНО ХРАНЕНЕ

А. Първа фаза: Синхронизирането се фокусира върху подпомагане на лицето да харамонизира неговата/нейната вътрешна същност-вътрешен Аз.

В. Последната фаза: Автентичното здраве се фокусира върху това "ако" и "какво" от външната система вие бихте искали да интегрирате, за да се постигне “автентичено здраве”. Ако Интуитивното хранене започва с външна конструкция-с външната система, това

най-вероятно ще даде обратен ефект, дори ако лицата се считат за "разумни" и "здрави".

Пример:

1. Физическата активност е компонент както на вътрешни, така и външни системи и е най-добре да е възоснова на процеса, а не на резултатите от него (Калоджеро и Педроти).

Правенето на упражнения има четири компонента:

• Използват се за подмладяване на тялото, а не за неговото изчерпване или разрушаване;

• Подобряват връзката душа-тяло;

• Облекчават психическото и физическото състояние, а не допринасят за изостряне на стреса;

• Осигуряват истинска наслада и удоволствие, а не водят до болка и чувство за наказание.

Лице, възстановило се от хранително разстройство може да се храни в рамките на тази хранителна рамка, като същевременно се обръща внимание на глада, ситостта, удовлетворението и така нататък.

Ако обаче, човек навлиза в този подход твърде скоро, съществува риск за новия начин на мислене да бъде приет като нов набор от правила, което може да подхрани стари хранителни разстройства, мислене и поведение. Синхронизацията и готовността са ключовете. В крайна сметка, когато човек се възстановява от хранително разстройство, то той се доверява на „вътрешната си мъдрост". Възстановилото се лице е в мир с ума и тялото си и най-накрая се радва на удоволствие от храната, без чувство за вина или морален укор.

Използвана литераура

1. Calogero R and Pedrotty K. (2007). Daily practices for mindful exercise. In L. L'Abate, D. Embry & M. Baggett (Eds.), Handbook of low-cost preventive interventions for physical and mental health:Theory, research, and practice (pp.141-160). Springer-Verlag.

2. Cook-Cottone C, Kane L. The Satsanga Center for the prevention and treatment of eating disorders. University at Buffalo (SUNY [http://www.gse.buffalo.edu/cap/satsanga/healthyself.asp].);
2009 [accessed on July 13, 2009].

3. Павлова, Е. Хранителни разстройства – същност, превенция, управление и лечение. ВСУ „Черноризец Храбър", Варна, 2013.

4. Павлова, Е. Хранителни разстройства – диагностични промени в DSM – V Сборник доклади за Осма конференция по психология на тема: Психология – теория и практика, 2014.

5. J Consult Clinical Psychol. Author manuscript; deposited in PMC 2005 August 24. Stice et al. Page8 of 22

6. Scime, M. & Cook-Cottone, C. P. (2008).Primary prevention of eating disorders:Aconstructivist integration of mind and bodystrategies. *International Journal of EatingDisorders, 41,* 134-142.

7. Smitham, L. A. (2008). Evaluating anintuitive eating program for binge eatingdisorder:A bench-marking study[dissertation]. South Bend, IN: Universityof Notre Dame.

8. Tylka, T. (2006). Intuitive Eating assessment scale. Journal of Counseling Psychology, 53, 226-240.Tylka, T. &Wilcox, J. (2006). Are Intuitive Eating and eating disorder symptomatology opposite poles of the same construct? Journal of Counseling Psychology, 53 (4), 474-485.

9. Tribole, E. & Resch, E. (2003). Intuitive Eating, 2nd ed. New York: St. Martin's Press.

ОЦЕНКА НА УНИВЕРСАЛНА ПРЕВЕНЦИОННА ПРОГРАМА ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА СОЦИАЛНИ И ЕМОЦИОНАЛНИ КОМПЕТЕНЦИИ

Радостина В. Стоянова-Ширяев[1]
[1] РадостИ – Школа за емоционално развитие, София, България
e-mail: office@radostina-stoyanova.com

Резюме: *Настоящият доклад презентира резултатите от първата оценка на програма за първична превенция за придобиване на социални и емоционални компетенции, проведена в град Варна. В изследването участие са взели 133 деца от три детски градини, разделени на две групи (тренинг и контролна група), чиито компетенции са оценени преди и след провеждане на "Поведенчески тренинг в детска градина" (Koglin & Petermann, 2006)с помощта на Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ - Goodman,1997). Представените резултати са на базата на педагогическа оценка и са съпоставими с други международни изследвания и метаанализи в областта на първичната превенция , като показват макар и нисък, но значим ефект (нетен ефект d = 0.20). Големият интерес, който програмата предизвика сред педагозите и добрите резултати спрямо емоционалното развитие на децата показаха необходимост и готовност на обществото за по-нататъшни проучвания в областта.*

Abstract: *This report presents the first evaluation of results by the program of universal prevention for development of social and emotional competencies, carried in Varna, Bulgaria. 133 children have participated in the research, which have been split in two groups – training and control. The results have been complied by extensive monitoring and assessing of the participant's abilities before and after they have taken „Verhaltenstraining im Kindergarten" (Koglin & Petermann, 2006), supported by Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ - Goodman, 1997). The assessed results are taken on the base of evaluation by the pedagogies and they are similar to other international researches and meta-analysis in the field of primer prevention. The end results show there is small but significant positive effect (Netto-Effect Cohen's d = 0.20). The huge interest that the research provoke within the pedagogic community combined with the positive results by the children undeniably proves there are both necessity and willingness for further studies in the field.*

Ключови думи: *емоционални компетенции, социални компетенции, педагогическа оценка, поведенчески тренинг*

1. Въведение в тематиката и епидемиологични данни

Едно от последните и може би първото епидемиологично проучване, правено в България за последните 15 години, показва изключително високи стойности на психични отклонения на базата на родителска и учителска оценка. България е с едни от най-високите резултати както в интернализираните, така и в екстернализираните разстройства. Страхови разстройства достигат нива от 17.3%, мейджър депресията от 25.1%, генерализираното страхово разстройство е с 6.8%. При екстернализираните разстройства стойностите са 5.8% за хиперактивност с дефицит на внимание и 4.5% за растройство с противопоставяне.[1]

Статистика за това колко родители са потърсили психологична помощ за децата, които имат психологични проблеми е стряскаща. 91.1% от децата, които имат проблеми изискващи среща със специалист, не са получи психологична или психиатрична подкрепа. Според представената статиска за европейските държави, участващи в проучването, България е с най-висок процент. Едва 2.4% от децата, нуждаещи се от психологична подкрепа са се срещнали с психиатър и 7.3% са имали контакт с психолог. [1] Но ако се вземе за пример страна с висок стандарт на живот като Германия, където бюджетът на семеството не би пострадал драстично, посещавайки консултация при психолог или психотерапевт, то процентът на потърсилите помощ е едва между 8-30% [2]. Това навежда на мисълта, че много често родителите не разполагат с достатъчно сетивност за това, че детето има определени нужди или дефицити. Същата тази статистика за Германия сочи [2], че само 2% от родителите на деца под 6 години са потърсили психологична помощ. Едно от обясненията е, че проблемите при малките деца стават очевидни за родителите и обществото едва, когато поведението на детето започне значимо да пречи на социалните дейности и най-вече, когато децата постъпят в училище, където от тях се изисква спазване на строго определени социални норми и толерантността на учителите е изключително ниска към неадекватното поведение на детето в клас.

Един от начините да се противодейства и то предварително на проблемното поведение при децата е превенцията и в частност универсалнта превенция. Докато следващите две нива на превенция – вторична и третична – изискват специализирани програми и специалисти, които да боравят с проблематиката, то при първичната превенция, се набляга на общоизвестни универсални знания и

умения, които би следвало да притежава всяка личност. Превантивните мерки, които се взимат на първо ниво превенция, са еднакви за цялата популация без оглед на личностни или рискови фактори на средата. [3] Проучванията в областта на психопатологията доказват, че при деца, застрашени от рискови фактори в предучилищна възраст, които не са били подложени на какъвто и да било вид интервенция, запазват негативната си тенденция и на по-късен етап в развитието си. Авторите [4] успяват да докажат, че при деца на възраст между четири и шест години проявените признаци на интернализирани отклнения се запазват при 8% от младежите на 23 годишна възраст. А при екстернализираните е още по-драстично, 23% от децата не успяват да завършат успешно училище. Друго проучване [5] докладва в своите резултати, че при 50% от децата с поведенчески и емоционални отклонения, изследвани на 8-годишна възраст, проблемите са се запазили или задълбочили в младежка възраст.

2. Социални и емоционални компетенции като предпазващ фактор за психопатологично развитие

Противодействие на тези негативни тенденции в развитието оказват компетенциите и уменията на децата. Едно от определенията за компетенции гласи, че това е сбор от умения и качества, които детето придобива по време на развитието си, които му помагат да преодолее различни житейски предизвикателства. Компетенциите се характеризират с това, че дават положителен желан резултат за личността и могат да бъдат приложени успешно и в други сходни ситуации [6].

Подробни описания на различните теоретични концепти за емоционални и социални компетенции в настоящия доклад ще бъдат пропуснати с оглед на обема, изложените тези са базирани на концептите на Saarni [7], Halberstadt et al. [8], Ckrick & Dodge [9]. В следващите редове са описани конкретни проучвания, които показват, че емоционалните и социални компетенции са от ключово значение за преодоляване на различни житейски ситуации и поведенчески проблеми. Споменавайки за различни рискови фактори трябва да отбележим, че емоционалните и социалните компетенции могат да бъдат предпазващ фактор, който да създаде буферен ефект и да намали негативното влияние на околната среда или заложените генетични особености. Ефективните стратегии за социална комуникация допринасят за чувство на увереност и възможност за себе-

реализация. Проучвания в областта [10, 11] показва, че при социално несигурни и деца с интернализирани проблеми, има неправилно декодиране на емоционалните изрази както на собствените така и на другите. Децата приемат, че сигналите на общуването, които те не могат да декодират са заплашителни и целят да ги наранят. Това ги прави още по-несигурни в собствените си действия и възможности за справяне, техните очаквания за възможностите им са занижени и са готови за провал, което от своя страна е изключително обезпокоително особено при деца с признаци на депресия. Децата със екстернализирани отклонения също показват ниска компетентност в областта на емоционалните компетенции. Те освен, че не могат да декодират правилно емоционните изражения на своя опонент, не могат и да контролират добре своето ниво на емоционална възбудимост. Съответно действията и реакциите им са прибързани и в общия случай неадекватни за дадената ситуация. [12] Друг основен момент в проучването е, че децата, които показват агресивно поведение не могат да контролират вниманието си и още по-конкретно – те не могат да пренасочат вниманието си към друг стимул. Не възможността на децата да насочат вниманието си от причината за техните негативни емоции към алтернативи за реакция е всъщност основният проблем за стериотипно и неадекватно поведение спрямо конфликтната ситуация. Знанията относно емоциите, тяхното правилно тълкуване и търсенето на алтернативи, които по същество определят емоционалните и социални компетенции, са основните пътища за социално приемливо поведение. Тази социална адаптация е едно от най-важните умения, които децата трябва да развият в предучилищна възраст и съответно това е най-подходящият момент за развиване на емоционални и социални компетенции. [11, 13]

3. Универсални превенционни програми

Универсални програми за превенция, приложени в предучилищна възраст и първите години на начален курс показват положителни резултати за редуциране на емоционални и поведенчески проблеми и промоциране на просоциално поведение. Основни области, които обхващат са разбиране и декодиране на собствените и чуждите емоции, емоционална експресивност, емоционално регулиране, просоциално поведение. Международни програми конструирани на този принцип и оценени в различни проучвания са I Can Problem Solve [14], Second Step: Social-emotional learning [15],

Faustlos [16], Verhaltenstrainig für Schulanfänger [17], Good Behavior Game [18], Fast Track Prpgram-PATHS [19]. Въпреки че изброените програми докладват резултати със слаби ефекти, всяка една от тях показва положителен ефект най-вече в кратковременните проучвания. Но някои от тях, като например проучването на Kellam и колеги [18], докладва и положителен дълготраен ефект – значимо по-нисък риск за употреба на наркотични вещества и соицидно поведение в младежка възраст.

Метаанализи [20, 21], които проучват ефективността на различни програми за първична превенция показват нето-ефекти (спрямо коефициентът на Cohen's d) от d = 0,38 за Posttest и d = 0,28 за Follow-Up-Test. Заключения от тези изследвания могат да бъдат обобщени по-следния начин: 1) Програми насочени към подкрепа и развитие на социални и емоционални компетенции и просоциално поведение показват по-добри резултати, отколкото програми ориентирани към конкретно проблемно поведение. 2) Програми за първична или универсална превенция, показват по-ниски резултати от, програми за селективна или индицирана превенция. Заключение, което може да бъде обяснено със самата целева група, колкото по-силно изразено е проблемното поведение, толкова по-видим е ефектът от приложената програма. 3) Когнитивно-поведенческите програми показват по-високи резултати от поведенческите такива, както в посттестовете, така и в проследяването на по-късен етап.

Освен че потвърждават представените резултати, друг метаанализ [22] сочи, че съществува значима връзка между ниския социалноикономически статус и ефективността на тренингите. Това може да бъде обяснено с факта, че универсалните превенционни програми осигуряват достъп до по-голяма група от деца и рискови групи, които поради своя социален статус не биха взели участие в тренинги за подкрепа, при универсални превенционни програми те получават по-лесен достъп до психологична помощ. Основният принос на първичните програми за превенция е, че те намаляват тежестта на рисковите фактори, подкрепят развитието на предпазващите фактори и са по-достъпни откъм съотношението ползаразход.

4. Методи на изследване

В следвашите редове ще бъде представено изследване, което има за цел да покаже ефективността на такава универсална превенционна програма в български условия.

4.1. Универсална превенционна програма "Verhaltenstraining im Kindergarten" (Koglin & Petermann, 2006)

В настоящето проучване е използвана универсалната превенционна програма, представена от Коглин и Петерман през 2006 година [23]. Тя е конструирана като когнитивно-поведенчески тренинг със следните основни области:

Таблица 1: Основни области на поведенчески тренинг в детската градина

Цели	**Модули на тренинга**
Блок 1: Подкрепа и развитие на емоционални компетенци	Базисни емоции Социални емоции Емоционално познание
Блок 2: Изграждане на просоциално поведение	Възприемане и интерпретация на конфликти Намиране на алтернативи за действие и реакция Разпознаване и оценка на последиците от собствените действия

Отделните модули на програмата са разпределени в 25 занимания със средна продължителност от 34 минути и честота от два пъти седмично. Заниманията се извършват от педагозите по групи, след проведено обучение за работа с материалите и тематиката. В тренинга са използвани ежедневни ситуации от детската градина, а за по-лесно възприемане от децата има три основни приказни фигури. Куклата за ръка Фин, който е водещ в заниманията, разказва истории за своите приятели – русалките Бени и Зина, които живеят на морското дъно в град Морски връх и преживяват изключително интересни случки в тяхната детска градина. Програмата включва много дискусии, провокирани от картинки с Бени и Зина, подвижни и ролеви игри, пъзели, истории, рисуване и други. Желаното поведение от децата е поощрено и от Token-система чрез раздаване на лепенки. Всички необходими материали под формата на карти, картинки, пъзели, лепенки и прочие са включени в комплекта, към който е включено и пълно и подробно ръководство, преведено в конкретния случай на български език. Преводът е направен след участие в програмата в Германия под ръководството на авторите и съгласуван с тях. А за пълноценна работа на педагозите с материалите и тематиката беше направено едно дневно

обучение, идентично с обучението проведено на педагозите в немския вариант на проекта.

Оценка на програмата за нейната ефективност е правена два пъти. През 2006 в Люксембург като част от проекта *Project Prima!r* и през 2010 в провинциите Бремен и Долна Саксония в Германия [23, 24], част от което изследване бе и българската версия във Варна. Инструментът, с който е поставена оценката е широко познатият въпросник *The Strengths and Difficulties Questionnaire* – SDQ – von Goodman (1997), версията предназначена за педагогическия персонал. За по-голяма съвместимост на резултатите в настоящото изследване с други проучвания правени в България, които използват този инструмент. Резултатите от проведените проучвания за ефективността на програмата, представена от Koglin & Petermann в западна Европа, показват значимо подобрение в скалите *„Емоционални проблеми“*, *„Хиперактивност“* и *„Проблеми с връстниците“* и значимо редуциране на общата стойност на проблемното поведение. Според мнението на педагогическия персонал децата са по-кооперативни, с по-малко хиперактивни действия и следват по-целенасочено указанията им.

4.2. Изследователски цели и въпроси

Целта на настоящето изследване е да установи има ли значим статистически ефект след прилагането на *Verhaltenstraning im Kindergarten* в български условия. Въпросите и съответните изследователски хипотези към тях обхващат следните области: Има ли значима разлика в емоционалните компетенции и просоциалното поведение на децата между първото тестване и тестването след провеждането на тренинга, както и значима разлика в посттестването спрямо контролната група? Редуцира ли се проблемното поведение в тренинг групата при второто тесствене и в сравнение с второто тестване на контролната група?

4.3. Инструменти

За оценка на ефективността на програмата са използвани два инструмента, но с оглед на обема на настоящия доклад ще бъде представен само един от тях. Две са основните причини за това, от една страна защото *Strengths and Difficulties Questionnaire* (SDQ) - въпросник е по-популярен и представен в България със съответното валидиране и отдруга страна представянето на същия инструмент ще позволи директно сравнение с вече представените епидемио-

логични данни в увода от европейското проучване с българско участие.

Въпросникът съдържа 25 айтема, разпределени в пет скали и рейтинг скала с три възможни отговора „*невярно*", „*донякъде вярно*" и „*напълно вярно*". Инструментът е създаден в три версии, където източник на информация могат да бъдат родители, педагози или самите деца. В настоящото изследване е използвана информацията събрана само от педагогическия персонал. Петте скали, които систематизират резултатите са една позитино формулирана скала „*Просоциално поведение*" и четири негативно формулирани, които обуславят проблемини области 0при децата: „*Емоционални проблеми*", „*Поведенчески проблеми*", „*Хиперактивност/невнимание*" и „*Обща проблемна стойност*".

4.4. Дизайн на иследването и описание на статистическата извадка

Изследването е конструирано с квази-експериментален дизайн във вида 2x2, т.е. участниците са групирани в две групи – тренинг-група и контролна група. А тестването е извършвано два пъти във всяка една от групите. Веднъж преди провеждане на тренинга и веднъж след неговото приключване. Проучването е квази-експериментално, защото децата не са разделени на случаен принцип, а по групи, в които те принципно са разделени в съответните детски градини.

Рекрутирането на извадката е направено на следния принцип: Седем детски градини във Варна изявиха желание да се запознаят с програмата. Тя бе представена подробно на педагогическия персонал във всяка една от седемте. От тях бяха избрани три на базата на най-голямо желание и мотивация за допълнителна ангажираност на педагозите. Във всяка от трите детски градини на случаен принцип бяха разпределени по една тренинг и една контролна група, така че бяха формирани тренинг групи от трите детски възрастови групи (II, III и IV гр.) и обхващаха деца от 3 до 6 години, а тренинг групите от своя страна имат еквивален в контролните групи.

На родителски срещи в шестте групи в трите детски градини беше представена програмата и предоставени комплекти, съдържащи въпросник, декларация за съгласие и флаер с кратка информация за проекта, така че родителите да имат време и на спокойствие да преценят, искат ли децата им да вземат участие в проекта. От общо 160 деца 142 подписаха декларации за съгласие, а до финално оценяване достигнаха 133 деца, което прави квота на

отпаднали от проучването по-малка от 6%. Разпределението по групи макар и не на случаен принцип показа хомогенно разпределение по пол. Тренинг групата (ТГ) обхваща 77 деца: 43 момчета (55,8%) и 34 (44,2%) момичета. Контролната група (КГ) има 56 деца: 27 (48,2%) момчета и 29 (51,8%) момичета. Възрастта на децата е между четири и седем години (M = 5.08; SD =.876).

5. Резултати

Таблица 2 дава информация за средните стойности и стандартните отклонения в двете групи. Претестовете показа, че ТГ и КГ нямат значими разлики в изходното ниво на децата с изключение на скалата „*Емоционални проблеми*", където тренинг групата е оценена значително по-ниско – ТГ: M_{t1} = 1.42 (SD = 2.07) спрямо M_{t1} = 0.75 (SD = 1.01) за КГ. Тренинг групата показва за всички скали подобри резултати при второто тестване и съответно по-ниски средни стойности за негативно формулираните скали и по-висока стойност за позитивно формулираната скала „*Просоциално поведение*". За скалите „*Хиперактивност*", „*Просоциално поведение*", „*Проблеми с връстниците*" и „*Обща проблемна стойност*" КГ е оценана също с подобрение и съотвено по-ниски средни стойности за негативните скали и по-високи средни стойности за позивната скала. В скалата „*Емоционални проблеми*" КГ е оцена при второто измерване с по-висока стойност, т.е. педагозите са оценили повече емоционални отклонения в поведението на децата, а скалата „*Поведенчески проблеми*" според данните от педагозите е запазила своите стойности при второто тестване M_{t1} = 0.96 (SD = 1.26) спрямо M_{t2} = 0.96 (SD = 1.22).

Таблица 2. Средни стойности и стандартни отклонения според оценката на педагозите

	Тренинг група n = 77		**Контролна група n = 56**		**Обща извадка N = 133**	
	t_1 *M* (*SD*)	t_2 *M* (*SD*)	t_1 *M* (*SD*)	t_2 *M* (*SD*)	t_1 *M* (*SD*)	t_2 *M* (*SD*)
SDQ						
Емоц. проблеми	1.42 (2.07)	1.14 (1.54)	0.75 (1.01)	0.84 (1.23)	1.14 (1.73)	1.02 (1.42)
Повед. проблеми	1.04 (1.73)	.77 (1.66)	0.96 (1.26)	0.96 (1.22)	1.01 (1.54)	0.85 (1.49)
Хиперактивност	2.49 (1.40)	1.91 (2.65)	2.59 (2.34)	2.48 (2.49)	2.53 (2.51)	2.15 (2.59)
Проблеми с връстниците	1.86 (2.64)	1.40 (1.70)	1.80 (1.30)	1.66 (1.28)	1.83 (1.80)	1.51 (1.54)
Просоц. поведение	6.90 (2.11)	7.95 (2.14)	6.52 (2.28)	7.45 (2.16)	6.74 (2.18)	7.74 (2.15)
Обща проблемна стойност	6.80 (6.99)	5.22 (6.17)	6.11 (4.11)	5.95 (4.47)	6.51 (5.94)	5.53 (5.51)

Забележка: N = 133

Резултатите показват подобрение на децата в скалата за „*Обща проблемна стойност*“ – от 82% деца без проблеми в поведението след преминаване на тренинга децата без проблеми са 90.2%. В скалата за „*Просоциално поведение*“ подобрението също е с повече от 11.3% - при първото тестване 71.4%, а при второто 82.7%. В скалите „*Емоционални проблеми*“ и „*Проблеми с връстниците*“ подобрението е със съответно 4% и 6%. Ако в проценти тези цифри звучат малки, то когато става въпрос за брой деца цифрите придобиват съвсем друго значение: при първата оценка на децата при общ брой от 133 деца без проблеми са 109, а при второто измерване 120 деца са оценени без отклонения, т.е. 11 деца са преодоляли границата на рисковия фактор. Допълнителна разбивка например показва, че ако при просоциално поведение децата с проблеми на първо оценяване са 38, то при втората оценка са 23. Подробни данни за децата по групи според категориите на Goodmann (1997) дава таблица 3.

Таблица 3. Категории според Goodman (1997), разделени според групата

	Cut-Off Kategorien											
	Без отклонения				**Гранични**				**С отклонения**			
SDQ – Скали	**TG n = 77**		**KG n = 56**		**TG n = 77**		**KG n = 56**		**TG n = 77**		**KG n = 56**	
	t_1	t_2	t_1	t_2	t_1	t_2	t_1	t_2	t_1	t_2	t_1	t_2
Емоц. проблеми	68	74	56	55	5	3	0	1	4	0	0	0
Поведенчески проблеми	66	68	51	50	3	5	2	1	8	5	3	4
Хиперактивност	67	70	51	48	4	0	1	5	6	7	4	3
Проблеми с връстниците	65	71	49	51	3	3	5	3	9	3	2	2
Просоциално поведение	60	69	35	41	10	2	12	10	7	6	9	5
Обща проблемна стойност	59	68	50	52	11	3	3	3	7	6	3	1

Забележка: N = 133

Двуфакторният анализ на резултатите (Таблица 4) показва сигнификантно подобрение във всички скали спрямо фактор „време“. Сигнификантен е и резултатът между групите в скала „*Обща проблемна стойност*”, но няма значим интеракционен ефект между факторите „време” и „група”, което може да бъде тълкувано като тенденция за редуциране на „*Общата проблемна стойност*”.

Интерактионен ефект със сигнификантност p <.05 се наблюдава само в скала „Емоционални проблеми", резултат, който следва да се релативира, тъй като двете групи имат значителна разлика в тази скала още при първото измерване. Тази сигнификантна стойност би могла да се тълкува като наваксване на тренинг групата, изоставането, което тя има в средните стойности на скалата още в началното измерване.

Таблица 4. Двуфакторен анализ с повторения на измерванията и ефективност

	F-Test			Ефект	
	Време $F_{(1, 132)}$	Група $F_{(1, 132)}$	Време х Група $F_{(1, 132)}$	ТГ $d_{t2\text{-}t1}$	КГ $d_{t2\text{-}t1}$
SDQ					
Емоц. проблеми	10.25***	1.69	2.39*	0.15	-0.08
Поведенч. проблеми	16.26***	0.25	0.25	0.16	0.00
Хиперактивност	12.43***	0.07	1.09	0.27	0.05
Пробл. с връстниците	8.46***	0.04	1.45	0.21	0.11
Просоциално поведение	3.33***	0.31	0.30	0.50	0.42
Обща пробл. стойност	6.64***	5.75*	1.56	0.24	0.04

Забележка: +p <.10, *p <.05, **p < .01, ***p <.001; Ефект изчислен с Cohen's d =

$$\frac{(M_{t2} - M_{t1})}{\sqrt{\frac{(SD_{t2}^2 - SD_{t1}^2)}{2}}}$$

Таблица 4 дава и информация относно нетния ефект, изчислен на базата на коефициент на Cohen's d. Нетните ефекти на скалите „Емоционални проблеми" и „Поведенчески проблеми" за ТГ могат да се оценят като ниски d < 0.20, те са съответно d = 0.15 и d = 0.16. Най-висок резултат показва ТГ в скала „*Просоциално поведение*" d = 0.50, който е почти съпоставим с резултата на КГ от d = 0.42. Най-отчетлива е разликата в скалите „*Поведенчески проблеми*", „*Хиперактивност*" и „*Обща проблемна стойност*", където ТГ достига по-високи резултати със съответно 16; 22 и 20 пункта за съответните скали. Като заключение може да се направи, че ефективността на тренинга изчислен на базата на нетен ефект е d = 0.20, което е съпоставимо с резултатите от метаанализите, представени в първата част на доклада.

6. Дискусия

Статистическите параметри за оценка ефективността на тренинга (нетен ефект d = 0.20) са сравними с първите две изследвания на ефективността му в Люксембург и Германия, както и с параметрите от метаанализа за оценка на други универсални превантивни програми прилагани в Европа и Германия в частност. Това може да бъде тълкувано и като доказателство за ефективността на програмата в различен културен и езиков контекст. Макар и не до там статически значими, както би очаквал изследовател в областта, резултатите показват много добри тенденции за работа със представената възрастова група. Значимите подобрения, които отбелязват групите във времето, са един от основните фактори, които трябва да се вземат в предвид. Колкото по-рано започне обучаването на децата в емоционални и социални компетенции, толкова по-отчетливи могат да бъдат разликите. Следва да се отбележи, че редуцирането на „*Общата проблемна стойност*“ остава значима и спрямо фактор „група”, което вече е предпоставка за значими резултати в бъдещи проучвания.

Друг основен момент, на който трябва да се отдели внимание е огромното желание и мотивация на педагогическия персонал за изпълнението и имплементирането на подобен тип програми в работата си. Това може да се разглежда като важно условие за добри резултати на превенционни програми, но от друга страна следва да се има в предвид, че може да провокира социална желателност в отговорите на педагозите, затова е препоръчително да се направи съпоставка между родителската и учителската оценка на децата, което ще бъде предмет на последващи проучвания.

Библиография

[1] Pez, O., Boyd, A., Fermanian, C. & Kovess-Masfety. (2011). *The School Children Mental Health project. European Report. Phase 2: The School Survey*. Непубликуван доклад, предоставен директно от авторите.

[2] Petermann, F. (2005). Zur Epidemiologie psychischer Störungen im Kindes- und Jugendalter. Eine Bestandaufnahme. *Kindheit und Entwicklung*, 14 (1), 48-57.

[3] Domitrovich, C. E., Bradshaw, C. P., Greenberg, M. T., Embry, D., Poduska, J. M. & Ialongo, N. S. (2010). Integrated Models Of School-Based Prevention: Logic And Theory. *Psychology in the School*, 47 (1), 71-88

[4] Asendorf, J. B., Denissen, J. A. J. & Van Aken, M. A. G. (2008). Inhibited and Aggressive Preschool Children at 23 Years of Age: Personality

and Social Transitions into Adulthood. *Developmental Psychology*, 44 (4), S. 997-1011

[5] Ihle, W., Esser, G., Schmidt, M. & Blanz, B. (2002). Die Bedeutung von Risikofaktoren des Kindes- und Jugendalters für psychische Störungen von der Kindheit bis ins frühe Erwachsenalter. *Kindheit und Entwicklung*, 11 (4), S. 201-211. Göttingen: Hogrefe.

[6] De Boer, H. (2008). Bildung sozialer, emotionaler und kommunikativer Kompetenzen: ein komplexer Prozess. In C. Rohlfs, M. Harring & Palentien, C. (Hrsg.): *Kompetenz-Bildung: soziale, emotionale und kommunikative Kompetenzen von Kindern und Jugendlichen*. Wiesbaden: VS, Verlag für Sozialwissenschaften.

[7] Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. New York: Guilford.

[8] Halberstadt, A. G., Denham, S. A. & Dunsmore, J. C. (2001). Affective Social Competence. *Social Development*, 10 (1), 79-119.

[9] Crick, N. R. & Dodge, K. A. (1994). A Review and Reformulation of Social Information-Processing Mechanisms in Children's Social Adjustment. *Psychological Bulletin*, 115 (1), 74-101.

[10] Hadwin, J. A., Garner, M. & Perez-Olivas, G. (2006). The development of information processing biases in childhood anxiety: A review and exploration of its origins in parenting. *Clinical Psychology Review*, 26, 876-894.

[11] Ciarrochi, J., Scott, G., Deane, F. P. & Heaven, P. C. L. (2003). Relations between social and emotional competence and mental health: a construct validation study. *Personality and Individual Differences*, 35, 1947-1963.

[12] Dennis, T. A., Cole, P. M., Wiggins, C. N., Cohen, L. H. & Zalewski, M. (2009). The Functional organization of Preschool-Age Children's Emotion Expressions and Actions in Challenging Situations. *Emotion*, 9 (4), 520-530.

[13] Denham, S. A., Blair, K. A., DeMulder, E., Levitas, J., Sawyer, K., Auerbach-Major, S. & Queenan. (2003). Preschool Emotional Competence: Pathway to Social Competence? *Child Development*, 74 (1), 238-256.

[14] Beelmann, A. (2004). Förderung sozialer Kompetenzen im Kindergarten: Evaluation eines sozialen Problemlösetrainings zur universellen Prävention dissozialer Verhaltensprobleme. *Kindheit und Entwicklung*, 13 (2), S. 113-121.

[15] Holsen, I., Smith, B. H. & Frey, K. S. (2007). Outcomes of the Social Competence Program Second Step in Norwegian Elementary Schools. *School Psychology International*, 29 (1), 71-88.

[16] Schick, A. & Cierpka, M. (2003). Faustlos: Elaluation eines Curriculums zur Förderung sozial-emotionaler Kompetenzen und zur Gewaltprävention in der Grundschule. *Kindheit und Entwicklung*, 12 (2), S. 100-110. Göttingen: Hogrefe.

[17] Petermann, F. & Natzke, H. (2008). Preliminary Results of a Comprehensive Approach to Prevent Antisocial Behaviour in Preschool and

Primary School Pupils in Luxemburg. *School Psychology International*, 29 (5), 606-626.

[18] Kellam, S. G., Brown, C.H., Poduska, J. M., Ialongo, N. S., Wang, W., Toyoinbo, P., Petras, H., Ford, C., Windham, A. & Wilcox, H. C. (2008). Effects of universal classroom behavior management program in first and second grades on young adult behavioral, psychiatric and social outcomes. *Drug and Alcohol Dependence*, 95S, 5-28.

[19] Conduct Problems Prevention Research Group (CPPRG). (2000). Merging Universal and Indicated Prevention Programs: The Fast Track Model. *Addictive Behaviors*, 25 (6), 913-927.

[20] Reddy, L. A., Newman, E., De Thomas, C. A. & Chun, V. (2009) Effectiveness of school-based prevention and intervention programs for children and adolescents with emotional disturbance: A meta-analysis. *Journal of School Psychology*, 47, 77-99.

[21] Beelmann, A. & Lösel, F. (2008). Entwicklungsorientierte Prävention dissozialen Verhaltens durch Eltern- und Kindertrainings – Theoretische Grundlagen und Stand der Forschung. In H. Steinhausen, C. Beßler & A. Beelmann (Hrsg.), *Jugenddeliquenz: Entwicklungspsychiatrische und forensische Grundlagen und Praxis*. Stuttgart: Kohlhammer.

[22] Wilson, S. J. & Lipsey, M. W. (2007). School-Based Interventions for Aggressive and Disruptive Behavior. Update of a Meta-Analysis. *American Journal of Preventive Medicine*, 33 (2S), 130-143.

[23] Koglin, U. & Petermann, F. (2006). *Verhaltenstraining im Kindergarten. Ein Programm zur Förderung sozial-emotionaler Kompetenz*. Göttingen: Hogrefe.

[24] Wadepohl, H., Koglin, U., Vonderlin, E. & Petermann, F. (2011). Förderung sozial-emotionaler Kompetenz. Evaluation eines präventiven Verhaltenstrainings. *Kindheit und Entwicklung*, 20 (4), 219-228.

ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ПОЗИТИВНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ И БИОЕНЕРГИЙНИЯ РЕЗОНАНС ПРИ ЗДРАВЕ И БОЛЕСТ

Мария Николаева Христова[1], Весела Владимирова Попова[2]
[1]ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, България, medhora@abv.bg
[2]Кабинет Биорезонансна диагностика и терапия, Велико Търново, България, vesselapopova@abv.bg

Резюме: *В настоящия доклад се прави кратък паралел между възможностите на позитивния психотерапевтичен подход и биоенергийната диагностика и терапия. Опитът за откриване на обща рамка на терапевтично взаимодействие е с цел подпомагане на превенцията и терапията на редица заболявания и постигането на здравословен баланс.*
Ключови думи: *позитивна психотерапия, биоенергиен резонанс*

Summary: *This report provides a brief comparison between the possibilities of positive psychotherapeutic approach and bioenergy diagnosis and therapy. The attempt to detect a general framework of therapeutic interaction aimes to support the prevention and treatment of many diseases and achieving a healthy balance.*
Keywords: *Positive Psychotherapy, bioenergy resonance*

Проблемът за взаимовръзката между психологията и здравето и моделите за справяне при здраве и болест е актуална тема за съвременният човек и успешното му реализиране в живота. Индивидът в съвременното консуматорско общество се чувства все по-самотен, объркан и забравен. Стремежът към самоактуализация и духовно извисяване е заместен от непрекъснатата надпревара за удовлетворяване на изкуствено създадени материални потребности. От друга страна ежедневието на забързания живот, природните и житейски катастрофи са допълнителни стресови фактори, нарушаващи илюзията за контрол над собствения свят. Липсата на здрав смисъл на жизненият цикъл и дело води до душевна пустота и редица психосоматични разстройства. Както СЗО констатира, броят на хората с невротични и психосоматични разстройства нараства ежегодно, въпреки нивото на благоденствие. Тази картина аргументира интереса и обединяването на усилията на редица психолози и терапевти към разкриване на онези фактори, които поддържат психическото и духовно равновесие. На тази база възниква концепцията за „салутогенезата“ – способността на човек да гене-

рира здраве. Болестта и здравето се превръщат в двете крайни точки на един континиум и са значими онези способности, които придвижват човека активно в този континиум по посока на здравето[1].

Днес основният модел, използван в рамките психология на здравето е известен като „биосоциален модел". Според него болестта, както и здравето са резултат на комбинация от биологични, психологични и социални фактори. Биологичните фактори включват наследени личностни черти и генетични проблеми. Психологическите фактори включват начина на живот, личностните характеристики и нивата на стрес. Социалните фактори включват системите за социално подпомагане, семейните отношения и културните вярвания на всеки индивид. Хората, които още от ранна възраст възприемат отговорно отношение към здравословното си състояние и имат реалистични вярвания и представи за здравето и болестите, имат по-малко проблеми с психични и физически заболявания. Според определението на СЗО: „Здраве е не само липсата на болест, но пълното физическо, психическо и социално благополучие". В основата на състоянието „здраве" стои нагласата, че човек притежава способността да контролира и „предсказва" вътрешния си и външен свят и убедеността, че:

- Събитията на външния и вътрешен свят са структурирани, предвидими и обясними през целия ни жизнен цикъл;
- Налице са необходимите ресурси и способности за справяне с тези събития;
- Жизнените събития са предизвикателства, които заслужават инвестиции и ангажираност.

Позитивната психотерапия пропита с духа на транскултуралността, приемането и обединяването на различията и противоположностите, еклектичност и многомерност е сравнително цялостен подход към здравето и болестта, сред съвременните терапевтични школи. Positum означава цялостен. Авторът на метода Н. Песешкиандобавя: „А такива са не само нарушенията, болестите, конфликтите и предразсъдъците, а също способностите, възможностите за справяне с конфликтите, както и шанса да се опознаем и да работим в единство, а не противопоставяйки се".[1] Концептуалната рамка на позитивния подход разглежда негативната картина, като едната страна на цялото. Другата – позитивната картина за собствената стойност, е налична в цялото, но поради определена ситуация е пренебрегната. Способността на човек да вижда в даден моментв себе си само собствения негативен образ е детерминирана

от наличния силен инстинкт за самосъхранение. Възможностите за изграждане на адаптивни реакции преминава от откриване на функцията на негативната картина в субективен аспект и позитивна преработка на конфликтите. Единството на проблем и изход на проблема по подобие на „Ин“ и „Ян“ в източната философия мотивира към промяна. Тази категоризация тук резонира пряко с природните закони, с основната бинарност на битието. Всичко в този свят е дихотомно, двойнствено, полярно: плюс и минус, ден и нощ, мъж и жена, земя и небе, приемане и отдаване, логика и интуиция.

Чувството за дълбок смисъл на битието, разбиране и справяне с предизвикателствата на външния свят корелира с повишена активност и мотивация за позитивно възприемане на жизнените събития. Съществуват различни видове събития, които се анализират от позитивната психотерапия, изграждайки се разбирането че всичко, което човек среща по пътя си има смисъл и е част от цялото. Външните събития (като развод, нараняване или болест, женитба, смърт на близък и др.) и микротравмите (като некоректност на партньора, проблеми на работното място, промяна в навиците за сън или храненеи др.) се отразяват на личността в телесен, психичен, социален и духовен план. При сблъсъка на натрупаните външни дразнители и капацитет на личността и способността за преработването им възниква актуалния конфликт. Актуалният конфликт е външната социопсихична рамка на проблемно поведение, ситуация и реакцията ни към тях. Попадането в актуален конфликт с ясно вътрепсихично съдържание води до появата на вторично страдание, разглеждано като основен конфликт, породен от базисните концепции програмирани устойчиво през ранният житейски опит. Песешкиян допуска и разгръщането на вътрешен конфликт, който представлява характеровата реакция на активирания основен конфликт.

Позитивната психотерапия приема, че целият психологичен опит на индивида е изграден от способности, като обособява два психични полюса – първични и вторични способности. Първичните способности са качества, преживявания и състояния като надежда, вяра, любов, смисъл, сексуалност, контакт, доверие, т.е натрупания емоционален, нагледно-образен опит в ранните години. Вторични способности са качества като: ред, чистота, точност, пестеливост, вярност, справедливост, откровеност – плод на фиксирания по пътя на осмислянето и интериоризирането съзнателен когнитивен опит. Позитивната психотерапия изхожда, както от възникналите сму-

щения, така и от едновременно възникващите способности на човека. Позитивният подход в този вид терапия дава възможност за привличане на смущенията, но и възможност за преодоляването им. Например депресията е способност да реагираш при конфликтни ситуации с най-дълбоките си чувства; агресивността е способността да се реагира спонтанно, без задръжки и да се защити социалната позиция. Всички способности дори и когато човек не ги оценява като добри или желани в дадени ситуации имат позитивен характер и са по своята същност адаптивни реакции.

Моделът на позитивната психотерапия цели разбирането на човека в актуалната му житейска ситуация, от която се развива болестта му. В този смисъл позитивната психотерапия обхваща всички психични, психосоматични и соматични заболявания. Холистичния поглед върху човека се ангажира не само със симптома на болестта, но и „сигналната“ му функция и произтичащите от това възможности за промяна чрез наличните в човека способности да разрешава конфликти и да търси изход от ситуацията. Според Песешкиан в терапията има три ключови момента: превенцията, същинската терапия и поддържащата терапия. [2] Практическата реализация на позитивната терапия се осъществява чрез пет степенен модел на терапевтично поведение:

1. наблюдение/дистанциране
2. инвентаризация
3. ситуативно окуражаване
4. вербализиране
5. разширяване на целите

Позитивният модел много добре корелира и се допълва с други терапевтични методи.Методите на позитивната психотерапия са приложими в амбулаторни и стационарни условия като за относително кратко време се постига подобрение в състоянието на клиента. Особено добри са резултатите при невротични и психосоматични прояви. Той помага на пациентите и техните семейства да изградят ново отношение към нарушението да го интерпретират по друг позитивен начин.

Паралелът, който се прави в настоящия доклад между някои аспекти на позитивната психотерапия и биорезонансната диагностика цели да подпомогне превенцията и терапията на редица заболявания и постигането на здравословен баланс.

Биорезонансна терапия представлява корекция на функциите на организма под въздействието на електромагнитно излъчване със строго определени параметри. Идеята за БРТ с помощта на слаби

електромагнитни колебания, присъщи на самия пациент е поставена първоначално и научно обоснована от Франк Морел (1977). В нормално физиологично състояние, организмът поддържа относителната синхронизация между различни вибрационни или вълнови процеси, докато при патологичните състояния се наблюдават нарушения във вибрационната хармония. Това може да бъде нарушение в ритъма на основните физиологични процеси, например, поради общия превес на механизмите на превъзбуда и претоварване на Централната нервна система и промените в кортикална-субкортикалните взаимодействия.[3] БРТ това е терапия с електромагнитни вибрации или колебания, с които структурите в организмавлизат в резонанс. Въздействието е възможно на клетъчно ниво, на нивото на телесните органи и системи от органи и на ниво целостен организъм. Основната идея за прилагането на резонанса в медицината се основава върху тезата, че правилниятподбор на честоти и форми на лечебно електромагнитно въздействиезасилва нормалните физиологичнии отслабва патологичнитевибрации в организма на човек.Биорезананснотовъздействие може да бъде насочено към неутрализиране на патологичните вибрации и възстановяване на физиологичните вибрации, нарушени при патологичните състояния. Най-ефективният вариант на БРТ се базира на избора на честотния режим и формата на терапевтичния сигнал с помощта на обратна връзка от болния, т.е. осъществява се индивидуално лечение за всеки пациент.

За мнозина не е ясно как лекува биорезонансна терапия. Лечебният механизъм на биорезонансната терапия е и ще остане предимно неврогенен. Биорезонансът въздейства, както върху повърхностните, така и върху дълбоките тъкани, дразни чувствителните нервни окончания, намиращи се в кожата, мускулите, сухожилията, периваскуларния плексус, нервните мембрани. В същото време в организма на човек протичат по-сложни рефлекторни реакции, променящи функционалното състояние на централната, периферната и вегетативната нервни системи с ясно изразен ефект върху тъканната трофика – подхранване и функция на клетките.[4] БРТ осигурява мощен лечебен ефект със свои концентрирани биомагнитни импулси, като работи по следния начин. Включвайки апарата за биорезонансна терапия, вие активирате енергийните канали, регулирате и подобрявате кръвообращението, ускоряват микроциркулацията в огнището на болестта, отстранявате смущенията на в електромагнитното поле, провеждайки с това профилактика и

рехабилитация на заболяването. По своята ефективност апаратът превъзхожда другите видове терапия отфизиотерапевтичен вид.

Сред механизмите на биорезонансната терапия се включват и чисто неврогенни механизми, с идеята че клетъчната мембрана е своеобразна антена, приемаща биорезонансните оздравителни и рехабилитационни вълни с определена честота, които от своя страна въздействат на различните тъкани и органи. По този начин произтича възстановяване на биоелектрическото йонно равновесие в организма на човек по пътя на променливите биоелектрични заряди. В резултатът се получават и по-конкретните и специфични терапевтични ефекти от БРТ. Например ясно се проследява нормализирането на капилярното кръвообръщение, подобряването на тъканния метаболизъм, намаляването или изчезването на свързаните с тях патологични процеси.[5]

При системната БРТ, на дразнение са подложени не само чувствителните нервни окончания - външни рецептори, разположени по кожата, но и нервните окончания, намиращи се в мускулите, сухожилията, нервните мембрани и т.н., които са част от проводящите пътища - меридианите и имат рефлекторно влияние върху Централната нервна система с нейните подкорови центрове за управление и регулация.[6]

Според учението на И. П. Павлов, нервната система на организма е една по отношение на всички тъкани, а Централната нервна система като кората и подкорието в тяхното взаимодействие, представлява върховния управител и нейната регулаторен орган. Основавайки се на този принцип, терапевтичният ефект на БРТ може да се обясни не само с нейното пряко действие върху засегнатия орган или тъкан, но и с това, че тя стимулира дейността на нервната система и упражнява регулиращо влияние върху динамиката на основните нервни процеси, буквално разбивайки оковите и разблокирайки циркулацията на жизнената и лечебната енергия на организма.[3] Болестотворният застой на циркулация на енергия и кръв в организма се проявява по различни начини. Усещането за болки в цялото тяло, скованост, подуване - това са само малка част от огромния списък симптоми, съпътващи застоя на тази циркулация. Методиката на безконтактна БРТ е отличен инструмент за откриването, отключването и активиране на енергийните канали. Известни са случаи, когато спортисти, получили травма по време на състезание или спортна дейност, само няколко минути след прилагане на БРТ в режим на обезболяване се връщат на полето на играта.

С помощта на съвременните технически средства е установено, че под въздействие на биорезонансната терапия се нормализира не само централния, но и периферния вегетативен тонус и това в голяма степен засяга увредения отдел на вегетативната нервна система. Многобройните изследвания, провеждани в различни лаборатории и клиники, дават сведения, че реакцията на нервната система към биорезонансното въздействие настъпва първа по време и е основна по значимост. Под нейно влияние произтича не само зонална реакция в вегетативните разклонения и съответстващите им чакри - вътрешните органи. Задължително се получава и обща реакция, генерираща лечебен ефект не само средством вегетативния отдел на нервната система, но и чрез жлезите с вътрешна секреция и техните хормони. Всички други реакции на организма се проявяват вече на фона на провежданото регулиране на нервната и ендокринната системи.[7]

В устройствата за БРТ се използва така нареченият "вибрационен модел на пациент". Това е принципът "изотерапия". Наред с този принципкато терапевтично средство се използват не външните физически характеристики и явления, а конкретните за дадения пациент електромагнитни вълни, т.е. можем да говорим за "биофизическа" изотерапия. В този смисъл БРТ функционира върху биофизическа платформа и представлява резонансна електромагнитна терапия. Какво всъщност се случва? Устройството преобразува патологичните колебания и ги връща обратно към пациента. Електромагнитното поле на пациента реагира незабавно на терапевтичните сигнали. Този процес се повтаря за няколко секунди, като подтиска и унищожава патологичните вибрации и като възстановяване прекъснато динамичното физиологично равновесие.[8]

Друга особеност на апаратите за БРТ е наличието на т. нар. "интервален режим" илиналичие на лечебни паузи. След определеното за терапия време, е необходима пауза на организма за възстановяване и възможност за реакция. Терапевтичното време или лечебните единици се наричат терапевтични импулси. Тяхната продължителност се определя според ситуациятамежду 1 до 15 сек., такава е и продължителността на паузите.[5]

Разглежданият метод на БРТ, за разлика от повечето известни методи за физиотерапия, не е свързан с нагряване на тъканите. Въздействие върху пациента може да се осъществява контактно - с електрически ток посредством специални токопроводящи електроди, или безконтактно посредством електромагнитно поле с помощта на магнитни индуктори. Насочеността на магнитното поле, гене-

рирано отиндукторите е в порядъка около 1-100 микротесла в зависимост от избраната интензивност и е съизмерима с естественото магнитното поле на Земята - приблизително 50 микротесла. Практически се прилагат, както контактното, така и безконтактното въздействие, тъй като формата на сигнала и неговите честотни характеристики не се променят.[8]

В настоящия момент се отделя особено внимание на въздействието върху организма с електрически или електромагнитни импулси с различни честоти. Оказва се, че човешкият организъм е способенне само да реагира на въздействие в широк честотен диапазон (1000Hzдо 1GHz и по-горе), но и да им отговори със строго определени реакции към специфичните честоти. Такова избирателно въздействие върху биологичната система, което не изисква особена енергия за своята реализация и което предизвика активация на собствените енергийни ресурси на биологичните обекти под влиянието на определени честоти се нарича резонансен ефект и е вид екзогенна външна БРТ.

Някои от определените резонансни честоти за терапия на заболявания на горните дихателни пътища са: честоти на вестибуларния апарат - 0,5-13 Hz, главоболие при хронични заболявания на околоносните купини - 2,5 Hz, отогенно главоболие - 5,8 и 9,2 Hz, тонзилогенно главоболие - 9,4 Hz, алергичен ринит - 1,75 Hz, синузит - 2,9 Hz, тонзилит - 9,45 Hz, лабиринтит - 3,3; 5,8; 9,2Hz и т.н.[7]

Реакцията към биорезонансната терапия в организма се развива главно по механизма на аксон-рефлекса, задълбочават се хуморалните промени на мястото, подложено на въздействие, и след това отразяваща или възвратна вълна като обща реакция на организма достига до периферията. Сегментарната реакция се явява като резултат от постъпленията от мястото на въздействие на насочените импулси към определени центрове на гръбначния мозък или клетките на възлите на симпатиковата веригата, където възниква ответната реакция - разпространение на импулсите по центробежен път към вътрешните органи, жлези с вътрешна секреция, мускули, кръвоносни съдове и други органи.

Общата реакция на биорезонансната терапия включва специфични и неспецифични промени в организма, характерни за реакциите на мобилизация и рехабилитация. Основната роля в лечебното въздействие на БРТ върху организма принадлежи на безусловните рефлекси, фиксирани в гръбначния, продълговатия мозък, мозъчния ствол, подкоровата област и в кората на главния

мозък. Тази терапия, засягаща механизмите на множество хронични заболявания, съдейства за намаляване или премахване на симптомите на заболяванията, особено при повишена устойчивост или резистентност на организма към всяко заболяване като цяло.[9]

Съществуват два основни вида биорезонансна терапия:

Ендогенна БРТ – това е терапия със собствените електромагнитни вибрации на човешкия организъм след тяхната специална обработка и

Екзогенна БРТ – терапия с външни сигнали, с които отделните органи и системи в организма влизат врезонанс, като магнитните полета, създадени от специални генератори.

Сред основните показания за прилагане на БРТ са:

* болкови синдроми с различна локализация и генезис;
* сърдечносъдови заболявания;
* заболявания на дихателните пътища;
*заболявания на стомашно-чревния тракт;
*кожни болести изаболявания на подкожната тъкан;
* заболявания на опорно-двигателния апарат;
* заболявания на пикочните и половите органи;
* функционални заболявания от различен произход;
* алергични заболявания;
* хронични дегенеративни ставни заболявания;
* ендокринни нарушения, включително диабет, тиреоидит, гуша;
* разстройства на имунната система;
* всички видове ендогенни и екзогенни интоксикации и други.
* болести на централната нервна система и сетивните органи;
* заболявания на автономната нервна система;
* трудно зарастващи рани и язви, и др.

Терапията се извършва стъпка по стъпка, на няколко индивидуално подбрани лечебно-терапевтични етапа. Лечението започва от най-приоритетните и сериозни проблеми на засегнатия организъм и преминава към по-дълбоката и основна патология, която не може да бъде непосредствено видима. Етапите, които следва лечебно-терапевтичният комплекс са: отстраняване на причините за заболяването; унищожаване на паразити, гъбички, вируси, и бактерии; отстраняване на възпалителния процес; прочистване на тялото от токсини;възстановяване на увредените тъкани, органи и системи в целия организъм.

Предимството на БРТ е, че представлява изключително неинвазивен метод за лечение и третиране на организма. Позволява да се

третиратендокринни нарушения без приемането на хормони, т.е. принуждава на организма самостоятелно да произвежда необходимите му хормони или да се избави от наличие на паразити (вируси, бактерии, гъбички, хелминти), в който и да е орган без антибиотици и химически препарати. Дава бързи резултати. Абсолютно безвредна терапия, тъй като не произтича каквото и да е облъчванеи токсическо въздействие върху организма.

Към настоящия момент не са установени абсолютни противопоказания за прилагане на БРТ, към относителните противопоказания следва да се отбележат: наличие на пейсмейкър – кардиостимулатор; остри нарушения на мозъчното и коронарното кръвообращение; епилепсия; нарушения в кръвосъсирването; бременността; индивидуална непоносимост към електрически ток; наранявания и заболявания на кожата в областта на електро-стимулация;състояние на остра психическа възбуда или интоксикация.[9]

Разбира се, биорезонансната терапия не е чудотворната за всички "панацея", нейният подход успешно допълва традиционната класическа медицина, показвайки своите предимства: например, абсолютно индивидуалния подбор на "лекарството", коетопозволява да се избегнат индивидуалната непоносимост и алергичните реакции. В паметта на компютъра се вписват честотните характеристики на голяма част от популярните лекарства. Така че подбирайки ги в съответствие с честотата на организма, може да сенаправи своеобразен подбор на най-подходящото за конкретния пациент лекарство. По същия начин, се тестват хранителни продукти, витамини, хранителни добавки, козметични средства...

Литература

[1] Бончева, И. Психологична психотерапия. Том 1, Изд. “Славена”, Варна, 2013ISBN 978-954-579-960-0

[2] Песешкиан, Н. Метод на позитивната психотерапия. Том 1, Варна, 1994 ISBN 954-8284-27-8

[3] Сторона, П. А., Коноплев, С.П. Классическая биорезонансная терапия по Ф. Мореллю и Э. Раше. Теория и практика. http://www.medknigi.npl-rez.ru/BRT.html. 2003.

[4] Рубин, А. Б. Биофизика, в 2-х тт., М., 2004

[5] Цыганков, В. Д., Соловьев, С. В., Шарифов, С. К. Научные основы прибора БИОМЕДИС. М., 2013

[6] Строна, П. А. Биорезонанс как основной жизненный принцип и обезательное условие успешной терапии. Тезисы докладов II Съезда

биофизиков России. Москва, 23-27 августа 1999. М., 1999.- Т.2.- С. 642-643.

[7] Коркмазов, М. Ю. Биорезонанс. Основные принципы биорезонансной и электромагнитной терапии. Журнал Вестник отоларингологии, № 2, М., 2008.

[8] Иваницкий, Г. Р., Кринский, В. И., Сельков, Е. Е. Математическая биофизика клетки. 310 С., М., 1978.

[9] Волянюк, Р. Е. Информационно-волновая терапия. К., 2011

ЕДИНСТВО НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И ДУХОВЕН ПОДХОД ПРИ РАБОТА СЪС ЗАВИСИМИ ОТ ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА (ПАВ)

Емилия Бл. Бойчева, психолог
Сдружение „Отвори очи" – Варна, България
e-mail: pcdon2004@gmail.com

Резюме: *В доклада се разисква възможността за интеграция на научната психология и православното богословие при работа със зависими от ПАВ (психоактивни вещества). На базата на предишен опит се предлага синергетичен модел.*

Ключови думи: *християнска антропология, психологическа антропология, духовно обгрижване, социална рехабилитация, зависимости*

UNITY OF PSYCHOLOGICAL AND SPIRITUAL APPROACHES WHEN WORKING WITH PSYCHOACTIVE SUBSTANCE (PAS) ADDICTS

Emiliya Bl. Boicheva, psychologist
„Open Your Eyes" Association – Bulgaria, Varna
e-mail: pcdon2004@gmail.com

Abstract: *The report discusses the possibility for the integration of scientific psychology and Orthodox theology when working with PAS (psychoactive substance) addicts. Based on previous experience, a synergistic model is proposed.*

Key words: *Christian anthropology, psychological anthropology, spiritual care, social rehabilitation, addictions.*

Съвременният етап в развитието на психологията се характеризира, от една страна, с огромно количество натрупани експериментални факти, изискващи теоретично осмисляне, а от друга – с огромно количество различни теоретични концепции, често изключващи се една друга. Това води до невъзможността да се създаде единен категориален апарат, а дефинициите на основните категории често си противоречат и се използват в различни значения за една или друга психологична парадигма.

Това обстоятелство е не само проблем пред психологическата практика, която няма как да се ръководи от единна меродавна теория, но и възможност пред психолозите – да подхождат към човешката психика от различни светогледни позиции.

В по-нататъшното изложение ще се спра на християнския подход към човека при работа със зависими от ПАВ, който доказано дава добри резултати. Преди да се спра на конкретната дейност в това отношение в ПЦДОН (Православен център за духовно обгрижване на наркозависими) „Св. Боян Енравота" искам да изясня теоретичните и методологичните основания на този подход.

През последните десет-петнадесет години се наблюдава сближаване и взаимодействие между научни и религиозни подходи в областта на психологията и психотерапевтичната практика. За такова сближаване свидетелстват изключително широк кръг публикации по психология на религията, религиозна психология, духовна, християнска психология и психотерапия[1]. Публикуваха се аналитични работи по съпоставяне, сравнение, съотнасяне на някои основни понятия в християнското и психологическото познание за човека. Появиха се работи, посветени на най-важните категории в християнското учение за човека – душата, нейните основни и допълнителни сили: ум, чувства, воля, памет, внимание, въображение, сетивни органи. Тези категории се съотнасят към много от психологическите теории. Освен това в тези разработки се прави и сравнителен анализ на психичните състояния в конвенционалната психология и в християнски-ориентираната психология; анализират също така християнското учение за човешките добродетели; разглеждат най-важните понятия в християнската психология, като „сърце", дух, личност, съзнание, самосъзнание.

Ако природата на човека се разглежда само като продукт на биосоциална детерминация, чиято психична дейност е призвана да изпълнява единствено отражателни и адаптивни функции, то надали хуманистичната психология би забелязала в човека потребността от самоактуализация, битийни потребности (А. Маслоу) и едновременно с това – явлението наркомания, алкохолизъм и суицид на фона на удовлетворени материални и социални потребности (В. Франкъл).

Изводът на християнската психология и християнски-ориентираната психотерапия е, че личностните, духовните и нравствените характеристики на психиката на човека *не могат да бъдат извеждани* само от нейните отразяващи и адаптивни функции (каквито се наблюдават и при животните), а имат *свръхестествен статус*.

---

[1] Виж приложения списък ползвана литература на християнски-ориентирани психолози и психотерапевти.

В историята на психологията винаги са се правели и се правят опити да се излезе от тесните предели на категорията *„психично”* с помощта на категорията *„човек*”. Затова позитивизмът и материализмът винаги се конкурират от идеалистични и религиозни подходи. В края на 19. век възниква духовната психология, като алтернатива на „физиологичната”. С.Л. Франк[2], например, нарича емпиричната психология *„психология без душа”*, а пък Н. Я. Грот[3] смята като най-важна задача на психологията, разработване на учение, което формира здрави основи за нравствения живот на човека.

Днес трансперсоналната психология, като се опира на практиката на клиничната и психотерапевтичната работа, също утвърждава важността на опознаването на духовния компонент в човека. Представите за духовната природа на човека в трансперсоналната психология обаче са неоднородни, тъй като се основават върху разнопосочни духовни учения, но преди всичко – върху окултни и псевдорелигиозни.

Хуманистичната психология (В. Франкъл, Р. Мей, Е. Фром) също отбелязва наличието на духовна ипостас в човека, на „ноетично” измерение.

Днес в психологията особено актуален става проблемът за изграждане на съвременна концепция *за целостността на човека*, на парадигма, която отразява развитието на човека, като цялостно (духовно-душевно-телесно) същество. Принципът за целостността изисква разглеждането на човека на биологично, психологично и духовно равнище.

В практиката на духовното обгрижване на зависимите от ПАВ в ПЦДОН се счита особено целесъобразно обръщането към духовно-религиозното наследство на християнската традиция и усвояването на опита на християнската познавателна система. Приема се, че тя има особено значение *за пълноценното разбиране на психичното и най-важното – на човека, като негов носител.*

Самостоятелността, самобитността, самосъзнанието, субектността на човека, неговата индивидуалност и уникалност, неговият личностен начин на живот – т.е. всичко това, което обикновено се разглежда като *съдържание на същностно-човешкото* – са фунда-

---

[2] Семьон Франк (1877–1950). Публикации: Смысл жизни. Берлин, 1925; Душа человека. Опът введения в философскую психологию М., 2000 и др.

[3] Николай Грот (1852–1899). Публикации: "О Душе и ее связи с современными учениями о силе" и др.

ментални ценности на християнската култура. В основата на християнската антропология стои учението за Божия образ в човека. Именно благодарение на това, че човекът е образ и подобие на Бога[4], той е способен да осъзнава вечното, безкрайното, непреходното, духовното и да отъждествява себе си с тях.

И в същото време, смята християнската антропология, в своето емпирично битие – в живота си на конкретна земна личност – човекът показва себе си като несъответстващ на своя Първообраз. Оказва се, че той е неразривно вплетен в природното, телесното, ограниченото, временното, смъртното; образът на Бога в него като че ли е отместен в сянката на земното битие и е помръкнал в него. Това помръкване на истинската природа на човека в християнството е наречено *греховност*. Грехът – това е изкривяване на истинската природа на човека, духовна болест.

От християнска гледна точка *осъществяването* (*реализирането, утвърждаването) на човека* – това е осъществяването (възстановяването) на Божия образ в неговия индивидуален живот; това е преодоляване на силите на греха, отсичане на периферията на душата – често мрачна, пошла и неприемлива, по същество превърнала се в „плът".

Християнската антропология, обаче, не е само учение за Божия образ в човека, но в най-голяма степен това е *жива практика на вярата*, практика на преобразяването на падналия човек, практика за придобиване на истинското човешко достойнство. Истинският човек – това е святият човек (Маслоу казва, че истинското човечество – това е съобщество на святи хора).

Процесът на възстановяване на цялостния човек (дух, душа и тяло), според християнската антропология, е процес на обожение (теосис); той представлява възстановяване и придобиване на Божия образ и подобие в индивидуалния живот на човека.

Осъществяването на психологическа помощ в ПЦДОН е свързано именно с тези базисни разбирания и се *основава* на терапевтичната философия на модела „духовно-обгрижвана терапевтична общност".

Духовно-обгрижваната терапевтична общност в *ПЦДОН* предоставя систематичен лечебен подход, който се основава върху разбирането, че поведенческото разстройството на личността на

[4] Образът на човека е даден, а подобието е зададено в неговата свобода и съставлява жизнената задача на самия човек.

зависимия е резултат на духовна и емоционална лишеност и самоизолация в (теоретично подкрепящата) семейна среда в ранния житейски опит и в резултат на това – на нарушени междуличностни отношения. Съответно процесът на възстановяване се разбира като *работа за духовното развитие на личността и се базира върху православния възглед за здравата пълноценна личност.*

Духовно-обгрижваната терапевтична общност е модел на дългосрочна терапия (продължителност между 14 и 17 месеца), чиято цел е възстановяването от болестта (зависимостта) чрез промяната на личността. Участието и членството в Общността се разглеждат като терапевтични (лечебни) при 24 часов режим на психосоциална рехабилитация, включваща *духовно обгрижване, катехизация, психологическа помощ и ресоциализация* на лица с психични и поведенчески разстройства, дължащи се на употребата на психоактивни вещества (ПАВ).

Терапевтичният резултат е непосредствено свързан с пребиваването на резидентите в общност, която целенасочено и систематично е обгрижвана духовно и членове на която са психологически подкрепени – както в техния личен опит и практическо прилагане на познанията, получени от духовното обгрижване, така и в процеса на тяхната ресоциализация при преминаването им във второто ниво на Програмата.

Психо-социалната рехабилитация в ПЦДОН се основава на разбирането, че целият процес на наркоманната и алкохолната болест, възвръщането на здравето и пребиваването в здраве включва шест фази, които могат лесно да бъдат идентифицирани.

Първата фаза е на *самозаблудата*. Употребяващите смятат, че ПАВ е лекарството на техните „външни" проблеми: никой не ги обича, неприети са и невписващи се в социалната среда; проблеми с родителите, учителите, жените, в работата; самота; неразбраност и др. под.

Втората фаза е *преходна*. Самозаблудите се разсейват и става ясно, че проблемите са заради употребата, а не обратното. Престават да употребяват, което води до намаляване на вътрешното напрежение.

Третата фаза е *живот във време на неупотреба*. В тази фаза зависимите се сблъскват със своите истински вътрешни проблеми **(**ценностни и базови убеждения, мотиви, емоции, мисли и чувства, желания, постъпки). Те започват да разбират, че именно тези проблеми са лежали в основата на зависимостта към ПАВ, която само ги е изостряла.

В четвъртата фаза се стига до *разбирането, че поддържаната трезвеност зависи от работата над себе си* за решаване на вътрешните проблеми. Фундаментално значение за ефикасността на тази работа има ***вярата в Бог*** и ***приемането на Христос като свой духовен и мисловен Властелин***. Именно това има ключово значение за резултатността на духовното обгрижване и психологическата помощ и подкрепа. Този елемент липсва в светски организираните терапевтични общности и смятаме, че именно на това се дължи драстичното разминаване в процентите на успешните терапии, които завършват с пълен отказ от употреба и възстановяване на личността5.

Петата фаза е *фаза на изпитанието*. Преминалият през първите четири фази има вероятност да изпадне *в илюзията, че може да придобие контрол* над наркотика или алкохола, защото е променил поведението си, стигнал е до осъзнаването за недостатъците в своя характер, които са лежали в основата на зависимостта, престанал е да употребява, приел е Бог и е взел решение да Му се подчини и да поеме лична отговорност за собствения си живот с помощта на Бога.

Ако в този момент той излезе от Общността и *престане да води духовен живот*, неговото новоосъзнато убеждение, че не може да има контрол, започва да отслабва, тъй като не съответства на общоприетата в света ценностна система, според която всички желаят да контролират. Тогава той може да поиска да бъде „нормален“, да живее като другите – без да употребява, но и без задължителната работа над духовното си развитие.

За съжаление, няма такова нещо като „бивш алкохолик“ или „бивш наркоман”, дори след много години въздържание. Болният би престанал да бъде алкохолик или наркоман, ако си възвърне контрола над пиенето. Това по правило не се случва. От алкохолик или наркоман не може да се превърне в нормално пиещ или в употребяващ от време на време. Поради това *основното за трезвия*

---

[5] По данни на Европейската комисия по мониторинг на добри практики в това отношение, като успешна (в Европейски мащаб) се определя тази Програма за работа със зависими, която постига 4 % до 7 % трайна ремисия и възстановяване на социалните функции на личността. В същото време резултатите от вътрешноорганизационното проучване на ПЦДОД, проведено през 2013 г. показват 47 % трайна ремисия и тенденцията е за увеличаване на този процент.

*живот убеждение, че никога не придобиваш контрол***,** трябва да бъде непрекъснато поддържано.

Нещо повече, неупотребяващият *не може напълно да се освободи* от реакциите и поведението, придобити през годините на употреба. *Те са отхвърлени, но съществуват като опит*[6].

Шестата фаза е *пребиваване в здраве*. Ако успешно преодолее и тази самозаблуда (че може да придобие контрол над алкохола/ дрогата), освободилият се започва да пребивава в здраве, само в случай, че продължи непрекъснато да практикува *живот в Бога и без абсолютно никаква употреба*. Това е шестата, доживотна фаза на пребиваващия в здраве алкохолик/наркоман.

Ролята на психолога в целия този процес е да тръгне заедно с резидентите и да ги подкрепя в техния път към промяна, без да поставя като условие налагането на собствените си мнения. Такава психологическа подкрепа означава, чрез определени психологични подходи да се помогне на резидента:

- да осъзнае своите заучени маладаптивни схеми за „справяне", които е усвоил в своя предишен житейски опит;
- да осъзнае стиловете си на поведение, с които поддържа своите дефицити – както в отношенията му с най-близките и значими хора, така и в общуването с другите, в отношението към околния свят и в своята себеоценка;
- заедно с всичко това – да разшири своето зрително поле и да открие своите лични ресурси за справяне и своите лични възможности за смисъл.
- да върви към своята личностна промяна, като използва, както личните си ресурси за справяне и волята си за смисъл, така и ценностите и ориентирите, получени от духовното обгрижване.

В най-общ план – *психологичната помощ* се заключава в това, да разбереш себе си и да изживееш настоящия си живот, а *вярата* – да се подготвиш за вечния живот. Решенията на тези две задачи са взаимно свързани. *Затова е необходимо психологическата помощ и духовното обгрижване да са в единство*.

В тази връзка духовно-ориентираната психотерапевтична помощ е *насочена към бъдещето* и търси отговор на въпроса, как един

---

[6] Например убеждението, че може да реши всеки проблем. Или желанието да избяга от проблемите: всеки, претърпял тази болест, дори след няколко десетки години неупотреба, инстинктивно реагира с желанието да избяга от възникналия проблем и едва след това се принуждава да остане и да реши проблема.

човек би могъл да устрои живота си, защото никой не трябва да бъде затворник на собственото си минало. Духовно-ориентираната психология работи с категориите „душа", „дух" и „тяло" и разглежда душата като нещо просто, неразчленимо, не-технологично, но с множество проявления – мисли,чувства, емоции, представи и т.н., които нямат самостоятелно съществуване, както смята конвенционалната психология. *Освен това душата се разглежда в нейната жизнено-важна връзка с духа, на когото тя избира да се подчинява.*

Използването на методи от конвенционалната психотерапия няма за единствена задача да овладява критични или емоционално-негативни психични състояния на резидентите, но и да конкретизира, детайлизира и затвърждава постигнатото в духовното обгрижване.

Преобладаващото мнозинство конвенционални психиатрични и психологични школи тръгват от предпоставката, че терапията има за цел да помогне на болния да си възвърне контрола над своя живот. Повечето терапевти смятат, че *този контрол се придобива* благодарение на интелектуалното развитие, засилването на решителността и закаляването на силната воля.

Духовно-ориентираната психология насочва зависимия не да придобива контрол, *а да предаде контрола в ръцете на Бог* – по пътя на духовия живот. Духовно-ориентираният психолог залага на *възстановяването на изгубената връзка с Бога.*

От друга страна – много психологични школи вярват, че терапевтичният процес протича най-добре в старателно контролирани условия, когато терапевтът е единственият човек, помагащ на болния. Такъв терапевт се старае сам да укрепи колкото се може посилно връзката с пациента, кара го да идва всекидневно и го отклонява от всякакви други контакти. *От вярата в контрола възникват всички останали недоразумения*. Започва се от това, че много лекари продължават да смятат, че липсата на контрол е морален проблем, грях или резултат от лошо възпитание, липса на добри обичаи или знания. Голяма част от психиатрите продължават да вярват, че източниците на липсата на контрол се намират в недостатъците на характера, а не в процеса на болестта. А тези, които забелязват психологичните проблеми, най-често са убедени, че добрата терапия може да ги разреши. Мислят, че като работят с пациента над неговото детство, ще открият заедно с него подълбинните преживявания и конфликти, ще му помогнат да разбере как е станало това, че той някога е започнал да се чувства по-добре,

като употреби и как по-късно е станал зависим. А когато той разбере всичко, вече няма да е принуден да употребява.

Но ако психологът се концентрира върху привидните причини за *употребата* и желае да ги отстрани, той само помага на клиентите да си намират все повече „поводи“ за *употреба*.

Психологът не може да вярва в логиката на зависимия и да приема неговите заблуди. Не може да се старае да го „разбере“ в смисъл, какъвто той схваща разбирането. Обратното, психологът трябва да отхвърли неговата логика. Трябва да бъде много подозрителен и „агресивен”. Трябва да търси увъртанията и пропуските в разсъжденията, „дупките” в цялото, защото заблудите на зависимия най-често имат всички привидности на логиката, а понякога и философска дълбочина.

Психологът обаче трябва добре да познава същността на зависимостта и да разбира механизма на загубата на контрола, за да положи основния натиск върху зависимостта, а не върху другите проблеми.

Най-често терапевтичните неуспехи в работата със зависимите произтичат от това, че конвенционалните психотерапевти прилагат изключително методите на собствените си школи и не разбират това, че завръщането към здравето е *процес*; че със зависимия трябва да се работи *комплексно*, като вниманието се насочи *едновременно* върху неговото поведение, мислене, емоции и подсъзнание. Бихейвиористите искат той да си промени поведението, като оставят незасегнато неговото „нетрезво“ мислене. Привържениците на когнитивните терапии се концентрират върху мисленето, а са безпомощни спрямо „нетрезвото“ поведение, защото промяна на поведението не произтича автоматично от самото разбиране. Психоаналитиците се задълбочават в ъгълчетата на душата, отминавайки „нетрезвото“ мислене и поведение.

В конвенционалната психология не се разграничава *„трезвеност” от „неупотреба”* и не се осъзнава, какви жизнени промени *са задължителни* за отрезвяването и трябва *да съпътстват* трезвеността. Не се разбират проблемите, които излизат на преден план след спирането на *употреба*. Смята се, че когато някой престане да употребява, всичко трябва вече да бъде наред.

А пък за повечето хора истинските проблеми започват *след спирането на употребата*. Тогава зависимите често стават понеумели. Те са изпълнени с безпокойства, изпадат в депресия или в безсъние. И вече нямат обезболяващото средство, каквото за тях винаги е бил алкохолът или наркотикът. А същевременно за тера-

певтите е много трудно да разберат тази непрестанна болка. Повечето от тях искат пациентът да престане да страда. Мислят за това, какво могат да направят, за да се почувства по-добре спрелият да *употребява*.

В началото трябва упорито да се работи над промяната на поведението, над засилването на новото самосъзнание, над обезценяването на непрекъснато възраждащата се самозаблуда за контрола, над духовното израстване на личността и едва по-късно, често дори след няколко години, може да дойде време за психотерапия. От психотерапия се нуждаят тези, които имат трайни проблеми, *въпреки трезвеността*, които дълго време, след като са престанали да употребяват, се чувстват по-зле, а не по-добре, усещат безпокойство или изпадат в депресия. Често се случва трезвеещият алкохолик или наркоман сам да се променя и да има все по-добро отношение към самия себе си, но не може да се справи с отношенията си с другите хора и особено със семейните си проблеми. В такива случаи е полезна семейната и социалната терапия, която позволява да се създадат нови основи на връзката между хората.

В заключение ще кажем, че процесът на възстановяване се осъществява на основата на *развиване на отговорност чрез самопомощ и взаимна помощ* и включва:

- Осъзнаване на нуждата от промяна;
- Научаване на умения за промяна на мисленето, емоциите и поведението.
- Промяна на отношението към себе си, другите и света (духовно израстване и промяна на мирогледа).

Тези елементи от процеса на възстановяване могат да бъдат подробно разгърнати в друго изложение.

Библиография

1. Атанасий Йевтич. Духовният живот, видян от православната антропология. В.Т., Синтагма, 2007
2. Архиепископ Хризостом. Ръководство по православна психотерапия. София, 2009
3. Бисер Божков. Социално-педагогическа и пастирска работа с криминално проявени деца, жертва на наркотици и деструктивни култове. София, 2014
4. Бащите днес. Сборник с материали от II-ри колоквиум Жак Лакан в България, София, Сиела, 2012
5. Виктор Франкъл. Лекарят и душата. Плевен, Леге Артис, 2001
6. Виктор Франкъл. Човекът в търсене на смисъл. Пловдив, Хермес, 2013

7. Владета Йеротич. Психологическото и религиозното битие на човека. София, 2013
8. Владета Йеротич. Завръщане към отците. София, 2014
9. Владета Йеротич. Християнството и психологическите проблеми на човека. София, 2014
10. Владета Йеротич. Учението на Св. Йоан Лествичник и нашето време. София, 2007
11. Владета Йеротич. 120 въпроса и отговора от християнската психотерапевтична практика. София, Покров Богородичен, 2015
12. Джон Брек. Свещеният дар на живота. София, Омофор, 2002
13. Дмитрий Авдеев. Православният възглед за душевните болести. София, 2013
14. Дмитрий Авдеев. Нервност и неврози от гледна точка на православната психология и психиатрия. Св. Гора, Атон, 2013
15. Дмитрий Авдеев. Православна психиатрия. Св. Гора, Атон, 2004
16. Дмитрий Авдеев. Униние и депресия – сходства и различие. София, Благо слово, 2014
17. Д-р Хенри Клауд, д-р Джон Таунзенд. Границите, София, Нов човек, 2003
18. Д-р Хенри Клауд, д-р Джон Таунзенд. Границите при срещите. София, Нов човек, 2008
19. Д-р Пол Майер, д-р Франк Минърт, д-р Робърт Хемфлет. Любовта е избор. София, Нов човек, 2008
20. Д-р Джоузеф Николози и Линда Николози. Превенция на хомосексуалността, София, Мемра, 2008
21. Джеймс Холис. Под сянката на Сатурн. Раняване и лекуване на мъжката душа. Плевен, Леге Артис, 2004
22. Духовните основи на наркоманията., Под общата редакция на йеромонах А. Берестов. Варна, 2003
23. Жан-Клод Ларше. Терапия на менталните болести. Опитът на християнския изток от първите векове. София, Комунитас, 2013
24. Жак Лакан. За Имената-на-Бащата. София, Сиела, 2011
25. Игумен Евмений. Аномалии родительской любви. С.Решма, Свет Православия, 2005
26. Йеромонах Анатолий (Берестов). Да се завърнеш към живота. Варна, 2002
27. Митрополит Йеротей Влахос. Православна психотерапия. В.Т. Праксис, 2009
28. Митрополит Антоний Сурожки. Бракът като подвижничество, София, Омофор, 2005
29. Николай Кочев. Психологията на религиозния човек. София, 2007
30. Огнян Узунов. Характерология. Сравнително-интердисциплинарен прочит на „Пол и характер” на Ото Вайнингер, Варна, Псидо, 2011
31. Робърт Блай. Да бъдеш мъж днес. София, Изток-запад, 2005

32. Св. Николай Велимирович. До изгонените от рая (мисионерски писма). София, 2012
33. Таня Груева. Християнска психотерапия. София, Нов човек, 2009
34. Фриц Риман. Основни форми на страх. София, Лик, 202
35. Шеховцова, Л., Зенько, Ю. Элементы православной психологии. Санкт-Петрбург, Речь, 2005

СОЦИАЛНА ИЗОЛАЦИЯ И СОЦИАЛНА ЗАВИСИМОСТ ПРИ ПАНИЧЕСКО РАЗСТРОЙСТВО

Анна Маринова
Медицински университет – София,
филиал „Проф. д-р Иван Митев" – Враца, България
anetkata@abv.bg

Резюме :*Едно от най-разпространените тревожни разстройства през последните години е паническото разстройство. Статистиката показва, че то засяга хора предимно в най-активния период от живота – между второто и третото десетилетие. Състоянието предизвиква сериозни последствия по отношение на социалния живот и често води до социална изолазция. Голяма част от хората с паническо разстройство развиват агорафобия или социална фобия, в резултат на което ограничават максимално социалните си контакти. От друга страна, се наблюдава появата на специфична зависимост към определени малки групи от хора – родители, роднини, брачен или интимен партньор, близки приятели, групи за взаимопомощ в социалните мрежи в интернет. Хората с паническо разстройство се стремят да бъдат непрекъснато заобиколени от представител на тези групи, тъй като това създава у тях илюзията за сигурност и намалява нивото на тревожност. Представеното в статията проучване изучава появата на такъв тип социална зависимост и изследва влиянието на тревожното разстройство върху взаимоотношенията с най-близкия социален кръг.*

Ключови думи:*паническо разстройство, социална зависимост, социална изолация, социални контакти, тревожност*

SOCIAL EXCLUSIONANDSOCIAL DEPENDENCEIN PANIC DISORDER

Anna Marinova
Medical University – Sofia, Bulgaria, Branch `Prof. Dr. Ivan Mitev` Vratsa

Summary: *One of the most common anxiety disorders in recent years is the panic disorder. Statistics show that it mainly affects people in the most active period of life - between the second and third decade. The condition causes severe consequences in terms of social life and often leads to social isolation. Many people with panic disorder develop agoraphobia and social phobia, with the result that they maximally decrease their social contacts. On the other hand, it has been noticed a specific dependence on certain small groups of people - parents, family, marriage or intimate partner, friends, support groups in social networks. People with panic disorder tend to be constantly surrounded by some of these groups, as this gives them the illusion of security and reduce the level of anxiety. The presented in the article*

examination studies this kind of social dependence and examines the impact of social anxiety disorders on relations with the closest social circle.

Keywords: *panic disorder, social dependence, social isolation, social contacts, anxiety*

Въведение

През последните години едни от най-честите психични разстройства в съвременното общество са тревожните разстройства. От тях най-голямо негативно влияние върху социалния живот оказва паническото разстройство (ПР), което често е съпътствано с допълнителни фобии, депресия, други психични разстройства. В голяма част от случаите състоянието води до социална изолация и възпрепятства страдащите от него хора да изпълняват адекватно служебните и семейните си задължения. Притеснителен е фактът, че подобно състояние с толкова отрицателни последици за индивида се разпространява с почти епидемична скорост и засяга предимно хора в млада и средна възраст.

По данни на Американската асоциация за тревожни и депресивни разстройства от паническо разстройство (ПР) страдат 6 милиона американци, които са 2,7 % от всички пациенти с диагностицирано тревожно разстройство. За България конкретна информация за броя на хората, страдащи от паническо разстройство, към момента не съществува. Налична е само статистика, отнасяща се за общия брой на пациентите с диагностицирани тревожни разстройства. Според информация, предоставена през февруари 2015 г. от Националния център по обществено здраве и анализи, хоспитализираните случаи в стационарни лечебни заведения за цялата страна през 2013 г. с „невротични, свързани със стрес и соматоформни разстройства“ (МКБ-10 – F-40-F-48) са 4110. Броят на болните под наблюдение на психиатрични заведения, отделения, кабинети и амбулатории е 14 029. (Табл. 1)

Таблица 1. Пациенти с „невротични, свързани със стрес и соматоформни разстройства“ към 31.12.2013 г.

	Общ брой	**На 100 000 население**
Хоспитализирани случаи в стационарни лечебни заведения	4110	56,6
Болни под наблюдение в психиатрични заведения, отделения, кабинети и амбулатории	14 029	193,6

Всъщност реалният брой на лицата с тревожни разстройства и в частност на тези с паническо разстройство е много по-голям, тъй като голяма част от тях остават недиагностицирани поради редица причини. Това важи с още по-голяма сила за България, където хората по-рядко или изобщо не посещават психиатър или психолог поради консервативни разбирания, висока степен на недоверие и финансови пречки. Този факт задълбочава проблема, тъй като не се назначава адекватна терапия, състоянието на хората с паническо разстройство се влошава, което силно вреди на социалния живот.

При страдащите от паническо разстройство лица се появява перманентен страх от поява на панически атаки на местата, където те вече са се случили поне веднъж. Страхът от вегетативния и физически дискомфорт принуждава страдащите от паническо разстройство да избягват конкретните ситуации. Състоянието може дотолкова да се влоши, че да се стигне до отключване на социална фобия и лицето даограничи максимално общуването с други хора. В най-тежките случаи на избягващо поведение хората с паническо разстройство започват да се страхуват да излизат от дома си или да остават сами. Така се стига до отключването на специфична фобия, наречена агорафобия. Агорафобията, сама по себе си, е състояние, при което пациентът изпитва панически страх (без наличието на основателна причина) от преминаване през широки открити пространства и от пребиваване на места, където има тълпи. Тази фобия, наред със социалната фобия, имат най-голямо значение за появата на социална изолация при хората с паническо разстройство.

От друга страна, наличието именно на социална фобия и агорафобия, както и други характерни особености на състоянието, водят до развиването на зависимост от страна на човека с ПР към определени групи от хора. Лицата с паническо разстройство се стремят винаги да бъдат в присъствието на друг човек, по-възможност близък приятел, роднина, брачен или интимен партньор, защото това им създава усещане за сигурност. Нивото на тревожност спада, благодарение на идеята, че когато са близо до някого, на когото имат доверие, в случай на паническа атака ще им бъде оказана незабавна помощ. Хората с паническо разстройство разчитат, че при подобни ситуации придружаващият ги човек ще им предостависпешна помощ, ще извика медицински екип, ще положи необходимите грижи, ако те изпаднат в безпомощно състояние.

Понякога зависимостта към тези групи от хора, които създават измамната сигурност на лицата с паническо разстройство, е толкова голяма, че отсъствието им предизвиква страх, неувереност и дори

може да отключи панически пристъп. „Вкопчването“ на страдащите от ПР в най-близките им роднини, приятели, партньори е факт дори тогава, когато е налице усещане за „неразбиране“ и „липса на съчувствие“ от страна на семействата и приятелския кръг. Понякога това влошава взаимоотношенията и води до появата на конфликти. Възможно е близките и приятелите да започнат да странят от страдащите от ПР, поради създалото се помежду им психическо напрежение. В резултат на това хората с паническо разстройство попадат в омагьосан кръг – чувстват се неразбрани и отхвърлени, но не могат да преодолеят т.нар. „зависимост“ към изброените групи от хора, поради което продължават да се „вкопчват“ в тях.

През последните години с появата и активността на социалните мрежи в интернет се наблюдава и друг тип социална зависимост на хората с паническо разстройство. Когато около тях няма доверен кръг от хора, когато са сами, когато се чувстват неразбрани или при опасност/наличие на паническа атака, те често търсят подкрепа от групи за взаимопомощ във Facebook или други онлайн социални мрежи. Това виртуално общуване създава у тях същото чувство на сигурност, каквото създава и общуването със социални групи или единици в реалността. Невъзможността за общуване със „себеподобните“ от социалната група води до нарастване на тревожността и също може да отключи паническа атака.

Представеното в статията проучване изследва влиянието на паническото разстройство върху социалните връзка на страдащите от него хората и изучава появата на социална зависимост към определени групи от хора. На базата на резултатите са обособени изводи и препоръки за работа с хора с паническо разстройство с цел преодоляване на социалната зависимост и социална изолация, породени от състоянието.

Цел на изследването

Установяване влиянието на паническото разстройство върху социалния живот на хората и взаимоотношенията с определени социални групи за появата на социална изолация и социална зависимост.

Методи

За постигане целта на проучването са използвани следните методи:

- **Анкетен метод**, проведен сред лица, страдащи от паническо разстройство с или без агорафобия. Използвана е анкетна карта, състояща се от 31 отворени, затворени и полузатворени въпроса.
- **Документален метод** - проучени са различни документи и литература, имащи отношение към проблема.
- **Статистически метод** - данните са обработени с помощта на компютърната програма EXCEL и специализирания продукт за обработка на статистически данни SPSSv19.

Обхват и време на провеждане

В настоящето изследване са обхванати 30 респонденти на възраст от 16 до 51 години, като средната възраст на лицата е 33.43 г. Анкетираните са подбрани на принципа на случайния подбор сред групи за взаимопомощ и подкрепа в различни социални мрежи или са пациенти/клиенти на общопрактикуващи лекари, психиатрични практики, кабинети на психолози и кабинети на невролози от цялата страна. Изследването е проведено в периода от март 2014 г. до февруари 2015 г.

Резултати и обсъждане

По-голямата част от изследваните лица са жени – 86,7 %, и само 13,3% са мъже. Този факт е в подкрепа на статистическите данни, че по-често от паническо разстройство страдат жени, отколкото мъже. (Фиг. 1)

Фиг. 1. Разпределение на изследваните лица по пол

Данните от проучването показват, че по-голямата част от изследваните лица с паническо разстройство са семейни – 73,3%. Хората, които нямат брачен партньор или не живеят на семейни начала, е едва 16,7%, а разведени са само 10%. Сред изследваните лица вдовец/вдовица, както и лица, намиращи се в процес на развод/раздяла с бранчен или интимен партньор. (Фиг. 2)

Фиг. 2. Семеен статус на изследваните лица с паническо разстройство

По-голямата част от изследваните лица с паническо разстройство са родители на едно и повече деца. Родители на едно дете са 40 % от респондентите, а на две деца – 33,3 %. Само 26,7 % от анкетираните все още не са станали родители. Сред респондентите няма многодетни родители. (Фиг. 3)

Фиг. 3. Статус като родители на лицата с паническо разстройство

Резултатите от анкетирането показват, че всички 100% от изследваните лица са в съжителство с други хора. Нито един от участващите в изследването не се е определил като самотноживеещ. Почти половината от респондентите са отговорили, че живеят със съпруг и деца – 53,3%, а 16,7% са членове на разширено семейство – съпруг, деца и родители. Само с родителите си живеят 13,3% и само със съпруга си – 10%. Най-малък е процентът на живеещите само с децата си – едва 6,7%. (Фиг. 4)

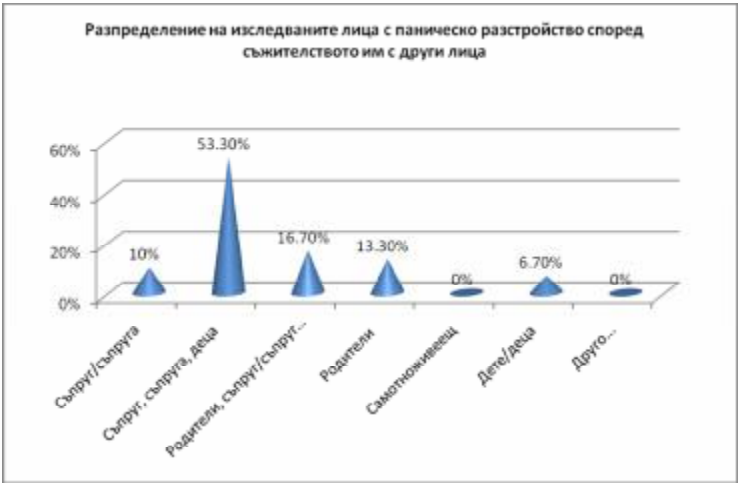

Фиг. 4. Разпределение на лицата според съжителството им с други лица

Тревожен е фактът, че в по-напредналите етапи от развитието на паническото разстройство много голям процент от изследваните лица са развили агорафобия – общо 56,6%. Те се разпределят съответно според степените на фобията – 13,3% с лека степен на агорафобия, 23,3% със средна степен и 20% - с тежка степен. Само 23,3% от анкетираните заявяват, че не са развили агорафобия като усложнение на паническото разстройство. Отговор „не съм запознат“ със състоянието посочват 20%. (Фиг. 5)

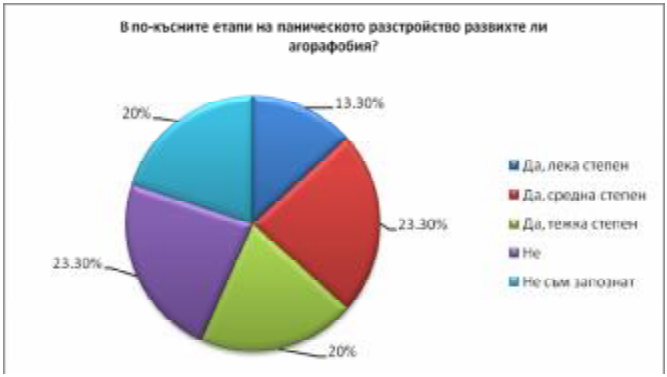

Фиг. 5. Агорафобията като усложнение

Интересна е статистиката относно това какво се е променило по отношение на социалната и обществена активност в живота на анкетираните след отключването на агорафобията. Отговорилите положително на въпроса „Развихте ли агорафобия?“ предоставят следната статистика: 52,9% заявяват, че заради агорафобията са ограничили излизането от дома си максимално, а цели 94,1% поясняват, че са започнали да излизат само с придружител. Прекратили са всякакви обществени изяви 41,2%, а 23,5% са прекратили отчасти обществените си изяви. Едва 5,9% твърдят, че агорафобията почти не е променила досегашната им социална активност. (фиг. 6) Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като някои от респондентите са посочили повече от един отговора.

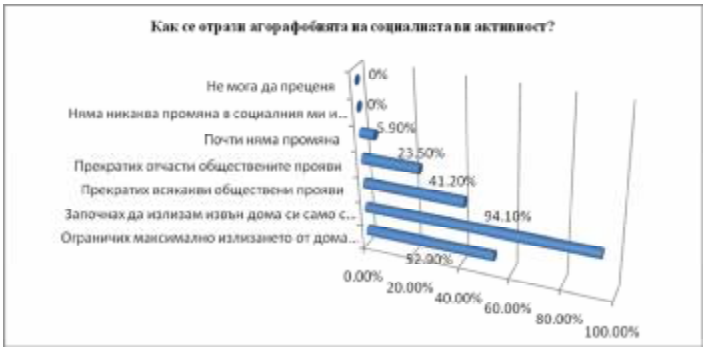

Фиг. 6 Влияние на агорафобията върху социалната активност

Според резултатите от анкетирането, паническото разстройство е повлияло негативно върху социалните контакти на по-голямата част от респондентите. 73.4% от изследваните лица заявяват, че в резултат на състоянието си са ограничили социалните си контакти, като 46,7% пояснявят, че „силно са ограничили социалните си контакти“, а 26,7% са ги ограничили „слабо“. 20% от анкетираните заявяват, че при тях няма промяна по отношение на социалните им контакти. (Фиг. 7)

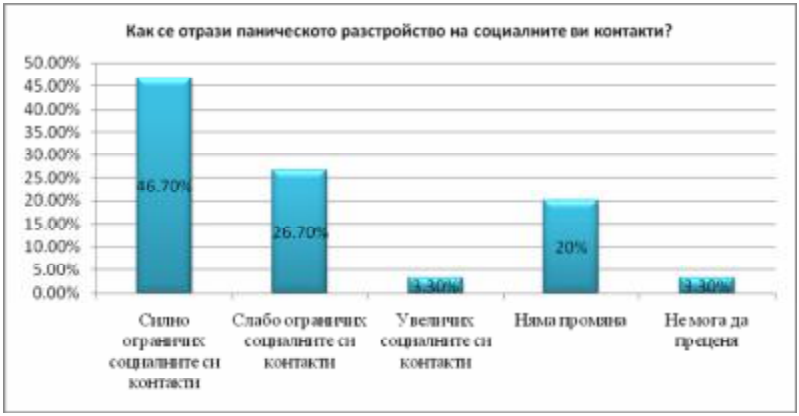

Фиг. 7 Влияние на паническото разстройство върху социалните контакти

Във връзка с влиянието на паническото разстройство върху взаимоотношенията на изследваните лица с техния брачен (интимен) партньор се наблюдават следните тенденции. 53,3% от анкетираните заявяват, че са станали прекалено зависими от партньора си. Отчасти влошени взаимоотношения посочват 26,6%, а драстично влошени – 13,3%. Други 13,3% заявяват, че са се разделили с партньора си. При 26,7% не е имало промяна във взаимоотношенията. Едва 3,3% посочват, че взаимоотношенията с брачния/ интимния партньор са се подобрили. (Фиг. 8) Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като някои от респондентите са посочили повече от един отговора.

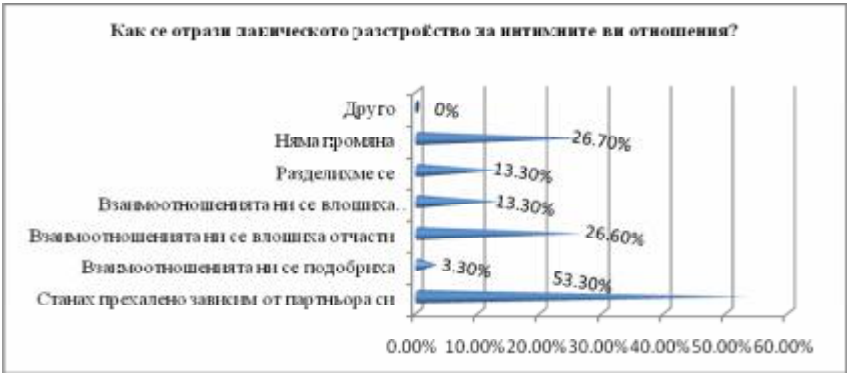

Фиг. 8. Влияние на паническото разстройство върху интимните взаимоотношения

Изводи

1. Хората с панически разстройство са предимно семейни – живеят с брачен партньор или на семейни начала. Сред изследваните лица няма самотно живеещи – повечето съжителстват със съпруг/съпруга, интимен партньор, роднини, а процентът на живеещите само с децата си е съвсем малък. От това може да се направи изводът, че хората с панически разстройство предпочитат всекидневно да са заобиколени от техни близки хора и се чувстват некомфортно да живеят сами.

2. По-голямата част от хората с панически разстройство развиват агорафобия като усложнение на състоянието. Това води до драстично ограничаване на обществения живот и развиване на зависимост към роднини и приятели, в отсъствието на които страдащите от ПР по-често не излизат от дома си.

3. Поради наличието на панически разстройство по-голямата част от хората, страдащи от състоянието, ограничават социалните си контакти. Това ги поставя в социална изолация и неравностойно положение.

4. По отношение на отношенията с интимния партньор се наблюдава истински прецедент. Голяма част от хората с панически разстройство споделят, че взаимоотношенията им са се влошили, но въпреки това те са станали прекалено зависими от партньора си. Това би могло да е причина за възникването на вътрешен конфликт у изследваните лица и може да се разглежда като фактор, влошаващ състоянието им.

Препоръки

1. При прилагането на психотерапия при хора с паническо разстройство да се работи в насока профилактика на отключването на агорафобия с цел предотвратяване на социална изолация и ограничаване на социалните контакти.

2. При психотерапевтична работа с хора с паническо разстройство да се работи паралелно и със семейството с цел разясняване на близките особеностите на състоянието и съпътстващите рискове. Това може да предотврати възникването на конфликти и да ограничи степентта на зависимост към членове на семейството.

3. Хората с паническо разстройство и техният интимен партньор да посещават заедно психолог/психотерапевт с цел прилагане на семейна терапия за предотвратяване на негативните последици върху връзката.

4. При наличието на социална зависимост към определени групи от хора от страна на страдащите от паническо разстройство да се засилят психотерапевтичните методи за повишаване на увереността и усещането за сигурност.

Използвана литература

1. Ачкова, М. Психиатрия. Обща и клинична психиатрия. Издателство „Знание“, 1998 г.

2. Балканска, П. Приложна психология в медицинската практика. Булвест 2000

3. Головач, А. А., Терещук, Е. И. Клиника и лечение пароксималной тревоги. Учебно-методической пособие. Бел МАПО, Минск, 2004

4. Корсини, Р. Дж. (под редакция). Енциклопедия по психология. Наука и изкуство, София, 1998

5. Международна класификация на болестите – 10 ревизия. Национален център за комплексно изследване на човека, 1998, София.

6. Психиатрия, психология и психотерапия за общопрактикуващи лекари. Под редакцията на д-р Светлана Николова и д-р Петър Маринов.

7. Психично здраве и трудова заетост, наръчник за работодатели. Фондация „Глобална инициатива в психиатрията” – София. Проект „Социално предприятие и рехабилитация”, София, 2010.

8. Wirtchen, H. U. & Essau, C. A. (1991) The epidemiology of panicattacks,panic disorder and agoraphobia. In J. R. Walker, G. R. Norton, & C. A. Ross (Eds.), *Panic disorder and agoraphogia* (pp. 103–149).

9. www.orlinbaev.blogspot.com

ТЕРАПЕВТИЧЕН МОДЕЛ ЗА ОЦЕНКА И ПОДОБРЯВАНЕ НА КОМУНИКАЦИЯТА В СЕМЕЙСТВОТО

Гергана Тодорова
ВСУ"Черноризец Храбър", Варна, България, gery_inv@abv.bg

Резюме: *Терапевтичният модел представлява комбинация между системния и когнитивно поведенческия подход във фамилната терапия. Комбинирането на двата подхода се налага заради доказаното влияние на средата за проявлението на индивидуалните качества на всеки човек. Възможността на всеки индивид за промяна и развитие може да бъде мощно подпомогната от гъвкава и балансирана семейна среда или напротив – дълбоко подтисната, ако средата е недружелюбна и ригидна. От своя страна индивидуалната промяна на един член на семейството постепенно може да доведе до промяна и развитие на цялата система. Моделът постига преодоляването на конкретен проблем във взаимоотношенията или конкретен симптом на отделен индивид на базата на промяна едновременно на цялостната структура на системата и на индивидуалното поведение и реакции на всеки неин член.*

Ключови думи: *комуникация, семейна система, структура, контекст, поведение*

Resume*: The therapeutic model is a combination between the systematic and cognitive-behavioral approach in family therapies. Using a combination of both methods is crucial as the environment is proved to influence the display of personal qualities. The potential to change and develop of each individual can be significantly boosted by a flexible and balanced family environment or deeply suppressed by unfriendly and rigid atmosphere. A change in one member of the family can gradually lead to development and improvement of the whole domestic system. The model assists in overcoming specific problems in a relationship or individual symptoms by simultaneously changing the base structure of the system and each members' individual behavior and reactions.*

Key words: *communication, family system, structure, context, behavior*

1. Теоретична обосновка

1.1. Семейството като система и значение на комуникацията за параметрите на системата

Семейството е естествена група, в която с времето възникват стереотипи на взаимодействие. Тези стереотипи създават структура на семейството, определяща функционирането на неговите членове, очертаваща диапазона на тяхното поведение и улесняваща общуването между тях [2]. Преломен момент в развитието на изследванията на семейството е възникването на представата за

семейството като система и въвеждането в семейната психология на термините „семейна система", „семейна подсистема", „информация", „обратна връзка". На системата се гледа като на единно цяло, всичко в нея е взаимосвързано.

Структурата на семейството това е съвкупността от всички нейни членове и техните взаимоотношения. Анализът на структурата позволява да се разбере как семейството изпълнява функциите си [1].

Гъвкавата семейна структура, с ясни граници между отделните подсистеми е предпоставка за доброто функциониране на системата като цяло и удовлетвореността на партньорите от съвместния живот. Нарушенията в структурата от своя страна водят до изкривяване на комуникацията между отделните звена, противоречиви и неясни послания, покачване на вътрешното напрежение и тревожността на отделните членове на семейството [2].

По тази причина голяма част от процеса на изграждане на удовлетворителни и функционални отношения в семействата представлява процес на изграждане на адекватна структура на системата.

Постигането на по-добра комуникация задължително преминава през изграждане на по-адекватна структура на семейството, защото взаимодействието между членовете става от позицията на различното място, което те заемат в йерархията на структурата и различните социални роли. Когато е нарушена йерархията в системата или някой си е присвоил функции, принадлежащи на друга социална роля закономерно се получава изкривяване в начина на комуникация.

Комуникацията е сложен процес, на много нива, който става разбираем единствено ако се вземат предвид всичките му аспекти - контекста, в който се развива, съдържанието, което носи, начина, по който се кодират, декодират и предават съобщенията [5]. Според изследователите недооценката на взаимоотношението между събитието и формата, в която то се проявява поставя наблюдаващия пред нещо тайнствено, или го принуждава да приписва на обекта на наблюдение свойства, които той може и да не притежава [5]. Ако се разшири изследването до изучаване влиянието на поведението на човека върху други хора, техните реакции и контекста, в който това се случва то тогава фокуса се измества от изолираната единица към взаимоотношенията между частите на по-широка система. Тогава изследователят преминава към изучаване на наблюдаемите проявления на взаимоотношенията [5].

Проводник на тези проявления е комуникацията. Най-малката единица на комуникацията е съобщението, а обменът на серия от съобщения представлява интеракция. Тук могат да се добавят и модели в общуването, които представляват единици на междуличностно общуване от най-високо ниво. Ако се приеме, че всяко поведение представлява съобщение, то поведението е равнозначно на комуникация. Това означава, че хората рядко комуникират чрез изолирани единици съобщения, а по-скоро чрез обединения на различни форми на поведение – вербални, тонални, засягащи позите, контекстуални и т.н., всяка от които определя смисъл на всички останали. Различните елементи на това обединение могат да образуват различни вариации – конгруентни, неконгруентни, парадоксални. Прагматическият ефект от тези комбинации са междуличностните ситуации [5].

В „Прагматика на човешките взаимоотношения" Ватславик и съавтори изясняват особености на поведенческите аспекти на комуникацията, а понятията поведение и комуникация се разглеждат практически като синоними. Към личните поведенчески действия се добявя и комуникационното влияние на контекста. В тази перспектива не само речта, а цялото поведение се разглежда като комуникация.

Важен аспект на комуникацията е не само влиянието от страна на предаващия към получаващия, а и неразривно свързаното с него влияние от страна на получаващия към предаващия. По такъв начин се отдава по-малко значение на връзките „изпращащ – съобщение" и „получаващ – съобщение", а се обръща повече внимание на взаимоотношенията „изпращащ – получаващ".

Друг съществен аспект на комуникацията е съществуващата обратна връзка между участниците в процеса. Според Ватславик междуличностните системи – случайните групи, съпружеските двойки, семействата, дори и международните отношения могат да се разглеждат като звена на обратна връзка, тъй като поведението на всеки човек оказва влияние на поведението на всеки друг, а от своя страна поведението на другия на свой ред влияе на първия.

За по-добро обяснение на интеракциите и комуникацията между хората Ватславик въвежда понятието „модел". Моделите на комуникация представляват често повтарящи се начини за реакция на определено поведение от страна на друг участник или участници в комуникационния процес. Изучаването на тези модели показва, че те имат сложна, повтаряща се и структурирана природа.

Когато се разглеждат реакциите на специфични форми на поведение практически няма значение дали поведението е съзнателно или несъзнателно, умишлено или неумишлено, или симптоматично. Реакцията на получателя на съобщението се базира на неговата оценка за мотивите на другия, следователно на предположения за неговите мисли, чувства, цели или нагласи. Това показва склонността на участниците в процеса на комуникация да приписват смисъл на интеракциите, който е свързан със субективното им преживяване.

Тези аспекти на комуникацията са забелязани и наблюдавани благодарение на изследването на самата комуникация, което авторите са нарекли „метакомуникация“. Чрез метакомуникацията става възможно описанието на комуникацията и формулирането на някои принципи, по които тя се развива и аксиоми, които са валидни за нея. Те в значителна степен подпомагат разбирането на редица симптоми и поведения, възникващи като отговор на определен начин на общуване между хората.

Според Ватславик повечето хора изграждат устойчиво и обикновено неподлежащо на съмнение убеждение, че съществува само една обективна реалност и различното виждане на другия за нея се приема като резултат от неговата неразумност или недобронамереност. Това предизвиква конфликти. Изследването на патологичната комуникация дава основание да се предположи, че тези конфликти са порочни кръгове, които могат да бъдат разкъсани само ако комуникацията в тях стане обект на комуникация т.е. комуникаторите не започнат да метакомуникират.

Достигането на положителен резултат в общуването като правило е свързано с чувственото отражение на другия, натрупването и правилното обобщение на информацията един за друг. Отрицателният резултат в общуването често се оказва следствие от неадекватното отразяване един на друг на общуващите, недостига и неправилното тълкуване на информацията, с която те разполагат[3].

В процеса на комуникация има редица потенциални възможности за възникване на неточности и грешки. Ватславик описва редица междинни явления, предаващи механизми, обезпечаващи информационния обмен (Избор на съдържанието на съобщението, кодиране, предаване, приемане, декодиране, избор на съдържание на ответното съобщение). Ефективността на комуникацията може да бъде установена при сравнение на съответствието между предаденото и приетото съобщение. Отделните думи и групи служат за въвеждане на общото за говорещия и слушащия когнитивно поле в

съобщенията. Разлики между предаваното и приетото съобщение могат да възникнат и защото говорещият и слушащият не владеят по един и същи начин потенциалните възможности на езика [3].

От гледна точка на протичащите в семейството процеси най-важният резултат от изследването на принципите на комуникация е откриването на многобройните ситуации и моменти, които могат да възпрепятстват общуването, да изкривят неговия смисъл, да създадат бариера в общуването [8].

1.2. Индивидуалността на партньорите, привнесена в отношенията на двойката. Когнициите като прични за нарушения в комуникацията.

Възникването на комуникативни проблеми в много случаи е обусловено от индивидуални особености на възприятията и представите на членовете на семейството един за друг и за самите себе си.

В зависимост от развитието на опита на човека могат да настъпят изкривявания във възприятията на индивида, които покъсно да доведат до дисфункции във взаимоотношенията. Бокъм, Епщаин, Сайърс и Шър разработват типология на когнициите, които често са на повърхността на проблемните взаимоотношения[9]. Макар че всеки от тези типове когниции е нормална форма на човешка когниция, всеки човек е податлив на изкривявания [10]. Тези процеси включват:

- Избирателно внимание. То представлява тенденцията на индивида да забелязва само отделни аспекти на събитията, случващи се във връзката, а да не обръща внимание на други
- Предубеденост. Това са логични изводи относно факторите, които влияят върху действията на партньора
- Очаквания. Отразяват предвиждания относно вероятността определени събития да се случат във взаимоотношенията
- Допускания. Представляват вярвания относно общите характеристики на хората и взаимоотношенията
- Правила. Вярвания относно характеристиките, които хората и връзките „трябва“ да имат

С оглед голямото количество налична информация в интерперсоналните ситуации избирателното внимание е неизбежно, но потенциалната възможност за двойките да формират предубедени възприятия един за друг, по този начин е голяма. Логичните изводи, включени в нагласите и очакванията, също са нормални аспекти от процеса на обработка на информацията, но грешките в тези логични изводи обикновено имат вредни ефекти за двойката, особено когато

единият определя действията на другия като отрицателни. Всичките пет типа когниции, описани от Бокъм и сътрудниците му, могат да бъдат отразени в индивидуалните автоматични мисли. Допусканията и правилата се считат за по-общи подлежащи аспекти в представите на хората за света, разглеждани в когнитивния модел на Бек като схеми [7].

Когнитивният модел предполага, че перцепциите и заключенията на индивида се определят от сравнително стабилни основни схеми или когнитивни структури. Схемите, като лични конструкции за първи път са описани от Кели [11]. Много от тях, относно връзките и природата на семейните взаимоотношения са заучени в началото на живота от първични източници (родното семейство, културните традиции и нравите, средствата за масова информация, ранните опити за връзки или други преживявания във взаимоотношения). Моделите на Аза във взаимовръзките с други индивиди, описани от теоретици в областта на атачмънта (привързаността), също се оказват вид схеми, които въздействат на автоматичните мисли на индивидите и емоционалните им отговори към значимите други [7]. Освен схемите, които партньорите внасят във взаимоотношенията, всеки участник развива схема, специфична за актуалните взаимоотношения.

В резултат от продължителното взаимодействие между членовете на семейството индивидите често развиват съвместно издържани вярвания, които съставят семейната схема [7]. До колкото семейната схема включва когнитивни изкривявания тя може да доведе до дисфункционални взаимодействия.

Схемите относно връзките често са неясно оформени и изразени в индивидуалното съзнание и съществуват като неопределена и бледа представа за това, което е или би трябвало да бъде [4], [10]. Веднъж появили се и развили се, те влияят на това, как индивидът ще преработва информацията в новите ситуации. Например влияят върху избирателното възприемане, логичните изводи, относно последствията от нечие поведение и собствената удовлетвореност от семейната връзка. Съществуващите схеми често са трудни за модифициране, но повтарящите се нови преживявания със значими други имат потенциала да ги променят [4]. Схемите обикновено се променят когато новата информация е достатъчно силна за да модифицира убежденията на индивида.

Освен автоматичните мисли и схеми Бек и сътрудниците му идентифицират когнитивни изкривявания или грешки в обработката на информацията [4]. Те се проявяват като спорни твърдения, селек-

тивно мислене, свръхгенерализация, преувеличаване и минимизиране, персонализация, етикетиране, предубедени обяснения.

Дефицитите в комуникацията и трудностите при решаването на проблеми се развиват като резултат от различни процеси – неадаптивни модели при социализацията в първоначалното семейство, дефицити в когнитивното функциониране, форми на психопатология (депресия) или минал травматичен опит във взаимоотношенията, които са направили индивида уязвим към разрушителни когнитивни, емоционални и поведенчески отговори (гняв и паника) при взаимодействието със значимите други. Изследванията показват, че във връзките на индивиди, които общуват некачествено, могат да се наблюдават конструктивни комуникационни умения в сравнително неутрални външни взаимоотношения. Това показва, че едни и същи индивиди (като личностни качества и когниции) могат да комуникират различно в различна комуникационна среда, контекст [7], [10]. Това стои и в основата на възможността да се създават терапевтични модели, почиващи върху промяна на контекста или погледа на индивидите в двойката върху възприеманата реалност.

2. Терапевтичен модел

Представлява комбинация между системния и когнитивно поведенческия подход във фамилната терапия. Комбинирането на двата подхода се налага заради доказаното влияние на средата за развитието и проявлението на индивидуалните качества на всеки човек. Възможността на всеки индивид за промяна и развитие може да бъде мощно подпомогната от гъвкава и балансирана семейна среда или напротив – дълбоко подтисната, ако средата е недружелюбна и ригидна. От своя страна индивидуалната промяна на един член на семейството постепенно може да доведе до промяна и развитие на цялата система. Моделът постига преодоляването на конкретен проблем във взаимоотношенията или конкретен симптом на отделен индивид на базата на промяна едновременно на цялостната структура на системата и на индивидуалното поведение и реакции на всеки неин член.

Прилагането на модела изисква изпълнението на следните стъпки:

1. Провеждане на първоначално интервю и изграждане на хипотези.

2. Диагностика на състоянието на системата (стуктура, динамика,функции, ресурс).

3. Преформулиране на проблема или причините за симптоматиката.

4. Мероприятия за промяна на базовата структура (промяна от първи ред).

5. Мероприятия към уточняване на комуникацията между звената и между двамата в двойката.

6. Действия в посока промяната на индивидуалното поведение (промяна от втори ред).

2.1. Изграждане на хипотези за възможните модели на мислене и поведение, станали причини за симптоматиката, която клиентите съобщават (без значение дали става въпрос за психологически или соматичен проблем).

Прави се на базата на съществуващи изследвания и закономерности за връзката между определено поведение или начин на мислене и конкретни, предвидими следствия от това. Вземат се предвид травматични събития или обстоятелства, биографиите на участниците в процеса и съответния контекст, в който събитията се развиват. Насочва се вниманието към определено взаимоотношение или обстоятелства.

Обикновено за това е достатъчна една сесия (като се има предвид, че освен това би могло да се използва подходящ момент още на първата сесия да се преформулира проблема и да се предпостави промяна в базовата структура на системата).

2.2. Диагностика на системата и успоредно с това проверка на хипотезите

Установяването на състоянието, в което системата се намира в момента, в който семейството или негов член търси помощ от терапевт може да стане по редица различни начини. Няма съмнение, че една от най-добрите възможности е опитен терапевт да наблюдава семейството директно и в хода на консултацията да се ориентира как е организирана семейната структура, как са установени границите и йерархията на системата, до колко структурата е гъвкава и адаптивна. Голяма част от тези факти се забелязват от опитният водещ още на първа сесия. Следи се невербалната комуникация между членовете на семейството, между клиентите и терапевта. Следи се начина и реда, в който сядат в кабинета, как се включват в дискутирането на проблема, какво описание дават на ситуацията, къде поставят локуса на контрола.

Освен прякото наблюдение съществуват редица техники и методики за установяване на параметрите на системата. Могат да бъдат използвани въпросници, проверяващи удовлетвореността от

връзката, сплотеност и адаптивност на семейството, диагностика на междуличностните отношения, различни проективни методики и такива, ориентирани към процеса. По какъв начин да проведе диагностиката терапевтът решава, базирайки се на субективната си преценка за семейството и конкретната ситуация. Той би могъл да комбинира няколко различни техники, използващи различни репрезентативни системи за да получи по-обективна и по-точна представа за състоянието на нещата.

Ако чрез наличната информация не може да се обясни разглеждания проблем се прибягва до разширяване на наблюдавания контекст. Ако отношенията между двамата в двойката не обясняват ясно симптоматиката се разглежда семейството в по-широк план – включват се най-напред възрастните родители, а след това и други роднини и значими близки, при необходимост.

2.3. Преформулиране на проблема. Обикновено семейството се обръща към терапевт по повод поведение или симптом, изявени от един негов член. Той се проявява (или се схваща от останалите) като носител на симптома. В системната практика се нарича идентифициран пациент и се счита, че върху него се проектира цялата проблематика на системата. Според системните терапевти поведението или симптома на идентифицирания пациент са логичен отговор на неадекватен контекст, в който е поставен. Преформулирането на проблема се налага с оглед на това да се отговори на потребността на системата от промяна, която от своя страна е сигнализирана от наличието на симптома. То се извършва след като е приключила диагностиката на системата. Представлява изместване на фокуса на внимание от т.нар. идентифициран пациент към взаимоотношенията в семейството и взаимодействието на системата с външния свят, формулиране на проблема на идентифицирания пациент в проблем на системата като цяло.

Преформулирането би трябвало да се извърши в хода на първите консултации за да не се затвърждава представата на семейството, че именно идентифицираният пациент е този, който се нуждае от консултации.

2.4. Мероприятия за промяна на базовата структура (промяна от първи ред)

Промяната на базовата структура представлява промяна на определящи за системата характеристики като нейните граници, йерархия, правила. Промяна от този тип се постига трудно, с оглед на стремежа на системата да запази статуквото и страха от промените. Конкретните мероприятия по изграждане на по-адек-

ватна базова структура се решават в зависимост от това как и в каква степен е нарушена структурата и как това влияе върху функционалността на системата.

За регулиране на външните граници може да се стимулират хората да променят средата около себе си, да се включват в обществено полезни дейности и мероприятия, доброволни организации. Да разширяват контактите си посредством нови занимания, хобита, посещения на клубове по интереси, пътувания, по-чести срещи с приятели (или обратно – ограничаване на част от контактите, ако са прекалено много за сметка на време, прекарвано със семейството).

Укрепването на границите между подсистемите включва изясняване на ролите, задълженията и функциите на всеки член на семейството спрямо останалите и стимулиране на отделните подсистеми да създават собствени вътрешни взаимоотношения на подкрепа, непротиворечащи на тези на семейната структура като цяло. Ако е нужно да се подкрепи авторитета на средното поколение като родители и да се ограничи влиянието на възрастното поколение, ако има такова. Да бъдат диагностицирани и разрушени коалиции и триангулации между представители на различни поколения, за да се намали напрежението върху отделни членове на системата. Да се насърчават двойките да търсят подкрепа от партньора, а не от родителя, а още по-малко от порасналите си деца за да не се нарушава йерархията в системата.

2.5. Мероприятия към уточняване на комуникацията между звената и между двамата в двойката

Използват се конкретни ситуации и случки, които семейството споделя за да се покаже как се получават грешките в комуникацията и как една и съща реалност може да се тълкува различно според индивидуалните възприятия на различните индивиди. Стимулират се мероприятия, насочени към по-добро познаване на партньора и на неговия вътрешен свят. Постепенно се въвежда метакомуникацията и се приучават участниците в общуването да държат сметка за посланията, които отправят към другите на метакомуникационното ниво. Това би могло да се постигне с използването на различни техники, даващи възможност на партньорите да се поставят на мястото на друг член от семейството, да получат представа за неговите емоции и проблеми. Двойката може да се стимулира да участва в различни тренинги или да опитва да изгради собствени стратегии за преодоляване на грешките в общуването и постигане на по-ясна комуникация.

2.6. Действия в посока на промяна на индивидуалното поведение

Налагат се защото дори при промяна на базовата структура на системата отделни нейни членове запазват ригидни модели на поведение, затвърдени с времето и превърнати в защитни реакции на определени интеракции. Обръща се внимание на реакции и поведения, автоматизирани с времето и били адекватни на друг, неактуален вече контекст. Предписват се конкретни поведенчески техники за актуалната ситуация на членовете на семейството. Това може да става изцяло с техники от когнитивно-поведенческата терапия.

Когнитивно-поведенческият подход може да се прилага на всеки от изброените етапи на работа в зависимост от конкретната ситуация. Това помага на членовете на семейството по-бързо да усвоят нови, по-адаптивни начини на поведение, по-адекватни на променения контекст.

Предимствата на представения терапевтичен модел са заложени в комбинирането на интегративния подход към семейството и неговите членове и същевременно зачитането на индивидуалните особености и потребности на всеки един. Подходът е насочен е към подобряване на средата за проявление и развитие на отделните индивиди, част от която неизбежно е семейството. Емоционално близката, подкрепяща и приемаща среда за проявление е най-сериозната предпоставка за изграждане и развитие на здрави и успешни личности.

Литература

1. **Алешина, Ю.** Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. Класс, Москва, 2004

2. **Минухин, С., Фишман, Ч.** Техники семейной терапии. Независимая фирма „Класс", Москва, 1998

3. **Эйдемиллер, Э. Г., Дубряков, И. В., Никольская, И. М.** Семейный диагноз и семейная психотерапия. РЕЧЬ, Санкт-Петербург, 2006

4. **Beck, A.T.** Love is never enough. New York: Harper&Row

5. **Вацлавик, П., Бивин, Дж., Джексон, Д.** Прагматика человеческих комуникаций. Москва, „Апрель-пресс", 2000

6. **Gottman, J. M.** A scientifically based marital therapy. New York: Norton, 1999

7. **Датилио Франк, М.** Когнитивно-поведенческа терапия при двойки и семейства. Рива, 2013

8. **Bateson, G.,** Steps to an Ecology of Mind. New York: Ballantine, 1972

9. **Baucom, D. H., Epstein, N., Sayers, S. & Sher, T.G.** The role of cognitions in marital relationships, 1989

10. **Baucom, D. H. & Epstein, N.** Cognitiv-behavior marital therapy. New York: Brunner/Mazel, 1990

11. **Kelly, G. A.** The psychology of personal constructs. New York: Norton, 1955

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ НАГЛАСИТЕ НА ДЕЦАТА КЪМ ВЪЗРАСТНИТЕ И ГЛЕДНИТЕ ИМ ТОЧКИ ОТНОСНО ОСТАРЯВАНЕТО

Галина Петкова
ПУ "Паисий Хилендарски", Пловдив
e-mail: hristova.petkova@abv.bg

Абстракт: *Изследването е провокирано от тенденцията към нарастване на застаряващото население, която все по-ясно се открива през последните десетилетия и ни отвежда на пето място в Европа и представлява психологическо проучване на връзките между нагласите на децата и гледните им точки, разбирания относно възрастните и процесите на остаряването. Обект на изследването са деца на възраст от десет до дванадесет години. Предмет на изследване са нагласите и детските гледни точки за остаряването. Целта е да се проследят връзките и зависимостите между тях.*

Ключови думи: *нагласи,* детски гледни точки, *връзки*

RESEARCH INTO THE RELATIONS BETWEEN ATTITUDES TOWARD OLDER ADULTS AND CHILDREN'S VIEWS OF AGING

GALINA PETKOVA
PU "Paisii Hilendarski", Plovdiv, e-mail: hristova.petkova@abv.bg

Abstract: *This article presents a psychological research, instigated by the latest trend of an increase in the number of ageing population, which has been characteristic for the country over the last decades, and which ranks Bulgaria fifth in Europe.*

The subjects of the investigation are children aged 10 to 12. The paper analyses children's views and attitudes toward older adults. The aim is to trace this relationships.

Key words: *attitudes, children's views , relations*

Въведение

Отношението на децата към остаряването и възрастните е проследено в три измерения: когнитивно, представящо разбирането, знанията за образа на възрастния и процесите на остаряването; афективно – ценностно, представящо отношението на детето към остаряването; източниците за формиране на знанието за възрастните и остаряването.

Анализ на детските гледни точки относно остаряването

Satore (1976) твърди, че остаряването не е тема, дискутирана в повечето класни стаи. Frymier (1979) проучил начални училища и отрил, че ¾ от тях предоставят недостатъчно образоване по повод процеса на остаряване. Hickey и екипът му (1968) открили, че осемгодишните деца вече имат формирани представи за това, какво е „остаряването". Тригодишните деца интегрират негативни нагласи, относно този процес (Hickey и екип, 1968; Kastenbaum и Durkee, 1964; Seefeldt, 1987; Treybig, 1974). Page и екипът му (1981) интервюирали 144 деца за нагласите им към възрастните хора и процеса на остаряване. Установили, че над 2/3 от децата изразяват негативни чувства към собственото си остаряване. Seefeldt и екипът му (1977) открили, че до 3 и 4 клас повечето от изследваните деца били способни да схващат концепцията за „остарял - стар човек". Освен това имали негативни нагласи към собственото си остаряване и възрастните хора. Marks и екипът му (1985) проучили 256 деца, принадлежащи към различни култури и открили, че децата имали негативни гледни точки за процеса на остаряване, въпреки че демонстрирали положителни нагласи към възрастните. Newman и екипът му (1997) проучили гледните точки за остаряването на ученици в пети клас,от което станало ясно, че те давали признаци за разбиране сложността на процеса и чувствата, които съпровождат неприятните състояния свързани със стареенето. Децата в това проучване не разглеждали процеса като негативен. Все пак, когато били запитани „Какво би било усещането да си възрастен", почти половината изразили негативни впечатления за някои обстоятелства, които те свързвали с това да си възрастен. McTavish (1971) се опитал да докаже, че децата се страхуват от остаряването, поради погрешното си мнение, че това е „ лошо". Neugarten (1976) поддържа идеята, че негативните гледни точки за остаряването задействат многообразия от безпокойства, включващи страх от собственото си остаряване, както и избягването на контакти с възрастните хора. Открито е, че убежденията относно остаряването изграждат важна роля в определяне степента на загуба на паметта при възрастните (Levy и Langer, 1994). Тези негативни убеждения също така влияят върху организацията и припомнянето на информацията при тях (Davidson, Cameron и Jergovic, 1995). Levy и Langer предполагат, че негативните гледни точки относно загубата на паметта при възрастните може да повлияе на индивидуалните когниции и да доведе до самоизпълняващо се предсказание (Ryan,

1992). По-старите проучвания на (Langer, Perlmuter, Chanowitz и Rubin, 1988; Robin и Langer, 1980) предполагат, че ранното излагане на негативните концепции и образи в литературата и медиите, касаещи възрастните хора, може да повлияе на евентуалното индивидуално ниво на активност в напреднала възраст. Потенциалните последствия от негативните гледни точки относно остаряването могат следователно да имат вреден ефект върху физическото и психическото състояние на възрастните.

Анализ на нагласите

Нагласата е дефинирана като многомерен конструкт, който определя отношението на аза към това, което го заобикаля (ситуация, събитие, идея, човек...). Нагласата е представена чрез оценъчността, изразена в термини на приемане, неприемане, одобрение, неодобрение, позитивна или негативна оценка. Нагласата е определена като субективна тенденция на изразяване на оценъчност, представена чрез различна степен на благосклонност. Изразена в термините на емоционалността, нагласата се открива като позитивно или негативно емоционално преживяване. Като многомерен конструкт нагласата се разглежда съдържателно и функционално. Съдържателно нагласата е представена чрез когниции, емоции и поведения, които се отличават със стабилност във времето независимо от своя генезис. Във функционален план нагласата е разкрита чрез влиянието върху връзките с другите, поведенията и изграждането на знанията (Van Bavel, Xiao, & Cunningham, 2012; Maio & Haddock, 2010; Ajzen & Fishbein, 1989).

В дисертационното изследване нагласата е разгледана в контекста на разбиранията на Maio & Haddock, 2010; Ajzen, 2005; Albarraci, Johnson, & Zanna, 2005; Haddock, 2004; Bohner, 2002.

Метод

Настоящото изследване използва данни събрани от дисертационно проучване на нагласите на децата към възрастните. Извадката се състои от 400 деца между десет и дванадесетгодишна възраст от десет училища в Бургаска и Сливенска област. От тях 225 (56.5% момичета) и 175 (43.8% момчета). 10 (2.5%) от участниците са на възраст девет и половина години; 73 (18.3%) са на възраст десет години; 91 (22.8%) са на възраст единадесет години и 226 (56.5%) са на възраст дванадесет години.

Инструменти

„Детските нагласи" (CVOA-част трета, Marks, Newman). Въпросникът се състои от семантично диференцираща скала, съдържаща 11 биполярни двойки прилагателни, които биха могли да опишат хора от всякаква възраст. Оценяват детските нагласи по пет-степенна скала. Инструментът произвежда комбиниран резултат с обхвата от 11 до 55 като по-високите оценки са показател за по-позитивни нагласи.

„Детските гледни точки за остаряването" CVOA-част I.

Въпросникът CVOA-част I (Marks, 1980; Newman, 1997) е използван, за да се оценят детските гледни точки за остаряването. Състои се от 8 отворени и затворени въпроса. Произвежда резултат, вариращ от 6 до 18.

Процедури

Въпросниците са назначени по класове в техните редовни часове. Всеки един от класовете е посетен от изследователя и е направен кратък инструктаж. Времето, определено за попълване на въпросниците е 90 минути. Тест-атмосферата е считана за доста добра и класовете не показват да имат някакви специални проблеми при попълването на тестовете. След теста на учениците е обяснена същността на изследването и им е дадена възможност да задават въпроси и да изразят тяхното мнение относно тестуването.

Резултати

При настоящото изследване коефициентът алфа на Кронбах на Детските нагласи CVOA-част III (Marks, 1980; Newman, 1997) е 0.75. Алфа на Кронбах на Детските гледни точки за остаряването CVOA-част I (Marks, 1980; Newman, 1997) е 0.78.

Средните стойности и стандартните отклонения са представени по-долу.

Таблица 1: Суров бал по тест «Детски нагласи»

Брой участници	Среден суров бал	Медиана	Мода	Честота - Мода	Долен квартил	Горен квартил	Стандартно отклонение	Асиметрия	Ексцес
400	43.882	45.000	48.00	30	40.000	49.000	6.239	-0.572	0.160

Таблица 2. Суров бал по тест «Детски гледни точки за остаряването»

Валидно N	Среден суров бал	Медиана	Мода	Честота - Мода	Долен квартил	Горен квартил	Стандартно отклонение	Асиметрия	Ексцес
400	11.470	12.000	12.000	65	9.000	14.000	2.980	0.104	-0.618

Дискусия

Резултатите показват, че „Детските гледни точки за остаряването" и „Детските нагласи" са доста надеждни инструменти за измерване на нагласите и гледните точки на децата за остаряването. Настоящото изследване не открива статистически значими връзки между нагласите и детските разбирания (гледни точки) за остаряването. Отрицателният корелационен коефициент(- 0,054718) между тях показва, че липсва позитивна връзка между нагласите на децата към възрастните хора и гледните им

точки относно процеса остаряване. Този резултат не съвпада с резултатите от изследвания на (Aday и Campbell,1995, и Meshel, 1997). Наличието на адекватни знания за остаряването, не е свързано непременно с позитивна нагласа към възрастните. Изграждането на знанията за възрастните и процесите на остаряване и изграждането на нагласите към възрастните протичат като автономни процеси, което предполага влияние на допълнителни променливи.

Данните от таблиците по-долу представят характера на детските разбирания.

Анализите откриват, че в разбирането на децата процесите на остаряването се схващат чрез различните трансформации, във физическата, психическата и социалната област. Процесът на остаряването се схваща като многомерен конструкт, в който доминиращо значение придобиват физическите изменения, следвани от психичните и социалните. Физическите изменения се свързват с изменения във външността (тяло, движения, цялостен външен изглед). Психическите изменения се свързват с психични качества, а социалните – с трансформирането на социалните роли и активности.

Самите изменения особено психичните и физическите се свързват с прогресивно влошаване на цялостното състояние, но не до границата на физическата и психическата немощ и безпомощ-

ност, въпреки, че крайното състояние на остаряването се свързва със смъртта.

Въпреки че промените в различните състояния – физически, психически и социални се схващат в негативен ред във времето, самото остаряване не се преживява в негативни термини. Разбирането за остаряването не е свързано с конкретни ценностни преживявания. Остаряването не се схваща като позитивен или негативен процес, по-скоро е описан в неутрални термини. За децата знанията за остаряването и образа на старостта се откриват със смисъл, който е различен от смисъла който притежават възрастните. Физическите и психическите трансформации, с които се представя процеса на остаряване не се отразяват върху очакванията на децата и върху отношенията със собствените баби и дядовци. Възрастните продължават да са източник на различни активности свързани с възпитанието, грижите и развлеченията на децата. Трансформирането на социалните активности на възрастните не засягат отношението към децата. Много от активностите на възрастните са насочени към задоволяване на базовите потребности на децата и на организирането на самите активности на децата. Във връзката с възрастните, децата са в позиция на понасяне на грижите, а не в позиция самите те да проявяват грижа към възрастните. Затова и процеса на остаряване не се схваща в негативни термини, въпреки наличието на знание за отслабване на физическите и психичните сили. Детската гледна точка върху процеса на остаряване не е натоварена с негативни преживявания (табл. 3).

Таблица 3: Процентно съотношение на отговорите, свързани с описание на остаряването

Категории	**Общо**	**Момичета**	**Момчета**
Пп/ф. Качества	23.3%	65.6%	34.4%
Оп/ф. Качества	30%	54.2%	45.8%
Физиол.влошаване	17.5%	48.6%	51.4%
Обективни	15.8%	49.2%	50.8%
Други	13.5%	64.8%	35.2%
Лошо, че се случва	38%	51.3%	48.7%
Хубаво	9.3%	59.5%	40.5%
Нито хубаво/нито лошо	52.8%	59.7%	40.3%

Изследването открива и полови различия.

В разбирането на децата върху процесите на остаряване момичетата свързват процеса на остаряване много повече от момчетата с отрицателни физически и психологически изменения (табл. 4).

Таблица 4: Процентно съотношение на отговорите, свързани с остаряването, чрез поставяне на детето на гледната точка на възрастния

Категории	**Общо**	**Момичета**	**Момчета**
Пп/ф. Качества	20.5%	59.8%	40.2%
Оп/ф. Качества	56.0%	54.5%	45.5%
Смесени	11.8%	66.0%	34.0%
Други	11.8%	51.1%	48.9%
Лошо, че се случва	35.8%	53.8%	46.2%
Хубаво	15.8%	60.3%	39.7%
Нитохубаво/нито лошо	48.5%	57.2%	42.8%

Различията върху разбирането на процесите на остаряване при момчета и момичета се открива и при приписването на различна тежест на отделните трансформации. Момичетата свързват остаряването с физическите изменения (влошаване на физическото състояние и смърт), а момчетата със социалните изменения – оттеглянето от социално активен живот. Но като цяло момичетата представят остаряването много по-позитивно в сравнение с момчетата (табл. 5).

Таблица 5: Процентно съотношение на отговорите върху измененията, които настъпват във времето на старостта

Категории	**Общо**	**Момичета**	**Момчета**
Пп/ф. Качества	16.5%	56.1%	43.9%
Оп/ф. Качества	21.3%	55.3%	44.7%
Физиол.влошаване	35.0%	58.6%	41.4%
„Човек умира”	1.3%	60.0%	40.0%
Соц. Оттегляне	1.3%	40.0%	60.0%
Обективни	7.0%	60.7%	39.3%
Други	17.8%	53.5%	46.5%
Лошо, че се случва	42.0%	55.4%	44.6%
Хубаво	16.3%	67.7%	32.3%
Нито хубаво, нито лошо	41.8%	53.3%	46.7%

Изследването открива, че при изграждането на знанията за възрастните и процеса остаряване, основния източник на знанието са възрастните хора от семейното обкръжение на децата. Знанието на децата е извлечено предимно от непосредственото общуване със собствените баби и дядовци (табл. 6).

Таблица: 6 Процентно съотношение на отговорите, свързани с източниците на остаряването

Категория	Общо	Момичета	Момчета
Телевизия	4.0%	25.0%	75.0%
Кино	1.0%	75.0%	25.0%
Книги	4.8%	52.6%	47.4%
Родители	25.3%	46.5%	53.5%
Баба и дядо	54.5%	64.2%	35.8%
Приятели	1.3%	60.0%	40.0%
От другаде	9.3%	51.4%	48.6%

Изследването открива консистентност в детските разбирания върху остаряването и образа на възрастния, която се потвърждава и от собствените преживявания на децата, когато са поставени в ситуация да си представят как ще се чувстват и как ще изглеждат като възрастни. При тази ситуация децата описват себе си също чрез физическите изменения и измененията в тялото. Начинът, по който оценяват себе си като възрастни е негативен. И това разбиране е по-силно изразено при момичетата (табл. 7).

Таблица 7: Процентно съотношение на отговорите, свързани с разбирането на остаряването, когато се поставят в позицията на възрастни

Категории	Общо	Момичета	Момчета
Пп/ф. качества	13.3%	54.7%	45.3%
Оп/ф. качества	16.5%	54.5%	45.5%
Обективни	52.3%	58.9%	41.1%
Смесени	2.8%	45.5%	54.5%
Други	15.3%	54.1%	45.9%
Лошо, че се случва	45.8%	55.2%	44.8%
Хубаво	18.0%	54.2%	45.8%
Нито хубаво/нито лошо	36.3%	59.3%	40.7%

Повечето от децата използват отрицателни психологически и физически характеристики, за да опишат как биха се чувствали като

възрастни. Самото оценяване не се свързва с определени преживявания независимо дали са позитивни или негативни. Въпреки, че възприемат собственото си остаряване, като съдържащо едновременно позитивни и негативни страни , децата оценяват тези промени като позитивни или като неутрални (без да приписват позитивни или негативни значения). Това разбиране е по-слабо изразено при момчетата (табл. 8).

Таблица 8: Процентно съотношение на отговорите, свързани с разбирането относно това как биха се чувствали като възрастни

Категории	**Общо**	**Момичета**	**Момчета**
Пп/ф. качества	27.3%	56.9%	43.1%
Оп/ф. качества	46.0%	52.7%	47.3%
Смесени	10.5%	73.8%	26.2%
Други	16.3%	55.4%	44.6%
Лошо, че се случва	37.5%	54.7%	45.3%
Хубаво	30.3%	58.7%	41.3%
Нито хубаво/нито лошо	32.3%	56.6%	43.4%

В разбирането на децата остаряването се свързва не само с трансформиране на вътрешните състояния, но и с различните активности. Остаряването се схваща не като оттегляне, а като ангажиране със специфични активности (пътуване, занимание с внуците). Самите активности във времето на старостта се оценяват позитивно от децата, като позитивните оценки са по-силно изразени при момичетата (виж табл. 9). В разбирането на децата остаряването като цяло се свързва с присъствието на социална ангажираност, която придобива специфични проявления.

Таблица 9: Процентно съотношение на отговорите, свързани с разбирането относно активностите във времето на старостта

Категории	**Общо**	**Момичета**	**Момчета**
Соц. Участие	57.5%	56.5%	43.5%
Соц. оттегляне	24.0%	61.5%	38.5%
Други	10.8%	46.5%	53.5%
Не зная	7.8%	54.8%	45.2%
Лошо, че се случва	12.3%	51.0%	49.0%
Хубаво	68.8%	56.7%	43.3%
Нито хубаво/нито лошо	19.0%	59.2%	40.8%

Литература

1. Стаматов, Р. (2000, 2003, 2004). Детска психология. Пловдив, ИК „Хермес".

2. Ajzen, I. (1985). Attitude structure and behavior. In A.R. Pratkanis, S.J. Breckler, & A.G. Greenwald (Eds.). Attitude Structure and Function (pp.241-274). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

3. Ajzen, I. & Fishbein, M. (1980). Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

4. Bohner, G .(2002). Attitudes and Attitude Change: Social Psychology. Publisher-Psychology Press.

5. Breckler, S. J., & Wiggins, E. C. (1992). On defining attitude and attitude theory: Once more with feeling. In A. R. Pratkanis, S. J. Breckler, & A. C. Greenwald (Eds.), Attitude structure and function. Hillsdale, NJ: Erlbaum. pp. 407–427.

6. Carstensen, L., Mason, S., & Caldwell, E. (1982). Children's attitudes toward the elderly: An intergenerational technique for change. Educational Gerontology, 8, 291-301.

7. Forgas, J., Joel Cooper, J., & Crano, D. (2010). The Psychology of Attitudes and Attitude Change, . Routledge.

8. Kogan, N. (1961). Attitudes toward old people: The development of a scale and an examination of correlates. Journal of Abnormal and Social Psychology, 62, 44-54.

9. Marks, R., Newman, S., Onawola, R. (1985). Latency-aged children's view ofaging. Educational Gerontology, 11, 89-99.

ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СКАЛА ЗА ПОВЕДЕНЧЕСКА ТРЕВОЖНОСТ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Вероника Иванова[1], И. Александров[2], П. Петров[3], Х. Кожухаров[4], Д. Хрусафов[5], С. Върбанов[6], Г. Радкова[7]

[1]Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов" – Варна, Детско психиатрично отд. МБАЛ „Св. Марина" – Варна, България, e-mail: veronika_ivanovi@abv.bg

[2] Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов" – Варна, Първа психиатрична клиника МБАЛ „Св. Марина" – Варна, e-mail:i_s_aleksandrov@abv.bg

[3] Детско психиатрично отделение МБАЛ „Св. Марина" – Варна, България

[4]Медицински университет „ Проф. д-р Параскев Стоянов" – Варна, Втора психиатрична клиника МБАЛ „Св. Марина" – Варна

[5]Медицински университет „ Проф. д-р Параскев Стоянов" – Варна , Втора психиатрична клиника МБАЛ „Св. Марина" –Варна

[6]Първа психиатрична клиника МБАЛ „Св. Марина" – Варна

[7]Детско психиатрично отделение МБАЛ „Св. Марина" – Варна

Резюме: *Настоящата разработка представя психометричните характеристики на авторска скала за предучилищна поведенческа тревожност за български условия. Изследвани са 137 майки и 34 бащи на деца от 3 до 6 години. Скалата е създадена на база теоретичните клинични модели на тревожността проявяваща се в поведението на деца от 3 до 6-годишна възраст. Скалата се използва за скринингово изследване и се състои от форма за родители и учители. С помощта на факторен анализ е получена скала за измерване на поведенческата тревожност в предучилищна възраст с алфа на Кронбах - .774.*

Ключови думи: *предучилищна тревожност, скала.*

Abstract: *The purpose of this study was to test the psychometric properties of the Preschool Anxiety Scales in a Bulgarian sample of preschoolers. The measure was completed by 137 mothers and 34 fathers of children aged 3 to 6 years. The scale was created based on theoretical clinical models of anxiety in the behavior of children from 3 to 6 years old. Regarding the structure of anxiety symptoms, (exploratory) principal components analysis and factor analysis indicated either a fne- or a two-factor solution as the best fit for the data. Cronbach's Alpha: 0,774.*

Key words: *preschool anxiety, scale.*

В детска възраст границите между нормалната и патологичната тревожност често са размити. Нормалната (функционална) тревожност е емоционално състояние на напрежение, което произхожда от някакъв стимул - *позитивен* или *негативен*, който превишава възможностите за справяне на детето. В същото време, повишава усещането за сигурност в себе си и помага на детето да се адаптира към страха, като развие личностните си ресурси за справяне, и независимо, че реакциите на детето са бурни, те не са рискови за емоционалното му развитие. Патологичната тревожност е емоционално състояние, в което има диспропорционалност и несъответствие между емоционалната реакция и стимулът, който я е предизвикал [1].

Всички деца изпитват тревожност до известна степен, но прекомерната тревожност може да се окаже пречка за някои деца да изследват света и да стават независими, т.е. да вреди на функционирането им в средата [1, 2, 3].

Тревожността е субективно състояние на съзнанието – проявява се в поведението и е придружено от различни физиологични характеристики [1].

Тревожността е една от най-разглежданите проблематични области в детската психопатология. Да се диагностицира едно състояние общо като тревожност може да бъде лесно в някои случаи, но различаването на спецификите й, и особеностите на различните и клинични форми, често се оказва сложна задача. Отчитането на влиянието на нормативните кризи при децата също е важно при поставяне на въпроса за диагностиката на тревожността в доучилищна възраст [2,3].

Най-обобщено формите за изследване на детската тревожност могат да бъдат резюмирани в следният порядък [2, 3]:

- Скали за изследване на тревожността;
- Списък със симптомите на тревожност;
- Критерии за диагноза на тревожно разстройство;
- Поведенчески изследвания;
- Клинично наблюдение.

Без съмнение, един от най-добрите начини за изследване на детската тревожност може да се осъществи в клиника, с едно продължително и пълно наблюдение, пълна анамнеза, в която са включени - анализ на семейството, наблюдение на поведението,

факти от индивидуалната клинична феноменология и клинични тестови изследвания.

Точно тук именно се забелязва сериозен пропуск в сферата на тестовата диагностика.

Известни са сравнително сериозен подбор от методики за изследване на детската тревожност - Spence Preschool Anxiety Scales; State-Trait Anxiety Inventory for Children (STAIC) 1973; GASC, Escala General de Ansiedad Infantil (General Anxiety Scale for Children) de Sarason (1960); CMAS Castaneda y cols (1956); RCMAS; Полуструктурирани интервюта Children's Anxiety Evaluation Form (тук се съдържа клинична история, симптомология, наблюдения); Структурирани клинични интервюта; Чек лист със симптоми CBCL (The Child Behavior Profile) за деца от 6 до 8 години [4, 5, 6, 7].

Цялостния и задълбочен преглед проблематиката обаче, очертава сериозен дефицит на скали за самооценка на деца в *предучилищна възраст*.

Поради характерните специфики на тази възраст, при изследване на тревожността в предучилищна възраст, се използват основно родителите и учителите като източник на информация за поведенческите прояви на тревожност.

Необходимостта от диференциация по емпиричен път на функционалните поведенчески прояви на тревожност, от рисковата за емоционалното развитие на детето тревожност, предполага създаването на методика за измерването на тревожното поведение при деца до 6 годишна възраст.

За диагностициране на подобна проблематика във България се използва единствено *въпросник за оплаквания при деца* в предучилищна възраст, създаден от Хьокс, Хес и Шварц през 1978 г. Недостатъкът на тази методика е предимно в несъвместителството със съвременните психиатрични класификации и липсата на подробно диференциране на отделните симптоми.

В световен мащаб, основно се използва Spence Preschool Anxiety Scales създадена от Spence, Rapee, McDonald, и Ingram, и въведена през 2001 г.[7]. Методиката има добри показатели за надеждност и валидност, но е конструирана основно по ДСН-IV, а в български и европейски условия се работи основно с класификациите по МКБ.

Ето защо, на основата на теоретичните постановки и клиничните проучвания за най-често срещаните прояви на тревожно поведение при деца до шестгодишна възраст, създадохме скала за оценка изследваща посочената проблематика.

Настоящето изследване представя данни от пилотно проучване с българска извадка от 171 души (родители на деца в предучилищна възраст), както и изследване с 35 човека за оценка на устойчивостта на резултатите във времето. В резултат на направения факторен анализ, някои айтеми от първоначалния вариант на методиката са редуцирани и е създадена - *Скала за изследване на поведенческа тревожност в предучилищна възраст* от 18 айтема.

Изследвани лица

Изследвани са 171 души - 137 майки и 34 бащи на деца до 6 годишна възраст. Извадката се състои от лица на възраст между 21 и 53 години (средна възраст 33 години). При тест/ре-тест процедурата бяха изследвани 48 души.

Процедура на изследването

Изследването е проведено двукратно, за отчитане на тест/ре-тест резултатите (в рамките на 1-3 месеца) Въпросникът е попълван от родители на деца в детски градини.

Обработка на данните и методи за анализ

Резултатите са обработени със статистическа програма SPSS 19. Използвани са стандартните за този тип представяне на данни - дескриптивни статистики, корелационен и факторен анализ.

Резултати

Вътрешната консистентност (хомогенността), на скалата (18 айтема), е оценена чрез изчисляване на индекса Cronbach's Alpha. За изследваната извадка - 0,774.

Психометричният анализ на първоначалния вариант показа, че в разгледаната от нас извадка, някои от айтемите имат ниска корелация с общия бал и не допринасят за повишаване на хомогенността на скалата. На следващия етап от анализа ненадеждните айтеми бяха елиминирани последователно, докато се достигне до комбинацията от айтеми с възможно най-висока стойност на индекса Cronbach's Alpha, т.е. с най-висока вътрешна консистентност. Същевременно, стремежа бе и да не се нарушава клинико-диагностичната полезност на инструмента.

Външната валидност на скалата е измерена в съотношение с методиката - Въпросник за оплаквания при деца до 6 години на Хьокс, Хес и Шварц.

Оценките за вътрешна консистентност на скалата за изследване на поведенческа предучилищна тревожност са сравнително високи - средната стойност при тест-ретест процедурата е Cronbach's Alpha е 0,76.

Таблица 1. Стойности на Алфа Кронбах
за скалата 1-3 месец (тест-ретест)

	Тест 1-2	**Тест 2-3**	**Тест 1-3**	**Средна стойност**
Скала за предучилищна поведенческа тревожност	0.77*	0.75*	0.76*	0.76*

Факторен анализ

Получената стойност на теста на Кайзер-Майер-Олкин е 0,74 (което е над приетата гранична стойност от 0,6), а на теста на Бартлет за сферичност е ,000, p<0,001 т.е разпределението на стойностите е адекватно за провеждане на факторен анализ.

На основание теоретичната рамка на въпросника, *scree plot* изображението и процентът обяснена вариация от факторите (над 5%), изследваме шестфакторно решение.

Графиката „ Scree Plot" показва тежестта на всеки възможен фактор. Ограничаваме се само с тези от тях, чиято тежест е по-голяма от 1, т.е. по-голяма от тежестта на отделния айтем.

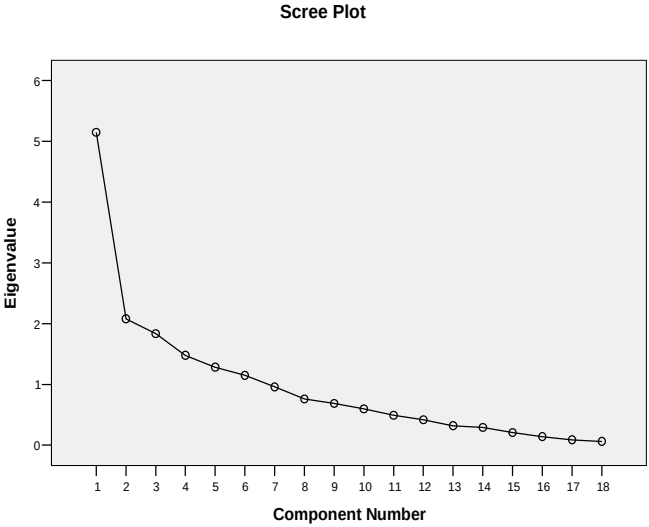

Фигура 1. Степен на тежест на факторите от скалата

Ротираната матрица (таб. 2) ни дава възможност да интерпретираме субскалите (съобразно влизащите в отделните фактори айтеми)

Таблица 2. Ротирана матрица на факторите

	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
Айтем 16	,878					
Айтем 17	,783					
Айтем 18	,766					
Айтем 2	,647	,460				
Айтем 6	,623					
Айтем 9		,901				
Айтем 12		,861				
Айтем 15	,346	,440				
Айтем 8			,758			
Айтем 5	,376		,677			
Айтем 7	,464		,549			
Айтем 4				,894		
Айтем 14	,609			,613		
Айтем 13		,443	,407	,554		
Айтем 1					-,759	
Айтем 10					,720	
Айтем 3						,885
Айтем 11			-,357		,433	,484

Общата обяснена вариация от шестте фактора е 73,9 % (таб. 3).

Таблица 3: Брой фактори и кумулативна вариация на общите резултати

Собствено значение	**% от вариацията**	**Фактори**
5,149	28,606	1
2,080	11,555	2
1,835	10,195	3
1,478	8,211	4
1,283	7,129	5
1,149	6,385	6

Първият фактор – *тревожно поведение във взаимоотношенията с родителите,* обяснява 28,6 % от вариацията и включва в себе си въпроси: 2, 5, 6, 7, 14, 15, 16, 17, 18. Вторият фактор - *регресивно поведение на тревожност*, обяснява 11,5 % от вариацията и включва айтеми: 2, 9, 12, 15, 13. Третият фактор - *проблеми с адаптацията*, обяснява 10,95 % от вариацията. Включва айтеми 8,5,7,13,11. Четвъртият фактор - *тревожност в контакт с връстници*, обяснява 8,2% от вариацията и включва 4, 13 и 14 айтем. Петият фактор - *физиологични прояви на тревожност*, обяснява 7,12 % от вариацията и включа айтеми 1, 10, 11. Шестият фактор – *изискващо поведение*, обяснява 6,38 % от вариацията и включва айтеми 3 и 11.

В таблица 4 е представена характеристиката на скалата. Значимо корелиращи са десет айтема - номер 2, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 15, 16.

Таблица 4. Характеристики на айтемите от скалата за поведенческа предучилищна тревожност

Номер на твърденията	Средна стойност	Стандартно отклонение	Корелация с общия бал
Трудно заспива вечер сам/а	2,4828	1,44175	,047
Говори като по-малко дете (“бебешко говорене”)	1,5172	,90304	,658**
Склоннен/а е към глезене и капризнечене	3,1724	,88135	,201
Има трудност при раздяла с майката	2,1724	1,15679	,235
Трудно се адаптира към детската градина	2,0345	1,31076	,523**
Проявява проблеми с храненето	2,4483	1,25897	,528**
Държи се ревниво към по-малките деца в семейството или към родителите	2,1034	1,41036	,570**
Смуче си палеца	1,0345	,18406	,113
Гризе си ноктите	1,3793	,97022	,403**
Чести позиви за уриниране	1,5172	,97767	-,010
Нощно или дневно напикаване	1,3448	,66363	-,020
Мига много често с очи, неволево потрепване на лицето, рамената	1,1034	,55218	,576**
Несигурен/а е в контакт с връстници	1,9310	1,12175	,552**

Боязлив/а е	2,0000	1,18470	,594**
Страх го е от вода, животни, от тъмно и др.	1,8621	1,08334	,463**
Държи се безпомощно	1,4828	1,01292	,712**
Постоянно се нуждае от помощ и подкрепа	2,3448	1,16305	,627**
С лекота се отказва ако не постигне успех	2,2069	1,22487	,589**

В таблица 5 за показани мерките за централна тенденция и разсейване на скалата.

Таблица 5. Средна стойност и стандартно отклонение на скалата

	Минимум	**Максимум**	**Средна стойност**	**Стандартно отклонение**
Скала поведенческа тревожност в предучилищна възраст 18 айтема	22,00	62,00	34,63	9,005

Валидизация по външен критерий

Освен съдържателната валидност, която установяваме посредством изучаване на измерваната категория и емпиричните й интерпретации, се направи корелация на скалата с *въпросник за оплаквания при деца на Хьокс, Хес и Шварц* - при деца до 6 години. За проверката на корелацията между двата теста, при съобразяване с характеристиката на скалите, се използва коефициентът на Pierson. Корелацията между двата теста е 0,67, т.е. в рамките на добрите стойности и може да се използва като аргумент в полза на външната валидност на скалата.

Заключение

Важно е да отбележим, че независимо от сравнително добрите психометрични характеристики на скалата, тя следва да се прилага внимателно в практиката, а самото и прилагане изисква клиничен опит.

В практиката на детският психолог, диференцирането и разликите между нормалното и патологичното не са толкова ясни, колкото ни се иска. Този факт важи с пълна сила и за детската тревожност, където многото начини на манифестиране на тревож-

ността, правят много трудна и специфична диференциацията. Задължително трябва да се отчитат и други два основни фактора - възраст и равнище на развитие. Като не бива да се забравя, че в детска възраст психичните нарушения са *възрастово специфични*.

Върху това, дали една тревожност при детето ще бъде диагностицирана като патологична или не, оказват значение и още множество фактори – личното функциониране, влиянието на значимите близки, семейството, възпитанието, темперамента и др. Начинът на живот също има отношение към стила на организация на тревожността.

Литература

1. Христозов, Х. (1980). *Страховете у децата. Клинично изследване.* Медицина и физкултура, София.
2. Egger, H. & Angold, A. (2006). *Common emotional and behavioral disorders in preschool children: presentation, nosology, and epidemiology.* // Journal of Child Psychology and Psychiatry 47:3/4, 313–337.
3. Wood, D. McLeod, M. Sigman, M., Wei-Chin Hwang, C. Chu (2003). *Parenting and childhood anxiety: theory, empirical ¢ndings, and future directions*, Journal of Child Psychology and Psychiatry 44:1 , 134–151.
4. Scarr, S. & Salapatek, P. (1970). *Patterns of fear development during infancy*. Merrill- Palmer Quarterly, 16, 53-90.
5. Spence, S. H. (1997). *The structure of anxiety symptoms among children: A confirmatory factor analytic study*. // Journal of Abnormal Psychology, 106, 280-297.
6. Spence, S. H. (1998). *A measure of anxiety symptoms among children*. Behavior Research and Therapy, 36, 545-566.
7. Spence, S. H., Rapee, R., McDonald, C., Ingram, M. (2001). *The structure of anxiety symptoms among preschoolers.* Behaviour Research and Therapy, 39, 1293-1316.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЗОНИТЕ ЗА СПОРТУВАНЕ В ПОМЕЩЕНИЯТА НА ДЕТСКИТЕ ГРАДИНИ

Филип Шабански
Софийски университет „Св. Климент Охридски", София, България,
fshabanski@yahoo.com

Резюме: *Физическите упражнения съдействат за цялостното развитие на детския организъм и особено на сърдечно-съдовата, дихателната, костната и нервната система. Многобройните изследвания показват, че колкото по-големи и разнообразни са движенията и колкото по-богат е двигателният опит, толкова по-добро е интелектуалното развитие на детето. Целта на настоящия доклад е да се обобщят характерните условия, способстващи за развитието на движенията и спорта на децата от различните възрастови групи на детските градини. За постигането на тази цел беше проведено наблюдение върху поведението на децата в три детски градини, намиращи се на територията на община Младост в София.*
Ключови думи: *зони, спортуване, детски градини*

Summary: *Physical exercise contributes to the overall development of the child's body, especially the cardiovascular, respiratory, bone and nervous system. Numerous studies show that the greater and varied are the movements and the more extensive is the moving experience, the better the intellectual development of the child. The purpose of this report is to summarize the typical conditions conducive to the development of movement and sport for children of different age groups of kindergarten. To achieve this objective a survey on children's behavior in three kindergartens located in the municipality of Mladost in Sofia has been conducted..*
Keywords: *play corners, sports, kindergartens*

1.Увод

Самостоятелните двигателни занимания са чудесно средство за физическото и емоционално развитие на детската личност. Двигателната активност не само повишава потенциалните възможности на организма, но е и профилактика срещу заболяемостта. Недостатъчната активност предизвиква цяла серия от нарушения във функционирането на организма. За децата в предучилищна възраст слабата физическа активност означава пропуски в развитието, здравето и знанията. Детето активно опознава света, като използва голям кръг от движения. Те са все още некоординирани и несъгла-

сувани, но са жизнено необходими за цялостното развитие на личността.

2. Цел и методи на изследване

Целта на настоящия доклад е да се обобщят характерните условия, способстващи за развитието на движенията и спорта на децата от различните възрастови групи на детските градини. За постигането на тази цел в периода януари – юни 2014 г. беше проведено наблюдение върху поведението на децата в три детски градини, намиращи се на територията на община Младост в София. Наблюдението беше извършено в интервала от 10.30 до 11.30 ч. в продължение на три работни дни от всяка седмица, когато според учебната програма децата трябваше да играят активно или да спортуват. Първите четири месеца заниманията се провеждаха главно на закрито, а през последните два месеца децата се изveждаха понякога и на двора.

3. Изисквания към организацията на спортните кътове в различните групи

3.1. Ранна предучилищна възраст

Детето на тази възраст активно опознава околния свят, като използва за това все още ограничения си обем от движения: пълзене, лазене, хвърляне, пързаляне и др. Движенията му все още са силно некоординирани, стъпките при ходене и тичане са неуверени, краката и ръцете често не се движат хармонично и при рязка смяна на посоката детето често пада. В същото време то получава голяма наслада от дадената му от природата потребност от движение.

Задачата на учителите и възпитателите в детската градина е да подберат подходящото физкултурно и игрово оборудване. Изхожда се от спецификата на основните движения, които следва да бъдат развивани в тази възраст: ходене и тичане, равновесие и координация, подскачане на място (за деца над две години) и скачане от височина (за деца над три години), пързаляне, подаване и поемане на топка, пълзене под греда, влизане в кашон, преминаване през препятствие, приплъзване по стълба и др.

Във връзка с горните изисквания е целесъобразно в стаята за общи занимания да има кът със следните уреди и пособия:

- Гладка дъска (дълга 1.5 м и широка 20 см);

- Гимнастическа пейка (дълга 2 м, висока 15 см и широка 20 см);
- Гимнастическа стена (дълга 1.5 м и широка 20 см);
- Две дъги да провиране (с височина 50 см и широчина 50 см);
- Два куба (със страна 25-30 см);
- Кашони или кутии за влизане (с височина съответно 20 см, 15 см и 10 см и широчина и дължина съответно 50, 47 и 44 см);
- Стълба със стъпало (висока 1,5 м);
- Топки (с диаметър 6-8 см, 10-15 см, 20-25 см) – по пет от всеки размер;
- Една – две надуваеми топки (с диаметър 40 см);
- Пластмасови колички (по два комплекта от различни видове);
- Цилиндър (с дължина 1,5 м и диаметър 20 см);
- Големи играчки на колела (поне четири);
- Няколко вида пътечки (направени от различни тъкани, масажни килимчета, с отбелязани стъпки – следи и т.н.);
- Въже (с дължина 10 м и диаметър 10–12 мм);
- Пластмасови играчки, помпони, ленти, флагчета (поне по един брой на дете);
- Четири гимнастически тояжки (с дължина 75-80 см);
- Гимнастическа върлина (с дължина 1,8-2 м).

Пособията за спортуване следва да бъдат ярки, привлекателни и безопасни. Възпитателите трябва предварително да проверят устойчивостта и надеждността на оборудването. Използването на някои от уредите (като люлките и стълбите) става само под непосредственото наблюдение на възрастен.

Освен наличието на изброените уреди е необходимо те да бъдат и правилно разположени. Често възпитателите се стремят да зонират игровото помещение и разполагат оборудването в някое безопасно за децата място (в кутии, кашони и на етажерки). Подобна практика е нецелесъобразна поради две причини. На първо място поведението на децата на тази възраст е силно ситуитивно. Изпълнявайки различни движения, те изучават предметите и играчките, попадащи в тяхното полезрение. Яркият куб ще бъде интересен за тях до момента, до който не забележат търкалящата се надуваема топка. Натъквайки се случайно на пластмасовата кутия на колела, детето ще се постарае за влезе в нея, а ако види разпилени елементи на сглобяем конструктор на земята, ще се опита да

го сглоби отново. В същото време дву- и три годишните деца се стремят да подражават на връстниците си. Виждайки как другарчето му играе с топката или бута търкаляща се играчка по земята, детето ще поиска само да извърши същите движения.

Създаването на игрови ситуации е важен стимул за многократното изпълнение на двигателните упражнения с играчки. Стаята за игри не бива да се превръща в склад за спортно оборудване и уреди. Игралните пособия би трябвало да се впишаг рационално в интериора на помещението. Възпитателите би трябвало да сменяват по един-два пъти в седмицата разположението на уредите, като обединяват няколко предмета в единен комплекс за преодоляване на препятствията.

За групите от най-ранната възрастова граница е нецелесъобразно да се отделят специални кътове за спортуване. Цялото пространство би трябвало да се превърне в единна зона за двигателни упражнения, където детето да задоволява потребността си от движения чрез използването на разнообразни физкултурни уреди и приспособления.

3.2. Средна предучилищна възраст

Научните изследвания показват, че през петата година от живота на човека двигателната активност рязко се увеличава. Детето става силно подвижно и като че ли не иска да спре да се движи нито за минута. В същото време обаче възможностите му са все още ограничени. То се ориентира слабо в пространството и ловкостта му е малка, поради което се нуждае от контролиране на интензивността и характера на движенията.

При тази възрастова група не е необходимо всички уреди и оборудване да са разпръснати из цялата игрова зала. Обикновено се организира отделен кът за активни физически занимания. Най-доброто място може да бъде например в отдалечения от прозорците ъгъл на помещението, като всеки уред е разположен в зависимост от предназначението си и спецификата на детския организъм. Играта „Дартс" например трябва да се монтира на височината на очите на децата, а килимчетата да бъдат разстлани на самия под. Спортният кът е добре да хармонира по цвят и стил с останалата част на помещението. При подбирането на физкултурното оборудване е необходимо да се имат предвид възможностите за организиране на двигателната активност на ограничено пространство индивидуално или в малки групи. Целта е чрез използването на

различните уреди да се затвърдят определени двигателни навици. Тъй като част от оборудването (стълби, дъги, гимнастически скамейки) е много обемисто, а друга част (гимнастически тояжки, топки) е опасно да се ползва без надзора на възрастните, то може да се съхранява извън основното игрово помещение и да се използва по време на разходките на открито. За нормалното провеждане на физкултурните занимания на децата от тази възрастова група са необходими следните пособия:

- Кегли (един-два комплекта);
- Играта „Дартс" (със стрелички или с топки);
- Ракети с меки топки;
- Играчки за нанизване на рингове;
- Топки от пяна и плат;
- Две – три въжета за скачане;
- Помпони, ленти, флагчета, пластмасови гири (по 2–3 комплекта);
- Две – три чувалчета с пясък от около 200 г всяко;
- Две – три обръча;
- Барабан и музикален чук;
- Различни видове пътечки (направени от разнообразни тъкани, масажни килимчета, с отбелязани стъпки – следи и т.н.).

Ако най-малки децата се опитват да опознаят всеки предмет, то децата от средната предучилищна възраст се опитват да използват тези предмети чрез различни движения, като избират най-рационалните. Това поставя началото на техниката за усвояване на движенията.

3.3. Горна предучилищна възраст

По-високото ниво на психо-физическо развитие на детето на тази възраст осигурява и съответните изменения в неговата двигателна дейност: усъвършенства се координацията на движенията, двигателните действия стават по-икономични, съгласувани и ритмични.

Нарасналата способност за ориентиране в пространството и за контролиране на волята позволява на детето да се чувства много по-уверено в затвореното пространство, бързо да се преориентира от едно движение към друго и да се държи по начин, който прави дейността му в помещението много по-безопасна. Благодарение на натрупания опит детето е в състояние да участва в организирани

игри с връстниците си, да оползотворява по-рационално свободното време и да използва самостоятелно спортните уреди и оборудване.

В тази възраст се развиват основните двигателни способности на детето: бързина (5 години), сила и гъвкавост (5-6 години), издръжливост (6 години), координация на движенията (6,5 години). Появяват се първите различия в интересите на децата от двата пола. Вниманието е концентрирано върху сложно координираните двигателни дейности, върху спортните игри, към тренажорните устройства, позволяващи изпълнението на разнообразни движения. Всичко това се отразява на характеристиката на физкултурните кътове в общите помещения. За първи път като силни стимули действат спортните успехи и резултати от състезания. След организирането на спортни празници например в къта се поставят грамотите или снимките от събитията; след походи в парка се излагат рисунки, на които са изобразени посетените места или художествени творби, направени от природни материали. Що се отнася до конкретните физкултурни уреди, започват да преобладават тези, свързани с различните видове спорт – баскетбол, волейбол, футбол и т.н. Част от оборудването стават простите малогабаритни тренажори, към които се добавят пластмасови ластици за силови упражнения, гумени въжета за скачане, балансьори за пазене на равновесие и др.

В новостроящите се детски градини е възможно физкултурният кът в общото положение да бъде заменен с мини-спортна площадка, където децата от горната предучилищна група могат свободно да спортуват и да използват разнообразните уреди за развиване на двигателната им култура. За да стане любимо място за игра, мини-спортната площадка трябва да се асоциира от децата с определен вид игра. Известно е, че на тази възраст децата проявяват силен интерес към общите игри и състезания, където всеки изпълнява определана роля. Така например възпитателите могат да поставят на децата задачата да се изкачат до върха на върлината, откъдето да вземат някакъв предмет и по такъв начин да имитират действията на катерицата. Към фабрично продаваните съоръжения може да бъдат добавени направени от самите деца допълнително атрибути, които да повишат интереса към играта. Активното използване на мини-спортната площадка изисква от педагозите периодична проверка на здравината и устойчивостта на съоръженията. Наборът от уреди за тази възрастова група следва да включва следните уреди:

- Пластмасови кегли (един – два комплекта);
- Ракети и топки за пинг-понг (поне два комплекта);

- Играта „Дартс” (със стрелички или с топки);
- Рингове и стойки за нанизване;
- Гумени ластици за разпъване;
- Мини-пътека за тичане;
- Две – три въжета за скачане;
- Два – три обръча;
- Спортни игри на маса;
- Тренажори (за упражняване на ръцете и краката);
- Помпони и ленти;
- Трононетки (скутери) с три колела.

Децата от горните групи в детските градини предпочитат компанията на връстниците си от същия пол и изразяват предпочитание към различен тип упражнения. Така например момчетата обичат да изпълняват упражнения, които стимулират силата, бързината, ловкостта и точността, докато любими за момичетата са упражненията за развитие на координацията, пластиката, гъвкавостта и изразителността на движенията.

Заключение

Физическите упражнения са биологична необходимост за растящия организъм, без която детето не може да се развива нормално и да расте. Съдържанието на активността в предучилищна възраст е доста разнообразна – ходене, бягане, скачане, лазене, хвърляне. Упражненията съдействат за цялостното развитие на организма и особено на сърдечно-съдовата, дихателната, костната и нервната система. Активните упражнения подобряват обмена на веществата и развиват емоционалната, волевата и познавателната характеристика на детето. Многобройните изследвания показват, че колкото по-големи и разнообразни са движенията и колкото по-богат е двигателният опит, толкова по-добро е интелектуалното развитие на детето. Ето защо в детските градини работата с децата трябва да е организирана по такъв начин, че да задоволи необходимостта на организма от движение. Една от предпоставките за това е целесъобразното разположение на физкултурното оборудване и уредите в помещенията за занимания. Моделирайки траекторията и характера на движенията на децата и създавайки разнообразни игрови ситуации, се стимулира и желанието за повече движения.

Литература:

1. Гюров, Д. и др. (2004). Книга за учителя за предучилищна група в детската градина за 3–4-годишни деца. – София: Просвета.

2. Димитров, Д. (1989). Типови игрови технологии за детската градина и началното училище. – Благоевград: Печатна база при ЮЗУ.

3. Сборник с материали от национален семинар по предучилищно възпитание на тема "Хуманност и хармоничност на педагогическото взаимодействие в детската градина и в подготвителната група за училище", С., МОН, 1995.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТЕПЕНТА НА ПРЕД- И СЛЕДСЪСТЕЗАТЕЛНАТА ТРЕВОЖНОСТ НА СПОРТИСТИТЕ ФЕХТУВАЧИ

Филип Шабански
Софийски университет „Св. Кл. Охридски", София, България,
fshabanski@yahoo.com

Резюме: *Повечето учени смятат, че нарастването на тревожността, и особено на когнитивните симптоми, оказва отрицателно влияние върху спортните резултати. Това е така, тъй като спортът е свързан с предизвикателства и стимули, но също и с висока степен на неопределеност. В момента, когато фехтувачът тръгва в атака, той не знае дали ще нанесе успешен удар на противника. Стресът при състезателите е тясно свързан с присъщата за спорта неопределеност. Научните изследвания показват, че колкото по-значимо е състезанието, толкова нивото на стреса е по-голямо. Целта на настоящия доклад е да се направи оценка на нивото на пред- и след-състезателната тревожност при спортистите фехтувачи.*
Ключови думи: *тревожност, фехтовка, стрес, спортна психология*

Summary: *Most scientists believe that the increase of anxiety, especially cognitive symptoms, has a negative impact on sports performance. This is because sport is associated with challenges and incentives, but also a high degree of uncertainty. The moment the fencer starts an attack, he does not know whether his strike will be successful. Stress in athletes is closely related to uncertainty inherent to sport activities. Scientific studies show that the more significant is the competition, the higher the stress level. The aim of this report is to assess the level of pre- and post-competition anxiety among fencers.*
Keywords: *anxiety, fencing, stress, sports psychology*

1. Увод

Спортната психология е интердисциплинарна наука, която се развива като клон на психологията и кинезиологията. Тя включва изучаването на влиянието на психологичниите фактори, които влияят върху представянето на спортистите и подсказва начините, чрез които упражненията може да се отразят положително върху спортните постижения. Спортната психология изучава хората и тяхното поведение в спорта. Тя спомага за подобряване на спортната дейност чрез управление на емоциите и минимизирането на ефекта от контузии и лошо представяне. Някои от най-полезните елементи на спортната психология са запознаването на спортистите

и треньорите с процеса на поставяне на цели, релаксация, визуализация, само-контрол и т.н.

Многобройни научни изследвания доказват, че някои психологични фактори като например тревожността играят голяма роля в състезателния процес. Тревожността е присъща както на начинаещите, така и на елитните спортисти. Най-честите изяви на подобна тревожност са очакванията на околните, стремежът ком перфекционизъм, страхът от провал, липсата на самоувереност. Тревожността се състои от два главни елемента: познавателен (когнитивен) и неосъзнат (соматичен), които се появяват преди или по време на спортните състезания. Когнитивният елемент се свързва с негативни очаквания като ниска само-оценка, страх от лошо представяне, неспособност за концентриране, нарушено внимание. Соматичният елемент представлява силна възбуда, чувство за нервност, повишаване на кръвното налягане, пресъхване на гърлото, учестяване на сърцебиенето, изпотяване на дланите, поява на нервност в стомаха.

2. Цел на изследването

Повечето учени смятат, че нарастването на тревожността, и особено на когнитивните симптоми, оказва отрицателно влияние върху спортните резултати. Това е така, тъй като спортът е свързан с предизвикателства и стимули, но също и с висока степен на неопределеност. В момента, когато фехтувачът тръгва в атака, той не знае дали ще нанесе успешен удар на противника. Стресът при състезателите е тясно свързан с присъщата за спорта неопределеност. В някои случаи стресът и неопределеността мотивират състезателите, но в повечето случаи те водят до чувство на тревожност. Научните изследвания показват, че колкото по-значимо е състезанието, толкова нивото на стреса е по-голям. Спортната практика изобилства от случаи, когато няколкогодишен упорит физически труд се проваля поради невъзможността на състезателя да се само-контролира, при което допуска елементарни грешки. Има спортисти и треньори, които смятат, че високите равнища на тревожност са нещо нормално преди и по време на състезания, поради което не е необходимо да се взимат мерки за тяхното ограничаване. Целта на настоящия доклад е да се направи оценка на нивото на пред- и след-състезателната тревожност при спортистите фехтувачи.

3. Методи и инструменти

Известни са десетки методики за психологическа и педагогическа диагностика.Използваната в настоящата статия методика е избрана заради нейната приложимост в изследванията на спортната психология. За постигането на поставената цел беше подбрана група от 132 фехтувачи (68 мъже и 64 жени), които участваха в Държавното първенство по фехтовка през юли 2014 г. в София. Възрастта им варираще между 18 и 28 години. Трима от мъжете и пет от жените отказаха да участват в проучването, при което извадката беше намалена на 124 (65 мъже и 59 жени).

За изчисляване на степента на тревожност на състезателите беше използвана Скалата за съревнователна личностна тревожност на Р. Мартенс . Тя представлява въпросник от 15 въпроса (виж табл. 1), които имат за задача да измерят склонността на спортиста да реагира емоционално на тревога с различна интензивност преди, по време и след провеждането на състезанията. Скалата е изградена върху концепцията на Ч. Спилбъргър на тревожността като личностна черта и като психическо състояние. Десет от въпросите са „работещи", като осем от тях са негативни и 2 – позитивни. Пет въпроса (1, 4, 7, 10, 13) са „буферни", което означава, че не се отчитат при обработката на данните и не влияят върху крайния резултат. На всяко от 15-те твърдения може да бъдат дадени три възможни отговора – 1) почти никога; 2) понякога и 3) често. Оценката на отговорите се извършва в точки. Отговор 1 се оценява с 3 точки при въросите 6 и 11 и с 1 точка при останалите. Отговор 3 се оценява с 3 точки при въпросите 2, 3, 5, 8 , 9, 12, 14 и 15 и с 1 точка при останалите. Отговор 2 се оценява винаги с 2 точки. Съвкупните стойности на показателя варират от 10 (много ниска тревожност) до 30 (много висока тревожност).

Таблица 1. Въпросник за изследване нивото на тревожност според Скалата за съревнователната личностна тревожност

1.	Да се състезаваш с другите е интересно.
2.	Пред състезание се чувствам неспокойно.
3.	Пред състезание се страхувам, че няма да мога да се представя добре.
4.	На състезание се държа като истински спортист.
5.	Състезавайки се, се страхувам, че мога да допусна грешки
6.	Пред началото на състезанието съм спокоен.
7.	В състезанието е важно да се постави цел.

8. Преди началото на състезанието в стомаха си получавам неприятно усещане.
9. Забелязал съм, че преди началото на състезанието сърцето ми започва да бие по-често от обикновено.
10. Харесват ми игри, изискващи голямо физическо напрежение.
11. Преди състезание се чувствам свободно.
12. Преди началото на състезанието нервнича.
13. Отборните видове спортове са по-интересни от индивидуалните.
14. Започвам да нервнича, поради желание състезанието да започне по-скоро.
15. Преди началото на състезанието съм много напрегнат.

Използва се следната легенда:
10 – 13 точки – много ниска тревожност
14–17 точки – ниска тревожност
18–21 точки – средна тревожност
22–25 точки – висока тревожност
26–30 точки – много висока тревожност

Надеждността на скалата, изчислена на основата на сравняване на резултатите на четните и нечетни айтъми и чрез използването на корелационния анализ, е твърде висока (0.86). Т-тестът беше използван за установяване на равнището на тревога преди и след провеждането на състезанието. Нивото на значимост беше установено като $p<0.01$.

4. Резултати

В табл. 2 са представени някои стойности на показателите, характеризиращи степента на тревожност преди и след провеждането на състезанието при жените. Резултатите показват, че средната пред- и след-състезателна тревожност при жените е съответно 25.16 и 22.07, а t-разпределението е 39.38. Това доказва силна диференциация в степента на тревожност в момента преди и след провеждането на състезанието при жените.

Таблица 2. Степен на тревожност преди и след провеждането на състезанието при жените

Момент на измерване	N	Средна стойност	Коефициент на вариация	t-разпределение
Преди състезанието	59	25.16	4.57	39.38
След състезанието	59	22.07	4.08	

В табл. 3 са представени аналогичните стойности на показателите при мъжете. Средните стойности преди и след състезанието са съответно 24.70 и 20.14, а t – разпределението е 35.39. Потвърждава се тенденцията, наблюдавана при жените, а именно – значителна разлика в равнището на тревожност преди и след състезанието.

Таблица 3. Степен на тревожност преди и след провеждането на състезанието при мъжете

Момент на измерване	N	Средна стойност	Коефициент на вариация	t-разпределение
Преди състезанието	65	24.70	6.14	35.39
След състезанието	65	20.14	6.63	

5. Дискусия

Направеното изследване потвърждават тезата на Левинзон, Готлиб, Луинсон и Алън, че жените-спортисти обикновено имат по-висока степен на тревожност от мъжете поради някои биологически особености и очаквания за ролята им в обществото. Така например се счита за естествено, ако жената изпитва страх, нервност или безпокойство, което не може да се каже за мъжа. Върху нивата на тревожност оказват влияние и някои други фактори като например характеристиката на спортиста (любител или професионалист), вида на състезанията и др. Друг извод от проведеното изследване е, че равнището на тревожност преди състезание е много по-високо и при жените и при мъжете в сравнение с това след провеждането на състезанието.

6. Изводи

През последните години треньори и спортисти започнаха да осъзнават, че физическите качества са недостатъчни за постигането на добри спортни резултати. Психологическото обучение следва да стане неотменна част от цялостната подготовка на спортистите. Това важи с особена сила за индивидуалните спортове, каквато е и фехтовката, при която лошото представяне е лична отговорност на всеки спортист и не може да се завоалира зад някаква обща отборна отговорност. Получените резултати показват, че спортните психолози и треньори трябва да изработят адекватни тренировъчни програми, които да помогнат на фехтувачите да използват подходящи

стратегии за намаляване на равнището на тревожност и постигането на високи спортни резултати.

Литература

1. Lewinsohn, P. M., Gotlib, I. H., Lewinsohn, M., Seeley, J. R. and Allen, N. B. Gender differences in anxiety disorders and anxiety symptoms in adolescent. Journal of Abnormal Psychology. 1998, 107(1): p. 109–117.

2. Martens, V., Burton, R. & Robin, S. D. Competitive anxiety in sport. Champaign, IL:Human Kinetics, 1990.

3. Иванов, И. Методики за изследване на функционалните състояния. Шумен, Серия "Избрани методи за психологическа и педаготическа диагностика", 1999.

АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ В МАРКЕТИНГОВИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ: ГЛЕДНАТА ТОЧКА НА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ

Елица Узунова[1]
[1] Икономически университет – Варна, България
elitsa.uzunova@ue-varna.bg

Резюме: *Глобалната икономика в момента се характеризира с висока степен на несигурност, конкурентен натиск и динамично развиващи се технологии. Ролята на маркетинговите изследвания на основен доставчик на информация увеличава тяхната отговорност към техните възложители, а също и към потребителите. Настоящият доклад представя маркетинговите изследвания в пресечната точка на две тенденции – съществена промяна в изследователската методология и променените очаквания и поведение на потребителите. Все по-често материалните пазарни пространства са представяни като „пространства от данни". В тях променящите се потребителски предпочитания – изразени преобладаващо чрез виртуално общуване, при това не само чрез традиционния текст, а чрез различни форми на мултимедийно съдържание – представляват динамични потоци от информация. Губи ли се по този начин акцентът върху чисто човешките измерения на нашето съществуване и общуване? Проведеният анализ показва, че технологиите водят до овластяване на потребителите и окончателно разрушават представите за тях като пасивни консуматори. Те вече не са просто активна, а логично – водещата страна в пазарните взаимоотношения.*

Ключови думи: *маркетинг, овластяване, технологии, методи, интерактивност*

1. Увод

В края на XX век организациите започват активен диалог с потребителите [1], който води до съществена промяна на разбирането за маркетинг и който с годините става все по-интензивен, а през XXI век – неизменен елемент на организационната и пазарна култура. Популярна става парадигмата на „маркетинг на услугите" [2], за която е характерно изместване на фокуса от създаването на бързооборотни продуктови брандове към изграждане на трайни връзки с потребителите в процеса на предоставяне на продукти и услуги. Тази парадигма маркира ключова промяна в логиката на обмена между участниците на пазара. Тя не „елиминира" продуктовия маркетинг, а го допълва, защото качествен продуктов мар-

кетинг разбира се все още е нужен, но се оказва недостатъчен за запазване на конкурентоспособността. В последните години се налага нова – все още развиваща се – парадигма на пазарните взаимоотношения, която излиза извън рамките и на продуктовия маркетинг, и на „маркетинга на услугите", а именно – *потребителското преживяване*[1] [3], [4]. В рамките на тази парадигма потребителският опит се възприема като холистичен, което означава, че потребителското преживяване на даден бранд е процес, който обхваща много повече аспекти от триадата „търсене-покупка-консумация".

Настоящият доклад коментира тенденциите, които водят до овластяване на потребителите и появата на парадигмата *потребителско преживяване*. Коментирани са методологични възможности за нейното адекватно измерване, както и различни иновации в изследователския инструментариум, които имат потенциал да допринесат за това самите маркетингови изследвания да доставят адекватно потребителско преживяване на участниците в маркетингови изследвания.

2. Маркетингова интерактивност

Особено важно развитие, което допринася за промяната в маркетинга и в практиката на маркетинговите изследвания е появата на т. нар. *маркетингова интерактивност* вследствие на технологичните промени и глобализацията (

Фигура **1**). Интерак-тивността предполага диалогична комуникация на принципа „много-към-много". Бизнес фокусът се измества от предлагането към търсенето, което води до висока степен на персонализация на всички маркетингови дейности [5]. Глобалните тенденции в разви-тието на икономиката (напр. свръхпредлагане) и на технологиите (web2.0) водят до безпрецедентно овластяване на потребителите. Те се включват и ангажират в диалога с бизнеса, което ги превръща от пасивна цел на маркетинговите усилия в активен партньор във всяка фаза от маркетинговия процес. Всичко това води до промяна в процеса на

[1] От англ. „customer experience".

провеждане на маркетингови изследвания и в начина на интерпретиране на потребителската информация.

Фигура 1. Маркетинговата концепция в условията на интерактивни пазари
Източник: Василева 2005

Маркетинговият процес се променя значително, отразявайки турбулентната и богата на знания среда, в която се превръща светът. В този процес „старите" форми на организация се изместват от нови – стратегически партньорства и мрежи – с ключови характеристики гъвкавост, специализация и ударение върху отношенията и връзките, а не върху пазарните транзакции. „Новата нормалност" в икономиката означава постоянна промяна и адаптация към средата, като това се отнася в еднаква степен за всички бизнеси, но е от особена важност за маркетинговите изследвания, които следва да са катализатор на промените във всяка организация и основна точка за контакт на организацията с нейните потребители. Тъй като пазарът на маркетинговите изследвания е неизменно зависим от тенденциите в маркетинга като цяло, постепенно се наблюдава съществено предефиниране на фокуса на професията [6] (Фигура 2).

Фигура 2. Промяна във фокуса на маркетинговите изследвания

Развитието на информационните и комуникационните технологии и тяхното широко използване от индивидуални и организационни потребители водят до положение, при което потребителският опит и маркетингът все по-често биват представяни чрез концепцията «данни», а материалните пазарни пространства – като „пространства от данни”[2] [7]. В тях променящите се потребителски предпочитания – изразени в голяма степен чрез виртуално общуване и не чрез традиционния текст, а чрез различни форми на мултимедийно съдържание – представляват динамични потоци от информация, а разбирането за пазарите и пазарните обекти се представя като функция на разнообразни и постоянно променящи се модели от данни.

Честото използване на думи като „данни” и „информация” носи със себе си критики, че се губи акцентът върху чисто човешките измерения на нашето съществуване, или пък, че хората и мотивите за тяхното поведение, не могат да бъдат представени адекватно единствено с числа. В действителност, новите техно-

[2] От англ. „datascapes”.

логии водят до реално овластяване на потребителите и окончателно разрушават представите за потребителите като пасивни консуматори. Те вече не са просто активна, а логично – водещата страна в пазарните взаимоотношения, като за организациите основна стратегическа цел става създаването на стойност *заедно* с потребителите[3]. За ангажираните потребители процесът на получаване на услугите придобива все по-широк обхват, като те изискват висока степен на персонализация в този процес, включително възможности за обратна връзка във всеки момент от него [8]. Същевременно за възложителите на маркетингови изследвания информацията, фокусирана върху миналото, вече не носи ползи. Те търсят информация в реално време, както и все по-точни прогнози за бъдещо развитие [9]. Също така за тях е важно активното включване и ангажиране на потребителите на всички етапи от бизнес процесите.

По отношение на методологията на маркетинговите изследвания от ключово значение е драстичното нарастване на обема от информация, промяната на естеството на тази информация, както и промените в дизайна на изследванията [10]. Докато в миналото преобладаващо е търсен „съвършения" от научна гледна точка изследователски дизайн, днес се все по-често се избират прагматични решения. Стремежът към безкрайна генерализация и представителност на получените резултати остава на заден план – предпочитани са малки и специфични, но релевантни извадки. Скъсява се дистанцията между изследващи и изследвани, като вместо обективност се търси неподправената лична перспектива на потребителите.

В среда на несигурност, бързо развиващи се технологии и глобализация, новият фокус на маркетинговите изследвания се намира в пресечната точка на гореописаните тенденции – променените характеристики и очаквания на възложители и потребители, както и промяната в изследователската методология (

Фигура 3). Той налага доближаване до потребителите чрез използване на изследователски инструменти, които „говорят техния език".

[3] От анхл. „value co-creation".

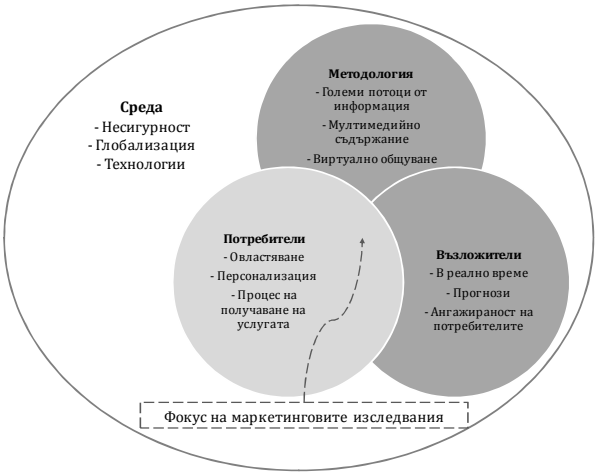

Фигура 3. Фокус на маркетинговите изследвания

Необходимо е да се уточни, че този фокус на маркетинговите изследвания не се появява внезапно, а е резултат от постепенни промени в рамките на повече от 20 години. „Старите" теми за качество на провежданите изследвания, подбор на участници, размер на извадките и други не губят своето значение, но в момента е изключително важно да се изследват възможностите и границите на променения изследователски инструментариум, който да осигури измерването на правилните аспекти на потребителското преживяване по един приемлив (а защо не и приятен) за потребителите начин.

3. Иновации в маркетинговите изследвания

Иновации в методологията

Промяната от продуктов към ориентиран към услуги маркетинг е достатъчно осезаема, за да доведе до промяна в методологията на маркетинговите изследвания. Под влияние на концепцията за „тотално качество"[4] са разработени различни модели,

[4] От англ. „total quality management".

които измерват (не)съответствието между очакванията на потребителите и възприятието им на действителния опит с продукта/ услугата. Най-разпространеният подобен модел безспорно е SERVQUAL [11]. Този и сходните на него модели обаче преобладаващо измерват конструкти като „качество", „лоялност" и „удовлетвореност", които се оказват недостатъчно адекватни измерители на цялостното потребителско преживяване [12]. Налице е ново предизвикателство пред маркетинговите изследвания – изследователите са наясно, че организациите все повече се конкурират на база на потребителското преживяване, което предлагат, но същевременно концепцията все още не е достатъчно ясно дефинирана и липсват установени модели и индикатори, чрез които тя да бъде измерена.

Потребителското преживяване може да се отнася до преживяване на цялостната връзка с организацията или преживяване на отделни епизоди от тази връзка, като контекстът определя конкретната употреба. Основните разлики между моделите, ориентирани към услугата (SERVQUAL и подобни) и спецификите на потребителското преживяване са обобщени в Таблица 1. SERVQUAL и сходните на него модели обикновено са ограничени, фокусирани върху един епизод от потребителския опит, който изисква минал директен контакт с организацията, като фокусът е върху обслужването и интеракцията с хора в процеса на предоставяне на услугата. Измерването при тези модели се осъществява чрез сравнение на действителния опит с предварителните очаквания. Тези параметри не са подходящи за измерване на потребителско преживяване поради няколко причини. На първо място, чрез използването на универсални модели се губи информация за уникалните и лични аспекти на потребителското преживяване, което често започва много преди първия директен контакт (например чрез реклама, информация от-уста-на-уста и др.). Разбира се, практически е невъзможно разработване на методологии за изследване на всеки единичен случай, но винаги, когато е възможно, е необходимо да се търси стесняване на обхвата и адекватно отразяване на специфичния контекст на потребителите. Същевременно, универсалните модели се фокусират върху очакванията, но не и върху това, доколко потребителите успяват да постигнат свои по-висши цели в процесите на търсене и консумация на продукти и услуги. Адекватно измереното потребителско преживяване обхваща както физически, така и емоционални аспекти, които са от значение за потребителите. Преживяването също така представлява кумулати-

вен резултат от множество епизоди и канали за контакт с организациите, които формират обща оценка за стойността на преживяването, която е много по-комплексна от предварителните очаквания, използвани като контрола при универсалните модели на удовлетвореност.

Таблица 1. Сравнение на модели, ориентирани към услугата, и потребителското преживяване

Модели, ориентирани към услугата	***Потребителско преживяване***
Измерват действителен опит в сравнение с очакванията	Обща оценка за стойност, независима от очакванията
Фокус върху обслужването и интеракция с хора в процеса на предоставяне на услугата	Степен на постигане на по-висши цели, които са микс от практични и емоционални фактори
Измеренията на моделите са твърде ограничени	Невъзможност за използване на универсален модел, защото преживяването е уникално и лично, или поне ограничено до много специфичен контекст
Изискват минал директен контакт	*Дългосрочна перспектива за оценка на преживяването*
Фокусирани върху един епизод	Кумулативен ефект от множество епизоди и различни канали

Въпреки, че не съществуват и не би следвало да съществуват универсални модели за измерване на потребителското преживяване, има фактори, които са подходящи за приложение в различни потребителски контексти, като допълнителна спецификация се извършва в рамките на конкретната операционализация. Съответно, съществуват и редица индикатори, които се срещат сравнително често в изследванията на потребителското преживяване. Такива са например ценовият премиум, делът от портфейла, продължителността на връзката и склонността за препоръки. Тъй като концепцията все още се развива интензивно, съществуват множество предизвикателства пред нейното измерване. Едни от важните въпроси, които се задават в рамките на тази парадигма са докъде стига потребителското преживяване и къде започва цялостната оценка на бранда? И не на последно място, води ли положителното потребителско преживяване действително до по-голяма ангажираност с бранда и до постигане на заложените маркетингови цели?

Иновации в инструментариума

С промяната на потребностите на организациите и потребителите, които са обект на изследване (изместване на фокуса от предлагането към търсенето), промяната на основните маркетингови парадигми и променящата се методология, която позволява адекватно да се измерват потребителските предпочитания, възниква необходимост от нови инструменти, които от една страна адекватно да измерват потребителското преживяване, а от друга – самите те да предлагат положително преживяване на участниците в изследванията.

В момента силен превес имат количествените методи, а сред тях най-голям дял имат онлайн проучванията. Те са предпочитани, защото носят голяма добавена стойност, доставяйки по-бързо и по-евтино данни със същото и по-високо качество в сравнение с анкетите по пощата и телефонните интервюта [13], [14]. Поради невъзможността за комуникация лице-в-лице, онлайн проучванията се свързват, обаче, и с два сериозни проблема – склонността към тенденциозни отговори [15] и високите проценти на участници, които не попълват до край въпросниците[5] [16] – като и за двата съществуват и се прилагат различни решения, които да минимизират отрицателното им влияние. Традиционният подход за неутрализиране на тези проблеми е свързан с избора на подходящи статистически методи и валидация на данните преди да се пристъпи към анализ. Алтернативният подход е превантивен и включва две от най-интересните иновации в областта на маркетинговите изследвания – „surveytainment”[6] и „gamification”[7], които имат за цел да ангажират, но и да забавляват участниците в изследванията.

„Surveytainment” се концентрира върху лесна за използване и силно атрактивна форма на поднасяне на въпросите. Това се постига чрез приложение на атрактивни визуални елементи, онагледяващи въпросите и възможните отговори, и интерактивни елементи, които се променят в реално време в зависимост от предходните отговори на попълващите [17]. „Gamification” ангажира участниците в проучванията чрез техники и елементи, пренесени

[5] На английски проблематиката е известна под термините „extreme response style” и „drop-out-rate”.

[6] От англ. буквалният превод би бил „анкетиране чрез забавление”.

[7] От англ. буквалният превод би бил „игровизация”.

от игрите, като точки, нива, значки, предизвикателства и други [18]. Въпреки критиките [19], доказано е, че прилагането на „surveytainment“ допринася за по-висок дял на попълнилите до край въпросника, както и за повече и по-дълги отговори на отворени въпроси, а „gamification”-техниките успяват да ангажират младите групи от потребители, които обикновено трудно се включват в маркетингови изследвания, реализирани с класическите методи за електронно допитване.

Други промени в изследователския инструментариум се свързват с все по-широката употреба на т. нар. автоматизирани цифрови методи, които се позиционират на границата между количествени и качествени изследвания. За тях е характерна „безшевна”[8] интеграция, т.е. те са интегрирани незабележимо като част от предоставяната услуга. Типични количествени цифрови методи са анализът на посетителите и посещенията на уеб страници, автоматизираните формуляри за оценка (на продукти, транзакции и др.), автоматизираните анкети след приключване на телефонен разговор с обслужващо звено (чрез поредица от SMS), оценка на продукти и услуги на сайта на предлагащите или на сайтове-посредници и други. Те помагат да се извлече изключително подробна информация за потребителското поведение, докато за самите потребители те представляват неделима част от продукта/услугата, а не отделно маркетингово изследване.

Доминантни методи при качествените изследвания продължават да бъдат груповите дискусии и дълбочинните интервюта, като тук технологиите помагат за все по-бърза цифровизация на данните и предоставят нови методи за анализ и презентация на резултатите. Значима иновация в полза на потребителите представляват различните форми на отдалечено провеждане на тези качествени проучвания – например с помощта на видео чат услуги или във виртуални чат стаи, в които участниците се представят чрез т. нар. аватари. С развитието на интернет и социалните мрежи обаче, се появяват и нови автоматизирани методи и в рамките на качествения подход. Извличането на качествена информация вече се осъществява не само „на живо” от участниците, но и от техни коментари в социални мрежи, форуми и всякакви други платформи в глобалната мрежа, в които потребителите дават оценката си в текстова [20], [21] или друга мултимедийна форма [22].

[8] От англ. „seamless”, в смисъл на незабележима, неуловима.

Друга иновативна тенденция в маркетинговите изследвания от последните години се дължи на популярността на т. нар. виртуални реалности или светове. В тях своя „втори живот”[9] водят милиони потребители от целия свят, като този живот включва редица икономически дейности, генериращи месечни обороти от милиони долари [23], което го прави интересен за маркетинга като цяло и в частност – за маркетинговите изследвания. Според специалистите, които се концентрират върху тези специфични пазари, основните принципи на изследване остават валидни и във виртуалните светове, но интерпретацията на действията на икономическите субекти е значително по-различна от „нормалната” реалност, в която живеем. Това се дължи на тяхната специфична социална архитектура и понякога на драстично различното себевъзприемане на потребителите [24]. Изследванията обаче показват, че потребителите с готовност се включват и в специално създадени за целта онлайн дейности [25] и общности [26], [27], в които освен да изказват мнение, те активно участват в създаването на продукти, рекламни съобщения и други за своите любими марки. Мотивацията за участие донякъде е провокирана от очакване за финансова или материална компенсация на вложените усилия, но съществена роля играят и желанието за споделяне на собствените идеи с производителите, за тестване на собствените възможности спрямо тези на други потребители, или за неутрализиране на недоволство от съществуващите продукти/услуги, или пък просто любопитство и интерес.

4. Заключение

Глобализацията и технологичното развитие предизвикват промени в икономиката и маркетинга, които се характеризират с безпрецедентно овластяване на потребителите. Промяната във взаимоотношенията между потребители и организации през последните години налага промяна в процеса на провеждане на маркетингови изследвания, в тяхната методология и в начина на събиране и интерпретиране на потребителската информация. В тази нова изследователска реалност дистанцията между изследващи и изследвани се скъсява, търсят се не „съвършени” от научна гледна точка, а прагматични изследователски решения. Налице е и променена

[9] По аналогия с най-разпространения виртуален свят „Second Life”, от англ. „втори живот”.

концепция за представителност на получените резултати – задачата на агенциите по маркетингови изследвания е да намерят и чуят „специфичните гласове", и да отразят личната перспектива на участниците.

По отношение на методологията на маркетинговите изследвания основното предизвикателство е намирането на адекватен начин за измерване на потребителското преживяване. В рамките на тази все още млада маркетингова парадигма се разширява обхвата и се добавя дългосрочна перспектива за изследване на връзката между потребители и организации. Утвърдени концепции като „качество", „удовлетвореност" и „лоялност" не губят своето значение, но за да се представи адекватно потребителското преживяване, трябва да се измери доколко са задоволени емоционалните потребности на индивидите и доколко консумацията на даден продукт или услуга е стъпка към задоволяването на техни потребности и цели от по-висш характер. Грешно би било потребителското преживяване да се разглежда като панацея – то по-скоро е възможност допълнително да се задълбочи започналия вече диалог с потребителите, да се затвърди връзката с тях, те да престанат да бъдат единици в бази данни, а да бъдат признати като съ-създатели[10] на стойността на бранда.

В изследователския инструментариум промени вече се случват – донякъде поради факта, че утвърденият инструментариум достига границите на своите възможности, както и поради променените начини, по които потребителите споделят информация. Основните тенденции, които се очертават, са във връзка с търсенето на по-голяма ангажираност при провеждането на онлайн проучвания, незабележимото интегриране на инструменти за събиране на обратна връзка в процеса на предоставяне на услуги, възможностите за отдалечено провеждане на качествени изследвания и използването на виртуални общности за целите на маркетинговите изследвания. Всички тези промени улесняват и подобряват преживяването на потребителите в процеса на събиране на информация и са полезни за възложителите на изследвания, защото доставят силно контекстуална информация в реално време. Критичен момент, свързан с тези нови инструменти, е адекватното боравене с чувствителна лична информация. Също така е нужно време, за да стане ясно дали тези нови инструменти ще се наложат и превърнат

[10] От англ. „co-creators".

в нов стандарт за маркетинговите изследвания, или от своя страна ще бъдат изместени от други иновации, породени от глобалното икономическо и технологично развитие.

Цитати

[1] W. T. Anderson и W. H. Cunningham, „The Socially Conscious Consumer“, *J. Mark.*, том 36, бр 3, с 23, Юли 1972.

[2] S. L. Vargo и R. F. Lusch, „A Service-Dominant Logic for Marketing“, в *The SAGE Handbook of Marketing Theory*, P. Maclaran, M. Saren, B. Stern, и M. Tadajewski, Ред-ри London: Sage Publications Ltd, 2010, с-ци 219–234.

[3] J. Pine II и J. H. Gilmore, „Welcome to the Experience Economy“, *Harv. Bus. Rev.*, том 76, бр 4, с-ци 97–105, 1998.

[4] F. Lemke, M. Clark, и H. Wilson, „Customer Experince Quality: An Exploration in Business and Consumer Contexts Using Repertory Grid Technique“, *J. Acad. Mark. Sci.*, том 39, с-ци 846–869, 2011.

[5] Б. Василева, *Изследвания и модели на е-маркетинговите стратегии на фирмите*. Варна: Стено, 2005.

[6] Е. Узунова, „Новият бизнес модел на маркетинговите изследвания“, *Известия на ИУ-Варна*, том 1, с-ци 35–46, 2015.

[7] N. Dholakia, D. Zwick, и J. Denegri-Knott, „Technology, Consumers, and Marketing Theory“, в *The SAGE Handbook of Marketing Theory*, P. Maclaran, M. Saren, B. Stern, и M. Tadajewski, Ред-ри London: Sage Publications Ltd, 2010, с-ци 494–511.

[8] X. Yang, H. Mao, и L. A. Peracchio, „It’s Not Whether You Win or Lose, It's How You Play the Game? The Role of Process and Outcome in Experience Consumption“, *J. Mark. Res.*, том XLIX, бр December, с-ци 954–966, 2012.

[9] I. Lewis, „Keys to Success: How Corporate Researchers Must Engage and Operate with the Business“, в *Celebrating Change. 65 Years ESOMAR*, 2012, с-ци 95–107.

[10] M. Austin и J. W. Schlack, „Carpe Diem: The Next Generation of Market Research“, в *Global Market Research 2010*, ESOMAR, 2010, с-ци 52–53.

[11] A. Parasuraman, V. A. Zeithaml, и L. L. Berry, „SERQUAL: A Multiple-Item scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality“, *J. Retail.*, том 64, бр 1, с-ци 12–40, 1988.

[12] S. Maklan и P. Klaus, „Customer experience: are we measuring the right things?“, *Int. J. Mark. Res.*, том 53, бр 6, с 771, 2011.

[13] F. Coderre, A. Mathieu, и N. St-laurent, „Comparison of the quality of qualitative data obtained through telephone, postal and email surveys“, *Int. J. Mark. Res.*, том 46, бр 3, с-ци 347–357, 2004.

[14] N. Schillewaert и P. Meulemeester, „Comparing response distributions of offline and online data collection methods“, *Int. J. Mark. Res.*, том 47, бр 2, с-ци 163–178, 2005.

[15] M. G. de Jong, J.-B. E. . Steenkamp, J.-P. Fox, и H. Baumgartner, „Using Item Response Theory to Measure Extreme Response Style in Marketing Research: A Global Investigation“, *J. Mark. Res.*, том 45, бр 1, с-ци 104–115, Апр 2008.

[16] J. M. Hansen и S. M. Smith, „The impact of two-stage highly interesting questions on completion rates and data quality in online marketing research“, *Int. J. Mark. Res.*, том 54, бр 2, с 241, 2012.

[17] F. Tress, T. Winkler, и S. Schmidt, „Surveytainment 2.0: Why investing 10 more minutes in constructing your questionnaire is worth considering“, в *14th General Online Research Conference*, 2012, бр March.

[18] L. Fisher, „Game on to keep consumers engaged“, *Marketing Week*, 2014. [Онлайн]. Available at: http://www.marketingweek.co.uk/trends/game-on-to-keep-consumers-engaged/4004548.article.

[19] M. P. Couper, „Is the Sky Falling? New Technology, Changing Media, and the Future of Surveys“, *Surv. Res. Methods*, том 7, бр 3, с-ци 145–156, 2013.

[20] J. Casteleyn, A. Mottart, и K. Rutten, „How to use Facebook in your market research“, *Int. J. Mark. Res.*, том 51, бр 4, с-ци 439–447, 2009.

[21] P. LaPointe, „Measuring Facebook’s Impact on Marketing: The Proverbial Hits the Fan“, *J. Advert. Res.*, том 52, бр 3, с 286, 2012.

[22] H. Shabbir, „Research as a Paradygmatic Shift in Qualitative Inquiry: An Introduction to the Special Issue“, *Psychol. Mark.*, том 28, бр 10, с-ци 977–979, 2011.

[23] S. Reiss, „Virtual Economics“, *MIT Technology Review*, 2005. [Онлайн]. Available at: http://www.technologyreview.com/article/404979/virtual-economics/.

[24] T. G. Harwood и J. Ward, „Market research within 3D virtual worlds: An examination of pertinent issues“, *Int. J. Mark. Res.*, том 55, бр 2, с-ци 247–267, 2013.

[25] J. E. Phelps, R. Lewis, L. Mobilio, D. Perry, и N. Raman, „Viral Marketing or Electronic Word-of-Mouth Advertising: Examining Consumer Responses and Motivations to Pass Along Email“, *J. Advert. Res.*, том 44, бр 4, с-ци 333–348, 2004.

[26] B. Cova и S. Pace, „Brand community of convenience products: new forms of customer empowerment – the case “my Nutella The Community”“, *Eur. J. Mark.*, том 40, бр 9/10, с-ци 1087–1105, 2006.

[27] J. Füller, „Why consumers engage in virtual new product developments initiated by producers“, *Adv. Consum. Res.*, том 33, с-ци 639–646, 2006.

ДЖЕНДЪРНИ АСПЕКТИ НА СОЦИАЛИЗАЦИЯТА НА 6–7-ГОДИШНИТЕ ДЕЦА И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ МОТИВАЦИЯТА ЗА УЧИЛИЩНА ДЕЙНОСТ

Лилия Ботева
Международен славянски институт, Москва, Руска Федерация,
lib@abv.bg

Резюме: *В условията на хуманизация на психолого-педагогическата наука и практика се наблюдава значително увеличение на интереса към джендърните аспекти на социализацията на децата в предучилищна и начална училищна възраст и по-конкретно – мотивационната готовност за училищна дейност, като продукт на процесите на развитие на самосъзнанието, оказващи значително въздействие върху личностната активност на детето.*

Ключови думи: *джендърни различия, социализация, мотивация, предучилищна възраст*

Resume: *Under the conditions of humanization of the psychological and pedagogical science and practice, a significant heightening of interest in gender aspects of socialization of children in pre-school and early school age is observed, in particular – the motivational preparedness for school activity as a product of the processes of development of self-consciousness, which have significant impact on the personal activity of the child.*

Key words: *gender differences, socialization, motivation, pre-school age*

Предучилищната възраст е период на интензивно развитие и усъвършенстване на социалните умения на детето. В този период то преминава през активно развитие на джендърни схеми на взаимодействие, обусловени от пола и социокултурните норми и стереотипи. В същото време сформираната на този етап полова идентичност е основана на външни полови признаци. Същностните полови признаци, свързани с физиологическите особености, емоционалните отношения, чертите на характера и интересите в 70 % от случаите са все още неосъзнати. Анализът на емпиричните изследвания показва, че джендърните понятия при децата се формират в практическата дейност и общуването, на основата на избраните от тях модели на поведение. Социалното познание на 6–7-годишните деца по отношение на другия пол се характеризира с формалните си показатели и относителна повърхностност, което се обяснява с недостатъчните знания и опит, както и с особеностите на познавателните функции.

Постъпването в училище и периодът на обучение в начална училищна възраст изискват преструктурирането на целия начин на живот и дейност на детето. Процесът на социализация е тясно свързан с мотивационната готовност за учебна дейност и води до изграждането и устойчивото съществуване в съзнанието на личността. Индивидуално-личностната концепция за джендърна стереотипизация се определя като относително непротиворечива и вътрешно свързана структурирана съвкупност от съществуващите в общественото съзнание социокултурни ориентации, ценности и идеали, в които намира отражение социалната диференциация на половете.

Много от джендърните различия са продукт на различните социални роли, които подържат или не при момичетата и момчетата определени варианти на поведения. Различните роли формират различни навици и атитюди, и именно това определя различното им поведение.

Пътищата на развитие на децата имат строго индивидуален характер, благодарение на което в първи клас децата постъпват с различен набор от знания, умения и навици. В Р България всички деца имат еднакви законови права на образование. Самият образователен процес е ориентиран към т.нар. „средно ниво". Общоразпространена е представата, че джендърната принадлежност на индивида е негова биологична даденост и не е необходима диференциация по такъв признак. Възникването на идентификацията на джендърно ниво се обяснява с различни теории.

Теорията за социалното научаване на Алберт Бандура, дава представа за ученето чрез наблюдение по принцип, за това как хората усвояват разнообразни поведения от социалната среда, как усвояват социалните си роли, как се социализират и развиват.

Теорията за подражанието на Дж. Долард, Н. Милър, разглежда подражанието като инстинкт. Нейна разновидност е теорията на моделирането, която опирайки се на бихевиористичния принцип за обусловеността, утвърждава зависимостта на детето от родителските модели, на които то подражава. Джендърните аспекти на поведения се формират и обясняват преди всичко в семейството.

Наличието на джендърни различия е обосновано в емпиричните изследвания на учените: В. В. Абраменкова (1987), Р. Берон, Д.Ричардсън (1997), В. Е. Каган (1987, 1989), А.В.Лисина (1999), И. И. Лунина (1986), Т. И. Юферова (1985). На базата на тези изследвания се обособяват две сфери на основните различията: когнитивна сфера на личностното развитие и сфера на социалното пове-

дение. В когнитивната сфера е установено наличието на джендърни различия при вербалните, пространствените и математическите способности. Тези различия се проявяват още в детството. Момчетата се стремят към независимост, а момичетата към взаимозависимост. Момчетата предпочитат да участват в игри с повече деца, а момичетата предпочитат да се събират на малки групи и да имитират взаимоотношения между възрастни. Джендърните стереотипи на поведение се формират още в детска възраст.

Централно място в структурата на социалната идентичност на личността заема джендърната идентичност. Именно принадлежността към определена джендърна група дава основание за категоризация по този признак. Според Агеев В. С. освен биологичните различия между двата пола, съществуват редица предпоставки, допринасящи за техните психологични и социокултурни различия и особености. При формирането на представите за пола и изграждането на джендър-идентификация на личността на детето, важна роля, заедно с биологичните фактори присъщи на всеки един индивид и социалните очаквания от обществото, заемат и джендър-стереотипите. Това са ролите, които обществото налага на мъжкия и женския пол в различните житейски сфери. Процесът на социализация и формирането на половоролевите представи започва от най-ранна детска възраст. Появяват се и различни родителски очаквания и изисквания към децата.

Според Д. Стоянова параметрите на различието между двата пола в психологически и социален аспект се отразяват върху ролевите родителски поведенчески функции на мъжа и жената в рамките на семейното възпитание и се влияят от типичните за съответната социокултурна реалност джендърни стереотипи. Когато говорим за половоролеви (джендърни) стереотипи имаме предвид тези опростени концепции, които описват поведението на човека като мъжко и женско и които касаят типичните характеристики, приписвани на всеки от двата пола. Стереотипите и произтичащите от тях възпитателни роли на родителите не са константни „нормативни аксиоми", а търпят непрекъснато изменение, трансформират своите параметри в хода на обществено – историческото развитие.

Мотивацията за училищна дейност и адаптацията към училищните условия при момчетата и момичетата се различават по доста характеристики, които трябва да се отчитат, за да се осъществи индивидуализация и диференциация на обучението. Като основна причина за неуспеваемостта на голяма част от децата в пред-

училищна и начална училищна възраст се отчита „незрялостта" и недостатъчна готовност за предстоящия сложен процес на обучение.

Много от елементите на образователния процес са уеднаквени: еднаква стартова възраст, едни и същи условия на обучение, учителят за тях е в единствено число и като правило в женски род, уеднаквен е и учебният план и изискванията за самоподготовка. Въпреки това резултатите са коренно различни. Диференцирането в по-голямата си степен е по джендърен признак. Установено е, че момичетата показват по-високи оценки в началния училищен етап. Годишните им оценки по различните учебни предмети се различават несъществено, обикновено с не повече от една единица, докато при момчетата разликата може да бъде и с три единици. Тези различия в нивото на успеха при момчетата и момичетата в началното училище са свързани с процесите на мотивация при момичета и момчета, както и със специфичните за двата пола и възраст интереси и наклонности.

Проблемите на образованието и развитието на децата от различен пол в последните години привлякоха много изследователи (Т. П. Хризман, В. Д. Ермеева, Т. А. Репина, Т. Доронова т.н.). Този интерес се дължи на факта, че съвременните изисквания за индивидуален подход при формирането на личността не могат да игнорират особеностите на пола на детето като биосоциокултурни характеристики. В периода на предучилищната възраст пред детето се разкриват уникални възможности, дадени му от неговия пол. Това поставя нови предизвикателства пред психолозите и педагозите, свързани с джендърните аспекти при формиране на мотивационна готовност за учебна дейност.

Джендърният подход в образованието изисква индивидуална насоченост към личността на детето и на неговата идентичност, което от своя страна дава по-голяма свобода при себереализацията му. Този подход помага на системата да бъде достатъчно гъвкава.

Детето, постъпващо в училище трябва да е достигнало определено ниво на умствено, емоционално и волево развитие. Образователната дейност изисква определен запас от знания за света и формиране на елементарни понятия. Детето трябва да владее мисловните операции, да притежава умения за обобщение и диференциране на възприеманите обекти и явления от обкръжаващата ни действителност, за да може да планира своите дейности и да упражнява самоконтрол. Важна роля играе и способността за саморегулация на поведението и проявата на волеви усилия при изпъл-

нение на поставени задачи. Не по-малко важни са вербалните комуникационни умения, развитието на фината моторика и зрително-двигателната координация. В този смисъл понятието „готовност на детето за училищна дейност" представлява комплекс от многостранни дейности. В зависимост от разбирането за същността, структурата и компонентите на училищната готовност се формират и основните критерии и параметри.

Съвременното училище се намира в етап на търсене на образователни модели, които могат да способстват за развитие на личността, съобразено с индивидуалните психофизиологични и интелектуални способности. Най-ефективната форма на индивидуализация на учебния процес, гарантираща мотивирано включване в учебната дейност, е диференцираното обучение, подчинено на джендърните особености като психосоциална и социокултурна конструкция на пола.

Литература

1. Агеев, В. С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопросы психологии. 1987. N 2.

2. Ильин Е.П. Пол и Гендер. Половые и гендерные стереотипы, 2010

3. Минчев, Борис. Психология на човешкото развитие. Варна, ВСУ „Черноризец храбър", Унив. изд., 2011.

4. Радославова, Л. Джендър особености на учениците в НУВ. В: Научни трудове, Русе, Издателски център при РУ, 2011.

5. Стоянова, Д. Влияние на джендърните стереотипи и модели върху функционално-ролевите възпитателни позиции в семейството. "SCIENCE & TECHNOLOGIES", Volume III Education, 2013, брой 8.

6. Durkin, K. "Developmental Social Psichology: from infancy to old age". Cambridge, Blackwell, 1995.

7. Электронная Библиотека Социологии, Психологии, Управления http://soc.lib.ru/

ПРИЛОЖНА ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИАЛНА ПРАКТИКА

XIV Международна научна конференция

Съставител *проф. д.пс.н. Галя Герчева-Несторова*

Българска, I издание
Формат 60/84/16, п.к. 44

ISSN 1314–0507

ВСУ „Черноризец Храбър”
Университетско издателство